Юрій
Пшеничний

Дубно та його округа в X-XVIII століттях

Дослідження з історичної топографії мікрорегіону

Юрій
Пшеничний

Дубно та його округа в X-XVIII століттях

Дослідження з історичної топографії мікрорегіону

Рівне 2024

УДК 94(477.81) «IX-XVII»
П 93

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Інституту археології НАН України
(протокол № 10 від 12 вересня 2024 р.)

Рецензенти:
Возний І. П., доктор історичних наук, професор (Чернівці)
Прищепа Б. А., доктор історичних наук, доцент (Рівне)
Панишко С. Д., кандидат історичних наук, доцент (Луцьк)

Науковий редактор:
Манігда О. В., кандидат історичних наук, науковий співробітник
відділу археології Києва ІА НАН України (Київ)

П 93 **Пшеничний Ю. Л.**
Дубно та його округа в X–XVIII ст. Дослідження з історичної топографії мікрорегіону. Рівне : ПП «Формат-А», 2024. 535 с.
ISBN 978-617-515-422-9

Монографія висвітлює процес просторового формування і розвитку поселенських структур у басейні середньої течії річки Іква. Значна увага приділена питанню появи та розбудови міського центру мікрорегіону — міста Дубно. Виходячи із рівня інформативності археологічних, писемних та картографічних джерел, проаналізовано особливості виділення та функціонування основних компонентів міської організації на різних історичних етапах. Доведено, що місто зародилося на племінній основі, а його складові частини (дитинець, окольний город, посад, передгороддя) сформувалися у період Давньої Русі. Охарактеризовано присутність в XII–XIII ст. тісного соціально-господарського зв'язку Дубна з його феодалізованою околицею.

Розглянуто планування, просторові, архітектурні, культурні особливості міста доби князів Острозьких та їхніх спадкоємців. Особливу увагу приділено проблемам функціонування замку, ринку, храмів, монастирів, кладовищ, вуличної сітки, передмість, оборонних укріплень, а також питанням соціальної топографії. Реконструйовано просторові розміри сільськогосподарської округи міста. Робота відображає сучасний стан розвитку наукових знань по даній темі. Вона є доповненою і розширеною версією кандидатської дисертації автора, захищеної в Інституті археології НАН України в 2017 р. за рекомендацією Відділу давньоруської та середньовічної археології.

УДК 94(477.81)«IX–XVII»

ISBN 978-617-515-422-9

Пшеничний Ю. Л. 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....**5**
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....**9**
1.1. Історія вивчення питання.....9
1.2. Джерела.....19
1.3. Методи дослідження.....42
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ ДУБНА І ЙОГО РОЗВИТОК У X–XV СТ.....**47**
2.1. Природно-географічне середовище.....47
2.2. Зародження поселенської структури Дубна в VIII–X ст.....62
2.3. Топографія дитинця, окольного города і посаду.....73
2.4. Передгороддя і околичні поселення літописного Дубена.....87
2.5. Поселення і могильник на острові Кемпа.....99
2.6. Міська забудова та зайнятість населення.....109
2.7. Дубно у другій половині XIII–XV ст.....122
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК ДУБНА В XVI–XVIII СТ.....**137**
3.1. Топографія замку.....137
3.2. Топографія міських оборонних споруд.....181
3.3. Топографія храмів і монастирів.....192
3.4. Планувальна структура, забудова і населення міста.....306
3.5. Міські володіння релігійних осередків.....336
3.6. Передмістя.....357
РОЗДІЛ 4. ДУБНО У КОНТЕКСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ ІЗ ОКРУГОЮ.....**375**
4.1. Дубно і його сільськогосподарська округа в X–XIII ст.....375
4.2. Дубенська волость у структурі земель-князівств XI–XIII ст.....398
4.3. Дубенська волость в XVI–XVIII ст.....406
4.4. Проблема «города Івань».....427
4.5. Дороги Дубна «стародавні, звичні».....434
ВИСНОВКИ.....**442**
ДОДАТКИ.....**448**
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....**473**
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....**504**
SUMMARY.....**505**
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....**509**
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК.....**521**

«...ми їхали пагорбами, розділеними між собою кількома долинами, якими протікають значні потоки до річки Ікви, яка широкою долиною, замкнутою праворуч самими лише горами плине, до Підлужжя, одну милю... Далі через це село до Тараканова, півмилі... З того місця далі через долину до Дубна...»

Ульріх фон Вердум.
«Щоденник...», 18 грудня 1671 р.

ВСТУП

Запропонована книга з'явилась на основі комплексу археологічних та історичних досліджень, що були проаналізовані й доповнені автором. Вони були спрямовані на те, щоб краще зрозуміти минуле життєвого простору населення в середній течії басейну річки Іква. Рух у цьому напрямку видався можливим не інакше як через занурення у багатоманітну картину формування і розвитку поселенських структур мікрорегіону. Мінливість і сталість, поєднувана у них, була зумовлена внутрішнім характером соціальних зв'язків людських спільнот та середовищем, до якого вони були змушені призвичаїтись.

Від свого виникнення і до часу розквіту Дубно пройшло своєрідний шлях поступального розвитку. Протікання цього складного процесу безупинно знаходило вияв у структурі міської організації. Історична топографія – дисципліна, яка передбачає науковий підхід для вивчення просторових маркерів, котрі в сукупності творили та, у багатьох аспектах, продовжують (усвідомлено чи ні для його мешканців) творити світ міста. Складений з вулиць, ринків, будівель, храмів, кладовищ, пронизаний різними за характером соціальними зв'язками, а також щоденними чи винятковими практиками, він, через джерела, здатен проявити багатовічні зв'язки свого сучасного стану з минулим. Тому ми можемо зрозуміти, як проходило його вибудовування і, звичайно, звідки та коли все для цього світу почалося. Ось чому проблема історичної топографії окремих міст та їх адміністративних округ є важливим напрямком регіональних історико-археологічних досліджень.

Тривалий час тематика історичної топографії в наукових дослідженнях, присвячених середньовічній та ранньомодерній історії міст, активно розроблялась для великих адміністративно-політичних центрів. Звичайно, це було обумовлено видатною роллю Києва, Переяслава, Кам'янця-Подільського, Володимира, Луцька та інших міст в історії державних утворень від Давньої Русі і до Речі Посполитої. Проте, вагоме місце у процесах урбанізації та розвитку суспільно-економічних відносин належало також малим містам. До таких міст можемо зарахувати і Дубно.

Просторове середовище Дубна неодноразово ставало предметом зацікавлень істориків та археологів, однак узагальнююче дослідження так і не було здійснене. Відсутність обґрунтованої розробки питань історичної топографії Дубна давалась взнаки як при вивченні його історії, так і при створенні історико-архітектурних і пам'ятко-охорон-

них планів. Тому у сучасних умовах розбудови інфраструктури міста відчувається нестача проаналізованих відомостей, які б засвідчували історичну вагомість елементів міського простору. Таким чином, хотілося б висловити сподівання, що розробка даної теми на практичному рівні посприяє провадженню пам'ятко-охороної справи та збереженню міської автентичності. Невід'ємна умова комплексного розгляду питань історичної топографії Дубна прослідковується у зв'язку із поселеннями, які складали його округу. До сьогодні мало уваги приділялось відтворенню її просторових меж і значенню для розвитку міста.

Безперечно, існує потреба осмислення історичної ролі Дубна. Це обумовлено минулим самого адміністративного центру, який пройшов шлях розвитку від малого міста часу Давньої Русі до одного з найбільших приватновласницьких комплексів на території Речі Посполитої у XVI–XVIII ст. і важливого торгівельно-культурного осередку в Східній Європі в останній чверті XVIII ст.

Вперше Дубно постає у «Повісті временних літ» у 1100 р. і відтоді ще двічі з'являється на сторінках літописів. У 1149 р. воно згадується у зв'язку із походом суздальського князя Юрія Долгорукого, який, захопивши Київ, вирушив у похід проти свого племінника – волинського князя Ізяслава Мстиславича. Частина війська, очолювана його синами Андрієм і Ростиславом, пішла через Дубно на Луцьк. Під 1288 р. знаходимо повідомлення про те, що Дубно належало луцькому князю Мстиславу Даниловичу, який відвідував місто і, вірогідно, сприяв зміцненню його оборонного значення.

Початки володіння Дубном князями Острозькими простежити складно, зважаючи на майже повну відсутність писемних джерел. Відомі із них опосередковано вказують на те, що це могло відбутися в XIV ст. Лист великого князя Литовського Олександра від 6 червня 1498 р., виданий для князя Костянтина Івановича Острозького, позначає нову точку відліку в історії поселення. Починаючи з цього часу воно перестає бути селом і набуває правового статусу міста. Його володільці – князі Острозькі, Заславські, Сангушки займають найвищі уряди в державі. На початку XVII ст. за Дубном закріплюється статус військово-адміністративного центру Острозької ординації – одного з найбагатших магнатських маєткових комплексів Речі Посполитої. Ключове місце цього володіння – мурований бастіонний замок – перетворився відтоді на скарбницю коштовностей, військових трофеїв і озброєння. Однак, до сьогодні замок князів Острозьких залишається недостатньо вивченою пам'яткою. Слід відмітити, що предметно ніхто не підійшов до реконструкції його архітектурно-планувального середовища та етапів розбудови. Хоча початок для цього значною мірою було покладено під час археологічних розкопок 1995 і 1997 рр., а також продовжено роботами на старому замчищі в 2015 р. Відсутність введених у науковий обіг описів замку також породжує низку білих плям

в його історії.

Містоутворювальні компоненти планувальної структури Дубна такі як замок, фортифікаційні об'єкти, ринкова площа, мережа вулиць, юдейська дільниця, церковні й монастирські володіння, напрямки міських шляхів, які виникли з часу правового осадження міста в кінці XV ст., (в окремих випадках в раніший час) виявляють неабияку часову стійкість і значною мірою продовжують творити сучасний міський простір. У науковому дослідженні цих складових частин криється розуміння самобутності Дубна.

Робота побудована на основі узагальнення наявного комплексу матеріалів археологічних розкопок, шурфувань, спостережень та розвідок, проведених у Дубні та його окрузі. Використано архівні джерела, зокрема, записи кременецьких і луцьких гродських книг, дубенських магістратських книг, реєстри, інвентарі й описи міста, а також і його волості XVI–XVIII ст. Проаналізовано літописні повідомлення, привілеї та підтвердні листи XIV–XVI ст., джерела особового характеру (мемуари, спогади XVII–XIX ст.), зображальні джерела. Значний обсяг цих матеріалів вводиться у науковий обіг вперше.

До завдань, які покликано вирішити належать:

1. встановлення хронології та особливостей використання населенням ділянок на території міста;
2. з'ясування часу виникнення міста, виділення і розгляд основних періодів його розвитку;
3. характеристика просторово-планувальної структури міста та наявної у ньому забудови;
4. опис розвитку замкового комплексу та оборонних укріплень;
5. уточнення місцезнаходження міських споруд, ділянок, архітектурних об'єктів;
6. розгляд питань соціальної топографії;
7. з'ясування топографії поселень округи та їхньої ролі у розвитку міста, реконструкція транспортної мережі;
8. картографування території міста та його округи на різних етапах розвитку.

Географічні межі дослідження на підставі геоморфологічного районування окреслені територією між Повчанською структурно-горбистою височиною з заходу, Рівненською хвилясто-горбистою височиною з півночі, Мізоцькою горбистою височиною зі сходу та підобластю Малого Полісся з півдня.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період X–XVIII ст. – від часу складання поселенської структури міста до 1795 р., коли адміністративно-територіально Дубно увійшло до складу Російської імперії.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що:

1. вперше комплексно розкрито питання історичної топографії

Дубна і його округи в X–XVIII ст. з використанням джерел, які раніше не залучалися до реконструкції минулого міста, у тому числі отриманих під час авторських досліджень;

2. доведено, що місто Дубно виникло на общинній основі, а базові компоненти його поселенської структури почали формуватися у племінний період. Завершення процесу містоутворення пов'язується із включенням Дубна в систему феодального управління Давньої Русі і датується кінцем XI – початком XII ст.;
3. вперше розглянуто питання взаємозв'язку розвитку Дубна із його природно-географічним та господарським середовищем;
4. охарактеризовано присутність в XII–XIII ст. тісного соціально-господарського зв'язку Дубна з його феодальною околицею, особлива роль в якій належала поселенням поблизу сіл Тараканів і Страклів;
5. показано розвиток Дубна у період втрати ним значення міського центру в XIV–XV ст., коли адміністративні функції виконував двір князів Острозьких в Іванні, що знайшло відображення у згадці про город Івань;
6. встановлено, що головний фортифікаційний осередок Дубна протягом всього історичного розвитку міста був розміщений на східному краю мису. Урбанізаційні процеси, пов'язані із усталенням, а у подальшому й ускладненням структури середмістя поблизу замку проходили швидше, ніж на інших ділянках міста;
7. описано комплекс оборонних споруд, який протягом кінця XV–XVII ст. був зведений для захисту території міста;
8. поглиблено дослідження історії монастирів і храмів, якими був сакралізований простір міста;
9. на основі конкретних прикладів підкреслено самобутність містоутворювальних компонентів структури Дубна, які значною мірою продовжують творити сучасний міський простір.

Археологічні матеріали займають значний обсяг джерельної бази роботи. Вони були отримані під час багаторічних сезонів розвідок, шурфувань та розкопок. За кожним розкопаним і опрацьованим комплексом стоїть кропітка і натхненна праця, що велася спільно із багатьма моїми колегами і друзями. До них належать Віталій Ткач, Андрій Бардецький, Олена Бардецька, Богдан Бардецький, Дмитро Бороденко, Микита Сіверянов, Олександр Пшеничний, Андрій Пшеничний, Назар Кецко, Артур Гладишев, Валерій Потапчук, Андрій Гомон, Максим Мельничук.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історія вивчення питання

Тема історичної топографії Дубна лише недавно стала предметом наукових досліджень (статті Богдана Прищепи і Петра Ричкова). До цього розглядались лише окремі її аспекти. Переважно такі праці й складають сукупний науковий доробок. Історію вивчення питання розглянемо за її розподілом на чотири періоди: I період (середина XIX – початок XX ст.); II період (20–30-ті рр. XX ст.); III період (40–80-ті рр. XX ст.); IV період (90-ті рр. XX ст. і до сьогодення).

Наукові праці, які стосуються теми роботи, почали накопичуватися від середини XIX ст. Значною мірою інтерес до минулого міста в той час був викликаний його входженням у склад Російської імперії. Державною політикою були обумовлені і напрямки тогочасних досліджень, які переважно спрямовувались на те, щоб показати одвічну приналежність цієї частини Волині до єдиного з Росією православного історико-культурного простору. Важливий науковий доробок у той період було створено Василем Пероговським, Аполлонієм Сендульським і Миколою Петровим. Серед них Пероговський детально розглянув епізоди історії Дубна, пов'язані з отриманням міського права, місцем у його минулому видатних осіб таких як Касіян Сакович, Бог-

Рис. 1. Дубно, вигляд зі сторони передмістя Сурмичі. Світлина 1925 р. Автор Генрик Поддембський.

Рис. 2. Дубно, вигляд на місто з дзвіниці костелу монастиря бернардинів. Світлина 1929 р. Автор Генрик Поддембський.

дан Хмельницький, Тадеуш Косцюшко, принц Конде, ігумени дубенських монастирів. Важливий внесок Пероговського полягає у публікації та аналізі джерел, зокрема, привілею короля Сигізмунда 1507 р., статуту Спасівського монастиря 1624 р., списку сіл Дубенської волості 1753 р., інвентарів монастирів 1731 та 1739 рр. [247; 248]. Дослідник ґрунтовно підійшов до висвітлення питань, пов'язаних з функціонуванням дубенських церков і монастирів, задіюючи при цьому значний обсяг писемних джерел (привілеї, інвентарі, листи) [243; 244; 245; 246].

Священник Сендульський (рис. 3) вперше створив нарис історії Дубна з часу його виникнення від села Дубенки (взятого із переказу) і до закріплення у складі Російської імперії. Дослідник користується літописними повідомленнями про город Дубен, згадує документальні відомості, які засвідчують перехід поселення до володінь князів Острозьких. Проте, з останніх він використовує свідчення, які мають сумнівну автентичність і відношення до історії Дубна. Це, зокрема, дата 1337 р., під якою подається закріплення Острога (а разом з ним, на думку Сендульського, і Дубна) за князем Данилом Острозьким [302, с. 589]. Тоді як ґрунтовні архівні пошуки й аналіз історіографії, здійснений в наш час Василем Ульяновським, такої дати не виявили, а перша писемна згадка про князя на Острозі належить до 1344 р. [338, с. 113]. Так само не знаходить підтвердження і те, що під 1441 р., відбулася передача Казимиром Ягайловичем міст Володимира, Острога і Дубна з правом їх намісництва князями Острозькими до складу Великого князівства Литовського. Сендульський, без сумнівів, у такий спосіб намагався довести давність володіння Дубном Острозькими, але його твердження, як і багатьох інших, знаходяться під впливом уявних ретроспектив, які витікали з родинного та військово-політичного значення міста з його замком для князів Острозьких і спадкоємців Острозької

Рис. 3. Аполлоній Сендульський (1830–1882).

ординації протягом XVI–XVII ст. Важливу роль дослідник відводить постаті князя Василя (Красного) Острозького, якому приписує укріплення Дубна та заснування Спасо-Преображенського монастиря. Не витримує перевірки наведена ним відомість про облогу в 1660 р. Дубенського замку московським військом на чолі з боярином Шереметьєвим, де в той час оборонялося польське військо під командуванням Станіслава Потоцького [302, с. 593].

На основі писемних джерел Сендульський наводить список поселень Острозької ординації, зокрема, й Дубенської волості, які були передані за угодою 1753 р. новим власникам. Особлива увага звертається на бурхливий розвиток міста у період проведення у ньому контрактових ярмарок. Після свого перебування у Дубні, Сендульський залишив свідчення про побачені ним на власні очі залишки ровів і валів, які захищали місто. Він виділяє у міській структурі, окрім власне міста, також передмістя Чернеччина і Сурмичі, з яких виникнення назви першого пов язує із існуванням поруч монастиря, а другого – від циган, які тут проживали і грали на сурмах [302, с. 606].

Рис. 4. Микола Петров (1840–1921).

Академік Микола Петров (рис. 4) подає короткі відомості про заснування та історію давніх дубенських монастирів, при цьому він торкається і окремих сторінок релігійного життя міста [156, с. 64, 163, 219]. Однак в інформації, опублікованій дослідником, були виявлені неточності. Вони стосуються датування часу фундації Підборецького монастиря, яку він відносить до 1572 р., тоді як відомий фундаційний лист князя Василя Острозького, датований 8 квітням 1592 р. [89, с. 90]. Також існують підстави не приймати запропонованого ним 1643 р.,

Рис. 5. Спасо-Преображенська церква на острові Кемпа. Світлина 1925 р. Автор Генрик Поддембський.

Рис. 6. Орест Фотинський (1862–1931).

як дати будівництва мурованої церкви для Спасо-Преображенського монастиря [249, с. 80]. Петров посилається на архів Почаївської Лаври, але на які саме документи – невідомо. Сергій Горін, аналізуючи джерела про історію Мильчанського монастиря (рис. 325), відзначав, що відомості про існування тут обителі в кінці XVI – першій половині XVII ст., приведені цим дослідником, також не витримують перевірки [163, с. 268–270]. Проблема у тому, що ряд дослідників у майбутньому некритично використовували праці Петрова, спричинивши численне тиражування хибної інформації.

Приблизно в час появи вищезгаданих праць, з'являється низка інших, присвячених історії релігійних осередків міста в авторстві ієром. Стефана Твердинського [314], прот. Михайла Лучицького [223], Петра Гільтебрандта [159]. Чільне місце серед них посідає також доробок Михайла Щеглова, який присвячений історії монастиря Чесного Хреста. Цей дослідник, зокрема, залишив задокументовані відомості про його планувальний зв'язок з містом і давні володіння [348; 349; 350].

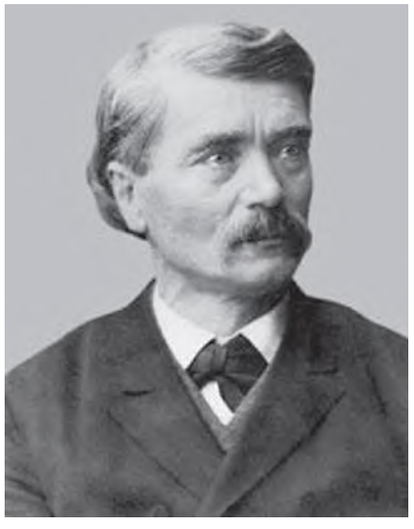

Рис. 7. Професор Володимир Антонович (1834–1908).

Із польських істориків цього періоду внесок у вивчення розвитку Дубна належить Фортунату Новицькому, який поряд з коротким нарисом історії міста згадує про існування у замку Воскресенської церкви [381, s. 37]. Увагу минулому міста приділяють автори науково-популярного часопису «Tygodnik ilustrowany», котрі зазначають, що Дубенський замок був збудований в проміжку 1489–1507 рр. князем Костянтином Острозьким [390].

У другій половині XIX ст. з'являється ряд видань енциклопедичного характеру, які приділяють увагу історичному розвитку Дубна. Серед них Географічний словник Королівства Польського та Енциклопедія Оргельбранда подають відомості про розташування міста, його оборонні укріплення, пам'ятки монументальної архітектури та основні події з історії [366; 367]. Єврейська Енциклопедія фокусує увагу на ролі юдейської общини в історії міста. Зокрема, у ній йдеться про соціально-правове становище юдеїв, регуляцію їхніх відносин з християнами, подається кількість будинків і населення у різні роки, зазначається про захоронення біля східної стіни синагоги юдеїв, які загинули під час козацько-селянського погрому міста в 1648 р. [181].

Микола Теодорович (рис. 8) у 1899 р. узагальнив відомості про історію релігійних осередків Дубенського уїзду. У зв'язку із ними він подав короткий виклад подій з минулого міста і приналежних до нього населених пунктів. Здебільшого дослідник звертається до результатів раніше опублікованих праць Пероговського, Сендульського та Петрова [316, с. 855–1120].

Михайло Грушевський у своїй статті «Волынский вопрос 1097–1102 гг.» вказав на проблемність визначення адміністративної приналежності літописного Дубена у період до 1100 р. [164, с. 26, 32]. На це ж питання він звернув увагу й у томі II Історії України-Руси [165, с. 98]. Міркування вченого мають важливе значення для з'ясування місця Дубенської волості у структурі земель давньоруської держави. Про важливе значення Дубна в Луцькому князівстві зауважував Іван Крип'якевич [207, с. 23].

Рис. 8. Микола Теодорович (1856–1917).

Дослідницьку увагу до історії Дубенщини в кінці XIX – на початку XX ст. приділяли члени Волинського церковно-археологічного товариства, а пізніше – Товариства дослідників Волині – Володимир Антонович (рис. 7) і Орест Фотинський (рис. 6). Відвідавши Дубно, Фотинський зробив нотатки стосовно історії міських церков і монастирів, зауважив про існування у минулому двох різних замків, при цьому відзначив, що бастіонний замок називали замком Любомирських, тоді як замок Острозьких знаходився на острові і про нього мало хто щось пам'ятав. Дослідник залишив відомості про стан і вигляд цих споруд [341, с. 198–199].

Рис. 9. Професор Роман Якимович (1889–1951).

20–30-ті рр. XX ст. характеризуються значним інтересом до історії Дубенщини польських дослідників. Це було обумовлено відродженням Польської держави, для діячів якої Волинь бачилась невід'ємною складовою. Тому інтерес науковців був спрямований на різні сфери вивчення краю: археологічну, історичну, природно-екологічну, етнографічну, культурну й релігійну. З 1930 р. в Рівному починає виходити «Rocznik Wołyński», окремі статті у якому були присвячені минулому Дубенщини. Серед них потрібно відмітити роботи Романа Якимовича (рис. 9), Казимира Левицького і Фелікса Погорецького. Якимович, розглядаючи історико-археологічні аспекти походу Болеслава Хороброго, вводить у контекст цієї події дружинний інвентар

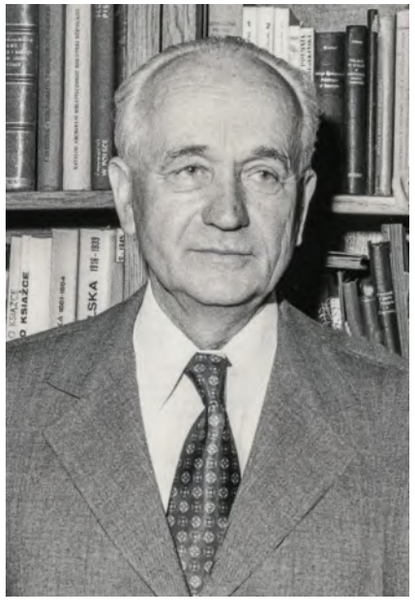

Рис. 10. Роман Афтаназі (1914–2004).

Рис. 11. Доктор наук Габріель Ленчик (1885–1977).

підкурганного поховання, виявлений в 1925 р. біля с. Мокре [374, s. 71, 72]. Левицький висвітлює роль князів Острозьких у розбудові Дубенського замку для відсічі татарським нападам [378, s. 7]. Погорецький, аналізуючи актові матеріали з Волині, пише про долю дубенського архіву та перебудову замку князями Любомирськими [383, s. 80–83].

У 1938–1939 рр. в Луцьку виходило періодичне видання «Ziemia Wołyńska», де була опублікована стаття Габріеля Ленчика (рис. 11), присвячена городищам басейну Ікви та Стубли, у якій автор, між іншим, згадує про сьогодні невідомі городища у селах Птича та Івання [377, s. 36]. В іншому випуску був уміщений природничо-історичний нарис про Дубенщину Мечислава Лімановського, в якому автор генерує теорію про те, що нинішнє Мале Полісся, котре розкинулось на південь від Дубна, в давнину було степом [379].

У цей період дослідження, які розкривали роль князів Острозьких у розбудові міста, торкалися часу будівництва замкових укріплень та історії інших пам'яток архітектури були створені Станіславом Кардашевичем [375], Александром Прусевичем [384], Мечиславом Орловичем [382], Петром Богдзевичем [358]. Історично-архітектурну характеристику будівлям Дубенського замку й палацу Дуніних-Карвіцьких дав польський історик мистецтва Роман Афтаназі (рис. 10). Дослідник зазначає, що бракує точних відомостей про перший вигляд замкової брами та будівель на його подвір'ї. Натомість він приводить свідчення про те, що перебудова замку розпочалася в 1755 р. З того часу житлову будівлю ліворуч від брами, яку автор називає помешканням Острозьких, перебудували на більш просторий палац князів Любомирських. Використавши спогади князя Юзефа Любомирського, Афтаназі коротко описує внутрішні приміщення палацу [355, s. 108].

У радянський час інтерес до археології та історії теренів Дубенщини зріс. Ігор Свєшніков (рис. 13) опублікував результати досліджень ранньослов'янського поселення у Костянці 1947 р. [301]. Про дослідження поселення слов'яно-руського часу біля села Волиця розповідає стаття Маркіяна Смішка (рис. 12) [306, с. 352–377]. У 1957 р. вийшло зведення археологічних пам'яток давньоруського часу Олексія Ратича, в якому лаконічно згадується про розвідкові розкопки директора Дубенського краєзнавчого музею

Михайла Островського на Дубенському городищі в 1946 р., курганів в с. Листвин, дослідження підплитникових поховань біля с. Тараканів, обстеження поселень поблизу Івання, Листвина, Костянця, городищ в Острові і Мирогощі [285, с. 36–40].

У 1960–1961 рр. радянський дослідник середньовічної фортифікації Павло Раппопорт очолював групу по вивченню давньоруських фортець. Внаслідок значного обсягу виконаної роботи з'явилися праці, в яких описувалося місцезнаходження та укріплення городищ у селах Мирогоща, Листвин, Будераж, Мощаниця, Іваниничі, Острожець, Дермань, Муравиця, Торговиця та інших. Зауважує дослідник і про мисовий тип городища у Дубні [284, с. 42]. Прикметною рисою досліджень Раппопорта було виконання якісних планів городищ і шурфування елементів укріплень, які дозволили не тільки встановити планувальні особливості, але й з високою вірогідністю датувати ряд пам'яток.

Рис. 12. Доктор історичних наук Маркіян Смішко (1900–1981).

Відомі на той час пам'ятки археології Дубенщини було систематизовано в 1961 р. у праці Олександра Цинкаловського (рис. 14) [361]. В 1966 вийшов короткий довідник «Археологічні пам'ятки Української РСР» [141], а в 1982 р. – «Довідник з археології України. Ровенська область» в авторстві Ігоря Свєшнікова та Юзефа Нікольченка [300]. В обох зводах було подано значний обсяг відомостей про пам'ятки археології давньоруського і пізньосередньовічного періодів в Дубенському районі.

Дослідження пам'яток празько-корчацької культури попередніх років на Дубенщині в контексті розвитку ранньослов'янського населення між Дністром і Прип'яттю узагальнено у монографії Володимира Барана [146, с. 195–196, 200]. Михайло Кучера включив до загальної системи класифікації городищ між Саном і Сіверським Дінцем також городища басейнів Ікви і Стубли [213]. В процесі вивчення особливостей формування і розвитку території, а також населення Волинської землі, Дубно і його округа привертали увагу Сергія Панишка [242, с. 52] та Михайла Кучинка [215, с. 60, 87, 416].

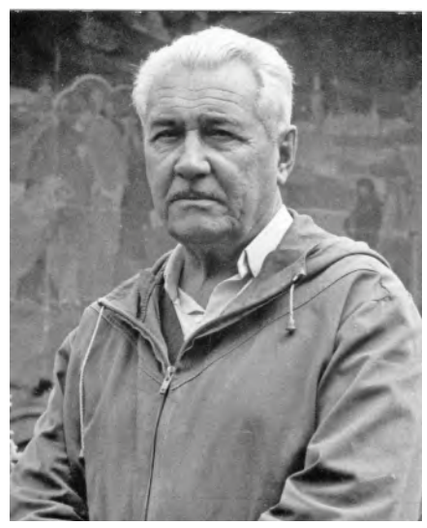

Рис. 13. Доктор історичних наук Ігор Свєшніков (1915–1995).

На початку XXI ст. відчутно зростає кількість робіт, які стосуються саме локальних проблем міської історії Дубна, увага яких акцентована на самобутності простору міста, формуються напрями його поглиблених досліджень. Так серію статей, присвячених історичному

Рис. 14. Олександр Цинкаловський (1898–1983).

Рис. 15. Доктор історичних наук Богдан Прищепа.

розвитку Дубна і поселень в його окрузі протягом 2001–2014 рр. написав Віталій Ткач. До його доробку відносяться публікації археологічних комплексів з пам'яток слов'яно-руського і пізньосередньовічного часу, результатів археологічних розвідок, а також спроби реконструкції поселенського розвитку міста у період X–XIII ст. [328] та XIV–XVII ст. [322].

Огляд історичної топографії та результатів досліджень слов'яно-руських городищ в басейні Ікви було зроблено Богданом Прищепою (рис. 15) і Віталієм Ткачем [256]. Автори характеризують оборонні конструкції городищ та, на основі виявлених матеріалів, визначають час існування осередків. Прищепа відзначає, що археологічні джерела доповнюють скупі повідомлення літописів і дозволяють простежити ранні етапи формування Дубна. Він додає, що підйом цього волинського міста добре фіксується з X ст. Відтоді зростає заселена площа і щільність забудови, а частина поселення перетворюється на фортецю. Вірогідно, в цей час тут виникає значний племінний центр волинян. Зауважується також, що в часи князів Острозьких спочатку були освоєні ті ділянки, на яких існували поселення епохи Давньої Русі [261, с. 152]. Крім того, дослідником опубліковано матеріал про просторовий розвиток сільської округи Дубна на основі даних археологічних джерел [263].

Науковий доробок Богдана Прищепи, а також його колег Віталія Ткача і Василя Чекуркова (рис. 17) складають публікації нових археологічних комплексів до історії Дубна періоду середньовіччя [265; 266; 267; 268]. За результатами досліджень Жорнова і Листвина, Прищепою зроблено висновки, які стосуються військово-політичної історії регіону між Горинню і Стиром. Зокрема, було встановлено, що обидві фортеці виступали значними адміністративними центрами, а їхній занепад пов'язаний з військовими конфліктами між київськими та волинськими князями на рубежі XI–XII ст. [257; 258].

Важливий внесок у вивчення просторового розвитку Дубна на основі картографічних джерел зроблено Петром Ричковим. Окрім публікації планів міста XVIII – першої половини XX ст., досліднику слід віддати належне у дбайливому вичитанні підписів, критичному аналізі відображеної на них забудови, оборонних споруд, природного середовища [289].

Віра Гупало опублікувала ряд ґрунтовних статей до вивчення

історії функціонування у місті бернардинського монастиря, для чого було використано дані як археологічних, так і писемних джерел. Дослідницею проведено вивчення використання костелу бернардинів як усипальниці для духовних і світських осіб в XVII – першій половині XIX ст. [172; 173]. У цьому напрямку зроблено вагомий внесок щодо вивчення конструктивних особливостей криптових камер і процесу здійснення у них захоронень [171].

До проблеми дослідження цього ж монастиря, Володимиром Александровичем зроблено аналіз епістолярних джерел, які стосуються передісторії його будівництва. Автор приводить відомості з листувань князя Олександра Заславського, які дозволяють сказати, що костел планувалось побудувати у 1627 р. на основі привезеної з Риму моделі тамтешнього костелу Св. Ісидора. Крім цього, дослідник проаналізував подробиці організації робіт по муруванню Луцької брами у Дубні в 1623 р. [138, с. 181–192].

Рис. 16. Ігор Лозов'юк (1917–1993).

Дубенські монастирі неодноразово ставали об'єктами наукових досліджень. Історичні відомості про православні й католицькі релігійні осередки міста було об'єднано в краєзнавчому нарисі Ігоря Лозов'юка (рис. 16) «Давні Дубенські монастирі» [221]. Питання їхнього розвитку, землеволодінь і насельників узагальнено в монографії та окремих публікаціях Сергія Горіна [163]. Також потрібно згадати про існуючий ряд статей краєзнавчого характеру, присвячених історії міста, пам'яткам архітектури, вулицям, урочищам. Більшість з них мають виключно історіографічне значення і не вирізняються новими джерелами. Вагоме місце посідають дослідження з історії архітектурних пам'яток, зроблені в наш час Петром Ричковим і Віктором Луцем [286; 387], Оленою Годованюк [161; 162], Сергієм Кравцовим та Володимиром Левіним [204], Ольгою Михайлишин [230], Сергієм Юрченко [351].

Рис. 17. Б. А. Прищепа, В. С. Чекурков і В. В. Ткач. Розкоп на розі вул. Д. Галицького та Кирила і Мефодія, 2007 р.

З поважних праць, в яких увага часто фокусується на різних аспектах минулого міста в період володіння ним кня-

зями Острозькими потрібно згадати роботу Василя Ульяновського [338], яка сповнена великого обсягу критично проаналізованих архівних матеріалів, що мають пряме відношення до дослідження питань історичної топографії Дубна та його округи.

Окремо можна відмітити книжку Ярослава Пури «Край наш у назвах», яка створена на основі великого обсягу топонімічних відомостей, котрі пов'язані з тим чи іншим населеним пунктом Дубенщини [281]. Незважаючи на те, що ряд повідомлень у ній потребує критичного підходу, все ж опубліковані згадки про городища, замчиська, кургани, назви чисельних урочищ і водойм, перекази про виникнення поселень співвіднесених з відомостями писемних джерел, а головне – лінгвістичні дослідження про походження назв сіл, роблять дану працю важливим доповненням до вивчення давньої топографії і топоніміки регіону.

1.2. Джерела

Писемні джерела

Писемні джерела по темі дослідження розподіляються на три групи: документальні, оповідні та джерела особового походження. До найдавніших з них належать повідомлення «Повісті временних літ» і Галицько-Волинського літопису за Іпатіївським [116] і Лаврентіївським списками [117]. Незважаючи на лаконічний характер цих повідомлень, вони надають важливі відомості для вивчення історії міста у період Давньої Русі й Волинського князівства. Ще одне літописне зведення – Новгородський літопис за Синодальним списком – містить «Список руських міст дальніх і ближніх», серед яких згадується місто Івань [118], ототожнене дослідниками з селом Івання поблизу Дубна.

Документальну групу джерел періоду XIV–XVI ст. складають привілеї, дарувальні та підтвердні листи королів Польських і Великих князів Литовських 1386 р., 1428 р., 1498 р., 1507 р., 1509 р., 1511 р., 1512 р., 1518 р., 1522 р., 1527 р., а також купчі і заставні угоди 1463 р., 1488 р., 1522 р., які засвідчують процес формування маєткового комплексу князів Острозьких на Ікві з центром у Дубні. Ці документи були опубліковані в збірках Архіву князів Любартовичів–Сангушків [121; 122]. Пізніше з'явились публікації польських перекладів з латини привілеїв на міське право Дубна 1498 і 1507 рр. [130].

До дослідження розвитку міста у другій половині XVI–XVII ст. були залучені відомості з кременецьких земських книг, які зберігаються в Центральному Державному історичному архіві у м. Київ [70; 102]. Свого часу короткий зміст записів кременецьких та луцьких гродських книг було опубліковано в актових описах Іваном Каманіним [105; 106; 107; 108], Михайлом Ясинським [109], Орестом Левицьким [110; 111]. Відомості про міську забудову, розташування й використання земельних ділянок у XVII–XVIII ст. присутні у книгах Дубенського міського магістрату [71; 72; 73; 74]. У цьому архіві зберігається випис 1753 р. із сандомирських гродських книг із переліком сіл дубенського ключа, які переходили до князя Станіслава Любомирського, а також описи Спасо-Преображенського і Чесно-Хресного монастирів 1769 р. [76].

Елементи планувальної структури міста XVI ст. згадані у справі

упізнання вбитого чоловіка 1596 р., опублікованій Миколою Іваніше-вим [190]. Важливі документи, що стосуються просторового розвитку Дубна опубліковані в Архіві Південно-Західної Росії [89; 90; 91; 92; 93; 94; 95], Пам'ятниках, виданих Тимчасовою комісією для розбору древ-ніх актів [113], а також у Луцькій замковій книзі за 1560–1561 рр. [103].

Інформативну складову документальних джерел складають дже-рела описово-статистичного характеру. Серед них важливе значення мають ті, які стосуються питань господарсько-адміністративного й демографічного розвитку Дубна і волості. Це опубліковані Алексан-дром Яблоновським дані поборових реєстрів за 1570 р., 1577 р., 1583 р. [135; 136]. Олексій Баранович увів до наукового обігу аналіз виказів подимних реєстрів 1629 р., на основі яких порахував кількість димів у Дубні та у селах волості [147]. Попри деякі застереження стосовно віднесення до складу волості окремих населених пунктів, робота Барановича має важливе значення для вивчення процесу формування адміністративно-територіального комплексу Дубна. До подібного за характером джерела належить опублікований Михайлом Владимир-ським-Будановим список димів у місті та селах за 1648–1658 рр. [153]. Джерелом до відтворення кількості будинків і соціального складу населення Дубна є опублікований Тетяною Гирич податковий реєстр сплати королівщини 1576 р. [114].

У ЛНБ імені Стефаника зберігається Акт поділу володінь між князями Янушем і Олександром Острозькими 1603 р., який дозво-ляє встановити села, що відійшли до волості Дубна* [44]. Перелік сіл волості містить також акт Кольбушівської транзакції 1753 р. (рис. 18) [56]. Разом із відомостями поборового реєстру 1583 р. та подимного реєстру 1629 р. ці джерела надають можливість вивчати зміни адміні-стративно-господарського значення міста.

Повуличні описи населення і почасти забудови Дубна збереглися у вигляді двох документів: інвентаря 1723 р. [85] та люстрації 1755 р. [79]. З деяких джерел стає також відомо про існування (сподіваємося, вони ще будуть віднайдені) більш ранніх інвентарів, зокрема, 1661 і 1695 рр., які зберігалися в замковому архіві [83, s. 32]. Інвентар Дубна і волості 1723 р. знаходиться в Державному архіві м. Любліна. Він містить цінні відомості для дослідження соціально-топографіч-ної структури міста й передмість. Приміром, зазначає кількість димів у місті, наявні тут будівлі, земельні наділи, вулиці, етнічну прина-лежність проживаючого на них населення, включає в себе описи фільварків у селах його округи. Люстрація 1755 р. зберігається у Львівському Центральному історичному архіві та має втрачені перші аркуші. Документ було укладено під час спроби передачі Дубна

* Копією цього документу люб'язно поділився Тарас Вихованець – заступник директора з наукової роботи Нетішинського міського краєзнавчого музею, за що йому складаю щиру подяку.

W. I. P. Błeszynskiemu.
Wieś Pawołocka
Futor w Woje-wodz: Wołyńskim leżące.

J. O. Xciu Stanisławowi Lubomirskiemu *Podstole-mu Koronnemu.*
Oppidum Dubno
Civitatē Płycza
Villas Pohoryszcze
Bozkiewicze
Samodziałka
Liftwin
Przerośla
Trokanow
Pełcza
Iwanie
Raczyn
Zawale
Iwankowice
Radow
Korabiszcza
Molne
Kostenice
Stubło
Sniecice (silowa
Moszczanica Wa-
Moszczanica Sołtanowa
Moszczanica Przyborna
Zalibowa
Stupno
Oblichow *aliàs* Obhow
Kluki
Trostenice
Nahorce *aliàs* Nahorany
Buszcza
Zbytyn
Wolka Zbytyńska
Zulkarowka
Zalichne
Buszcza w Posses-syi Jmći P. Potockiego
Smolczanka
Sudobycz
Wronow
Bytyńce Płoska (wska
Wola Płoszczano-
Semiduby
Zniesienie
Białogrodka
Buderaz
Chołowczyce
Siołło
Iwanice
Podhorzec *ad Monasterium* Siołło
Miatyn
Kumin
Derman
Suraż
Ulbarow
Zawale
Wierzdce
Koniuszki
Detymice
Secyny
Mokre
Kosarzow
Chlińsko
Zdołbice
Zdołbanow
Curkow
Omelana
Szepetyn
Studzianka
Brzezina
Korszow
Białaszow
Knichynin
Załuże w Woje-wodz: Wołyńskim leżące.

J. O. Xciu Jozefowi Lubomirskiemu *Podstolemu W. X. Litt:*
Oppidum Stepań
Civitatē Doreczna
Villas Jankowce
Koroſtow *aliàs* Koroſt
Kuczelsk *aliàs* Krycelsk
Werbcze wielkie
Werbcze małe
Batumy
Bu-
Buteyki
Bajerzyce
Zawalia *aliàs* Krasowka
Orowsko
Romeyki
Toczewice
Totowiek
Czypiewicze
Troszyn (drow
Kidna *aliàs* Ki-
Zolna
Kotowice
Sparewicze
Iwanczyce
Łaszcza
Naymowice *aliàs* Myczka
Czudle
Znoszyce
Myszko małe
Myszko wielkie
Miedele
Załucz *aliàs* Stuben wielki
Lipnie
Cholniewicze
Złotochy *aliàs* Złotolin
Trzeszczonice
Jzbucz
Zatyn
Zatyńska wola
Włożno *aliàs* Zarzyce
Włozno wielkie
Japołot *aliàs* Japołow
Stáwki
Zwizdy
Pośmino
Jaminarz
Hublińcze
Bychow
Bycal
Kozarcze
Skopniow
Hołowlin (ska
Wolica Hołowlin-
Boroſſowce
Oſtalce małe
Tru-

Рис. 18. Аркуш з переліком містечок і сіл Дубенської волості у домовленості про забезпечення Речі Посполитої 600 людьми з маєтків Острозьких, внаслідок розподілу Острозької ординації. Укладена в Кольбушові 7 грудня 1753 р. Фонди ДІКЗ м. Дубно Д-III-3129.

у королівську власність після того, як король Август III не визнав поділу Острозької ординації князем Янушем Сангушком. Він містить важливі відомості про населення, архітектурні об'єкти, повинності мешканців, монастирські володіння.

Додатково для вивчення історії архітектурних об'єктів Дубна і його округи залучено «Військово-статистичний огляд Російської імперії. Волинська губернія» [97, с. 138–142] та «Короткий огляд історії та історичних пам'яток середньої частини Волині» [101, с. 10–14]. Вони містять відомості про минуле міста й прилеглих до нього населених пунктів, подають описи архітектурних пам'яток, характеризують природно-географічне середовище. «Огляди» приділяють увагу ретельному опису укріплень бастіонного замку і зазначають, що старий замок знаходився на острові, де на час створення джерел були видні рештки його фундаментів. Архітектура ж бастіонного замку, на думку укладачів, не заходить давніше другої половини XVI ст.

Виділяється група джерел особового походження, до яких належать: опис подій татарської облоги міста у березні 1577 р. Бартоша Папроцького [132], записи щоденника Ульріха фон Вердума 1671 р. [128], Хронічка Йоахима Єрлича 60-х рр. XVII ст. [123]. Вони містять виклад подій, пов'язаних з татарськими нападами на Дубенщину. Разом з тим, Папроцький і Вердум залишили важливі свідчення про просторово-планувальні елементи та архітектурні споруди Дубна. Сюди ж слід віднести відомості про окремі події козацько-польської

Рис. 19. Вигляд на долину Ікви з північного бастіону замку. Світлина 20-х рр. XX ст. Автор Ян Бувгак. Матеріали відділу історії ДІКЗ м. Дубно.

війни, згадані у хроніці Натана Ганновера [182]. Деякі епізоди з історії міста періоду 1648–1651 рр. розкриваються в листуваннях польських шляхтичів, що зберігаються в Львівській Національній науковій бібліотеці імені Стефаника та Діаріуші Станіслава Освєнціма. Повідомлення цих джерел проаналізовано та частково опубліковано в монографії Ігоря Свєшнікова [299].

Рис. 20. Канал у горжевому рові бастіонного замку. Вигляд з півдня. Світлина 20-х рр. XX ст. Автор Ян Бувгак. Матеріали відділу історії ДІКЗ м. Дубно.

Хронологічно пізнішими за них (середина XIX ст.) є спогади Юзефа Крашевського (рис. 22) [125], Юзефа Дуніна-Карвіцького [124], Яна-Дуклана Охотського [112] і Генріха Олехновича-Стецького [131], які можуть бути використані з ретроспективною метою. Корисними також є спогади Миколи Сивіцького, який приводить опис зруйнованого давньослов'янського городища в Дитиничах [305]. Археологом, який не залишив інших матеріалів про свої дослідження на теренах Дубенщини у 30-х рр. XX ст., окрім газетних заміток та спогадів, був Юрій Шумовський (рис. 23). У написаному ним «Зруйнованому гнізді» автор згадує про курганний могильник

Рис. 21. Дубно, вигляд на північну частину міста. Світлина 20–30-х рр. XX ст. Матеріали відділу історії ДІКЗ м. Дубно.

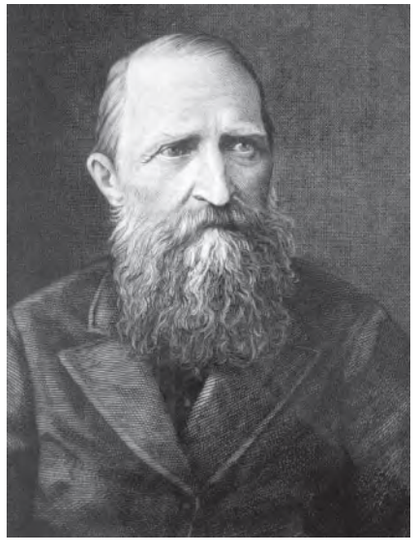

Рис. 22. Юзеф Крашевський (1812–1887). Зображення з відкритих джерел.

Рис. 23. Отець Юрій Шумовський (1908–2003). Фонди ДІКЗ м. Дубно.

поблизу с. Мирогоща, на якому він розкопав один насип, а також проведені ним невеликі розкопки поблизу церкви с. Мирогоща [82].

Стосовно джерел, присвячених історії релігійних осередків міста, то перші з них були введені у науковий обіг ще в першій половині XX ст. Отець Йосафат Скрутень у 1927 р. опублікував візиту Свято-Вознесенського жіночого монастиря 1818 р. [96]. Дещо пізніше Якуб Гофман здійснив публікацію частини візит парафіяльного костелу у Птичі 1717 і 1726 рр., де приводяться важливі відомості стосовно історичної топографії села [126]. Подібними за характером, але набагато інформативнішими є візити парафіяльного костелу Дубна, які дозволяють розглядати цілий блок питань міської та окружної топографії [61; 62]. Відомості про етапи виникнення й розвитку монастиря кармеліток містять описи, котрі зберігаються в Державному історичному архіві Житомирської області [2; 3] та в Архіві Краківської провінції Чину кармелітів босих [120]. Цінний матеріал щодо планувально-конструктивних особливостей Спасо-Преображенського та Чесно-Хресного монастирів присутній в описах 1731, 1739 та 1769 р. [245; 246; 76].

У Львівському Центральному Державному історичному архіві зберігається значний комплекс документів з історії дубенських монастирів. Серед них потрібно відзначити інвентар монастиря Чесного Хреста 1698 р., у якому характеризується забудова цього осередку [80, арк. 228–233], реєстри підданих юридики Спасівського монастиря 1649 і 1695 рр. [78, арк. 22–22 зв., арк. 40–40 зв.], інвентар Георгіївської церкви 1748 р. [81], копії рішень по судових слуханнях між духовною та світською владою міста [76; 79]. У Національному архіві Кракова знаходиться Книга Дубенсько-Дубовецького монастиря 1810 р., відомості якої залучені не лише для вивчення цієї обителі, але й для відтворення окремих аспектів історії розвитку Дубна [83]*.

Відсутність на сьогодні ґрунтовних досліджень з історії Дубенського замку спричинена як малою кількістю писемних джерел, зокрема, покищо невідомих описів, так і суттєвими перебу-

* Копією цієї книги під час розкопок на острові Дубовець в 2018 р. люб'язно поділився настоятель Вознесенської церкви УГКЦ о. Роман. За це йому складаю щиру подяку.

довами, які зазнала пам'ятка в другій половині XIX – першій половині XX ст.

У 1670–1672 рр. на Поділлі та Волині у повноваженнях співробітника агента французького уряду абата де Польм'є перебував німецький мандрівник Ульріх фон Вердум. У своєму Щоденнику він залишив винятково важливі відомості про планувальну ситуацію замку [128, s. 167, 168]. Інших подібних джерел періоду XVI–XVIII ст. нам невідомо. Лише окремі фрагментарні повідомлення розкидані в опублікованих спогадах чи документах.

Рис. 24. Надбрамний корпус бастіонного замку. Світлина перед 1914 р. Матеріали відділу історії ДІКЗ м. Дубно.

Рис. 25. Надбрамний корпус бастіонного замку після відбудови. Світлина 1938 р. Матеріали відділу історії ДІКЗ м. Дубно.

З ретроспективною метою для вивчення особливостей планування замкового двору і його споруд можуть бути використані дані опису будівель князя Юзефа Любомирського 1836 р. [75]. Подібне значення має цей опис для дослідження конструктивних особливостей будівель на території міста. Важливі відомості про особливості зведення Луцької брами та костелу монастиря бернардинів містяться в епістолярії князя Олександра Заславського. Вони були детально опрацьовані та опубліковані Сергієм Юрченко [351] та Володимиром Александровичем [138].

Вище згадані писемні джерела мають різну ступінь інформативності та можливостей для вирішення проблем, пов'язаних з розвитком міста і його округи. Разом вони формують значний комплекс, який, проте, далеко не в усіх випадках задовольняє потреби дослідника,

в тому числі й у вивченні історичної топографії Дубна і його округи. Тому в роботі відомості писемних джерел доповнені відомостями, що були отримані під час археологічних досліджень.

Археологічні джерела

Значний поступ у вивченні розвитку Дубна відбувся завдяки археологічним дослідженням. Початок вивчення пам'яток археології Дубенщини відноситься до середини XIX ст. і тісно пов'язаний з поширенням наукових товариств. Одним з перших тут провів роботи завідувач музеєм старожитностей Київського університету Святого Володимира – Яків Волошинський. У 1856 р. він здійснив розвідки на давньоруських городищах у селах Будераж, Мала Мощаниця, Листвин [344, с. 13]. Видатне місце у започаткуванні справи систематизації та опрацювання археологічних джерел належить Володимиру Антоновичу. У створеній ним «Археологічній карті Волинської губернії» згадується більше 100 сіл Дубенського уїзду, де були виявлені городища, замчища, кургани, вали, печери, ремісничі вироби, прикраси, скарби [139, с. 67–70].

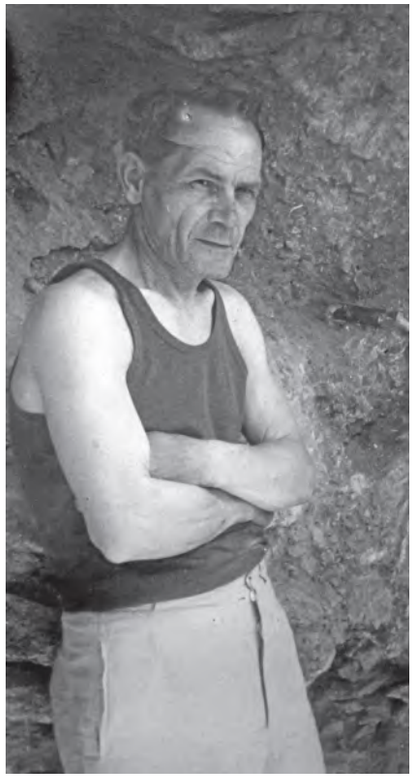

Рис. 26. Михайло Островський (1897–1977). Фонди ДІКЗ м. Дубно 2753/н.доп.

Пожвавлення інтересу до збирання та опрацювання археологічних джерел припадає на 20–30 рр. XX ст. У цей час розпочинаються дослідження давньоруських поселень, городищ і поховальних пам'яток, які провадили делегати Варшавського археологічного музею, уродженці Мирогощі та Дубна – Юрій Шумовський і Михайло Островський. Однак, існують проблеми із залученням здобутих ними відомостей, які пов'язані зі слабким рівнем документації робіт. Шумовський виклав їх в оповідній формі лише у своїх спогадах [82]. А щодо Островського (рис. 26), то деякі результати його робіт по дослідженню середньовічних пам'яток згадуються у звітах, статтях, довідниках і монографіях археологів радянського періоду: Маркіяна Смішка [7, с. 91–94; 306, с. 352], Олексія Ратича [285, с. 36], Ігоря Свєшнікова [300, с. 46, 51–53], Володимира Барана [146, с. 200]. У фондах ДІКЗ м. Дубно зберігається фотоархів дослідника, який містить світлини з розкопок, а деякі епізодичні записи щоденника про роботи у 1946 р. на дитинці дубенського городища були опубліковані Святославом Терським [238, с. 50]. Поряд з тим залишається невідомою документована інформація про ряд важливих досліджень Островського, наприклад, його розкопки курганів біля Листвинського городища та виявлення підплитових поховань в с. Тараканів. Частина археологічних матеріалів з пам'яток, на яких він проводив роботи зберігається у фондах ДІКЗ м. Дубно і була опублікована автором [274; 276].

Рис. 27. с. Тараканів, урочище Замосточчя. Підплитове поховання. Роботи М. І. Островського, серпень 1937 р. Фонди ДІКЗ м. Дубно 2777/2/н.доп.

У 1932 р. на Дубенщині працював директор Варшавського археологічного музею Роман Якимович, який проводив розвідки в районі сіл Листвин та Костянець. Він розкопав три кургани поблизу Листвинського городища, описавши виявлені в них матеріали [386, s. 245], а в 1935 р. зафіксував ранньослов'янське поселення у с. Костянець в урочищі Лиственщина [146, с. 196] та поселення в урочищі Біля цвинтаря з матеріалами X – початку XI ст. [386, s. 243]. У 30-ті рр. XX ст. археологічні дослідження в Дубенському повіті проводив Олександр Цинкаловський. За його нагляду відбувалися роботи по відбудові замку Острозьких у Дубні в 1934–1937 рр., під час яких було виявлено кераміку, вироби із заліза та кістки, датовані XI–XIII ст. У своєму довіднику Цинкаловський перераховує пам'ятки археології в селах Дубенського повіту, розподіляючи їх по періодах [361].

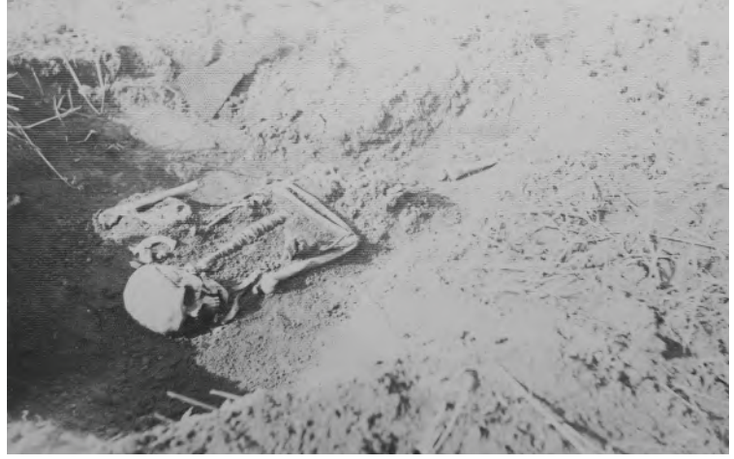

Рис. 28. с. Тараканів, урочище Замосточчя. Підплитове поховання. Роботи М. І. Островського, серпень 1937 р. Фонди ДІКЗ м. Дубно 2777/3/н.доп.

Археологічна експедиція Львівського відділу Інституту археології УРСР працювала на теренах Дубенщини у 1947 р. під керівництвом Маркіяна Смішка. Під час неї досліджувались поселення ранньослов'янського часу та епохи Давньої Русі у селах Волиця та Костянець. На Волиці було розкрито 174 м^2 площі, досліджено три

глиняні печі, дві з яких датовано періодом VII–VIII ст., а третю – X ст. Тоді ж досліджено напівземлянку періоду Давньої Русі та могильник XV–XVI ст., на якому виявлено 25 поховань (рис. 31; 32). На поселенні Костянець в урочищі Листвещина розкопано піч-кам'янку празько-корчацької культури [306]. Крім того, експедиція провела обстеження дубенського і дитиницького городищ. Смішко описав форму, залишки укріплень та культурні нашарування дитинця городища літописного Дубена [7, с. 91–94]. Матеріали слов'яно-руського часу також були виявлені під час роботи Дубно-Кременецької експедиції 1948 р. біля с. Острів [152].

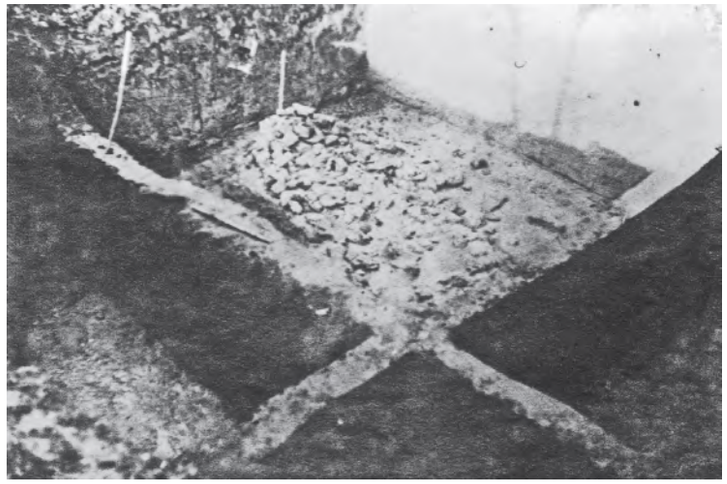

Рис. 29. с. Липа, садиба Степана Білика. Розкопки житла з піччю-кам'янкою празько-корчацької культури. Роботи М. І. Островського, 20 травня 1940 р. Фонди ДІКЗ м. Дубно.

Рис. 30. с. Липа, садиба Степана Білика. Посуд із завалу печі празько-корчацької культури. Роботи М. І. Островського. Фонди ДІКЗ м. Дубно.

Археологічні дослідження 50–70-х рр. дозволили відкрити ряд нових пам'яток періоду середньовіччя. У 1956 р. Марією Тихановою було проведено шурфування на давньоруському поселенні поблизу с. Острів [47, с. 27–29]. В процесі Волинських археологічних експедицій 1959–1966 рр. під керівництвом Юрія Захарука та Ігоря Свєшнікова було відкрито ряд невідомих поселень давньоруського часу в селах Тростянець, Білобережжя, Крилів, Заруддя [300, с. 44, 47, 50, 57]. В 1964–1965 рр. Свєшніков провів розкопки на Муравицькому городищі біля Млинова та огляд замчища в с. Верба, Дубенського р-ну [5, с. 1–8; 6, с. 39]. У 1977 р. Віталієм Коноплею було відкрито нові поселення поблизу сіл Боцянівка, Жорнів, Княгинин, Варковичі, Буща [300, с. 44, 47, 49]. Джерелами до

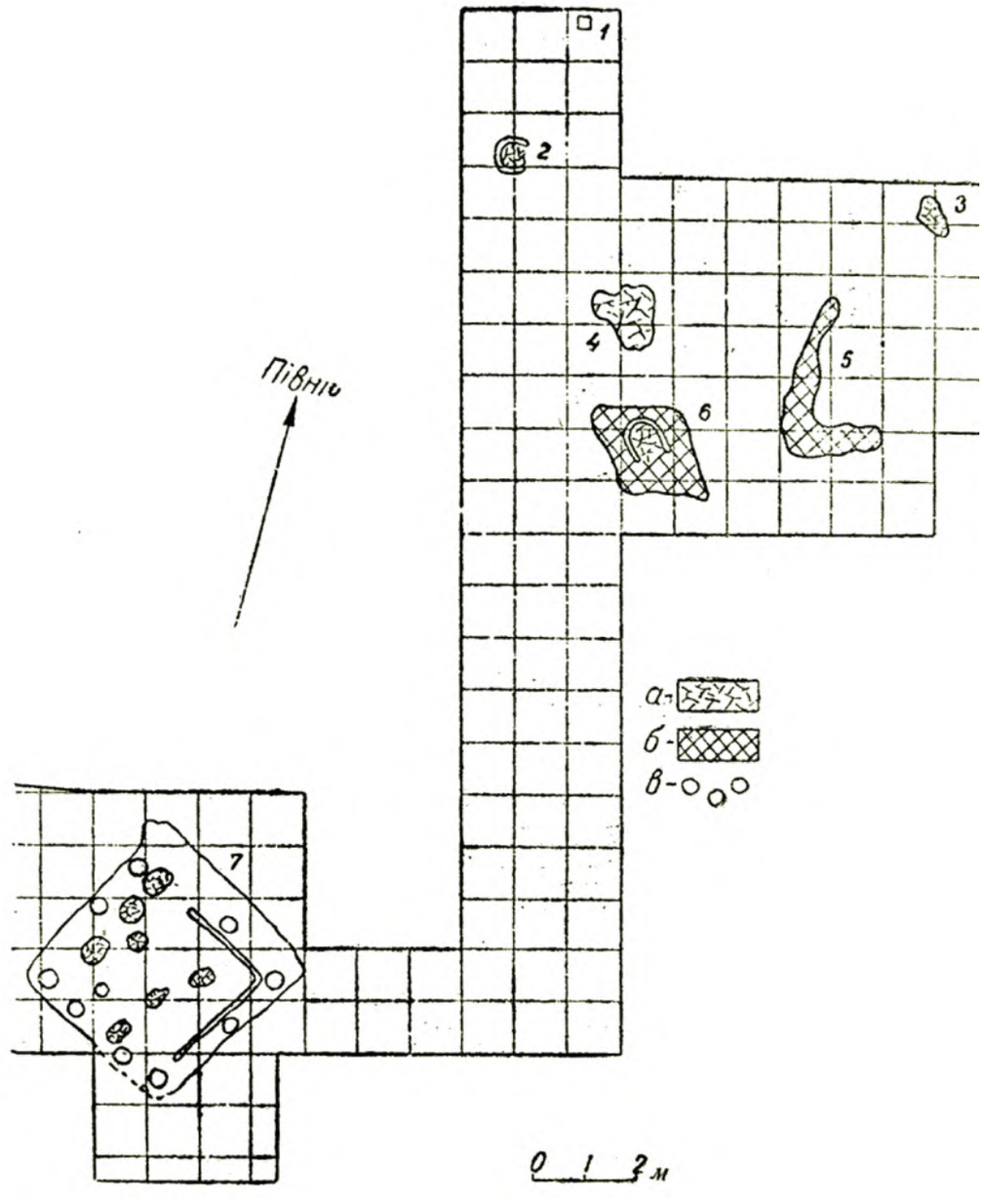

Рис. 31. Дубно-Волиця, розкоп М. Ю. Смішка 1947 р. План нижнього горизонту.
Умовні позначення: а – черінь; б – глиняна обмазка; в – сліди стовпів; 1 – скупчення крем'яних відщепів; 2 – піч № 3; 3 – вогнище; 4 – розвал печі № 2; 5 – розвал обмазки гляняної стіни; 6 – розвал обмазки і піч № 1; 7 – землянка. Науковий архів ІА НАН України 1947 / 6а.

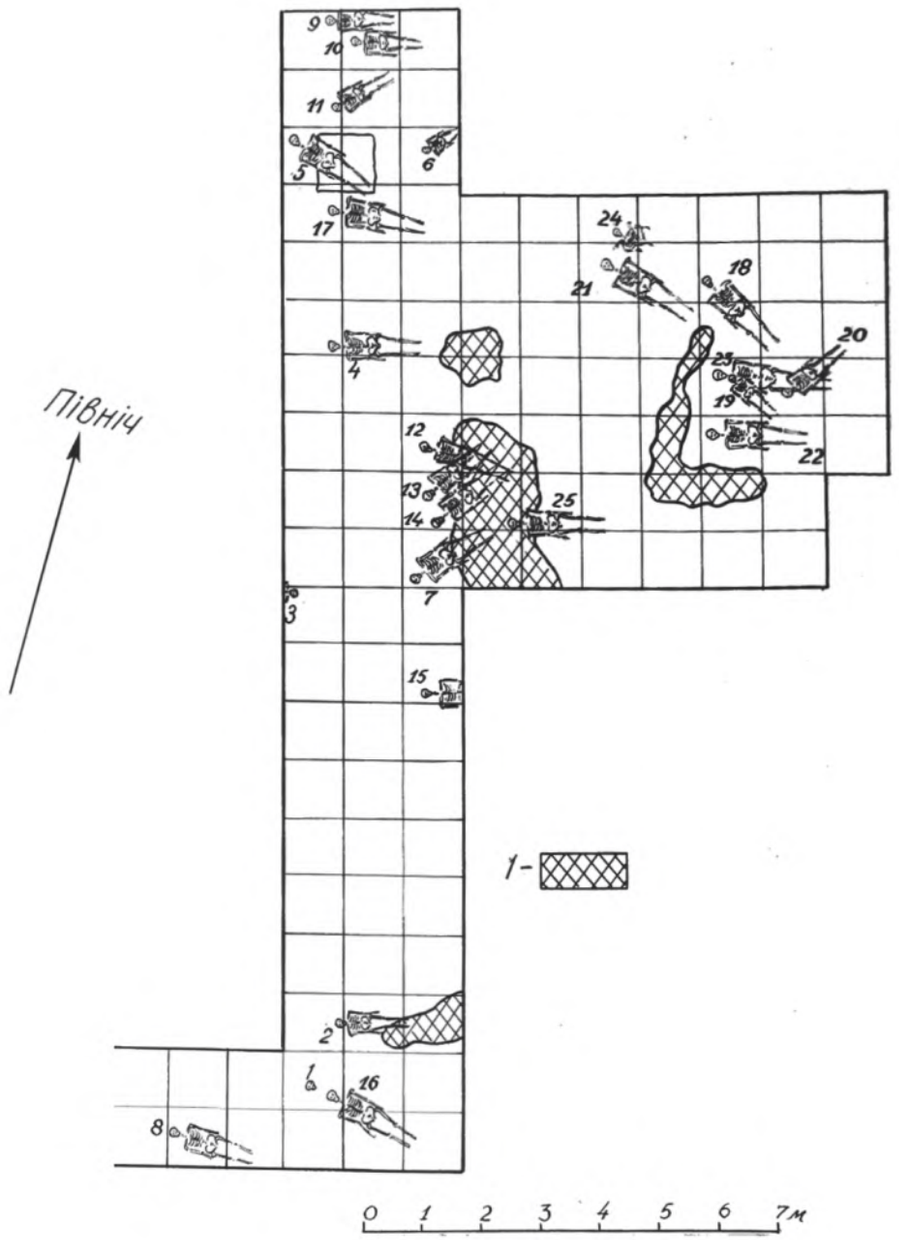

Рис. 32. Дубно-Волиця, розкоп М. Ю. Смішка 1947 р. План верхнього горизонту з тілопокладеннями. Умовні позначення: 1 – глиняна обмазка. Науковий архів ІА НАН України 1947 / 6а.

Рис. 33. с. Листвин, дитинець городища. Вигляд з північного заходу. Світлина 20 жовтня 1976 р. Автор В. А. Апостол.

вивчення топографії та культурних нашарувань слов'яно-руських городищ Дубенщини слугують описи та плани, зроблені Павлом Раппопортом [284, с. 33, 43, 60–62].

Із 70-х рр. XX ст. розпочинаються планові дослідження на городищі в с. Листвин (рис. 33) під керівництвом Миколи Пелещишина і Романа Чайки, які тривали з перервами до початку 90-х рр. Під час проведених робіт на дитинці та окольному городі були відкриті житла, виробничо-господарські споруди, розкопано чотири курганні поховання, встановлено хронологічні межі існування фортеці. Поряд із розкопками в Листвині, Чайкою було проведено розвідки в його околицях, під час яких обстежено городища в Жорнові, Варковичах, Острові, Малій Мощаниці, Мирогощі [344]. У 70–80-х рр. під керівництвом Богдана Прищепи та Юзефа Нікольченка досліджувалось городище в с. Муравиця [211]. У підсумку робіт були виявлені житлові і господарські будівлі, встановлено планувальні особливості забудови, з'ясовано періоди розвитку укріплення. В 1984 р. Прищепа провів розвідку на місці дитинця літописного Дубена, зібравши колекцію керамічних виробів XI–XIII ст. [48, с. 22]. У 1986, 1987 рр. під його керівництвом відбувалися розкопки городища в с. Жорнів [49, с. 1–10]. У результаті проведених досліджень були встановлені етапи розвитку фортеці, виявлено серію предметів озброєння, культові речі та прикраси. В 1986 р. Прищепою були обстежені городища в селах Острів, Дитиничі, Мала Мощаниця, Іваниничі, де поблизу останнього виявлено групу курганів [49, с. 11–14]. У 1992 р. під час досліджень Валерія Самолюка було відкрито та обстежено поселення X–XIII ст. поблизу сіл Кам'яниця, Клюки, Тараканів, Волиця та Птича. На поселенні Птича п. 1 проведено розкопки, в результаті яких досліджено

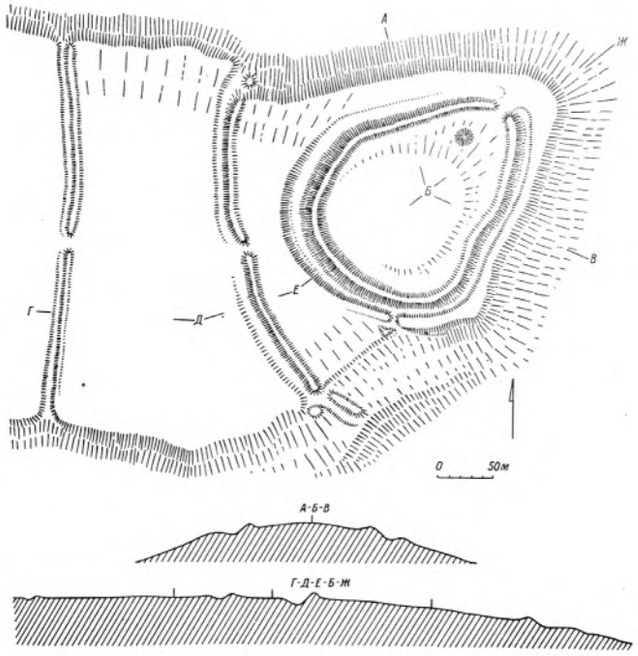

Рис. 34. Городище в с. Листвин. План П. А. Раппопорта.

житло X ст. (рис. 36) [40].

Починаючи з середини 90-х рр. систематичні дослідження на Дубенщині велися Віталієм Ткачем, який відкрив понад сімдесят нових пам'яток періоду середньовіччя в басейні Ікви та Стубли, обстежив велику кількість відомих пунктів. Серед результатів роботи Ткача важливе значення мало виявлення та регулярні обстеження поселень XII–XVI ст. з феодальними рисами поблизу с. Тараканів [42, с. 10–14; 325; 327; 329], дослідження об'єктів Свято-Вознесенського монастиря на острові Дубовець [42, с. 6–7; 330], відкриття раніше невідомого укріплення X–XI ст. в с. Білогородка [43, с. 1], рятівні розкопки об'єктів VI–VII ст. на поселенні Костянець – урочище Лиственщина [16, с. 7–9], дослідження пізньосередньовічної споруди на вул. кн. Острозького, 22 [322, с. 233], публікація низки археологічних комплексів з пам'яток Дубна і його округи [323; 324; 325].

У 1995 та 1997 рр. на подвір'ї замку князів Острозьких пройшли перші археологічні розкопки під керівництвом Ігоря Свєшнікова та Віри Гупало (рис. 38) [39; 34]. Тоді на цій ділянці було стверджено наявність житлової забудови X–XII ст., віднайдено об'єкти XVI–

Рис. 35. с. Листвин, розкопки на території окольного города, 1989 р. Керівник Р. Чайка. Матеріали відділу історії ДІКЗ м. Дубно.

XVIII ст., пов'язані з існуванням замкових будівель, досліджено їхні планувальні особливості. Вдалося виявити два шари різночасової бруківки та встановити відносну хронологію проведення робіт з будівництва замку.

Віра Гупало протягом 1995–2007 рр. здійснювала дослідження поховань XVI–XVIII ст. всередині костелу монастиря бернардинів [36; 37; 38]. Під час цих робіт було розкрито понад 50 м² площі та, на думку авторки, виявлено старе міське кладовище XVI ст., яке знаходилося біля згаданого в писемних джерелах старого парафіяльного костелу [173]. Дослідження дозволили встановити конструктивні особливості поховальних крипт, реконструювати спосіб поховання, виявити рештки захоронень і супровідних матеріалів, які належали представникам соціально привілейованих верств населення Дубна XVII – першої половини XIX ст.

У 1997 р. Гупало провела шурфування об'єкту 1 на місці Свято-Вознесенського монастиря [35]. Було проаналізовано археологічний комплекс XVII–XVIII ст. Надалі рятівні дослідження відбувалися тут в 1999–2001 рр. під керівництвом Віталія Ткача, за участі Андрія Бардецького та автора. Таким чином, було частково досліджено об'єкти й поховання періоду існування монастиря. В 2018–2020 рр. під керівництвом автора та Андрія Бардецького на Дубовці відбувалися

Рис. 36. Поселення Птича п. 1. Розкоп В. О. Самолюка 1992 р. Науковий архів ІА НАН України, 1992 / 174.

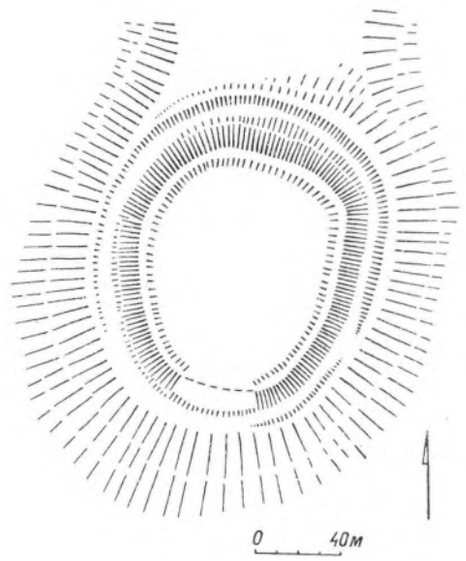

Рис. 37. Городище в с. Іваничі. План П. А. Раппопорта.

наукові розкопки (рис. 42), які суттєво доповнили обсяг археологічних джерел для відтворення історії обителі [24; 25; 26].

Протягом 2001–2020 рр. тривали систематичні розвідки в басейні середньої течії Іква, на берегах Стубли та її притоках, розпочаті Ткачем. З цього часу активну участь у них брали Бардецький та автор [16; 17; 28; 29; 31; 32; 33; 43]. У процесі проведеної роботи було накопичено значні комплекси матеріалів, як з відомих, так і нововиявлених пам'яток. Сформована джерельна база вперше дозволила скласти археологічну карту та реєстр середньовічних поселень басейну середньої течії Іква, а також межуючої з ним частини басейну Стубли і Збитинки.

З 2005 р. відбувалися дослідження історичних частин Дубна – посаду Давньої Русі і середмістя литовсько-польської доби, ділянок релігійних володінь та околичних поселень під керівництвом Богдана Прищепи та за участю автора. Були проведені розкопки на Майдані Незалежності, 3 (2005–2006 рр.) (рис. 39) [23], вул. Кирила і Мефодія, 8–10 та Кирила і Мефодія, 26 (2005 р.) [20], вул. Кирила і Мефодія, 18а (2006 р.) (рис. 40) [22], на розі вул. Данила Галицького та Кирила і Мефодія (рис. 41) (2007 р.) [21], вул. Стара, 67 (2007 р.) [18, с. 12–21],

Рис. 38. Дубно, замок князів Острозьких, розкоп 1995 р. Керівник І. К. Свєшніков (на борті справа), ліворуч від нього В. Д. Гупало, в розкопі І. І. Кузнєцов – завідуючий відділом історії ДІКЗ м. Дубно. Автор Б. А. Прищепа.

Рис. 39. Дубно, розкопки на Майдані Незалежності, 3 (розкоп 1), 2005/2006 рр.
Керівник Б. А Прищепа (в центрі). На борті стоять: перша Т. Б. Дмитренко – завідуюча відділом історії, за нею Н. О. Любецька – заступник директора з наукової роботи, над дальнім кутом П. П. Смолін – директор ДІКЗ м. Дубно, на задньому плані В. С. Чекурков.

вул. Комунальна, біля Автосервісу (2007 р.) [18, с. 11, 12], вул. Замкова, 10 (2009 р.) [19].

Шурфування та нагляди за будівництвом відбувались на ділянках по вул. Шевченка, 14 (2005 р.) [12, с. 12], вул. Замкова, 17 (2006 р.) [12, с. 9], вул. Сурмичі, 8 (магазин «Надія») (2006 р.) [265, с. 317], урочище Острівок (2007 р.) [14, с. 21–22], Тараса Бульби (2008 р.) [15, с. 21–23], на місці дитинця літописного города Дубен (2007 р.) [14, с. 20–21]. У 2009 р. здійснено розкопки в центральній частині с. Тараканів [10, с. 20–22]. В 2007 р. Прищепою і Ткачем проведено рятівні розкопки двох ранньослов'янських печей на поселенні Волиця [14, с. 11–13].

У 2012 році розкопки відбулися на території монастиря кармеліток під керівництвом Андрія Бардецького [33, с. 24–30], а у 2013, 2014–2017 рр. – розкопки на території Спасо-Преображенського монастиря під керівництвом автора (рис. 43) [32, с. 31–36; 1]. В 2015 р. автором велися розкопки на місці дитинця літописного Дубена, під час яких було виявлено об'єкти XI – першої половини XIII ст., а також залишки мурованої споруди XVI ст. та смітник, пов'язаний з давнім замком князів Острозьких [30 с. 3–17]. На ділянці по вул. Старицького,

16 відкрито слов'яно-руське поселення Цукровий завод п. 3 (2010 р.) та проведено розкопки на ньому (2012 р.) [33, с. 31–33].

Шурфування були проведені в Дубні в урочищі Чесний Хрест (2007 р.) [14, с. 19], на ділянках по вул. Острозького, 1 (2011 р.) [32, с. 28–29], вул. Замкова, 6 (2011 р.) [32, с. 29], Сурмичі п. 2 (2012–2013 рр.) [14, с. 10–11], вул. Федьковича [33, с. 9–10], вул. Добролюбова, 30 [33, с. 6], вул. Данила Галицького, 25 [33, с. 5–6], вул. Журавлина, 4 [33, с. 6–7], Затонського, 4 [33, с. 7], вул. Свободи, 46 [33, с. 9], вул. Конторська 15/21 [33, с. 16], Пекарська, 36 [33, с. 18], вул. Максима Кривоноса [33, с. 8], вул. Калнишевського, 71 [30, с. 17], вул. Драгоманова, 12а (2013 р.) [32, с. 30], вул. Шевченка, 10 і Шевченка, 23 (2015 р.) [30, с. 17–18].

Розвідки проводились на таких ділянках міста як пров. Купальний (2004 р.) [12, с. 12], вул. Лесі Українки, 15–19 [265, с. 317], вул. Городня (2011 р.) [29, с. 17], біля Лісгоспу (2000 р.) [42, с. 20], острів Горбачин (2001 р.) [30, с. 19], Вигнанка (2000, 2003, 2011 рр.) [28, с. 4], на розі вул. Лесі Українки та Івана Франка (2012 р.) [32, с. 30], Палестина п. 2 (2000–2011 рр.) [42, с. 7–8]. Окрім того, працівниками Державного історико-культурного заповідника м. Дубно і співробітниками Рівненської філії ДП «Охоронна археологічна служба» Інституту археології НАН України на території міста велися регулярні

Рис. 40. Дубно, розкопки по вул. Кирила і Мефодія, 18а (розкоп 4), 2006 р. Керівник Б. А Прищепа.

Рис. 41. Дубно, розкопки на розі вул. Данила Галицького та Кирила і Мефодія (розкоп 5), 2007 р. Керівник Б. А. Прищепа (другий справа). У розкопі працюють В. С. Чекурков, В. В. Ткач, О. Раковський.

нагляди під час будівництва. Всього в період з 1995 до 2020 р. на території Дубна було закладено 20 розкопів загальною площею 1821,5 м², 65 шурфів, проведено понад 30 спостережень за земляними роботами.

Тривалість археологічних досліджень в Дубні і його окрузі з деякими перервами нараховує півтори сотні років. Пожвавленням у їх проведенні відзначається друга половина XX ст., а особливо його останнє десятиліття. Інтенсифікація досліджень території міста припадає на 2005–2020 рр., коли були отримані відомості про ділянки залягання і потужність культурних шарів, характер забудови та конструктивні риси будівель, особливості матеріальної культури мешканців міста. За цих умов закономірно виникла потреба опрацювання й узагальнення результатів досліджень у комплексній роботі, присвяченій питанням історичної топографії.

Зображальні джерела

Ґрунтовне вивчення питань історичної топографії неможливе без використання картографічних джерел. Розвиток картографії Дубна припадає на другу половину XVIII ст., що суттєво обмежує можливості вивчати розвиток просторово-планувального середовища міста на

Рис. 42. Дубно, розкопки на острові Дубовець, 2018 р.

основі його візуалізації у раніший час. Попри це плани міста, створені починаючи з 60-х рр. XVIII ст. і до кінця XIX ст., надають можливість здійснити аналіз великої кількості складових його території з ретроспективним підходом. Адже усталеність структури міського простору в тому вигляді, в якому вона знайшла вияв на цих планах в значній мірі відноситься до попередніх століть, не кажучи вже про його природний ландшафт.

У даній роботі було використано добірку старих планів міста, опубліковану Петром Ричковим. Серед них документи, що зберігаються в Російському державному військово-історичному архіві, Російському державному історичному архіві, Російській Національній бібліотеці, Державному архіві Житомирської області і Австрійському Воєнному архіві. Це план міста створений в 1760-х рр. (чи, можливо, дещо пізніше), чотири плани кінця XVIII – початку XIX ст. (рис. 45), план 1809 р. та план першої чверті XIX ст. (рис. 51)[289]. Окремі з них показують втрачені елементи міської фортифікації, які відзначені для західного оборонного рубежу біля Луцької брами та на території дерев'яно-мурованого замку. Плани досить виразно характеризують інтенсивність забудови різних ділянок міської території: середмістя, передмість, юдейської дільниці, монастирських володінь, фіксують слабку обжитість ділянки північного відрогу. На них виділено муровані

будинки, що з огляду на їх поширення в рядовій забудові міста з другої половини XVIII ст., дозволяє виявити найкраще розвинуті, а отже, найдавніші вуличні напрямки. Один з пізніших планів міста 1907 р. із фондів ДІКЗ міста Дубна конкретизує ділянку дитинця, на якій окреслює план решток забудови старого замку князів Острозьких (рис. 49) [58].

Стосовно планів окремих споруд, то до роботи було залучено план Спасо-Преображенського монастиря (1835 р.), оригінал якого зберігається в Державному історичному архіві міста Санкт-Петербург, а копія – в ДІКЗ м. Дубно [68]. Архітектором Григоренко в середині XIX ст. були складені креслення фасадів Дубенського замку і Спасо-Преображенської церкви. Плани бернардинського монастиря (1865, 1870 рр.), опубліковані Ричковим зі збірок Центрального Державного історичного архіву у м. Київ та Російського державного історичного архіву [387]. Креслений від руки план монастиря бернардинів з включенням прилеглої до нього забудови, а також рисунок цієї пам'ятки (рис. 44) було зроблено Олександром Павловським в 1872 р. [69]. Опублікований план Дубенського замку відомий за 1875 р. з Російського державного військово-історичного архіву [289, с. 138].

Завдяки планам міста дізнаємось також про шляхи транспортних сполучень, в тому числі про втрачені, як, наприклад, дорога до саду Панталія. Більш

Рис. 43. Острів Кемпа, розкопки фундаментів келій Спасо-Преображенського монастиря, 2014 р. У розкопі А. Б. Бардецький, на борту О. В. Бардецька і О. Раковський з онуками. Розкопки і світлина автора.

Рис. 44. Монастир бернардинів з господарською забудовою та баштою AD 1540. Вигляд з півночі. Рисунок Олександра Павловського, 1872 р. Матеріали відділу історії ДІКЗ м. Дубно.

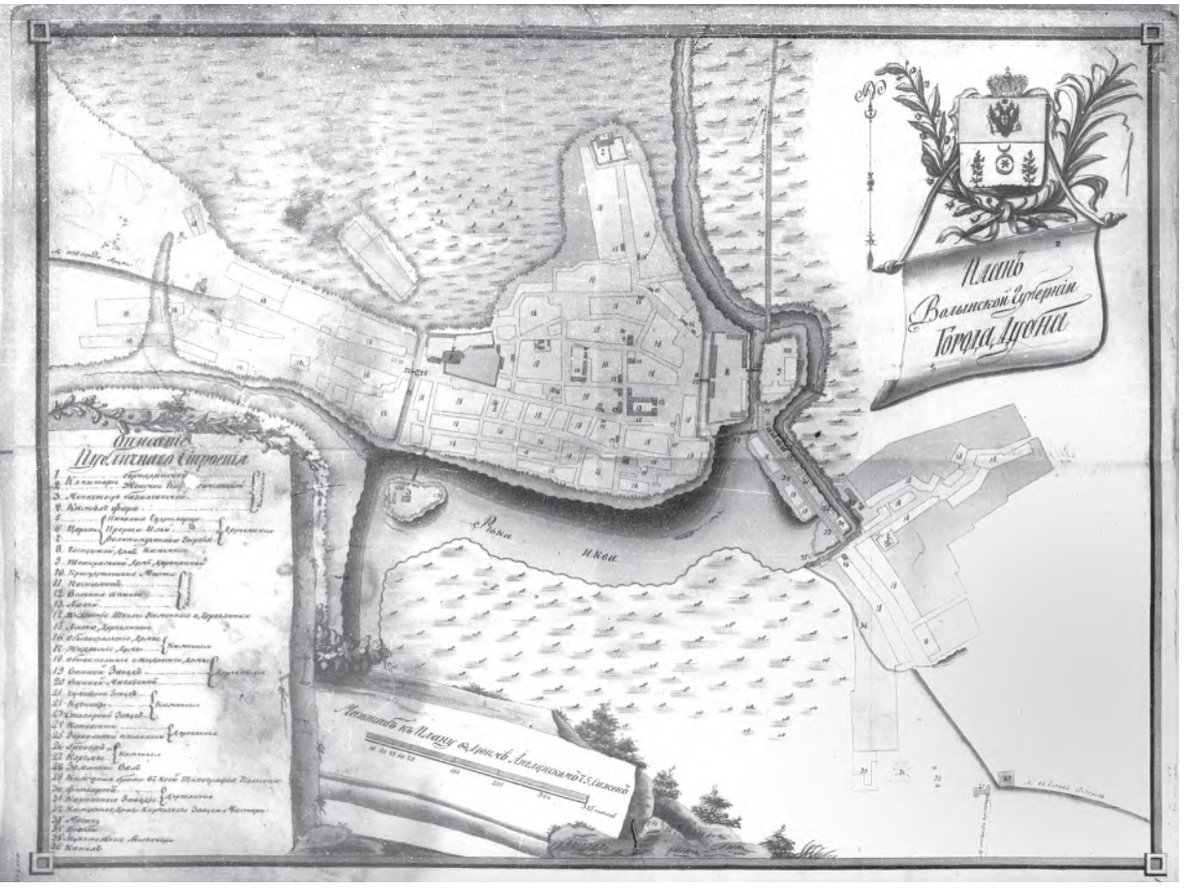

Рис. 45. План Дубна кінця XVIII ст. РДІА, ф. 1293, оп. 166, Вол. спр. 21. Опубліковано П. А. Ричковим.

загальну картину про головні дороги, які проходили через Дубно в XVIII – на початку XIX ст. подає Генеральна карта Волинської губернії 1820 р. [98]. Щодо картографії поселень округи Дубна, то вона дещо пізніша. У 1867 р. було випущено карту Волинської губернії [119], яка досить добре дає уявлення про природний та поселенський ландшафт тогочасної Дубенщини.

Поряд з картографічними джерелами потрібно згадати і невелику групу фотографічних джерел кінця XIX – першої половини XX ст., відомості яких було б несправедливо проігнорувати. Це стосується тих ділянок та об'єктів забудови міста, які зазнали пізніших перетворень, повної втрати своїх оригінальних рис чи припинення існування. До таких ключових елементів планувальної структури Дубна належить територія давньоруського дитинця. Оборонні риси, що були в минулому властиві цій укріпленій ділянці, простежуються на фотознімках (рис. 70; 295). Із втрачених оборонних споруд на фотознімку 1872/1873 р. зафіксована мурована башта поблизу монастиря бернар-

динів [175, с. 93]. Різні фіксації елементів просторово-планувального середовища міста на старих знімках дозволяють порівняти їх з відомостями інших джерел. До таких належать, зокрема, ринкова площа і мурована ратуша біля неї, яка була розібрана у 50-х рр. XX ст., площа перед Миколаївською церквою XVI–XVIII ст., яка зберігалась незабудованою до 20–30-х рр. XX ст. (рис. 48), площа перед монастирем бернардинів, на якій знаходився сад. Значна добірка старих світлин Дубна, котрі дають уявлення про давнє розпланування міста була зібрана та опублікована Тамарою Дмитренко [175]. Так само лише на фотознімках залишились відображеними деякі археологічні дослідження, наприклад, роботи Михайла Островського [51]. Інтерес становлять окремі види художніх творів, проте вони потребують обережного підходу у використанні для історичних досліджень. Чи не найвідомішими з них є рисунки замку Наполеона Орди, створені у 1872–1874 рр. (рис. 47; 148) [337].

До цього часу Дубно в багатьох елементах міського ландшафту зберігає древні риси урбанізаційного розвитку. Сталість виказує структура вуличної сітки і планування забудови на ній, залишаються майже незмінними загальні геоморфологічні особливості території. Це дозволяє залучати до дослідження історичної топографії міста також і результати візуальних спостережень, які дають можливість пов'язати відомості основних категорій джерел з конкретними елементами простору міста.

1.3. Методи дослідження

Методологія дослідження зумовлена поставленою метою – дослідити історичну топографію Дубна у зазначений період, орієнтуючись на сформульовані завдання. Зміст поняття історична топографія, на нашу думку, добре розкриває визначення Мар'яни Долинської, яка розуміє під ним міждисциплінарну методику дослідження історії формування, розвитку і змін території міста, тобто вивчення його просторової організації [145, с. 7].

Методологічну основу дослідження складає *принцип історизму*, який передбачає аналіз процесу становлення і розвитку міста у контексті його зв'язку з конкретними історичними умовами, соціально-економічною структурою суспільства, пануючими у ньому ідеями. Таким чином, місто постає як динамічна структура, що видозмінюється у просторі і часі під впливом певних історичних і культурних детермінант. Разом з тим, відтворена на основі різних типів джерел, неповторна картина міста, породжена також консолідованими у ньому внутрішніми чинниками, які виражались в економічних, політичних і культурних інспіраціях його власників, впливових мешканців і житті простих міщан. Вони також складали динамічний фактор в історичному процесі розвитку Дубна. Отже, щоб з'ясувати джерела руху і розвитку міста потрібно враховувати властиву йому діалектику.

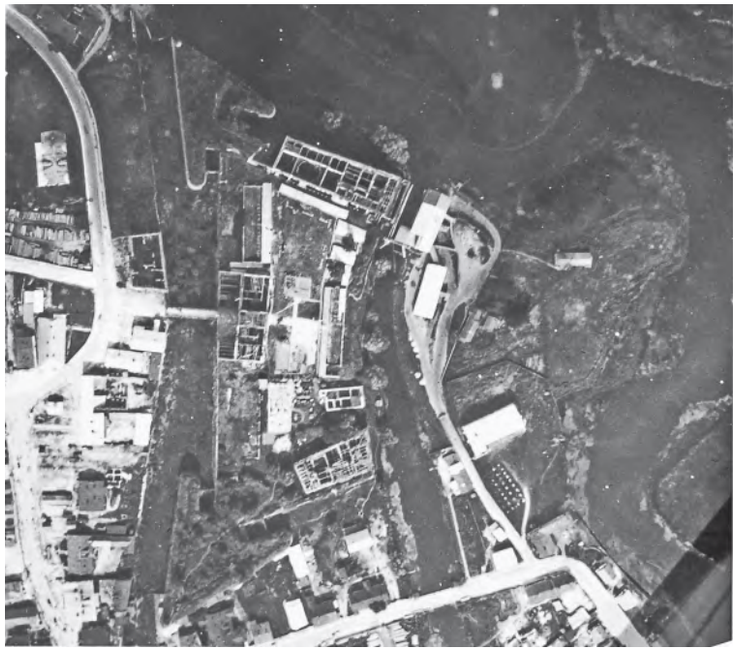

Рис. 46. Дубно, вигляд на бастіонний замок князів Острозьких та давній дитинець східніше від нього з висоти пташиного польоту. Світлина 20-х рр. XX ст. Матеріали відділу історії ДІКЗ м. Дубно.

Дубно було важливою і невід'ємною складовою у процесі формування території Волинської землі. Тому етапи та особливості його розвитку розглядаються в тісному

зв'язку із загальноісторичними процесами, які переживала Волинь під час виділення в окрему адміністративно-територіальну одиницю протягом XII–XIV ст., прослідкованого Сергієм Панишком [242]. Відтак у роботі враховано науково обгрунтовані закономірності, які стосуються зміни форм суспільної організації слов'янського населення, містобудівництва, топографічної і соціальної структури міст, їхнього зв'язку із палеоприродними умовами. У загальноісторичному контексті розглядаються періоди піднесення і занепаду розвитку Дубна, що характеризуються на основі взаємодоповнення археологічних і писемних джерел. Таким чином досягається *принцип об'єктивності* запропонованого дослідження.

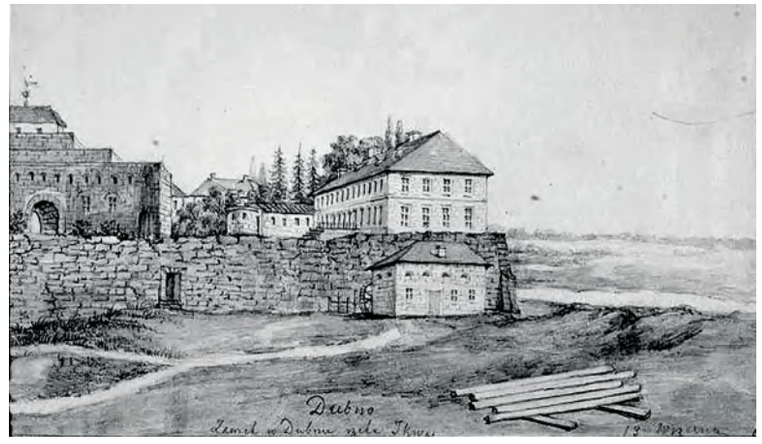

Рис. 47. Дубенський замок. Вигляд зі сходу від давнього дитинця на надбрамний корпус, палац Любомирських і замковий млин. Рисунок Наполеона Орди, 1872–1874 рр. Національний музей в Кракові.

Внутрішній розвиток міста розглядається як частина феодальної структури суспільно-економічних відносин періоду середньовіччя. На думку провідних вітчизняних та західноєвропейських медієвістів, запорука процвітання середньовічних міст була побудована на взаємодії між селом і містом, яке користувалося ресурсами першого [332, с. 85, 86; 219, с. 162, 163]. Зокрема, розвиток ремесел і торгівлі підживлювався за рахунок сільськогосподарської продукції, а зростання міського населення відбувалося значною мірою завдяки переселенню селян. Відносини міщан міста з його власником були регульовані законодавчо Литовськими статутами і привілеями через міський уряд. Вони передбачали виконання різних повинностей, що завжди мали в основі певні рівні особистої залежності мешканців міста і села від світської чи духовної влади. Таким чином, міське управління еволюціонує під впливом магдебурзького права в напрямку нових форм, які, проте, вбудовуються у феодальні структури. Тому деякі дослідники вважають, що феодальний механізм існування міста діяв до періоду індустріальної революції [219, с. 163, 295]. У роботі розглядаються питання взаємозв'язку міста й сіл округи, обумовлені природно-географічними, господарськими та адміністративними чинниками. Значна увага приділяється ролі околичних поселень, які знаходилися безпосередньо біля міських меж і тісно з ним співіснували.

Дослідження виникнення Дубна, як давньоруського феодально-

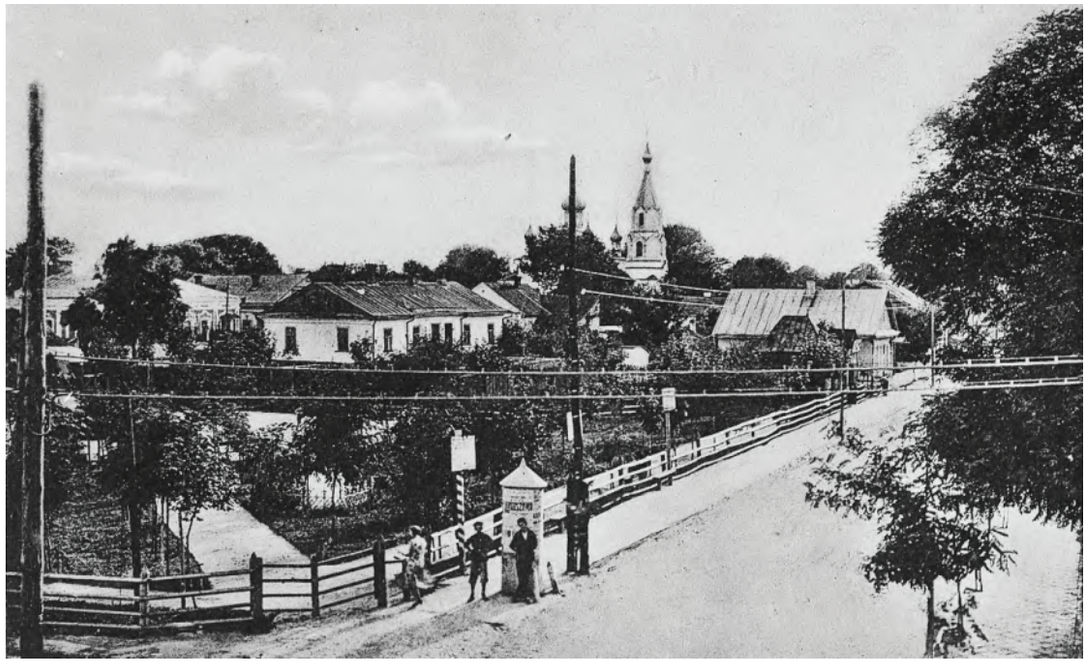

Рис. 48. Дубно, сквер 3-го травня на місці Миколаївської церкви. Світлина 1938 р. Матеріали відділу історії ДІКЗ м. Дубно.

го міста тісно пов'язане з науковою розробкою питань часу появи і характеру міст на території східнослов'янських племен. Важливий внесок до пояснення суті давньоруського міста, як явища суспільно-політичного життя населення і вивчення культури міст зробили багато дослідників, серед яких у даній роботі використано теоретико-методологічні розробки Михайла Тихомирова [319], Петра Толочка [332; 334], Андрія Кузи [208; 209], Михайла Кучери [213], Олени Мельникової [228], Бориса Тимощука [318], Богдана Прищепи [258; 259; 262; 263; 264].

У роботі обрано підхід із залученням різних методів досліджень. Для того, щоб прослідкувати просторовий розвиток Дубна використано *хронологічний метод*, за яким наявні джерела проаналізовано виходячи з їхнього часового контексту і прив'язки до конкретних ділянок міста. У тісному зв'язку із ним лежать *порівняльний* та *типологічний методи*, які знаходять застосування на багатьох рівнях дослідження. Їх використано при розгляді конструктивних особливостей і функціонального призначення будівельних споруд із залученням результатів досліджень із сусідніх територій (Пересопниця, Дорогобуж, Луцьк, Острог). Під час встановлення інтенсивності використання ділянок у той чи інший період бралося до уваги виявлене на них співвідношення різних типів керамічних виробів, які мають відмінні морфологічні риси, що визначають їхню хронологічну приналежність. Фіксації елементів забудови Дубна на старих картах і фотознімках дозволяють про-

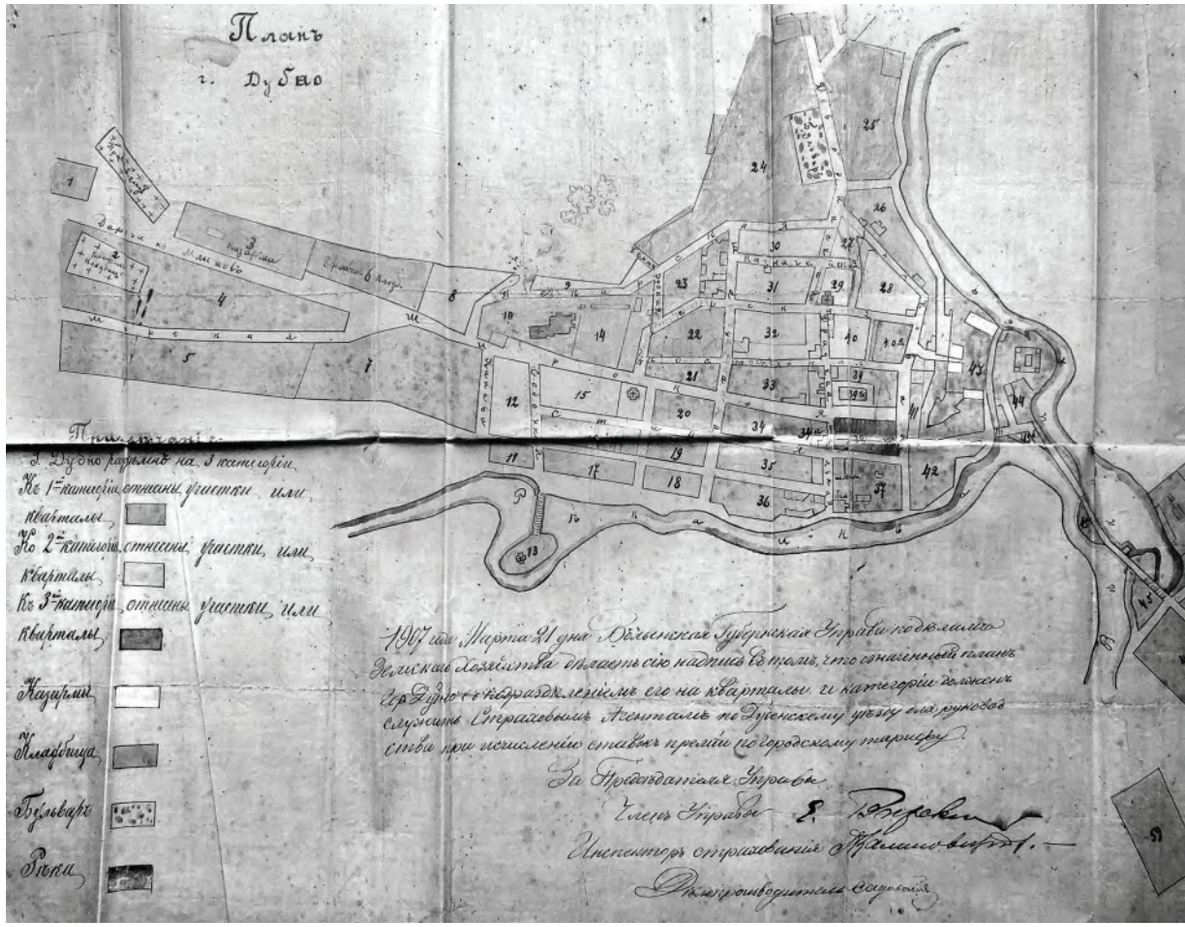

Рис. 49. План Дубна 1907 р. Фонди ДІКЗ м. Дубно Д-III-3410.

аналізувати їх у порівнянні з відомостями писемних і археологічних джерел. Це ж стосується і визначення місцезнаходження, особливостей використання і конструкції архітектурних споруд, які частково чи повністю не існують сьогодні. Для цього максимально повно здійснено порівняння відомостей різних типів джерел. Порівняльним методом ми керувалися і при складанні хронологічної картини поселенського розвитку Дубна і його округи на різних історичних етапах.

Для залучення до відтворення міського розвитку картографічних джерел XVIII–XIX ст., спогадів і описів міської забудови використовувався *ретроспективний метод*. Його застосування можливе також з використанням збережених до сьогодні рис просторово-планувальної структури Дубна, в основі якої лежить давній соціальний та економічний зміст. При визначенні етапів розвитку ділянок, часу будівельних робіт по зведенню й перебудові архітектурних споруд брався до уваги *стратиграфічний метод*, що дозволяв створити відносну

хронологію пам'ятки.

Одним із поставлених завдань є картографування розвитку території міста і його округи. Для цього використано *картографічний метод* з фіксацією відомих поселень X – першої половини XIII ст., а також сіл Дубенської волості. При цьому брався до уваги сільськогосподарський зв'язок міської округи з річковим басейном, площа якого була здатна забезпечити функціонування у них міського центру [242, с. 107; 332, с. 99].

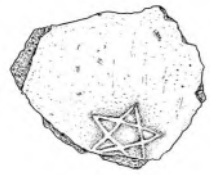

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ ДУБНА І ЙОГО РОЗВИТОК У X–XV СТ.

2.1. Природно-географічне середовище

Рання історія літописних міст – один з найскладніших предметів для дослідження. Це період, в який з'явилися передумови для того, щоб окреме поселення виділилось з-поміж інших та набуло особливих функцій. У процесі свого становлення місто перебуває у тісній залежності від навколишнього середовища та в умовах зміни форм суспільно-економічних відносин. Враховуючи це, з'являється можливість прослідкувати як формувалась просторова структура Дубна, що сприяло активному господарському освоєнню навколишнього ландшафту і чому відбулося піднесення, яке у подальшому дозволило постати тут міському осередку. Тому вивчення історико-географічних передумов виникнення окремого міста є важливою складовою дослідження і потребує конкретно-історичного аналізу, який опирається на якісну джерельну основу [332, с. 59, 68].

Особливості природно-географічного середовища вплинули на те, що формування й розвиток поселенської структури Дубна проходили на межі двох геоморфологічних районів. Першим з них є Повчанська структурно-горбиста височина, що лежить на південно-західній окраїні Волинської височини і розташована в трикутнику між Стиром на заході та пониззям Ікви на сході. Підняття структури на початку раннього сармату зумовили характер і напрямок течії р. Ікви, яка обтікає височину зі сходу. Ерозійне розчленування району у цілому нерівномірне: найбільш розчленовані центральна та північна частини Повчанської височини між с. Вовковиї на заході та лінією Дубно–Верба на сході. На вододільних просторах переважає дрібногорбистий рельєф. Суцільність лесового покриву в районі порушується, у зв'язку з чим на поверхні місцями поширені денудаційні форми рельєфу на крейді («крейдяні острови» на заході від Дубна). Сучасна активність Повчан-

Рис. 50. Природно-географічне розташування Дубна (показано стрілкою).

ської структури виявляється як у радіальному ерозійному розчленуванні території, так і в значних абсолютних висотах. Тут розташовані найвищі точки Волинської височини, максимальна з яких – 360 м над рівнем моря зафіксована поблизу с. Яблунівка [253, с. 50].

По східному контурі Повчанської височини, що формує лівий берег Ікви виділяються декілька різних за розмірами, однак загалом широких і пологих мисів. Поряд з ними яскраво вирізняється сильно витягнутий мис гакоподібної форми, що різко та дуже сильно (більш ніж на 2 км) заглиблений в долину Ікви. Цей мис найбільш звужений приблизно по середині своєї довжини (до 0,32–0,35 км), за якою він округлюється (до 0,6–0,75 км) і розділяється на східний звужений край і витягнутий на північ відріг. Таким чином, форма мису дозволяє визначити його як півострів (рис. 51). Перепад абсолютних висот на ньому становить 210 м біля підніжжя Шибеної гори, 201 м в центральній частині міста та 196 м на східному краю біля старого замчища. Над долиною Ікви він піднятий на висоту 6–10 м. З цим утворенням пов'язане виникнення та найдавніший розвиток Дубна.

Стратиграфічні спостереження, зроблені на різних ділянках мису, дозволяють охарактеризувати його первісний рельєф. У центральній частині міста материк, що утворений сіро-жовтим лесоподібним суглинком, залягає приблизно на однаковій глибині: –3,8 м по вул. Кирила і Мефодія, 18а [22, с. 5] та –3,4–3,6 м по вул. Кирила і Мефодія 8–10 [20, с. 13]. Отже, поверхня мису тут була відносно рівною. Близька до них глибина материка відзначена на ділянці Майдан Незалежності, 3, де вона становить –3,7–3,9 м. Але поруч по вул. Замковій, 10 материк знаходився на глибині –2,2 м і в крайній південній частині розкопу він стрімко понижувався на південь. Це вказує на знаходжен-

Рис. 51. Дубно на карті Прохазки. І чв. XIX ст. Віденський архів. Опубліковано П. А. Ричковим.

ня в цій частині мису берегового схилу. Таким чином, остання ділянка відносно трьох попередніх відображає значне пониження рівня материка в напрямку з північного заходу на південний схід в бік долини Іквы [23, с. 5; 19, с. 4–5].

Сильне пониження давнього мису на південь відзначено на розі вул. Данила Галицького та Кирила і Мефодія. У цьому напрямку він опускався до відмітки –6,3 м, а також стрімко падав на захід до глибини понад 8 м від сучасної поверхні. Тоді як північна стінка розкопу мала приблизно рівний рівень –4,0–4,3 м. Стратиграфічні спостереження виявили наявність на цій ділянці верхів'я давнього яру, схил якого йшов на захід та поглиблювався на південь. Протягом XVI–XVIII ст. відбувалися вимостки яру у процесі забудови ділянки. Остаточно його засипали в XIX ст. [21, с. 3–6].

На схід материковий рівень продовжується відносно рівномірно до звуженої частини мису із розташованим тут замком Острозьких. Так на двох сусідніх ділянках по вул. Острозького, 1 та вул. Замковій, 6 його залягання відзначено на позначках відповідно –1,3 м (північно-західна стінка) та –0,6 м. Однак уже у східній стінці на вул. Острозького, 1 материк знаходився на глибині –1,7 м [32, с. 28–29], що свідчило про початок його пониження. Стрімким ставало падіння на ділянці по вул. Замковій, 17. Перепад глибини тут складав від –2,3 до –3,15 м [365, с. 316]. На території замкового подвір'я материк відзначено на відмітках –4,0–4,2 м з пониженням в південному та східному напрямках до краю мису [34, с. 2–4]. Відносно рівномірно він залягає уздовж північного відрогу. На вул. Шевченка, 10 та 14 він становив –0,9–1 м, на вул. Шевченка, 23 –0,95 м [30, с. 17–18], на ділянці монастиря кармеліток –1,4 м [33, с. 25–26].

Отже, спостереження за заляганням материка дозволяють сказати, що найбільш рівну і значну за площею територію він становив по обох сторонах вулиці Кирила і Мефодія з продовженням на північний відріг. Це була його природна підвищена частина. Починаючи від неї висота мису поступово зменшувалась на схід та південний схід, а при переході у східний звужений край (ділянка по вул. Замкова, 17) починала падати значно різкіше.

Другим геоморфологічним районом, що відіграв роль у процесі формування території міста є Мізоцька горбиста височина або

Рис. 52. Мізоцький кряж. Вигляд з пам'ятки Мирогоща Нова-1. 2010 р. Світлина автора.

Рис. 53. Дубно у долині Іквы. Вигляд із Мізоцького кряжу. 2012 р. Світлина автора.

Мізоцький кряж (рис. 52; 53), яка займає порівняно вузьку смугу Ікво-Горинського межиріччя. З півночі височина обмежена досить крутим уступом, сильно розчленованими короткими й глибокими ярами. Крутий південний схил височини обривається до заболочених низин річок Батиївки та Ульки вздовж лінії Грядки – Залужжя – Соснівка – Будераж – Буща. Західна межа височини простежується уздовж правого борту долини Іквы від Дубна на Страклів – Семидуби – Довге Поле – Михайлівку. Лише на сході Мізоцька височина не має чітких орографічних меж і поступово переходить у лівий схил долини Горині, зливаючись на північному сході з Рівненським плато. Максимальна висота кряжу знаходиться поблизу с. Гірники за 7 км на південний схід від Дубна і становить 342,5 м. Мізоцька височина являє собою високо підняту ділянку із загальним нахилом з північного заходу на південний схід, на якій під бронюючим покривом неогенових вапняків збереглися численні гористі останці, багато з яких зосередженні уздовж західного краю височини. До них належать: гора Висока, поблизу с. Грядки (340 м), гора Коршманська поблизу Здовбиці (325 м) та інші.

Район Мізоцької височини широкою пологою підошвою підходить зі сходу південніше мису Повчанської височини, понижується в напрямі на захід і заглиблюється в долину Іквы, формуючи її правий берег. Перепад абсолютних висот на ній становить від 234 м у підніжжі кряжу до 210–195 м над долиною Іквы [253, с. 50–51]. На протяжності правого берега виділяються дві аморфні мисові формації великої площі. Нині вони зайняті двома групами мікрорайонів міста: 1) Базарчик–Ливарно-механічний завод–П'ята школа; 2) Підборці–Страклів–Волиця. Між районами П'ята школа і Підборці їх розділяє долина пересохлого струмка.

Відособлене положення займала в давнину територія передмістя

Рис. 54. Передмістя Сурмичі на карті 1926 р. Видання Військового географічного інституту Польщі.

Сурмичі (рис. 55). Розташована між лівобережним мисом Повчанської височини та підошвою Мізоцького кряжу, вона була відділена від першого долиною Ікви, а від другого – струмком, зафіксованим на планах початку XIX ст. та 1926 рр. [289, с. 124, 137], який протікав уздовж пізнішої вул. Венецької (рис. 54). Тому природні умови передмістя надавали йому ознак острова, площею близько 40 га. Відсутність цього струмка на інших планах, ймовірно, свідчить, про те, що в певні періоди струмок пересихав, тому як частина суходолу Сурмичі могли перетворюватися з острова на півострів. В урбаністичному відношенні Сурмичі

Рис. 55. Сурмицька гребля і передмістя Сурмичі. Вигляд з бастіонного замку. Акварель 1915/1916 рр. Автор Гоффекер.

Рис. 56. Заплава долини Ікви з південної сторони Дубна. Вигляд з урочища Палестина. Світлина 2019 р. Автор В. В. Ткач.

завжди були пов'язані із лівобережним мисом.

Описані утворення двох геоморфологічних районів з протилежних сторін дуже близько підходять один до одного. Прадолина Ікви на відрізку між населеними пунктами Страклів–Тараканів розділяє їх на 1–1,5 км. Південніше Дубна вона (між селами Підлужжя і Дитиничі) сягає ширини до 3 км. Прадолина Ікви утворилася внаслідок проходження бурхливого післяльодовикового потоку 14–11 тис. років тому [184, с. 103]. Про масштабність цієї події свідчать велетенські врізання меандрів у глиб правого і лівого берегів. Вони особливо вирізняються своїми розмірами поблизу Дубна, де залишилися у вигляді заплавних долин.

Навколо міста утворилося три просторі болотисті заплави. Перша з них розташована на південь від лівобережного мису (рис. 56). Зі сторони Повчанської височини в неї біля о. Кемпа впадав струмок Знесена. Після побудови греблі в кінці XV – першій третині XVI ст. ця заплава перетворилася на великий став, який відображений на планах міста XVIII–XX ст. [289, с. 123, 136, 137]. Друга велика за розмірами заплава на схід і північний схід доходила до с. Панталія. Її появу спричинило поєднання долини Ікви з долиною Липки поблизу с. Рачин. Впадіння Липки в Ікву посприяло проходженню русла останньої уздовж північно-східного краю мису й утворенню урочища Острівок.

Менша за дві попередні заплава виникла внаслідок меандрування течії Ікви з північної сторони лівобережного мису. Краї підвищень над цією заплавою займали с. Вигнанка і монастир кармеліток, а по середині знаходився острів Горбачин. Відзначимо, що південна

Рис. 57. Мис в урочищі Палестина. Археологічна пам'ятка Палестина п. 1. Вигляд з долини Ікви. Світлина 2006 р. Автор В. В. Ткач.

і північна заплави це наслідки грандіозного потоку, якому майже вдалося відділити мис від масиву Повчанської височини. Нерозмитий вузький перешийок шириною 0,35 км, що залишився дозволив в XV–XVI ст. побудувати тут лінію західних міських укріплень із Луцькою брамою. Потужний річковий потік, прокладаючи собі шлях, спричинив утворення високих і крутих схилів лівобережного мису. Найбільшу висоту вони здобули з південної, північно-східної і північно-західної сторони – там де береги зазнавали найбільшого підмиву меандруючим руслом Ікви. Ця особливість рельєфу була використана при зведенні комплексу міських оборонних споруд і загалом покращувала обороноздатність Дубна.

У 70–х рр. XX ст. у процесі меліорації русло Ікви поблизу Дубна випрямили. Тоді ж були осушені старі заплавні долини. Фрагмент меандру залишився лише північніше Звірогосподарства, а нижче по течії русло зберегло властиву йому здавна петлистість починаючи від с. Івання. На старих картах можна бачити, що в деяких місцях Іква мала декілька русел. Така ситуація була добре виражена між островом Дубовець і Пелестиною, поблизу сіл Дитиничі та Страклів. Біля останнього одне з русел старожили називали Страклівською Бистриною.

Характерною рисою ландшафту долини Ікви є наявність в ній численних острівних підвищень. Під час досліджень таких ділянок, встановлено, що вони були освоєні населенням найдавніших землеробських культур і активно використовувались як місця для проживання і господарської діяльності в період середньовіччя. Це різні за

розмірами та характером утворення острови і близькі до них підвищення. Одні з них значною мірою сформовані піщаними відкладами – Дубовець (7,5 га), Кемпа (0,8 га), Острівок (12 га), Сурмичі п. 2 (0,5 га), другі мають лесоподібну основу – Звірогосподарство (50 га), Тараканів п. 3 (14 га), Тараканів п. 4 (25 га), Тараканів п. 5 (5 га). Наявність великої кількості заплавних островів поблизу Дубна є особливістю місцевого ландшафту, яка не характерна нижній та верхній течіям Ікви.

Острови навколо Дубна не обділені увагою у низці писемних джерел, зважаючи на цінний господарський ресурс, який вони могли забезпечити, а також у зв'язку із розташуванням на них найдавніших православних монастирів. У люстрації міста 1755 р подано опис деяких особливостей, а також назви дубенських островів [79, арк. 26].

До них належав острів ***Панталія***, на якому знаходився замковий сад (рис. 58). Від старого замку до нього колись існувала мощена хмизом дорога, що вела через заплаву річки Ікви. Ще в XX ст. старожили переповідали історії про панів, які їздили цією дорогою на відпочинок у сад*. Як ***острів без жодної назви*** згадується острів, на якому стоїть монастир Чесного Хреста. Неподалік нього, на Іванському ставі *«в кінці від Івання»* знаходився острів під назвою ***Пантелеймон-Климент***, який належав до цього ж монастиря. ***Острів Горбачин*** також описаний як такий, що лежить на Іванському ставі під містом Дубном, починається від мурованого стовпа і тягнеться під монастир кармеліток, зарослий вільшиною з бідним ґрунтом. Острів з другої сторони міста під назвою ***Кемпа***, на ставі Сурмицькому, на якому знаходився Спасівський монастир. Під назвою ***Дубовець*** згадані два острови. На нашу думку, це викликано тривалим розділенням території одного острова між двома власниками. На одній його частині стояв жіночий монастир Вознесіння Господнього й росли дуби та інші дерева, а на другій черниці збирали сіно [79, арк. 26].

Іква належить до басейну р. Стир, має протяжність 155 км і площу басейну 2250 км². З писемних джерел відомо, що принаймні з першої третини XVI ст. завдяки клопотанню власників міста, князів Острозьких, поблизу Дубна існувало два великі стави, які фігурують у документах часто просто як *стави дубенські*, проте інколи вони виокремлюються як *став Сурмицький* та *став Іванський* (рис. 59). Назви відображають розташування гребель відповідно біля передмістя Сурмичі та в с. Івання за 5 км від Дубна. Обчислити площу цих штучних водойм на XVI ст. можливо приблизно на основі планів міста XIX ст. Так, Став Іванський займав близько 2 км², а Сурмицький –

* У деяких дослідженнях, закладення саду на Панталії приписується ірландському садівникові Діонізію Міклеру (ірл. Деніс Макклер). Проте, документально зафіксована згадка про існування тут саду під 1755 р. підважує це твердження. Достеменно відомо, що на запрошення княгині Любомирської в 1792 р. Міклер заклав лише ландшафтний парк в урочищі Палестина. Див.: Ciołek G. Ogrody polskie i przemiary treści i formy. Warszawa, 1954. S. 201–202.

Рис. 58. Липова алея на Панталії. Листівка кінця XIX – поч. XX ст.

близько 1 км². Разом з болотистими долинами, які, вочевидь, сезонно затоплювались, розміри ставів були значно більші (рис. 60). Для Іванського ставу це близько 5 км² з можливістю затоплення від греблі вверх по течії відстані на 3,7 км. Площа Сурмицького ставу із заплавною долиною доходила до 2 км².

У середній течії свого басейну річка відзначалася великою водністю [253, с. 71], що здавна дозволяло робити по ній сплав. Закономірно, що виникнення та розвиток міського осередку відбувся саме в тій ділянці течії, де сплав вже був можливий (він починався від с. Верба). Річковий шлях дозволяв здійснювати вантажні переміщення за допомогою плотів, зокрема, транспортувати габаритні матеріали, такі як ліс. Особливо сприятливою для сплаву річка була весною [97, с. 38].

Окрім Повчанської та Мізоцької височини природно-географічне середовище навколо Дубна визначають ще дві природні зони: Мале Полісся та Рівненська височина. Мале Полісся, яке починається південніше від Дубна поділяється на два геоморфологічних райони: Кременецько–Дубенську зандрову рівнину та Острозьку прохідну долину. Кременецько–Дубенській зандровій рівнині загалом характерний плоский одноманітний рельєф з поширенням піщаних відкладів. Загальна рівнинність поверхні, наявність боліт, поширеність пісків і пов'язаних з ними еолових форм рельєфу (піщані дюни, пагорби) дуже нагадують поліські ландшафти. У заплавах та на першій надзаплавній терасі тутешніх річок, серед яких найбільші – Тартачка, Іловиця та Замишівка були поширені значні болотні масиви, на сьогоднішній час здебільшого осушені.

Острозька прохідна долина сполучає Кременецько–Дубенську рівнину з Житомирським Поліссям. Її західна межа проходить по невисокому межиріччю, яким розділяються басейни Тартачки (система Ікви) та Збитинки (система Вілії), дещо на схід від лінії сіл Ступно–Майдан. На цій ділянці Мале Полісся дуже звужується (до 2–2,5 км) і має вигляд долини, оточеної крутими схилами Мізоцького кряжу на півночі та відгалужень Кременецьких гір на півдні. Більша частина Острозької прохідної долини вкрита піщаними відкладами, у зв'язку із чим тут поширені еолові форми рельєфу. Колишня артерія стоку льодовикових вод успадкована в наш час середньою та нижньою течією р. Збитинка, долина якої відзначається значною заболоченістю. Таким чином, за загальними геоморфологічними та ландшафтними рисами Острозька прохідна долина дуже нагадує Кременецько–Дубенську зандрову рівнину. Проте, у морфології Острозької долини виділяються такі специфічні риси,

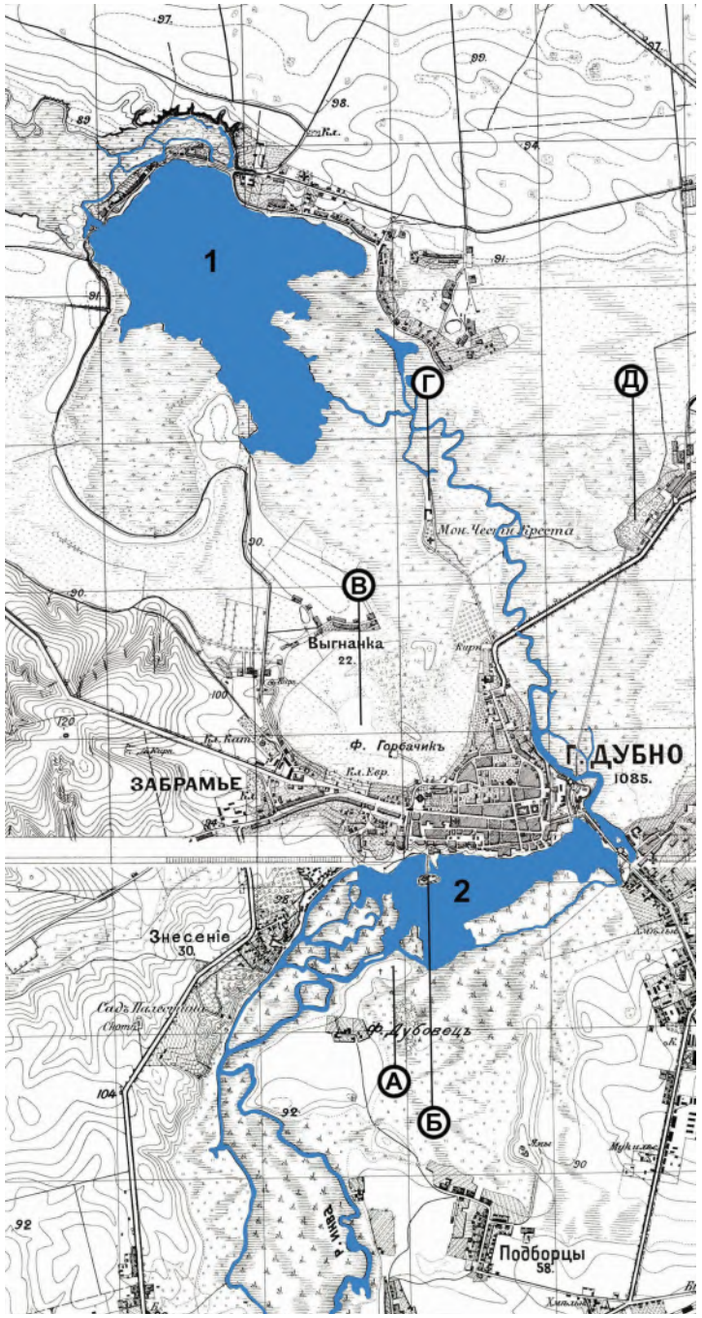

Рис. 59. Давні дубенські стави та острови на карті генерального штабу РККА 1939 р. на основі зйомки 1885 р. 1 – став Іванський; 2 – став Сурмицький; А – острів Дубовець; Б – острів Кемпа; В – острів Горбачин; Г – острів на якому знаходився монастир Чесного Хреста; Д – острів Панталія.

як ерозійні останці – свідки колишнього потужного розмиву північного краю Подільської височини. До них належать гора Дуба (306 м), гора Висна (303 м), гора Соколья (328 м) поблизу Нової Мощаниці та гористі утворення поблизу с. Майдан, такі як Межові гори (до 328 м).

Рівненська хвилясто–горбиста височина простягається від Дубна на північ. Вона займає північну частину Волинської височини і широкою смугою тягнеться від долини Стиру до східної межі підобласті. Поверхня височини скрізь складена лесовими породами, поширення яких сприяє ерозійному розчленуванню та розвитку увалисто-балкових форм рельєфу. У межах височини Володимир Ласкарєв ще в 1911 р. описав прадолину, яка простягається від Ікви (поблизу м. Дубно) до Стубли та Устя й виходить в долину Горині поблизу селища Гоща, перетинаючи межиріччя цих річок. Ця прадолина добре окреслена в сучасному рельєфі [253, с. 50–52].

Природне районування території басейну середньої течії р. Іква показує, що виникнення та розвиток Дубна пов'язується тут з екотоном – зоною дотику контрастних природних масивів. Як доводять палеоприродні дослідження, містоутворювальні та урбанізаційні процеси в таких зонах характерні для багатьох давньоруських адміністративних центрів. Це надавало більше можливостей для розвитку різних галузей господарства й життєзабезпечення населення. В екотонах накопичувались різні види продуктів і сировини з глибини ландшафтних масивів, були створені сприятливі умови для міжсезонного обміну, зосереджувались людські та матеріальні ресурси [335, с. 109–110].

Чорноземні багатогумусні ґрунти, що поширені на луках та надзаплавних терасах Ікви, були сприятливі для зайняття землеробством.

Рис. 60. Весняна повінь на Сурмицькому ставі в 50-х рр. XX ст. Вигляд із Сурмицької греблі. З архіву РЕМ.

Рис. 61. Ландшафт річкової заплави поблизу острова Кемпа та види птахів, які її заселяли: 1 – чайка; 2 – велика біла чапля; 3 – крячок річковий; 4 – крячок чорний; 5 – крижень; 6 – норець великий; 7 – чирянка; 8 – лиска. За результатами досліджень об'єкту № 3 середини XVIII ст. Рисунок і орнітологічне визначення Л. В. Горобця.

Найбільш продуктивні заплавні луки слугували джерелом поживного сіна, що використовувалось, як важливий кормовий запас для худоби. Зооценоз річкових заплав був багатий на різні види риб, птахів і ссавців, які з давніх часів були об'єктами мисливства і промислів. Дослідження остеологічного матеріалу зі смітника поблизу старого замку Острозьких, датованого другою половиною XVI ст. дозволив встановити видову приналежність решток риб. Вони належать судакові, довжиною приблизно 70 см, щукам (40–45 см), плітці та коропових видам [30, с. 162]. На острові Кемпа, в шарах кінця XVI – першої третини XVII ст. знайдено рештки осетрових*, плітки, краснопірки, ляща, сома, щуки, окуня. Рештки належали особинам малого і середнього розміру. Діагностика 50 решток щук показує, що вони належали особинам з довжиною тіла 25–78 см та вагою – 0,34–2,85 кг. Рештки

* Щодо осетрових видів, то слід згадати, що ще у XIX ст. Юзеф Крашевський пише про білуг, часом три лікті завдовжки, які водилися в Стиру. Див.: Крашевський Ю. І. Спогади з Полісся, Волині і Литви. Луцьк: Твердиня, 2012. С. 21.

Рис. 62. Рибальські знаряддя XVI–XVIII ст.:
1 – острів Кемпа; 2 – ріг вул. Д. Галицького та Кирила і Мефодія; 3 – Майдан Незалежності, 3. Фонди ДІКЗ м. Дубно, кн. 9208/А-1644; кн. кн. 9516/А-1702.

сома належали досить великій особині з довжиною тіла понад 1,05 м і вагою – 4,6 кг. У заповненні об'єкту середини XVIII ст. виявлено кістки чайки, білої чаплі, крячка річкового, крячка чорного, крижня, норця великого, чирянки та лиски (рис. 61).

Із диких водоплавних птахів на дитинці старого замку виявлено кістки крижнів і широконіски, а із польових і лісових – куріпки, глушця і тетерука [30, с. 17, 163]. Типовими мешканцями місцевих зооценозів водойм були видра, норка, бобер, ондатра [253, 109–110]. У заплавах знаходилися поклади поверхневих легкоплавких болотних руд, які місцеве населення використовувало для виплавки заліза [158, с. 19].

Неоднорідність природного середовища сприяла розвитку довкола Дубна різних видів рослинного покриву. Повчанській та Рівненській височинам характерна лучна степова рослинність та широколистяні ліси. Крім того, Повчанська височина містить значні за площею ділянки, що зайняті дубово-грабовими лісами, які в давнину мали значно більшу площу. Зона Малого Полісся зайнята сосновими і дубово-сосновими лісами. Древні зооценози навколишніх лісів були представлені, як тими видами, які збереглися до сьогодні, так і тими, що зникли або сильно скоротилися в чисельності. В значній кількості у них раніше водилися лисиці, європейські козулі, благородні олені, лосі, дикі свині, зустрічались вовки і ведмеді [253, с. 106–107]. Ці тварини були об'єктами полювання заради м'яса та шкур. Елементи скелетів оленів, козуль, кабанів, ведмедів неодноразово виявлялись на поселеннях та у давніх спорудах на території Дубна.

У період середньовіччя головним будівельним матеріалом для жителів Дубенщини було дерево, яке використовувалось для побудови житлових та оборонних споруд. Пізніше, у зв'язку із зростаючим значенням фортифікаційного та монументального будівництва, дедалі більшого використання набуває камінь-вапняк, який у великій кількості добувався у горах Мізоцького кряжу. Очевидно із цим пов'язане виникнення його значних розробок поблизу села Гірники. Існують підстави припускати, що й саме поселення тут розвинулося на

основі професійної діяльності групи людей – гірників – по добуванню та обробітку каменю для будівництва, а також випалу вапна. З інших будівельних матеріалів слід відзначити поширені на Повчанській височині невичерпні поклади лесових суглинків і глини, придатної для випалу цегли, виходи мергелю біля сіл Мильча та Білогородка, кварцитових пісків поблизу с. Повча [253, с. 31].

Як можна побачити, особливості ландшафту навколо Дубна були сприятливими для різних видів господарської діяльності, здатної забезпечити різноманітні потреби населення. Рельєф лівобережного мису мав зручну форму і розміри для побудови укріплень, як необхідної умови виникнення міського осередку.

2.2. Зародження поселенської структури Дубна в VIII–X ст.

У VIII–IX ст. Дубно не може бути локалізоване, як міський центр. Був присутній лише його поселенський зародок у вигляді груп поселень, споріднених між собою територіально і генетично. Із виникненням Дубна у басейні середньої течії Іквы пов'язуються дві групи поселень райковецької культури, зафіксовані як група поселень I та група поселень II (рис. 63).

Група поселень I знаходиться на південь від Дубна та включає в себе поселення на правому березі, в заплаві та на лівому березі Іквы. До неї належить шість поселень: Волиця, Тараканів п. 3, Тараканів п. 4, Тараканів п. 5, Тараканів п. 6, Тараканів п. 8. Ця група дозволяє добре уявити поселенську структуру виниклої тут протягом VIII–X ст. територіальної общини.

Волиця займає широку ділянку підошви Мізоцького кряжу на правому березі Іквы, на висоті 6–12 м над її долиною та складається з п'яти мисових утворень. Миси різні за розмірами і мають круті краї внаслідок чисельних обвалів берега. Загальна довжина пам'ятки складає 1,7 км, ширина в різних місцях коливається від 0,07 до 0,2 км. Північно-західна частина зайнята забудовою с. Страклів.

У 1947 р. під час досліджень Маркіяна Смішка на пам'ятці виявлено скупчення глиняної обмазки стін будівлі, залишки двох печей (№ 1 та № 2) та вогнище відкритого типу, які за керамічним матеріалом дослідник датував VII–VIII ст. (рис. 31). Проте, описуючи уламки посуду із череней цих печей і культурного шару поряд з ними, дослідник відзначає, що всі вони належать горщикам, які виготовлені на гончарному крузі. З огляду на це, за сучасною хронологічною шкалою ранньослов'янської кераміки ці матеріали не можуть бути віднесені до празько-корчацької культури чи раннього етапу райковецької культури, для яких був характерний ліпний посуд. Тому виявлені Маркіяном Смішком печі, вірогідно, слід датувати часом не раніше IX–X ст. Крім того, на поселенні було досліджено землянку та глиняну піч (№ 3), яку датовано не раніше X ст. (рис. 82)[306, с. 364–365].

З 1995 р., під час систематичних зборів підйомного матеріалу на Волиці, Віталієм Ткачем було виділено збірки кераміки празько-корчацької та райковецької культур [321, с. 106]. Етнічним відповідником райковецької культури, як відомо, були літописні племена волинян, древлян, полян, уличів, тиверців. Територія проживання волинян, простягалась від боліт у басейні Верхньої Прип'яті до вододілу між басейнами Прип'яті й Дністра і від Західного Бугу до межиріччя Горині і Случі [303, с. 92, 93, 96]. До неї належать також і слов'янські пам'ятки басейну р. Іквы. Розселення тут волинян у VIII–X ст. визначало етнічний характер місцевого населення, за участі якого виникло місто.

У 2007 р. Богданом Прищепою та Віталієм Ткачем на третьому мису Волиці на висоті 5–7 м над рівнем долини річки було досліджено два черені печей з вирізаною у материку основою. Черінь печі № 2 був овальний у плані, з розмірами 1,1×1,4 м. Його основа була опущена у материк на 0,15–0,2 м та викладена уламками ліпних горщиків празько-корчацької культури. Реконструйований посуд з печі № 2 належав до VI ст. На відстані 1 м від печі № 2 досліджено черінь печі № 1, що мав розміри 1,1×1,15 м та був влаштований в опущеному у материк заглибленні. Черінь мав потужне замощення із невеликих каменів, яке було перекрите шаром міцно випаленої глини. У замощенні виявлено фрагмент ліпного горщика, що був підправлений на гончарному крузі. На цій підставі піч віднесено до райковецької культури і датовано VIII–IX ст. Встановлено, що вона слугувала опалювальним пристроєм будівлі [268, с. 416–418].

Питання еволюційності розвитку та генетичної спорідненості празько-корчацької та райковецької культур вже неодноразово розглядалося дослідниками і знаходило позитивну відповідь [303, с. 90–91; 297, с. 31]. Дослідження ранньослов'янських поселень в Муравиці і Хрінниках показують присутність переходу празької культури у райковецьку [264, с. 27–28]. На останньому ранньослов'янське поселення існувало безперервно протягом 250 років [199, с. 184–185].

Що ж до Волиці, то культурний шар райковецької культури тут значно переважає празький. Площа його поширення охоплює практично всю територію пам'ятки, а матеріали представлені як ліпленими (рис. 64, 1, 2), так і ранньокружальними фрагментами посуду. Це свідчить про збільшення розмірів поселення та розвиток технології виготовлення посуду протягом VIII–IX ст.

До Волиці прилягає група поселень райковецької культури, які розташовані на острівних ділянках у заплаві та на лівому березі Іквы в північно-західному напрямку практично по одній лінії. Починаючи з найпівденнішого, їм присвоєно наступні індекси: Тараканів п. 4, Тараканів п. 5, Тараканів п. 3, Тараканів п. 6 і Тараканів п. 8. Відстань між ними становить 0,5–0,6 км [42, с. 9–10].

Ймовірно, група поселень I сформувалась у процесі виділення малих сімей та в умовах зростання потреби в освоєнні придатних для оселення та обробітку ділянок. Зважаючи на присутність матеріалів празько-корчацької культури виключно на поселенні Волиця, можна припускати, що з нього почалося заселення заплавних островів

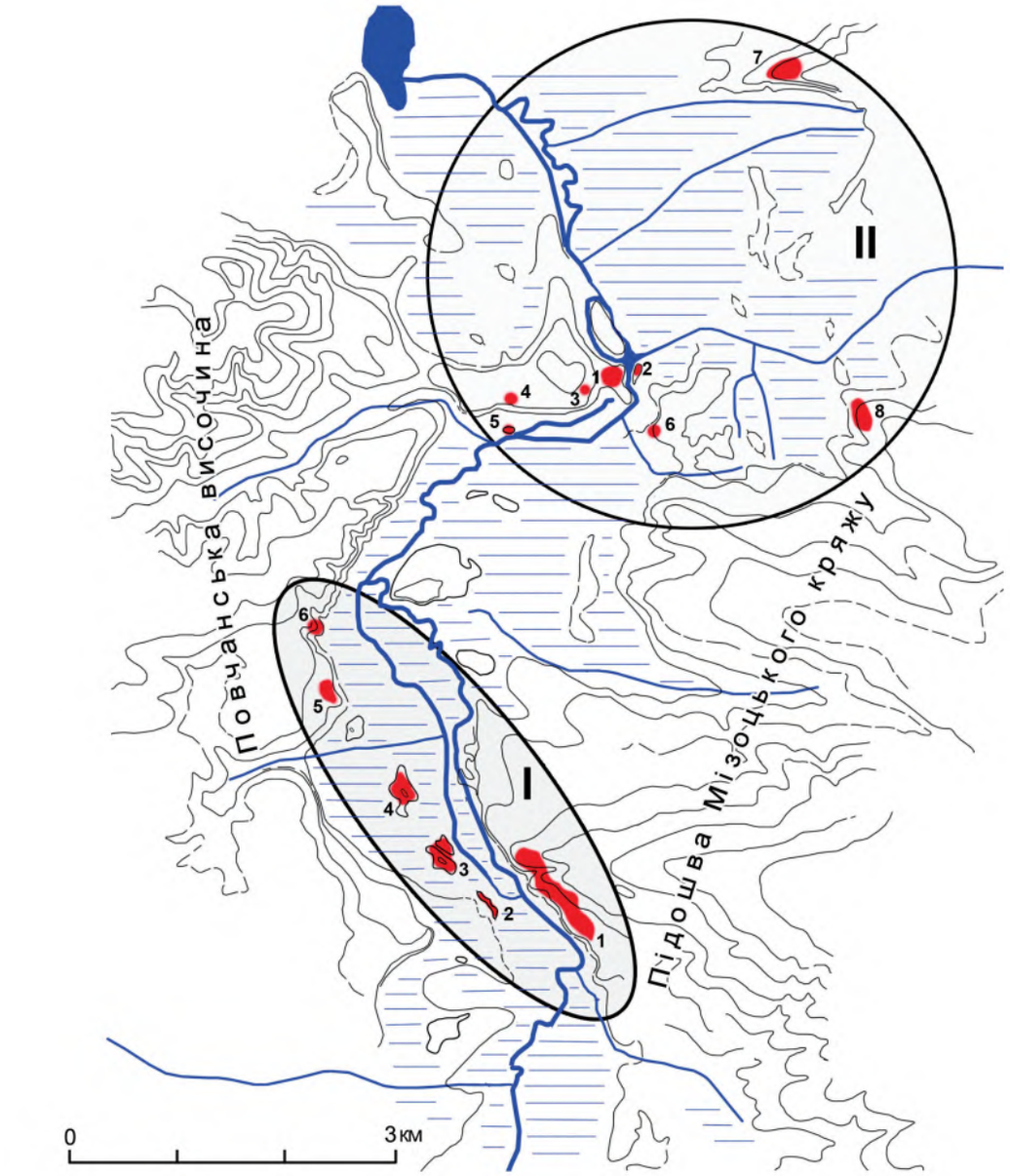

Рис. 63. Локалізація двох груп поселень райковецької культури VIII–IX ст. в околиці Дубна.
I – група поселень Тараканів–Волиця. 1 – Волиця, 2 – Тараканів п. 4, 3 – Тараканів п. 5, 4 – Тараканів п. 3, 5 – Тараканів п. 6, 6 – Тараканів п. 8.
II – група поселень Дубно. 1 – замок, РЕМ, 2 – Сурмичі п. 2, 3 – вул. Замкова, 10, 4 – вул. Лесі Українки, 5 – Кемпа, 6 – Сурмичі п. 1, 7 – Панталія п. 1, 8 – Сурмичі п. 3.

та лівобережних ділянок.

З точки зору практичності ведення господарства, використання заплавних островів та надзаплавних терас було дуже вигідним. Щороку, оновлюючись під час розливу річок, їхні ґрунти залишались родючими без перепочинку чи яких-небудь зусиль з боку землероба [205, с. 20]. Понижені і добре зволожені ділянки суші сприяли росту трав, тому були багатим джерелом кормів для худоби. До переваг належала також легкість обробітку м'якого ґрунту, для чого був потрібен простий у виготовленні та використанні інструмент – дерев'яне рало [226, с. 76].

Група поселень II налічує сім ділянок на території Дубна, де були виявлені матеріали райковецької культури: по вул. Лесі Українки, 15, 19 [267, с. 127], по вул. Замковій, 10 [19, с. 16], острів Кемпа [1, с. 19], Замок [34, с. 26, 27], територія РЕМ (районних електромереж) [274, с. 240–241], Сурмичі п. 2 [42, с. 7], Сурмичі, 8 (магазин «Надія») [265, с. 317], а також два віддалених поселення – Сурмичі п. 3 і Панталія п. 1 [42, с. 7, 10, 11].

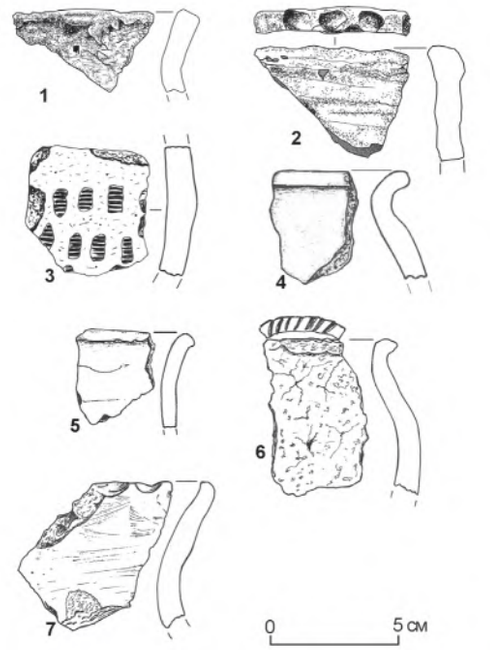

Рис. 64. Вибірка ліпної кераміки райковецької культури. 1, 2 – Волиця; 3 – о. Кемпа; 4 – РЕМ; 5 – бастіонний замок; 6, 7 – Тараканів п. 4.

Топографія групи поселень II характеризується розташуванням чотирьох ділянок на мисові. Ділянки Замок та РЕМ на його східному краю пов'язані з пізнішим місцем розташування городища літописного Дубена. Ділянка Замкова, 10 також наближена до місця, з яким пов'язане існування оборонного осередку. Виняток становить ділянка по вул. Лесі Українки, 15–19, яка віддалена від них на 0,8 км на захід. Поблизу неї ліпну кераміку райковецької культури виявлено на острові Кемпа. Два поселення знаходилися на правому березі Ікви. З них Сурмичі, 8 було віддалене від лівобережного мису на 0,6 км, натомість Сурмичі п. 2 тяжіло до нього. Від поселення РЕМ воно було відділене Іквою всього на 0,05 км.

Наявність щільної забудови в центральній частині міста, ймовірно, ускладнює виявлення інших ділянок, які б належали до групи поселень II. Втім, уже зараз можна сказати, що близькість розташування ділянок цієї групи свідчить про те, що проживаюче на них населення входило до спорідненої ранньослов'янської общини, яка у VIII–IX ст. освоїла східну частину мису.

Обидві групи поселень райковецької культури були розташовані на деякій відстані одна від одної. Попри наявність в районі групи II віддалених поселень Панталія п. 1 і Сурмичі п. 3, все ж в основній

кількості ділянок добре виражена їхня прив'язаність до лівобережного мису, тоді як поселення групи I зосереджені у долині р. Іква та по обох її берегах. Між крайнім північним поселенням першої групи (Тараканів п. 8) та крайньою західною ділянкою другої (острів Кемпа) відстань становить 2,5 км. Це дає підстави стверджувати, що певний час після свого виникнення, в господарському і територіальному відношенні зазначені групи були відокремлені. Відомо, що розселення групами-гніздами характерне для слов'ян починаючи з VI–VII ст. Відстань у 3–4 км встановлена між гніздами поселень на р. Тетерів [297, с. 8, 9]. За соціальною реконструкцією поселень райковецької культури Любомир Михайлина визначає гніздо поселень, як найвищу форму їхньої організації, в якому повинні бути наявні общинні центри (укріплені поселення, городища) [229, с. 20].

На думку дослідників, поява подібних груп поселень свідчить про розпад великих сімейних общин, виділення малих сімей і виникнення територіальних общин. Під час складання останніх продовжувала зберігатися сила родових зв'язків. Власне тому, характеризуючи племінний устрій слов'ян, «Повість временних літ» неодноразово акцентує увагу на понятті «*рід*», як впливовій формі суспільної влади в общинах слов'янських племен [303, с. 244].

У процесі розростання ці родові групи отримують владу над конкретною територією, сприяють збереженню господарської та суспільної єдності общини, часто носять спільне патронімічне найменування [202, с. 97–104]. Є підстави вважати, що саме з ініціативи таких родових груп були зведені общинні городища в селах Іваниничі, Дитиничі, Варковичі, Мирогоща та інших.

Протягом X ст. розвиток обох общин продовжився, в ході чого відбулося виникнення нових і розширення площі старих поселень. Про це свідчить збільшення потужності культурного шару X – початку XI ст. на існуючих поселеннях, а також виявлення поселень, матеріали з яких дозволяють відносити їх появу не раніше X ст. Так в середовищі групи поселень I з'являється поселення Тараканів п. 7, а на південь від неї виникають поселення Тараканів п. 10, Тараканів п. 2, Тараканів п. 1, Цукровий завод п. 1 [256; 10, с. 11; 32, с. 18].

В районі групи поселень II, на лівобережному мисі Повчанської височини до X ст. відноситься поява значної кількості нових заселених ділянок. Це свідчить про те, що тут пришвидшеними темпами йшов процес просторової консолідації населення. До цього часу належать досліджені на території Дубна житлові та господарські споруди. Це житло № 10 на Майдані Незалежності, 3 [23, с. 7–8], житло № 2 та будівля № 17 по вул. Замковій 10 [19, с. 10–13], житла № 2б і № 3 на замковому подвір'ї [34, с. 25–27].

Культурний шар X ст. зафіксовано під час досліджень на розі вул. Данила Галицького та Кирила і Мефодія, по вул. Кирила і Мефодія, 18а, вул. Кирила і Мефодія, 10, вул. Шевченка, 14, вул. Замкова, 17 [265, с. 315, 316], Замку [39, с. 22], РЕМ [14, с. 14], вул. Острозького, 1 [32, с. 28–29]. Наявність поселень X ст. засвідчена на таких ділянках, як Острівок та Сурмичі п. 2, Сурмичі п. 1, Сурмичі п. 3 [256, с. 135].

Топографія досліджених ділянок показує, що основна територія поселення була зосереджена в східній частині мису. Від неї культурний шар X ст. прослідковано на північ уздовж вул. Шевченка, про що свідчать дослідження на пров. Купальному, вул. Шевченка, 14 [12, с. 12], Шевченка, 10, вул. Шевченка, 23 [30, с. 17–18] та подвір'ї монастиря кармеліток [33, с. 29]. Тому територія північного відрогу не лишалась пусткою і, хоч не так інтенсивно, як східна частина мису, але усе ж була обжитою. Нагадаємо, що із перерахованих пунктів лише на Замку, РЕМ, по вул. Замковій, 10, Сурмичі п. 2 та Сурмичі п. 3 встановлено наявність кераміки райковецької культури. Всі інші ділянки в X ст. заселяються вперше.

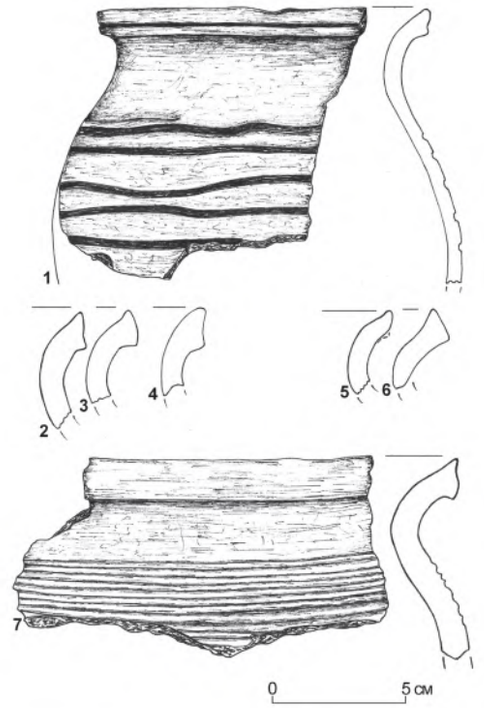

Рис. 65. Фрагменти горщиків, виготовлених на гончарному крузі X – початку XI ст. Тараканів п. 10.
Знахідки з шурфів 2013 р.

Нові поселення виникають на більшій відстані від східної частини мису. У західному напрямку це поселення по вул. Городня за 1 км [29, с. 17], Дубно–Лісгосп за 2,7 км [42, с. 9], Кривуха п. 1 та Кривуха п. 3 за 5 км (рис. 68) [32, с. 25, 26]. В північному напрямку з'являються поселення поблизу монастиря кармеліток за 0,7 км [33, с. 29] та Вигнанка п. 1 за 3,5 км [11, с. 4]. Освоєним в цей час стає о. Дубовець [256, с. 135] і Звірогосподарство, які розташовані у долині Іквы та є проявами зближення двох віддалених давніших груп поселень райковецької культури. З попереднього часу продовжують свій розвиток поселення Панталія п. 1 та Івання п. 1 за 3 та 5 км на північний схід і північ від Дубна (рис. 66).

Виникнення у X ст. на території Дубна і в його околиці великої кількості нових поселень свідчить про зростання чисельності населення. Дослідники вважають, що в цьому процесі відобразилися наслідки переселення на Волинську височину частини племен уличів і тиверців з Подністров'я та Південного Побужжя. Підставою для та-

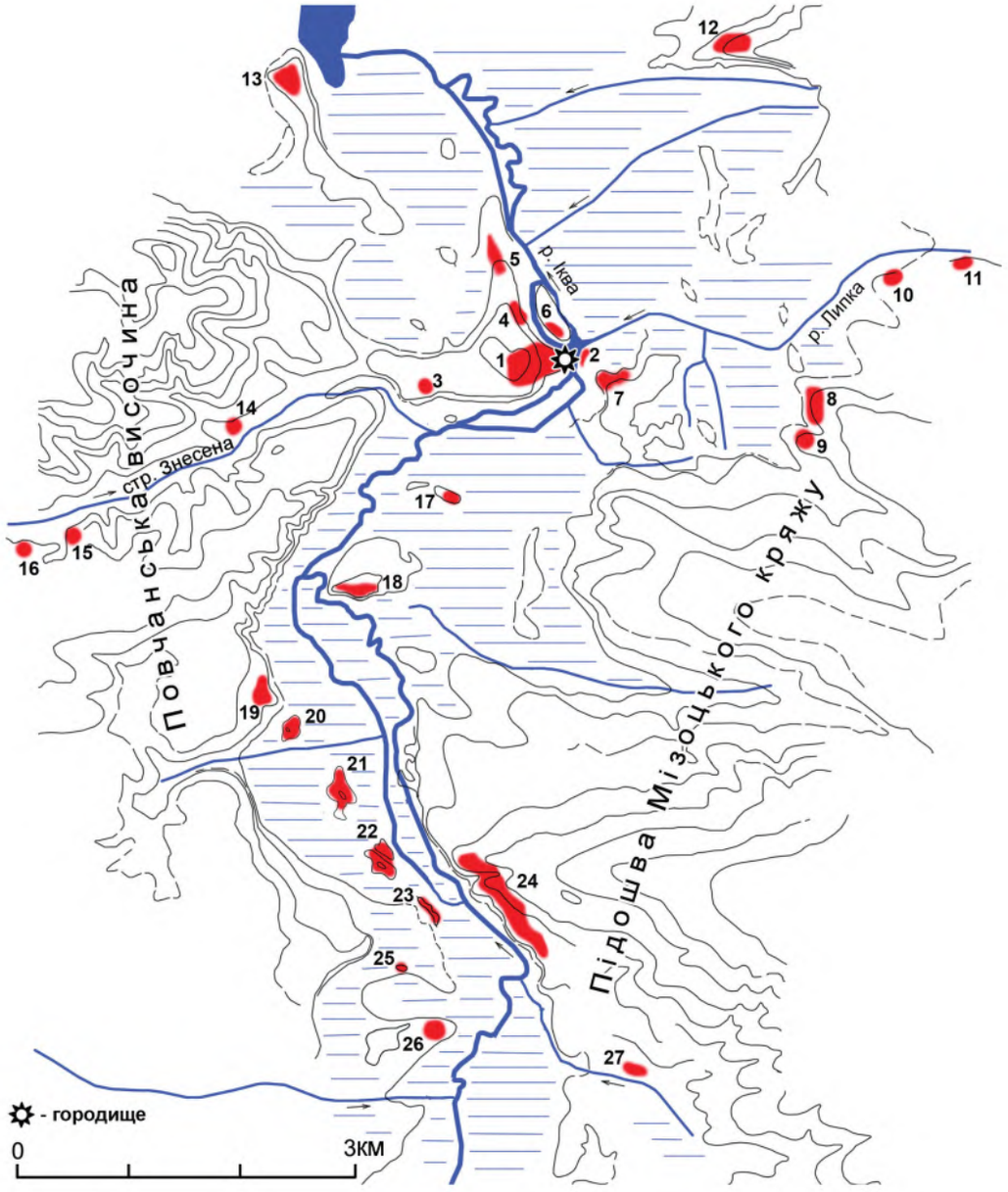

Рис. 66. Поселенська структура Дубна і його околиці в X ст.
1 – Дубно; 2 – Сурмичі п. 2; 3 – Городня; 4 – Шевченка, 14, 23; 5 – монастир кармеліток, автосервіс; 6 – Острівок; 7 – Сурмичі п. 1; 8 – Сурмичі п. 3; 9 – Ветлікарня; 10 – Рачин п. 5; 11 – Рачин п. 4; 12 – Панталія п. 1; 13 – Вигнанка п. 1; 14 – Лісгосп; 15 – Кривуха п. 1; 16 – Кривуха п. 3; 17 – Дубовець; 18 – Звірогосподарство; 19 – Тараканів п. 6; 20 – Тараканів п. 7; 21 – Тараканів п. 3; 22 – Тараканів п. 5; 23 – Тараканів п. 4; 24 – Волиця; 25 – Тараканів п. 10; 26 – Тараканів п. 2; 27 – Цукровий завод п. 1.

кого припущення слугують знахідки на поселеннях між Горинню і Стиром матеріалів салтівської культури, зокрема, посудин поміщених у черені печей жител X ст. у Дубні і Птичі [259, с. 156; 40, с. 13]. Припускається, що це слов'янське населення на рідних місцях знаходилося близько до ареалу салтівської культури та користувалося такими її виробами як лощений чорний посуд, який потім брало із собою під час переселення.

Стрімке заселення нових ділянок навколо лівобережного мису та зближення з групою поселень Волиця–Тараканів показує існування в радіусі 3–5 км навколо Дубна локально добре освоєного в господарському відношенні простору. Це спостереження узгоджується із введеним для давніх поселень поняттям ресурсної зони з п'ятикілометровим радіусом господарської доцільності [296, с. 57]. Її наявність збільшувала можливості продовольчого забезпечення населення Дубна. Загальні розміри ресурсної зони пов'язані з особливостями природного середовища навколо міста. Так освоюються передусім землі, сприятливі для обробітку та кормового забезпечення тварин, що прив'язані до долини Ікви з впадаючими до неї малими річками і струмками – Знесеної, Липки та іншими. Площа цих угідь на X ст. складала близько 5 тис. га. Активізація використання такого значного господарського масиву в цей час пов'язана із соціально-адміністративним піднесенням Дубна.

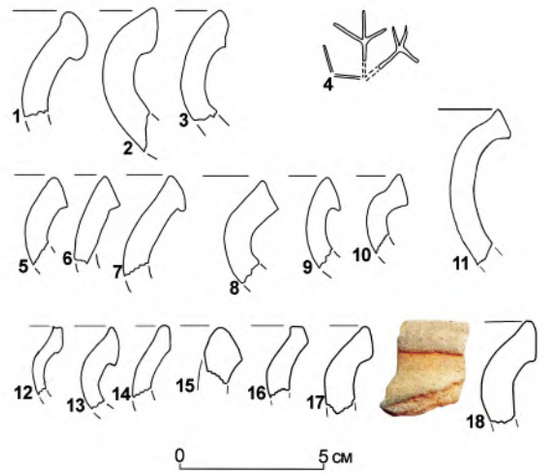

Рис. 67. Фрагменти вінець горщиків X – початку XI ст. з пам'яток: 1–3 (4 – клеймо на денці) – Дубно, вул. Острозького, 1; 5–7 – Кривуха п. 1; 8–10 – Кривуха п. 3; 11 – Сурмичі п. 1; 12–14 – вул. Шевченка, 23; 15–18 – Сурмичі п. 2.

Рис. 68. Поселення X–XIII ст. поблизу с. Кривуха.
1 – Кривуха п.1; 2 – Кривуха п. 2; 3 – Кривуха п. 3; 4 – Кривуха п. 4.

На обґрунтованість цього твердження вказує уточнення розмірів поселення на лівобережному мисі в X ст., яке включно з укріпленим осередком і до лінії вулиці Кирила і Мефодія займало площу близько 10 га. При цьому слід підкреслити, що йдеться про територію

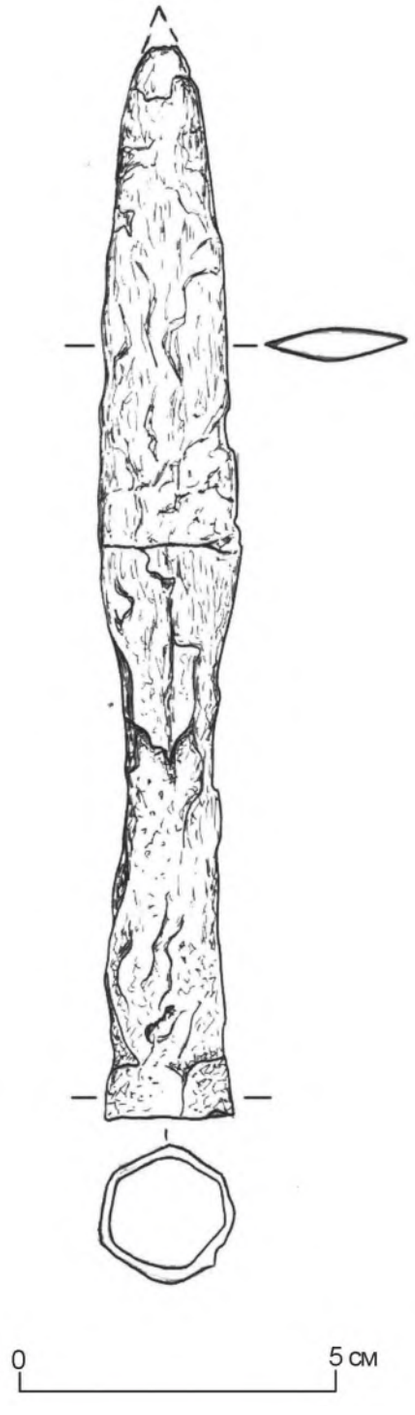

Рис. 69. Наконечник сулиці X–XIII ст. Випадкова знахідка біля с. Кривуха. Фонди ДІКЗ м. Дубно, кн. 10743/А-1974.

консолідованої общини. Структурно її доповнювали заселені ділянки в північній частині мисового відрогу (монастир кармеліток, Шевченка, 14, Шевченка, 23), в західній частині мису (вул. Городня) та на правому березі Ікви (Сурмичі п. 1, Сурмичі п. 2, Острівок).

Таким чином, протягом VIII–X ст. відбувався безперервний процес формування поселенської основи Дубна. На першому етапі у VIII–IX ст. існувало дві групи поселень, які належали до різних територіальних общин: першої – в районі Волиці–Тараканова та другої – на лівобережному мисі Ікви. Їхня топографія висвітлює регіональні особливості розташування ранньослов'янських поселенських структур. На другому етапі, у X ст. ускладнення соціальної організації та виокремлення місцевої знаті призвело до побудови оборонного осередку на східній частині мису.

Локалізація поселенської основи X ст. відповідає історичній частині міста з розташованими тут в пізніший час замком, ринковою площею, ратушею, ремісничими та житловими будівлями. Така ретроспектива не може бути випадковою. З неї зрозуміло, що вже в X ст. були закладені зародки тієї соціально-топографічної структури, яка розвивалась протягом наступних століть. На цей час припадає зростання заселеної площі лівобережного мису та перетворення частини поселення на фортецю. Все це на думку дослідників слугує підставою визначати існуюче тут поселення, як племінний центр волинян [261, с. 152].

Поява фортеці, як ядра поселенського масиву східної частини мису, відображає типовий для давньоруських міст процес консолідації поселення навколо укріпленого осередку [209, с. 161]. Виявлення слідів поселення VIII–IX ст. на місці дитинця доводить приналежність цього укріплення місцевій слов'янській общині.

Потрібно зауважити, що в адміністративно-політичному відношенні Дубно періоду племінного граду не може бути ототожнене з літописним Дубеном у складі давньоруської держави. Це пояснюється тим, що до 981 р. волиняни не знали централізованої влади київських князів, а їхні

укріплення постали внаслідок еволюції суспільної організації та зміцнення внутрішніх племінних зв'язків, пришвидшених зовнішньою загрозою та конкуренцією місцевої знаті. Тоді як включення у структуру феодальних відносин давньоруської держави змінює зміст поселення. Воно перетворюється на центр адміністративно-політичного домінування над підконтрольною йому територією, а як показують події 1097–1100 рр. може використовуватись в якості компенсації за усунення з володимирського стола князя Давида Ігоровича. Виходячи з цього, говорити про Дубно як про місто в широкому значенні, де були б представлені адміністративні та політичні важелі впливу держави, встановлено контроль за процесом накопичення та перерозподілу надлишкової продукції, можна лише після його закріплення в політичній системі влади давньоруської держави. Отже, виникнення міста відбулося внаслідок накладення державної політики на племінний центр у басейні Ікви, що призвело до розширення його функцій.

Після встановлення влади Києва група поселень в районі Волиці–Тараканова перетворилася на околицю по відношенню до міського центру. Проте, це не означало применшення їхнього значення. Навпаки, цей важливий землеробський район надавав необхідний ресурс для формування внутрішнього ринку та забезпечував потреби молодого міста в продукції сільського господарства і ремесла. Крім того, підтримання тісного зв'язку з тутешніми поселеннями було спричинене взаємопов'язаним впливом міста і його околиці на феодалізацію сільської округи.

Виникнення назви «Дубен», під якою місто згадується у літописному повідомленні в 1100 р. [117, с. 264], мабуть, слід відносити до давнішого часу. У переказі, записаному в середині XIX ст., зазначається, що в давнину на тій частині міста, де знаходиться монастир кармеліток та вулиця Панєнська ріс дубовий ліс, біля якого виникло поселення Дубенка, яке потім перетворилось на місто [97, с. 138]. Не зважаючи на відображену тут закономірність розвитку міста з сільського поселення, сумнівно, щоб поруч з загальновживаною назвою зберігалася пам'ять про достовірну назву общини, яка в доміський період заселяла мис лівого берега Ікви. Тим більше, що дослідження показують присутність уздовж вул. Шевченка культурного шару X ст., що змушує сумніватись в наявності тут у цей час лісу. Тому з'явився цей переказ, очевидно, пізніше серед місцевих мешканців, які прагнули пояснити існуючу назву міста. Його прив'язка до дійсної топографії може бути пояснена усталеним сприйняттям північного відрогу, як території лежачої в стороні від консолідованого простору міста. Можливо, під лісом старожили мали на увазі спогади про розташований тут у XVI–XVII ст. княжий сад.

Назва міста, яка зафіксована у літописі, вказує на пов'язаність з дубом. Загалом на Дубенщині відомо більше 30 топонімів похідних

від корення «Дуб-», зокрема, й декількох ойконімів, як наприклад Семидуби, Дубовиця, Дубрівка [281, с. 200–208]. Поширеність такого виду назв пов'язана не лише безпосередньо з дубовими деревами, але й з віруваннями та природніми властивостями, якими слов'яни споконвіків наділяли дуби [295, с. 210–212]. Окремі топоніми при цьому з'явилися внаслідок перенесення на конкретний об'єкт лише асоціацій з дубом. Цю думку підтверджують такі приклади як «Дубище», у значенні болото, трясовина, «Дубенка» – джерело, криниця, «Дубова гать» – пасовисько, «Дубовик» – горб, «Дубовець» – острів серед заплави [281, с. 116, 149, 122]. Таким чином населення, абстрагуючись від доступних йому знань і уявлень про якості дубового дерева, присвоювало назву місцю, яке потрібно було виділити.

У літописній формі назви міста вірогідно потрібно вбачати виокремлення його характерних рис. За граматичними ознаками «Дубен» – це староруський прикметник короткого зразка чоловічого роду, який означає «дубовий» [236, с. 70]. Зважаючи на те, що він уживався для позначення міста, то і сприймався в значенні «Дубовий город», тобто «твердий», «міцний», «добре укріплений» [281, с. 72]. Не виключається при цьому вплив просторого водно-болотного середовища, серед якого місто стояло на підвищеній (твердій) ділянці суші. Поряд з тим назва Дубен, очевидно, відображала практичну дійсність, оскільки відомо, що укріплення городищ в більшості випадків зводилися з дуба. Так навіть в кінці XVII ст. у Розпорядженні про ремонт оборонних споруд міста, княгиня Теофіла Любомирська вказує, що вони мають бути зведені не з сосни, а з дуба [92, с. 179]. Отже, шлях утворення назви міста невід'ємно пов'язаний з уявленням місцевого населення про властивості дуба та його використанням у будівництві укріплень городища.

2.3. Топографія дитинця, окольного города і посаду

Дитинець

Дитинець літописного Дубена займав крайню ділянку мису – найвигіднішу з точки зору обороноздатності. Зі сходу, півдня і півночі його оточувало русло Ікви, до якої з протилежного берега впадала р. Липка, утворюючи на схід від укріплення широку болотисту заплаву (рис. 70; 71). Із західної сторони ділянку відділили від основної частини мису ровом, перетворивши її на острів [289, с. 123, 132]. Через цей рів пустили рукав Ікви, який наповняв його до 60–х рр. XX ст. На 1890 р. довжина рову була до 120 сажнів, ширина в північному кінці – до 7, в південному – до 11 сажнів, а глибина до 4 сажнів [101, с. 10–14].

Площа дитинця складала 0,5–1 га, що зближало його з укріпленими площами дитинців Острога, Луцька і Перемля [266, с. 117; 215, с. 46; 284, с. 36]. По відношенню до території окольного города дитинець знаходився нижче за рельєфом, на висоті 6–7 м над долиною Ікви. Це було пов'язане з тим, що максимальна висота мису припадала на його найрозширенішу частину, незручну для спорудження оборонного осередку. Тому перевага надавалась звуженій ділянці на краю мису.

Через край мису з південної сторони від укріплення проходив давній шлях між Луцьком і Острогом, який вимагав регуляції та за-

Рис. 70. Дитинець літописного міста Дубен (показано стрілкою). Світлина 20-х рр. XX ст. Матеріали відділу історії ДІКЗ м. Дубно.

хисту. Положення цього сполучення, вірогідно, зумовлювало розташування від нього в'їзду на дитинець. Не менш важливо, що у той час повноводна Іква підходила до цього місця дуже близько, що дозволяло контролювати по ній річкові пересування. Наявність поряд сплавної річки і сухопутного шляху дозволяє говорити про виконання дитинцем сторожових і митних функцій [289, с. 122].

У 40–70–х рр. XX ст. укріплення дитинця згорнули, а його площу піддали промисловій забудові. Як свідчать фотоджерела, до нівелювання його площадка була піднята на значну висоту і мала з усіх боків круті схили [60]. Однак на сьогодні, вона надто вирівняна і зайнята будівлями районного відділення електромереж (РЕМ) і колишньої трикотажної фабрики. Таким чином, археологічні дослідження пам'ятки утруднені.

Розкоп, площею 21 м², закладений на невеликій вільній ділянці в північній частині, показав, що культурний шар підвищення знищений до материка. Однак на схилі зберігся чорний гумусований грунт, потужністю до 0,4 м, що містив виключно знахідки давньоруського часу (рис. 130). Під ним зафіксовано материковий лесоподібний суглинок жовтуватого кольору. Окремі невеликі лінзоподібні і грудкуваті прошарки суглинку читались у структурі світло-бурого і чорного гумусованого ґрунту, що пов'язане з будівництвом заглиблених у материк споруд на підвищеній ділянці городища. Крім того, вочевидь, мали місце періодичні обвали схилів в ході їх підмиву течією Ікви, внаслідок чого з північної сторони вони здобули урвисті контури. В нижній частині розкопу, доведеній до глибини –4 м, материкового рівня досягнути не вдалося через стрімке падіння природного схилу вниз до долини річки.

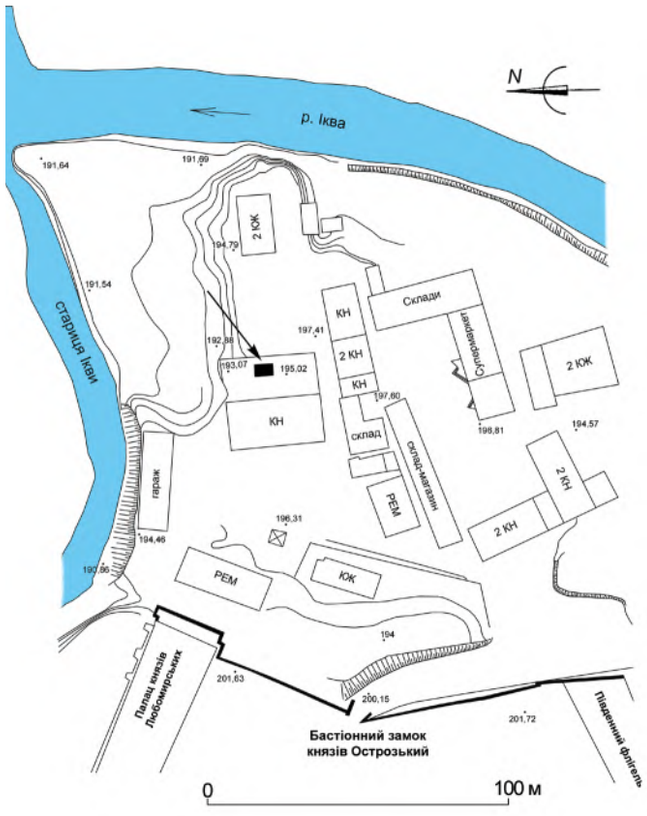

Рис. 71. Схема сучасного розпланування території дитинця. Стрілкою показано ділянку розкопу 2015 р.

Всього з гумусованого грунту зібрано понад 120 фрагментів вінець горщиків, 5 уламків скляних браслетів (рис. 75, 11–15), фрагмент скляної посудинки (рис. 73, 37), бронзовий

сферичний ґудзик з округлим вушком (рис. 75, 8).

За типологічними ознаками найбільша кількість вінець горщиків сформована у вигляді валика, загорнутого всередину – 69 од. (57%). Вони датуються XII – першою половиною XIII ст. (рис. 73, 21–34, 36). За ними йдуть вінця, які мають несформований валик, що часто зберігає верхню горизонтальну грань – 27 од. (22,5%). Вони відносяться до кінця XI – початку XII ст. (рис. 73, 17–20). Наступні – це складно профільовані вінця часто з горизонтальною чи косо зрізаною верхньою гранню та несформованим валиком – 16 од. (13,5%), які датуються XI – початком XII ст. (рис. 73, 7–16). Найменше трапилося вінець з манжетоподібним краєм чи косо зрізаною гранню – 7 од. (5,8%), які датуються X – початком XI ст. (рис. 73, 1–6).

Основними орнаментами є рядки округлих чи краплеподібних вдавлень на плічках горщиків, насічок, а також багатолінійних горизонтальних рифлень чи хвилястих заглиблень по тулубі. Знайдено стінки та держачок покришок, які мали лінійну і нерегулярну ламану орнаментацію (рис. 73, 38–40).

У верхньому перевідкладеному шарі знайдено керамічний диск з отвором, наконечник стріли, фрагмент шпори і залізний ніж. Керамічний диск, виготовлений зі стінки посудини і має обточені краї та отвір по центру (рис. 75, 16). Подібні до нього за розмірами і формою кістяні вироби в літературі визначаються як ґудзики [280, с. 10–11].

Черешковий ромбоподібний наконечник стріли з найбільшим розширенням у верхній половині довжини пера (рис. 75, 7) датується VIII–XIII ст. [227, с. 69]. Фрагмент дужки шпори з дископодібною однопрорізною петлею належить виробам (рис. 75, 9), які використовувались у другій половині XII – першій половині XIII ст. [196, с. 66, 67].

Остання знахідка свідчить про перебування тут професійних кінних воїнів. Як можна бачити, окремі предмети вказують на престижність культури мешканців дитинця.

На підвищенні виявлено рештки заглибленої споруди, датованої першою половиною XI ст. (об'єкт 3) та нішоподібну піч, вирізану у материковому суглинку на схилі (об'єкт 2). Піч мала слабо прожарений черінь, розмірами 0,7 × 0,8 м, її купол не зберігся (рис. 72; 74). Зважаючи на те, що устя печі було направлене в сторону схилу і від нього

Рис. 72. Нішоподібна піч XI – першої половини XIII ст. на дитинці. Розкоп 2015 р.

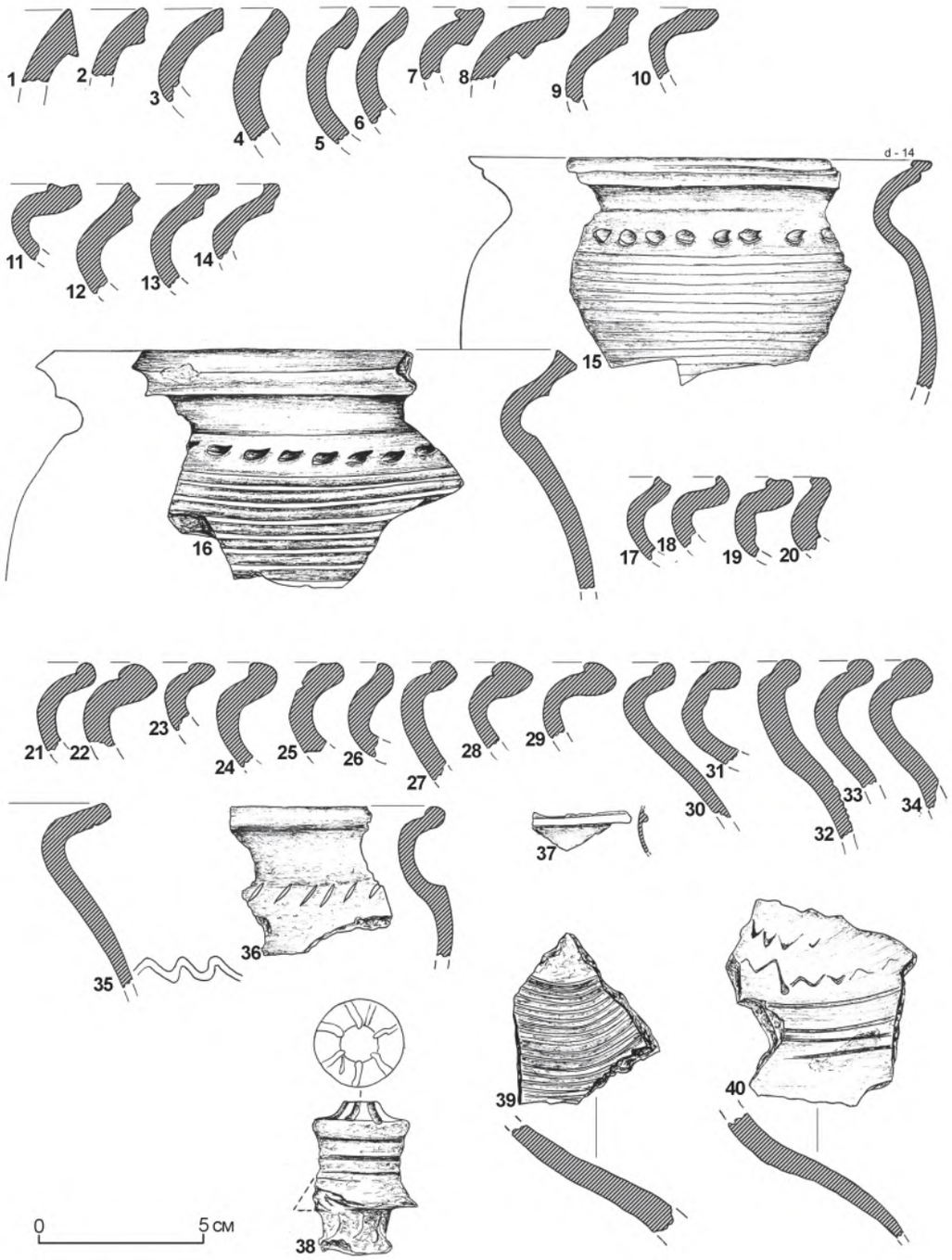

Рис. 73. Дитинець. Знахідки з розкопу 2015 р.
1–3, 5–34, 36–40 – чорний гумусований грунт; 4, 35 – світло-сірий перевідкладений грунт. 37 – скло, решта – кераміка. Розкопки автора.

відходили дві прямі стінки, довжиною 0,6 м, є підстави вважати, що це залишки бортів споруди, яка обвалилася з берегом. У заповненні печі виявлено кераміку XI – першої половини XIII ст. [30, с. 4–17].

Окрім цих робіт, заслуговують на увагу результати досліджень дитинця Михайла Островського та Маркіяна Смішка, проведені в 1945–1947 рр., до його суцільного перепланування. Було встановлено, що городище має неправильну овальну форму, а сліди невисокого валу збереглися в його північно-східній частині, що висувається до річки. Західна частина сильно скопана вибиранням землі, тому первісний культурний шар пам'ятки зберігся лише на площі приблизно 150 м². У найнижчих нашаруваннях відзначалась присутність товстих прошарків попелу, вугілля, численних тваринних кісток і уламків посуду ранньофеодального часу [7, с. 91, 92]. Михайло Островський у своїх записах також зазначав про наявність тут місць *«з грубим шаром попелу від зруйнованих будівель»* [238, с. 50]. У зібраному в ході зазначених робіт керамічному матеріалі, окрім кружальної кераміки X – першої половини XIII ст. (рис. 76), відзначається присутність фрагментів ліпного посуду райковецької культури VIII–IX ст. [274, с. 240–242].

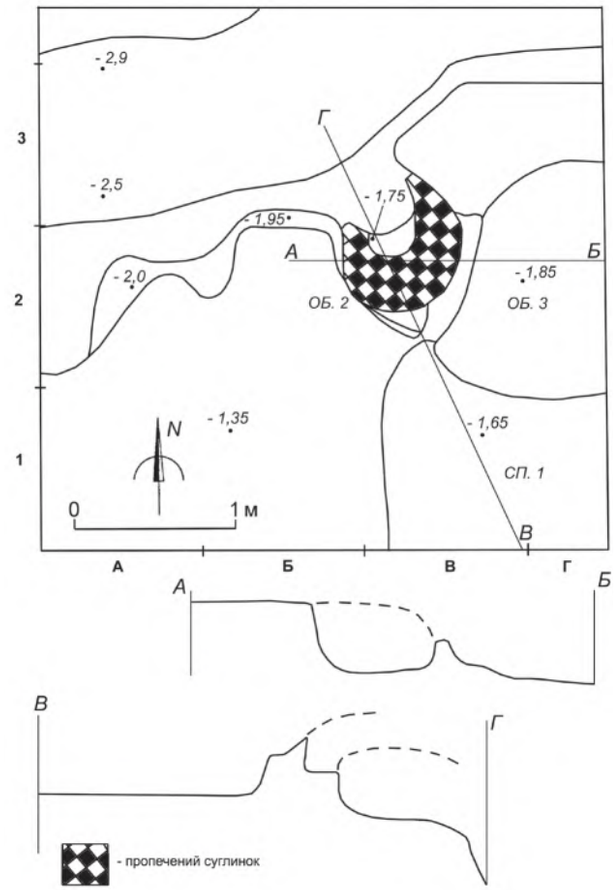

Рис. 74. План південної частини розкопу на дитинці. 2015 р.

На північно-східній частині пам'ятки, що зайнята під городи, було проведено розвідки Богданом Прищепою в 1984 р. та автором в 2011 р. [48, с. 22; 17, с. 8]. У результаті них виявлено збірки кераміки з вираженим хронологічним діапазоном від X – до першої половини XIII ст. У 2007 р. на південному схилі підвищення закладався шурф. В ньому на глибині 1,5–1,8 м зафіксовано добре збережений культурний шар із знахідками давньоруського періоду. Виявлено фрагменти гончарного посуду та пряслице з пірофілітового сланцю. Матеріал відноситься до X – першої половини XI ст. і XII – першої половини XIII ст. [14, с. 20, 21].

Обмаль відомостей про структуру оборонних споруд дитинця

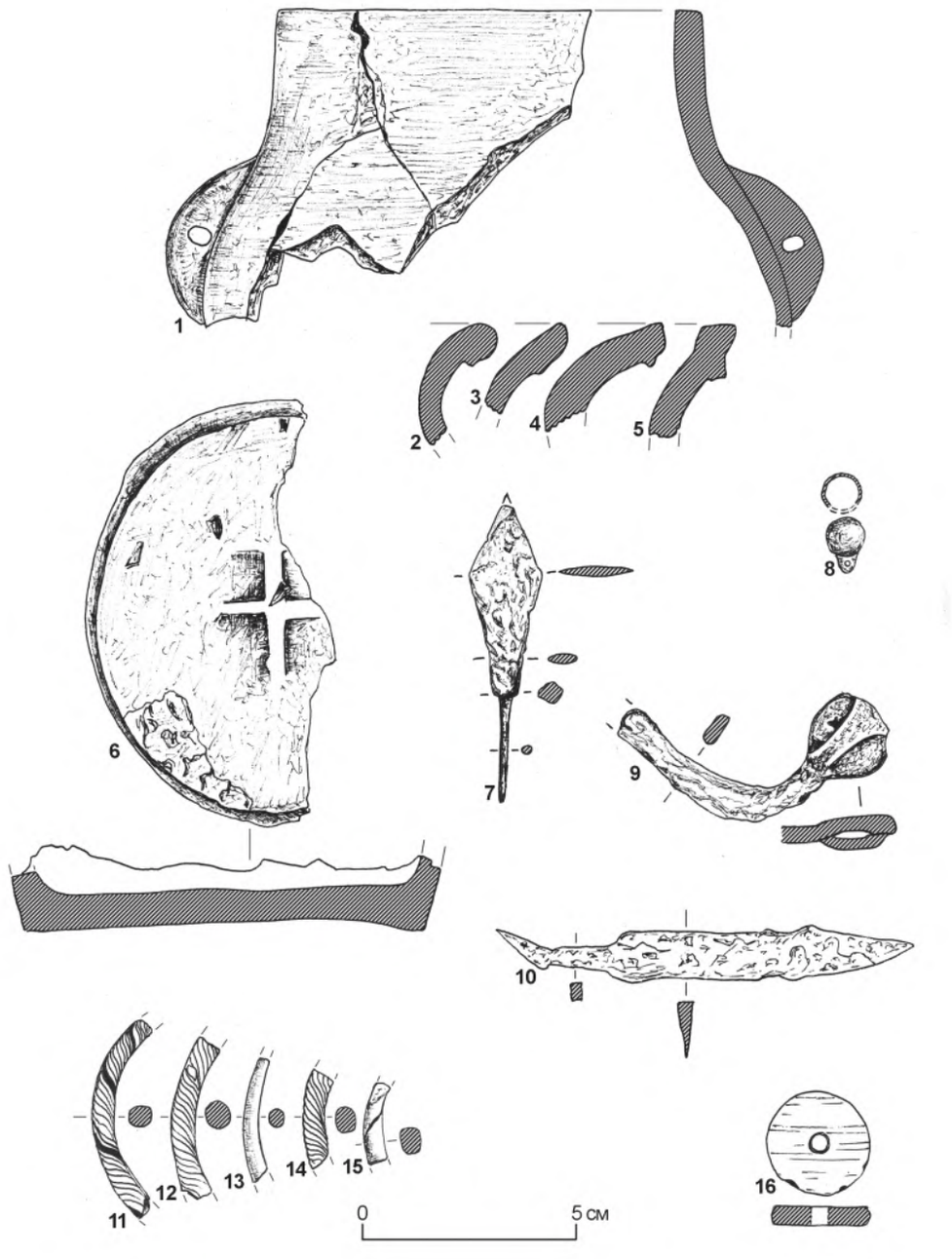

Рис. 75. Дитинець. Знахідки з розкопу 2015 р.
1–6 – об'єкт № 3; 7, 9, 10, 16 – світло-сірий перевідкладений грунт; 8, 11–15 – чорний гумусований грунт. 1–6, 16 – кераміка, 7, 9, 10 – залізо, 8 – бронза, 11–15 – скло. Розкопки автора.

не дозволяє скласти чітке уявлення про його вигляд. Все ж топографічні особливості, датування культурного шару на схилах та взаємозв'язок розвитку дитинця з окольним городом і посадом дозволяє висловити деякі міркування стосовно часу спорудження перших укріплень Дубна.

У X ст. ділянка дитинця була вже добре обжита. Дослідження на території Дубна також доводять, що починаючи з X ст. поселення на східній частині мису збільшує свою площу до 10 га. При цьому добре видно, що воно зосереджене біля ділянки, яка відповідає розташуванню дитинця. Саме наявність укріпленого осередку, на який в разі небезпеки могла покладатись оборона поселення є необхідною умовою розвитку останнього. Віднесення будівництва укріплень на краю мису до X ст. узгоджується з масовою появою в цей час городищ на Волинській височині, в тому числі і в басейнах Іквы та Стубли [258, с. 9].

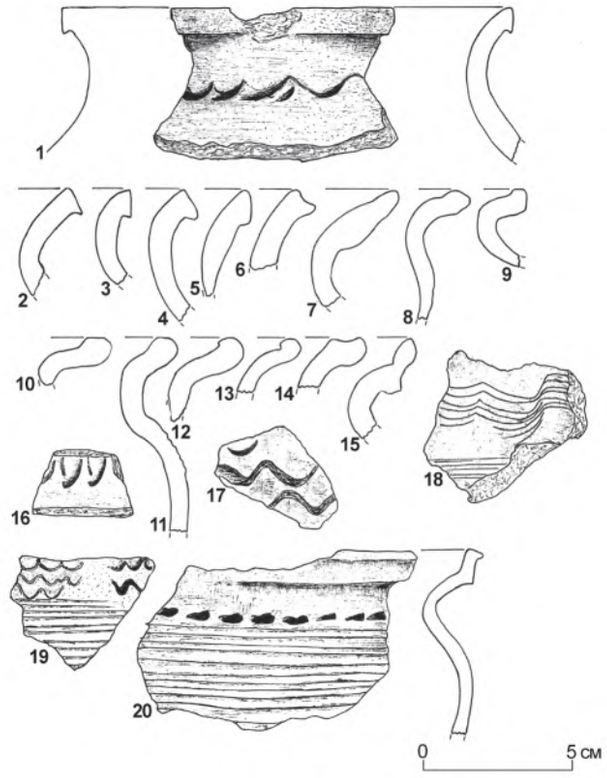

Рис. 76. Фрагменти посуду X–XIII ст. з дитинця. Збірка М. І. Островського 1945 р. Фонди ДІКЗ м. Дубно. Опрацьовано автором.

Окольний город

Найбільша частина мису, підвищуючись і розширюючись від дитинця на захід, утворювала територію окольного города. Окольний город – це друга укріплена площадка городища літописного міста, на якій у пізніший час було розбудовано комплекс бастіонного замку князів Острозьких. Вочевидь, саме рів замку пізніше зруйнував лінію оборонних укріплень цієї частини городища. Площа окольного города літописного Дубена складала близько 2 га.

Згідно задокументованої інформації в культурному шарі розкопів 1 та 2 на території бастіонного замку найбільш добре були виражені збірки горщиків з манжетоподібними та валикоподібними вінцями [39, с. 22; 34, с. 24]. Це узгоджується і з датуванням досліджених тут об'єктів, таких як житла 1, 2–2б, 3, що були датовані відповідно першою половиною X ст., кінцем X – першою половиною XI ст. та першою половиною XII ст.

Посад

За окольним городом простягалася територія посаду, просторові межі якої піддаються реконструкції на основі поширення культурного шару X – першої половини XIII ст. (рис. 79). Від замку князів Острозьких у західному напрямку культурний шар поширюється на всю центральну частину міста, де в наш час зосереджений масив забудови Майдану Незалежності. Його західна межа переходить за лінію вул. Кирила і Мефодія, північно-західна сягає далі вул. Драгоманова і пров. Купального, а південна проходить між вулицями Данила Галицького та Старою.

Як свідчать стратиграфічні спостереження, південний схил від вул. Данила Галицького в напрямку до сучасної вул. Старої ставав дуже стрімким, понижуючись в бік заплави, а вул. Кирила і Мефодія в цьому місці виходила до схилу давнього яру. Під час розкопок на південнішій ділянці по вул. Кирила і Мефодія, 26 (біля синагоги) не було виявлено культурних нашарувань давньоруського часу [20, с. 10].

На підставі просторових меж поширення культурного шару можна сказати, що в період XII – першої половини XIII ст., суцільна заселена площа посаду сягала не менше 12 га.

Серед керамічного комплексу з ділянок посаду на основі морфологічних відмінностей вінець горщиків виділено три хронологічні групи матеріалів: X – початку XI ст., XI – початку XII ст. та XII – першої половини XIII ст. Розгляд кількісного співвідношення цих груп з різних ділянок показує, що інтенсивність обжитості території міста протягом X – першої половини XIII ст. відрізнялась.

З ділянки по вул. Замкова, 10 частка вінець горщиків «курганного типу» становить 25 %. Вінця карнизоподібної та перехідної форми, середини XI – початку XII ст. складають 17 %, а валикоподібні вінця XII– першої половини XIII ст. – 58%. Тут знаходились будівлі житлового призначення, такі як житло № 2, датоване першою половиною – серединою X ст., житло № 3 – першої половини XII ст., рештки наземного житла XII – першої половини XIII ст., а також будівля № 5, яка мала житлово-господарське призначення і була датована кінцем X – першою половиною XI ст. Крім цього господарські споруди з ділянки датовані або X – початком XI ст. або першою половиною XII ст. [19, с. 6–16].

На сусідній з Замковою, 10 ділянці Майдан Незалежності, 3 в культурному шарі домінують горщики з карнизоподібною та перехідною формою вінець, які складають 74 %. Це узгоджується з наявністю на ній чотирьох споруд XI – початку XII ст. До них належить житло № 5 першої половини XI ст., ями № 4 і № 5а другої половини XI ст., яма № 9 XI ст., а також вогнище кінця XI – першої половини XII ст. [23, с. 6–14].

На ділянці Кирила і Мефодія, 18а відсоток горщиків XII – першої половини XIII ст. (рис. 77, 15–24) дорівнює відсотку вінець перехідної форми (рис. 77, 8–14) (35 % і 35 %), а горщики «курганного типу» становлять 30 % (рис. 77, 1–7) [22, с. 5]. Тоді як за 40 м на розі вулиць Кирила і Мефодія та Данила Галицького, типи вінець XII – першої половини XIII ст. нечисельні – 5 %, натомість вінця горщиків «курганного типу» і перехідних форм становлять відповідно 41 % та 54 %. Так само досліджені тут об'єкти датуються X–XI ст. [21, с. 6–8].

Датування об'єктів і культурного шару свідчить про те, що проживання населення на території окольного города і посаду не переривалось з X – до першої половини XIII ст. Поряд з тим виявлення матеріалів XII – першої половини XIII ст. на ділянках по вул. Михайла Драгоманова, 12а, Замкова, 6 (рис. 78), Шевченка, 10 і Шевченка, 23 (рис. 67, 12–14) дозволяють вести мову про зростання розмірів посаду у XII – першій половині XIII ст. Нерівномірність поширення культурного шару і забудови протягом X – першої половини XIII ст. відображають динаміку міського розвитку, перепланування та зміни в господарському використанні ділянок міста в ході внутрішнього міського життя.

Поблизу дитинця виділено два острівні посадські поселення – Сурмичі п. 2 і Острівок. Сурмичі п. 2 було відкрите за 0,05 км на схід від дитинця. Його розміри – близько 0,5 га. Під час обстежень поверхні та шурфувань тут виявлено культурний шар X – першої половини XIII ст. З інших знахідок слід відзначити імпорти, такі як скляна намистина та пряслице з пірофілітового сланцю [42, с. 7]. Поселення в урочищі Острівок, площею до 1 га займало південно-західний край острова за 0,05 км на північ від дитинця. Тут наявний культурний шар X – першої половини XIII ст. [323, с. 123].

З господарської точки зору поселення Сурмичі п. 2 та Острівок були слабопридатними для ведення землеробства через піщаний характер ґрунту, невеликі розміри, а також

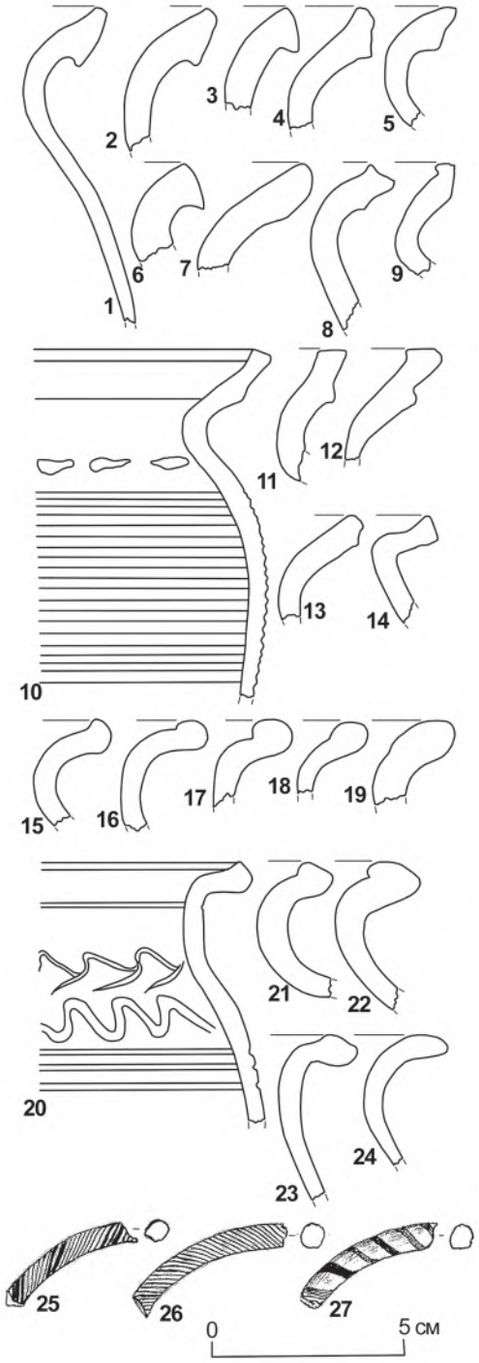

Рис. 77. Знахідки з ділянки по вул. Кирила і Мефодія, 18а, 2006 р.: 8, 11, 10, 20 – споруда № 6; решта – культурний шар. 1–24 – кераміка X–I пол. XIII ст.; 25–27 – скло. Розкопки Б. А. Прищепи за участю автора.

високу ймовірність затоплень. Найбільш вигідними вони були для зайняття рибальським та мисливським промислами.

Просторово-планувальний розвиток території посаду не уявляється без наявності вулиць. Вірогідно, в літописний період почала формуватись вулична мережа, зокрема, окреслились напрямки таких сучасних вулиць як Кирила і Мефодія, кн. Острозького, Свободи, Шевченка та Данила Галицького. Звичайно, що вони зазнали коригувань, пов'язаних із пізнішим розпланування та забудовою ділянок в XVI–XVII ст. Однак, як підказують спостереження, існуючі вулиці зберігають органічний зв'язок з місцевістю та положенням окольного города, а тому були здатні забезпечити оптимальну регуляцію міського життя.

Роль головної вулиці та водночас транзитного сполучення виконувала вулиця, що відповідає сучасній Данила Галицького. Вона починалася від мосту поблизу дитинця. Далі проходила через південний край окольного города, виходила на посад і через західне передгороддя переходила у шлях до Луцька. На обох її кінцях знаходились основні в'їзди у місто з чотирьох напрямків: з Острога, Кременця, Бродів і Луцька.

Комунікаційне значення і положення головної вулиці великою мірою залишалося незмінним протягом століть та хіба що було відкориговане будівництвом південного бастіону замку на початку XVII ст. По обох її сторонах присутні культурні нашарування і споруди X – першої половини XIII ст., що свідчить про зосередженість тут значного масиву забудови окольного города і посаду. У подальшому по ній зводяться головні православні й католицькі храми, розташовується ратуша та ринок. Це дозволяє вести мову про спадковість містопланувальної і соціальної значимості вул. Данила Галицького від давньоруського часу до пізнього середньовіччя. Спостереження показують, що розростання забудови міста йшло на захід, відповідно до напрямку головної вулиці. Це підтверджується виявленням поселень в західній частині мису, де склалось міське передгороддя.

До інших складових вуличної мережі відносимо напрямки сучасних вулиць Кирила і Мефодія та Михайла Драгоманова. Із планів міста XVIII–XIX ст. можна зробити припущення, що колись вони по дузі продовжували одна одну, оперізуючи мис по ширині, але після перенесення сюди парафіяльного костелу в XVII ст., були розділені.

Поява поперечних вулиць – поширене явище в структурі давньоруських міст, що були розташовані на мисах. Подібно до вуличної дуги Кирила і Мефодія – Драгоманова такі вулиці відміряли забудову від території мису, засвідчуючи її приналежність до міста [209, с. 133, 134]. Як було сказано вище, культурний шар X – першої половини XIII ст. суцільною площею підходить до цієї межі та переходить за неї на відрізках вул. Кирила і Мефодія і пров. Купального. Таким чином, напрямок згаданих вулиць міг сформуватися в літописний період міста.

Від лінії вулиць Кирила і Мефодія, Михайла Драгоманова і пров. Купального у західному і північному напрямках культурний шар давньоруського часу фіксується не на усіх ділянках. Його, зокрема, не виявлено при обстеженні по вул. Острозького, 22 та вул. Пекарській [33, с. 18]. Натомість, сліди поселень XII – першої половини XIII ст. зафіксовано в західній частині мису по вул. Тараса Бульби, по вул. Старій, 67, на розі вул. Івана Франка і Лесі Українки, вул. Городній. На північ, на пров. Купальному, по вул. Шевченка, 10 та Шевченка, 23 також виявлено матеріали XII – першої половини XIII ст. [265, с. 315; 30, с. 17–18].

Соціальне значення посаду полягало у зосередженні тут основного торгово-ремісничого масиву, центральне місце якого займав торг. Як відомо, розташування торгу пов'язується з перехрестям головних вулиць та шляхів. Тому він справляв значний вплив на складання вуличної сітки міста [208, с. 31, 44]. Навколо торгу в містах зафіксовані знахідки різних предметів отриманих через торгівлю, розташовані будинки заможних мешканців і виробничі споруди. Виходячи з таких міркувань, відзначимо, що виявлені на території окольного города привізні та дорогі ремісничі вироби концентруються навколо сучасного Майдану Незалежності.

Рис. 78. Знахідки з об'єкту по вул. Замкова, 6. 1–6 – фрагменти посуду XI–XII ст.; 7, 8 – оброблена кістка; 9, 10 – фрагменти глиняної обмазки. Шурфування автора 2013 р.

На окольному городі в культурному шарі та в житлі 1 першої половини XII ст. на подвір'ї замку Острозьких виявлено фрагменти причорноморських амфор і полив'яний посуд. З житла 3, датованого першою половиною X ст. походить знахідка візантійської намистини. На цій самій ділянці знайдено фрагмент вінця візантійської лампадки [39, с. 16–17; 34, с. 26–27].

У південній частині посаду на ділянці по вул. Замкова, 10 досліджено будівлю 1а, яка була підвальним приміщенням житла XII – першої половини XIII ст. Серед знахідок у цьому об'єкті виділяється збірка виробів, що належали заможним мешканцям. До них належить намистина «мінського типу», гладенький браслет і накладка на пояс,

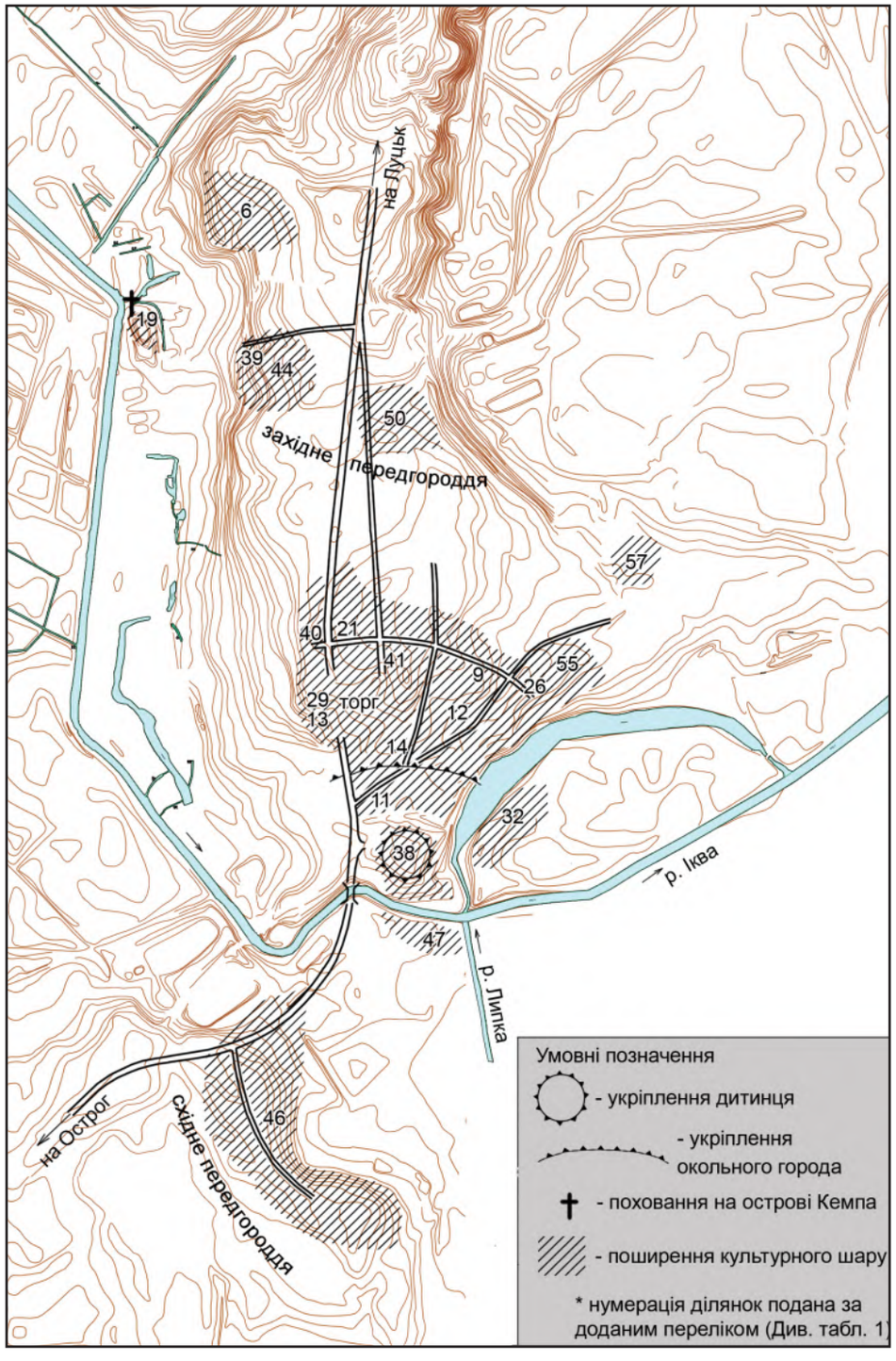

Рис. 79. Дубно. Просторово-планувальний розвиток в XII – першій половині XIII ст. Напрямки вулиць подано гіпотетично на етапі їх зародження.

що виготовлені з бронзи, уламок навісного циліндричного замка, а також фрагменти полив'яного посуду [19, с. 6–8]. В західній частині посаду на ділянці Кирила і Мефодія, 18а в культурному шарі знайдено фрагменти скляних браслетів [22, с. 15].

Навколо окресленої території виявлено також виробничі споруди, призначення яких, вірогідно, пов'язане з випічкою хліба. До них належить будівля № 10 на ділянці Майдан Незалежності, 3 (рис. 107, 10) і будівля № 5а на розі вул. Кирила і Мефодія та Данила Галицького (рис. 110), які датовані відповідно X і другою половиною XI ст. [23, с. 6–8; 21, 7–8].

Отже, знахідки у комплексах X – першої половини XIII ст. привізних виробів дозволяють поміщати торг між територією бастіонного замку і вул. Кирила і Мефодія, що приблизно відповідає місцю, де у XVI–XVIII ст. знаходився ринок, а в наш час – Майдан Незалежності. Переваги цієї ділянки полягали у близькому розташуванні до дитинця серед найбільш заселеної частини міста, зв'язку з головною вулицею, що дозволяло здійснювати регуляцію транспортних потоків.

Археологічні знахідки свідчать, що торгівельні зв'язки Дубна почали формуватися на племінному етапі і продовжували розвиватися у XII – першій половині XIII ст. У Києві виготовлялися такі популярні на Русі жіночі прикраси, як скляні кольорові браслети та намистини. Звідти вони потрапляли на ринки малих міст [347, с. 106]. На ділянці по вул. Кирила і Мефодія, 18а та Майдані Незалежності, 3 знайдено чотири фрагменти скляних кольорових браслетів (рис. 77, 25–27) [22, с. 15; 23, с. 34]. Ще п'ять фрагментів браслетів походять з дитинця (рис. 75, 11–15) [30, с. 15–16] і один з окольного города [39, с. 21, 22]. Всього у Дубні та його околиці було виявлено більше 30 фрагментів таких виробів та шість скляних намистин.

Торгові контакти Дубна виражені в комплексах деяких будівель, як це можна бачити на прикладі будівлі 1а по вул. Замкова, 10. Знахідка бронзового ґудзика і фрагменту скляної посудинки в культурному шарі дитинця вказує на те, що імпорти були в ужитку його мешканців. Привізними прикрасами були знайдені на острові Кемпа у похованні два срібні скроневі кільця «київського типу». Виявлення на території Дубна імпортних виробів дозволяє вести мову про участь міста в торгівельних відносинах з великим міськими центрами, такими як Київ, проживання та періодичне відвідування його купцями. Окремі знахідки вказують на існування зв'язків з «візантійським світом».

***

Співставлення археологічних комплексів з існуючою на сьогодні топографію дає підстави визначати стародавні витоки урбаністичної структури Дубна. Місто в XII – першій половині XIII ст. складалось з ди-

тинця, окольного города і посаду, мало лінійно-поперечну сітку вулиць. Планувальна структура окольного города й посаду була прив'язана до особливостей місцевості, але її формування відбувалося з урахуванням важливості таких компонентів, як дитинець, торг та магістральна вулиця. Паралельно до неї були намічені напрямки інших вулиць. Їх, ймовірно, оперізувала поперечна дуга однієї довгої вулиці, якій на сучасне планування відповідають вулиці Кирила і Мефодія та М. Драгоманова. Вона визначала положення основного міського масиву. Прикладами подібної до Дубена планувальної організацій серед Волинських міст є городища літописного Лучеська, Дорогобужа, Пересопниці.

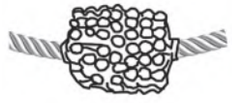

2.4. Передгороддя і околичні поселення літописного Дубена

Невід'ємними компонентами міської структури літописного періоду історії Дубна виступали передгороддя та околичні поселення. Зі східної та західної сторін при в'їзді у місто виникли два передгороддя. Східне передгороддя було відділене Іквою та знаходилось на її правому березі за 0,5 км від дитинця. З ним пов'язане поселення Сурмичі п. 1, де культурний шар X – першої половини XIII ст. поширений на правому корінному березі біля колишньої в'язниці (виправно-трудової колонії) [256, с. 135]. Матеріали цього часу виявлені також біля Сурмицької греблі [26, с. 61–62]. Через це передгороддя виходив шлях до Острога.

На захід від посаду знаходилось друге передгороддя, яке виникло поблизу шляху до Луцька. Його територію маркує декілька ділянок, на які поширюється культурний шар періоду Давньої Русі. До них належить ділянка на розі вулиць Івана Франка/Лесі Українки, на якій виявлено матеріали XII – першої половини XIII ст. Поодинокі фрагменти давньоруської кераміки були виявлені поруч з нею по вул. Старій, 67 [32, с. 30; 18, с. 14]. За 0,5 км на північ культурний шар XII – першої половини XIII ст. виявлено в ході шурфування по вул. Тараса Бульби, на краю підвищення мису над заплавою Ікви [14, с. 21–23]. По вул. Городній, поблизу хмілярні сліди поселення, розміром близько 1 га зафіксовано на краю високої тераси. Культурний шар з нього датується X – початком XI ст. та XII першою половиною XIII ст. [29, с. 17]. Поява поселення слов'ян в зоні вищезгаданих ділянок відноситься до племінного періоду, свідченням чого є виявлення ліпної кераміки райковецької культури під час досліджень провалів землі по вул. Лесі Українки [265, с. 317].

Загальна площа західного передгороддя складала 5–6 га, хоча цілком можливо, що вона була більшою і доходила до посаду. Це вірогідно й тому, що окреслена територія передгороддя знаходиться за 0,4 км на захід від ділянок Кирила і Мефодія, 18а та рогу Кирила і Мефодія та Данила Галицького, які позначають західну межу поселенського масиву посаду. Ми свідомі того, що між ними можуть знаходитися невиявлені ділянки, які допоможуть уточнити просторовий зв'язок посаду і західного передгороддя. Саме сусіднє розташування цих двох районів, нерозділених природніми перешкодами та біля шляху на

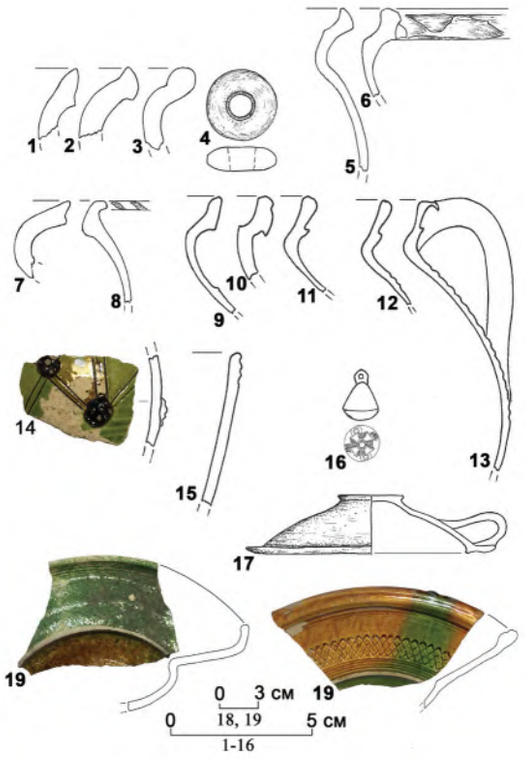

Рис. 80. Знахідки з ділянки по вул. Данила Галицького, 11. 1–2 – X – початок XI ст.; 3 – XII – перша половина XIII ст.; 5–10 – XVI ст.; 11–19 – перша половина XVII ст. 4 – пряслице з пірофілітового сланцю; 16 – мідний, посрібнений гудзик. Роботи автора спільно з В. В. Ткачем.

Луцьк, дає підстави вважати, що посад поступово переростав у передгороддя, основним чином уздовж напрямку сучасної вулиці Данила Галицького. Це припущення вдалося частково підтвердити на підставі археологічних спостережень за будівельними роботами на ділянці по вул. Данила Галицького, 11. Тут, за 0,1 км на схід від Іллінської церкви виявлено кераміку X – початку XI ст. і XII – першої половини XIII ст., пряслице з овруцького пірофілітового сланцю (рис. 80, 1–4) [27, с. 26].

Як показують археологічні матеріали, заселення території передгородь Дубна відбулося вже в X – на початку XI ст., тобто в один час з появою городища. Обжитість цих значних за розмірами частин міста пов'язана з потребою населення забезпечити собі проживання поблизу укріпленого осередку. Значною мірою діяльність мешканців передгородь була пов'язана з землеробством та тваринництвом. Як відзначають дослідники міської топографії, городи і пасовиська знаходилися безпосередньо біля міських меж [332, с. 80–84]. Подальше зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції було пов'язане з потребою сплати натуральних податків, можливостями її збуту на торзі та обміну на ремісничі вироби. Тому підйом розвитку передгородь і приміських поселень співвідноситься в часі із найбільшим розвитком міста і припадає на XII – першу половину XIII ст. Вони мали важливий вплив на зростання демографічних показників та відображали існуючі на той час тенденції до розширення міської території.

Околиця

Археологічні дослідження дозволили встановити наявність значних за розмірами поселень, які були розташовані на відстані 2–5 км від Дубна і складали його околицю. За характером матеріальної культури деякі з них відчутно виділяються на фоні окружних сільських поселень, що потребує уваги для з'ясування їхнього соціального статусу та місця у давньоруський період розвитку Дубна.

Волиця була найбільшим поселенням в околиці літописного Дубена. Поселення знаходиться за 4,5–5 км на південь від міста між сучасними мікрорайонами Страклів і Волиця. Вже в X ст. воно займало велику площу, яка перевищувала 6 га. В XI – на початку XII ст. розміри поселення зменшились, оскільки культурний шар фіксується лише на одному V мису. У XII – першій половині XIII ст. тут існували два розділені поселення, перше з яких займало I мис, а друге III–V миси (рис. 82) [321, с. 106].

Культурний шар цього часу характеризується великою кількістю фрагментів посуду (горщиків, мисок, зерновиків, покришок, амфор «київського типу»), знахідками пряслиць з пірофілітового сланцю (рис. 87, 23, 24), кам'яного натільного хрестика «корсунчика» (рис. 87, 5), бронзового скроневого кільця (рис. 87, 18) та браслету, пінцету (рис. 87, 22), скляних браслетів, залізних ножів (рис. 87, 29–32), точильних брусків. Значний і різноманітний комплекс поселення свідчить про те, що в XII – першій половині XIII ст. воно переживало розквіт. Потрапляння сюди імпортних предметів вказує на його включення у широко територіальні торгівельні відносини за посередництва міського центру.

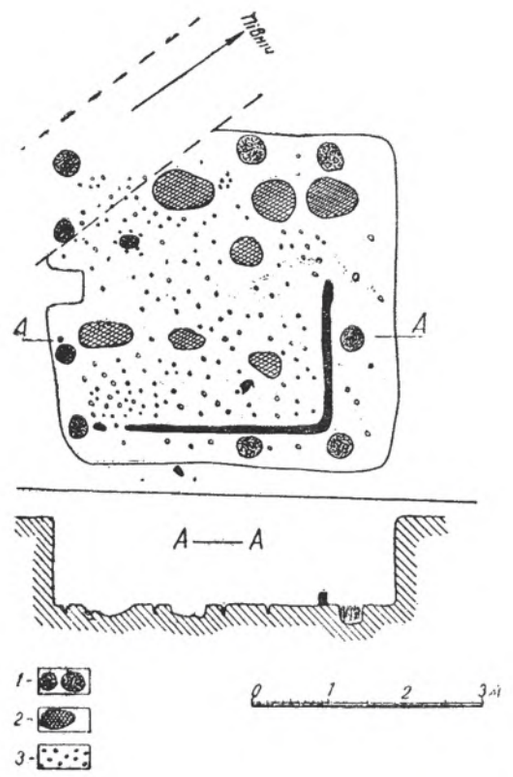

Рис. 81. Волиця. Будівля X ст. Розкопки М. Ю. Смішка, 1947 р. Умовні позначення: 1 – стовпові ями; 2 – вогнища; 3 – ямки від гілків. Науковий архів ІА НАН України 1947 / 6а.

Під час розкопок Маркіяна Смішка в 1947 р. на Волиці було відкрито давньоруську заглиблену будівлю та глиняну піч X ст. Землянка мала площу 14 м² (рис. 81). На її долівці виявлено кілька вогнищ та велику кількість слідів від кілків. З речового матеріалу у ній були виявлені фрагменти посуду, уламки глиняних грузил та пряслице. На думку автора розкопок дана споруда мала промислово-виробниче призначення, пов'язане з рибальством [306, с. 359–364].

Поселення Волиця вплинуло на виростання з його соціально-топографічної структури села Страклів (нині мікрорайон Дубна), яке вперше згадується в джерелах під 1545 р. [134, s. 97]. Проте, етимологія назви дозволяє виявити, що в його основі лежить давньоруське слово «стрѣкать», одне з найдавніших значень якого «зустрічатися». Відомі також інші значення: стрибнути, переметнутись. Тому назву Страклів (також відому у формах *Стряклов, Страколув*) можна трактувати, як

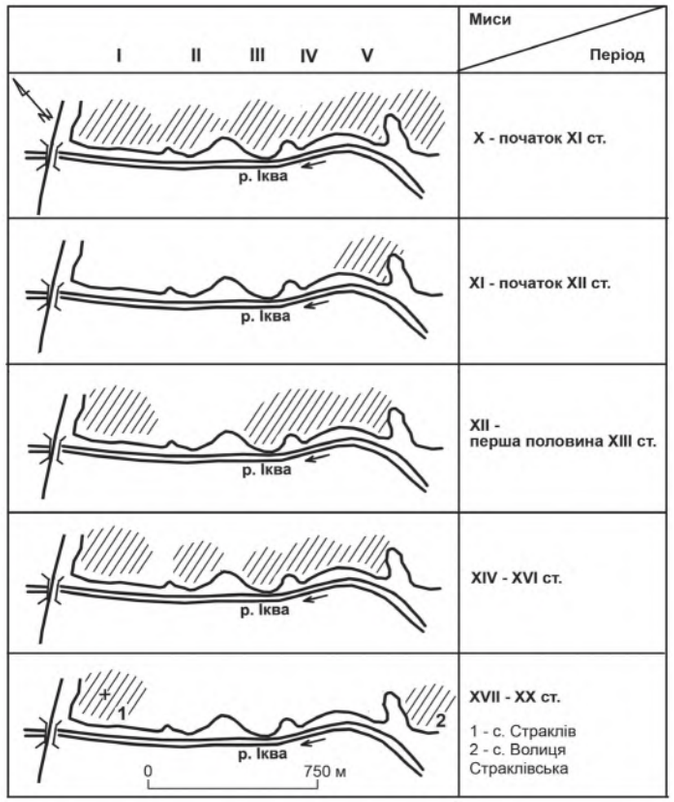

Рис. 82. Волиця. Таблиця змін поселенської структури пам'ятки протягом X–XVII ст. на основі поширення культурного шару.

перекидаючий, підштовхуючий, зустрічаючий, або й дошкульний [281, с. 84–85; 312]. Виходячи з цього припускаємо, що виникнення назви поселення відбулося задовго до першої писемної згадки про нього.

Про існування на Русі поселень з подібною назвою стає відомо з літописного повідомлення про Стряков біля Переяслава. Цікаво, що виникнення тамтешньої назви поселення пов'язане з подібними до дубенського Страклова гідрологічними умовами його розташування. Ще більше заслуговує на увагу те, що під Стряковом в давньоруський час тут мається на увазі не лише річка, але й населений пункт розташований поруч. Поява тамтешньої назви села спричинена наявністю водяної перешкоди, на шляху до Переяслава [200, с. 241–242].

Дубенський Стракліс розташований на правому березі Іквы поруч з давнім шляхом між Дубном і Бродами/Бузьком, який водночас становив для останніх найкоротше сполученням з Острогом. Це, як і приведена вище паралель, дозволяють зробити висновок, що назва Страклів закріпилася за поселенням тому що біля нього знаходилася переправа через Ікву. Відомо, що використання переправ на важливих транспортних сполученнях вимагало сплати мита. Тому не виключене існування поблизу цього поселення пункту митного збору.

Сучасний Стракліс займає північну частину поселення Волиця. Площа поширення культурного шару XII – першої половини XIII ст. свідчить про те, що у давньоруський час топографія Страклова була пов'язана з мисом I цієї пам'ятки. Просторово відокремленим від нього на відстань 0,5 км було поселення на мисах III–V, яке, вірогідно, також належало до общини давнього Страклова. Про це свідчить і те, що в X – на початку XI ст. між цими поселеннями не існувало розриву, оскільки був заселений мис II. Лише в міру особливостей розвитку в XI ст. у його загальній поселенській структурі відбулися зміни.

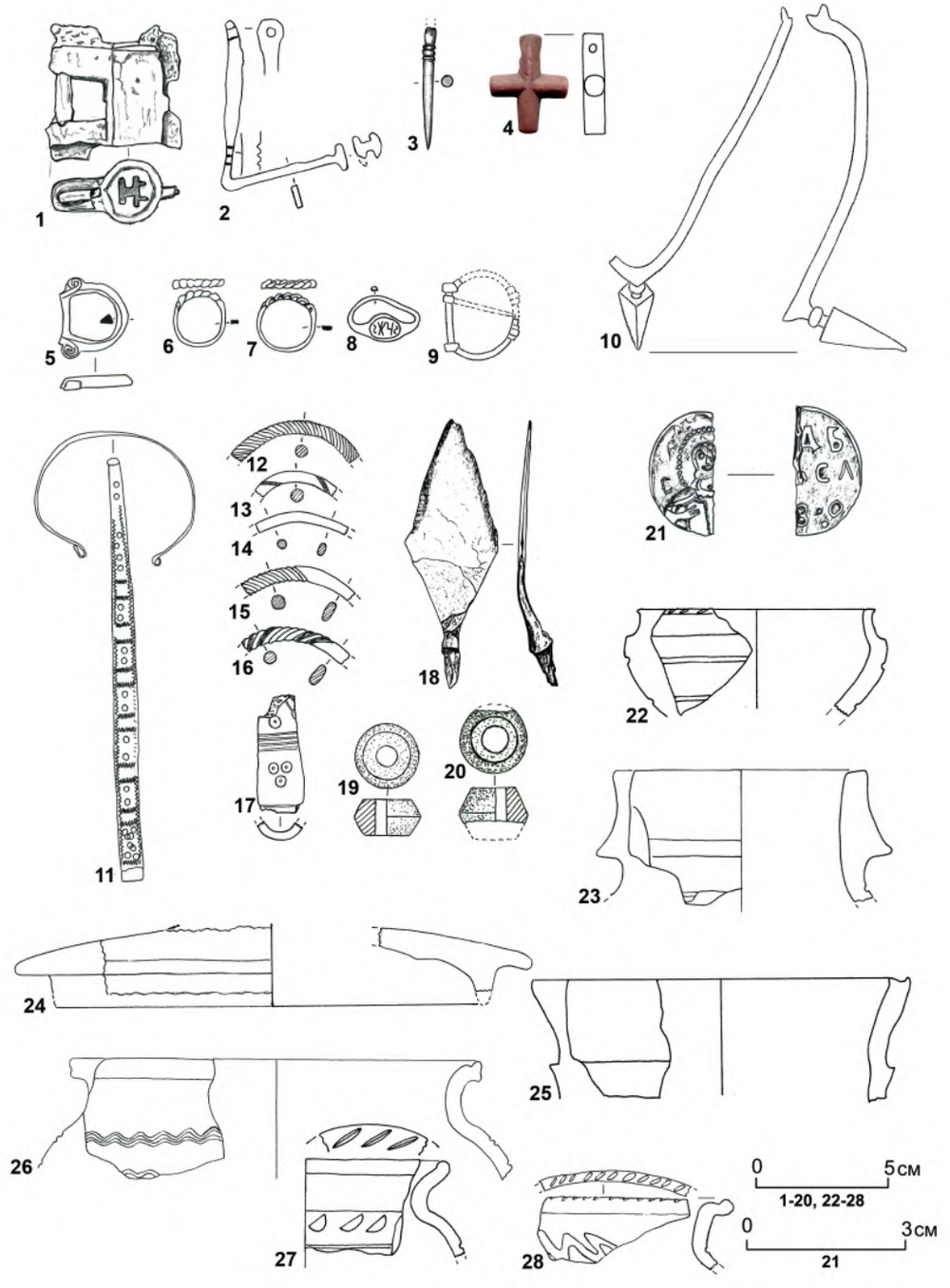

Рис. 83. Індивідуальні знахідки X–першої половини XIII ст. з поселень: 4–10, 18, 21–26, 28– Тараканів п. 3; 1–3, 11–17, 19, 20, 27 – Тараканів п. 5. Фонди ДІКЗ м. Дубно та РОКМ.

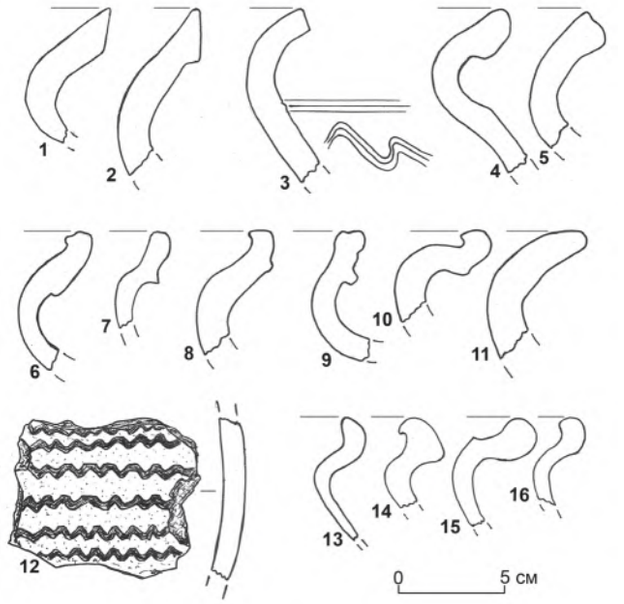

Рис. 84. Фрагменти посуду з поселення Тараканів п. 4: 1–12 – X–XIII ст.; 13–16 – XV – початок XVI ст.

Ще одне поселення, пов'язане з просторовим розвитком Страклова, прилягає до села з північного заходу і відоме, як ***Страклів, Біля мостів***. Культурний шар з нього датується XI – першою половиною XIII ст. і поширений на площу близько 1,5 га [42, с. 7].

Поруч із Волицею в околицю літописного Дубена входили поселення Тараканів п. 5, Тараканів п. 3, Тараканів п. 6, Тараканів п. 7 та Тараканів п. 4.

Поселення ***Тараканів п. 3*** та ***Тараканів п. 5*** розділяє шлях між Дубном і Бродами/Бузьком, перетворений в XIX ст. на об'їзну дорогу, паралельно з якою проходить гілка залізниці Здолбунів-Радивилів. Археологічні дослідження свідчать, що в XII – першій половині XIII ст. між ними утримувався тісний соціальний і господарський зв'язок.

Тараканів п. 5 знаходиться на острівному підвищенні за 4,8 км на південний захід від Дубна, Тараканів п. 3 розташоване північніше (рис. 65, 21, 22). На поселеннях, кожне з яких сягало площі не менше 3 га, виявлено культурний шар, датування якого відображає два основні періоди їхнього розвитку в X – початку XI ст. та в XII – першій половині XIII ст. Найбільш масовою категорією знахідок є фрагменти керамічних виробів, які вирізняються значним асортиментом. Серед них виділено горщики, кухлі, зерновики, миски, покришки, амфори «київського типу» (рис. 83, 22–28). Відзначається покриття окремих посудин зеленою поливою.

Господарські знаряддя представлені залізними ножами, у тому числі двома заготовками зі слідами кування, серпами, замками та ключами (рис. 83, 1, 2), деталями кінської упряжі, рибальськими гачками. З прикрас та елементів одягу на поселеннях знайдено бронзові орнаментовані пластинчасті браслети (рис. 83, 11), персні (рис. 83, 6–8), пряжки (рис. 83, 5, 9), скляні браслети і намистини (рис. 87, 26–28). До культових предметів належить знахідка сильно оплавленої стулки хреста-енколпіона та натільного хрестика з пірофілітового сланцю (рис. 83, 4) [327, с. 176–183; 63]. З околиць сучасного села походить знахідка стулки мідного хреста-енколпіона (рис. 85). Елементом спорядження вершника з Тараканова п. 3 є шпора – ознака присутності на поселенні професійних воїнів-дружинників (рис. 83, 10). Вона має напівциркульний вигин

дуги та пірамідальний шип, який нахилений до площини дужки під прямим кутом. За цими ознаками шпора відповідає типу IV по класифікації Анатолія Кірпічнікова й датується XII – першою половиною XIII ст. [196, с. 66].

Широкий спектр престижних і дорогих речей свідчить про те, що ці поселення знаходилися під впливом феодальної верхівки. Їхні власники могли представляти державну адміністрацію, на що, зокрема, вказує знахідка на поселенні Тараканів п. 3 княжої вислої печаті «ДНЄСЛОВО» (рис. 83, 21), яка датується кінцем XI – початком XII ст. та відноситься до періоду Святополка Ізяславича*. Археологічні матеріали дозволяють стверджувати про те, що в XII – першій половині XIII ст. Тараканів п. 3 та Тараканів п. 5 переживали розквіт та виступали одними з найзаможніших поселень в околиці Дубна.

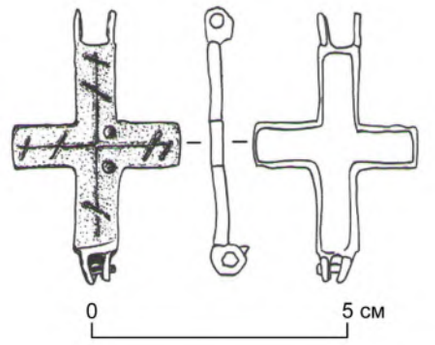

Рис. 85. Стулка від хреста-енколпіона XI – першої половини XIII ст. Мідь, лиття. Випадкова знахідка поблизу с. Тараканів. Фонди ДІКЗ м. Дубно, кн. 10744/А-1975.

Уперше назва Тараканів у формі «Тороканов» зафіксована у 1488 р., коли воно перебувало у володінні Гриба Івашеневича [121, s. 88]. Можливо, з характером власності пов'язане виникнення і його назви від тюркського «тархан» в значенні «вотчинник» [313]. Наскільки обґрунтовано відносити походження цієї назви до давньоруського часу сказати важко. Проте, належність його тоді до феодального володіння не дозволяє залишити це питання поза увагою. Зокрема, слід відзначити, що тархани – це титул знатних осіб в Першому Болгарському царстві, які займали вищі місця в адміністрації [339, с. 783]. У Хозарському каганаті вони виступають представниками царської влади на місцях, які контролювали місцеве управління, оподаткування та несли військову службу [140, с. 401]. В такому випадку, зважаючи на відособове закінчення, назва Тороканов мала би розумітися, як поселення, яким управляє знатна особа, представник центральної влади. Поруч з тим вона може й походити від давнього «торок» у значенні «кладка через річку з колод», «вторована дорога» [336].

Згідно історичних джерел, тут знаходилась переправа, яка сполучала Тараканів та Страклів. Так в 1570 р. в джерелах говориться про те, що між цими селами було прокладено новий міст, за який потрібно брати мито [281, с. 159]. Цей міст проходив приблизно в тому ж місці, де й сучасні залізничний та шосейний мости. На південь від нього лежав шлях на Кременець, на південний захід – на Броди, а на північний схід – на Острог. Через Тараканів і Страклів вони сполучалися, утворюючи важливу транспортну розв'язку місцевого значення. Сама

* Допомогу в атрибуції надано Олександром Алфьоровим – науковим співробітником Інституту історії НАН України, за що йому складаю щиру подяку.

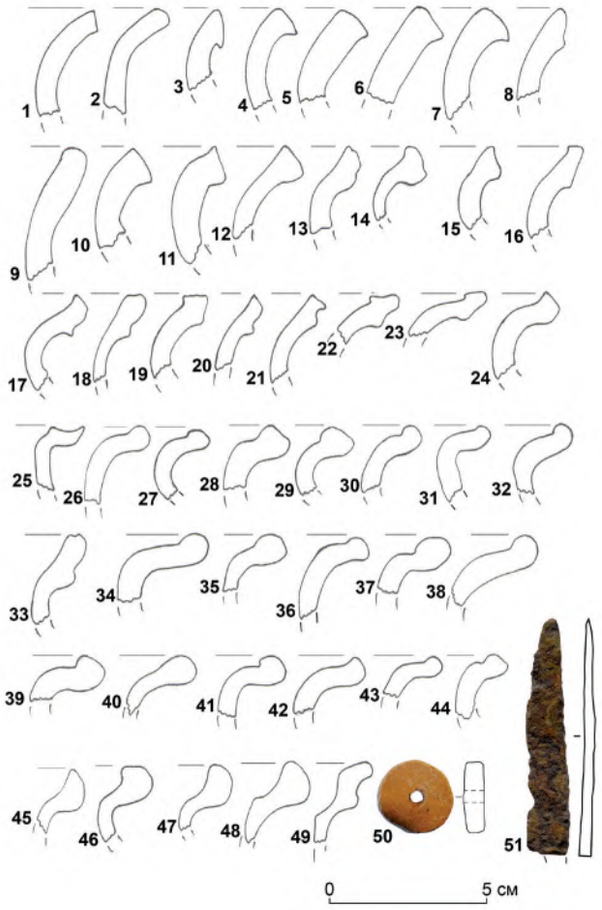

Рис. 86. Знахідки з поселення Панталія п. 1: 1–49 – фрагменти вінець горщиків X – початку XVI ст.; 50 – керамічний гудзик; 51 – залізний ніж. Збірка автора. Фонди ДІКЗ м. Дубно.

ж згадка про побудову нового мосту між Тараканово м і Стракловом вказує на його існування в цьому місці й у попередній час.

Володіння цими поселеннями, ймовірно, було вигідним завдяки отриманню прибутків з митного контролю над мостом. Це стало причиною того, що вони опиняються під владою представників місцевого дружинно-боярського прошарку, на що вказують археологічні матеріали. Мабуть, ці люди були пов'язані з урядом посадництва та представляли у Дубні державну владу, а у Тараканові знаходився їхній заміський двір.

Поблизу с. Тараканів в урочищі Замосточчя, Михайлом Островським в 1937–1938 рр. було досліджено підплиткові поховання [285, с. 43; 51], які могли належати мешканцям описаних поселень (рис. 27; 28).

Поселення Тараканів п. 3 та Тараканів п. 5 були розгромлені монгольською навалою. На це вказує присутність незначного культурного шару другої половини XIII–XIV ст. та знахідки крупних ромбічних наконечників стріл, які були принесені монголами (рис. 83, 18) [327, с. 177; 227, с. 79].

За 0,6 км на північ від поселення Тараканів п. 3 на краю надзаплавної тераси лівого берега Іква виявлене поселення ***Тараканів п. 6*** (рис. 65, 19). Культурний шар з нього відображає синхронність розвитку з поселеннями Тараканів п. 3 та Тараканів п. 5 та охоплює площу близько 2 га. Проте на відміну від них тут відсутні знахідки, які б вказували на високий соціальний статус його мешканців. Це дозволяє визначати Тараканів п. 6, як рядове сільське поселення.

За 0,2 км на північний захід від поселення Тараканів п. 6, на острівному підвищенні розташоване поселення ***Тараканів п. 7*** (рис. 65, 20). Головний період його заселення припадає на XI – початок XII ст., коли воно займало площу близько 1,5 га. Тут виявлено фрагменти багато де-

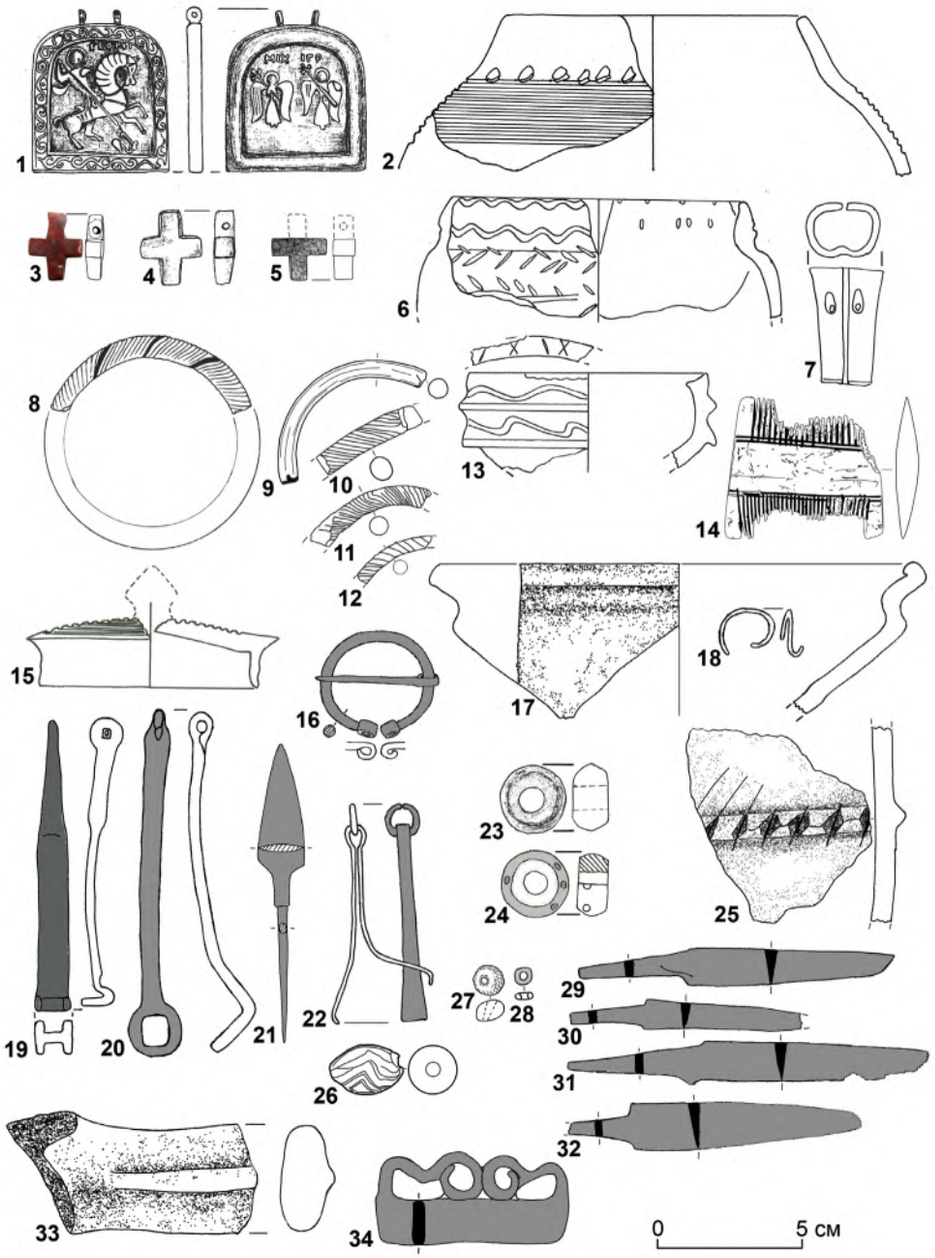

Рис. 87. Індивідуальні знахідки X–XIII ст. з поселень в околиці Дубна: 1 – Великі Сади; 2, 3, 6, 12, 13, 15 – Тараканів п. 7; 5, 8, 18, 22–24, 29–32 – Волиця; 9, 11 – Звірогосподарство; 10 – Кривуха; 16 – Перерослі; 17 – Івання п. 1; 20 – Клюки п. 2; 21 – М'ятин п. 1; 19 – Панталія п. 1; 27 – Тараканів п. 3; 7, 14 – Тараканів п. 4; 25, 26, 28, 34 – Тараканів п. 5; 4 – Мирогоща; 33 – Мирогоща п. 5. 1 – ладанка; 2, 6, 13, 15, 17, 25 – фрагменти посуду; 3 –5 – натільні хрестики; 7 – снувавник; 8 –12 – фрагменти скляних браслетів; 14 – кістяний гребінь; 16 – фібула; 18 – скроневе кільце; 19, 20 – ключі; 21 – наконечник стріли; 22 – пінцет; 23, 24 – пряслиця з пірофілітового сланцю; 26–28 – скляні намистини; 29–32 – залізні ножі; 33 – фрагмент північно-причорноморської амфори; 34 – кресало. Фонди ДІКЗ м. Дубно та РОКМ.

Рис. 88. Ладанка із зображенням Георгія Переможця та Архангелів Михаїла і Гавриїла. Бронза, лиття, XI – перша половина XIII ст. С. Великі Сади, 1965 р. Випадкова знахідка. Фонди ДІКЗ м. Дубно, кн. 3355 /А-721.

корованого посуду (рис. 87, 6, 13, 15), хрестик з пірофілітового сланцю (рис. 87, 3), сліди металургійного виробництва, а також уламки скляних браслетів (рис. 87, 12), намистину, фрагмент мідного браслету [32, с. 17]. У складі глиняного тіста керамічних виробів Віталій Ткач відзначав таку особливість, як домішки піриту. Вони не характерні для нечисельної кераміки X – початку XI ст., але присутні у виробах XII – першої половини XIII ст., хоча у синхронній кераміці з розташованих поблизу поселень Тараканів п. 3 та Тараканів п. 5 не спостерігаються. Таким чином, в період XI – на початку XII ст. на поселенні Тараканів п. 7 виникла своєрідна технологія виготовлення глиняного тіста, яка вживалась у наступний час і відрізняла виготовлений тут посуд від виробів сусідніх поселень [325, с. 203–210]. Примітно, що це відбулося тоді, коли на поселеннях Тараканів п. 3 та Тараканів п. 5 життя занепало.

В околицю міста входило також поселення ***Звірогосподарство*** (рис. 65, 15). Воно займало південну частину острівного підвищення праворуч русла Ікви серед заболоченої низини, за 2,5 км на південний захід від міста. Площа поселення складає близько 2 га. Окрім кераміки XII – першої половини XIII ст., тут виявлено фрагменти скляних браслетів (рис. 87, 9, 11) [32, с. 27]. Околичним виступало поселення ***Сурмичі п. 3*** (рис. 66, 8), що займає великий мис лівого берега р. Липка за 2 км на схід від міста. Культурний шар XII – першої половини XIII ст. на ньому поширюється на площу близько 3 га. Окрім збірок кераміки звідси походить скляна намистина та пружина від циліндричного замка [16, с. 5–6].

За 3,3 км на північний схід від міста на високому видовженому мису правого берега Ікви знаходилось поселення ***Панталія п. 1***

(рис. 66, 12). Межі поширення культурного шару XII – першої половини XIII ст. (рис. 86) на поверхні пам'ятки становлять близько 3 га. Слід відзначити знахідки тут зеленополив'яного білоглиняного посуду, ножа (рис. 86, 51), керамічного диску з отвором (вірогідно, гудзика) (рис. 86, 50) та залізного ключа до циліндричного замка [32, с. 24].

Через Дубно поселення околиці були включені у міжміську торгівлю. Про це свідчать такі вироби міських гончарів, як амфори «київського типу» [327, с. 177] і полив'яний посуд, який знайдено на пам'ятках Панталія п. 1, Тараканів п. 5, Мирогоща п. 5 [224, с. 61; 327, с. 177; 273, с. 295]. Фрагменти північно-причорноморських амфор були виявлені на поселенні Мирогоща п. 5 (рис. 87, 33) [273, с. 295]. З ремісничих центрів поблизу Овруча потрапляли вироби із пірофілітового сланцю, які переважно представлені пряслицями (рис. 87, 23, 24). З цього матеріалу виготовлені також натільні хрестики з поселень Тараканів п. 3 і Тараканів п. 7 (рис. 83, 4; 87, 3) [327, с. 178]. До імпортів належать кам'яні хрестики «корсунчики» з Волиці і Мирогощі (рис. 87, 4, 5) [55] та бронзова ладанка з зображенням Св. Влкм. Георгія з с. Великі Сади (рис. 87, 1; 88) [54].

Безперечно, що за посередництва міського центру околиця мала доступ до таких товарів, як скляні намистини та браслети (рис. 87, 9–12, 26–28), які у великій кількості надходили з Києва [347, с. 106]. Роботою вірогідно київського майстра-гребінника є кістяний суцільний двосторонній гребінь з поселення Тараканів п. 4 (рис. 87, 14). З міськими майстрами також слід пов'язувати виробництво залізних замків та ключів, що були знайдені на Тараканові п. 3, Тараканові п. 5, Клюках п. 2, Сурмичах п. 3 і Панталії п. 1 (рис. 83, 1, 2; 87, 19, 20) [43, с. 3]. Ужиток їх вказує на зростаюче значення приватної власності серед мешканців поселень та виділення заможних господарств.

***

Заміські феодальні садиби в околиці були характерною особливістю соціально-топографічної структури давньоруських міст [332, с. 159]. Ймовірно, в XII – першій половині XIII ст. ряд розглянутих поселень належав представникам дружинно-боярського прошарку населення. Головними чинниками, які визначали перспективи їхнього розвитку, було розташування поруч з міським центром, вигідні умови для ведення господарства, а також проходження поруч важливих транспортних шляхів. В окремих випадках вдається пов'язати ці поселення з виникненням оточуючих Дубно сіл. Зокрема було встановлено, що пам'ятка Волиця відображає історію формування поселенської структури села Страклів, а поселення Тараканів п. 3, Тараканів п. 5 і Тараканів п. 7 – початковий період існування села Тараканів. Незважаючи на віддаленість околичних поселень від Дубна з ними підтримувався нерозривний соціальний, господарський та культурний зв'язок.

Рис. 89. Літописний Дубен в XII – першій половині XIII ст. (графічна реконструкція автора).

2.5. Поселення і могильник на острові Кемпа

Досить відлеглий на південний захід від посадського масиву міста, острів Кемпа* виразно демонструє зв'язок із територією Дубна у XII – першій половині XIII ст. Підтвердженням цього слугують матеріали, знайдені на ділянках по вул. Данила Галицького, 11, вул. Тараса Бульби та на розі вул. Старої і Лесі Українки, які маркують межі західної відлеглості посаду та заповнюють просторовий пробіл між ним та Кемпою (рис. 79).

Острів виник при повороті русла Ікви поблизу впадіння її лівобережної притоки – струмка Знесена, що зумовило відкладення на цьому місці алювіального матеріалу, передусім, піску і суглинків. Унаслідок розбудови на острові Спасо-Преображенського монастиря, його поверхня піднялася ще більше. Це зумовило те, що сьогодні Кемпа являє собою невеликий пагорб серед осушеної долини річки, висотою 5 м. Його площа становить близько 0,8 га. Найвищу, середню, частину займає мурована монастирська церква (рис. 90).

У 2014 р. на південно-західній ділянці з метою дослідження мурованих келій, закладено розкоп № 1 (пл. 24 м²). В 2016 р. на південній стороні закладено розкоп № 2 (пл. 30 м²). В 2017 р. розкоп № 3 (пл. 18 м²) доєднали до східної сторони розкопу № 1 (рис. 91).

Як було встановлено, структура острова значною мірою сформована насипними шарами XVI–XVIII ст., потужність яких доходить до 2,5 м. Починаючи з глибини –3,25–4,1 м від нульового рівня (основа південно-західного кута церкви), залягає рідний

Рис. 90. Дубно. Спасо-Преображенська церква на острові Кемпа. Вигляд із півночі. Поштівка початку XX ст.

* Кемпа (від старопол. *kępa*) – невелике підвищення або насип на болоті, озері чи річці, часто порослий рослинністю.

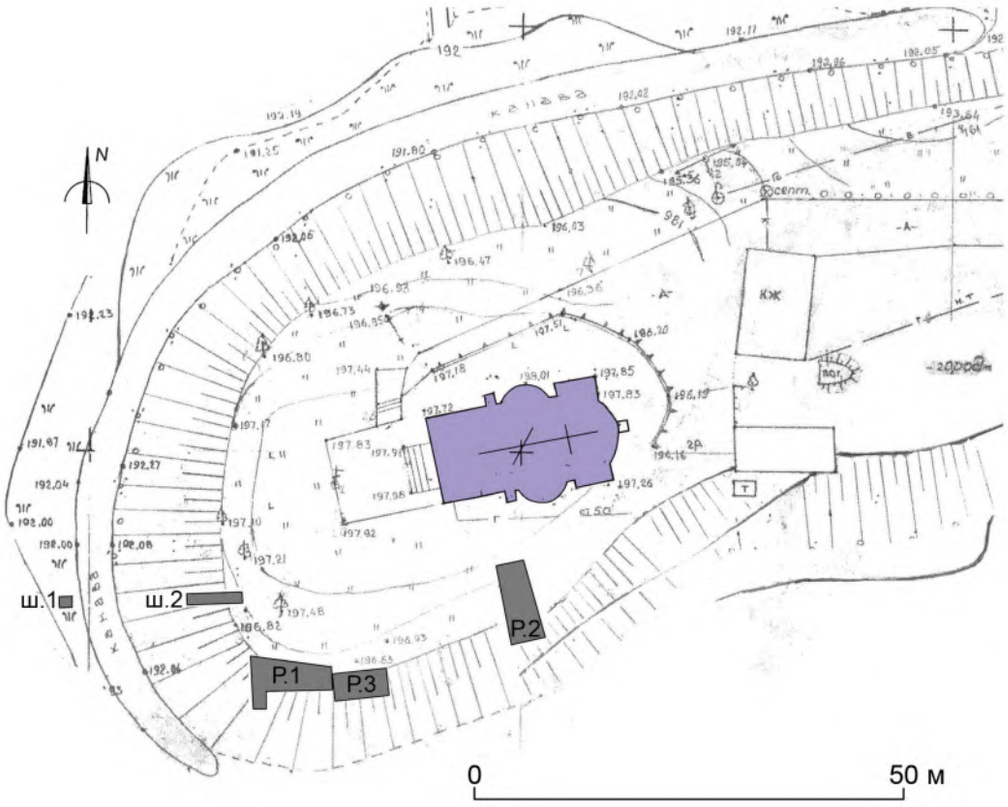

Рис. 91. План острова Кемпа з позначенням досліджених ділянок в 2012–2017 рр.

гумусований грунт, потужністю від 0,3 до 0,55 м. Гумус перекритий нижнім прошарком піску, який проникає у берег острова зі сторони долини річки більше ніж на 5 м (рис. 112), засвідчуючи сильні підтоплення які мали місце тут починаючи з XV–XVI ст.

Матеріальні рештки часів Давньої Русі трапляються на поверхні схилів острова, котрі частково використовуються під городництво. Відносно стратиграфії культурних шарів, знахідки відзначаються також у насипних шарах. Однак, найбільше їх виявлено у нижньому прошарку піску та гумусованому ґрунті (шари IX і X).

Кераміка представлена переважно уламками стінок, вінець та денець горщиків. Вони виготовлені на гончарному крузі, мають міцний випал. Глиняне тісто, як правило, добре відмулене, містить домішки піску. Черепки двошарові чи одношарові на зламі, колір поверхні сірий, в окремих випадках з переходом до цеглистого, відомі білоглиняні фрагменти. Орнаментація на поверхні трапляється рідко, її вияви обмежені хвилястими та кількарядними прямими лініями. Вінця сформовані у вигляді потовщеного валика, часто злегка загну-

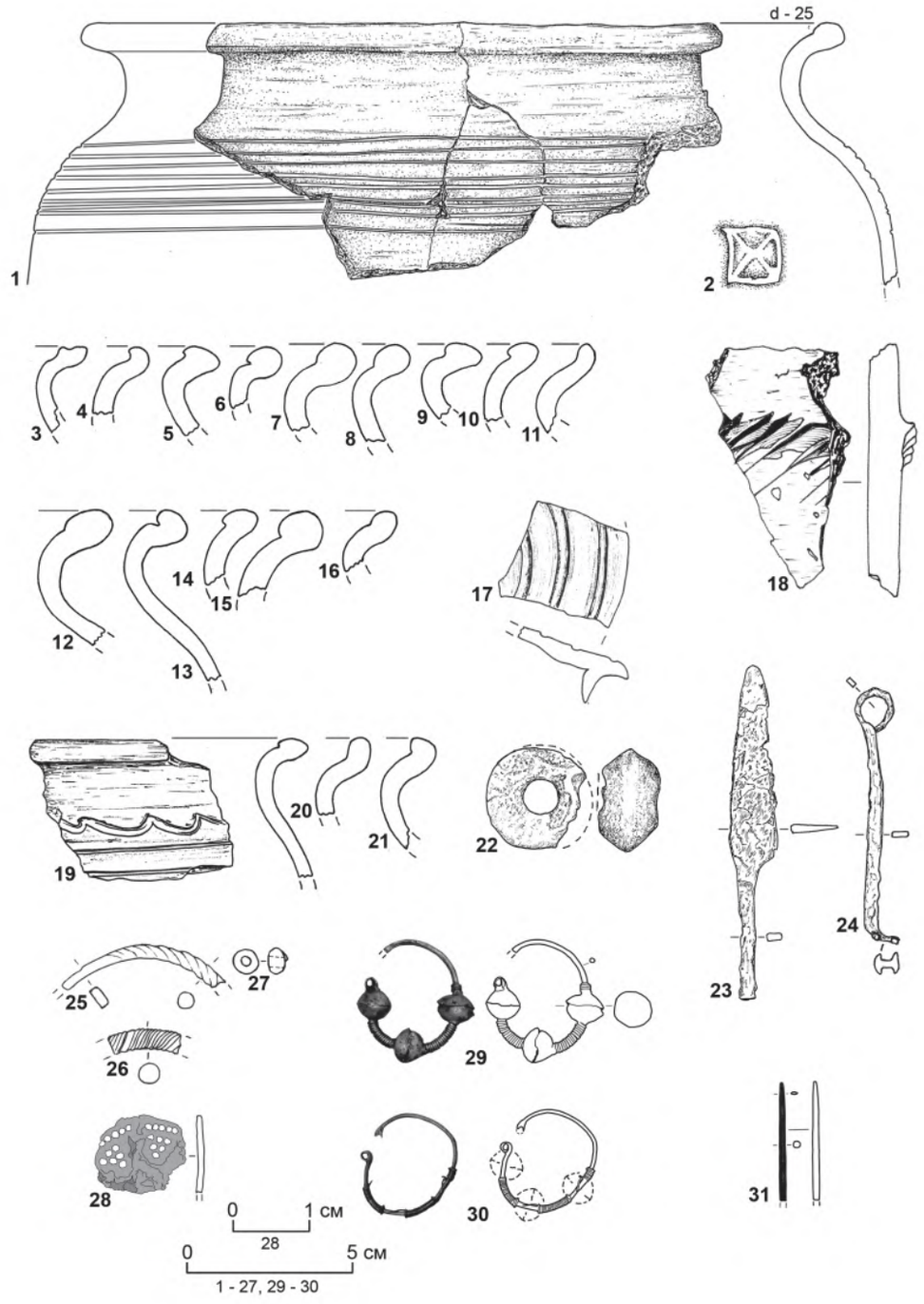

Рис. 92. Острів Кемпа. Знахідки XII–XIII ст.: 1–22 – кераміка; 23, 24 – залізо; 25–27 – скло; 28 – свинцево-олов'янистий сплав; 29, 30 – срібло; 31 – мідь. Розкопи № 1–3. Роботи автора.

того всередину (рис. 92, 4–16). Поруч із тим, потрібно відмітити присутність окремих зразків, у яких вінця ще остаточно не сформувались у загорнутий валик, а один фрагмент має горизонтальний верхній край розділений поздовж канелюрою (рис. 92, 3), що дозволяє характеризувати його, як перехідний тип вінець від XI до XII ст.

Як відомо, формування вінець давньоруських горщиків у вигляді валика починається з кінця XI ст. і широко застосовується протягом XII – першої половини XIII ст. Наявність у культурних шарах острова Кемпа зразків, які відображають перехід та початки уніфікації типів вінець горщиків до форми валика, свідчить, що виникнення поселення періоду Давньої Русі на острові припадає на час, коли цей процес ще не був повністю завершений. Виходячи з цього, постійне заселення острова мало розпочатись в кінці XI – першій половині XII ст.

Один фрагмент стінки належить великій посудині для зберігання припасів. Він виготовлений із світлої глини та декорований валиком, розсіченим косими порізами (рис. 92, 18). Виявлено фрагмент покришки, виготовленої із червоної глини, покритої білим ангобом і прикрашеної концентричними заглибленими колами (92, 17). Потрібно також відзначити невеликий уламок білоглиняного виробу, покритого поливою зеленого кольору. Знайдено також виготовлене з білої глини пряслице біконічної форми (рис. 92, 22).

Металеві вироби із шарів острова представлені цілими та фрагментованими залізними ножами (рис. 92, 23). Знайдено ключ до навісного пружинного замка, який має контактний край H–подібної форми (рис. 92, 24). Становить інтерес невеликий уламок прикраси, виготовленої із свинцево-олов'янистого сплаву, на поверхні якої збереглося оздоблення виконане у техніці зерні (рис. 92, 28).

Виявлено три фрагменти скляних браслетів, псевдовитої форми, округлих в перетині. Два із них походять з гумусованого ґрунту. Перший – фіолетово-червоного кольору (рис. 92, 25), другий – зеленого, перевитий жовтою ниткою (рис. 92, 26). Фрагмент третього браслету, блідо-зеленого кольору, знайдено на поверхні острова. До часу Давньої Русі, швидше за все, належить скляна намистина, округлої, дещо приплюснутої форми, бірюзового кольору зі слідами білої патини на поверхні, яка була знайдена у верхньому перемішаному насипному ґрунті (рис. 92, 27). Скляні браслети, як свідчать дослідження, входять у широкий ужиток населення у другій половині XII ст.

Могильник

Південно-західну крайню ділянку острова займав могильник. Зазначимо, що це перший могильник періоду Давньої Русі, досліджений на території Дубна. Його розміри ще потребують уточнення. Однак, слід відзначити, що належні до нього поховання не були від-

криті у розкопі № 2, що дає певне уявлення про східну межу могильника. На сьогоднішній день до нього віднесено сім поховань (поховання № 2 в розкопі № 1, поховання № 19–24 в розкопі № 3) (рис. 93; 94).

Глибина їхнього залягання від нульового рівня складає 4,3–4,68 м (2,2–2,4 м від денної поверхні схилу). Могильні ями опущені у гумусований грунт на глибину 0,1–0,3 м. Навколо кістяків спостережено залишки домовин у вигляді невеликих часточок зітлівшого дерева, цвяхів не виявлено. Частини скелету деяких кістяків порушені пізнішими ямами від стовпів і паль, які досить щільно вбили у цій частині острова в процесі спорудження будівель монастиря в XV–XVII ст. Очевидно, в цей час про давній могильник на цьому місті уже не пам'ятали. Загалом стан кісток скелетів усіх поховань відзначається значними тріщинами, відсутністю цілісності черепів через тиск на них великої маси ґрунту.

Усі поховання мають ознаки християнського обряду. Вони орієнтовані головою на південний захід, випростані на спинах. Положення верхніх кінцівок відрізняється. У похованнях № 20 і № 24 вони складені права вище лівої в області живота (рис. 97; 101). Ймовірно, подібне положення мали верхні кінцівки гірше збереженого поховання № 23 (рис. 100). У похованні № 22 права кінцівка зігнута у лікті і покладена долонею на лівому плечі, ліва зігнута у лікті і покладена долонею на правий бік, перекрита ліктем правої кінцівки (рис. 99). В похованні № 21 права кінцівка зігнута у лікті та покладена в області грудної клітини, ліва плечо-

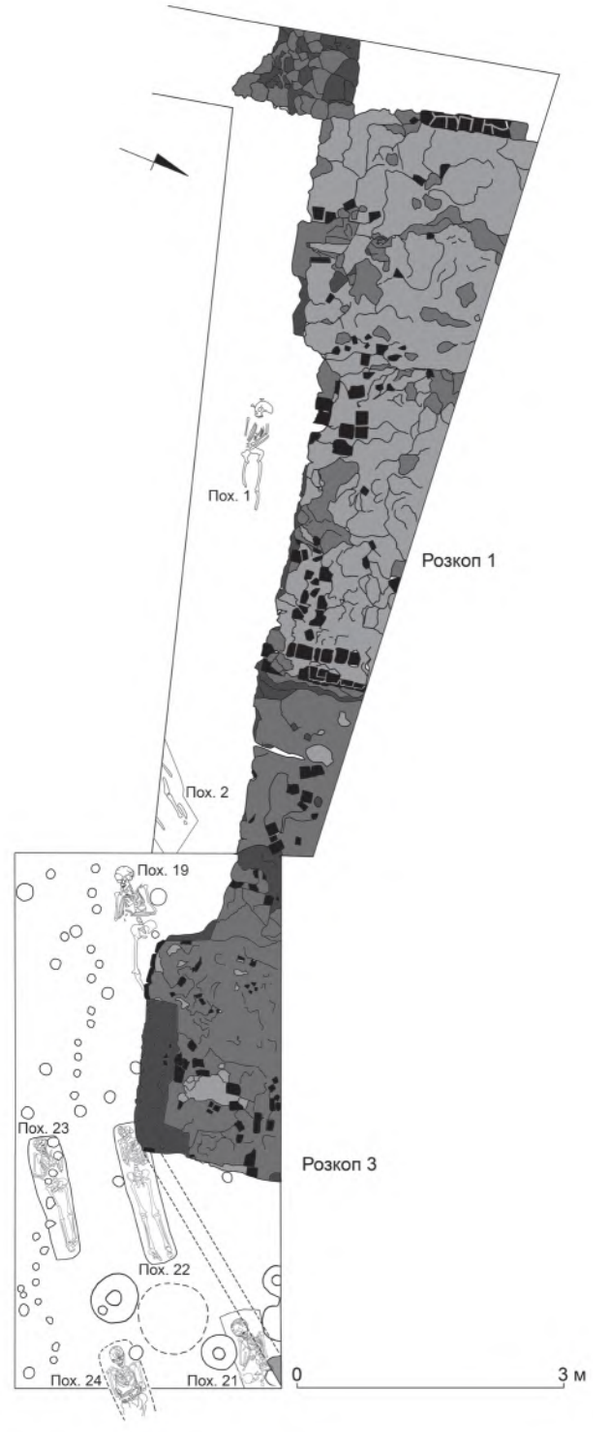

Рис. 93. Острів Кемпа. План розкопів № 1 і № 3. Роботи автора.

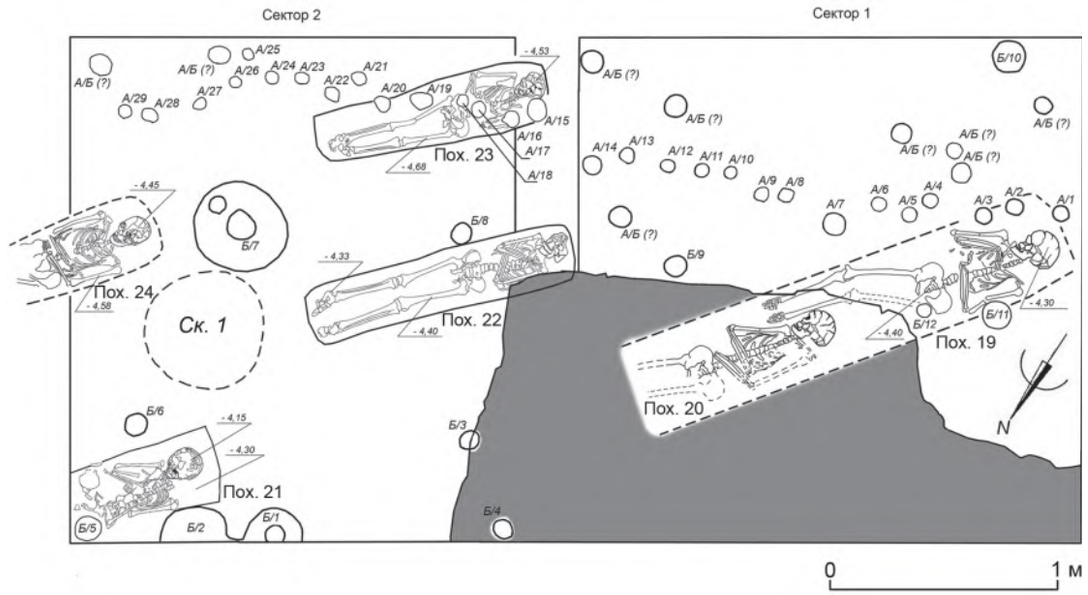

Рис. 94. Острів Кемпа. План розкопу № 3.

Рис. 95. Острів Кемпа. Розкоп № 1. Поховання 2.

вою кісткою опущена уздовж тіла до області живота, ліктева і променева кістки порушені, вірогідно, первинно лежали на животі (рис. 98). У похованні № 19 ліва верхня кінцівка була злегка зігнута у лікті та покладена в області живота, права повністю зігнута у лікті із зігнутим зап'ястям покладена до ключиці (рис. 96). У зафіксованих випадках нижні кінцівки усіх поховань випростані. За винятком поховання № 19, у якого вони злегка зігнуті в колінах.

Взаємоположення поховань № 19 та № 20 є досить незвичним. Перше з них належало дорослому чоловіку, друге – жінці (?). Череп поховання № 20 лобною частиною знаходився на відстані 1–2 см від великої гомілкової кістки поховання № 19. Беручи до уваги підігнуті коліна кістяка поховання № 19, можемо вважати, що захоронення обох осіб відбулося в одній могильній ямі одночасно. Втім, не виключене також пізніше дохоронення чи просідання поховання № 20. Статевовікова характеристика решти поховань показує, що всі вони належали підліткам чи молодим особам жіночої та чоловічої статті, віком 20–30 років.

Найгірший стан збереженості відзначено для кісток поховання № 2. Розташоване найближче з усіх до краю берега, воно було розмите річкою, внаслідок чого його верхня частина порушилась та опустилась вниз по схилу, а від черепа збереглася лише нижня щелепа і частково мозковий відділ. При цьому простежено орієнтацію всього кістяка головою на південний захід (рис. 95). Між кістками у значній кількості знаходився намитий пісок. Могильну яму поверху також перекривав прошарок річкового піску, в якому містилася кераміка періоду Давньої Русі, вона ж була присутня й у збереженому чорному заповненні могильної ями. Крім того, у прошарку піску над похованням виявлено скупчення людських кісток черепа, ключиці, фаланги пальців, зуби, а також два скроневі кільця і відламаний гострий бронзовий стержень, який нагадує деталь фібули чи шпильки. Цей матеріал потрапив до прошарку внаслідок розмиву могили, що дозволяє пов'язати його із похованням.

Рис. 96. Острів Кемпа. Розкоп № 3. Поховання 19.

Рис. 97. Острів Кемпа. Розкоп № 3. Поховання 20.

За винятком поховання № 2, поховального інвентарю в інших похованнях не стверджено. Знайдені при ньому скроневі кільця належать до відомого в літературі «київського типу». Вони виготовлені у вигляді дужки, розмірами 3,1–3,3 × 2,7–3,6 см, на яку спірально навито дріт та напаяно по три намистини (збереглися тільки на одній дужці). Кожна намистина складається з двох напівсферичних гладеньких стулок (рис. 92, 29, 30). Найкраще збережене кільце лише з відламаним краєм дужки має вагу 3,96 г. Спектральний аналіз показав, що воно виготовлене на 97,76 % зі срібла 925 проби, містить 2,06 % міді та незначні частки кадмію і рутенію*. Такі прикраси побутували на Русі з

* Аналіз проведено Поліщук Л. М. – головним експертом з пробірного контролю

Рис. 98. Острів Кемпа. Розкоп № 3. Поховання 21.

Рис. 99. Острів Кемпа. Розкоп № 3. Поховання 22.

XI до XIII ст. й належать до виробів міських майстрів. У даному випадку вони виступають предметами імпорту, що належали представникам порівняно забезпеченого прошарку населення. Подібні скроневі кільця були знайдені у скарбі в Києві на Княжій горі в 1898 р. [201, с. 130, № 123]. У заповненні могильних ям усіх поховань знайдено фрагменти посуду часів Давньої Русі, аналогічні до знайдених у культурному шарі, а також трипільської культури. У них начисто відсутня кераміка періоду пізнього середньовіччя. Зважаючи на це, могильник датовано XII–XIII ст.

Між похованнями № 21, № 22, № 24 на глибині –4,5–4,6 м у гумусі зафіксовано округле скупчення, діаметром близько 0,8 м (рис. 94, ск. 1). У його верхньому рівні знайдено невеликий підпрямокутної форми камінь вапняк (фрагмент жорен?). Скупчення включало дрібні вуглики, фрагменти перепалених кісток тварин і кераміки, серед якої вирізняється розвал горщика (рис. 92, 1). На його денці знаходилося клеймо у формі квадрата, у якому слабо виділяються перехрещені діагональні лінії (рис. 92, 2). Появу цього скупчення, вірогідно, слід пов'язувати із певними ритуальними діями (тризна, поминки) стосовно похованих у цьому місці осіб. Наявність у ньому клеймованої посудини може слугувати аргументом на користь використання клеймованого посуду у поминальних практиках.

***

Невеликі кладовища, які нараховували від одної до кількох десятків могил, відомі за результатами досліджень городищ та поселень. Наприклад, за результатами розкопок Басівкутського городища XI – першої половини XII ст. поблизу Рівного, на укріпленій площі 0,4 га, окрім слідів наземних будівель, досліджено могильник, що складався із дев'яти ґрунтових поховань [269, с. 168]. У Пересопниці в урочищі Пастівник могильник XII – першої половини XIII ст., на якому відкрито 18 поховань, розташовувався на ділянці, де раніше існувало поселення, неподалік невеликої церкви [269, с. 82–85]. За матеріалами могильника XII ст., влаштованого поблизу відділеної частини поселення Ліскове (Чернігівщина) на площі близько 0,03 га досліджено 22 поховання. Поховання були розташовані трьома групами кожна із яких, вірогідно, була пов'язана у минулому з житловими комплексами окремих сімей [233, с. 96–98]. Є підстави стверджувати, що поблизу подібних кладовищ в окремих випадках існували церкви чи каплиці.

Археологічними дослідженнями не вдалося охопити найбільш підвищену частину острова, у зв'язку із розташуванням у цьому місці Спасо-Преображенської церкви та існуючим благоустроєм прилеглої до неї території. Саме тут можна було очікувати виявлення решток будівель, які дозволили б краще зрозуміти характер цього поселення.

Гумусований грунт навколо поховань та нижче них містив культурний шар XII–XIII ст., що свідчить про виникнення тут поселення ще до появи кладовища. Острів невеликих розмірів добре підходив для побудови укріпленої садиби, однак переконливих доказів для цього (предмети озброєння, рештки укріплень) віднайти поки не вдалося. Тутешні мешканці не були бідними людьми, швидше навпаки, оскільки могли собі дозволити високоякісний посуд та срібні прикраси. Вочевидь, між собою вони були пов'язані родовими зв'язками. Впадає в очі достатньо молодий вік похованих осіб, четверо із яких не перетнули межу 25–30-ти років.

Зафіксовані свідчення поминального обряду вказують на те, що поселення і могильник якийсь час співіснували або ж поминки було

Рис. 100. Острів Кемпа. Розкоп № 3. Поховання 23.

Рис. 101. Острів Кемпа. Розкоп № 3. Поховання 24.

експертно-пробірного відділу Центрального казенного підприємства пробірного контролю Міністерства фінансів України.

зроблено уже мешканцями з території міста. Той факт, що поховання здійснили не на міському могильнику, дозволяє припускати існування на острові у цей час невеликої домової церкви. Відомо, що з XV ст. на Кемпі починає діяти Спасо-Преображенський монастир, який, не виключено, міг постати тут на основі збереження пам'яті про давніший релігійний осередок.

2.6. Міська забудова та зайнятість населення

На території окольного города і посаду були виявлені комплекси житлових, господарських та виробничих споруд X–XIII ст., які дозволяють скласти уявлення про характер тогочасної міської забудови.

Подвір'я бастіонного замку. У 1995 та 1997 роках тут було досліджено три заглиблені житлові споруди. Конструктивні особливості та результати аналізу виявлених у них матеріалів важливі у зв'язку із їхнім розташуванням поруч з дитинцем.

Житло № 1 було напівземлянкою, ймовірно, зрубної конструкції, заглиблене у материк на 0,83 м. У північно-східному його куті частково зберігся черінь глинобитної печі з розташованим по краях камінням, а попід стінами – сліди від дерев'яних кілків, що утримували її каркас. Черінь печі підвищувався над долівкою житла на 0,14 м. За керамічним матеріалом житло було датоване першою половиною XII ст. [34, с. 8, 16, 17]. Знахідки фрагментів полив'яного посуду, а також північно-причорноморських амфор вказують на його приналежність заможним мешканцям.

У ***житлі № 2–2б*** простежено три будівельні етапи. На першому етапі воно являло напівземлянку, заглиблену у грунт на 0,5 м, вірогідно, зрубної конструкції, розміром 3,14×3,30 м. На зрубну конструкцію будівлі вказує положення печі, яка була віддалена від стінок котлована, а також відсутність стовпових ямок. Піч знаходилась у північно-східному куті і мала глиняну конструкцію (рис. 102).

На другому етапі долівку житла було перемазано глиною, піч збудовано з глини з включенням каміння приблизно посередині південної стіни. Житло зберігало попередній тип будівельної конструкції. На третьому етапі житло зазнало перебудови на наземне (рис. 103). Під час робіт стару піч розібрали, а її рештки розрівняли по усій площі споруди, котлован якої повністю засипали й утрамбували. Після цього було перемазано долівку та збудовано нову піч з каміння на глиняному розчині. Її розташували на відстані 0,2–0,3 м поблизу південно-західного кута. У верхньому горизонті будівлі зафіксовано сліди пожежі у вигляді скупчення вугілля та попелу. Серед згарища виявлено рештки згорілої колоди діаметром 0,15–0,2 м, що дає підстави стверджувати, що після останньої перебудови житло отримало зрубні конструкції стін. Біля північно-східного кута житла були виявлені 4 ями від стовпів, які

інтерпретовано як опори коридору, що вів у житло. Він мав довжину близько 2 м, ширину біля входу 1,3 м, а біля котловану житла 1 м. За спостереженнями, ці ями перестали використовуватися перед останньою перебудовою житла, тому їх було пов'язано з двома першими будівельними етапами. Однак, з цим важко узгодити той факт, що зазначені ями були зафіксовані на рівні наземного житла, тобто ці стовпи мали б стояти і після третього етапу його перебудови. Існування житла № 2–2б датоване кінцем X – першою половиною XI ст. [34, с. 8–17].

Житло № 3 мало прямокутну форму та являло собою напівземлянку стовпово-каркасної конструкції, про що свідчить слід від стовпової ямки діаметром 0,37 м, заглибленої у материк на 0,3 м, виявлений приблизно по середині довжини стіни. Ця досліджена стіна мала довжину близько 3 м. На основі знахідок ранньогончарних горщиків житло було датоване першою половиною X ст. З нього також походить фрагмент скляної намистини темно-синього кольору, яка була визначена як візантійський імпорт [34, с. 17, 18, 26, 27].

Майдан Незалежності, 3. Ділянка знаходиться за 0,1 км на захід від вежі південного бастіону замку, що відповідає південно-східній частині посаду. Досліджені на ній житлово-господарські комплекси представлені одним житловим об'єктом, одним об'єктом виробничо-господарського призначення, чотирма господарськими ямами, а також черенем печі та вогнищем (рис. 107).

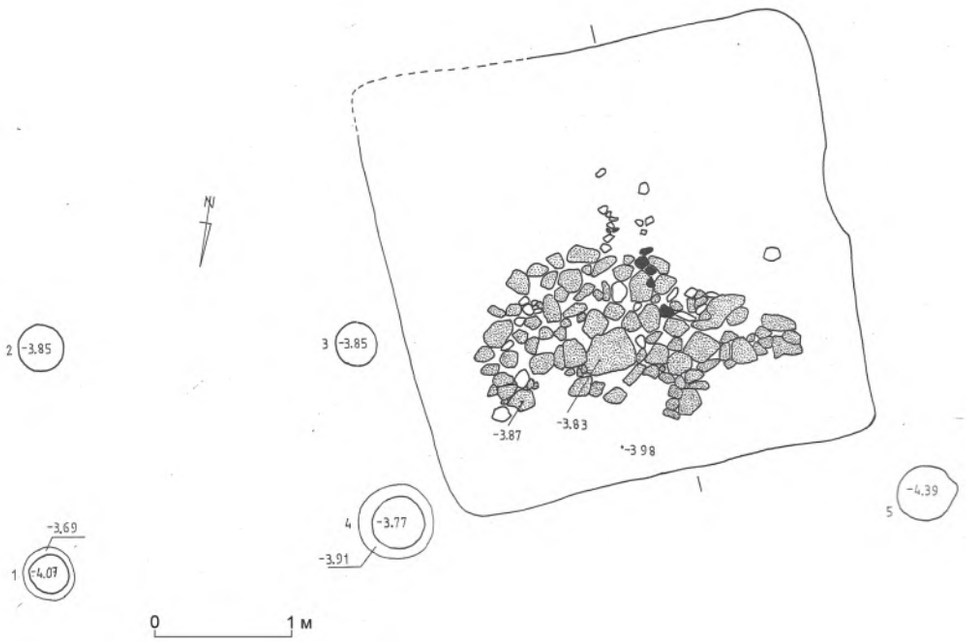

Рис. 102. План житла № 2–2б, етап I. Кінець X – перша половина XI ст. Бастіонний замок, 1997 р. Розкопки В. Д. Гупало.

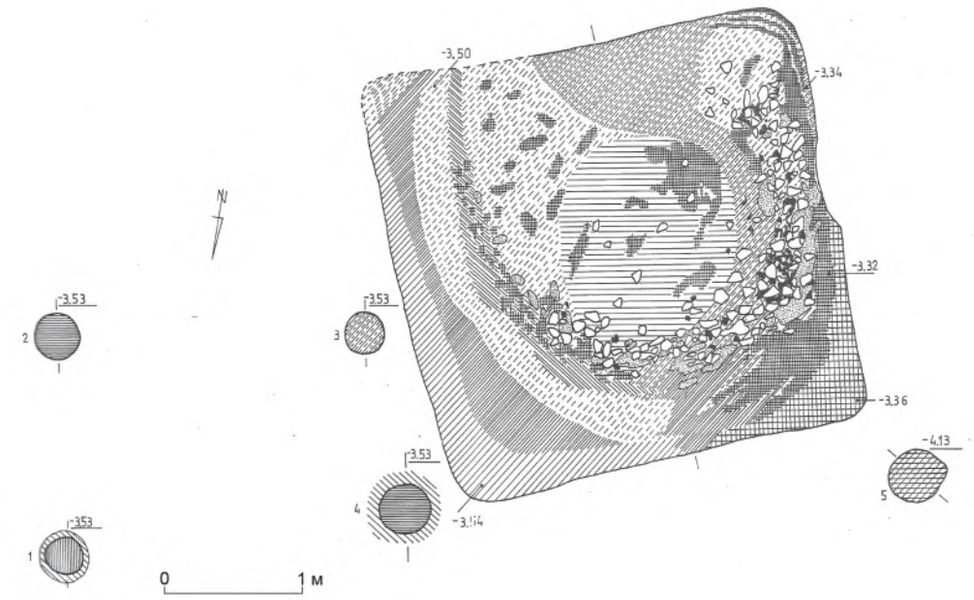

Рис. 103. План житла № 2–2б, етап III. Кінець X – перша половина XI ст. Бастіонний замок, 1997 р. Розкопки В. Д. Гупало.

Житло № 5 становило напівземлянку стовпово-каркасної конструкції заглиблену у материк на 0,6 м і орієнтовану кутами за сторонами світу, розміром 3,5×3,3 м. Піч в житлі, розмірами 0,5×0,55 м і висотою склепіння 0,4 м була вирізана підбоєм за межами котловану у материку. За керамічним матеріалом житло датоване авторами розкопок першою половиною XI ст. [23, с. 8–10].

Будівля № 10 мала заглиблений на 1,1 м у материк котлован, розміром 2,3×3,25 м. Біля коротшої стіни до нього було прибудовано велику піч з черенем, розмірами 1,4×1,6 м і товщиною 0,4 м, влаштованим у вимощеному каменем заглибленні й перекритим шаром підмазки. Ширина збереженої висоти устя печі становила близько 0,3 м. На долівці котловану простежено шар чорного ґрунту товщиною до 0,1 м, насиченого попелом та вугіллям, в якому знайдено фрагменти кераміки та глиняний хлібець. У кам'яній вимостці печі виявлено фрагменти горщиків «курганного типу», які дозволили датувати бу-

дівлю X ст. [23, с. 7, 8].

Розташування печі за межами котловану й відсутність стовпових ям дає можливість припускати, що будівля мала поставлені по бортах стіни. Форма котловану та наявність великої печі вказують на її виробниче призначення. Конструктивно близька до неї будівля була досліджена у Пересопниці, де у заповненні виявлено фрагмент жорнового каменя, що свідчить про можливе використання таких споруд для випікання хліба [270, с. 91]. На призначення будівлі № 10 як пекарні вказує також знахідка на долівці глиняного хлібця – символічної моделі хліба.

Піч № 3 зафіксована у вигляді череня, діаметром близько 1,6 м. У його замощення входило каміння, фрагменти горщиків «курганного типу» та уламки посудини салтово-маяцької культури, які датують використання печі в кінці X – на початку XI ст. [23, с. 8, 14]. Будівельних конструкцій навколо печі не простежено. Великі розміри череня свідчать про її господарсько-виробниче призначення, пов'язане з просушуванням зерна чи випічкою хліба.

Досліджені на Майдані Незалежності, 3 чотири господарські ями подібні між собою. Вони конічної або овальної у плані форми, викопані у материковому суглинку, глибиною 0,6–1,05 м, розміром від 0,8×0,9 до 1,6×1,7 м. Одна з ям (***№ 5а***) мала залишену під час будівництва схо-

замка, поясної накладки, полив'яного посуду вказують на те, що житло належало заможним мешканцям.

Житло № 2 – напівземлянка каркасно-стовпової конструкції з котлованом, розміром 3,6×3,75 м і піччю «кам'янкою» у північному куті. Черінь печі мав розміри 0,6×0,65 м і був замощений невеликими камінцями (рис. 104; 105). На основі знахідок кераміки житло датоване першою половиною – серединою X ст. [19, с. 8–11].

Житло № 3 – напівземлянка каркасно-стовпової конструкції, що мала котлован, розміром 4×4 м, по середині стін і в кутах якого виявлено стовпові ямки. Піч – глинобитна, підковоподібної форми, розміром 1,5×1,6 м, знаходилася у південно-східному куті. Зсередини вона була облицьована дрібними камінцями, а її черінь мав два міцно випалені шари глини (рис. 106). Кераміка з череня датує існування цього житла у першій половині XII ст.

Будівля № 5 була напівземлянкою стовпово-каркасної конструкції, розміром 4,2×4,25 м, зі стовповими ямками в кутах. Ще одна ямка знаходилася по середині довжини стінки, у ній стояла плаха, розмірами 0,28–0,09 м, довкола якої було присутнє заповнення у вигляді чорного ґрунту. В центральній частині на рівні долівки знаходився чотирикутний у плані черінь, розмірами 0,95×0,7 м. Стінок печі не виявлено, натомість простежено два ряди ямок від кілків, які, вірогідно, підтримували глиняні конструкції. Другий черінь був розташований у західній частині котловану на місці старої господарської ями та зміцнений по краях камінцями. Значні розміри та залишки двох печей будівлі № 5 вказують на її використання як споруди житлового або житлово-господарського призначення. Час її існування – кінець X – перша половина XI ст.

Будівля № 17 була напівземлянкою стовпово-каркасної конструкції з котлованом, розміром 2,8×2,95 м і на підставі знахідок кераміки датована X ст. [19, с. 12–14].

Стосовно господарських ям, то одна з них (***№ 13***) мала по боках дві ямки від стовпів, що підтримували накриття. У ній виявлено уламок рога оленя та череня. У другій ямі (***№ 14***) знаходився уламок жорнового каменю та кістки тварин. Третя яма (***№ 16***) мала чотирикутну у плані форму, розміром 0,5×1,15 м. В ній знайдено череп представника родини вовчих та інші тваринячі кістки [19, с. 14, 15]. Крім того, на Замковій, 10 було виявлено вогнище (***№ 18***), влаштоване в округлому заглибленні, діаметром 0,8 м без слідів зовнішніх конструкцій. Стінки заглиблення випалені до оранжевого кольору, що вказує на досягання у ньому високої температури, необхідної для таких виробничих процесів, як наприклад, металообробка. Об'єкт датовано кінцем X – початком XI ст. [19, с. 16].

На розташованих за 6 м одна від одної ділянках Майдан Незалежності, 3 та вул. Замкова, 10 виділено об'єкти з перехресною хро-

Замкова, 10. Важливе значення для встановлення особливостей забудови посаду мали роботи на сусідній з ділянкою Майдан Незалежності, 3 ділянці по вул. Замкова, 10. На ній досліджено рештки чотирьох споруд, що мали житлове і житлово-господарське призначення, а також три господарські ями (рис. 107).

Будівля № 1а мала котлован, розміром 4,2×4,6 м з округлими кутами, заглиблений у материк на 0,7–0,75 м. У його північній частині відкрито завал глинобитної печі. Вхід простежено у вигляді заглибленого у материк коридору, дослідженого на довжину 1 м, шириною 1,4–1,5 м з вирізаними сходинками. Біля протилежних стінок коридору знаходилися дві ямки від чотирикутних у плані стовпів, які підтримували накриття. Ще 8 ямок, діаметром 0,2–0,6 м та глибиною від 0,15 до 0,5 м виявлено на усій площі котловану. У центральній частині долівки знаходився овальний черінь з шаром вугілля та попелу, діаметром 1,15–1,3 м. Глиняної підмазки під ним не було, лише міцно випалена долівка. Використання будівлі датовано XII – першою половиною XIII ст., а сам котлован інтерпретовано як підкліть наземного житла [19, с. 6–8]. Знахідки бронзових прикрас, навісного циліндричного

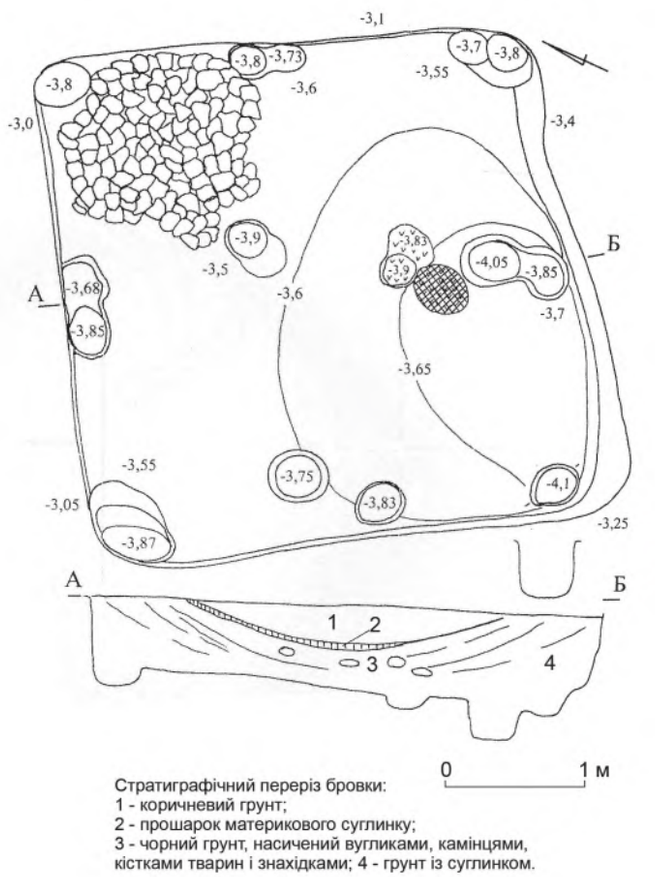

Рис. 104. План житла № 2. X ст. Вул. Замкова, 10. 2009 р. Розкопки Б. А. Прищепи за участю автора.

нологією, що дає підстави говорити про можливість їх одночасного існування. Найранішими з них є житло № 2 та будівля № 17 з Замкової, 10, які орієнтовані кутами по сторонах світу з відстанню між собою 5 м. Близька по датуванню до них також будівля № 10 з Майдану Незалежності, 3, яка була розташована приблизно за 16 м від будівлі № 17. Зазначені об'єкти цілком могли співіснувати в X ст.

В кінці X – першій половині XI ст. було можливим співіснування будівлі № 5 з Замкової, 10 з житлом № 5 і черенем печі № 3 з Майдану Незалежності, 3. На це вказує однакова орієнтація обох будівель кутами по сторонах світу. Ймовірно, в даних спорудах слід вбачати житлові осередки двох садиб, розташованих на відстані близько 20 м, які були звернуті північно-західними стінами у бік міської вулиці. Для порівняння у Дорогобужі досліджені житла окремих садиб були розташовані на відстані 26–28 м одне від одного [259, с. 131].

Ще два об'єкти, які представлені житлом № 3 та ямою № 14 із Замкової, 10 датовані першою половиною XII ст. Цікаво, що житло № 3 порівняно з ранішими об'єктами було орієнтоване стінами по сторонах світу. Таку ж саму орієнтацію мав найпізніший об'єкт на обох ділянках – будівля № 1а, датована XII – першою половиною XIII ст.

Таким чином, на досліджених ділянках протягом X – першої половини XI ст. простежується спадковість в орієнтації будівель кутами за сторонами світу. З першої половини XII ст. орієнтація жител тут змінюється стінами по сторонах світу. Не виключено, що це було зумовлено змінами у загальній системі планування забудови посаду, зокрема, чіткішим окресленням вуличних напрямків та зростанням соціально-економічного значення торгу. У житлах XII – першої половини XIII ст. на ділянці по вул. Замковій, 10 напрям північно-західних

стін уздовж міської вулиці добре виражений. До того ж розташування коридору будівлі № 1а біля північної стінки говорить про те, що вхід до неї знаходився зі сторони вулиці. Цікаво, що в перекриваючому житло № 1а об'єкті другої половини XVI ст. (будівля № 12), успадковується не лише орієнтація стін, але й зберігається напрям входу біля північної стінки від головної вулиці. Це свідчить про незмінність положення головної вулиці міста від давньоруського часу до пізнього середньовіччя.

Рис. 105. Житло № 2. X ст. Вул. Замкова, 10. Світлина автора, 2009 р. Розкопки Б. А. Прищепи за участю автора.

Розкопки на ділянках по вул. Замковій, 10 та Майдані Незалежності, 3 дають підстави визначати садибно-дворовий характер забудови території міста, але про розміри садиб тут ми можемо мати поки що лише узагальнене уявлення. Так, на обох досліджених ділянках, площею 460 м² розкрито залишки одного житла XII – першої половини XIII ст. (будівля 1а), яке перекривало житло № 3 першої половини XII ст. Інших об'єктів цього періоду на обох ділянках не виявлено, хоча до цього вони були зайнятті різночасовою забудовою. Отже, маємо підстави стверджувати, що розкопані ділянки у другій половині XII – першій половині XIII ст. займала одна заможна садиба, яка мала площу не менше 0,046 га. Близькі дані отримані при дослідженнях в Дорогобужі, де на дитинці площа однієї садиби становила 350–450 м² [259, с. 214].

Рис. 106. Житло № 3. Перша половина XII ст. Вул. Замкова, 10. Світлина автора, 2009 р. Розкопки Б. А. Прищепи за участю автора.

Рис. 107. Плани розкопів по вул. Замкова, 10 і Майдан Незалежності, 3. Хронологічні групи досліджених об'єктів: а – X – перша половина XI ст.; б – XII – перша половина XIII ст.; в – друга половина XVI–XVII ст. Розкопки Б. А. Прищепи за участю автора.

Ріг вулиць Кирила і Мефодія та Данила Галицького. Ділянка розташована в південно-західній частині посаду.

Будівля № 5а мала котлован чотирикутної форми, розміром 2,5×2,2 м. За його межами було вирізано велику нішоподібну піч, довжина череня якої становила 1,4 м. Під шаром прожареної до оранжевого кольору глини (рис. 110), черінь мав потужне замощення із уламків гончарних горщиків другої половини XI ст. (рис. 108). Відсутність слідів від стовпових ямок дозволяє припускати, що будівля мала стіни, поставлені на бортах котловану [20, с. 7, 8].

Заслуговують на увагу такі особливості будівлі № 5а, як невеликі розміри котловану та велика піч за його межами з потужним замощенням череня і вузьким устям (0,2–0,3 м). Це дозволяє вважати, що споруда мала господарсько-виробниче призначення. Дослідивши подібні об'єкти в урочищі Гнідавська Гірка поблизу Луцька, Михайло Кучера вважав, що вони використовувались для сушки зерна, випікання хліба чи у ремісничих цілях [212, с. 98–104].

Яма № 6 знаходилась неподалік будівлі № 5а. Ширина ями становила 1,1 м, на її дні виявлено кістяк кабана (рис. 111). Підвал литовсько-польської доби, який перетинав яму, зруйнував передню частину кістяка. У заповненні ями знайдено кераміку X–XI ст. [20, с. 8]. Даний об'єкт слід пов'язувати з ритуальними діями жителів літописного Дубена, наприклад будівельним жертвоприношенням. Жертовні ями з захороненнями тварин відомі у багатьох містах Давньої Русі, зокрема, вони були виявлені у Дорогобужі [259, с. 131].

Узагальнюючи, потрібно відзначити, що основним типом житла у Дубні протягом X–XI ст. були однокамерні напівземлянки каркасно-стовпової конструкції. Головною їх ознакою є присутність стовпових ямок від опорних стовпів. Якась частина із заглиблених у давній горизонт жител у яких не були виявлені стовпові ямки, могла мати зрубні стіни. В окремих випадках (житло № 2–2б із замку і будівля № 1а на вул. Замковій, 10) встановлено, що

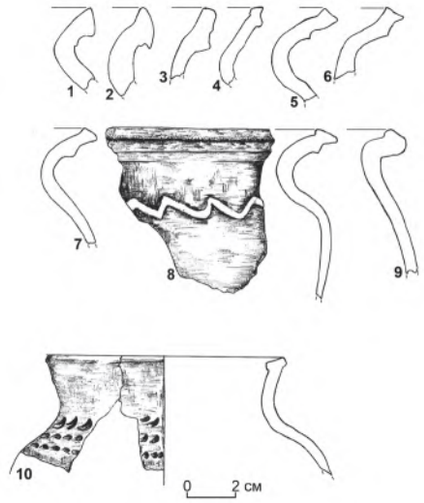

Рис. 108. 1–9 – фрагменти горщиків з будівлі № 5а; 10 – фрагмент горщика з ями № 6. Ріг вулиць Кирила і Мефодія та Д. Галицького, 2007 р. Розкопки Б. А. Прищепи. Рисунок автора.

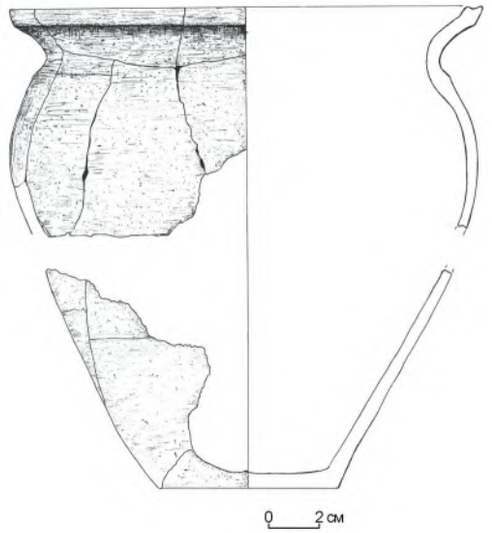

Рис. 109. Горщик із будівлі № 5а. Ріг вулиць Кирила і Мефодія та Д. Галицького, 2007 р. Розкопки Б. А. Прищепи. Рисунок автора.

вхід до житла вів через коридорчики, тому населення також здійснювало будівництво жител за схемою «сіни–ізба». Напівземлянки мали чотирикутну форму з довжиною стін 2,95–4,25 м та печі, розташовані у кутах або вирізані у материку за межами котловану. Свідчення розташування опалювального пристрою посередині стіни виявлено в житлі № 2а у замку. У житлі № 3 з Замкової, 10 відмічено сліди облицювання глинобитної печі зсередини камінцями. Серед печей у кутах будівлі переважають глинобитні, рідше трапляються печі-кам'янки.

Напівземлянки продовжують використовуватись у XII ст., про що свідчить житло № 3 з ділянки по вул. Замковій, 10. Поруч з тим у XII – першій половині XIII ст. частина мешканців проживала вже у наземних житлах, збудованих за зрубною конструкцією. Прикладом такого житла є будівля № 1а, досліджена на цій самій ділянці, розміри підвальної частини якої складали 4,2×4,6 м. На основі дослідження житла № 2–2б у замку встановлено важливий факт перебудови мешканцем окольного города свого житла із заглибленого на наземне. Верхня хронологічна межа його існування належить до першої половини XI ст. Очевидно, до цього часу потрібно відносити зведення у Дубні перших наземних зрубних жител.

Відносно рання поява на території міста цього наземного житла, можливо, має пояснюватись його приналежністю більш заможним мешканцям, які проживали поблизу дитинця. Тут простежується паралель із пізнішою наземною будівлею № 1а з Замкової, 10, в якій виявлено свідчення багатого побуту і прикраси. Це припущення підтверджується дослідженнями давньоруського житлобудівництва, які засвідчують, що зрубні наземні будинки у містах були характерні, насамперед, заможним мешканцям [282, с. 21].

Найбільша кількість досліджених об'єктів – 12, з яких п'ять мали житлове призначення, відноситься до X – першої половини XI ст. У другій половині XI ст. відмічається зниження інтенсивності будівництва. До цього часу належить три об'єкти – дві господарські ями (№ 4, № 5) з ділянки на Майдані Незалежності, 3 та господарсько-виробнича будівля № 5а, виявлена на розі вулиць Кирила і Мефодія та Данила Галицького. До XII – першої половини XIII ст. належить шість виявлених об'єктів, три з яких були рештками жител. Таким чином, у розвитку міської забудови посаду можна виділити два періоди підйому: перший у проміжку X – першій половині XI ст., а другий – у XII – першій половині XIII ст. Сповільнення темпів соціально-економічного розвитку Дубна між ними спричиняє падіння будівельної діяльності населення.

Рис. 110. Черінь печі будівлі № 5а. Друга половина XI ст. Ріг вулиць Кирила і Мефодія та Д. Галицького, 2007 р. Розкопки Б. А. Прищепи.

Рис. 111. Яма № 6. X–XI ст. Ріг вулиць Кирила і Мефодія та Д. Галицького, 2007 р. Розкопки Б. А. Прищепи.

Знахідки з житлових та господарських об'єктів окольного города і посаду свідчать про проживання тут неоднорідного за соціальним статусом населення. На це вказують комплекси жител № 1 та № 3 із замку, будівля № 1а по вул. Замковій, 10. Наявність у них предметів імпорту свідчить про заможність, а, можливо, і торгівельну діяльність їхніх власників. На дитинці та окольному городі проживали люди добре знайомі з військовим ремеслом. Доказами є знахідки на дитинці ромбоподібного наконечника стріли і фрагменту шпори, а також двох наконечників, ромбоподібної і шилоподібної форм з бастіонного замку [39, с. 22].

Більшість мешканців міста займалася землеробством та тваринництвом. Цьому сприяла природна форма мису, що дозволяла влаштувати городи, сінокоси та випаси на його опущених до річки південних, північних і східних схилах. Теж саме стосується великого острова Горбачин, на якому не виявлено культурного шару X–XIII ст. [7, с. 92].

Про зайнятість населення міста землеробством свідчать знахідки, що стосуються вирощування зернових культур та пов'язаним з ним зберіганням і переробкою зерна, а також виготовлення готової до вживання продукції. Так у житлі № 2 на ділянці по вул. Замковій, 10 виявлено фрагмент серпа [18, с. 28]. У споруді № 1а знайдено фрагменти посудин-зерновиків і уламок жорнового каменя, а ще один жорновий камінь виявлено в ямі № 14 [19, с. 15]. Будівля № 10 з ділянки Майдан Незалежності, 3 та будівля № 5а з ділянки на розі Кирила і Мефодія та Данила Галицького могли функціонувати як пекарні. Частина господарських ям, досліджених на території окольного города, виконувала функцію зерносховищ. Крім того, у житлі № 2 на території бастіоного замку було виявлено насіння, яке, на жаль, залишилося без визначення [34, інв. № 805].

Значне місце у господарській діяльності населення належало

тваринництву. Це підтверджується знахідками кісток вівці та великої рогатої худоби в житлі № 2 на замковому подвір'ї [34, інв. № 768, 774]. Кістки свині були знайдені в житлі № 1а на ділянці по вул. Замковій, 10 [19, с. 80]. Про використання у господарстві коня свідчить знахідка гризла вудил в житлі № 2 на цій же ділянці [19, с. 28].

Певну роль відігравало також рибальство та полювання. Археологічно підтверджено полювання мешканців на благородного оленя, знахідки фрагментів рогів якого відомі з різних об'єктів [19, с. 15]. В окремих випадках їх використовували для виготовлення знарядь праці. Традиційно мисливці міста та околиці полювали на звірів, які були поширені в регіоні їхнього проживання.

На зайнятість міських мешканців косторізною справою вказує значна кількість знахідок кістяних знарядь. Під час досліджень на посадських поселеннях виявлено кістяні проколки. Про те, що обробка кістки здійснювалася міськими мешканцями розповідають знахідки у декількох об'єктах рогів зі слідами різання [19, с. 8; 23, с. 10; 39, інв. № 11].

Жіночою справою було прядіння і ткацтво, з якими пов'язаний процес виготовлення ниток і тканин. Про розповсюдженість цього ремесла свідчать чисельні знахідки у місті та його околиці грузиків до веретен – пряслиць. Всього виявлено близько 20 глиняних пряслиць. Крім того на ділянці по вул. Замкова, 10 в будівлі № 5 знайдено біконічне пряслице, виготовлене з мергелю з допомогою підручних інструментів [19, с. 13], а на ділянці Майдан Незалежності, 3 трапилося бочкоподібне пряслице зі сланцю [23, с. 34]. Друга група пряслиць об'єднує вироби виготовлені з пірофілітового сланцю, які постачалися з майстерень Овруча. Їхні знахідки відомі на території дитинця [14, с. 21], поселенні Сурмичі п. 2 [42, с. 8, 9] та на поселеннях околиці [273, с. 295; 327, с. 178]. Всього виявлено дев'ять таких виробів. Зафіксовано також декілька пряслиць з кістки і черепків. З виготовленням ниток пов'язане знаряддя у вигляді кістяної циліндричної трубочки з повздовжнім прорізом та двома отворами біля нього, знайдене на поселенні Тараканів п. 4 (рис. 87, 7). Подібні знаряддя відомі як снувавники [259, с. 154].

На території Дубна не виявлено об'єктів, які можна було би пов'язати з металургійним виробництвом. Така картина зафіксована у багатьох інших містах, зокрема, й у великих центрах, таких як Київ та Новгород. Пояснюється це тим, що міста отримували залізо переважно із сільської округи, де знаходилися поклади руди, поблизу яких було раціональніше проводити виплавку. У місті відбувалась ковальська обробка сировини та виготовлення знарядь [332, с. 103]. Свідченнями металоплавильної діяльності є часті знахідки залізної криці на околичних поселеннях – Тараканів п. 3, Тараканів п. 5, а також уламок сопла від горна з поселення Тараканів п. 4 [29, с. 14]. Крім того, до міста могли надходити також вже готові знаряддя. Так

на околичному поселенні Тараканів п. 3 виявлено залізні ножі зі слідами кування [327, с. 177]. Вірогідно, свідченнями ковальської діяльності на посаді є залізні шлаки, знайдені в будівлі № 1а на ділянці по вул. Замковій, 10 [19, с. 33]. Ймовірно, до виробів міських ковалів слід відносити виявлені трубчасті замки, їхні деталі та ключі. Такі знахідки, як ножі, серпи, відерні дужки, кінські вудила свідчать про їхнє місцеве виробництво.

Одним з видів ремесла було гончарство, однак виявити пов'язані з ним об'єкти у Дубні не вдалося. Скласти уявлення про нього дозволяють такі керамічні вироби, як посуд і пряслиця. Судячи з наявних матеріалів, потреба мешканців міста у різноманітному посуді в значній мірі задовольнялася продукцією з околичних поселень. Про це свідчить висока частка виявлених на них фрагментів денець з клеймами, яка складає 70 % від загальної кількості з міста і його округи [278, с. 154–157]. Більшість дослідників сходиться у тому, що клейма були ремісничими знаками гончарів [293, с. 178–181; 237, с. 295–298]. Вірогідно, що так околичні майстри клеймували партії посуду для збуту на міському торзі або виготовлені для конкретного замовника.

Археологічні джерела дозволяють стверджувати, що протягом XII – першої половини XIII ст. літописний Дубен розвивався як класичне феодальне давньоруське місто. У ньому відбулося закріплення державності, існував розподіл праці, розвивалися ремесла, промисли, землеробство та торгівля.

2.7. Дубно у другій половині XIII–XV ст.

Монгольська навала підірвала розвиток Дубна. Після останнього походу Бурундая 1258–1259 рр. військовий тиск монголів на волинських князів почав зменшуватися. Переведення уваги ханів на боротьбу за зверхність у середині монгольської держави сприяло відновленню занепалих міст Волині. В цей період в 1288 р. зафіксована згадка про Дубен у власності луцького князя Мстислава Даниловича: «*Мьстиславъ же пребывъ неколько дний в Володимере, ѣха во свои городы, в Лоученскъ и в Доубенъ…*» [116, с. 596]. Під 1289 р. йдеться про те, що Мстислав після вступу у права волинського князя «*нача розсылати засаду по всимъ городомъ*» [116, с. 610].

Дві наведені цитати з літопису важливі нам тим, що в першій з них Дубен названо «городом», а, отже, вона дає підстави вважати, що на вказаний рік укріплення городища були відбудовані. Друга говорить про надсилання залог у волинські міста, що свідчить про прагнення князя Мстислава Даниловича зміцнити їх у військовому відношенні. У прямій залежності від цього було відновлення демографічних та господарських показників як міста, так і прилеглих до нього поселень. Однак цей підйом був, схоже, дуже короткочасним.

Після літописної згадки 1288 р. Дубно протягом двох наступних століть зникає в тіні історії Волині. Поселення лише побіжно згадане в листі князя Любарта за 1322 р., в якій визначаються володіння, що належать луцькій церкві Іоанна Богослова: «*…зъ лесами подъ Дубно на две мили и ку Дерманю…*» [99, с. 20–21]. Втім, ще Михайло Грушевський вважав цей документ фальсифікатом [166, с. 531]. Пізніше в угоді 1366 р. про розподіл земель між Королівством Польським та Великим князівством Литовським Дубно вже не фігурує серед міст Луцької землі [177, с. 2, 3]. Традиційно вважається, що сільським поселенням воно потрапило у володіння князя Федора Острозького в 1386 р., тому й не назване у надавчому листі короля Ягайла [355, s. 104–105; 121, s. 6, 7]. Не згадується Дубно й у відомому «Списку руських міст дальніх і ближніх», який було складено в останній чверті XIV – першій половині XV ст. Його укладач, перераховуючи волинські міста, послідовно згадує «*Луческ великий на Стирі, Івань на Ікві, Кременець*» і ніби не помічає по цій лінії Дубна [118, с. 447]. З цього слідує, що в XIV–XVст. Дубно втратило міський статус, а значить не могло бути адміністративним центром в середній течії басейну Іквы. Про такий стан речей свідчить фігурування в історичних джерелах останньої чверті XIV–XV ст. поблизу нього маєтку князів Острозьких – Іванина/Іваня, який і виконував адміністративні функції, про що йтиметься окремо. Крім того у привілеї на заснування міста Дубна 1498 р. існуюче до того поселення маркується як *villa* і лише від цього моменту отримує право перетворитись на *oppidum*, що дає виразне уявлення про різницю його статуту і функцій до і після правової локації [121, s. 114–115].

У значній мірі ситуація, що склалась була пов'язана також із зростанням в XIV ст. політично-адміністративної ролі Кременця, волость якого розширилася далеко вниз по течії Іквы. Письмові джерела дають підстави характеризувати ділянку Волині навколо Кременця, як зону значного військового напруження в ході литовсько-польських конфліктів. Михайло Грушевський припускав існування війни за Кременець, який за умовами перемир'я 1352 р., визначався нейтральним і мав утримуватися Юрієм Наримунтовичем «*від князів литовських і від короля*» [167, с. 40, 46, 47]. За угодою 1366 р. південно-західні волості Луцької землі, в тому числі і Кременець діставались польському королю Казимиру, який, як вважають історики, розпочав тут будівництво кам'яного замку [308, с. 87, 88]. Місто стало важливим опорним пунктом державної влади в волино-подільсько-галицькому пограниччі, а у першій третині XV ст. – центром повіту, територія якого охоплювала також поселення в басейні середньої течії Іквы. Сліди цього зберігалися ще в XVI–XVII ст., коли Кременецький повіт, далеко простягався по Іквы на північ і включав у себе маєтки панів Яловицьких – Кам'яницю, Носовицю, Пирятин, Підлужжя, Мильчу, Микитичі, Турковичі, Загорці, Заболоття [135, s. 137; 147, с. 107].

Протягом цього «темного періоду» історії Дубна відбулася видозміна його назви. Відходить у забуття давньоруське «Дубен» і в привілеї князя Олександра від 6 червня 1498 р. ми знаходимо його вже під назвою Дубно [121, s. 114]. Даний документ відображає поворотний момент в історії поселення. З цього часу воно починає розвиватися як місто, розширюючи адміністративні та господарські функції.

Лаконічні повідомлення писемних джерел доповнюються археологічними матеріалами, які допомагають визначити характер розвитку поселення в зазначений період. Основними з них є дві відмінні групи кераміки. Перша представляє посуд так званної «архаїчної групи», якому властиве глиняне тісто поганої якості у порівнянні з давньоруським часом. Його поверхня часто горбиста і шерехата, а глиняне тісто містить грубі домішки жорстви та піску. Можливо, такий посуд виготовляли на ручному гончарному крузі. Поява цих виробів була характерним проявом занепаду гончарного виробництва, спричиненого монгольським спустошенням та нестабільними соціально-економічними умовами розвитку поселень [239]. Ужиток такого посуду

простежується за деякими пам'ятками Дубна до початку XVII ст. Без сумнівів, що його побутування відбувалося без посередництва ринку, потреби якого забезпечувалися якісними виробами. Вірогідно, архаїчна група посуду є проявом забезпечення себе частиною населення простішими предметами побуту в умовах ведення господарства натурального типу. Тому такий посуд виготовлявся для обміну, сплати натурального побору чи власного використання.

Поряд із цією керамікою з XIV–XV ст. в ужиток населення все більше входить якісний посуд, який виготовлений на швидкообертовому гончарному крузі з добре відмуленої глини і міцним випалом. Найбільш поширеним типом формовки верхньої частини горщиків є валикоподібні витягнуті угору вінця, інколи прикрашені карбованим орнаментом чи пластичним наліпом у вигляді хвильки. Плічка – пологі, слабовиражені, максимальна округлість тулуба наближається до діаметру вінець, чи дещо перевищує його. На основі аналогій із об'єктів, датованих у тому числі монетами, з Острога і Пересопниці, розповсюдження такого посуду припадає на XV – початок XVI ст. Розробка точнішої хронології для його побутування – завдання для майбутніх досліджень. Виявлення на ділянках міста культурного шару чи об'єктів з такими якісними виробами, дозволяє вести мову про їхнє заселення у цей часовий проміжок.

Розкопки проведені на території Дубна, практично одностайно стверджують наявність стабільного культурного шару починаючи лише з кінця XV ст. Матеріалів ранішого часу надійно не вдається зафіксувати взагалі, що свідчить про малочисельне населення, або і його місцями відсутність на території лівобережного мису.

Встановлено, що найбільш ранні культурні відклади на ділянці по вул. Кирила і Мефодія, 10 почали формуватися в кінці XV–XVI ст. [20, с. 18]. Підйом життя на ділянці по вул. Кирила і Мефодія, 18а відноситься до XVI ст. [22, с. 10]. Матеріали знайдені на розі вул. Данила Галицького та Кирила і Мефодія характерні для кінця XV–XVI ст. [21, с. 11–13]. Культурні нашарування виявлені на ділянці по вул. Замкова, 10 датуються не раніше XVI ст. [19, с. 19]. По вул. князя Острозького, 22 було досліджено об'єкт, датований Віталієм Ткачем першою половиною XIV ст. [322, с. 234]. Матеріали XV ст. виявлено в перевідкладеному шарі на подвір'ї бастіонного замку. Тут також досліджено господарську яму, яку автори розкопок датували другою половиною XIII – початком XIV ст. [39, с. 15]. Богдан Прищепа висунув обгрунтовані сумніви щодо такого датування, оскільки об'єкт не мав ознак закритого комплексу [254, с. 5].

З давньоруського дитинця походить збірка фрагментів посуду, що датується кінцем XV – початком XVI ст. Вони були виявлені в ході робіт на північному і південному краях пам'ятки [30, с. 10, 11; 14, с. 20–21]. На цій ділянці мису, згідно свідчень Ульріха фон Вердума

та розвідок XIX ст., знаходився старий замок князів Острозьких [128, s. 167; 341, с. 199]. Матеріали, які можуть бути датовані кінцем XV–XVI ст. виявлено на вул. Замковій, 17 [8, с. 10; 265, с. 316], вул. Городній [29, с. 17], урочищі Острівок [323, с. 123, 124], пров. Купальному [267, с. 125], Звірогосподарстві [42, с. 11, 12], острові Кемпа [1, с. 21, 22], Сурмичі п. 2, Сурмичі п. 1 [256, с. 135], вул. Затонського, 4 [33, с. 7], Сурмичі п. 3 [42, с. 7], Вигнанка п. 1 [28, с. 4].

Серед досліджених ділянок окремої уваги заслуговує об'єкт по вул. князя Острозького, 22. Керамічний комплекс з нього представлений переважно уламками якісних виробів, що були виготовлені на швидкісному гончарному крузі з відмуленої глини, в якій присутні домішки піску. Вінця за профілем нагадують давньоруські, сформовані у вигляді манжета. У частини посудин присутня також внутрішня увігнутість вінця та колиноподібний виступ. Керамічний комплекс об'єкту було віднесено до першої половини XIV ст. [322, с. 234]. Проте пізніше, внаслідок отримання нових даних, було встановлено, що подібна до виявленої кераміка перебувала у широкому ужитку в XVI ст., тому нижня хронологічна межа існування об'єкту не має підстав для подавнення.

Особлива роль в історії Дубна належить острові Кемпа, з яким пов'язане існування тут одного з найдавніших монастирів – Спасо-Преображенського. Острів розташований на південно-західній окраїні міста біля впадіння в Ікву її лівобережної притоки струмка Знесеної та на сьогоднішній день становить невеликий пагорб площею 0,8 га, що піднімається над долиною на висоту 5 м. Як свідчать плани XVIII ст. та фотознімки початку XX ст., острів в давнину був повністю оточений водою, а з Дубном його з'єднував міст. Вочевидь, ця природна ізольованість посприяла заснуванню тут чернечого осередку, який функціонував вже принаймні в кінці XV – на початку XVI ст. Крім цього, острів мав необхідні топографічні особливості для ефективної оборони у разі військових нападів. Останнє разом із наближеністю острова за морфологією до укріплених осередків Волині стіжкового типу, підводили дослідників до припущення про розташування тут в XIII–XIV ст. городища [241, с. 209]. Під час археологічних досліджень на острові підтверджень цьому знайти не вдалося, хоча виявлено факти неодноразового підсипання його поверхні, а особливо схилів, для того, щоб попередити можливе підмивання монастирських будівель [1, с. 5–10].

У шарах VIII і IX на південно-західному схилі присутні фрагменти горщиків, край вінець яких сформований у вигляді видовженого вгору валика. Орнаментація в рідкісних випадках складається з слабо виражених ритованих ліній. Поверхня частини виробів димлена (рис. 202, 1–17), в інших за кольором випалу брунатна або сіра. Побутування таких горщиків відноситься дослідниками до XV – початку

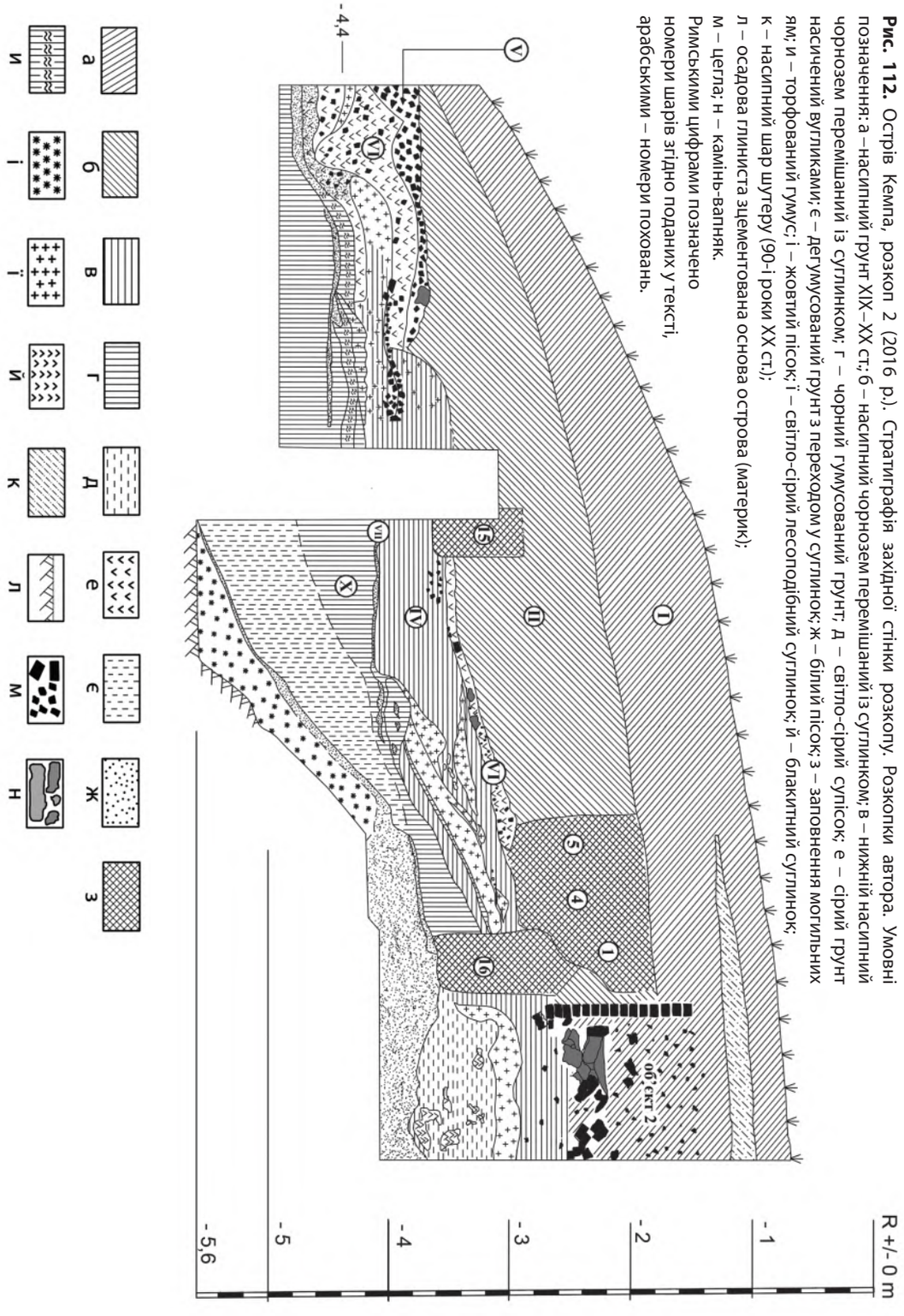

Рис. 112. Острів Кемпа, розкоп 2 (2016 р.). Стратиграфія західної стінки розкопу. Розкопки автора. Умовні позначення: а –насипний грунт XIX–XX ст.; б – насипний чорнозем перемішаний із суглинком; в – нижній насипний чорнозем перемішаний із суглинком; г – чорний гумусований грунт; д – світло-сірий супісок; е – сірий грунт насичений вугликами; є – дегумусований грунт з переходом у суглинок; ж – білий пісок; з – заповнення могильних ям; и – торфований гумус; і – жовтий пісок; ї – світло-сірий лесоподібний суглинок; й – блакитний суглинок; к – насипний шар шутеру (90-і роки XX ст.); л – осадова глиниста зцементована основа острова (материк); м – цегла; н – камінь-вапняк.
Римськими цифрами позначено номери шарів згідно поданих у тексті, арабськими – номери поховань.

XVI ст. Тому вони визначаються, як найраніші для періоду монастиря.

Існування монастиря у XV ст. опосередковано підтверджується привілеєм литовського князя Олександра 1498 р., в якому поруч з наданням міського права, призначався час проведення щорічного ярмарку на свято Преображення Господнього *(transfigurationis domini)* [121, s. 115]. Виходячи з того, що ярмарки у містах встановлювалися на церковні свята у зв'язку із відповідними релігійними осередками [143, с. 85–90], слід вважати, що ярмарок на Преображення був обумовлений наявністю такого осередку. Крім того, князь Василь Острозький у своїх листах називає монастир «*фундацією предків наших* [243, с. 1274], що дає підстави вести мову про його існування вже за батька цього князя.

На території передмістя Сурмичі, поблизу колишньої в'язниці, Віталій Ткач зібрав кераміку, серед якої присутні вироби, характерні для кінця XV–XVI ст. [42, с. 7]. Залягання культурного шару XVI ст. встановлено поблизу автобусної зупинки «Садова» [265, с. 317]. Кераміку XVI ст. було зафіксовано у шурфі по вул. Затонського*, 4 [33, с. 7]. Поселення з матеріалами кінця XV–XVI ст. виявлені на пам'ятках Острівок і Сурмичі п. 2. На Острівку, окрім кераміки, знайдено фрагменти горщикоподібних та мископодібних кахель [323, с. 123]. Дані знахідки можуть свідчити про існування тут будівель в цей період.

Картографування згаданих ділянок та поселень дає можливість скласти уявлення про просторові розміри Дубна. Втрата поселенням значення міського центру відбилась на занедбанні укріплень городища, які підтримувалися в період правління князя Мстислава Даниловича. Припинення на певний час використання цієї території відобразилось у формуванні прошарку стерильного гумусованого ґрунту, товщиною 0,2 м, зафіксованого на підвищенні дитинця Маркіяном Смішком. Цей прошарок за даними дослідника відділяв нашарування ранньофеодального часу від нашарувань з матеріалами XIV–XVI ст.** [7, с. 91–92]. Присутність на території давнього дитинця збірки кераміки цього періоду пов'язана із забудовою ділянки спорудами замку князів Острозьких, який вперше згадується під 1492 р. [338, с. 248]. Сліди проживання та господарської діяльності населення в XV ст. встановлені у безпосередній близькості до нього – на подвір'ї бастіонного замку.

Збудований князями Острозькими замок надав поштовх для подальшого просторового розростання Дубна. Поряд з тим, картина, яка відтворена на основі спостережень за характером культурних нашарувань XV ст. показує, що вони слабкі та не мають рівномірного поширення на території східної частини мису, поступаючись за площею

* Вулицю було перейменовано на вулицю Михайла Вербицького.

** Результати пізніших досліджень коригують нижню хронологічну межу формування культурного шару доби Острозьких зі старого дитинця і не дають підстав опускати її давніше XV ст.

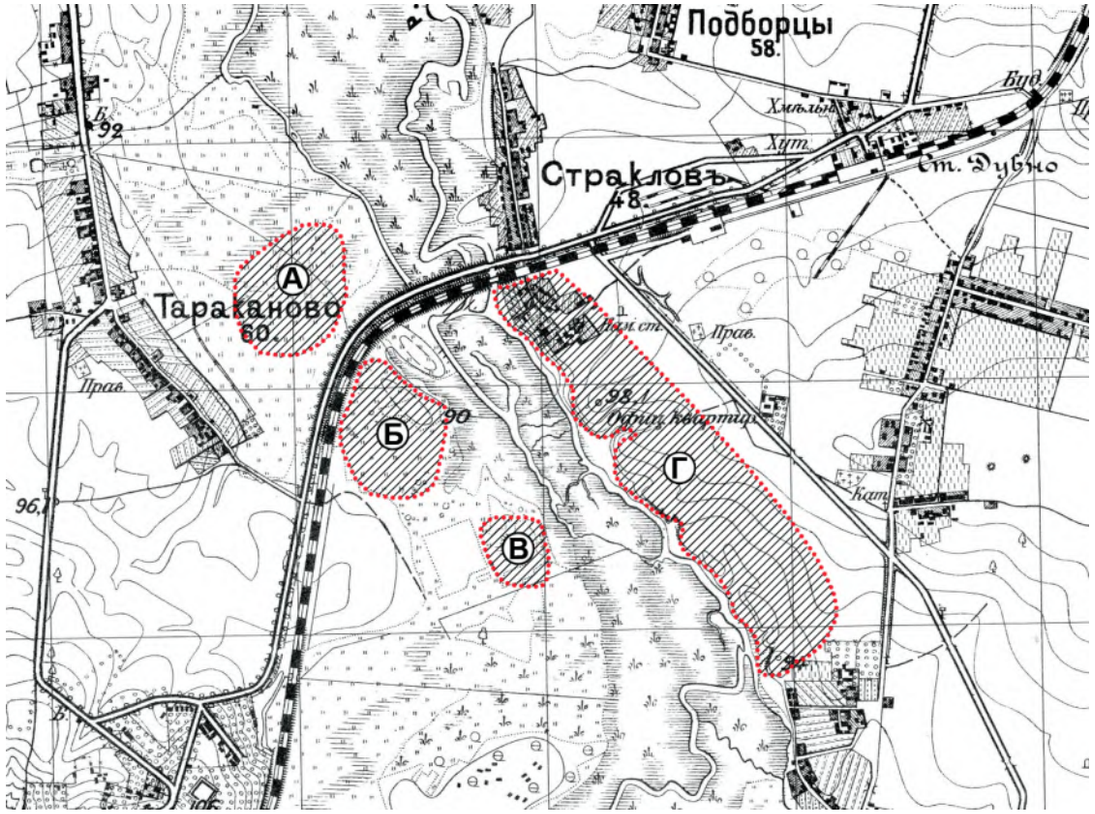

Рис. 113. Археологічні пам'ятки пов'язані із просторовим розвитком сіл Тараканів і Страклів у XIV–XV ст.: А – Тараканів п. 3; Б – Тараканів п. 5; В – Тараканів п. 4; Г – Волиця. Карта генерального штабу РККА 1939 р. на основі зйомки 1885 р.

та потужністю нашаруванням XII – першої половини XIII ст., а тим більше XVI–XVII ст. Реконструюючи тогочасне поселення, потрібно відзначити, що йому не була властива щільна забудова і чисельне населення. У просторовому відношенні воно мало ознаки роздроблення, за винятком хібащо східного краю мису. Про це свідчить відсутність надійно датованих об'єктів XIV–XV ст., зокрема на тих ділянках, які були обжиті в давньоруський час та в XVI–XVII ст. Таким чином, в період з XIV і значною мірою протягом XV ст. археологічні матеріали висвітлюють регресивні тенденції в історії міста. Для поселення це був час занепаду, коли його площа значно скоротилася. Позитивна динаміка у розвитку Дубна прослідковується лише з кінця XV ст.

Задокументоване виклопотання князем Костянтином Острозьким статусу міста у 1498 р. дозволяє стверджувати, що й до цього поселення знаходилося у власності Острозьких. Для подібної правової трансформації мало бути присутнє господарське підґрунтя. Тому важливою умовою, яка пришвидшила становлення Дубна як міського центру було розширення впливу на села в його околиці.

Як доводить Наталія Яковенко, протягом XIV ст. у Великому князівстві Литовському з'явились вислужені простими дружинниками невеликі володіння, які були локалізовані в зоні смуг, феодально освоєних задовго до утвердження монголів [353, с. 19]. Підтвердженням цього є присутність поблизу Дубна в XV ст. поселень Тараканів, Страклів і Знесення, які складали вотчини місцевих слуг-бояр, отримані від литовських князів. На фоні скупості писемних джерел, краще вивчати стан їхнього розвитку дозволяють археологічні джерела.

Маєток Тороканов успадкував свій феодальний статус від давньоруських часів. Практично незмінною залишилась при цьому й топографія поселень, які складали його територію. Вона пов'язана з археологічними пам'ятками Тараканів п. 3, Тараканів п. 5, Тараканів п. 4 (рис. 113). В історичних джерелах маєток під назвою *Тороканов* вперше згадується у 1488 р., як вотчина Гриба Івашеневича, котрий закладає його князям Костянтину та Михайлу Острозьким за 80 кіп грошей [121, s. 88]. Археологічні матеріали підтверджують існування маєтку у період XIV–XVI ст. та свідчать про його заможність [329, с. 117]. Поряд із посудом, який представлений як архаїчними виробами, так і високоякісними горщиками (рис. 120, 1–7), на поселенні Тараканів п. 5 виявлено фрагменти горщикоподібних і мископодібних кахель, частину львівського гроша 1393–1394 рр. карбування [29, с. 14, 15], а на поселенні Тараканів п. 3 уламок коліщаткової шпори [63]. Вона має короткий тримач коліщатка і розширений козирок в прип'ятковій частині (рис. 120, 8). Такі шпори належать з'являються на Русі у 1220–1230 рр., але масового ужитку набувають з XIV ст. [196, с. 68].

Знесення (також зустрічається під назвою Вознесіння) – село в західній околиці Дубна, яке в XV – на початку XVI ст. належало до вотчинного володіння панів Яловицьких (рис. 115). Його первісна топографія частково пов'язана з урочищем Палестина, що лежить за 2,3–3,3 км на південний захід від замку і складається з групи різних за площею корінних терас лівого берега р. Іква, піднятих над її долиною на висоту до 17 м. Можливо через те, що Знесення охоплювало північну частину високих підвищень виникла і його назва у значенні «зноситись». В основних рисах таке положення села залишалося незмінним, однак для періоду XIV–XVI ст. археологічні джерела дозволяють внести деякі уточнення.

На сьогоднішній день стара назва віджила себе, а село об'єдналося з містом та становить окремий мікрорайон. Згідно карти 1867 р., Знесення тоді займало дві високі тераси, що в наш час забудовані автопарком міської філії Рівненського облавтодору (вул. Львівська, 51), а також вулицями Золота, Квітнева і Кругла. Тут локалізується найдавніший поселенський осередок села. У зв'язку із тим, що на схилах провулку Квітневого знайдено кераміку XV–XVI ст., тут виділено пам'ятку Палестина п. 3.

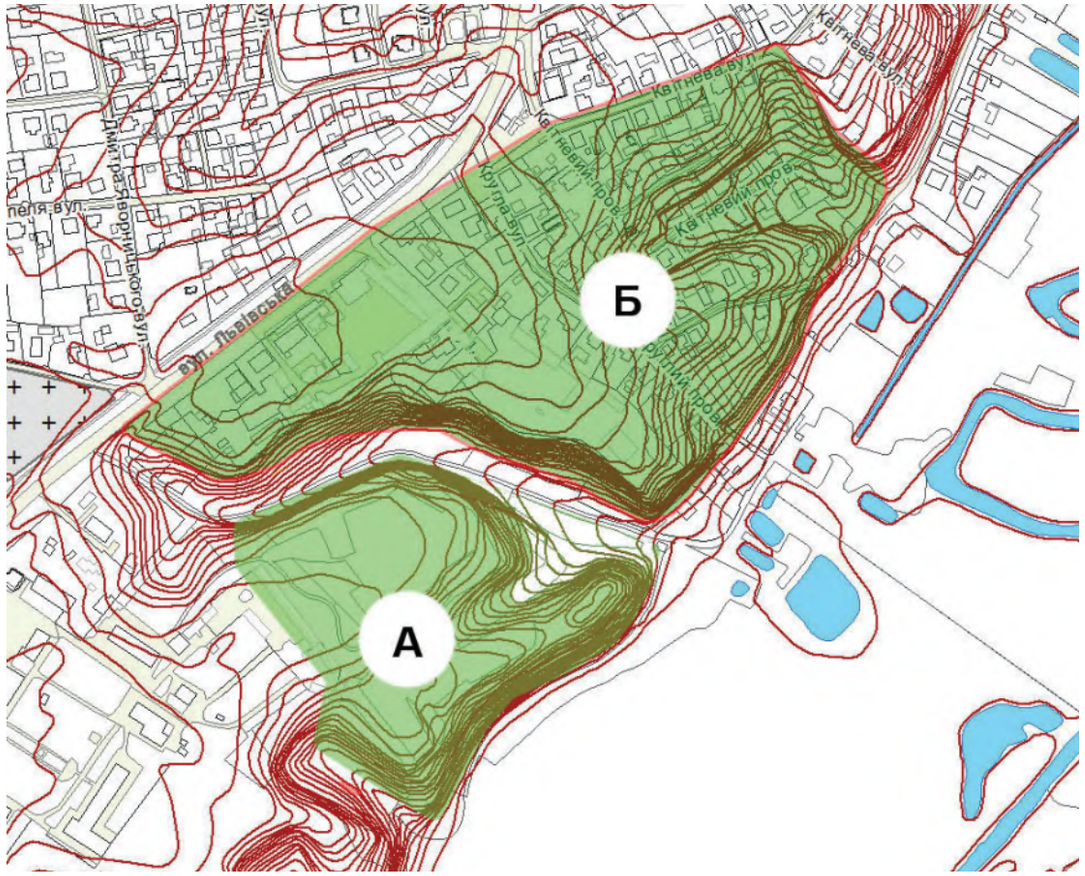

Рис. 114. Територія археологічних пам'яток, пов'язаних із просторовим розвитком села Знесення:
А – Палестина п. 2; Б – Палестина п. 3.

Західніше Палестини п. 3 на високій корінній терасі розташоване поселення Палестина п. 2, що відділене від першого балкою (рис. 114). Під час досліджень тут зібрано колекцію вінець горщиків, датованих сукупно другою половиною XIII–XV ст. Перший тип – це валикоподібні вінця (рис. 116, 12), а також вінця з нівельованим валиком. У другому випадку він має внутрішню закраїну, проте горизонтальний по верхньому краю і прикрашений косими паличковими вдавленнями (рис. 116, 10, 11). Глиняне тісто і характер випалу цієї кераміки дуже нагадує давньоруські вироби. Другий тип складає якісний посуд, виготовлений на швидкообертовому гончарному крузі. Це димлені горщики (в окремих випадках із сірим вінцем), вінця яких сформовані у формі витягнутого валика (рис. 116, 1–7). Вони характерні для XV – початку XVI ст. З цим типом пов'язані димлені і білоглиняні форми, у яких валик карбований по лицевій стороні вертикальним коліщатком штампом (рис. 116, 8, 9). Третій тип становлять нечисельні вінця з витягнутим краєм і невеликим валикоподібним потовщенням приблизно

по середині (рис. 116, 16, 17). Одне з них димлене, друге – покрите з внутрішньої сторони зеленою поливою. Вони датуються кінцем XVI – першою половиною XVII ст. Крім них присутні зразки кераміки архаїчної групи. Знайдено також фрагменти глеків, мисок і ранніх типів покришок. Індивідуальною знахідкою є мідний пластинчастий браслет з зигзагоподібним орнаментом (рис. 116, 19) [42, с. 7–8]. Аналогічні вироби широко відомі на давньоруських поселеннях та перебувають в ужитку до рубежу XIV–XV ст. [180, с. 75].

Рис. 115. Село Знесення на карті Ф. Шуберта і П. Тучкова 1867 р.
З відкритих джерел.

На основі підйомного матеріалу складно встановити ранню хронологію пам'ятки Палестина п. 2. Крім того, керамічний матеріал з неї виявляє ряд своєрідних типологічних рис, не властивих іншим поселенням поблизу Дубна. На Палестині п. 2 є кераміка, яка продовжує давньоруську традицію виготовлення посуду, з огляду на що її нижня хронологічна межа може заходити в XIV чи в другу половину XIII ст. Тут також присутній добре виражений культурний шар XV – першої половини XVI ст., що поширений на площі до 0,5 га. Наявна незначна кількість вінець кінця XVI – першої половини XVII ст., свідчить про слабку активність населення в цей час. Отже, поселення Палестина п. 2 та Палестина п. 3 складали давню територію села Знесення. Принаймні на початку XVI ст. частиною його поселенської структури залишалось поселення Палестина п. 2. Після його занепаду село продовжило розвиватися вже виключно у зв'язку з поселенням Палестина п. 3.

Із писемних джерел відомо, що Знесенням в XV ст. володів вихідець з місцевого руського боярства Павло Яловицький, яке він отримав за службу від Великого князя Литовського Вітовта. В останній чверті XV – на початку XVI ст. воно належало його сину Якимцю Яловицькому, який близько 1518 р. передав село своєму сину Богдану [307, с. 393, 394]. Згодом, в 1522 р. донька останнього – Оксеня продала Знесення Костянтину Острозькому аби за виручені кошти викупити з татарської неволі свою матір* [122, s. 217, 218]. У полон мати могла

* *«Штож з Божего допущеня матку мою, паню Богдановую, Томилу Вознесенскую поганство Татарове взяли, ино не мъла чим ся wкупити и wна просила мене, дочку своее, абых ее с поганства Татар выкупила. И іа милуючи матку свою, продала есми имъне свое wтчизное, на имя Вознесене за девеносто коп грошей Литовской монеты полугрошковое личбы князю Костентину Ивановичу Острозскому…».*

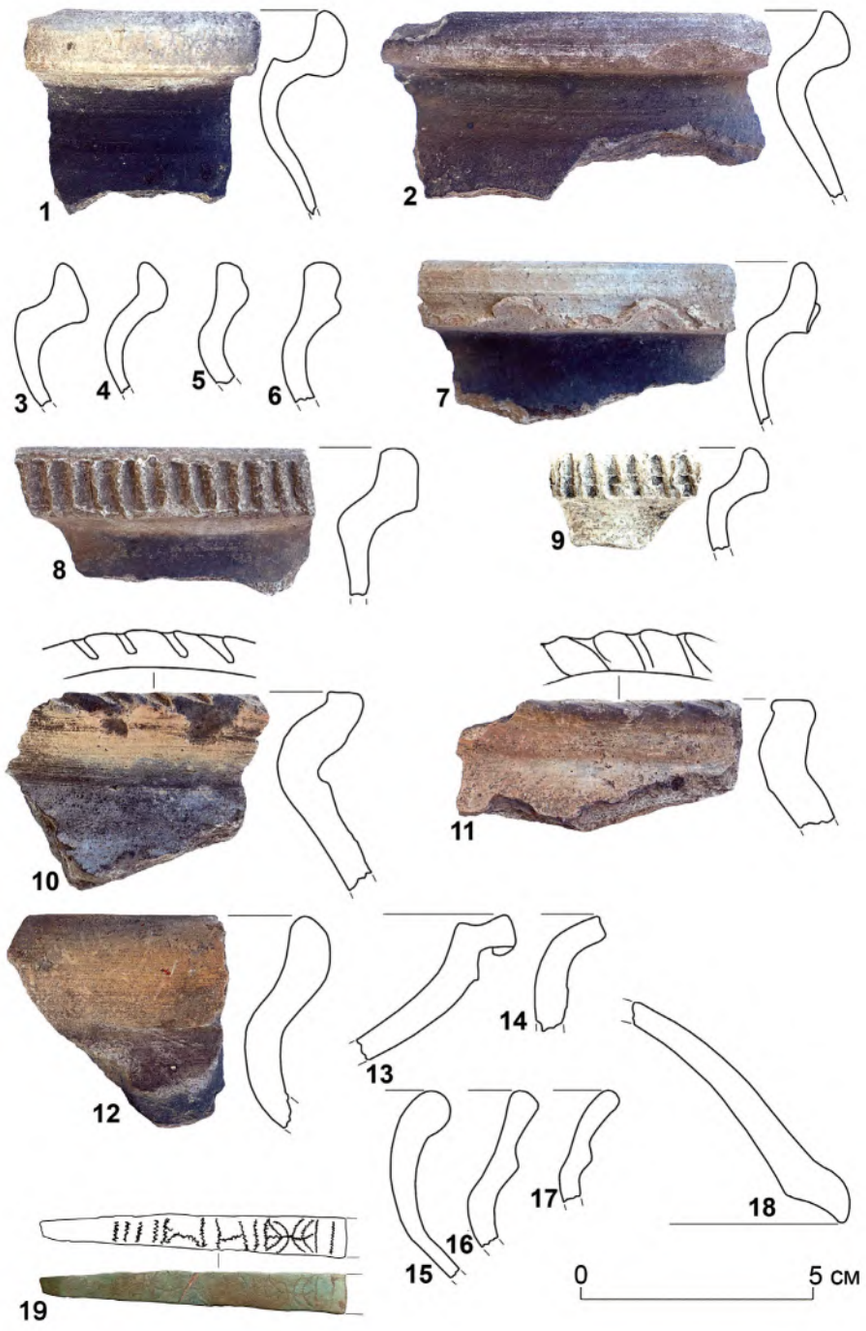

Рис. 116. Знахідки з поселення Палестина п. 2. Фрагменти посуду: 1–12, 18 – XIV–XV ст.; 15–17 – кінець XVI – перша половина XVII ст.; 19 – уламок мідного браслета. Збірка В. В. Ткача. Фонди ДІКЗ м. Дубно і РОКМ.

потрапити під час великого нападу 1519 р., коли війська князя Острозького були погромлені під Сокалем і татари сильно попустошили Волинську землю. Не виключено, що поселення Палестина п. 2 постраждало у зв'язку із цією подією. Відомо, що Знесення зачіпив також татарський напад, який трапився у 1577 р. Зокрема, Бартош Папроцький зазначає, що татари атакували Чернецьку греблю від Знесення, а потім пустошили це село разом з іншими в окрузі Дубна [132, s. 451]. Проте, виразних матеріалів другої половини XVI ст. на поселенні Палестина п. 2 не виявлено. Тому, поки що немає підстав стверджувати, що воно існувало на час цього нападу.

Страклів і Волиця. На поселенні Волиця проживання населення відновлюється після монгольської навали. Проте, на відміну від площі, яку займало поселення XII – першої половини XIII ст., охоплюючи чотири з п'яти мисів (I та III–V), матеріали другої половини XIII–XV ст. виявлено лише на мису V. Культурний шар тут представлений незначною кількістю кераміки архаїчного типу. Це свідчить про те, що поселення у цей час ледве жевріло. Натомість, протягом XV–XVI ст. воно знову відроджується на інших мисах і займає приблизно ту ж площу, що і в XII – першій половині XIII ст., при цьому культурний шар XV–XVI ст. (рис. 117) відмічається також і для мису II [321, с. 106]. На теперішню ситуацію це означає існування єдиного поселення між сучасними селами Страклів і Волиця, розтягнутого по високій правобережній терасі Ікви приблизно на 1 км.

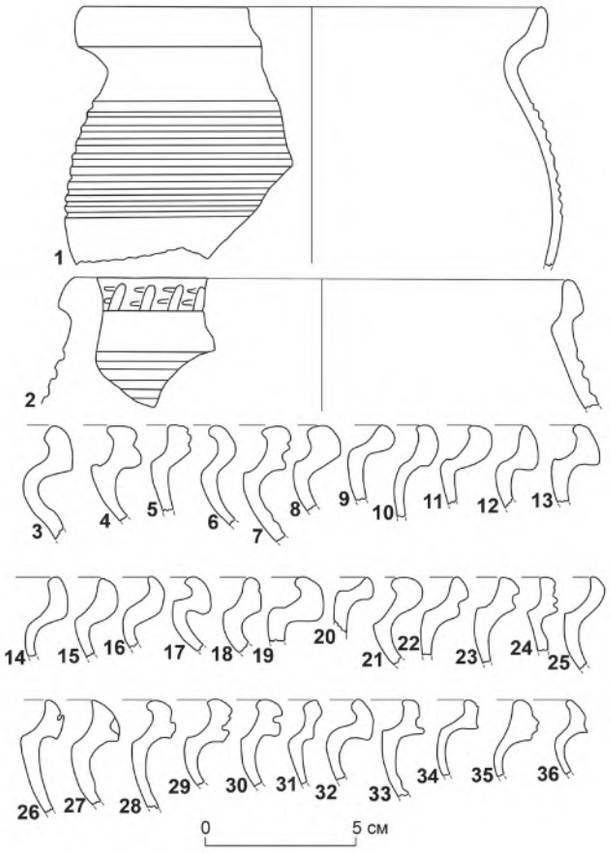

Рис. 117. Вибірка фрагментів посуду XV – початку XVI ст. з поселення Волиця. Збірка В. В. Ткача. Фонди ДІКЗ м. Дубно.

Археологічна пам'ятка Волиця відображає давній розвиток поселенської структури села Страклів, що, вочевидь, мусило призвести до іменування усього поселення Стракловом. На сьогодні топографія цього села пов'язана лише з мисом I пам'ятки. Поселення на III–V мисах припинило своє існування на кінець XVI ст., що висвітлює

Рис. 118. Археологічна пам'ятка Сурмичі п. 3 (А) на карті генерального штабу РККА 1939 р. на основі зйомки 1885 р.

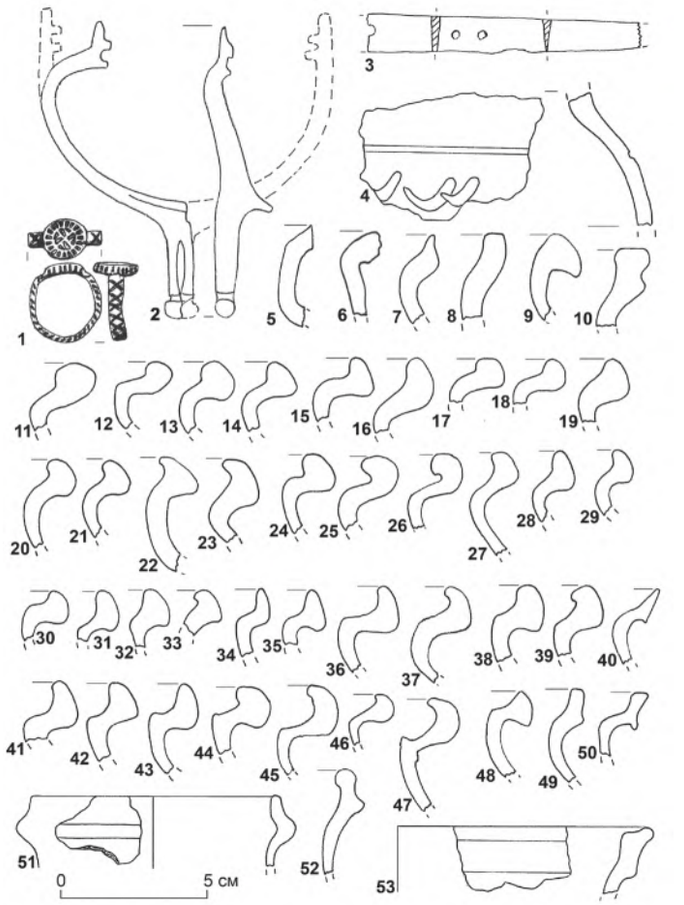

Рис. 119. Знахідки з поселення Сурмичі п. 3: 1 – перстень; 2 – шпора; 3 – фрагмент ножа; 4–53 – фрагменти посуду XV – початку XVI ст. Збірка В. В. Ткача. Фонди ДІКЗ м. Дубно.

у цей час просторове відокремлення Волиці від Страклова (рис. 82). Культурний шар XVII–XVIII ст. на всій території пам'ятки відсутній, окрім мису I пов'язаного з подальшим розвитком села Страклів та окрім ділянок поблизу села Волиця, де виявлено поселення Цукровий завод п. 3 та Цукровий завод п. 4 [8, с. 9].

На мису V пам'ятки Волиця в 1947 р. Маркіяном Смішком було встановлено наявність могильника на якому досліджено 25 поховань (рис. 32). На підставі знахідки в обвалі схилу, який руйнував могильник, монети карбованої в 1492–1506 рр. та персня XV–XVII ст. з поховання дослідник відніс його існування до XVI ст. [306, с. 352–353]. На цьому ж мису зафіксовано сліди розораної печі, що була складена з глиняних валиків із включенням кераміки XV–XVI ст., розташована приблизно за 0,3 км на північний захід від могильника [321, с. 106].

Страклів і Волиця – єдині села в околиці Дубна, які не перейшли під владу Дубенського замку. В першій половині XVI ст. ними володів Юхно Тороканівський, а після нього князі Пузини. Примітно, що в документах XVI ст. неодноразово зазначається, що Страклів складався з двох частин [307, с. 395, 398]. Розділення території єдиного поселення фіксується також за археологічними

джерелами. Однак і після цього село Волиця продовжувало перебувати у власності страклівських вотчинників. Сама назва села (нині мікрорайону міста) вказує на його розвиток завдяки звільненню від сплати побору на певний період часу. Цей привілей стосувався новостворених поселень, або ж таких, що постраждали під час військових нападів. У період козацько-польської війни село Волиця знову фігурує в подимних реєстрах, як складова частина Страклівського володіння Пузин і назване в них Волиця Страклівська [95, с. 493]. І надалі Волиця продовжувала зберігати соціальний зв'язок зі Страклов. Зокрема, це проявлялося в тому, що тут не було своєї церкви, а на планах XIX – початку XX ст. воно все ще відмічене як Волиця Страклівська.

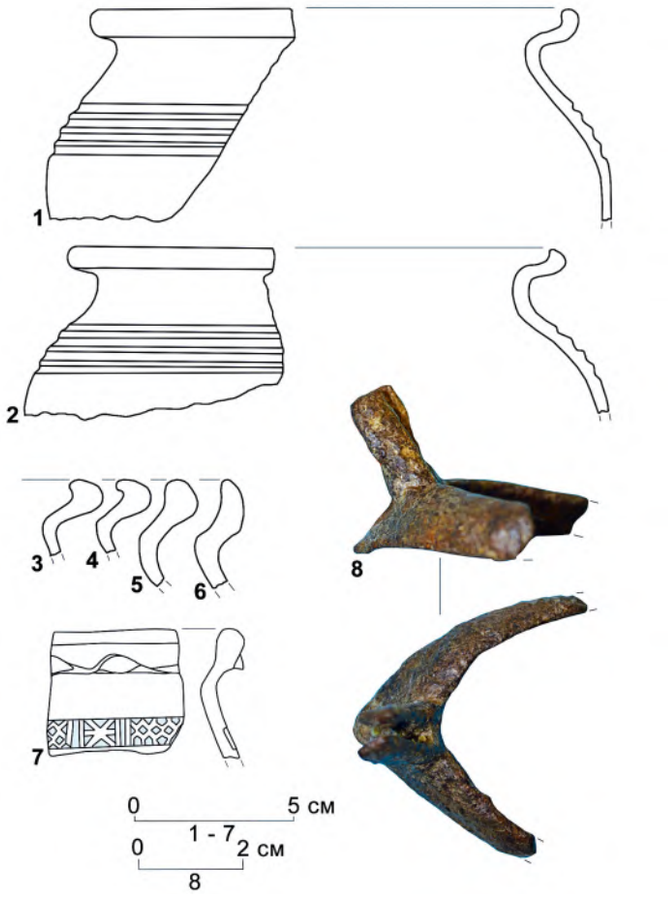

Рис. 120. Вибірка знахідок з поселень: 1–6 – Тараканів п. 4; 7 – Тараканів п. 5; 8 – Тараканів п. 3. Збірка В. В. Ткача. Фонди ДІКЗ м. Дубно.

Гіпотетично до боярського володіння належало поселення, відоме як археологічна пам'ятка ***Сурмичі п. 3****. Окрім фрагментів посуду XV – початку XVI ст. (рис. 119, 5–53), тут знайдено також шпору з коліщатком (рис. 119, 2), яка є атрибутом професійного кінного воїна та перстень з орнаментованим щитком. Центральним елементом на ньому є невелика свастика, що оточена по колу дрібними видовженими заглибленнями. Дужка персня прикрашена по всій поверхні рядом X-подібних насічок (рис. 119, 1). Шпора належить до типу V за Анатолієм Кірпічніковим. Домінування цього типу шпор припадає на другу половину XIV–XV ст. [196, с. 68]. Зміни у топографії давнього Страклова і припинення існуванна поселення Сурмичі п. 3 могли відбутися після татарських нападів XVI ст.

Крім розглянутих вище поселень важливе значення для підйо-

* Поселення Сурмичі п. 3 попри назву не пов'язане із просторовим розвитком одноіменого передмістя Дубна. В XV – на початку XVI ст. воно було значно відлеглим від нього. Свою назву ця пам'ятка отримала у міру близькості до адміністративних меж сучасного мікрорайону, на який перетворилося колишнє передмістя.

му Дубна мав перехід до його власника Івана Острозького «іванської дільниці» з селами М'ятин, Головчиці, Підборці та Дитиничі, які він купив у свого брата Юрія Острозького у 1463 р. [121, s. 44, уточнення дати на s. 160].

Як можна бачити, процес перетворення Дубна на місто проходив у середовищі феодалізованому різними представниками князівського і боярського станів. Перехід належних їм поселень під владу князів Острозьких мав стимулюючий вплив на зростання міста. Протягом XIV–XV ст. розглянуті поселення досягли відчутного господарського підйому, тому власники Дубна були зацікавлені, щоб отримати над ним свою владу. З іншого боку, фінансова скрута та спустошливі татарські напади підштовхували вотчинників до продажу чи застави своїх маєтків, як ми бачимо на прикладі Тороканова і Знесення.

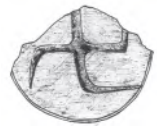

РОЗДІЛ 3

РОЗВИТОК ДУБНА В XVI–XVIII СТ.

3.1. Топографія замку

Дубенський замок князів Острозьких становить інтерес як одна з головних резиденцій родини, чиї представники два століття визначали політичну і культурну долю Волині. В контексті фортифікаційного будівництва на українських землях у ранньомодерний час він має яскраво виражену своєрідну оборонну систему. Поряд із унікальністю пам'ятки, в її історії присутня велика кількість білих плям і дискусійних епізодів, які часто не дозволяють у повній мірі вирішити такі питання, як, наприклад, призначення помешкань, принцип використання оборонних споруд і комунікацій, час зведення і перебудови замкових будівель. За великим рахунком, відсутність на сьогодні ґрунтовних досліджень з історії Дубенського замку спричинена як малою кількістю писемних джерел, зокрема, поки що невідомих описів, так і суттєвими перебудовами, які зазнала пам'ятка в другій половині XIX – першій половині XX ст. Археологія дозволяє

Рис. 121 Палац князів Любомирських і північний бастіон Дубенського замку. Вигляд із півночі. Літографія, опублікована в «Tygodnik illustrowany» за 1876 р.

Рис. 122. Вежа північного бастіону замку і вигляд на долину Ікви. Листівка 20–30-х рр. XX ст. Матеріали відділу історії ДІКЗ м. Дубно.

значною мірою залучити до відтворення історії замку матеріальні джерела, цінність яких у даній ситуації зростає.

Показовим щодо далекого від завершення дослідження розвитку Дубенського замку є той факт, що про його будівництво і ранню історію промовляє швидше історіографічна традиція, ніж історичні джерела. У доробках польських та російських істориків XIX – першої половини XX ст. роль у зведенні замку найчастіше відводиться князям Василю Красному або його сину Івану Васильовичу Острозькому [378, s. 7; 375, s. 17; 194, c. 21; 113, c. 118; 384, s. 6]. При цьому інколи вказується на поступове удосконалення якості замкових укріплень, які у простішому вигляді могли постати ще при князеві Федору Острозькому і були замінені мурованими спорудами при Костянтині Івановичу. Ця, на перший погляд, вірогідна модель розвитку замку є лише відображенням ретроспективи давнього і безперервного володіння Дубном князями Острозькими, як одним із своїх ключових маєтків. Проте, вона закономірно натикається на труднощі, коли виникає необхідність її підтвердження.

Одне з найбільших питань, яке продовжує хвилювати кола дослідників: чи є у бастіонному замку частини, які можна відносити до XV ст.? У 20–30-х рр. XX ст. безапеляційно прийнята наступність архітектурного комплексу замку від кінця XV до XVIII ст. послугувала підставою для реалізації реставраційного проекту, за яким в'їзна брама та надбрамний корпус отримали свій сьогоднішній вигляд (рис. 25)

Рис. 123. Надбрамний корпус замку. Світлина 1925 р. Автор Генрик Поддембський. Матеріали відділу історії ДІКЗ м. Дубно.

[230, с. 184–186]. Обґрунтований на вищому рівні та втілений у життя, він продовжує слугувати унаочненням «середньовічної» древності існуючої до сьогоднішнього часу пам'ятки. Проте, це не викликає заперечень хіба що з точки зору спадковості та символізму.

Виключно тривале повторення тези про існування замку в XIV чи першій половині XV ст. поступово призвело до того, що вона почала сприйматися як не потребуючий доказів факт. Однак, перша достовірна згадка, яка вказує на існуючий замок, відноситься до 7 лютого 1492 р. Вона повідомляє про забезпечення Дубенських Миколаївської і Воскресенської церков десятиною із замкового млина [338, с. 248]. Дубном володів (тоді ще як селом) князь Костянтин Іванович Острозький. Вочевидь, засвідчене будівництво замку пов'язане з періодом бурхливої містопланувальної роботи, яку вів цей князь та виклопотанням для поселення міських привілеїв в 1498 р. Саме наявність оборонного осередку була для цього однією з головних умов.

У королівському листі Сигізмунда I від 1507 р. князю Костянтину Острозькому про підтвердження міського статусу Дубна та надання йому Магдебурзького права, монарх вживає такі слова: *«зважаючи на те, що при цьому ж місті Дубно, замок для затримання найбільш лютих ворогів, татарів і інших вибудував і устаткував (ориг. extruxit ac instauravit)…»* [122, s. 52–53; 130, s. 24–25]. Це документальне свідчення важливе тому, що у ньому йдеться не про батька чи діда Костянтина, а про його особисту причетність до будівництва

замку. Привертає увагу і те, що тут стосовно побудови замку вжито минулий доконаний час. Тобто, на 1507 р. замок вже існував і королю було відомо, що побудував його князь Костянтин. До цього потрібно додати, що згідно традиції саме цей князь «*замок стародавній підняв, а швидше наново відбудував*» [390, s. 9; 371, s. 247]. Деякі дослідники вважали, що процес будівництва був тривалим: з 1489 по 1506 рр. [355, s. 107; 390, s. 9]. Така думка потребує зауваження, адже через відсутність князя Костянтина Івановича, який в період з 1500 до 1507 р. перебував в московському полоні, будівництво навряд чи могло відбуватися. Тим більше, що в 1501 р. помер його співправитель – рідний брат князь Михайло. Оскільки, у королівській грамоті 1507 р. йдеться про вже існуючий замок та беручи до уваги вказані обставини слід вважати, що роботи по будівництві замку мали б проходити в останні десятиліття XV ст., до отримання Дубном міського права.

Рис. 124. Замок князів Острозьких в Дубні на плані близько 1760-х рр. Стрілками показано рештки давніх укріплень на острові.

Рис. 125. Дубенський замок на плані 1907 р. Фонди ДІКЗ м. Дубно Д-III-3410.

Що ж до розташування першого замку князів Острозьких, то важливі відомості залишив Ульріх фон Вердум, який, описуючи в 1671 р. бастіонний замок, відзначав, що від нього «*…по праву руку [від подвір'я замку – авт.] видно мур з житловими кімнатами на рівні з землею [вірогідно, південний флігель замку – авт.], а на кінці мур з ровом, яким можна пройти до* ***старого замку****, де забудова лише з дерева, захищена частково мурами, вежами і земляними валами, але вся зруйнована*» [128, s. 167]. Це повідомлення дозволяє поміщати старий замок на місці давньоруського дитинця, який в топографічному відношенні, дійсно, був найкращим місцем для спорудження укріпленого осередку. Подібні приклади ми можемо спостерігати в розташуванні замків Острозьких на місці давньоруських городищ в Острозі, Степані, Старокостянтинові. В Дубні до переваг використання для цієї мети території дитинця належав природний захист водою, який доповнювався ровом, що дугою відділяв дитинець від основної частини мису, надаючи цій ділянці острівного положення. Крім цього, поблизу нього проходило давнє транспортне сполучення між Луцьком і Острогом, що потребувало регуляції та охорони.

Лаконічне повідомлення Ульріха фон Вердума дуже узагальнено дає можливість уявити архітектурні особливості старого замку. Увага до місця його розташування зафіксована також в картографічних джерелах XVIII – початку XX ст. Однак, пов'язати зображені елементи з існуючим тут колись замком дозволяють лише декілька планів. Серед них план, складення якого дослідники відносять до 1760-х рр., де на місці старого замчища зафіксовані рештки укріплень (рис. 124). На плані кінця XVIII – початку XIX ст. тут вже значиться «*Театральный дом деревянный*» [289, с. 130]. Цікавим з-поміж інших є план 1907 р. із фондів ДІКЗ м. Дубно (рис. 125). На ньому у центральній частині острова диспоновано квадрат, сторони якого мають довжину, масштабовану в межах 60–70 м. У квадрат поміщено прямокутник, який, можливо, є позначенням решток будівлі. З середини квадрата по кутах позначено чотири малих квадрати, які дуже нагадують місця розташування веж [58]. Відзначимо, що на час складання цього плану на острові зберігалися лише фундаменти замку, про що згадувалось у військово-статистичних оглядах Волинської губернії 1850 і 1890 рр. [97, с. 140; 101, с. 13]*. Орест Фотинський, відвідавши Дубно в кінці XIX ст., зауважив, що про розташування цього давнього замку ледь можна було щось допитатись у місцевих мешканців, адже на той час від нього, «*окрім слідів фундаменту, не збереглося нічого*». При цьому цікавим є зауваження дослідника,

Рис. 126. Топонім «Замчисько» на місці дитинця старого замку. Фрагмент плану Дубна 1939 р.

Рис. 127. Залишки давніх фундаментів на місці дитинця старого замку князів Острозьких. 50-ті рр. XX ст. З архіву РЕМ.

* За розповідями місцевих мешканців, під час копання ям для обслуговування автопарку районних електромереж, наштовхнулися на кам'яні фундаменти, які для цього довелося розбивати відбійними молотками.

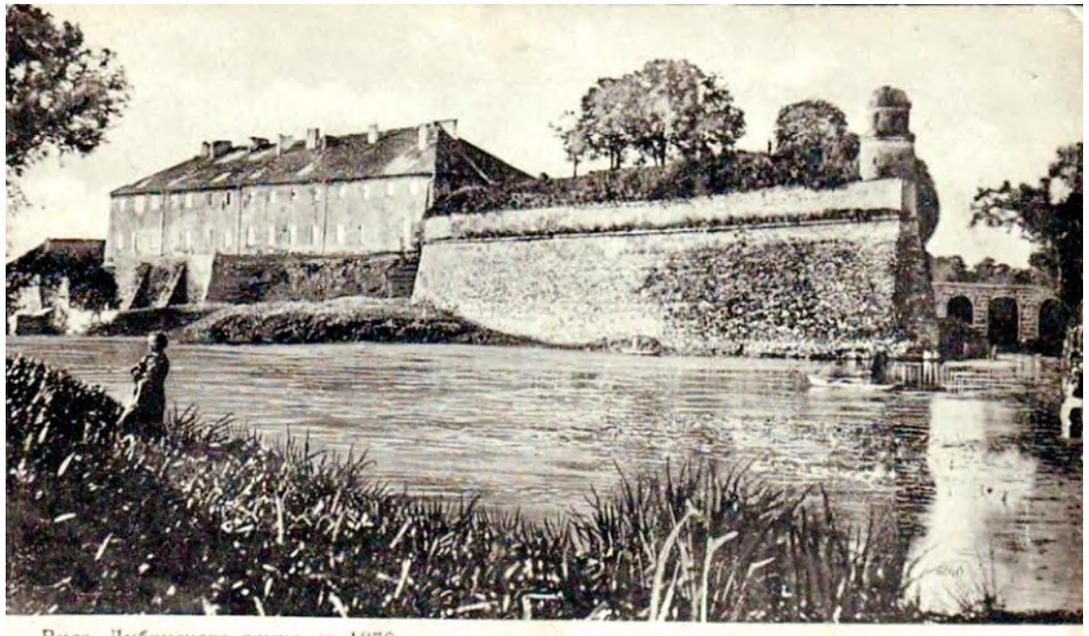

Рис. 128. Палац князів Любомирських і північний бастіон Дубенського замку. Вигляд із півночі. У рові добре видно мурований міст на аркоподібних опорах. Листівка 1870 р. Матеріали відділу історії ДІКЗ м. Дубно.

що фундаменти (рис. 127) на острові місцеві жителі називали замком Острозьких, а існуючий комплекс бастіонного замку – замком Любомирських [341, с. 199]. Таким чином, на плані 1907 р. картограф наніс, ймовірно, лише контури неіснуючих на той час споруд, або лише узагальнено натякнув на колишнє укріплення. Топоніми Замчисько та Підзамче зберігалися за крайньою ділянкою мису до 30–40-х рр. минулого століття (рис. 126) [300, с. 46].

Припинення функціонування старого замку в першій половині XVII ст. пов'язане з будівництвом у цей час більш надійного мурованого замку за бастіонною системою. Новий замок був необхідним як відповідь на зростання з середини XVI ст. сили наступального озброєння, особливо потужної артилерії, здатної знищити баштово-стінні типи укріплень. Крім того, потреба як в більшому за розмірами, так і ефективнішому оборонному осередку була зумовлена підвищенням значення Дубна як «другої столиці» для князів Острозьких та перетворення міста на адміністративний центр острозької ординації. Роботи по побудові нового замку були ініційовані старшим сином князя Василя Острозького – Янушем, вірогідно, уже після розподілу володінь з братом в 1603 р. Простежити окремі хронологічні етапи будівництва елементів фортифікацій бастіонного замку складно, що, проте, може бути пояснене комплексним втіленням конкретного проекту, ім'я

автора якого досі залишається невідомим.

Юзеф Дуткевич стверджував, що бастіонний замок у Дубні був збудований в кінці XVI ст. [368, s. 233]. Підставою для цього послугував ужитий під час перебудови стиль, властивий для нової італійської оборонної архітектури, яка поширилася на українських землях у другій половині XVI ст. Томаш Кемпа вважав, що замок перебудовано на початку XVII ст. [194, с. 102]. Петро Ричков звернув увагу, що в основі проектування зовнішнього вигляду в'їзної брами замку лежить взірець проекту Себастьяно Серліо (1475–1554 рр.), взятий майже без змін із сьомої книги трактату цього архітектора. Відзначалося також, що спільні ренесансні риси оформлення в'їзної брами замку має брама південного корпусу францисканського монастиря у Межирічі Острозькому, побудована з ініціативи того ж Януша Острозького між 1606 і 1610 рр. [289, с. 126]. Отже, різні дослідники сходилися у тому, що архітектура бастіонного замку не заходить давніше другої половини XVI ст. та пізніше за початок XVII ст. На сумнівність будівництва бастіонного замку пізніше вказує також поширення на українських землях у 20–30 рр. XVII ст., голландської системи фортифікацій, за взірцями якої були побудовані у цей час замки у Збаражі, Золочеві, Бродах. Їм характерні прості бастіони без орильйонів, а також значно коротші куртини. Дубенський замок за формою своїх бастіонів стоїть набагато ближче до замку князів Радзивилів в Олиці, який збудований не пізніше кінця XVI – початку XVII ст.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дитинець старого замку

У процесі археологічних робіт 2015 р. в північній частині на краю старого дитинця було закладено розкоп площею 21 м² (рис. 129, 3). Встановлено, що на підвищенні культурний шар знищений до материка. Натомість, нижче по схилу культурний шар пізнього середньовіччя зберігся у вигляді світло-бурого грунту, потужністю до 0,7 м (рис. 130). Він містив значну кількість фрагментів цегли «пальчатки», каміння, кістки тварин, посуд, кахлі, залізні вироби, уламки керамічних полив'яних плиток на підлогу, фрагменти віконного скла і свинцевих віконних оправ, кулі, двохденарій короля Сигізмунда II Августа 1570 р. карбування. У верхній ділянці його заміщав виразний прошарок світло-сірого пухкого ґрунту, товщиною до 0,4 м, який прилягав до збереженої основи мурованої споруди (Споруда 1). Окрім великої кількості аналогічних знахідок, виявлених у шарі вище, був насичений лускою риб, кістками птахів та ссавців (об'єкт 1а). Ідентичний за наповненням прошарок відзначено у нижній ділянці розкопу.

Ці шари сміттєвого походження утворились під час будівельних робіт в замку та внаслідок систематичного, досить тривалого викидання на схил сміття, у тому числі залишків від переробки, приготування та споживання їжі, що дає можливість припускати існування поруч з північним схилом кухні.

Керамічний посуд

Горщики. Всього із світло-бурого та світло-сірого пухкого шарів виділено п'ять типів горщиків. Найраніші вироби, які відносяться до періоду володіння Дубном князями Острозькими, представлені двома, порівняно нечисельними типами. Вони виготовлені з якісної глини на швидкообертовому гончарному крузі та добре випалені. Тип II має край вінця, що сформований у вигляді плавно відігнутого назовні, слабовираженого валика з невеликою увігнутістю зсередини (рис. 131, 12, 13). Такий спосіб формовки вінця за порівняльними розробками датується XV – початком XVI ст. [240, с. 56; 46, с. 39, 40, 42]. Тип IV складає декілька вінець, які потовщені та присадкуваті з увігнутістю зсередини, а по зовнішній стороні розчленовані й оздоблені пластичними наліпами (рис. 131, 25–28). Поширення таких вінець горщиків припадає на кінець XV – першу половину XVI ст. [240, с. 60].

Найбільша кількість фрагментів належить якісним горщикам, виділеним у тип I та тип III. Горщики типу I виготовлені з добре відмуленої глини на швидкообертовому гончарному крузі. Вони доброго випалу та одношарові на зламі. Вінце має косозрізану, дещо випуклу чи навпаки увігнуту зовнішню грань, часто виражену нижню закраїну (рис. 131, 1–11). В окремих випадках присутня орнаментація по зовнішній грані вінця і по плічках у вигляді рифленої хвильки, ліній, ряду вдавлень. Горщики з манжетоподібними вінцями добре відомі з будівель, датованих монетними знахідками другою половиною XVI – початком XVII ст. з Острога і Дубна [19, с. 18–20; 45, с. 36–39].

Горщики типу III – це вироби з білим чи сірим кольором черепка. Їм характерні вінця, що мають потовщений верхній край, округлої форми. В нижній чи середній частині висоти вінця присутній дзьобоподібний виступ чи закраїна (рис. 131, 14–22). В окремих випадках вони покриті жовтою чи зеленою поливою, орнаментовані опискою. Спостерігається розвиток декору вінець пластичними хвильками і вдавленнями (рис. 131, 23, 24). Горщики типу III з'явились у XVI ст. Деякі його варіанти, зокрема потоншеної форми із дзьобоподібним виступом посередині, побутували протягом першої половини XVII ст., про що свідчать матеріали з об'єкту 2 (2018 р.), дослідженого на Підборецькому монастирі та із споруди 1 з розкопок у Дубні по вул. Старій, 67 [18, с. 14–18].

Становлять інтерес також знахідки фрагментів горщиків, що

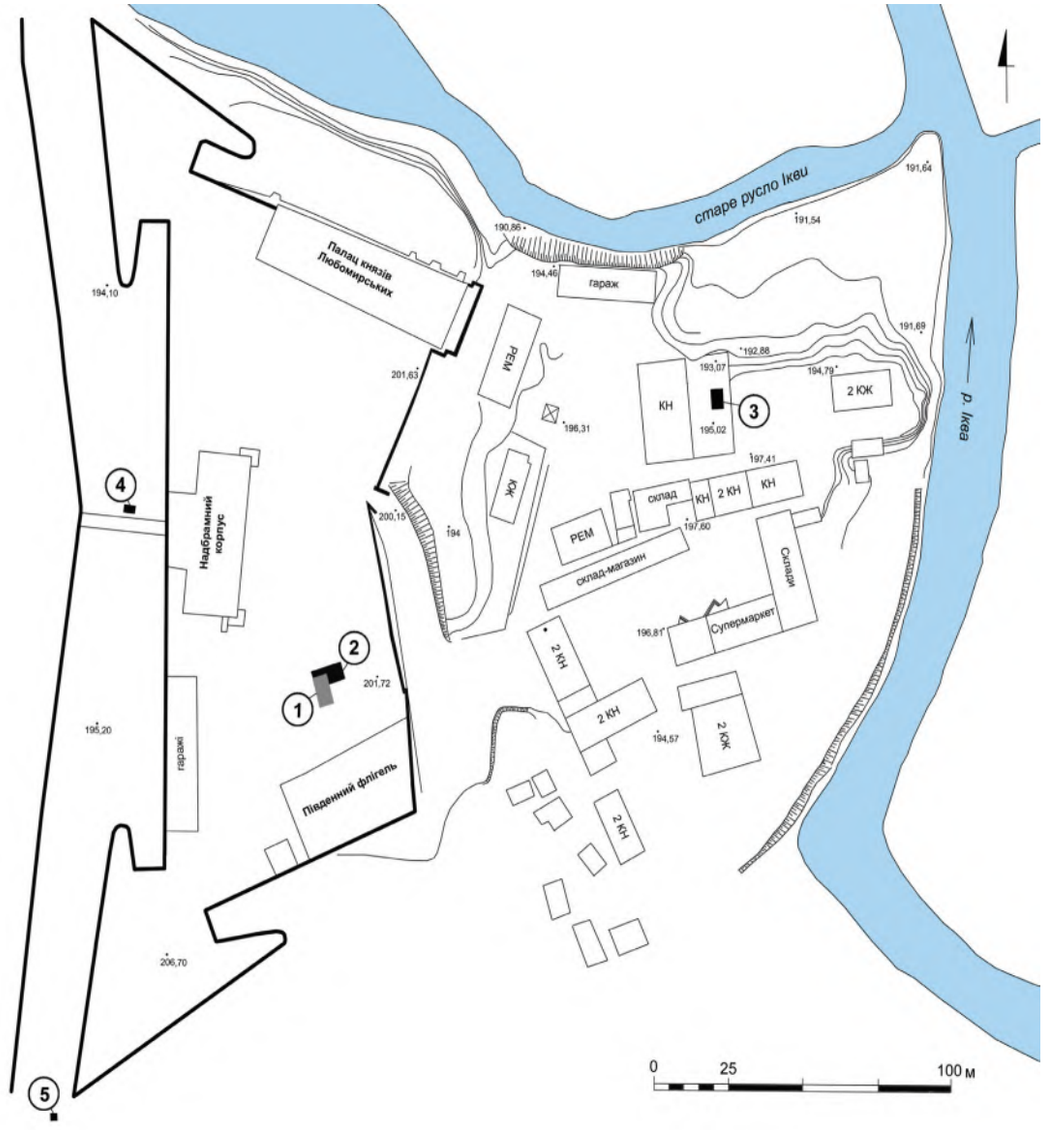

Рис. 129. План Дубенського замку з позначеними ділянками, на яких проводилися археологічні дослідження: 1 – розкоп 1995 р., 2 – розкоп 1997 р., 3 – розкоп 2015 р., 4 – шурф 2012 р., 5 – шурф 2007 р.

мають шерехату, а то й бугристу поверхню, в глиняному тісті присутні крупні домішки жорстви і піску. Такі вироби відомі з літератури, як «кераміка архаїчної групи» і датуються досить широко від XIV до початку XVII ст. (рис. 131, 29–36). Менша кількість виробів належить макітрам, тарілкам, глекам, мискам, покришкам, сковорідкам та кухлям.

Тарілки поділяються на два типи: тип I – сірі, часто з димленою поверхнею, вироби, які мають низько розхилені береги, що закінчуються округлим потовщеним вінцем (рис. 132, 23, 24); тип II – вироби

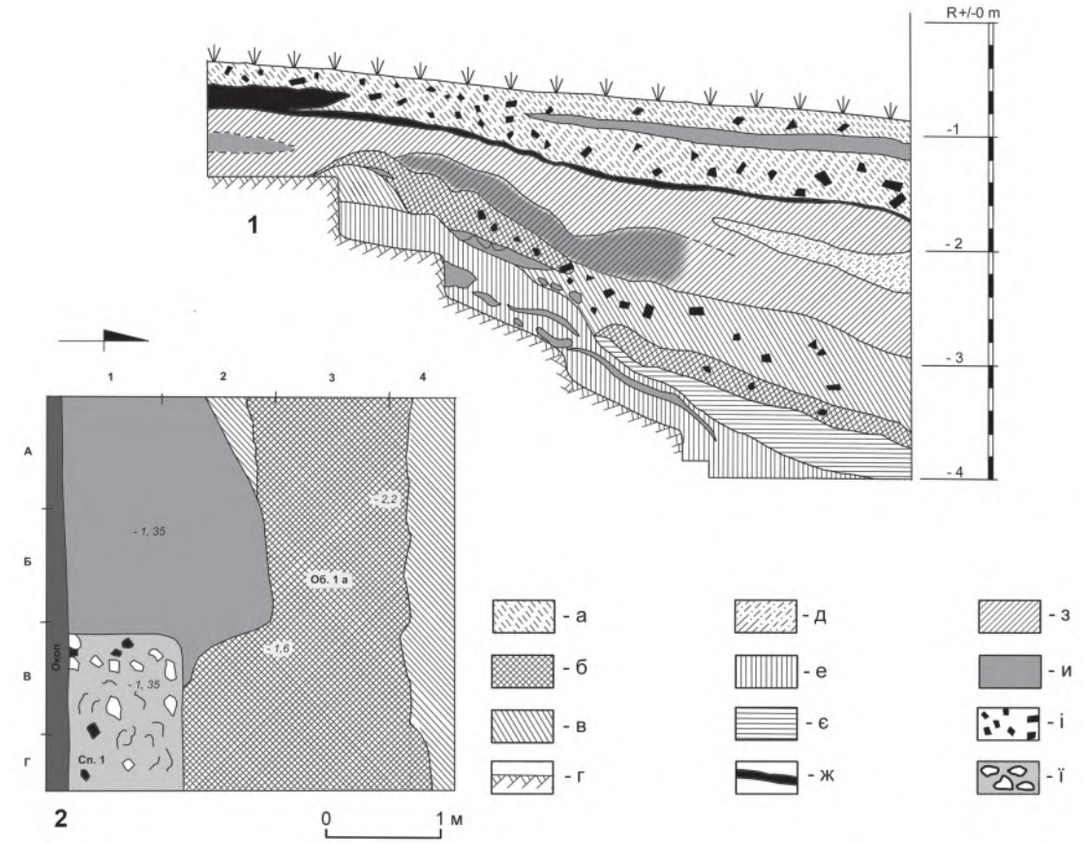

Рис. 130. Дитинець старого замку. 1– Стратиграфія західної стінки розкопу 2015 р. 2 – споруда 1 та об'єкт 1а. Умовні позначення: а – насипний грунт; б – пухкий світло-сірий прошарок; в – світло-бурий шар; г – материковий рівень; д – рештки будинку 20–30-х рр. XX ст.; е – чорний гумусований шар; є – темно-каштановий органічний шар; ж – дроблений торфобрикет; з – світло-сірий перевідкладений шар; и – лесоподібний суглинок; і – цегла, ї – каміння у вапняному розчині. Розкопки автора.

з білим кольором черепка, яким характерні широкі, низько розхилені береги, що закінчуються округлим потовщеним вінцем. Перехід від берегів до дзеркала тарілки позначений гострою закраїною (рис. 132, 25). Вироби, декоровані штамповим орнаментом, рифленими лініями й багатолінійними хвильками. Тарілки типу II широко вживаються у першій половині XVII ст., але їхнє входження у побут населення Волині відбувається не пізніше кінця XVI ст. Тоді як тарілки типу I можуть датуватися другою половиною XVI – початком XVII ст. Окремо виділяється тарілка, яка виготовлена з червоної глини з підполивним поліхромним розписом по білому ангобу. Це імпортний виріб, який за технікою оздоблення належить до півмайоліки.

Миски, здебільшого, представлені білими полив'яними посудинами, які орнаментовані по вінцях хвилястими лініями (рис. 132,

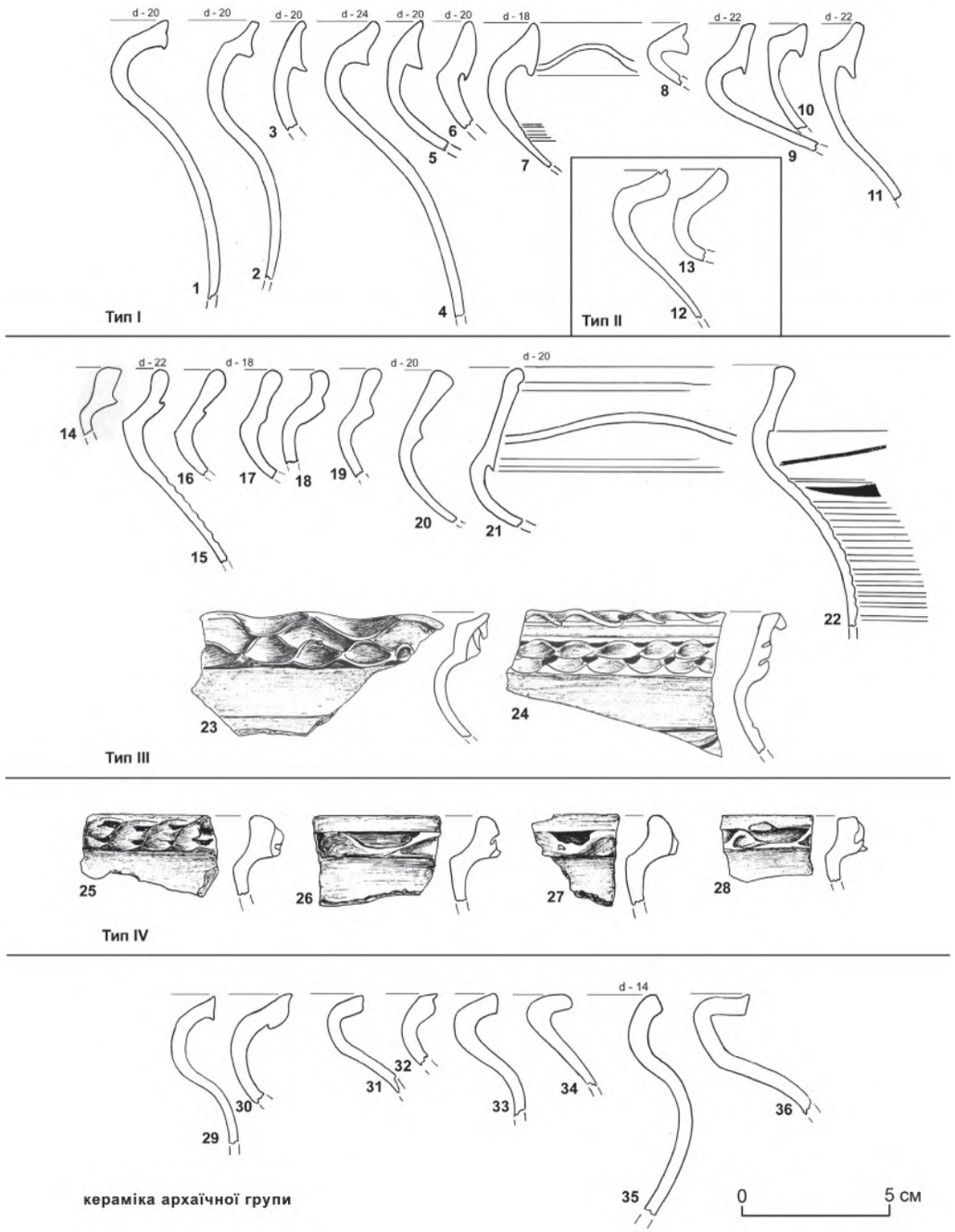

Рис. 131. Дитинець старого замку. Типи вінець горщиків із світло-бурого та світло-сірого пухкого шарів. Розкоп 2015 р.

11, 12). Декілька екземплярів відноситься до сироглиняних і димлених виробів. Один з них належить мисці, що має виступаючі плічки, які прикрашені поздовжньо розчленованим валиком, додатково розділеним короткими вертикальними порізами, а карнизик сформований у формі пластичної хвильки (рис. 132, 13).

Глеки належать до двох типів: тип I – димлені сірі гладиші, які мають високу плавно відігнуту назовні шийку, що непомітно переходить у вінця (рис. 132, 14–16); тип II – біло та світлоглиняні глеки, покриті зеленою та жовтою поливою.

Покришки представлені виробами сірого кольору конічної форми, які мають ґудзеподібне завершення вгорі та виступаючу огранену чи округлу ніжку з потовщеним краєм (рис. 132, 17–21).

Сковорідки належать до виробів, які мають білий чи світло-сірий колір черепка, мають високопідняті, прямі чи слаборозхилені стінки, які закінчуються відігнутим і потовщеним краєм (рис. 132, 22). Ззовні стінки інколи декоровані лінійним рифленням. Дно відносно стінок дещо округле, опирається на три ніжки. Сковорідки покриті всередині поливою зеленого чи жовто-коричневого кольору.

Кухлі знайдені у вигляді фрагментів полив'яних виробів з верхньою частиною конічної форми, що декоровані багатолінійним рифленням, ромбічним штампом, трикутними лініями (рис. 132, 8–10).

Ці види посуду за формами, технологією виготовлення та орнаментацією характерні для XVI – початку XVII ст.

У верхньому перевідкладеному шарі знайдено уламок невеликої тонкостінної посудини з потовщеним рівним денцем (рис. 135, 8). На стінках з внутрішньої сторони збереглися грудки прикипілого окисленого металу, а навколо них тонкий шар жовтої поливи. Посудинка має ознаки ремісничого призначення. Можна припустити, що вона використовувалась для приготування поливи чи якихось барвників.

Скляні вироби

Скляних виробів знайдено небагато. Із посуду – це фрагменти скляних келихів та вушко від кухля. Близько 70 уламків належить віконному склу. Реконструйовано шибки круглої форми, що мали діаметр 9 см, товщину до 2–2,5 мм і загнутий удвоє зовнішній край (рис. 135, 1–3).

Архітектурно-будівельна кераміка

Плитки на підлогу. Було виявлено чотири фрагменти керамічних плиток, з яких три у світло-бурому шарі, що дозволяє впевнено віднести їх до часу існування старого замку. Вони прямокутної форми, товщиною 1,3–2,5 см, на одній збереглася смуга поливи зеленого

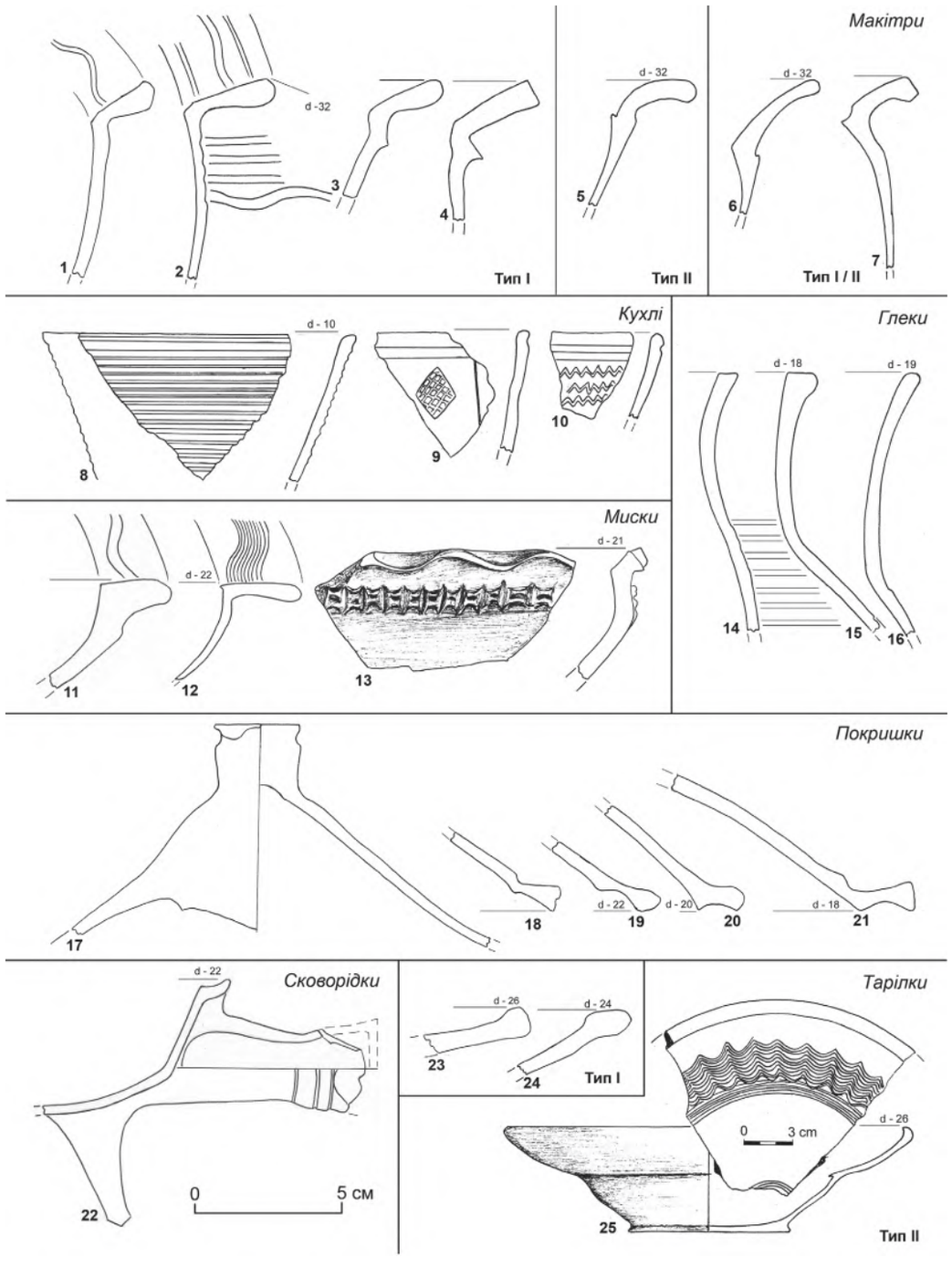

Рис. 132. Дитинець старого замку. Типи вінець горщиків із світло-бурого і світло-сірого пухкого шарів. Розкоп 2015 р.

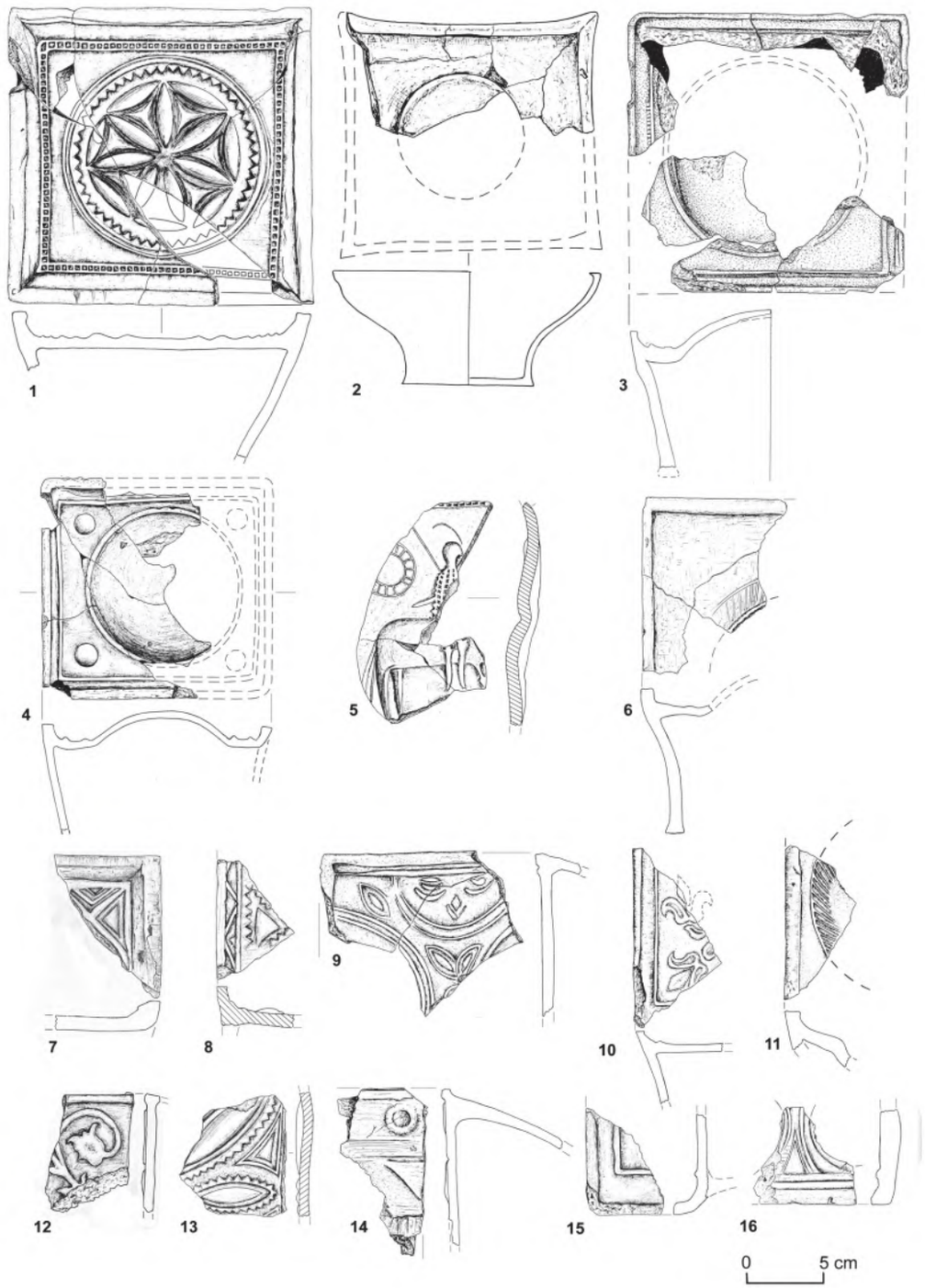

Рис. 133. Дитинець старого замку. Вибірка кахель. Розкоп 2015 р.

кольору (рис. 134). Полив'яні плитки на підлогу виступали елементом оздоблення представницьких осередків. Вони добре відомі з досліджень замкових комплексів XVI ст., зокрема, у Мірському, Любчанському та Гродненському замках Білорусі [189, с. 64; 142, 319].

Кахлі. Знайдено близько 100 фрагментів мископодібних кахель, серед яких поруч із сироглиняними виробами виділяється невелика кількість білоглиняних кахель. Однак реконструювати вдалося лише одну кахлю з розмірами устя 17×17 см, висотою – 11,5 см, діаметром основи – 10 см (рис. 133, 2). За матеріалами з Польщі ужиток мископодібних кахель припадає на XV – першу половину XVII ст. [364, s. 84–87]. Використання мископодібних кахель у Дубні до першої половини XVII ст. підтверджується їхніми знахідками в об'єктах цього часу на Підборецькому монастирі.

Коробчасті кахлі різняться між собою за способом моделювання лиця кахлі. З них виділяються кахлі з високим бортиком, лицева сторона яких сформована у вигляді випуклої (рис. 133, 3, 4, 6), рідше увігнутої півсфери (рис. 133, 11). Рідкісним варіантом виступає кахля з високим бортиком, лицева частина якої обрамлена рельєфною рамкою. Від бортика до рамки кахля покрита зеленою поливою, а всередині рамки – жовтою (рис. 133, 15). Знайдено кахлю, яку прикрашає велика випукла півсфера, а в її кутах розташовані чотири малі випуклі ґудзі (рис. 133, 4). Аналогічну за моделюванням лиця кахлю було виявлено на території бастіонного замку у скупченні печі 1 (об'єкт 5) (рис. 138, 4) [39, с. 14]. На території Польщі кахлі з випуклою чи увігнутою півсферою датуються XVI – початком XVII ст. [364, s. 92, 93]. В Острозі такі кахлі виявлені у будівлі другої половини XVI ст. [45, с. 38].

У світло-сірому пухкому і світло-бурому шарі виявлено кахлю

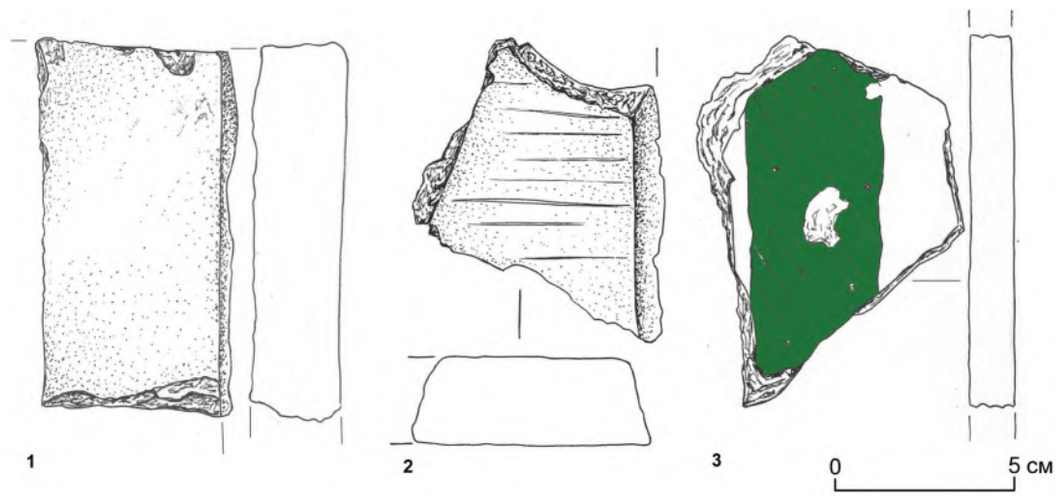

Рис. 134. Дитинець старого замку. Фрагменти керамічних плиток на підлогу. Розкоп 2015 р.

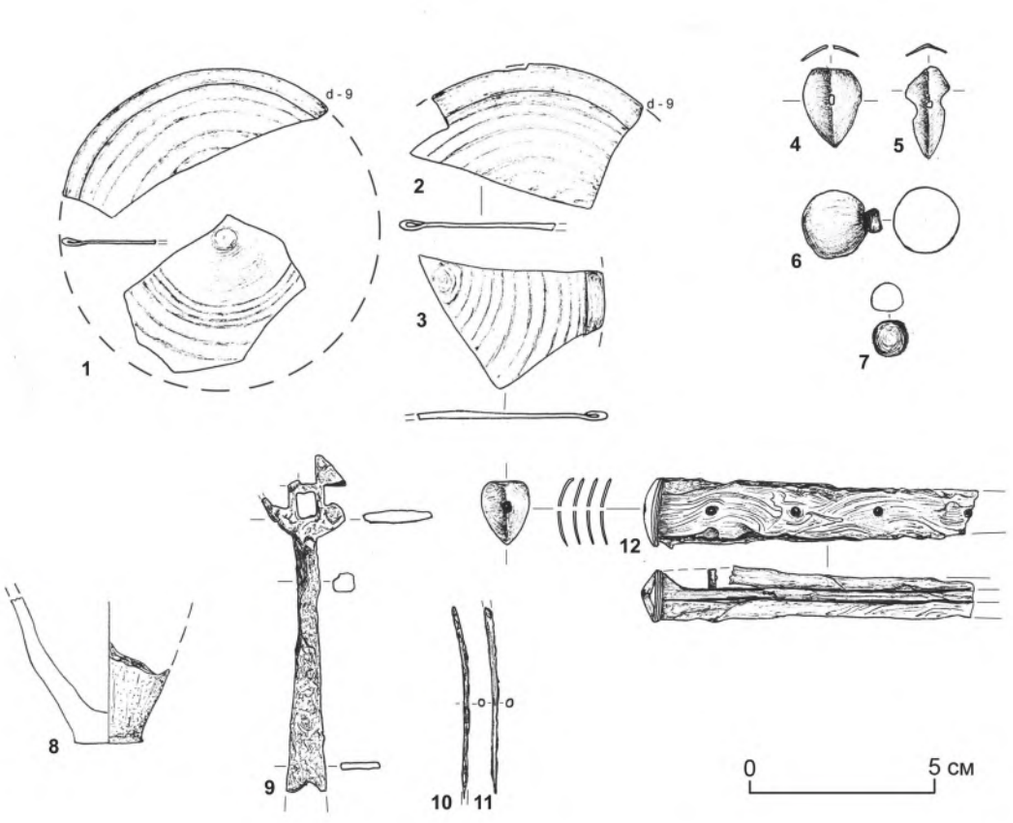

Рис. 135. Знахідки із дитинця старого замку: 1–3 – уламки віконних шибок (скло); 4, 5 – торцеві накладки на руків'я ножів (мідновмістний сплав); 6, 7 – кулі (свинець); 8 – фрагмент тигля (?) (кераміка); 9 – ключ (залізо); 10, 11 – голки (залізо); 12 – руків'я ножа (залізо, дерево, бронза). Розкоп 2015 р.

з високим бортиком, окресленому по периметру рельєфною драбинкою, в яку вписано коло, що вміщає концентричне рельєфне зображення 7-ми пелюсткової квітки (рис. 133, 1). Аналогічну кахлю знайдено у підсипному грунті бастіонного замку та у культурному шарі з добре вираженими матеріалами XVI ст. на ділянці Майдан Незалежності, 3.

У світло-бурому і світло-сірому перевідкладеному шарах виявлено фрагменти сюжетної кахлі з рельєфним зображенням рицаря верхи на коні. На вершникові виділяється фактурна стилізована кольчуга, а при ньому шабля і спис (рис. 133, 5). Аналогічні кахлі прикрашали печі келій Спасівського монастиря. Фрагмент кахлі із зображенням вершника був знайдений також у бастіонному замку у скупченні печі 1 (об'єкт 5) (рис. 138, 2) [39, с. 13]. Дві вище згадані кахлі датуються XVI ст.

Цегла. Ширина виявленої цегли «пальчатки» складає 11,5–13 см, товщина – 7,5–9 см. Варто відзначити, що укріплення і будівлі бастіонного замку збудовані з тоншої та ширшої цегли. Зокрема,

цегла надбрамного корпусу (у тому числі у склепінні підземель) має параметри 26–28 (довжина)×12,5–14,5 (ширина)×5–6 см (товщина), каземати південного бастіону – 27×13–15,5×5,7–7 см, північного – 27×12,5–14,5×5,5–7 см, підземелля південного флігеля («палац Острозьких») – 27,5×13,5×6 см. При шурфуванні у підземеллі палацу Любомирських, у кам'яних фундаментах були виявлені ніші, змуровані у вигляді арки з цегли «пальчатки» розмірами 29×16×5,5 см, подібні до тих, які наявні у підземеллях південного флігеля (рис. 153). Потоншення і збільшення ширини «пальчатки», на прикладі багатьох архітектурних споруд, слугує індикатором XVII ст. Різниця між розмірами цегли вказує на те, що муровані споруди бастіонного замку виступають пізнішими відносно споруд старого замку, які існували на острові.

Металеві вироби

До залізних виробів належить неповністю збережений ***ключ*** (рис. 135, 9), ***голки*** (рис. 135, 10, 11), ***підківки до чобіт.*** Виділяється ***руків'я ножа***, що складається із залізного плоского черешка з дерев'яними накладками по боках, які були з'єднані чотирма заклепками з бронзи. На торець накладено пошарово чотири тонкі каплеподібні бронзові накладки (рис. 135, 12). Виявлено також ***торцеві накладки*** на руків'я ножів, виготовлені з мідновмістного сплаву (рис. 135, 4, 5).

У різних шарах знайдено фрагменти ***свинцевих оправ*** до віконних шибок. Вони являють собою тонкі пластини, зігнуті поздовж, в утворений таким чином рівчак вставлялась скляна шибка. Зі світло-сірого перевідкладеного шару походять знахідки двох ***куль для вогнепальної збро***ї (рис. 135, 6, 7). Одна з них належить до крупнокаліберних, діаметром 2 см з ливарним хвостиком і, вірогідно, використовувалась для ладнування півгаківниць.

Цвяхи. У сміттєвому шарі на схилі острова було виявлено також більше 200 цвяхів «вухналів» різних розмірів і скоб, що може розглядатись як свідчення наявності в замку дерев'яних будівель, про що також зауважував німецький мандрівник. Про поєднання дерев'яних і мурованих будівель в конструкції замків відомо, зокрема, в Острозі та Старокостянтинові, де в останньому випадку дерев'яним був двохповерховий житловий будинок [338, с. 744, 1171]. Ймовірно, що у старому Дубенському замку мурованими були лише окремі елементи будівель, мур і вежі, а внутрішня забудова – дерев'яною.

Споруда 1

На краю підвищення зафіксовано залишки фундаменту мурованої споруди. Вона була заглиблена у материковий лесоподібний суглинок на 0,3 м і в минулому мала наземне продовження (рис. 136;

Рис. 136. Дитинець старого замку. Фундаменти мурованої споруди в південно-східному куті розкопу 2015 р.

130, 2). Прямий кут основи орієнтований стінами по сторонах світу з розмірами у межах розкопу 1,2×1,4 м. Споруда була збудована на вапняному розчині з каменю вапняку дрібного і середнього розміру із включеннями фрагментів цегли «пальчатки». У розчині знайдено декілька уламків стінок посуду, у тому числі з покриттям поливою, які близькі до виробів уживаних в XVI ст. Споруда стояла понад північним схилом і, мабуть, є рештками вежі чи муру замку, про існування яких згадує Ульріх фон Вердум.

Чисельний археологічний комплекс, який пов'язаний з архітектурно-будівельними конструкціями та побутом дитинця старого замку датується щонайпізніше першою половиною XVII ст. У смітнику та перевідкладеному шарі не виявлено матеріалів другої половини XVII–XVIII ст., а це вказує на те, що у цей період старий замок не функціонував як житлово-господарський осередок родини Острозьких. У першій половині XVII ст. він, ймовірно, ще виконував допоміжне оборонне призначення. Проте, про нього перестають дбати і Ульріх фон Вердум застає старий замок у зруйнованому стані [128, s. 167]. Пришвидшити його руйнування могли також військові дії за участі козацько-селянських загонів влітку 1648 р.

Бастіонний замок

Археологічні роботи, проведені в південно-східній частині подвір'я бастіонного замку дозволили встановити наявність на цій ділянці підсипного шару потужністю 0,7–0,8 м, який утворився у ході нарощення та вирівнювання падаючої на схід природної поверхні мису.

В розкопі 1995 р. на глибині 2,3–2,4 м було виявлено залишки печі у вигляді скупчення каміння, шматків печини та уламків череня (рис. 137, 9). Знайдені серед решток печі (об'єкт 5) фрагменти кераміки, представлені насамперед горщиками, що мають характерні спільні ознаки: оформлення вінець у вигляді потовщеного та заокругленого верхнього краю, ззовні прикрашеного пальцевими защипами, скісними вдавленнями, штамповим орнаментом. Більшості посудинам притаманна широка ввігнутість на внутрішній поверхні вінця (рис. 140, 1–10). Крім того, під завалом печини та в її скупчені знайдено фрагменти кахель без поливи з широким і високим бортиком (рис. 138, 1, 5), а також один екземпляр полив'яної кахлі, рельєфно стилізованої під черепицю (рис. 138, 3). На основі речового матеріалу Віра Гупало датувала комплекс печі кінцем XV ст. [39, с. 14].

Однак потрібно відмітити, що знайдені коробчасті кахлі з високим бортиком, зокрема ті, які мають напівсферичну випуклість по середині, широко вживались у другій половині XVI ст. Так само як і полив'яні кахлі з рельєфом у стилі черепиці мають аналогії у Польщі у другій половині XVI – початку XVII ст. [364, s. 92–93]. Щодо горщиків із валикоподібними вінцями, окремі з яких підгранені, а вінце інших розчленоване і орнаментоване пластичними защипами, то подібні вироби справді з'являються в кінці XV – першій половині XVI ст. [240, с. 60] і лише зрідка відомі у спорудах другої половини–кінця XVI ст. з Дубна та Остро-

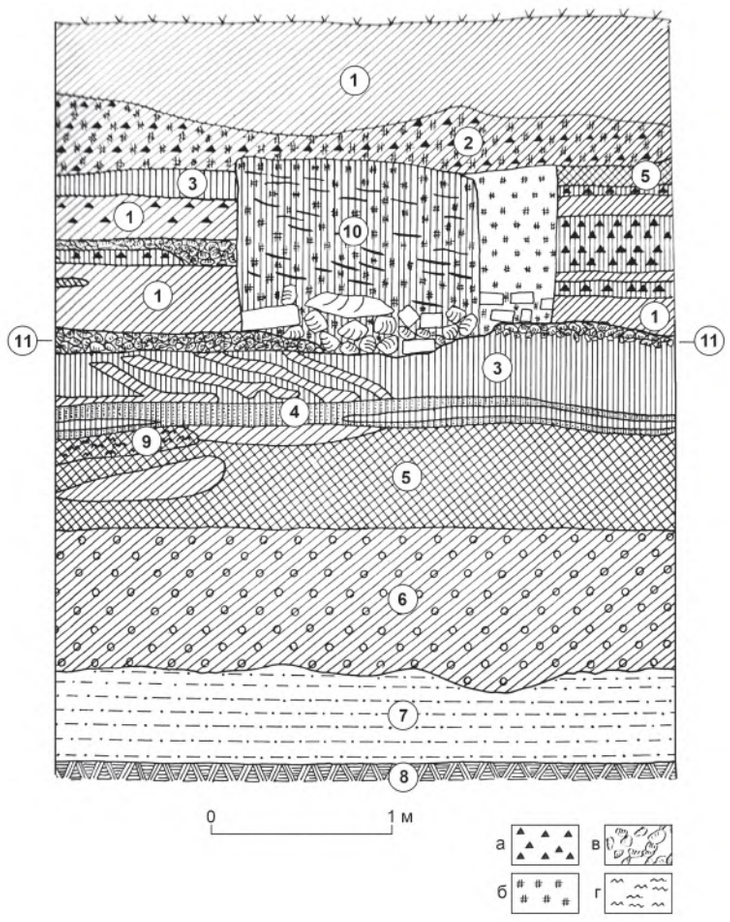

Рис. 137. Бастіонний замок. Стратиграфія західної стінки розкопу 1995 р. Умовні позначення: 1 – гумус; 2 – гумус із вапняним розчином і битою цеглою; 3 – глина жовтого кольору; 4 – збита глина коричневого кольору; 5 – гумус, перемішаний з глиною; 6 – гумус, насичений керамікою і печиною; 7 – супісок передматериковий; 8 – материк; 9 – об'єкт 5 (піч 1); 10 – траншея комунікацій XX ст.; 11 – бруківка між 1624 і 1660-ми рр; а – бита цегла; б – вапняний розчин; в – камінь вапняк; г – вугілля. Розкопки І. К. Свєшнікова та В. Д. Гупало.

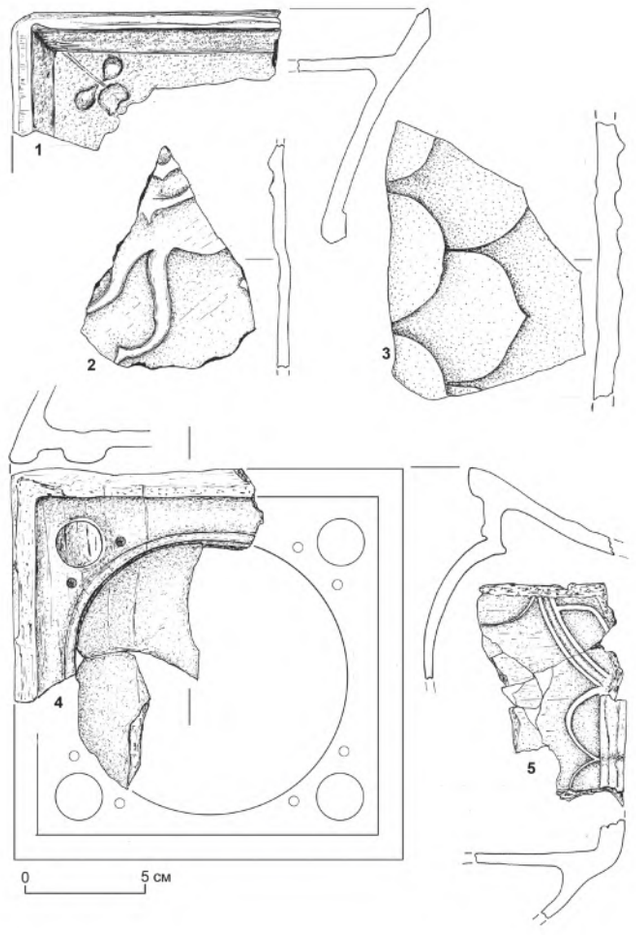

Рис. 138. Бастіонний замок. Кахлі зі скупчення печі 1. Розкопки І. К. Свєшнікова та В. Д. Гупало, 1995 р. Фонди ДІКЗ м. Дубно.

га [19, с. 18–20; 23, с. 17, 21; 255, с. 105–106].

Утім, значну присутність таких виробів у комплексі печі, більш вірогідно, слід пояснювати потраплянням ранішого матеріалу із підсипки. Адже, зафіксована у 1995 р. стратиграфія показує, що характер ґрунту підсипки та печі – ідентичні. Це гумус, перемішаний із глиною, що в останньому випадку включав вуглики, печину, уламки череня. Датування печі виключно на основі часу широкого розповсюдження виявлених типів горщиків не узгоджується із датуванням кахель. Складно взагалі щось говорити про якийсь функціональний взаємозв'язок горщиків та кахельної печі.

За стратиграфічними спостереженнями нижче печі на глибині 2,8–3,2 м залягав підсипний ґрунт, який становив собою чорнозем перемішаний з суглинком та містив знахідки кераміки XVI – початку XVII ст. (рис. 140, 11–25) [39, с. 21, 25]. Крім того, такому давньому датуванню печі суперечить виявлення поряд в розкопі 1997 р. на тій самій глибині шару бруківки, поява якої датована монетними знахідками між 1579/1586–1624 рр. [34, с. 22; 170, с. 11]. Все це, на нашу думку, дає підстави переглянути попереднє датування печі і визначити її як конструкцію, що була демонтована станом на початок XVII ст. Цей опалювальний пристрій використовувався в одній із будівель старого замку у XVI ст.

Стосовно бруківки, то вона складалася з суцільного шару подрібненого вапняку, товщиною до 0,2 м, вистеленого по шарі глини, потужністю 0,1–0,2 м (рис. 139, 4). У підсипному ґрунті під бруківкою знайдено фрагменти трьох срібних монет, одна з яких була визначена, як шеляг Стефана Баторія 1579/1586 року карбування, що й дозволяє встановити нижню хронологічну межу її появи. Верхня хронологічна межа визначена на основі знайденої в насипному шарі поверх бруківки монети Сигізмунда III, карбованої в 1624 р. Також у шарі глини під бруківкою знаходився розтрощений людський череп (рис. 139; 142), який потрапив до неї під час створення підсипки для брукування [34, с. 21–22].

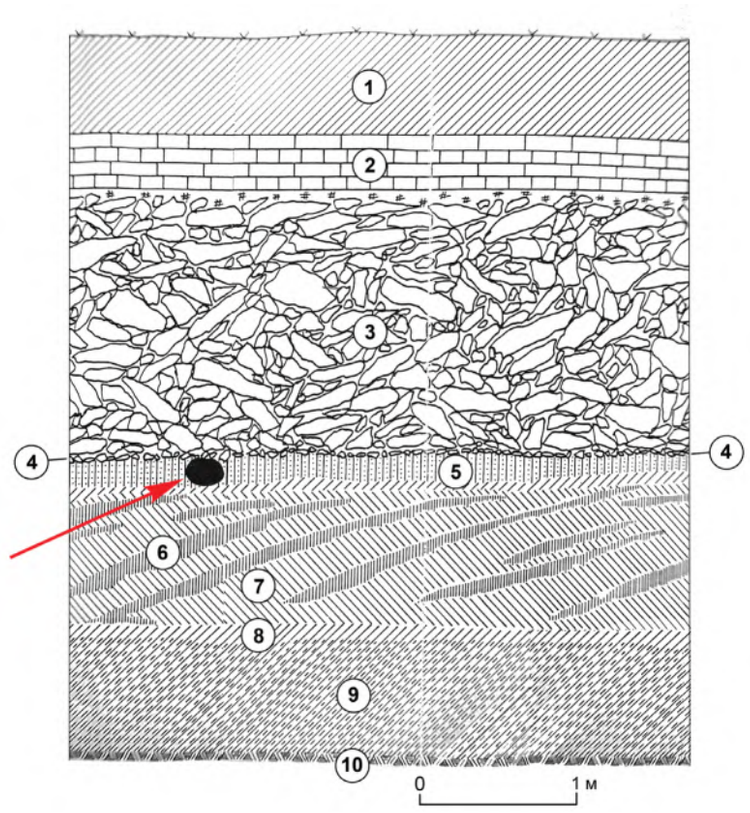

Рис. 139. Бастіонний замок. Стратиграфія південної стінки розкопу 1997 р. Умовні позначення: 1 – гумус; 2, 3 – цегляна кладка і кам'яний фундамент будівлі XIX – початку XX ст.; 4 – бруківка між 1579 і 1624 рр.; 5 – чиста глина коричнево-бежевого кольору; 6 – грудки світло-жовтої глини у чорноземі; 7 – чорнозем змішаний з жовтою глиною; 8 – чорнозем; 9 – сіро-коричневий грунт культурного шару; 10 – материк. Стрілкою показано положення людського черепа. Розкопки В. Д. Гупало.

Нижче шару глини до глибини 3,24–3,40 м залягав потужний шар чорнозему змішаний із суглинком, товщиною 0,76–0,82 м. Це той самий шар, що залягав нижче печі 1 і утворився в процесі робіт по піднятті та вирівнюванні території подвір'я [34, с. 2–3]. У ньому відзначено масову присутність якісних горщиків із потовщеним краєм вінця, оздоблених пластичним декором та штампом, характерних для XV–XVI ст., кахель з опуклою чи увігнутою півкулею посередині щитка, чисельні фрагменти віконного скла та декілька фрагментів порцелянового посуду [34, с. 23–24]. Цей матеріал – свідчення активної обжитості й престижного побуту в XVI ст. на ділянці, де розпочалося зведення нового замку. Взятий грунт для підсипки подвір'я походив з рову та котлованів будівель, містив демонтовані конструкції старої забудови (наприклад, кахельні печі). Таким чином, археологічні матеріали засвідчують, що подвір'я бастіонного замку було нарощене та забруковане між 1586 і 1624 рр. Таке датування узгоджується з відомостями про перебудову замку князем Янушем Острозьким в кінці XVI – на початку XVII ст. Материк відзначено на відмітках –4,0–4,2 м з пониженням в південному та

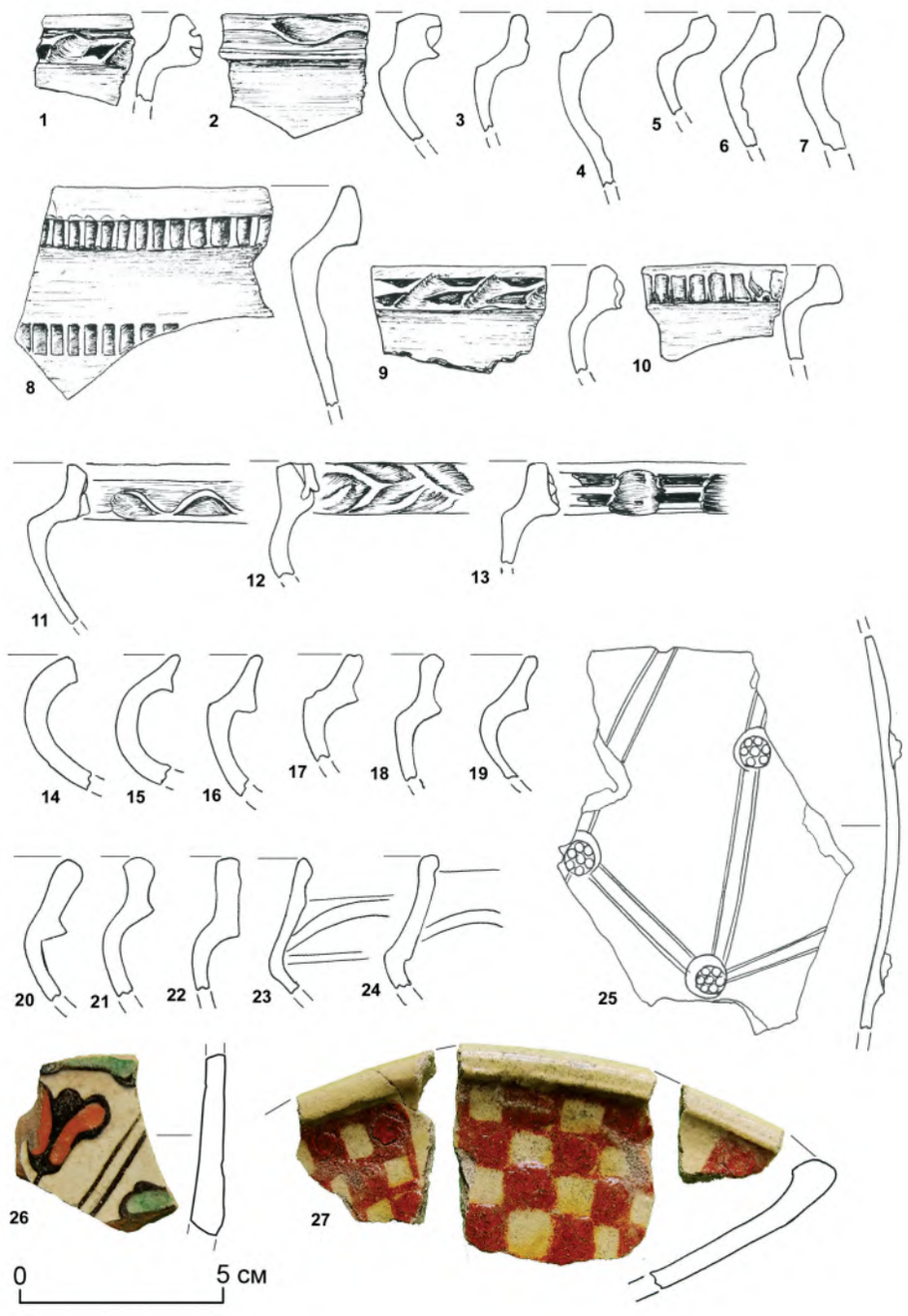

Рис. 140. Бастіонний замок. Фрагменти посуду. Розкопки І. К. Свєшнікова і В. Д. Гупало, 1995, 1997 рр. 1–10 – скупчення печі 1 (гл. –2,3–2,4 м); 11–27 – підсипний грунт (гл. –2,8–3,2 м). Фонди ДІКЗ м. Дубно.

східному напрямках до краю мису [34, с. 2–4].

Відомий реєстр скарбів Дубенського замку складений у 1616 р. перераховує велику кількість дорогоцінних предметів озброєння, меблів та побуту, які були перевезені сюди з Острога князем Янушем після смерті батька [338, с. 1173]. Зважаючи на перебування цих скарбів на 1616 р. у сховищах замку, обґрунтованим видається припущення, що основні роботи по його перебудові на рік складання реєстру вже були проведені.

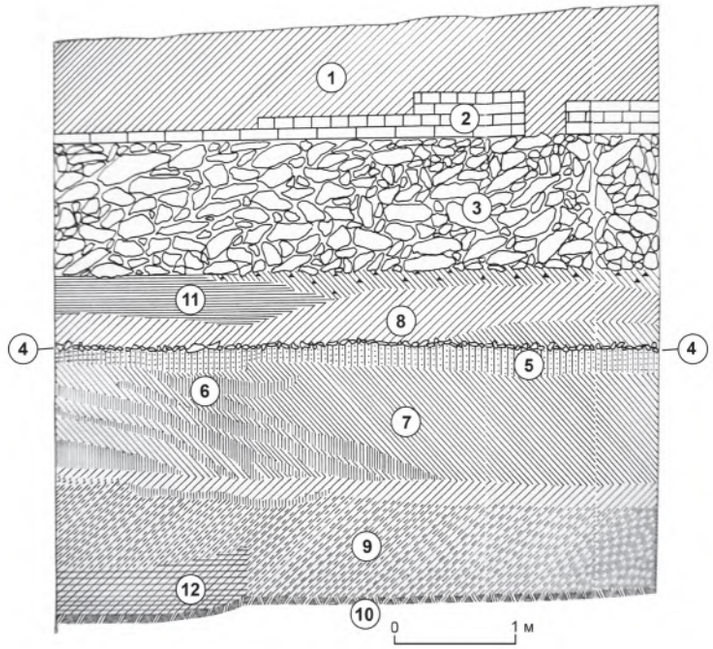

Рис. 141. Бастіонний замок. Стратиграфія східної стінки розкопу 1997 р. Умовні позначення: 1 – гумус; 2, 3 – цегляна кладка і кам'яний фундамент споруди XIX – початку XX ст.; 4 – бруківка між 1579 і 1624 рр.; 5 – чиста глина коричнево-бежевого кольору; 6 – грудки світложовтої глини у чорноземі; 7 – чорнозем змішаний з жовтою глиною; 8 – чорнозем; 9 – сіро-коричневий грунт культурного шару; 10 – материк; 11 – чиста глина лимонного кольору; 12 – чорнозем з вугликами, печиною і кістками. Розкопки В. Д. Гупало.

Поряд з тим потрібно відзначити, що під час досліджень в південно-східній частині подвір'я було виявлено шар хронологічно пізнішої бруківки, яка залягала на глибині 1,7–1,9 м (рис. 137, 11). У насипному шарі під нею було знайдено срібний шеляг Сигізмунда III, карбований 1624 р, а в культурному шарі поверху бруківки – монету Яна Казимира 1660-х рр. [34, с. 4, 21]. На підставі цього можна стверджувати, що певні будівельні роботи в замку велися і після смерті Януша Острозького (†1620 р.) при його спадкоємцях – князях Заславських.

Роботи по спорудженні бастіонного замку проводилися комплексно: ґрунт добутий від копання рову та котлованів будівель йшов на підсипання подвір'я і нарощування укріплень. Вирахувано, що об'єм вибраного з рову ґрунту, навіть при теперішніх його розмірах складає 67067 м³. Тоді як об'єм насипного ґрунту, затраченого для насипання північного і південного бастіонів обчислено відповідно у 13766 м³ та 19288 м³. У сумі об'єм насипного ґрунту обох бастіонів виявився в 2,03 рази менший за об'єм ґрунту, вийнятого при копанні рову. Насправді, різниця в об'ємах ще більша, оскільки при обчисленнях не було враховано простору казематів та об'єми котлованів під замкові будівлі.

Рис. 142. Бастіонний замок, південний профіль розкопу 1997 р. Локалізація людського черепа під бруківкою. Вище нього – фундамент будівлі XIX – початку XX ст. На світлині В. В. Ткач (ліворуч) та А. Данильчук (праворуч). Розкопки В. Д. Гупало.

Отже, більша частина ґрунту, яка залишалась, пішла на нарощування тераси над контрескарповим муром та вирівнювання подвір'я замку, сліди чого зафіксовані у вигляді підсипного шару, який у його східній частині досягав потужності 1,2 м [39, с. 4].

Дорога, що вела на передмістя Сурмичі після будівництва південного бастіону була фактично зсунута у болотистий берег ставу. Стратиграфічні спостереження поблизу цього бастіону свідчать, що насипний шар тут сягає 4 м. На глибині 2–3 м у ньому було виявлено фрагменти зрушених потужних брусів, які входили, вірогідно, до конструкцій мосту, що сполучав місто із передмістям [32, с. 30]. Подібні бруси, за свідченнями робітників, було спостережено при будівельних роботах під фундаментами палацу князів Острозьких.

Оборонний рів бастіонного замку

Фронтальний рів замку – один із головних елементів фортифікації. Він відзначається своїми розмірами й охоплює площу 9581 м². По лінії контрескарпу він вигнутий краями від бастіонів в сторону міста та має протяжність 360 м. Ширина рову біля веж бастіонів складає

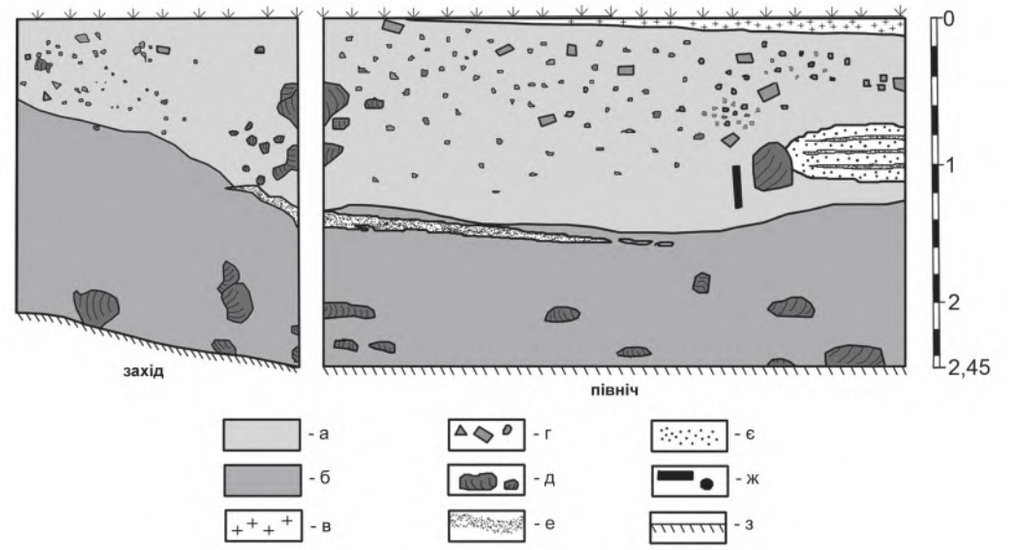

Рис. 143. Бастіонний замок, шурф 2012 р. Стратиграфія фронтального рову: а – темно-сірий ґрунт, б – чорний ґрунт, в – шлак, г – цегла, д – вапняк, е – заплив сірого суглинку, є – зеленкуватий органічний ґрунт, ж – дерево, з – блакитна глина (материк). Роботи автора.

20 м біля південної і 25,5 м біля північної, ширина в районі мосту – 27 м. Максимальна ширина припадає на відрізки біля орильйонів бастіонів, на яких становить 37 м, глибина в районі мосту – 8 м. По ескарпові та контрескарпові рів обкладений брилами тесаного каменю вапняку. Згідно переказів, у будівництві рову брали участь полонені татари, а проїзд через нього до замку був можливий завдяки перекидному мосту [355, s. 107]. Залучення власником міста до роботи дубенських татар знаходить підтвердження в писемних джерелах [138, с. 184]. Про підйомний міст (*most zwodżony*) неодноразово згадує князь Юзеф Любомирський після свого перебування у замку в 60-х рр. XIX ст. [129, s. 155, 348, 353]. Однак, опис 1836 р. зазначає, що міст був укріплений на шести кам'яних колонах і дубових стовпах [75, арк. 33], але про існування зводу відомостей не подає. Міст на мурованих арках бачимо також на листівці із зображенням замку 1870 р. (рис. 128).

Для з'ясування конструктивних особливостей рову в його центральній частині було проведено шурфування. Встановлено, що стратиграфія рову представлена двома шарами: темно-сірим ґрунтом на глибині від 0,2 до 1,45 м та чорним органічним ґрунтом, що залягав нижче до самого дна. Дно було зафіксоване у вигляді непорушеного шару глини блакитного кольору на глибині 2,45 м від денної поверхні рову (рис. 143).

У структурі темно-сірого ґрунту виявлено декілька тонких прошарків сірого суглинку з органічним зеленкуватим ґрунтом, які утворювалися через періодичне застоювання води. Час формування

Рис. 144. Випадкові знахідки із бастіонного замку: 1 – порохівниця-натруска; 2, 3 – шпори. Фонди ДІКЗ м. Дубно, IV Р–761, 762, 765.

темно-сірого ґрунту визначено на підставі знахідок кінцем XIX – першою половиною XX ст. Він утворився значною мірою в результаті будівельних робіт у другій половині XIX ст. та реконструкції в 1934–1937 рр. На рисунку Наполеона Орди, зробленому у 1872–1874 рр. можна бачити, що у той час замковим ровом проходила дорога (рис. 148) [337, с. 58].

Нижній шар рову містив фрагменти цегли «пальчатки» та кераміку XVIII–XIX ст., монети Станіслава Августа, карбовані в 1767 та 1768 рр. Зважаючи на виявлення у верхньому та середньому рівнях чорного шару черепашок суходільних молюсків, можна стверджувати, що протягом XVIII ст. рів в районі мосту пересихав і тут міг виникати трав'яний покрив. У нижньому рівні чорного шару виявлено близько десятка черепашок річкових молюсків (*Planorbarius corneus*) [9, с. 18–22, 24], що свідчить про наповненість рову водою в районі мосту певний час після його будівництва. Проте, в залежості від пори року, рів міг уже тоді перетворюватися на болото. В будь-якому випадку, проект бастіонного замку передбачав побудову у фланках бастіонів бійниць і проходів до рову. Таким чином, замок готувалися захищати безпосередньо у рові, а також організовувати через нього вилазки проти ворога.

Рівень глибини дна рову в шурфі був неоднаковий: –2,0 м біля південної стінки та –2,45 м біля північної. Так було стверджене пониження рівня дна у північному напрямку. У Військово-статистичному огляді 1850 р. наведено відомості про те, що рів перед замком нині сухий, близько 50 років назад заповнявся текучою водою до 2 ½ аршин (понад 1,5 м) глибиною, а дно його було вистелене каменем [97, с. 140]. Підтверджень щодо такого рівня води в районі мосту не виявлено, проте, біля бастіонів він міг бути більшим. Слідів кам'яного мощення по дну не зафіксовано. Знайдено хіба що окреме вапнякове каміння.

Висловлювалися припущення про те, що в рові, як ніде інакше, мали б залишитися сліди облоги замку. Влітку 1648 р., – пише Ульріх фон Вердум, козаки облягали цей замок, бомбардували його, але не здобули. Руйнації, завдані при цьому, були, вочевидь, значними, оскільки ще на 1671 р., замок, за свідченнями цього ж мандрівника, не був відбудований [128, s. 167]. Натан Ганновер оповідає, що юдеї шукали за замковими стінами захисту, але командувач обороною не впустив жодного з них, тому 1100 з них були вбиті під замком [182, с. 114]. Однак, матеріалів, пов'язаних з військовими баталіями середини XVII ст. в шурфі не виявлено. Можливо, це слід розглядати, як свідчення прочищання рову від тіл для усунення смороду та зменшення небезпеки появи хвороб. Разом з тим слід відмітити випадкові знахідки в 1937 р. у рові двох шпор, які за конструкцією датуються XVI–XVII ст. (рис. 144, 2, 3) [52].

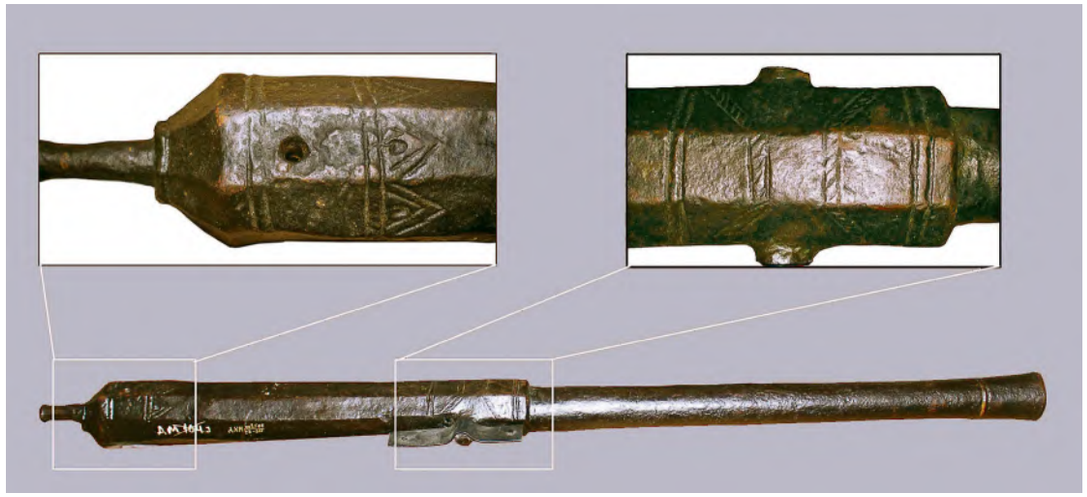

Рис. 145. Гармата, знайдена у бастіонному замку в 1944 р. Фонди ДІКЗ м. Дубно, IV Р–587.

Крім шурфу в районі мосту, другий шурф у рові закладався біля південного бастіону, де його дна зафіксувати не вдалося через підто-

Рис. 146. Гаківниця, знайдена у бастіонному замку в 1944 р. Фонди ДІКЗ м. Дубно, IV Р–591.

Рис. 147. Уламок ствола гармати, знайдений в 1968 р. Фонди ДІКЗ м. Дубно, IV Р–639.

плення ґрунтовими водами на глибині 4,2 м, а виявлені фрагменти посуду відносились до XVII–XVIII ст. [14, с. 14]. Таким чином замковий рів на час будівництва мав значно більшу глибину, що в районі мосту становила 10,45 м, а рівень його дна понижувався в напрямку до північного та південного бастіонів, біля яких сягав свого максимуму.

Із писемних джерел відомо, що замок зберігав поважний арсенал артилерії і ручної вогнепальної зброї. У його сховищах на 1616 р. знаходилися: 41 велика і мала гармати, 74 давні замкові гаківниці, 195 півгаків, 16 з яких позолочені, 96 шмигівниць, 7 мортир, 4 губчаті рушниці [133, s. 217]. У замку та поблизу були знайдені залишки цієї зброї. Це гармата з восьмигранною казенною частиною і гладким стволом, довжиною 222,5 см (рис. 145) та гаківниця з восьмигранним стволом і двома ручками, довжиною 226 см (рис. 146). В 1968 р. при осушенні горжевого рову замку знайдено фрагмент розірваного ствола гармати XVI–XVII ст. з рельєфним зображенням герба князів Острозьких, вписаного в орнаментований картуш, довкола якого збереглися літери «...I (Ioan) X (xiążę)...G (gracia)... C (castellanus)...» (рис. 147) [50].

Типовими елементами озброєння того часу виступають знахідки крем'яних вкладнів до рушничних замків, а також наконечник стріли XVII ст. [39, с. 18]. З культурного шару на подвір'ї замку походять численні уламки тигликів, поруч з якими виявлено шматки шлаків і виплески бронзи. Ці знахідки свідчать про металообробну діяльність замкових ремісників. Знайдено також залізний, мініатюрний навісний замочок, покритий міддю, ключі, пряжки. Частина цих виробів може бути місцевого виробництва. Ковальські знаряддя (молоточок, долітце), а також численні залізні предмети (підківки, ланцюги, вудила, ключі, замки) вказують на роботу замкової кузні [39, с. 20, 22]. При замку працював потужний ливарний осередок. Про це свідчать згадані у реєстрі скарбів 1616 р. гармати, що були *«у Дубні зроблені»* [133, s. 217]. Відомо зокрема, що тут працював пушкар Іоган Ерклен з Кельна, який в 1621 р. відлив для князя Олександра Заславського пишнооздоблену гармату, довжиною 3578 мм, калібром 80 мм* [225, с. 297]. Окрім зброї до виробів замкових ливарників мож-

* Гармата експонується у королівському замку на Вавелі в Кракові.

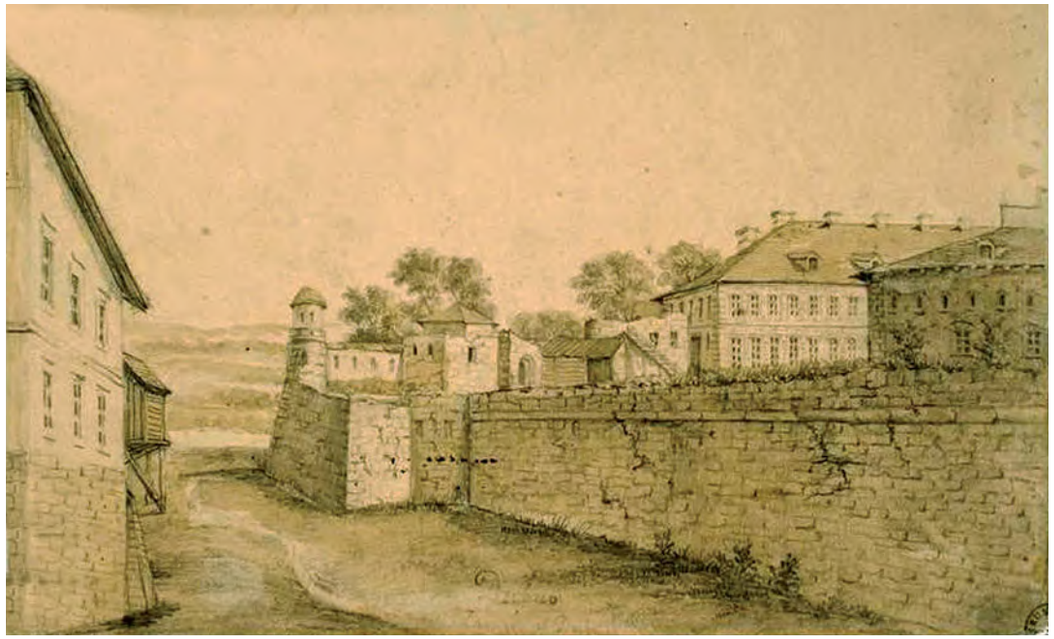

Рис. 148. Бастіонний замок зі сторони оборонного рову. Рисунок Наполеона Орди, 1872–1874 рр. Національний музей в Кракові.

на відносити дзвін 1572 р. для Спасівського монастиря, а також п'ятисвічники, відлиті Лукою Фріделянтом з Гданська в 1575 р., які знаходилися в соборній Миколаївській церкві. Місцезнаходження замкової людвисарні поки що залишається невстановленим.

АРХІТЕКТУРНО-ПЛАНУВАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ БАСТІОННОГО ЗАМКУ

У результаті бастіонної перебудови замок отримав найдосконаліші за всю свою історію фортифікаційні споруди. Площа його подвір'я разом із будівлями складала 15400 м², площа північного бастіону – 1810 м², площа південного бастіону – 2536 м². Від самих бастіонів відходили напівкуртини, які звужувалися у східному напрямку під кутом близько 45° відносно лінії фронтальної куртини, що було зумовлено звуженістю самого мису. Довжина цих напівкуртин складає 80 м південної та 110 м північної, а довжина фронтальної куртини має 190 м. До напівкуртин з півдня і півночі дворища примикали дві бічні будівлі.

Брама, що переходить в портал надбрамного корпусу, була єдиним в'їздом до замку. Для будівництва під ними мурованих підземель використано тесані брили вапняку, а наземний рівень збудовано з цегли «пальчатки». У розриві фронтону над брамою вміщено чоти-

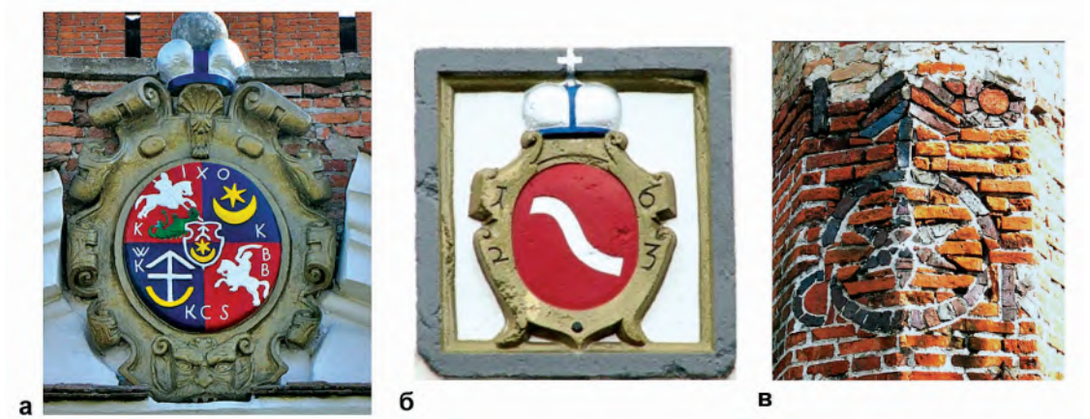

Рис. 149. Геральдичні елементи замку: а – гербовий щит над в'їзною брамою, б – таблиця над брамою зі сторони подвір'я, в – герб під вежею південного бастіону.

Рис. 150. Креслення фронтального вигляду бастіонного замку. Архітектор Григоренко, середина XIX ст. Фонди Національної бібліотеки у Варшаві.

ридільний гербовий щит з гербами родини князів Острозьких. Він витесаний з каменю та має розміри 128×196 см (рис. 149, а). По колу нанесено абревіатури урядів князя Януша Острозького – засновника Острозької ординації, яку князь вперше подав до затвердження у 1609 р.* Замок з того часу мав служити головним військово-адміністративним осередком та резиденцією князя-ордината. Участь Януша в будівництві замку засвідчена також у вигляді герба Острозьких, викладеного з цегли під вежею південного бастіону з абревіатурою «I X O C K», що розшифровується як Януш (Іоан) князь Острозький каштелян краківський (рис. 149, в; 157).

Другий геральдичний елемент знаходиться над брамою зі сторони подвір'я. Це таблиця із гербом шренява власників замку, князів Любомирських (рис. 149, б). Автори статті у журналі «Ziemia Wołyńska» за квітень 1938 р. зауважують, що таблиця, яку вони називають мармуровою, лежить на подвір'ї замку. Поряд з тим, згадується, що іде

* Абревіатура довкола щита складається з літер «IOK KWB PBK CS», і може бути розшифрована як Януш (Іоан) Острозький, каштелян краківський, волинський, білоцерківський, переяславський, богуславський, канівський, черкаський староста. Детальніше про геральдичне трактування герба див. Однороженко О. Герб князів Острозьких. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». С. 68—69.

проектування її розміщення над брамою зі сторони подвір'я і що це допоможе дещо прикрасити неприглядну свіжість останньої реставрації [391, s. 59]. Щодо походження таблиці, то і у той час для реставраторів воно було загадкове. Якщо зображення родинного герба цілком логічно пов'язувати із Любомирськими, то вирізьблені довкола нього цифри, хоч і складаються у дату «1623», поки що залишають простір для гіпотез.

Окремі елементи, властиві надбрамному корпусу пізніше були втрачені. Так, відомо, що над ним була дерев'яна годинникова вежиця, для якої в 1727 р. коштами подружжя Сангушків було відлито дзвін, вагою 185 кг (рис. 154). У пізніший час він потрапив на дзвіницю Георгіївської церкви [66]. Є відомості, що ця вежиця була прибудована на надбрамному корпусі в пізніший час, можливо, це сталося незадовго до відлиття згаданого дзвону [383, s. 80]. Цей об'єкт зображений на фронтальному кресленні замку архітектора Григоренка, виконаного в середині XIX ст. (рис. 150).

Згідно висновків Юзефа Дуткевича, надбрамний корпус був накритий прихованим дахом, сліди якого виявлено в мурах, закритих кам'яним аттиком, прикрашеним сграфіто з мотивом плетінки [230, с. 185]. Тесані камені із таким різьбленням були виявлені на території замку пізніше (рис. 151, а, б).

Південна двохповерхова будівля, що традиційно ідентифікується як палац Острозьких, мала спочатку один мурований поверх із склепінчастими стелями та підземеллям [128, s. 167]. Для її будівництва використано камінь вапняк та цеглу «пальчатку». Чотири опорні стовпи у підземеллі змуровані з цегли, ширина якої складає близько 2/3 довжини, а інколи і наближається до квадратних розмірів з середніми параметрами 35×26,2×8,5 см [30, с. 15]. Ужиток цієї цегли в опорних стовпах, вочевидь, обумовлений її цільовим призначенням для подібних конструкцій. Однак, слід відзначити, що у східній кімнаті першого поверху південного флігеля також виявлено аналогічну цеглу. Її максимальна довжина сягає 40–42,8 см, а товщина 8–8,5 см. Втім, такі своєрідні цегли-плити тут ужито у поєднанні із звичною для конструкцій замку цеглою «пальчаткою» довжиною 25–27 см і товщиною 5,5–6 см.

Зведення північної будівлі палацу Любомирських відбулося в другій половині XVIII ст. на фундаментах старішої споруди, яка до цього також мала житлове призначення [125, s. 22–25; 128, s. 167]*. Зо-

* Лише епізодично при описі палацу князів Любомирських 1836 р., зауважено риси мистецького оформлення його залів, як то штукатерії, жирандолі, дзеркала, віконця з віденського скла, укладена візерунком підлога:

«Выйдя из ворот описанного строения [надбрамного корпуса – *прим. авт.*] на большой двор по левой руке или же с северной стороны корпус из кирпича построенный на основании крепости в окружности 103 саженей, вышины от поверхности основания крепости 51⁄6 саженей, толщиною в стенах ¾ сажени до которого вход по сходам из каменных плит, вымощенным до подземельных **коридорей** под сводами устроенных на двое кондигнаций разделяющихся, где имеются **жилые комнаты, кух-**

Рис. 151. Декоративні елементи на стінах замку: а, б – кам'яні блоки, первісне розташування яких невідоме, в – плетінка на південному флігелі замку, г – плетінка на орильйоні північного бастіону.

крема, Роман Афтаназі пише, що будівля, яка передувала палацу Любомирських слугувала помешканням у раніший час князям Острозьким. Проте, для нових власників вона виявилася малокомфортною, що й стало приводом до її ґрунтовної перебудови. З посиланням на джерела дослідник стверджує, що засадничі перебудови замку розпочалися з 1755 р. [355, s. 108]. Дійсно, при шурфуванні в кам'яних фундаментах палацу Любомирських були виявлені ніші, збудовані з цегли «пальчатки» розмірами 29×16×5,5 см, подібні до тих, які знаходяться у підземеллях давнього флігеля з південної сторони подвір'я [30, с. 15]. Ві-

ня английская, пекарня, кондитерская, кладовая. Над теми же комнатами или подземельными коридорами вход со двора до нижнего этажа по сходах из каменных плит вымощенным до коридарей, а из оных в залы коих есть четыре, а в особенности «англиская галерея» в мытологические штукатерии украшена, пол из магониоваго дерева в розетты и лютне устроенный.

Зала гостиная с большими вокруг зеркалами в стенах и с окошками виденского стекла.

Зала круглая с галереей на 12-ти с мозаики колонах укрепленною и с мытологическими штукатериями и устроенными там же двумя круглыми печками в виде урны, а также имеющие при стенах большие зеркала и завершённые 12-ти жоранделов с позолоченным бронзом. Окошка в оной из виденского стекла. **Английская зала** с мытологическими штукатериями и вокруг гипсовыми грациями с дверьми из магониоваго дерева. Сверх описанных зал, в том же этаже имеется еще жилых и гостиных **комнат 10-ть** в числе которых в одной пол устроен из магониоваго дерева, а в прочих из яворового и дубового. Во всех комнатах окошка двойные.

На верхний этаж вход по сходам тремя местами на коридоры, а из оных до жилых и гостиных комнат, коих есть 18-ть с устроенными во всех местах огревательными печками, дверьми крашенными и двойными окошками. Крыша над корпусом вся гонтами крыта. Наружность же означенного корпуса состоит в древнем виде».

Рис. 152. Фронтальний рів замку. Між куртиною та орильйоном південного бастіону знаходиться єдине збережене приховане фланкуюче укріплення. Світлина 20-х рр. XX ст. Зі збірки Єжи Дубєла. З відкритих джерел.

рогідно, що саме будівлю-попередницю палацу Любомирських згадує Ульріх фон Вердум, який описує її розташування таким чином: «*Зліва, якщо йти* ***під гору (!),*** *височить також італійська будівля, на зразок галереї, у якій є житлові кімнати*» [128, s. 167]. На думку Олени Годованюк, вислів «на зразок галереї» дозволяє припустити, що будівля первісно була оздоблена ренесансною аркадою [162, с. 58].

Виходячи з цього, слід визнати недоказовість на сьогодні твердження про ідентифікацію флігеля в південній частині замкового дворища як палацу князів Острозьких. Відомо, що його другий поверх було збудовано уже при князях Любомирських, в другій половині XVIII ст. [162, с. 58], коли будівлю використовували як офіцину та архівне сховище. Безсумнівно при цьому те, що підземелля та перший поверх постали вже на кінець XVI – початок XVII ст., що й дало формальний поштовх до визначення її, як палацу Острозьких. До цього часу слід віднести фрагмент збереженого декору вгорі першого поверху. Це плетінка, виконана у техніці сграфіто, що містить ритмічні рослинні завитки, виростаючі один із одного (рис. 151, в). Плетінка належить до поширеного ренесансного сюжету. Вона відома також на Свято-Троїцькому монастирі у Межирічі поблизу Острога. Спорудження нового монастиря із системою оборонних укріплень тут проведено за Януша Острозького. Близький час цих робіт і перебудови Дубенського замку поруч із подібними стилем декорування елементів обох пам'яток дозволяє висувати припущення про їх проведення за участі одних і тих самих майстрів.

Ще один декоративний елемент присутній на «вусі» північного бастіону. Це триярусна ромбічна плетінка, виконана із перепаленої до темно-коричневого кольору цегли (рис. 151, г). Декор ужитий єдиний раз і, ймовірно, був спонтанним рішення майстра. Перепалена цегла не була виготовлена спеціально для орнаменту, а періодично накопичува-

1

2

3

Рис. 153. Дослідження фундаментів палацу князів Любомирських: 1 – розташування ділянки відносно будівлі палацу; 2, 3 – внутрішня ніша з цегли «пальчатки» під вікном. Роботи 2015 р.

лась із партій випаленої цегли. Про це свідчить її спорадична наявність у мурах замку. Зібравши збірку такої цегли, майстер ужив її з декоративною метою, виклавши плетінку і герб під південною вежею.

Бастіони Дубенського замку мають ряд особливостей, на які вже звертали увагу дослідники [160, с. 39]. В першу чергу, це їхні великі розміри і гострі висхідні кути в 60°. На них були влаштовані кавальєри – підвищені (вочевидь, терасовані) земляні насипи, що позначені на плані 1875 р., але до нашого часу не збереглися (рис. 155). По їх периметру йшли земляні бруствери, зміцнені плетеним тином, уздовж якого розташовувалися позиції для вогнепальної зброї. Ремонт цих укріплень згідно давніх звичаїв забезпечували міські парканці, тоді як підвіз тонкого дерева здійснювали жителі Гірник*.

Рис. 154. Дзвін 1727 р. з годинникової вежиці замку. На тілі рельєфний герб князів Сангушок і Любомирських. Дзвіниця Георгіївської церкви. 2014 р. Світлина автора.

Може здаватись, що побудова бастіонних укріплень передбачала наявність окрім двох також і третього, східного бастіону, який би охоплював територію острова з старим замком. Така схема могла забезпечити периметр концентричної оборони. Однак, суттєвими причинами, через які побудову третього бастіону було відкинуто були природній захист зі сходу руслом Ікви з прилеглою заплавою та наявність у горжевій частині оборонного рову, яким протікав рукав річки. Від подвір'я він був обкладений каменем і в давніший час виконував функцію захисту дитинця старого замку. Бастіонний замок східною стороною подвір'я був припасований до цього рову, внаслідок чого вона отримала лукоподібну форму. На рові навпроти північного флігеля стояв водяний млин (рис. 47), збудований на краю острова поруч зі старим замком. Згадка про замковий млин відома під 1492 р. [338,

* Гірники в інвентарі 1723 р. згадуються не як село, а як спільнота, *що в халупках в лісі мешкає*. Люди тут не мали значних земельних наділів. Проте як привілей, їм було дозволено випалювати вапно. На користь замку гірники мали щорічно надати шість мац вапна, постачати тонке дерево на греблю і на замкові вали для кошей, ремонтувати Сурмицьку греблю. Для виготовлення пороху до пороховні вони мали привезти ліщини, крушини та іншого матеріалу за потреби. Див.: Archiwum Państwowe w Lublinie. Zespól 79. Sygn. 40. Inwentarz miasta Dubna, 1723 rok. s. 30.

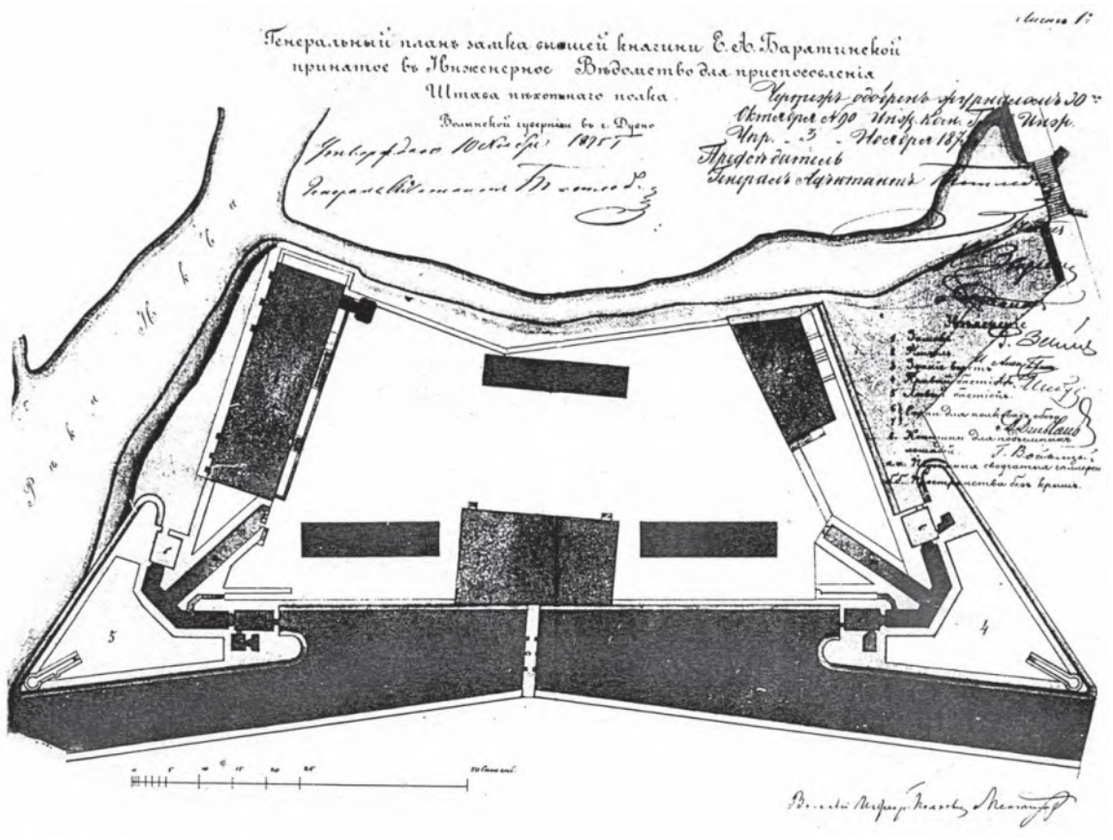

Рис. 155. Дубенський замок. Генеральний план 1875 р. РДІА. Опубліковано П. А. Ричковим і В. Д. Луцем.

с. 248]. Крім того, оборонну функцію на цій ділянці мінімум півстоліття зберігав старий замок, який в разі необхідності захищав підступи до нового замку зі сторони передмістя Сурмичі. Виходячи з характеристик високої обороноздатності бастіонного замку, не дивно, що на середину XVII ст. Натан Ганновер пафосно називає його «*самим сильним в усьому королівстві*» [182, с. 114].

У XVII–XVIII ст. на подвір'ї замку були збудовані інші споруди, сліди яких виявлено в ході археологічних розкопок у його південно-східній частині. На цій ділянці зафіксовано сліди споруди легкого типу (об'єкт 3) у вигляді потужного дерев'яного стовпа, який перерізав верхній шар бруківки і був заглиблений у нижчі за неї нашарування на 1 м. По верху кам'яної бруківки лежала дерев'яна балка, яка разом із стовпом складала колись південний кут будівлі [39, с. 7]. Дерев'яні споруди на дворищі замку, як то ламус* та комора згадуються при описі скарбів замку 1616 р., як такі, що використовувались під сховища майна [133, s. 215, 219]. Було також досліджено рештки невеликої споруди (об'єкт 4), яка, вочевидь, мала господарський характер. Вона явля-

* від старопол. *lamus* – будівля, у якій зберігаються старі речі.

ла собою округлу яму розмірами 0,74×0,82 м та глибиною 0,64 м, час функціонування якої визначено першою половиною XVII ст. [39, с. 7, 12, 13].

Залишки невідомої будівлі прослідковуються біля муру при виході на південний бастіон. Вони збереглися у вигляді ряду вертикальних слідів від зав'язки п'яти поперечних стін з муром бастіону. Зв'язок стін із муром дозволяє стверджувати, що існуюча тут колись будівля постала одночасно з будівництвом південного бастіону. Існують перспективи виявлення її збережених фундаментів.

Рис. 156. Галерея на куртині, поблизу казематів південного бастіону. На передньому плані скошена (фланкуюча) бійниця та інші, що втратили свою функцію після побудови бастіону. 2014 р. Світлина автора.

Три головні муровані будівлі замку: надбрамний корпусу, південний флігель та палац князів Любомирських зберігають обширні підземелля. Стратегічні комунікації були прокладені також в середині обох бастіонів у вигляді просторих казематів. Загальна довжина північного каземату становить 53,2 м, при висоті 3,8–3,9 м та ширині 4,8 м. Загальна довжина південного каземату – 57,4 м, при висоті 4–5,1 та ширині 4,8 м. Для їх будівництва ужито масивний камінь вапняк та цеглу «пальчатку» [30, с. 15]. Каземати брали початок з подвір'я та виводили до фланкуючих бійниць, прихованих між куртиною і вухами бастіонів. Вони були пристосовані для прострілу фронтального рову та ліній уздовж півкуртин. Збереглося тільки одне таке фланкуюче укріплення у фронтальному рові біля південного бастіону (рис. 152).

У стінах з фланкуючими бійницями знаходилися також невеликі проходи з казематів у рів, які знайшли своє відображення на плані замку 1875 р. (рис. 155) [289, с. 138]. Зокрема, такі ж проходи мали стіни між півкуртинами і вухами бастіонів, що були спрямовані на схід. Вірогідно, що в цьому напрямку вони допомагали підтримувати сполучення із дерев'яним замком. На це вказує і повідомлення Ульріха фон Вердума про те, що по праву руку дворища за будівлею «палацу Острозьких», яку він називає «*муром з житловими кімнатами*», знаходиться рів, яким можна пройти до старого замку [128, s. 167].

Біля фланків в орильйонах бастіонів містилися невеликі приміщення розмірами близько 5,8×3,7 м, в яких виявлено складські ніші та

Рис. 157. Вежа південного бастіону з гербом князів Острозьких під нею. Світлина 30-х рр. XX ст. Автор невідомий. З відкритих джерел.

конструкції печей. Таким чином, вони були пристосовані до тривалого перебування в них людей, можливо, з метою несення варти. Лише східний орильйон північного бастіону не мав подібного приміщення.

Ще один хід з бастіонних казематів, виводив до галерей по верху куртини, які містили у собі бійниці (рис. 156). Розташування цих бійниць у галереї біля північного бастіону викликає запитання, оскільки напрямок стрільби з них спрямований у внутрішню стіну орильйону. При цьому найбільш крайня бійниця скошена і схоже, пристосована оминати перешкоду перед нею. Однак, навіть за таких умов, траєкторія польоту ядра не дозволить йому пройти повз орильйон. Припускаємо, що ці бійниці виконували свою функцію лише у період будівництва нового замку.

Відносно території міста бастіонний замок постав ідеально вписаним у східній звуженій частині мису, яка не дозволяла розгорнути квадрат плану з чотирма наріжними бастіонами, через що подвір'я здобуло трапецієвидну форму. Найкраще укріпленою була його фронтальна сторона, звернута в сторону міста, з якого фактично і можна було зосередити масивний обстріл замку. Зведення замку вплинуло на планування прилеглого до нього середмістя. Перед ним виникла еспланада, яка виходила на ринкову площу і нинішню вул. Замкову. Контроль за цим стратегічним простором стримував розширення рядової забудови в бік замкових мурів. Так, на протилежній стороні рову, що навпроти в'їзної брами і північного бастіону окремі міські будівлі з'являються лише в XIX ст. Але навпроти південного бастіону щільно забудована ділянка над ровом позначена вже на плані середини XVIII ст. Однак її появу тут слід відносити щонайменше до XVII ст. і пояснювати торговим і ремісничим освоєнням периметру ринкової площі. Зокрема, відомо, що вже в середині XVII ст. під замком знаходився юдейський заїзд [169, с. 1342].

***

Розпланування просторової структури Дубенського замку князів Острозьких було пов'язане зі східним краєм мису, на якому розташована міська територія. Як найбільш природно захищена ділянка вона мала значні переваги для розгортання будівництва оборонного осередку. Це зумовило те, що перший дерев'яно-мурований замок князів Острозьких будується на місці дитинця літописного міста Дубен, а бастіонний на початку XVII ст. розгортає потужніший комплекс укріплень вище за рельєфом у межах давнього окольного города. Як значно досконаліша споруда він перебирає на себе головні оборонні і регулюючі функції старого замку, пристосувавши його як додаткове укріплення. Археологічні матеріали отримані із шарів, які утворилися у процесі використання старого замку не дають підстав визначати початок його існування раніше другої половини XV ст. Будівництву замку передував період низької активності населення на крайній ділянці мису.

Дослідження, проведені на території бастіонного замку на прикладі об'єкту 5 дозволяють сказати, що тут в XVI ст. розташовувались заможні будівлі, близькі за архітектурно-декоративним наповненням до будівель дитинця старого замку. Виявлені у шарі підсипки під бруківкою, багато оздоблені полив'яні вироби, кахлі, віконне скло, порцеляновий і майоліковий посуд свідчать про тісний зв'язок старого замку із територією бастіонного замку, який виник ще до будівництва останнього.

Для характеристики оборонної системи старого замку джерел на сьогоднішній час відомо недостатньо. Проте розміри підвищеної частини замчища дозволяють стверджувати, що його захищена площа навряд чи перевищувала 0,5 га. Свідчення Ульріха фон Вердума надають підґрунтя для припущення про його баштово-стінний тип, ймовірно, з регулярним плануванням. У порівнянні із бастіонним замком він був значно менший, але навіть дитинець дідичного замку князів Острозьких в Острозі мав площу 0,7 га.

Відтворити планувальну структуру старого замку можна на основі аналогій. Так реконструйоване за описами 1603, 1620 та 1621 рр. планування замку князів Острозьких в Острозі відображає наявність двох укріплених частин: дитинця та пригородка. Описи 1620 р. старих замків у Рівному, Дорогобужі, Березdові, Любартові також характеризують їхнє двохчастинне планування [88, k. 184, 284, 285, 424, 425]. На думку Богдана Прищепи така структура, що була властива для багатьох волинських замків є успадкованою від домонгольського часу і відображає поділ давньоруських городищ на дитинець та окольний город [260, с. 375].

Ця схема зберігається у ряді вищезазначених прикладів протягом XV–XVI ст., але уже із застосуванням мурованого будівництва та складнішого комплексу оборонних споруд. Тому в період повноцінно-

го функціонування старого замку, територія, прилегла до його дитинця з заходу була розпланована під пригородок (нижній замок). Зв'язок цих двох компонентів замкового комплексу добре простежується в XVI – початку XVII ст. за археологічними матеріалами. На пригородку були розміщені будівлі наближених до княжого двору мешканців – шляхти і слуг, не виключено, що ремісничі осередки, знаходилась окрема лінія оборонних укріплень. Таким чином, результати роботи на сьогоднішній час суттєво доповнюють і уточнюють важливі аспекти історії розвитку замку. Поряд з тим вони показують існування проблем, вирішення яких є завданням майбутніх досліджень.

АРХЕОЗООЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ*

Дитинець старого замку став першою пам'яткою періоду пізнього середньовіччя на території України, за результатами досліджень якої здійснено комплексний аналіз решток тварин.

Під час розкопок 2015 р. на схилі замчища були виявлені добре збережені шари XVI – першої половини XVII ст. Вони представлені світлобурим та світлосірим пухким ґрунтом. Останній залягав вниз по схилу до відміток 1,65–3,7 м та найбільшу потужність мав у верхній частині схилу – до 0,4 м (рис. 130). Він містив фрагменти керамічного посуду та кахель, скляні і металеві вироби, уламки цегли. Особливо насиченим цей шар ґрунту був лускою і кістками риб, птахів та ссавців. Загалом було опрацьовано 360 зразків, з них 43 кістки ссавців, 25 риб'ячих кісток, близько 180 риб'ячих лусок та 112 кісток птахів.

У сміттєвих викидах Дубенського замку встановлено наявність кісток восьми видів птахів: гуска (вірогідно, домашня) (*Anser anser / A. a. f. domestica*), крижень (*Anas platyrhynchos*), широконіска (*Anas clypeata*), голуб (ймовірно, голуб-синяк) (*Columba oenas / Columba livia*), глушець (*Tetrao urogallus*), тетерук (*Lyrurus tetrix*), куріпка (*Perdix perdix*), курка домашня (*Gallus gallus f. domestica*).

Результати визначення решток птахів свідчать про те, що мешканці Дубенського замку віддавали перевагу споживанню свійської птиці, загальна частка якої складає 54 або 68 % від мінімальної кількості особин (це залежить від того, були гуси свійськими чи дикими). Озвучені цифри відрізняються від показників, отриманих у ході археологічних досліджень поселень періоду зрілого середньовіччя в Україні [369], але близькі до даних з поселень XIII–XIV та XV–XVI ст. на території Польщі [380]. Цікавою особливістю смітника Дубенського замку є велика кількість знайдених у ньому пташиних черепів (три

* Підрозділ становить частину окремої статті, підготовленої автором спільно з Богданом Рідушем, Леонідом Горобцем і Олександром Ковальчуком. Див. Рідуш Б., Горобець Л., Ковальчук О., Пшеничний Ю. Рештки тварин зі смітника Дубенського замку XVI ст. *Острозька давнина.* Острог, 2019. Вип. 6. С. 201–212.

курячі – 20 % від усіх решток курей та один домашньої гуски – 25 % від усіх, вірогідно, домашніх особин). Найбільш правдоподібним поясненням є те, що птиця була зарубана прямо у замку. Це припущення підтверджується високим відсотком молодих курей (38 % від мінімальної кількості особин). Присутність молодої птиці вказує на те, що кури були, швидше за все, вирощені на місці, а не привезені звідкись. 87 % курячих кісток мали медулярну тканину (рис. 158), а тому належали яйценосним самицям. З цього випливає, що мешканці Дубенського замку не відчували нестачі харчів, якщо вони масово вживали таку птицю в їжу, ігноруючи її здатність відкладати яйця.

Середні розміри тіла курей з пізньосередньовічного Дубна менші, ніж у сучасних порід і особин з поселень східних слов'ян XI–XIV ст. Найбільша різниця спостерігається при порівнянні зі зразками з Воїня, що був зруйнований внаслідок монгольської навали в середині XIII ст. Потрібно відмітити, що це місто лежало на Дніпрі далеко від Дубна (понад 400 км по прямій). Натомість найбільш подібними до дубенських є зразки кісток птахів із Гродна (Північно-Західна Білорусь), розташованого на віддалі 380 км. Ймовірно, що кури з Дубна мали більше спорідненості із тією птицею, що жила на заході. Однак, морфологічний аналіз дає підстави лише для припущення. Для остаточного висновку необхідні додаткові дослідження інших місцезнаходжень, отримані на основі додаткових методів (переважно молекулярного).

Знахідки решток сизого голуба – звичайне явище під час розкопок середньовічних поселень в Польщі. У Дубні, натомість, виявлено лише одну кістку голуба, яка, мабуть, належала голубу–синякові. Відсутність сизого голуба можна пояснити пропуском у ході відбору матеріалу або ж поїданням решток кісток собаками чи свинями [370]. У нашому випадку це пояснення важко прийняти з огляду на те, що голуб–синяк, а також куріпка мають приблизно такі ж розміри, як і сизий голуб, проте їхні рештки збереглися і були знайдені в Дубні. Відтак, напрошується висновок, що сизий голуб був рідкісним (або й цілком відсутнім) у досліджуваному мікрорегіоні. Питання проникнення в минулому на українські землі сизого голуба потребує спеціального дослідження.

Проаналізовані матеріали свідчать про незначне видове різноманіття риби в раціоні мешканців Дубенського замку. До нашого поля зору потрапили: судак звичайний (*Sander lucioperca*), щука (*Esox lucius*), плітка (*Rutilus rutilus*), а також невизначені види коропових риб (*Cyprinidae gen. et sp. indet.*). Для порівняння, 6 видів, включно із осетровими, сомом та вирезубом, були знайдені в нашаруваннях XVI ст. так званого «замку Ракочі» (Хмельницька обл.) [198]. Єдина кістка судака з Дубенського замку відносно велика і належала особині з довжиною тіла близько 72 см. Рештки плітки та щуки належали досить невеликим особинам, довжина тіла яких становила 40–45 см.

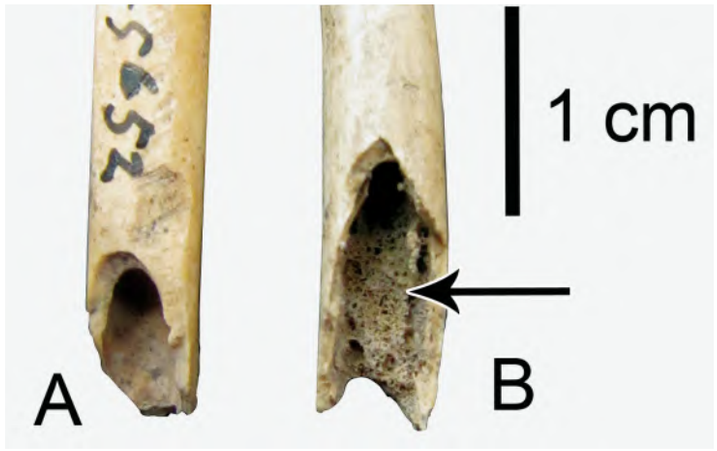

Рис. 158. Фрагменти діафізів тибіотарзальних кісток курей із замку Дубна без медулярної тканини (А) та з медулярною тканиною (В). Медулярна тканина вказана стрілкою.
Світлина Л. Горобця.

Рештки ссавців загалом нечисленні. Всього виявлено 43 кістки, що піддаються визначенню.

Бурий ведмідь (*Ursus arctos*) – одна особина, представлена лівим третім п'ястям. Кістка сильно вражена патологічними змінами (остеоартрит) та з одного боку має слід зрізання гострим знаряддям (рис. 159).

Собака (*Canis lupus f. familiaris*) – одна особина, представлена одним нижнім іклом.

Олень шляхетний (*Cervus elaphus*) – представлений двома уламками нижніх щелеп ювенільної особини та знаряддям (проколкою?) з відростка рога дорослого оленя.

Сарна (*Capreolus capreolus*) – одна особина, представлена лівою гілкою нижньої щелепи з рядом зубів p4 – m3 (53,2 мм).

Кінь (*Equus ferus f. caballus*) – представлений двома кістками – астрагалом та проксимальним фрагментом п'ястя.

Бик свійський (*Bos primigenius f. taurus*) – представлений епістрофеєм, 2 астрагалами та 2 метатарзами, уламками метакарпа та ребер від щонайменше 3¬х особин (таблиця 4).

Кабан дикий (*Sus scrofa*) – представлений уламками іклів і верхньої щелепи дорослих особин, та молочним моляром (m3) молодої особини.

Свиня домашня (*Sus scrofa f. domestica*) – представлена уламками щелеп молодих особин, атлантом, лопатками, ребрами, фалангою.

Коза (*Capra aegagrus f. hircus*) – представлена одним астрагалом.

Вівця (*Ovis ammon f. aries*) – представлена однією нижньою щелепою та астрагалом.

Заєць (невизначений до виду) (*Lepus sp.*) – представлений двома уламками нижніх щелеп та ребром.

Отже, свійські ссавці представлені конем, биком, свинею, козою та вівцею, а дикі, відповідно, ведмедем, оленем, сарною, кабаном та зайцем. Хоча найбільше кісток належить бику та свині, кількість особин домашніх та диких ссавців цілком порівнювана. З іншого боку, загальна кількість отриманого остеологічного матеріалу статистично незначна, тому робити обґрунтовані висновки про переважання диких чи свійських ссавців у раціоні жителів Дубенського замку проблематично.

Так, видовий склад диких копитних може вказувати як на лісові широколистяні біотопи, так і на лісостепові. Разом з тим, рештки ведмедя не обов'язково свідчать про мисливську здобич. Патологічні ураження кістки п'ястя показують, що звір навряд чи міг вижити в дикій природі. Ймовірно, він утримувався в замковому звіринці або належав мандрівним ромам*.

Рис. 159. 3-тя п'ясткова кістка бурого ведмедя з патологічними ураженнями та слідами зрізання. Світлина Б. Рідуша.

Результати досліджень остеологічного матеріалу засвідчують, що полювання відігравало відчутну роль у житті власників замку. Цілком природно, що ця поширена серед привілейованих верств розвага, активно практикувалася і князями Острозькими. Про їх особисту участь у ловах свідчать записи в реєстрі скарбів Дубенського замку 1616 р., де рушниці для пташиного полювання *(rucznica ptasza)* поряд із рушницями на звірів *(rucznica zwirzęca)* виокремлені у загальному описі вогнепальної зброї. У цьому ж документі фіксуються мисливські сумка *(waczek aksamitny czerwony złotem tkany do mysliwstwa)* і ріжок, а також хутро і роги впольованих звірів (шкури 45 вовків, 16 лисів, 66 лосів, 23 ведмедів, по одній видри та борсука; 10 пар і 123 одиничі оленячі роги, 70 пар і 2 одиничні роги лося, 28 рогів биків) [133, s. 213, 214].

Зооархеологічний комплекс матеріалів Дубенського замку дозволяє скласти уявлення про характерні риси природного середовища, які надавали легкий доступ до полювання. Водоплавні птахи (крижні та широконіски) переважають серед впольованої дичини. Лісові види (глушець, тетерук, ймовірно голуб–синяк) та мешканці відкритих просторів (куріпки) менш чисельні. Наявність кісток із медулярною тканиною свідчить, що вони належать самицям, здобутим внаслідок полювання у період яйценесіння.

Відомо, що Дубно розташоване в екотоні – на межі лісової та лісостепової природної зони. На південь від нього простягнув-

* Результати радіовуглецевого аналізу, отримані у Познанській радіовуглецевій лабораторії показали, що кістка ведмедя має дату 771AD+–132 call. Тому віднесення описаного зразка до комплексу смітника замку поки що не може вважатися надійним.

ся розлогий лісовий масив Малого Полісся, значна територія якого була зосереджена навколо сіл Студянка, Буща, Шепетин, що входили до Дубенської волості князів Острозьких. Цілком можливо, що тут проводилося полювання на лісові види птахів та ссавців. Що стосується водоплавних птахів, то в наш час гніздування крижня та широконіски на території Полісся вказує на їх проживання поблизу берегів, поросли очеретом (*Phragmites australis*), рогозом (*Typha angustifolia*), лепешняком (*Glyceria maxima*). Гніздування диких гусей засвідчене в умовах наявності відкритих просторів і узбережь із можливістю вільного до них доступу [174, с.151—155]. Ці результати взаємопов'язані з вищезгаданими відомостями про видовий склад риб. Судак потребує відкритих плес без будь-якої рослинності, тоді як щука віддає перевагу прибережним заростям. Це добре співвідноситься із реальним розташуванням замку, поблизу якого в XVI ст. існували відкриті водні угіддя, а також зарослі заплави. Зважаючи на вище сказане, цілком обґрунтованим видається твердження про те, що освоєне князями Острозькими природне середовище навколо Дубна було здатне забезпечити їхні різноманітні харчові потреби відповідно до соціального статусу.

3.2. Топографія міських оборонних споруд

Фортифікаційне оснащення виступало одним з першочергових завдань містопланувальної роботи, визначало межі майбутнього міста, ставало запорукою його успішного розвитку. В широко територіальному значенні добре укріплене місто перетворювалось на важливу стратегічну ланку оборони регіону [210, с. 72].

Прив'язка старої оборонної системи Дубна до наявного сьогодні планування не завжди приносить позитивний результат, оскільки його еволюція періодично стирала «зайві» компоненти на шляху пристосування до нових вимог часу. Так, у процесі будівництва електростанції, а пізніше будівель районних електромереж і трикотажної фабрики було повністю знівельовано оборонні риси дитинця літописного Дубена, на якому ще у другій половині XVII ст. знаходилися ветхі споруди старого замку князів Острозьких. Сьогодні не залишилося слідів «сурмицької фортифікації», яка згадується в джерелах XVII–XVIII ст. [92, с. 179], валів біля Луцької брами, які зазнали суттєвих нівелювань під час перепланування ділянки в 1785 і 1875–1876 рр. [351, с. 93; 387, s. 211]. З північно-західної частини міста зник такий унікальний об'єкт місцевої оборонної архітектури, як башта, зафіксована Олександром Павловським на плані 1872 р. [69]. Не зважаючи на ці сумні констатації втрати Дубном своїх рис міста-фортеці, виразними свідченнями цього залишаються бастіонний замок Острозьких, Луцька брама, оборонні рови, окремі об'єкти сакральної архітектури.

Правова локація у 1498 р. засвідчила завершення початкового етапу просторово-планувальної реорганізації середовища існуючого до цього поселення. Відтоді Дубно почало являти собою ізольовану у просторі відносно компактну територію урегульованого функціонування соціальних, адміністративних, торгівельно-ремісничих та релігійних осередків. Їхня дієвість без оборонних укріплень була би неможливою. Виходячи з цього, можна стверджувати, що створення комплексу міських фортифікаційних споруд розпочалося в останні десятиліття XV ст. Вже відтоді вони постали у вигляді західного та східного рубежів.

ЗАХІДНИЙ РУБІЖ

Принципова важливість укріплень західного рубежу полягала в тому, що з цієї сторони місто не мало оточення водою, так як із трьох інших сторін світу. Бартош Папроцький у своїй розповіді про напад татар 1577 р. називає цей рубіж «*Od luckiej brony*». На північ та на південь його укріплення доповнювали круті (ймовірно, ескарповані) схили природного мису, які до сьогодні збереглися місцями на висоту 6–7 м. По них йшла лінія дерев'яних стін – парканів, які згадуються в листі 1604 р. князя Василя Острозького [243, с. 1282–1283].

Визначення з місцем західного рубежу вимагало оптимального врахування природних умов, які підвищували ефективність оборони. Тому лінію укріплень збудували на вузькому перешийку за основним поселенським масивом міста. Вони включали браму, земляний вал, рів та паркан з дубових паль. Про його наявність тут відомо із Розпорядження княгині Теофіли Любомирської 1699 р. та суперечки близько 1725 р. між магістратом і духовною адміністрацією Спасівського монастиря [80, арк. 109]. Вал примикав з обох сторін до брами, яка поєднувала в собі оборонне, митне і транспортно–регулююче призначення. Від назви пріоритетного шляху, що розпочинався за нею, брама отримала назву – «Луцька». Згадки про неї під 1577 і 1604 р. мають на увазі дерев'яну браму [132, s. 451]. Мурована за типом барбакану звели в 1623 р. і будувалася вона від фундаментів, розмірами 21 лікоть довжини та 13 ліктів ширини [351, с. 93]. Мурована брама була спо-

Рис. 160. Луцька брама. Вигляд із заходу. Світлина 1925 р. Автор Генрик Поддембський.

чатку двохповерховою, а в 1785 р. на ній надбудували третій ярус (рис. 160) [162, с. 54]. Відтворити приблизний вигляд брами до перебудови допомагають подібні архітектурні об'єкти в Острозі (рис. 161). На захід від брами виникло передмістя Забрама.

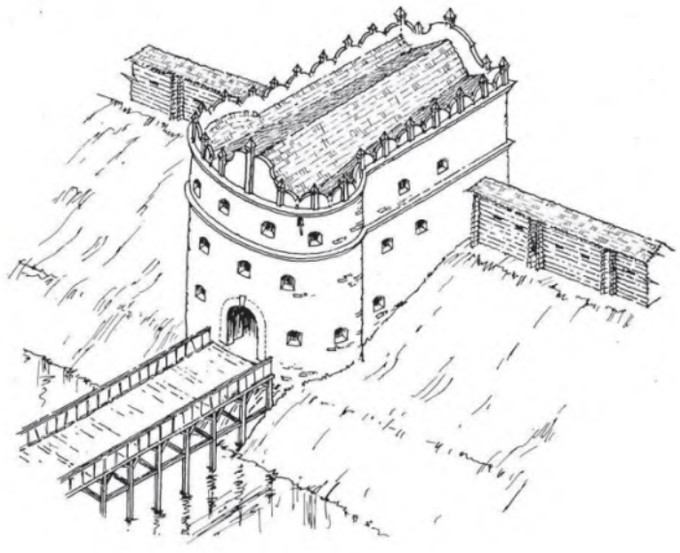

Рис. 161. Луцька брама в Дубні на XVII ст. Реконструкція О. Годованюк.

Підтримання у належному стані укріплень біля Луцької брами входило до обов'язків міщан, які мусили ремонтувати тут «*дільниці свої здавна кожному виділені*» [92, с. 179]. Можемо припускати існування всередині валів городень, які у випадку військових дій облаштовувались для складів боєприпасів, провольства і майна. Відомо, що кожна, закріплена за своєю городнею група мешканців, ставала біля неї до бою, а у мирний час за потреби її ремонтувала. У деяких випадках є згадки про житлові будівлі, які примикали до паркану. Так, у записі книги дубенського магістрату за 1757 р. згадана халупа жовніра у паркані [73, арк. 37]. Як записано у Розпорядженні 1699 р., до ремонту оборонних укріплень біля Луцької брами залучались жителі як міста, так і передмістя. Давнім топонімом, що вказує на соціально-топографічний зв'язок мешканців Забрами та західного рубежу є до сьогодні збережена назва вулиці Городня, яка лежить найближче зі сторони передмістя уздовж лінії укріплень.

Рів перед Луцькою брамою був прямолінійний, прокопаний по лінії північ-південь, протяжністю близько 350 м. На сьогодні його ширина сягає 30 м, глибина – 6–7 м. Зважаючи на мощення по рові в XIX ст. вулиці Тараса Бульби, засипання для прокладення центрального в'їзду в місто та сильні засмічення, можна припускати, що його первісна глибина була значно більшою. Перед в'їздом у браму знаходився міст на кам'яних аркадах [75, арк. 35 зв.].

Рів пролягав від прибережної лінії ставу на півдні (пров. Городній) і до початку болота навколо о. Горбачин на півночі (вул. Тараса Бульби) (рис. 163). На плані міста 1760-х років, згідно аналізу Петра Ричкова, рів доповнений ззовні передбрамним равеліном кліщового типу з М–подібним в плані абрисом, а на обох його краях присутні два невеликі напівбастіони [289, с. 131]. Невідомо, чи ці укріплення існува-

Рис. 162. Комплекс монастиря бернардинів та башта поряд із ним. Вигляд із північного сходу. Світлина 1872/1873 рр. Автор О. Павловський (?). Опубліковано П. Богдзевичем.

ли при дерев'яній брамі, чи були створенні під час побудови мурованої. На пізніших планах їх не позначено, не фіксуються вони візуально і в наш час. Можна припускати, що равелін було знищено в ході перебудови 1785 р., адже саме тоді вулицю Данила Галицького спрямували в об'їзд брами.

Відрізок валу, який відходив на північ від брами, при повороті контуру мису поступово переходив в ескарпований схил. На середину XVII ст. ця ділянка була зайнята територією монастиря бернардинів, який «*między wałami samego miasta Dubna zamykał się*» і мав також оборонні риси [61, арк. 14, 39]. В наш час попід давнім схилом західних міських укріплень проходить вулиця Тараса Бульби. У XVI ст. західний оборонний рубіж на цій ділянці доповнювала мурована башта*.

Ця фортифікаційна споруда не дійшла до нашого часу. На рисунку Олександра Павловського 1872 р. поблизу північно-східного кута монастирського саду вона позначена, як «Wierza z r. 1540» (рис. 44) [69]. Ця сама башта зафіксована, ймовірно, на його ж фотознімку 1872/1873 р. (рис. 162) [175, с. 93]. Дивним виглядає те, що об'єкт не конкретизований на багатьох старіших планах Дубна. Фотознімок та рисунок доповнюються описом Василя Пероговського, згідно якого башта розміщувалася в північно-східній стороні саду соборної церкви (колишнього монастиря бернардинів), поблизу в'язниці. На другому поверсі стіни башти є напис «AD 1540» [248].

* Башта – надзвичайно цікава споруда, про яку в нашому розпорядженні є обмаль відомостей. Якщо довіряти свідченням О. Павловського і В. Пероговського щодо достовірності відчитання дати, а також прийняти її, як час будівництва башти, то виявиться, що вона давніша за мурована Луцьку браму і бастіонний замок. Для підтвердження чи спростування цього потрібні нові писемні та археологічні джерела, які, ми сподіваємося, будуть віднайдені у майбутньому. Втім, беззаперечним є сам факт існування даної споруди, що вже цим дозволяє зробити узагальнений аналіз її призначення.

Башта мала чотирикутну форму та три яруси, які завершував чотирисхилий дах. На першому ярусі північної сторони знаходилися три фронтальні гарматні амбразури. Дві амбразури помітні на східній стороні, ймовірно, такі ж були із західної для забезпечення фланкуючого обстрілу. В південно-західному скошеному куті позначено розрив, який, можливо, позначає вхід до споруди. Другий ярус башти мав менші отвори, очевидно, стрільниці. Третій ярус попід самою крівлею складали ряди невеликих віконець. Особливістю башти було те, що на відміну від тогочасної Луцької брами, вона отримала муровані конструкції. Вважаємо, що це потрібно пояснювати давнішим часом побудови Луцької брами. Зведення її як в'їзного укріплення мусило відбутися на початку розбудови міста. До того ж брама мала потужний рів і вали, які добре компенсували відсутність мурованих стін.

Мурована башта була призначена стерегти розлогий фронт із півночі від острова Горбачин, Вигнанки і монастиря Чесного Хреста.

Рис. 163. Вулиця Тараса Бульби, прокладена оборонним ровом попід західним схилом земляного валу. Сучасна світлина автора.

Горбачин, зокрема, займав значну площу серед тутешньої заплави і міг використовуватися як плацдарм для нападу. Зокрема, на руку ворогу могло зіграти те, що в XVI ст. острів був «*заросли лескомъ*» [246, с. 1541]. У зв'язку із військовою загрозою зі сторони Горбачина, комендант замку полковник Шульц в 1732 р. видав розпорядження про вирізування на ньому вільхи*. З огляду на це, закономірно, що в XVI ст. по північній стороні було продовжено лінію паркану та зведено потужну башту. Свідченнями обстрілів Горбачина виступають знахідки на ньому свинцевих куль, окремі з яких вживалися до ладнування крупнокаліберних рушниць (гаківниць) (рис. 290, 11) [30, с. 19].

Потрібно відзначити, що західний край північного відрогу (до монастиря кармеліток) від рівня горбачинського болота також має значні по висоті (5–6 м) схили. Це може послугувати підставою для припущення, що певні пристосування до оборони на цьому відрізку також були зроблені, але загалом північний відріг мису залишався більш вразливим. Саме на нього татари спрямовують останню спробу атакувати місто в 1577 р. [132, s. 451].

На південь від Луцької брами лінія укріплень ішла в напрямку ставу і переходила у високий ескарпований схил південного краю мису. В наш час він зберігає крутизну до 6 м, а по його підвищенні проходить вул. Лесі Українки. Захищена із заходу та півдня ця ділянка міста дала назву для проживаючих тут підданих Спасо-Преображенського монастиря – «міщани на парканю» [243, с. 1284]. Вочевидь, з цих позицій вівся рушничний вогонь по наступаючому через став татарському війську в 1577 р.

Додаткове оборонне значення монастиря на Кемпі полягало в тому, що схили острова були піднятті над річкою та обставлені палями. З допомогою своїх підданих монастир міг допомагати захищати міський рубіж. Це засвідчено в листі 1608 р. князя Василя Острозького, який підтверджуючи право монастиря на міщан «на парканю» і за «брамою Луцькою», зазначає, *що «если бы якая навалность войск була, то также повынны за ведомостю монастырскою бути»* [243, с. 1267, 1268].

СХІДНИЙ РУБІЖ

Укріплення східного рубежу були зосереджені довкола замку, який виступав головним оборонним об'єктом при сполученні міста з передмістям Сурмичі. Дорога на передмістя проходила через мости і греблю попід укріпленнями замку. Прилегле з півдня просторе річково-болотяне середовище в теплу пору року перешкоджало здійснювати обстріл, а тим більше штурм замку з цього напрямку. З інших укріплень (*fortifikatia Surmicka*), які існували на східній межі міста при

* Хоч у цьому випадку, під виглядом турботи про оборону відбулося забезпечення бернардинів опалювальним матеріалом.

Сурмицькій греблі в 1699 р. згадуються вали, рови і брама [92, с. 179]. Княгиня Теофіла Любомирська, наказуючи підтримувати ці укріплення в належному стані, апелює до «*світлої пам'яті князя його милості батька і добродія мого*». Це дає підстави стверджувати про існування сурмицької фортифікації, принаймні в час володіння містом князем Владиславом-Домініком Заславським.

Дорога попід замком, що вела від Луцька до Острога через передмістя Сурмичі мала свою браму. Будівництво брами в цій частині міста згадується у Розпорядженні 1699 р. у зв'язку із ремонтом мосту між Дубном і передмістям. Брама мала бути збудована на в'їзді у місто біля початку вулиці Жидівської (сучасна вул. Стара). Але ще до Розпорядження княгині Любомирської, в магістратських книгах Дубна присутній запис за 1697 р. про те, що «*Мойсій Прозак з передмістя Сурмич…продав четвертину поля на Забрамі Сурмицькому* (в тексті – *Zabramo Surmicko*)» [72, арк. 34]. Важливо, що тут ми маємо справу з рідко вживаним означенням стосовно Сурмич, яке вказує на тривале розташування передмістя за брамою.

При цьому в 1699 р. дідичка чітко говорить про браму на стороні міста, будівництво якої планується*. Натомість в іншому пункті, вона наказує сурмичанам відремонтувати міст, «*як здавна було, від брами до міста*» [92, с. 179]. Тому є підстави вважати, що в XVI–XVII ст. такий об'єкт оборонно-регулюючого призначення, як брама існував ближче до передмістя Сурмичі, можливо, на греблі перед мостом через горжевий рів бастіонного замку.

Ульріх фон Вердум, описуючи місто в 1671 р. відзначав, що «*з двох боків воно зовсім немає укріплень, крім води озера*» [128, s. 167]. Проте, виключати наявність паркану уздовж південної межі міста не слід. Вулиця Парканська, яка проходила сюдою, не просто так отримала свою назву. Питання лише у тому наскільки в належному стані він утримувався.

У теплу пору року повноводність річки і непрохідні болотисті заплави, які неодноразово зафіксовані на планах міста, дійсно становили добру перешкоду від ворогів. Але з настанням холодів ситуація змінювалася в протилежну сторону. Ця особливість обороноздатності ілюструється картиною татарської облоги: після марних спроб здобути місто від Луцької брами, татари атакують його спочатку з півдня, а тоді з півночі.

Татарський напад в березні 1577 р. став своєрідним випробовуванням на ефективність існуючої на той час системи фортифікації. Опис цієї події дійшов до нас фактично у документованому вигляді, завдяки Бартошу Папроцькому. Він дуже добре орієнтується на міс-

* Нова брама була збудована, як і планувалося. Так в записі за 14 вересня 1770 р. йдеться про оплату війтом фури дров «*на варту московську до брами Сурмицької*». Див.: ЦДІАУ у м. Київ. Ф. 33. Оп. 1. Од. 22. арк. 8.

цевості, тому, не виключено, був її очевидцем*. Облога міста тривала чотири дні, за участі більш ніж двох тисяч татар. Писемні джерела не доносять до нас інших подібних за розмахом випадків, хоча, як в попередні, так і в наступні часи татарські напади неодноразово зачіпали Дубно та його округу.

Під час розгортання облоги було здійснено три спроби захоплення міста. В перший раз, 4 березня**, татарське військо переслідує слуг князя Януша Острозького та його союзника Александра Семашка від Чернецької греблі до Луцької брами, однак тут їм завдають відчутних втрат і зупиняють наступ.

* Czwartego dnia marca, pod Dubnem miastem tegoż książęcia, przy którem jest i zamek, na którym była córka jego księżna Katarzyna, panna natenczas, z wielom pań i panien inszych, o której poganie wiedząc, myśleli jakoby jej dostać. A tak się poczęli przeprawować przez staw na rzece Kijew. Ale książę ojciec jej mając ją na baczeniu, onegoż dnia wyprawił był syna Janusza z niemałym pocztem sług, którzy uprzedzili pogany do Dubna, o czem nie wiedzieli, wszakoż się im dał tam poznać, acz natenczas miał lata młode, ale serce onych dziadów sławnych mężne i wspaniałe, wielkiej mu śmiałości dodało.

Naprzód do nich na wycieczkę za groblą czerniecką tak rzeczoną wybieżał; poganie ufając wielkości swej, mocno się oparli na końcu onej grobli od wzniesienia. Naszy acz na nie śmiele uderzyli, wszakoż im gwałtownie strzałami szkodzili. Gdy postrzelono kilku sług szkodliwie książęciu Januszowi, także Siemaszkówi, podkomorzemu włodymierskiemu dwóch, zaraz książę począł swe nazad do miasta uwodzić, za którymi więcej niż dwa tysiące Tatar przyszło ku miastu, ale barzo prędko strzelbą wsparci, i tam ich kilkadziesiąt jednym razem spadło zabitych. Drugie potem zagony barzo wielkie nadchodziły mimo Dubno, wszakoż widząc ludzi dostatek, nie zabawiając się, szli mimo ku Ołyce w ziemię dalej. Oni co u Dubna byli, dnia piątego marca po wsiach się położyli około Dubna, jako w Siedmidubiech, w Raczynie, w Pohorelcach, w Miehoroszczy, także na drugiej stronie rzeki, w Torokanowie, na Wśniesieniu, w Iwaniu.

Tegoż dnia poczęli wielką mocą Dubna dobywać, ale im książę Janusz z wielką pilnością z ludźmi swymi odpór dawał, i wiele ich pobił, między którymi był znaczny zięć czarzów, którego u Krasiłowa schowali.

Tegoż dnia braniec Moskwicin uciekł do Dubna od Tatar, który dawa sprawę o ich wielkości i przespieczeństwie wielkiem, jakoż nazajutrz sami to pokazali, bo przez połąki na stawie czynili gaci, chcąc się mocą przeprawować, ale strzelbą wielką w nich szkodę czyniono, jednak na dalszych miejscach przeszli tylko z łuki a z szablami, konie przy swych zostawiwszy. Od łuckiej brony kilkaset ich z łuki się zakradając, po zachaciu nabiegali strzelając, a potem się za chaty albo za chałupy ustępowali, naszy zatem z rusznicami do nich wypadli, a wygnali ich za ostatnie kobylenie. Potem drudzy Tatarowie do niech przypadli, sparli nasze aż do miasta, który naszy tak ustępowali, jakoby je na strzelbę przywiedli; bacząc czas po temu, sami na strony jako rozumieli odskoczyli, w tem strzelbą wiele pogan porażono.

Tym fortelem chcieli Tatarowie oszukać książę Janusza, tu go zabawiając, a drudzy mocą wielką z drugiej strony przez lód od manastera, który zową szczęsnego Chresta, a po naszemu świtego Krzyża, przeprawiwszy się pieszo, mosty sobie czyniąc słomiane przez płoniny na brzozach, chcieli w miasto gwałtem wbieżeć; ale był książę dobrze wszystkie strony strażą i strzelbą opatrzył, sparli ich barzo prędko i niemało zbili; ludzie z przedmieścia z szurmic do miasta ku obronie obrócono, a przedmieście ono spalić był rozkazał książę Janusz, dla przekazy jakiej miastu i zamku. Wielką trudność przez kilka dni, a ustawiczną pracę książę Janusz miał, a prawie pierwszą zaprawę, jako się miał bronić mocy wielkiej nieprzyjaciela srogiego.

Siódmego dnia książę Konstantyn, niemałych trudności używając z nieprzyjacielem po różnych miastach i zamkach swoich, przez sługi i sam przez się posłał do Dubna posła swojego Tatarzyna z Ostroga, dowiadując się coby się tam działo. Wtem Tatarowie pojmali posła onego, wszakoż go taka cnota rządziła, że serce onym poganom skaził, powiedając im, że książę Konstantyn ma lud wielki, z którym na was chce uderzyć. Oni dawszy mu wiarę, zaraz od Dubna odstąpili, wszakoż odchodząc wielkie szkody poczynili, wszystkie wsi popalili, i jednej całej chaty nie zostawili.

** Числа подані згідно тексту по старому стилю. За новим стилем дата початку облоги відповідає 14 березня.

Наступного дня татари ідуть у наступ знову з півдня і заходу, але зазнають значних втрат. Серед загиблих тоді був і знатний воїн*, який, можливо, особисто вів татар у наступ. Того ж дня інші татарські загони пустошили околичні села. Можна здогадуватися, що залога та мешканці міста бачили як горять околичні села Тараканів, Знесення, Рачин, Івання, Погорільці. Друга спроба також виявилася невдалою і показала, що Луцька брама та прилеглі до неї споруди становлять добре захищену ланку міських укріплень, яку прорвати буде складно.

Тоді татари намагалися захопити місто усіма наявними силами через Сурмицький став, замощуючи заздалегідь пробиті захисниками ополонки. Їх змогли зупинити сильною стрільбою, але татари продовжили наступ, вдаючись до оманливого маневру: кількасот їх показово атакувало укріплення із заходу. Для цього вони підходили якомога ближче, стріляли з луків і відразу ховалися за хатами й халупами передмістя. Захисники вийшли до них на зустріч з рушницями і перед укріпленнями Луцької брами зав'язалася сутичка, в процесі якої татар відкинули «*za ostatnie kobylenie*». Вказівка на *kobylenie* свідчить про наявність додаткових укріплень на передмісті. Зважаючи на призначення такого роду перешкод, спрямованих, передусім, проти ворожої кінноти, а також малу затрату часу для їх побудови, можна припустити, що вони були споруджені в ході підготовки міста до оборони. Однак, не виключено, що при постійній загрозі татарських нападів, захисна лінія стовбурів з гострими гілками поновлювалася, перешкоджаючи раптовому нападу на незахищене передмістя.

Рис. 164. Лук татарський. Фонди ДІКЗ м. Дубно, IV Р–782.

Поки тривав бій, великі сили татар в обхідному маневрі зробили спробу увірватися в місто з півночі від монастиря Чесного Хреста, але цю атаку швидко відбили тому, що князь з усіх сторін поставив сторожу і стрільців. Того ж дня було наказано спалити пе-

* Ймовірно, що він став праобразом вбитого хана в легенді про Беату Дольську.

редмістя Сурмичі, аби усунути можливість використання його для наступу зі східного боку. Таким чином в 1577 р. військо та міщани вели фактично кругову оборону міських меж [132, s. 450–451].

Важливою військово-соціальною рисою пізньосередньовічних міст України була постійна готовність їхніх мешканців стати до відсічі ворогів зі зброєю в руках. Для забезпечення організації оборони планувальна структура мала сотенно-десятковий поділ. В окремих випадках існування такого устрою простежується також у Дубні. Про це промовляють факти проживання тут значної кількості реєстрових козаків, які брали участь у війні з Москвою в 1579–1581 рр. [136, s. 154–164], а також блискавична мобілізація населення міста під час татарського нападу, у тому числі і залучення до оборони мешканців передмість. З прикладів інших міст, зокрема, Кременця в 1552 р., довідуємось про існування встановленої кількості десятків для оборони. Як доводять дослідники, під поняттям «десяток» мається на увазі від двох до трьох десятків садиб, які в сукупності складали міську сотню [352, с. 170].

Роль міських мешканців у захисті міста відзначена в Розпорядженні княгині Теофіли Любомирської за 1699 р. У пункті 12 звертаючись до війта, бурмістрів, всіх цехів та мешканців передмість, вона наказує аби всі дільниці свої, здавна кожному виділені по валу біля мурованої брами, так само і шляхи на Луцькому передмісті обставили дубовими, а не сосновими палями, мости, дороги правильно відремонтували під загрозою штрафу на кожний цех десять кіп [92, с. 179, 180].

***

Аналізуючи розташування Дубна, дослідники підкреслювали оборонний потенціал природного ландшафту [288, с. 20–21; 289, с. 123]. В залежності від пори року річково-заплавне середовище могло як посилювати, так і послаблювати обороноздатність міста. Головними ланками оборони були західний та східний рубежі. Перший відрізнявся суцільною укріпленою лінією валу та рову з такими фортифікаційними об'єктами, як Луцька брама, мурована башта, Спасо-Преображенський монастир, а пізніше і костел монастиря бернардинів. Східний рубіж був зосереджений навколо старого та нового замків і також включав в себе вали, рови та браму. Будівництво комплексів укріплень із заходу і сходу пояснюється природними вигодами і потребою контролювати магістральне сполучення між Луцьком, Бродами, Острогом і Кременцем, що проходило через Дубно у вигляді головної міської вулиці.

На прикладі відсічі татарського нападу на Дубно у березні 1577 р. можна зробити висновок про високу обороноздатність міських укріплень у XVI ст., спроможність стримувати просування ординців у глиб Волинської землі і відтягувати на себе їхні великі сили. Важливе

значення у цьому належало існуючій системі регіональної оборони, у якій Дубно займало чільне місце. Вже на першу третину XVI ст. князь Костянтин Іванович Острозький розбудував замки для захисту своїх волинських маєтків. На південно-східній Волині до них належали Чуднів, Полонне, Красилів, Колодне, Черняхів (пізніше син гетьмана Василь-Костянтин Острозький доповнить їх замками у Старокостянтинові й Базалії). В центальній частині Волині оборону формували замки у Звягелі, Дорогобужі, Острозі, Рівному, Сатиєві, Дубні [210, с. 72].

3.3. Топографія храмів і монастирів

Перетворення Дубна на місто та подальший розвиток тісно пов'язані з релігійною діяльністю його власників, що проявлялася у заснуванні та всебічній підтримці храмів і монастирів. Значення духовних осередків для міста важко переоцінити. Ще у давньоруський період церкви виступали для мешканців наочними втіленнями існування Вищого порядку і виражали божественну силу, яка захищає й одухотворяє міський простір. Це добре простежується на основі просторової локації релігійних комплексів у Дубні (рис. 165).

Соборна церква Святого Миколая займала центральне положення у просторово-планувальній структурі міста. Вперше згадана у 1492 р. у зв'язку із наданням їй князем Костянтином Острозьким землі і десятини із замкового млина [338, с. 248]. Із планів кінця XVIII ст. зрозуміло, що церковне подвір'я сягало сучасних вулиць Данила Галицького, Миколи Лисенка та Свободи [289, с. 124]. Церква задумувалася як архітектурно-сакральна домінанта території міста, сприйняття якої підсилювала виключно низька садибно-дворова забудова. Щоб переконатися у цьому, достатньо подивитися на відстані від храму до замку та до Луцької брами, які визначали межі міського середовища. Вони дуже близькі та становлять 0,45–0,55 км, що вказує на ймовірність визначення місця соборної церкви при розмітці ландшафту для осадження міста.

На жаль, на даний час інвентарі або згадки про зовнішній вигляд цієї церкви невідомі й залишається лише сподіватися на віднайдення їх у майбутньому. З інвентаря 1723 р. дізнаємося, що при церкві був цвинтар, на ділянці якого проживав отець-настоятель, стояла школа і п'ять домогосподарств церковних підданих [85, s. 3, 4]. Збереглися заповіти дубенських міщан, у яких вони виявляють останню волю бути похованими на цьому цвинтарі [149, с. 38, 147]. Згадується також, що від вулиці Широкої при церкві знаходився шпиталь. Особливе шанування церкви князями Острозькими проявлялося у вкладенні сюди ікони Святого Миколая, яка пізніше була перенесена до костелу монастиря бернардинів, перетвореного на новий Миколаївський собор (рис. 166). Тут знаходився Помянник князів Острозьких, а також, вірогідно, два п'ятисвічники 1575 р. (рис. 167), які пізніше теж були перенесені до освяченого на православний храм колишнього костелу

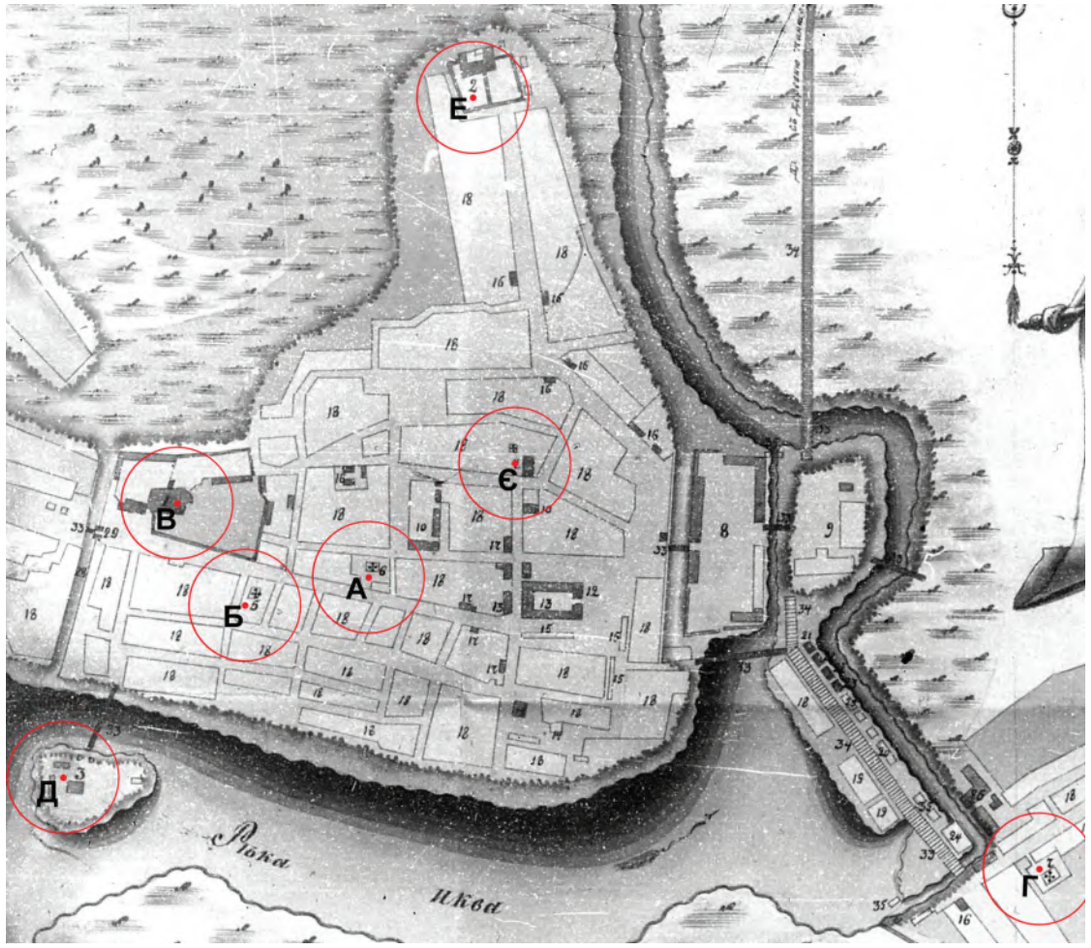

Рис. 165. Храми і монастирі на плані Дубна кінця XVIII ст. А – Миколаївська соборна церква; Б – Іллінська церква; В – монастир бернардинів; Г – Георгіївська церква; Д – Спасо-Преображенський монастир; Е – монастир кармеліток; Є – парафіяльний костел.

монастиря бернардинів [316, с. 873, 874; 338, с. 108]. Протоєрей Лучицький приводить відомості про будівництво соборної церкви князем Павлом Сангушком в 1742 р. [223, с. 488], що не відповідає дійсності і може бути потрактоване хіба з точки зору проведення її ремонту.

Миколаївська церква була розібрана перед 1860 р., на що вказує будівництво у цей час церкви в селі Тараканів, для якої були використанні деякі матеріали старої соборної церкви [316, с. 875]. Цьому в 1855 р. передувала передача у православне відомство костелу монастиря бернардинів з ціллю перетворення його на православний собор у зв'язку із ветхістю старої церкви [172, с. 110].

Церква Воскресіння Христового згадана поруч з Миколаївською в 1492 р. [338, с. 248]. В акті датованому 9 жовтням 1596 р., серед тих, хто підписався під положеннями Берестейського анти-

Рис. 166. Святий Миколай. Образ XVI ст. Світлина 1919 р. Автор В. А. Камінський. Опубліковано В. І. Ульяновським.

Рис. 167. П'ятисвічник 1575 р. з Миколаївської церкви. Майстер Лука Фріделянт з Гданська. Фонди ДІКЗ м. Дубно, кн. 2752/IV-P 662.

унійного собору був Костянтин Остропольський, протопіп дубенський, настоятель Воскресенської церкви [104, с. 65]. Фортунат Новицький пише, що найстарішими церквами в Дубні, які випередили заснування міста, були церква Воскресіння в замку та друга, в околиці Луцької брами [381, s. 37]. У 1575 р. дубенська міщанка Мілка Патриківна перед смертю, заповідаючи кошти на монастирі та храми, відписала: «*до церкви Воскресения Христова, што в замку Дубенском – пять коп грошеи...*» [102, с.185]. Це письмове свідчення дає чітку вказівку на існування в Дубенському замку церкви, освяченої в честь Воскресіння Господнього.

Маловідома з писемних джерел Воскресенська церква не залишила сліду в просторі міста. Коли князь Януш Острозький запросив до Дубна братів бернардинів і оселив їх неподалік ринкової площі, то є свідчення, що дозволив їм при цьому відправляти богослужіння у замковій каплиці [173, с. 182]. Тому не виключено, що після зведення нового бастіонного замку на початку XVII ст. стара церква була розібрана, а замість неї влаштовано каплицю. Земельні володіння Воскресенської церкви (припускаємо, що також інвентар) було передано церкві Святого Миколая. Так, у 1723 р. зафіксовано, що їй належить поле замкової церкви [85, s. 3]. Археологічним орієнтиром для локалізації цієї церкви на території замку можуть слугувати пошуки могильника XV–XVI ст.

Свято-Іллінська церква була розташована дещо південніше від збудованого в 1908 р. та існуючого донині мурованого храму. Перша письмова згадка про неї присутня в листі князя Василя Острозького від 23 червня 1604 р. [243, с. 1282–1283]. Церква, а точніше її дзвіниця, у ньому, так само як і пізніше в люстрації 1755 р., виступає одним із маркерів меж юридики Спасо–Преображенського монастиря. Згідно планів міста, церковний грунт сягав сучасних вулиць Данила Галицького, Володимира Винниченка та Старої [289, с. 124]. Із місцем на розі двох останніх, вірогідно, слід пов'язувати місцезнаходження старої дзвіниці.

Правдоподібною видається думка Василя Ульяновського про те, що до зведення храму причетний князь Костянтин Острозький, який заклав його на честь свого сина Іллі в першій третині XVI ст. [338, с. 297, 298]. Закладення храму його молодшим сином, князем Василем Острозьким викликає сумніви. Вони пов'язані зі значними зусиллями, які він докладав для повернення батькової спадщини, що на підставі заповіту князя Іллі Острозького опинилася у розпорядженні його вдови Беати Костелецької. Тож навіть коли в 1579 р. князь Василь встановлював пам'ятник над похованням батька в Києво-Печерській Лаврі, він жодним чином не відзначив, що там покоїться тіло його брата. Втім, той факт, що князь Ілля добряче «насолив» своєму братові у питанні успадкування отчих маєтків князівства, не відкидає повністю можливої причетності князя Василя до зведення чи благоустрою храму. Не виключається присутність символічного примирення з братом, що, зокрема, могло знайти вияв у внесенні сюди в кінці XVI ст. ікони Святого Іллі з житієм (рис. 168). Однак, особиста роль князя Василя у цих справах поки лише гіпотеза.

Рис. 168. Пророк Ілля. Образ кінця XVI ст. Світлина 2009 р. Автор Віктор Луц. Фонди ДІКЗ м. Дубно, кн. 6529/М-155.

З інвентаря 1723 р. дізнаємося, що при церкві проживав її настоятель отець Степан Ладзиєвський і попадя, вдова, Ладзиєвська (вірогідно, його мати). На церковному грунті знаходилось також кладовище, а в куті стояла руська школа. Поблизу Іллінської церкви проживали сім міщан, серед яких швець Іван Капустенко, ткачі Петро Щурик, Лешко Скоробогатчук, швець і шаповал Шабуня, а також звільнений від податків солтис Кость Новак. Більше було порожніх ділянок – 13, власниками яких серед інших були сурмицький гуменний*, пан Коморовський та кушнір Федір Чуйка.

Орест Фотинський на кінець XIX ст., на жаль, лише бігцем описує стан старої церкви, зауважуючи лише те, що вона загалом зберегла свій давній вигляд. Було розібране лише опасання і прибудова (костниця) для розміщення покійників до часу їх поховання [341, с. 199].

* З пол. *gumienny* – особа, що охороняє гумно (будівля у якій складали збіжжя) або слідкує за виконанням тут робіт.

Свято-Георгіївська церква була збудована на передмісті Сурмичі (рис. 169). Храм розташований поблизу археологічної пам'ятки Сурмичі п. 1. Вона займає правобережну терасу р. Ікви, поблизу території в'язниці і вул. Садова. Існування тут постійного поселення простежується за археологічними матеріалами з рубежу XV–XVI ст. [322, с. 233–238; 17, с. 9]. Таким чином, церква була збудована посеред добре обжитого на той час передмістя.

Церковно-приходський літопис відносить спорудження церкви до 1663 р. [64], однак, після якоїсь руйнації, в 1700 р. на її місці було збудовано нову, яка й стоїть до нашого часу [316, с. 877]. Підтвердженням існування церкви в середині XVII ст. виступає ряд тестаментів дубенських міщан, які заповідають поховати себе на кладовищі поблизу неї [149, с. 147, 331]. Відоме Євангеліє з цієї церкви, видане у Львівській друкарні 1670 року. На одному його аркуші є запис про те, що воно придбане в 1681 році Павлом Хацинином із Дубна під час перебування в неволі у Стамбулі, для храму Святого Великомученика Георгія на передмісті Сурмичі. Напис свідчить про те, що церква на Сурмичах існувала в час купівлі книги і сам Павло знав про це, тому цілеспрямовано прагнув подарувати Євангеліє сюди [346, с. 108].

Рис. 169. Свято-Георгіївська церква на передмісті Сурмичі 1700 р. Автор невідомий. Відділ історії ДІКЗ м. Дубно.

На більш давній час спорудження церкви вказують нотатки книги Дубенсько-Дубовецького монастиря. З неї стає відомо про існування на початку XIX ст. уявлення про те, що Георгіївська церква на Сурмичах – найдавніший дубенський храм. Пов'язано це було, начебто, із тим, що поселення на Сурмичах виникло раніше, ніж збудували фортецю і заклали місто Дубно [83, s. 7]. Крім того, знаходимо у ній запис зроблений із якогось давнішого джерела про те, що в 1605 р., черниці Вознесенського монастиря дозволили своїм підданим села Підборці зайняти ділянки на острові Дубовець під пасіки. При умові, що десятину вони будуть платити не до Сурмицької церкви, як своєї парафії, а до жіночого монастиря [83, s. 18]. Якщо вважати це свідчення достовірним (а сумніватися у цьому особливих підстав немає), бо ж мали мешканці села Підборці до передачі їх

Рис. 170. Свято-Георгіївська церква на передмісті Сурмичі 1700 р. Іконостас XVIII ст. Світлина 2015 р. Автор Віктор Луц.

в 1594 р. у підданство Вознесенському монастирю мати свій церковний прихід, то Георгіївська церква на Сурмичах існувала щонайраніше на початку XVII ст., а, вірогідно, і в XVI ст.

Візитація 1748 р. описує церкву, як таку, що стоїть на передмісті дубенському на тракті від Острога і Кременця. Збудована із соснового дерева під трьома куполами, з яких основний покритий бляхою, два інші – помальовані. Дах церкви, її стіни та опасання оббиті ґонтом, двері – дубові, другі двері, з півночі – соснові. Бабинець всередині збудований аркою, вікна оправлені в олово. В церкві стояло два різьблених вівтарі: правий присвячений Святому Георгію, а лівий – Діві Марії. Перед церквою знаходився цвинтар, на якому поблизу воріт стояла школа, а напроти неї дзвіниця на сім дзвонів [81, арк. 3].

Поблизу Миколаївської, Іллінської та Георгіївської церков існували кладовища східнохристиянського обряду, про що свідчать заповіти дубенських міщан, які виявляли свою останню волю бути на них похованими [150, с. 305–306].

ПАРАФІЯЛЬНИЙ КОСТЕЛ

Рік фундації парафіяльного костелу у м. Дубно – невідомий. В деканальній візитації 1814 р. підкреслено, що у костельних книгах не вказано ким і коли він був заснований [62, s. 104]. Найдавніше зазначене у візитаціях надання, зроблене від імені князя Владислава-Домініка Заславського про забезпечення плебана рибою на час посту, датоване 1612 р. [62, s. 24, 97]. Однак, наскільки відомо Домінік Заславський народився у 1616 р. [353, с. 310]. Тому, швидше за все, при переписуванні сумаріуша костельних фундушів закралась неточність.

Дата 1612 р. фігурує у праці Миколи Петрова, як рік заснування костелу на честь Святого Яна. Дослідник не подає посилання на першоджерело [156, с. 123]. Проте, цей самий рік знаходимо у записі книги Дубенсько-Дубовецького монастиря 1810 р. Її укладачі, без сумніву, мали у розпорядженні якісь документи, що це підтверджували. Повідомлялось, що в 1612 р. завершилося будівництво дерев'яного костелу. Більше того, у цьому ж джерелі міститься і деяка передісторія даної події. Під 1606 р. присутній запис, що князь Януш Острозький для латинського костелу наказав виміряти ділянку під валом біля Луцької брами. Також він зробив фундуш на передачу костелу деяких парканців і міщан за Луцькою брамою [83, s. 18, 19]. Немає вказівок на чию честь було засновано костел. Однак, що важливо для розуміння історії католицької парафії у Дубні, зазначається, що він знаходився під валом біля Луцької брами.

Далі виникає цікава ситуація: освятивши новозбудований костел, князь-фундатор вже через два роки, в 1614 р., порушує питання перед Луцькою консисторією про обмін території парафіяльного костелу для щойно заснованого бернардинського монастиря [173, с. 181–182]. На жаль, ми не маємо у розпорядженні документів, що висвітлювали б усі подробиці виникнення процесу заміни грунтів. Вочевидь, задум привести у Дубно бернардинів і заснування їх осередку припали не на один і той самий рік. Цьому передував певний період організаційної роботи. Тому, завершивши будівництво костелу в 1612 р., князь, ще міг і не знати, що невдовзі доведеться клопотатися про його перенесення.

Чи заснував князь Януш Острозький у Дубні перший парафіяльний костел? Це запитання виникає у світлі запису з луцької гродської книги, що датований 22 липням 1596 р. У ньому йдеться про розгляд справи виявлення у Дубні тіла невідомого чоловіка. Після того, як встановити особу загиблого не вдалося, княжий урядник

розпорядився «*тое тело на цвинтару у костела римского, в месте Дубенском, поховать*» [190, с. 56–61]. Це повідомлення дозволяє нам розглядати існування римо-католицького костелу вже на кінець XVI ст. Однак, якщо у 1606 р. князь Януш наказав виміряти ділянку для костелу, то під валом Луцької брами він опиняється у цей рік вперше. Тому дати відповідь на питання, де знаходився костел, згаданий під 1596 р., на даний час складно, так само як, за браком джерел, детальніше розкрити його історію.

У 1614 р. місце для перенесення костелу було обране невипадково. Надавши ченцям ордену бернардинів дозвіл оселитися у Дубні, князь Януш Острозький відвів їм для цього ділянку «*між замком, замковим садом з півночі, навпроти ринку*» [83, s. 20]. Тут сповідники правил Святого Франциска мешкали до 1629 р.* Не виключено, що певний час для богослужінь вони використовували замкову каплицю [389, s. 50]. Проте, подбавши про матеріальне забезпечення осередку, власник міста розпорядився звести для них дерев'яний костел, освячений на честь Святого Андрія, а також житлові й господарські будівлі [358, s. 157]. Весь цей час біля Луцької брами продовжував діяти парафіяльний костел, який справді міг бути посвячений під титулом Святого Яна (Іоана). Це ймовірно, зважаючи на те, що головними небесними патронами для князя Януша, як показав Василь Ульяновський, були Іоан Предтеча та Іоан Богослов [338, с. 1216–1218].

Угода про обмін ділянки між ксьондзом-пробощем та бернардинами була укладена 3 жовтня 1625 р. й закріплена князем Олександром Заславським. Згідно неї «*ділянка дубенського парафіяльного костелу з усім до неї належним, де на даний час ксьондза бернардини утримують***, розташована між валами міста Дубна, внаслідок заміни з дубенським пробощем, бернардинам відійшла*» [61, s. 14, 39]. Вірогідно, що первісне місце проживання бернардинів було непідходящим з точки зору розмірів площі, яку можна було відвести під будівлі і сад.

Після ствердженої заміни, нове розташування пафіяльного костелу було пов'язане з ділянкою у північній частині середмістя, де він стоїть до наших днів (рис. 171). Вочевидь, першим храмом для католицької парафії тут став костел Святого Андрія, залишений бернардинами після переселення у новозбудований монастир. У 1656 р. шляхтянка Барбара Зайковська склала заповіт, у якому відписала пожертву на побудову парафіяльного костелу у Дубні [173, с. 182–183]. Ранішим за часом є тестамент Мартина Багинського, який в 1652 р. заповів 200 зл. на *ремонт* фарного костелу [176, с. 766]. Мабуть, з цією метою у близький час були зроблені донації Варвари Гроховської (1655 р.)

* Цього року було освячено мурований костел Непорочного Зачаття Діви Марії монастиря бернардинів.

** Після пожежі 1811 р., яка знищила тимчасовий костел, ксьондз і вікарії проживали та служили меси при монастирі бернардинів.

Рис. 171. Вигляд на парафіяльний костел. Світлина початку XX ст. Матеріали відділу історії ДІКЗ м. Дубно.

та Войтеха Батоговського (1657 р.) [176, с. 766]. З огляду на це, є підстави вважати, що на початку 50-х років XVII ст. костел потребував відновлювальних робіт. Можливо, він постраждав в подіях 1648–1651 рр., або ж був пошкоджений під час стихійного лиха. Згадка про наявність у місті відбудованого парафіяльного костелу пов'язана з перебуванням у Дубні в 1671 р. Ульріха фон Вердума [128, s. 167].

Свідченнями існування костелу у другій чверті XVII ст. слугують записи Маніфесту про те, що вже у 1631 р. костел володів 15 будинками в місті, у 1635 р. отримав земельний наділ за Луцькою брамою, а у 1649 р. мав тут десятьох підданих. При цьому у джерелі зауважується, що до заміни земельної ділянки з бернардинами, володінь за Луцькою брамою у костелу не було [61, арк. 22–22зв., 24зв., 45]. Збільшення його володінь, очевидно, було спричинене патрональною підтримкою римо-католицької парафії Дубна князем Владиславом-Домініком Заславським, яка відчутно проявилась у період закріплення костелу на новій ділянці, та певною мірою компенсувала завдані клопоти. Автор Маніфесту спираючись, ймовірно, на повідомлення в інвентарі 1631 р. про 15 належних до плебанії димів в місті, записав, що «*запровадження латинського костелу у Дубні відбулося близько 1631 р.*» [61, арк. 24 зв.].

Інвентар міста 1723 р. у розділі власників нерухомості відмічає розташування костелу на вул. Від оо. бернардинів до замку. Подібну назву цієї вулиці подає й опис 1816 р. Мається на увазі сучасна вулиця

князя Острозького разом із частиною вул. Тараса Бульби. Вартою уваги деталлю в інвентарі 1723 р. постає посвята костелу на честь святого Андрія, яку він зберігав з давніших часів [85, s. 13, 14].

З невідомих причин костел пережив руйнацію, внаслідок якої постала потреба його повторного зведення. Фундаторами цих робіт виступили власники Дубна подружжя князів Сангушків, при яких в 1725 р. костел було відбудовано [61, арк. 3 зв.]. Освячення новозбудованого дерев'яного храму здійснив луцький і берестейський єпископ Богуслав Рупневський того ж року другої неділі після Великодня [62, s. 21].

Зведений за підтримки князів Сангушків костел простояв до 1790 р., поки не завалився «*через свою надмірну висоту і сильний вітер*» [62, s. 21]. Після цього тодішній ксьондз-пробощ Ян Хризостом Качковський збудував тимчасовий дерев'яний костел, присвячений Вознесінню Пресвятої Богородиці. Паралельно настоятель заходився будувати надійніший мурований храм, однак будівництво було зупинене в 1794 р. через політичні зміни, які охопили Волинь і Дубно зокрема. Тривалий час мурований костел стояв недобудований, що спричинило часткову руйнацію його стін. В описі 1816 р. з цього приводу зазначено, що «*стіни, змуровані у деяких місцях на висоту до шести ліктів… через те, що не накриті, почали обсипатися. Дзвінницю проте мурована на чотирьох колонах, так само як і частину стіни біля в'їзної брами на подвір'я до кута цвинтаря збудував. Подібно і стіну біля колодязя, що відділяє подвір'я від костельного цвинтаря, а також стовпів декілька, з дерев'яними штахетами між ними на огородження костельної землі від Публічної вулиці, змурував*» [62, s. 110]. Сам трудівник Качковський не діждався завершення робіт, бо помер 24 лютого 1816 р. Проте, вже з наступного року будівництво продовжилося.

Як зауважено у візитації 1799 р., тимчасовий дерев'яний костел був присвячений Вознесінню Пресвятої Богородиці. На разі неможливо сказати точно на чию честь титулувався костел, який існував у 1725–1790 рр. Вірогідно, він продовжував зберігати посвяту на честь Святого Андрія. Малоймовірно, що у той період його освятили під титулом Яна Непомуцького. Примітно також, що на 1799 р. у тимчасовому костелі було два вівтарі, присвячені Богородиці і святому Петру, але вже за візитацією 1810 р. поряд з вівтарем з образом Вознесіння Пресвятої Богородиці, другий вівтар бачимо присвячений Яну Непомуцькому [62, s. 81]. У 1799 р. лише на одному образі в костелі було зображено Яна Непомуцького, натомість Богородичних образів нараховувалося шість [62, s. 46]. Отож, між 1799 і 1810 рр. відбулася зміна присвяти малого вівтаря на честь Яна Непомуцького, але сам костел залишався присвяченим Вознесінню Пресвятої Богородиці. Відповідно, можна стверджувати, що номінація костелу на честь Яна Непомуцького відносно пізня і з'явилась внаслідок побудови мурованого

Рис. 172. Парафіяльний костел Яна Непомука 1830 р. і дзвіниця 1794 р. Світлина 1925 р. Автор Генрик Поддембський.

костелу та його освячення в 1830 р. (рис. 172)*.

Тимчасовий костел, простоявши 21 рік, був знищений великою пожежею, що трапилася в Дубні 11 вересня 1811 р. В описі 1816 р. знаходимо запис про цю подію: «*Пожежа раптова 11 вересня 1811 р., що розпочалася від ринку, по обох сторонах вулиці Замкової будинки нищачи, сильним вітром гнана, пробоство і юридику пробоства на попіл перетворила*» [62, s. 110]. Під час пожежі згоріла велика кількість костельних предметів. Серед тих, які вдалося врятувати, був вівтарний образ Богородиці. Після цього ксьондз-пробощ Ян Качковський разом зі слугами і вікаріями Юзефом Годлевським та Теодором Осташевським переселилися до монастиря бернардинів. У монастирському костелі вони продовжували відправляти меси.

Плебанія костелу

Господарчий комплекс парафіяльного костелу займав у межах міста декілька визначених ділянок. З них опорною була, розміщена навколо костелу, територія плебанії, яка виконувала роль релігійно-

* Дата 1838, яку можна сьогодні бачити на фасаді костелу, з'явилась, вірогідно, внаслідок помилкового відчитання в якомусь із документів цифри «8» замість «0». Точна дата завершення будівництва присутня в Описі костелу 1839 р. Див.: Фонди ДІКЗ м. Дубно, кн. 2625/Д V – 3016. арк. 1–1зв.

го та адміністративного центру всієї парафії. Згідно описів, в XVII–XVIII ст. костельна плебанія займала цілий квартал між сучасними вулицями кн. Острозького (*Публічна*, а за описом 1816 р. Замкова), Михайла Драгоманова (в описі 1816 р. названа *До пан кармеліток*), Скарбова (*Чорна чи Сіра*). До складу плебанії належали будинки ксьондза-пробоща, вікаріїв та органіста, цвинтар, а також кухня, стайні, хліви, льохи й інші будівлі господарського призначення. До сучасної вул. Миколи Лисенка (давня назва невідома) територія плебанії, мабуть, не сягала, оскільки кадастровий план 1809 р. фіксує на цьому проміжку чотири земельні ділянки (рис. 283). Однак, деякі з них у різні часи все ж могли належати до парафії. Так, відомо, наприклад, що в 1804 р. на західній частині плебанії було виділено ділянку під садибу якогось пана Гастла, який платив до парафіяльної скарбниці 22 злотих щорічного чиншу.

Про розташування на території плебанії цвинтаря в описі 1816 р. сказано: «*За брамою по лівій стороні на подвір'ї пробоства стоїть стіна, що відділяє те подвір'я від костельного цвинтаря і тягнеться біля колодязя*» [62, арк. 128]. *Навпроти рогу цвинтаря* на протилежній стороні вулиці на мурованій колоні знаходилась статуя святого Роха. Про те, що костел володів ґрунтом через дорогу навпроти рогу цвинтаря свідчить угода 1783 р., укладена між ксьондзом та князем Михайлом Любомирським. Згідно неї, «*здавна належний до костелу грунт, на якому розташований шпиталь по вулиці До костелу, навпроти рогу цвинтаря, відходив на вічність до Михайла Любомирського*» [61, арк. 2–2зв.]. Отже, цвинтар займав південно-східний кут плебанії за мурованою дзвіницею*, а на другому боці вулиці був розташований шпиталь. Це пояснює розміщення тут статуї святого Роха, який, як відомо, був помічником хворих на чуму, холеру, а також покровителем лікарів**.

СПАСО–ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ МОНАСТИР

Спасо-Преображенський монастир був розташований у південній околиці Дубна, на острові Кемпа, який омивався Сурмицьким ставом. Перші писемні відомості про монастир з'являються у 1568 та 1571 рр. Формування культурних шарів, пов'язаних із його існуванням, простежується від другої половини XV ст. На існування

* Поховання цього кладовища були порушені в 1928–1929 рр. під час будівництва магазину (мурованої крамниці по західній стороні сьогоднішньої вулиці Драгоманова – прим. авт.). «*Коли копали фундамент, то натрапили на рів повний черепів (!)... Казали, що то були татари побиті козаками. Інженер казав, що той рів тягнеться під дзвіницю костелу і під шосе до кафе Зоммера (на розі вулиць Острозького і Драгоманова – прим. авт.)*». Див.: Спогади Анастасії Рафальської / записано Т. Б. Дмитренко. Зошит спогадів відділу історії ДІКЗ м. Дубно.

**Через якийсь час після зазначеної заміни цю статую встановили на цвинтарі, де вона згадується у 1839 р. Див.: Фонди ДІКЗ м. Дубно, кн. 2625/Д V – 3016. арк. 2зв.

Рис. 173. Спасо-Преображенська церква на острові Кемпа. Світлина 20–30-х рр. XX ст. Автор невідомий. Матеріали відділу історії ДІКЗ м. Дубно.

монастиря у цей час опосередковано вказують також писемні джерела. Мається на увазі згадка у привілеї на правову локацію міста Дубна від 6 червня 1498 р. про призначення щорічного ярмарку на свято Преображення Господнього [121, s. 114–115].

Впливовий статус монастиря засвідчений у джерелах наданням йому кіновії в 1592 р., згадками про місце осідку тут дубенського архімандрита в 1600, 1604, 1607 рр., привілеями та великим комплексом володінь на території Дубна та в його окрузі. Усе це було можливо завдяки всебічній підтримці обителі князями Острозькими, безпосередні свідчення про яку збереглися від часу князя Василя-Костянтина. З праці єзуїта Рафаїла Янчинського, першої третини XVII ст. відомо, що саме сюди князь Василь Острозький приходив на строгу молитву у першу седмицю Великого посту [338, с. 870, прим. 8].

Дослідження, в яких піднімалось питання часу виникнення монастиря, з'явилися в середині XIX ст. Архієпископ Філарет Гумілевський, опираючись на відомість про дзвін 1517 р., вважав, що в цей рік обитель вже існувала. Згодом Микола Петров з посиланням на працю Філарета, датував цим роком заснування монастиря [249 с. 79]. В наш час беззастережність прийняття зазначеної дати була піддана справедливим сумнівам Сергієм Горіним [163, с. 139–155]. Додамо лише, що оскільки напис на згаданому дзвоні не був приведений, то неможливо перевірити не лише причетність дзвону до монастиря, але

і достовірність відчитання самої дати. Аполлон Сендульський припускав, що монастир заснував Василь Острозький (Красний) [302, с. 589–590], а Василь Пероговський додав до ймовірних засновників Івана Васильовича Острозького. Відзначимо, що своє твердження дослідник обґрунтовував міркуваннями над текстами листів князя Василя–Костянтина Острозького 1592, 1604 і 1608 рр., у яких він називає монастир «*фундацией предковъ нашихъ*», вказує, що його володіння отримані «*отъ предковъ моихъ…*» і що «*предки наши надали монастырю Дубенскому Св. Спаса мещан на парканю сидячих и подданых на Волице за Луцкою брамою*». Тому, за логікою Пероговського, дата заснування обителі у 1517 р. не відповідає дійсності, бо в такому разі Василь Острозький мав би називати монастир фундацією свого батька – Костянтина Івановича Острозького, тоді як поняття «предки» змушує шукати засновників серед його попередників [243, с. 1267–1268, 1283, 1284]. Насправді протиріччя тут лише поверхневе, адже сам текст листів князя натякає, що отримати міщан, як верству населення на паркані і за Луцькою брамою монастир міг лише тоді, коли Дубно отримало б міські права, а територія міста і передмістя були чітко розмежовані, тобто за Костянтина Острозького. Формула «предки» у цьому відношенні покликана підкреслювати одвічну непорушність монастирського спадку. Що ж до твердження протоієрея Лучицького, про влаштування монастиря Василем Острозьким [223, с. 487], то не має підстав розуміти під ним заснування обителі, а тим більше перетворювати на предмет критики, так як це робить Василь Пероговський

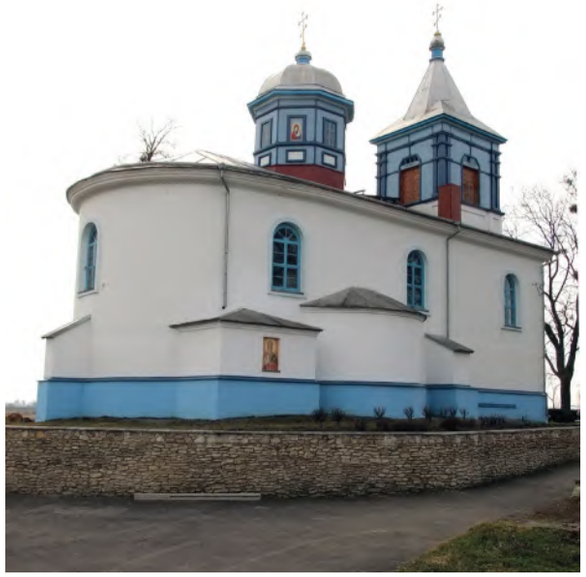

Рис. 174. Спасо-Преображенська церква на острові Кемпа. Вигляд з північного сходу. Світлина автора, 2016 р.

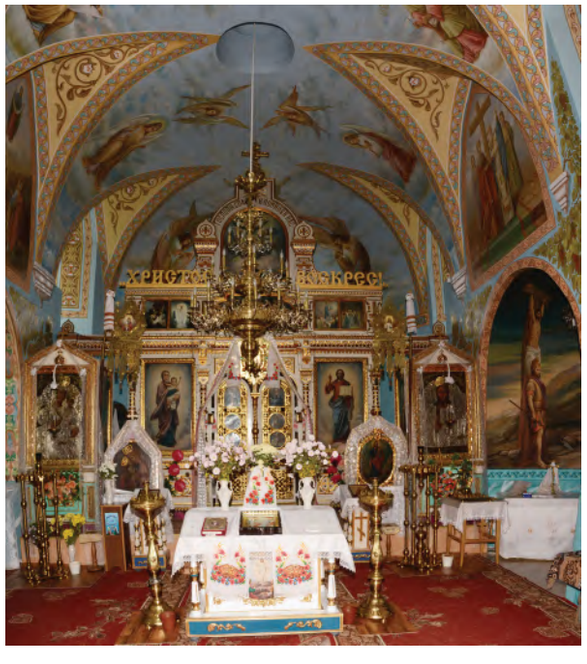

Рис. 175. Спасо-Преображенська церква. Інтер'єр. Світлина 2015 р. Автор Віктор Луц.

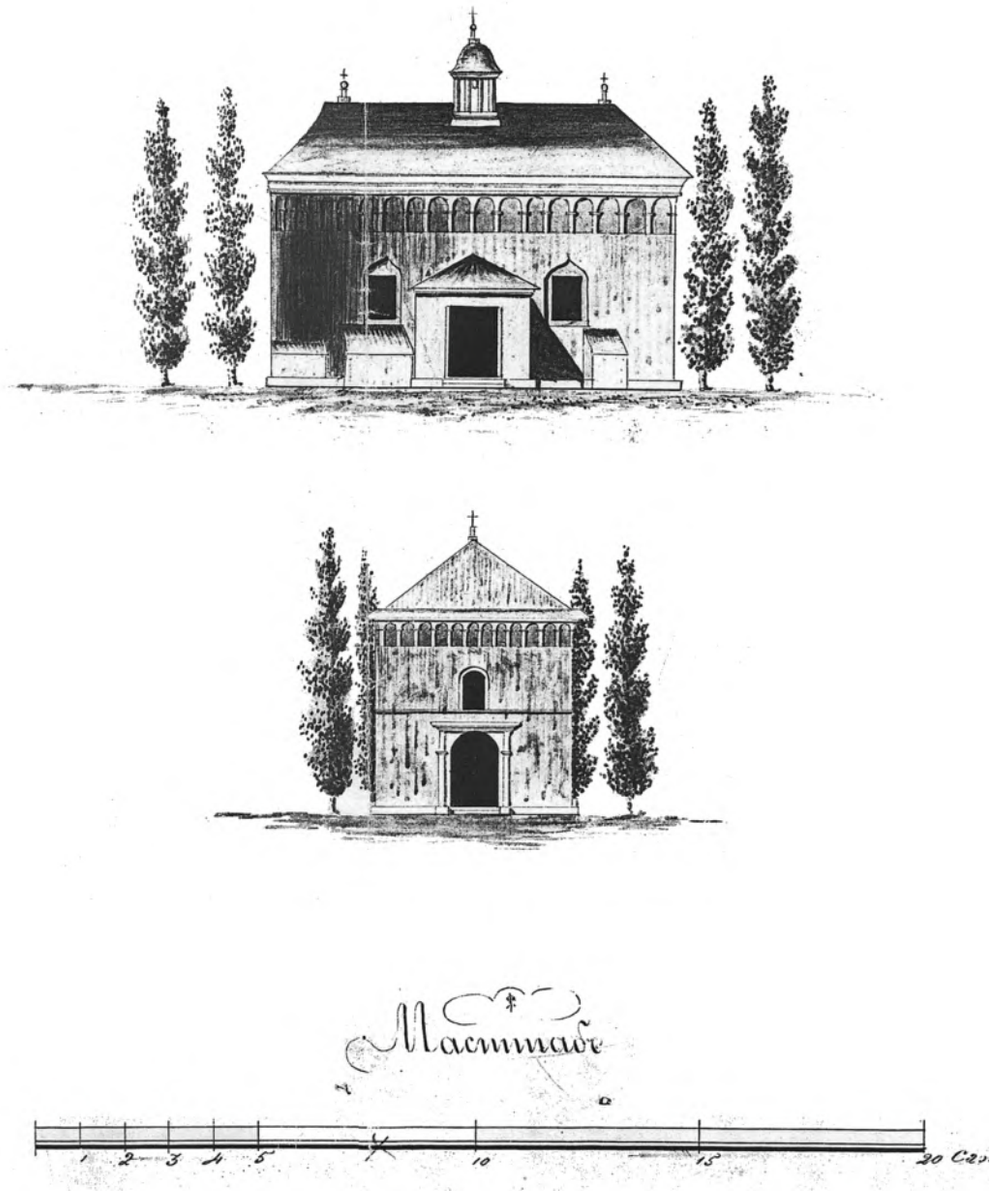

Рис. 176. Фасади Спасо-Преображенської церкви. Прориси Волинського губернського архітектора Млодзянова 1835 р. Додано до Клірової відомості церкви 1912 р. Фонди ДІКЗ м. Дубно – інв. № 5444/н.доп.

ський. Лучицький мав на меті лише наголосити на набожності старого князя і його всебічній підтримці православних монастирів Дубна на противагу прокатолицьким ініціативам «*відступника і невдячного сина*», Януша. На цій ремарці відомі аргументації щодо часу заснування Спасо-Преображенського монастиря вичерпуються. Наступні автори їх лише переказували.

Центральне місце острова займає мурована церква – єдина до сьогодні збережена споруда комплексу монастиря (рис. 173; 174). Властивий цьому храму рідкісний для Волині триконховий тип, більше відомий на теренах Поділля і Буковини, хоча його коріння сягає традицій Риму і Візантії, які через Валахію і Молдавію у дещо спрощеному вигляді були перенесені на українські землі. Дослідники відзначали типологічну подібність дубенської Спасо-Преображенської церкви з триконхами Кам'янця-Подільського, які датуються другою половиною XIV ст. [250, с. 68–71, 80]. Сама церква в XVI–XVIII ст. мала невеликі розміри – 18×14 м, одну напівкруглу апсиду, що виростала із такої ж по ширині нави, завершеної склепінчастим зводом і покритим двосхилим, раніше ґонтовим, дахом (рис. 176; 177). Особливістю склепіння є невисокий глухий підбанник, на якому в минулому підносилась мініатюрна банька, оточена, підпертим невеликими балясинами, мальованим дашком. Цей підбанник і сьогодні добре помітний в інтер'єрі (рис. 175) [286, с. 97; 76, арк. 4 зв.]. На баньці стояв один великий хрест, ще два знаходилися на протилежних краях даху (рис. 176). До двох бічних стін і апсиди ззовні домуровані три невеликі контрфорси, які інколи розглядаються як риси оборонного призначення храму. Не заперечуючи це, відзначимо також, що отримані результати досліджень дозволяють говорити про їхнє опорне призначення перед загрозою зрушення стін внаслідок просідання схилів острова.

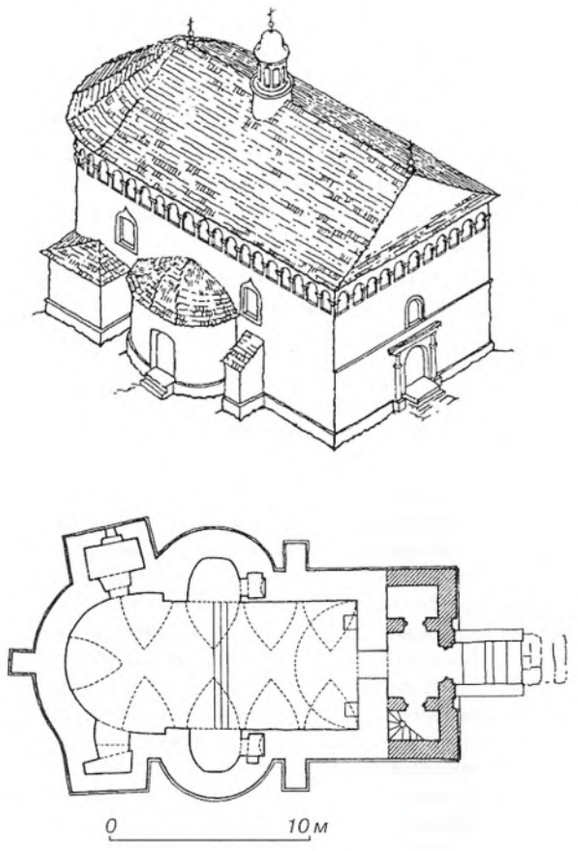

Рис. 177. Реконструкція і план Спасо-Преображенської церкви у XVI–XVIII ст. Автори О. Годованюк і О. Кутовий.

Зсередини нави церкви вів хід до підземної мурованої крипти. У даний час доступ до неї перекритий, але в 2011 р. під час ремонтних

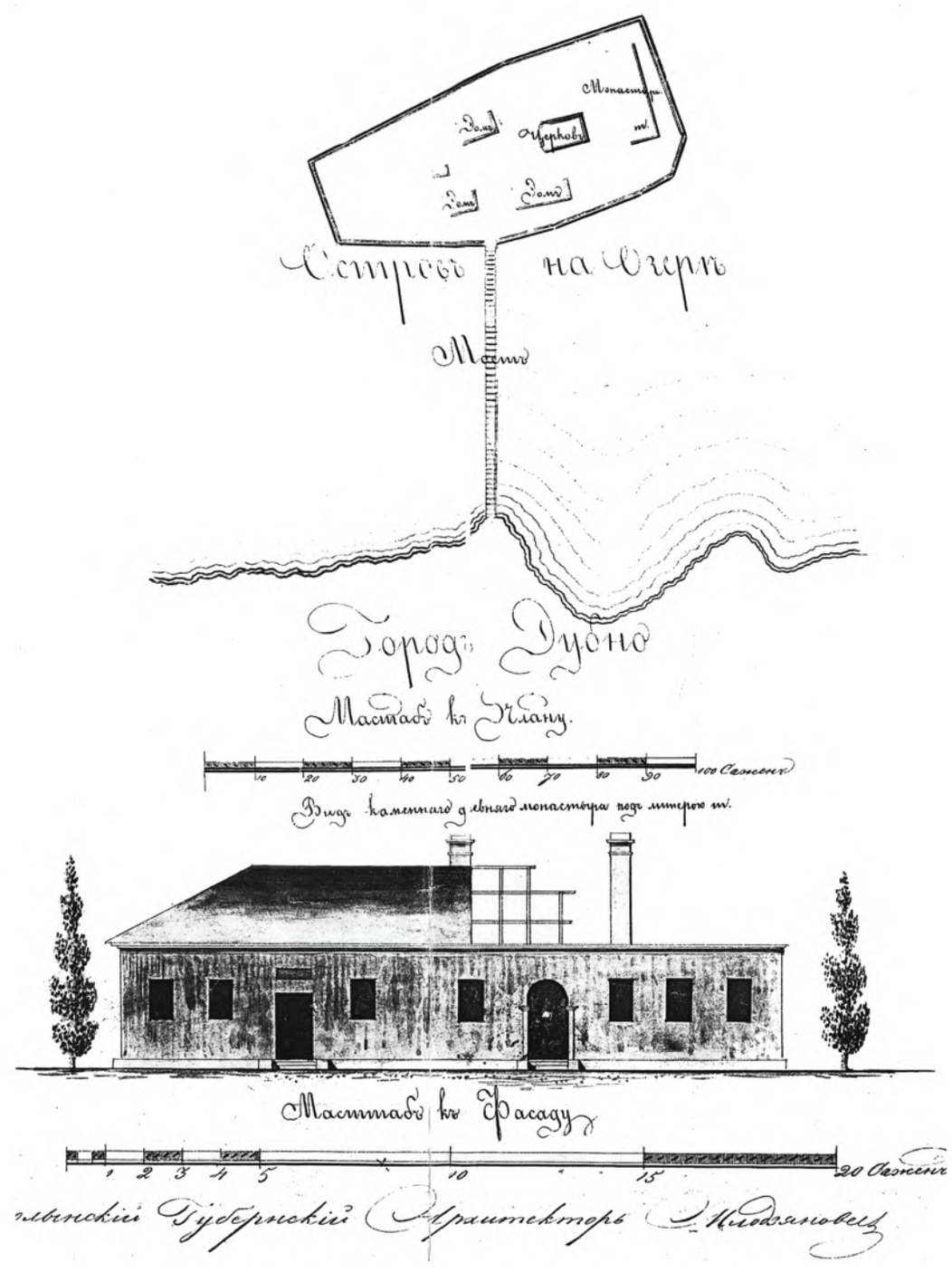

Рис. 178. План забудови острова Кемпа з рисунком фасаду будівлі келій. Прориси Волинського губернського архітектора Млодзянова 1835 р. Додано до Клірової відомості церкви 1912 р. Фонди ДІКЗ м. Дубно – інв. № 5444/н.доп.

робіт в основі зовнішньої стіни південної конхи туди відкрився прохід у вигляді склепінчастого коридору. Крипта має форму камери розміром 6,3×5,1 м, висотою склепіння – 2,3 м і, вочевидь, у давнину використовувалась для поховань. Значно пізнішим елементом конструкції церкви є добудована в 1839 році дзвіниця, яка з'явилась під час облаштування тут починаючи з 1833 р. приходського храму [245, с. 1450]. Очевидно, тоді ж було втрачено таку своєрідну декоративну деталь, як аркатурний фриз, що оточував храм по периметру під карнизом стін*.

Важливим і досі відкритим є питання про час будівництва мурованої церкви. У багатьох наукових і краєзнавчих дослідженнях ця подія відноситься до 1643 р., як справа архімандрита Прокопія Хмелевського. Будучи неодноразово переписаною, вона почала сприйматися багатьма, як беззаперечний факт. Сама історіографічна традиція даного твердження досить давня і була започаткована Миколою Петровим з посиланням на архіви Почаївської Лаври [249, с. 80]. З першоджерелом ми не знайомі, але відмітимо, що в описі монастиря 1769 р. зазначено, що мурована церква була закладена за князів Острозьких [76, арк. 4]. Орест Фотинський під час своєї експедиції в 1900 р. відзначив наявність на куполі хреста з датою про її будівництво в 1568 р. [341, с. 199]. На думку історика архітектури Олени Годованюк, існуюча до сьогодні церква належить до XVI ст. [161, с. 62].

Відомості про будівництво церкви в 1643 р. піддаються сумнівам на основі свідчень Касіяна Саковича. У своєму творі «Літос», виданому в 1644 р., Петро Могила звинувачує унійних діячів в тому, що при них багато монастирів стали занепадати. Однак, в примітках до цього розділу Сакович, натомість, перераховує монастирі, які було розбудовано. Мовлячи про Спасо-Преображенський монастир у Дубні, він зазначає, що при ньому монастир був змурований, а завершальні роботи провів уже його наступник – Прокопій Хмелевський**. Тоді як він жодним словом не згадує про будівництво церкви, яка, вочевидь мала стати мурованою раніше келій. Проте зазначає, що Хмелев-

* Неабиякі випробовування випали на долю пам'ятки в наступний час. За розповіддю прихожанки Єфросинії Боратинської, переказаною настоятелем о. Богданом (Кецко), під час Першої світової війни австро-угорські війська пристосували церкву під своєрідну артилерійську батарею. Для цього внутрішній простір храму очистили від іконостасу, кіотів, церковного начиння, меблів і книг, спаливши усе, що люди не встигли порятувати, а тоді навезли всередину землі і поставили у вікнах гармати. Після того, як запанував мир, у 1920-х рр. цю землю вивезли, але настінні розписи були знищенні, тому на прохання громади, храм по-новому розписали майстри Почаївської Лаври. З того часу збереглися розписи, що зображають Преображення і Вознесіння Господнє на протилежних стінах від вівтаря, Голгофа – в південній ніші для панахид, Нагірна проповідь – на південній стіні нави та розпис склепіння над вівтарем і хорами. Приблизно тоді ж навколо церкви були насадженні ясени, які пізніше почали підривати своїм корінням цілісність стін і склепіння, внаслідок чого у них утворився нахил і значні тріщини. На початку нульових років, коли ці дерева зрізали, то стіни наче виправилися самі собою, а внаслідок супутніх ремонтних робіт їх руйнація зупинилася.

** *«Patrz na y na Dubieński monastyr Świętego Spasa, iako odemnie iest wymurowany, a ostatka successor moy dokończa. Patrz tamże, iakom cerkiew samą zewnątrz y zwierzchu przyozdobił y apparatami cerkiewnymi pomnożył...».*

ський приоздобив її ззовні та всередині [90, с. 370].

Касіян Сакович був ігуменом Спасо-Преображенського монастиря в 1626–1639 р. Таким чином, є підстави вважати, що мурована церква була збудована до 1626 р. ще у період приналежності обителі православним. У такому разі цілком обгрунтовано піднімати питання про причетність до будівництва мурованого храму когось із Острозьких, найімовірніше, князя Василя Острозького. Як відомо, при ньому відбувалося муроване будівництво церкви одного з ключових для родини Острозьких, Дерманського монастиря. Муровані келії були тут збудовані в другу чергу при ігумену Мелетії Смотрицькому (1627–1633 рр.) [90, с. 370]. На думку дослідників, у Дермані будівництво мурованого храму передувало запровадженню в обителі кіновії у 1602 р. [161, с. 93]. У Дубенському монастирі князь увів кіновію в 1592 р., однак, це надає лише підстави для припущення щодо будівництва мурованого храму перед цим роком.

Довкола церкви на острові знаходилася ще група будівель, відомих за описом 1769 р. Від мосту на в'їзді у монастир стояла брама із надбудованою над нею дзвіницею на п'ять дзвонів та з шостим над фірткою. Ліворуч від брами стояв шпихлір, за ним нова стайня з возовнею, а в куті від стайні – лазня над водою на палях. Йдучи південною стороною від лазні до церкви, стояла стаєнка, а поблизу неї біля стежки, що вела до мурованої кухні – спіжаренка. Праворуч від брами стояв будинок настоятеля, далі за ним – будинок священників, а поблизу нього велика мурована будівля келій. Неподалік келій знаходилась вище згадана мурована кухня (рис. 179).

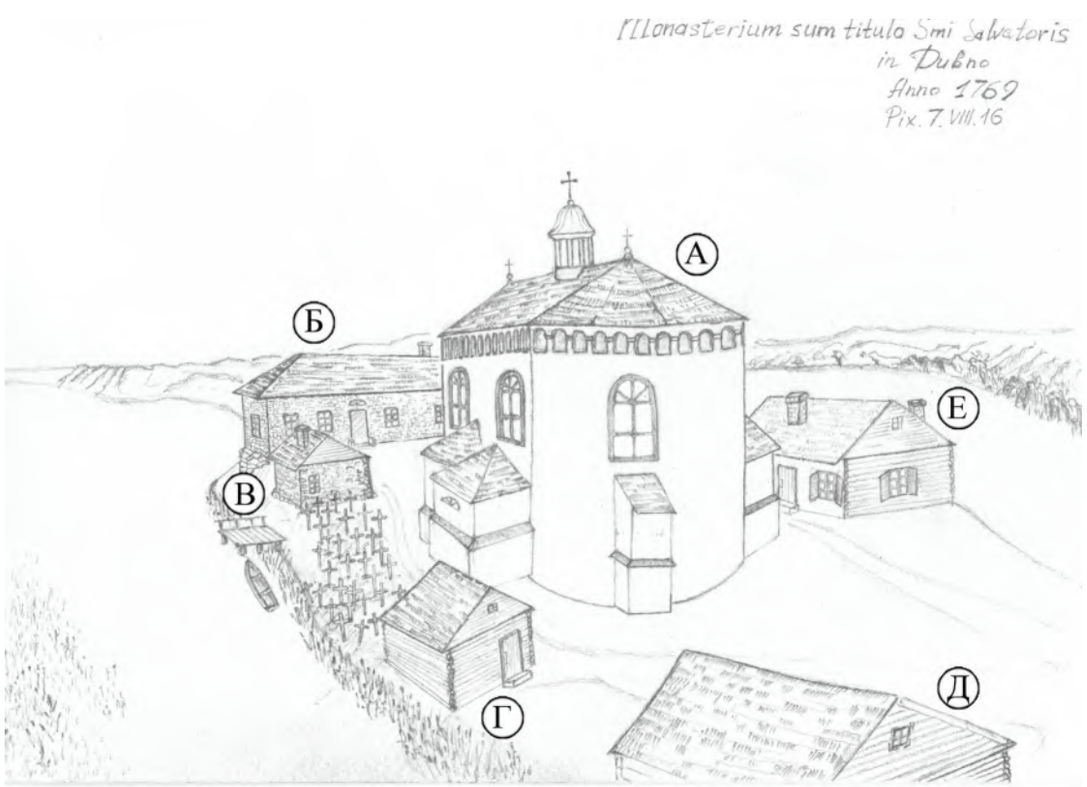

Рис. 179. Архітектурно-планувальний простір Спасо-Преображенського монастиря на острові Кемпа. На рисунку зображено: А – церква, Б – келії, В – кухня, Г – спіжаренька, Д – стаєнка, Е – будинок настоятеля. Графічна реконструкція автора за описом 1769 р.

Загальна планувальна ситуація забудови Спасо-Преображенського монастиря цікава з тієї точки зору, що всі будівлі тут були розташовані досить тісно між собою, адже площа острова складала лише близько 0,8 га. Господарські будівлі використовувались для зберігання харчових запасів, зокрема, борошна, сільськогосподарського реманенту, а стайня для утримання коней, яких використовували для перевезень. Судячи з відсутності згадки про хлів чи обору, так само, як і курників, немає підстав щоб визначати утримання на території монастиря великої та малої рогатої худоби, а також птиці. Невелика кількість господарських будівель на самій території обителі схиляє до думки, що такими справами, як поповнення продовольством, а саме виїзд кіньми для помелу борошна, приготуванням трапези, можливо, й землеробськими роботами за межами монастиря, могли займатися самі ченці, що зрештою узгоджувалося би з моральним обов'язком фізичної праці для забезпечення общини.

Будинки настоятеля і священників були збудовані з дерева, від подвір'я потиньковані глиною, мали сіни, по дві кімнати і кахельні печі. Монастирські муровані келії включали в себе коридор, який не мав стелі чи склепіння, а разом з келіями був покритий одним ґонтовим дахом (рис. 178). Він вів до чотирьох келій, у кожній з яких була кахельна піч, але серед них виділялась за розмірами келія в північній частині всієї будівлі, яка мала два вікна, решта ж – по одному. Від цієї сторони келії були сполучені дверима з будинком священника, на той час забитими. Крім того значну частину будівлі келій (судячи з опису південну – *прим. авт.*) займав refektarz*, який мав два вікна, зелену кахельну піч, шафу і великий стіл. Під келіями знаходився мурований погріб (sklep) на три відділення [76].

Археологічні дослідження монастиря

Утворення культурних нашарувань острова Кемпа у період пізнього середньовіччя і ранньомодерного часу зумовлене низкою антропогенних і природних факторів. Передусім – це життєдіяльність населення самого монастиря, періодичні та часто інтенсивні будівельні роботи, підсипання поверхні острова, засмічення його схилів, знач-

* В середньовічних монастирях велике приміщення, що виконувало роль їдальні.

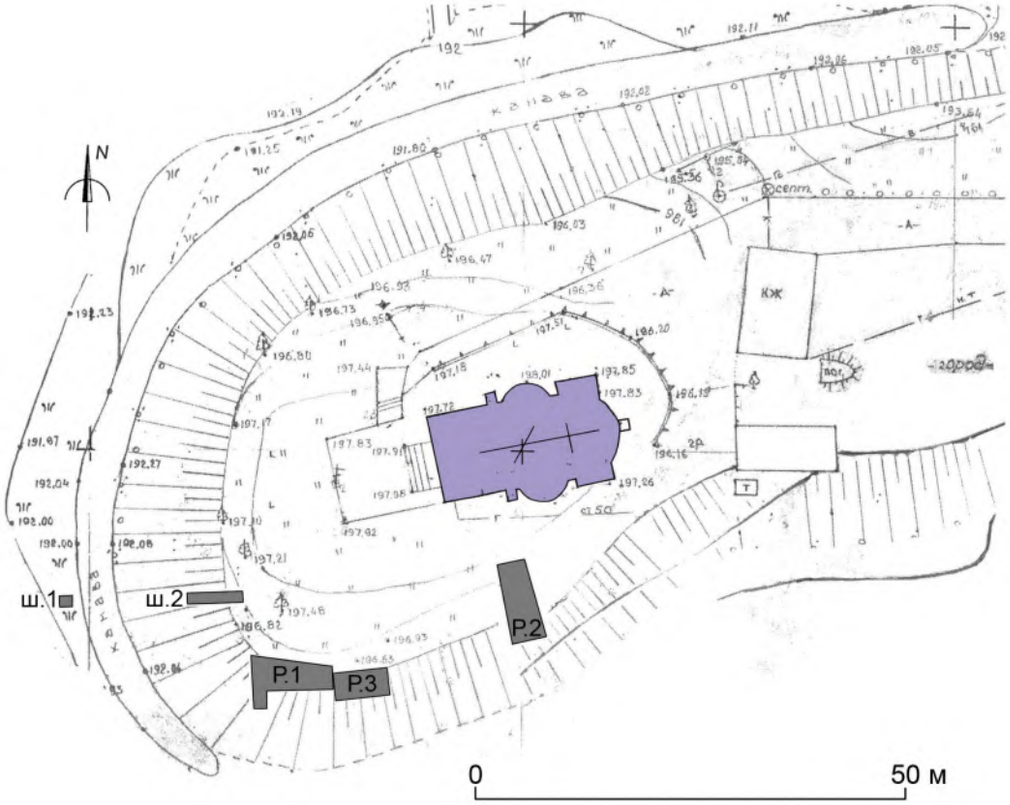

Рис. 180. План острова Кемпа з позначенням досліджених ділянок в 2012–2017 рр.: ш. 1 – шурф 2012 р.; ш. 2 – шурф 2013 р.; р. 1 – розкоп № 1 (2014 р.); р. 2 – розкоп № 2 (2016 р.); р. 3 – розкоп № 3 (2017 р.).

ні підтоплення та розмив берега. Від початку діяльності монастиря у другій половині XV ст. і до його скасування в 1833 р. збільшення потужності культурних нашарувань острова прослідковується на 2,8 м. У стратиграфії розкопів № 1 та № 3 на південному схилі виділено IX шарів і прошарків, які містять матеріали, що відображають розвиток монастиря (рис. 184). Їхня коротка характеристика подана нижче.

Шар I – верхній насипний світло-сірий грунт під дерновим покривом має потужність 1,1–1,2 м. На південно-західній ділянці острова насичений битою цеглою та камінням. Утворення шару відбулося внаслідок демонтажу частини мурованих будівель (келій і кухні) та підсипання поверхні острова після скасування тут монастиря в 1833 р.

Шар II – насипний грунт нижче шару I, що утворений чорноземом, перемішаним із суглинком, потужністю 0,6–1,15 м. На південно-західній ділянці острова складався у більшості із суглинку. Поява шару пов'язана із потужною підсипкою острова. У ньому знайдено значну кількість керамічних та невелику кількість скляних і залізних виробів, які датуються у межах кінця XVI – початку XVIII ст. Нижню хронологічну межу появи цього шару в розкопі № 2 уточнює опущене у нього поховання № 17, яке включало шість монет, найпізніші з яких карбовані в 1635–1640 рр.

Шар III – пухкий, органічного походження грунт, каштанового кольору, що виявлений нижче шару II на південно-західній ділянці острова поблизу фундаментів келій. Потужність – до 0,4 м. Бідний на знахідки.

Шар IV – насипний грунт у вигляді чорнозему, перемішаного з суглинком, потужністю до 0,6 м, що залягає під вуглистим прошарком. Небагатий на знахідки, містив фрагменти посуду XVI – першої третини XVII ст. та мископодібних кахель. На переході до шару V знайдено квартино Вінченцо I Гонзаги герцогства Мантуя, карбоване у 1587–1612 рр., що дає нижню хронологічну межу для часу появи цього підсипного грунту, а, отже, і будівництва келій.

Шар V – скупчення битої цегли та каміння-вапняку, потужністю 0,1–0,4 м. Залягає під шарами II, III. Відходи, що утворилися внаслідок будівництва і були частково використані для нарощення ділянки під побудову мурованих келій, а частково – для захисту прилягаючого до них схилу від розмиву. Решта була скинута на південний край берега. Тривале перемивання цього шару річкою призвело до виділення із нього тонкого прошарку (Va) обкатаної цегли. Шар містив велику кількість уламків печних кахель та перепаленої глини, які входили до конструкцій печей житлової забудови монастиря. Його інтерпретовано, як шар демонтажних та будівельних відходів, що утворився в ході усунення старих будівель і будівництва мурованих споруд церкви та келій.

Рис. 181. Острів Кемпа. План фундаментів південної стіни келій у розкопах № 1 та № 3. Розкопки автора.

Шар VI – сірий, насичений вугликами прошарок ґрунту з вклю-

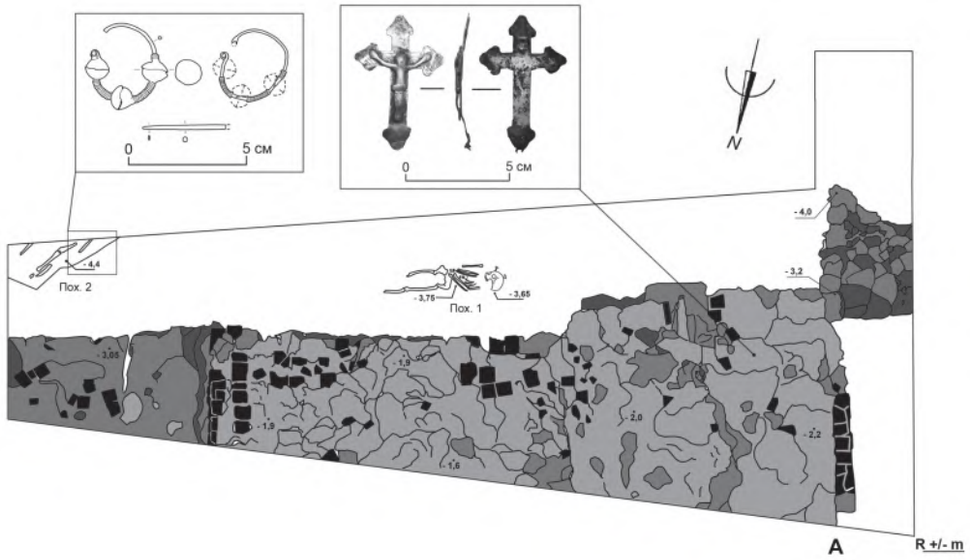

Рис. 182. Острів Кемпа, розкоп № 1. Залишки келій Спасо-Преображенського монастиря та пов'язана з ними стратиграфія. А – вигляд зверху і знахідки; Б – вигляд з півдня. Умовні позначення: а – темно-сірий шар підсипного грунту (шар IV); б – світло-сірий супісок; в – прошарок сірого грунту, насичений вугіллям (шар VI); г – темно-сірий гумусований грунт (шар X); д – пісок; е – цегла; є – камінь вапняк. Розкопки автора.

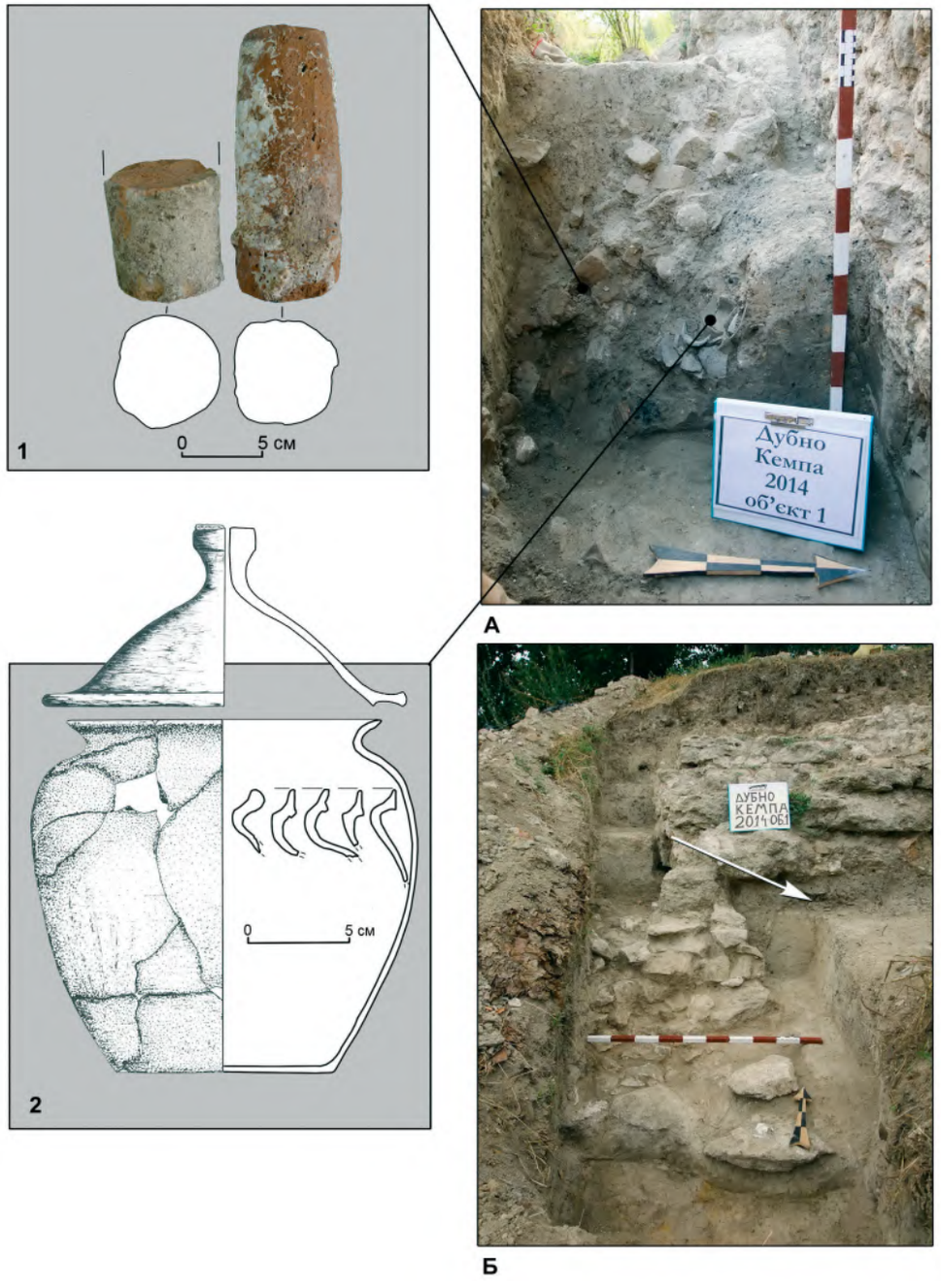

Рис. 183. Досліджені ділянки фундаменту келій монастиря. А – розріз шарів біля південної стіни келій і похідні з них матеріали: 1 – декоративна цегла, 2 – зразки посуду. Б – крепіда під південно-західним кутом. Стрілкою позначено прошарок обкатаної цегли, що відображає рівень підтоплення острова.

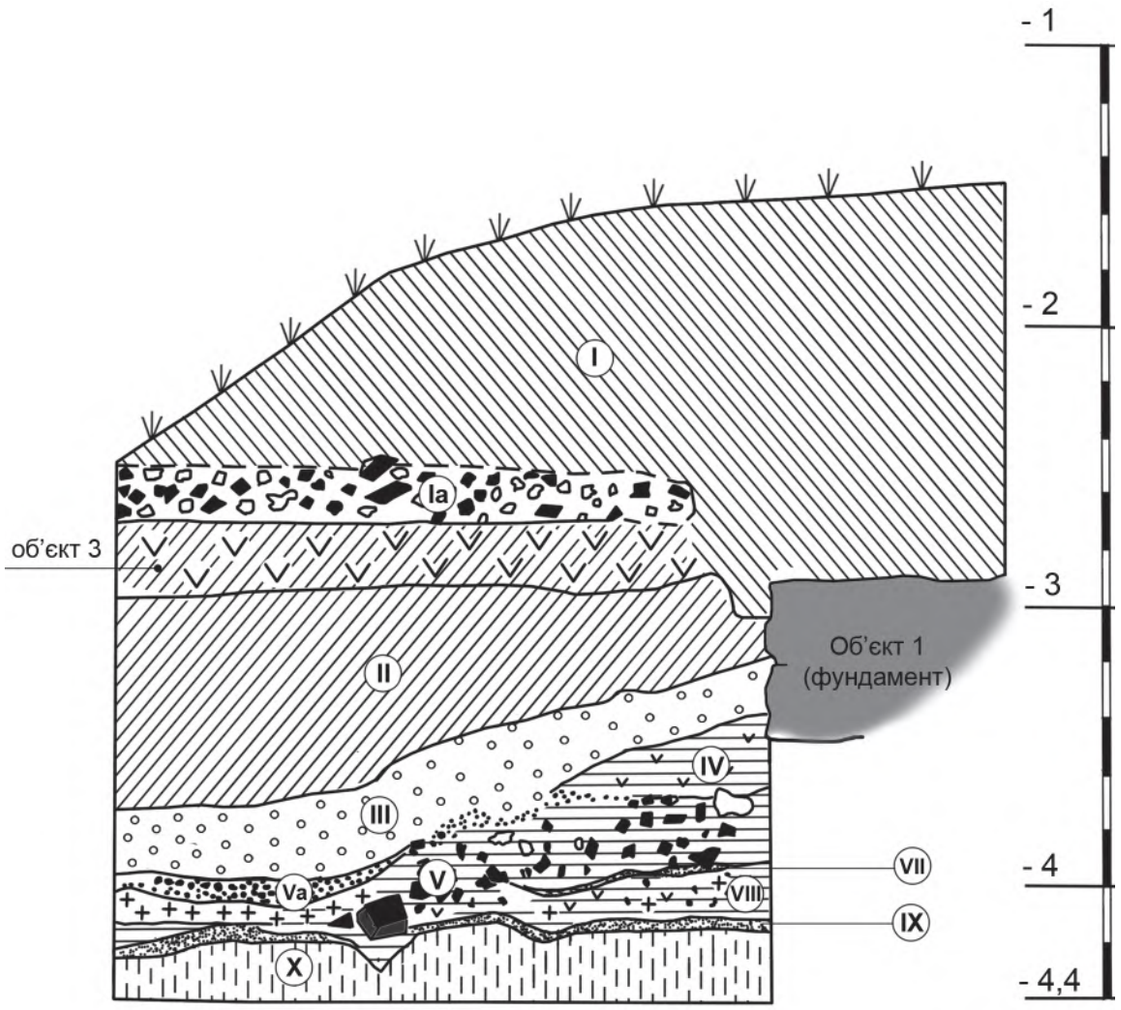

Рис. 184. Острів Кемпа. Стратиграфія південно-західної стінки розкопу № 3. Нумерація шарів відповідає поданій у тексті.

ченням фрагментів перегорілих колод, потужністю 0,1–0,25 м. На краю берега залягав під шаром IV, вище по схилу безпосередньо під шаром II. На південно-західній ділянці шар залягає під фундаментами келій та смугою заходить на стіну до 0,2 м від її основи. Це спостереження важливе, оскільки дозволяє розглядати шар VI як такий, що формувався у час будівництва мурованих келій. У ньому присутні уламки цегли і каменю, фрагменти посуду, коробчастих, мископодібних і горщикоподібних кахель. Виникнення шару відбулося тоді, коли були розібрані й спалені на березі острова залишки дерев'яної забудови. Нижню хронологічну межу його появи визначає добірка монет, найпізнішою з яких є литовський денарій 1566 р. Верхня хронологічна межа, на підставі типологічних характеристик посуду, може бути визначена на першу половину XVII ст.

Шар VII – прошарок річкового піску, товщиною 0,05–0,15 м, що залягає під шаром VI. У розкопі № 2 цей шар залягає безпосередньо під шарами IV та V і заходить далеко в глибину берега більш ніж на 5 м від сучасного краю схилу (рис. 112). Засвідчує значні підтоплення острова в XV–XVI ст. У шарі виявлено велику кількість уламків посуду і кахель хронологічного діапазону від XV до початку XVII ст. Датування матеріалу із цього шару уточнюють знахідки празького гроша Вацлава IV, карбованого до 1419 р., а також польських і литовських денарів 1434–1444 та 1566 рр. карбування.

Шар VIII виділений на південно-західному схилі в розкопах № 1 та № 3. Це – насипний грунт, що близький за характером наповнення до шару IV.

Шар IX – нижній прошарок піску, який виділений на південно-західному схилі в розкопах № 1 та № 3. У шарі знайдено кераміку XV – початку XVII ст., денар Вітовта, карбований до 1430 р., а також подвійні денари 1550-х рр. Нижче цього шару залягає гумусований грунт ***(шар X)***, у якому матеріали періоду існування монастиря трапляються зрідка лише у верхньому рівні.

Під час розкопок території острова було досліджено три об'єкти, які пов'язані з монастирем.

Об'єкт 1 – фундамент будівлі келій, що розташовувались у західній частині острова, описані в інвентарі 1769 р. та позначені на плані забудови 1835 р.* На ньому крупним планом зарисовано їхній фасад із підписом «*Видъ каменнаго древняго монастыра*» (рис. 178). За цим планом довжина будівлі складала 17 сажнів, ширина приблизно 6 сажнів. На 1880 р. Василь Пероговський ще бачив кам'яні руїни келій на острові [245, 1450]. Внаслідок закладення розкопів № 1 та № 3, вдалося повністю розкрити торцеву південну сторону фундаментів довжиною 12,2 м (рис. 181; 182). У кутових частинах вона мала виступи довжиною 2,4 м (південно-східний) та 2,6 м (південно-західний), що були потрактовані, як залишки двох контрфорсів.

Фундамент було укладено з великих тесаних вапнякових каменів. Наймасивніші з них – довжиною 0,6–0,7 м і товщиною 0,3 м – були укладені у нижній рівень. Середній і верхній рівень викладений з каміння менших розмірів. До конструкції входила також цегла «пальчатка». Цегляна кладка ужита з метою вирівнювання горизонтальних ділянок поверхні споруди, а місцями – і для піднесення її висоти, була присутня у середньому і верхньому рівнях. Цегла зафіксована переважно у половинчастому вигляді, що, можливо, свідчить про викори-

* План доданий до Клірової відомості церкви 1912 р. і опрацьований за її копією з фондів ДІКЗ м. Дубно. Див.: Фонди ДІКЗД. – Інв. № 5444/НД. Клировая ведомость Спасо-Преображенской церкви в г. Дубно, Дубенского городского Благочинического Округа, Волынской Епархии, за 1912 г. (копія), 7 арк. Документ люб'язно переданий настоятелем Спасівської церкви, о. Богданом.

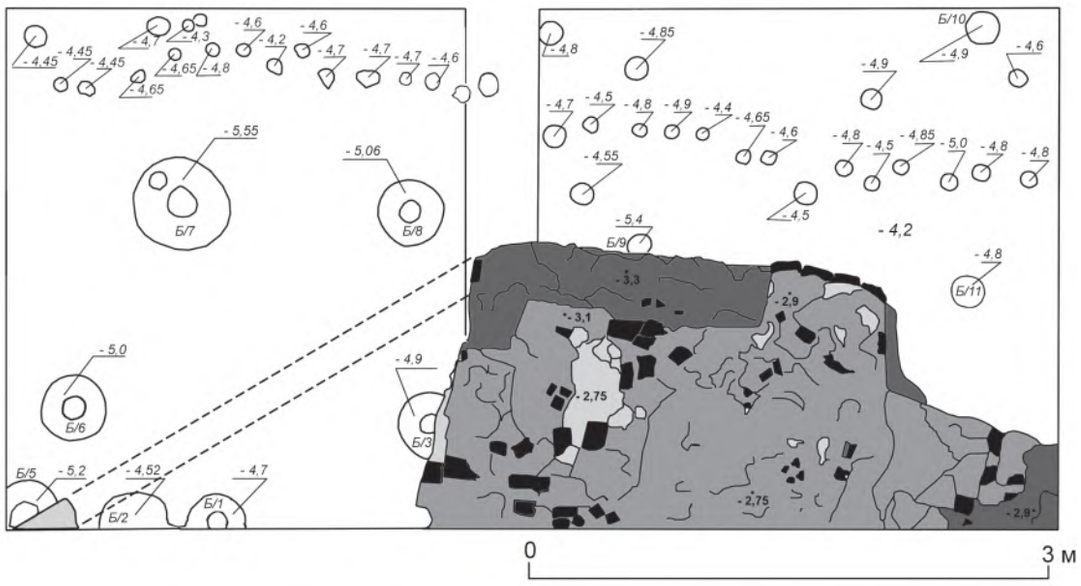

Рис. 185. Острів Кемпа. План ям від паль та стовпів у розкопі № 3 на гл. 4,2 м. Розкопки автора спільно з В. В. Ткачем.

стання залишків цегли від попереднього будівництва. Значна кількість таких залишків справді була. Вони виявлені у вигляді шару V – скупчення каміння і цегли потужністю 0,1–0,4 м, серед якого віднайдено декілька цілих цеглин без слідів розчину, а також камені з тесаними сторонами. Розміри цеглин становили 28–29×13–16,5×6–9 см. З цегли таких же розмірів складене склепіння церкви. Потрібно відмітити і знахідки в завалі лекальної цегли, яка могла бути виготовленою для декорування церкви відомим на ній аркатурним фризом (рис. 183, 1) [1, с. 28; 162, с. 62]. Шар прилягав до нижнього рівня стіни фундаменту, а в напрямку вимосту понижувався і заходив під камені основи. Особливості залягання цього шару дозволяють характеризувати його як скупчення будівельних відходів, з допомогою яких зміцнили схил і підняли його рівень під спорудження вимосту. З шару походять фрагменти посуду і кахель XVI – початку XVII ст.

У формі фундаменту келій було виділено підвищену частину та кам'яний вимост. Призначення вимосту, можливо, слід розглядати в якості долівки підвального приміщення. Кам'яні погреби під келіями згадуються за описами 1731 та 1769 рр. [245, с. 1450–1451; 76, арк. 4]. Хоча, при цьому викликає деякий подив відсутність слідів південної мурованої стіни в цих приміщеннях, яка, втім, могла бути і дерев'яною. Спостереження засвідчили, що вимост будували уже після того як підвищена частина фундаменту була певною мірою виставлена. Східна

Рис. 186. Острів Кемпа. Розкоп № 3. Зачистка на рівні переходу від нижнього прошарку піску (шар IX) до гумусованого ґрунту (шар X) із вибраними ямами від паль та стовпів. 1 – сектор 1, 2 – сектор 2. Розкопки автора спільно з В. В. Ткачем.

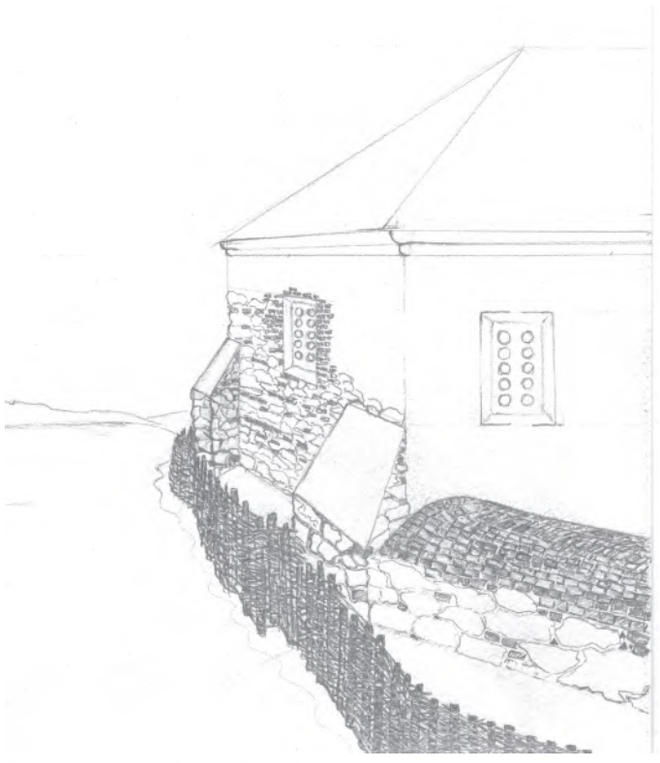

Рис. 187. Келії Спасо-Преображенського монастиря, південна стіна із захисним тином. Графічна реконструкція автора.

частина вимосту фундаменту келій була пошкодженою укріпленням часів Першої світової війни. Зруйнованою виявилася також прибудова у вигляді стінки, що примикала до південно-східного кута фундаменту і під кутом відходила у бік подвір'я.

Конструктивні особливості келій полягали в тому, що їх південно-західний контрфорс опирався на змуровану кам'яну опору у вигляді невеликої стінки висотою 0,9 м, що була опущена на дно прокопаної у материковому супіску ями. Ширина стінки становила 0,6 м, із зовнішнього боку вона була зміцнена кам'яною крепідою, складеною з мергелю та опущеною нижче по схилу. Яму заповнював темно-сірий ґрунт з домішкою грудок суглинку, вугликів, дрібної цегли та камінців, який залягав з укісними пасмами суглинку (рис. 182, б; 183, б). Цей ґрунт становив штучну підсипку схилу острова, на яку опиралися фундаменти споруди. Такою ж підсипкою південна лінія фундаментів була осипана зовні на висоту до 0,5 м, захищаючи їх від підмивання течією річки.

Оскільки відомо, що маса наземної споруди в більшій мірі зосереджена на її кутах ніж на стінах, то можна стверджувати, що кам'яна опора додавала стійкості усій південній стороні будівлі. Разом з тим вона виконувала і роль буферу, який утримував за собою підсипний грунт, не дозволяючи воді вимити його і, в найгіршому випадку, призвести до обвалу наріжної частини келій. Доцільність таких інженерних кроків була цілком виправданою. Так, відсутність подібної кам'яної опори біля південно-східного кута і під вимостом призвели до появи у фундаменті значних тріщин ще у період функціонування келій.

При розчистці на каменях фундаменту келій виявлено знахідки коробчастих кахель XVI – початку XVII ст. Вони не належали до опалювальних пристроїв кам'яних келій, так як ідентичні їм походили із підсипного шару і прошарку насиченого вугликами з-під вимосту фундаменту. Ці кахлі, очевидно, пов'язані з демонтованими на час будівництва мурованих келій давнішими житловими спорудами монастиря.

На фундаменті було знайдено також накладний срібний хрест у вигляді тонкої пластини, на яку припаяно об'ємну фігурку Ісуса Христа зі слідами стертої позолоти (рис. 182, А; 188) [32, с. 36]. Пластина з протилежної сторони по кінцях вертикальних рамен має частково збережені кріплення для фіксації хреста до основи. За цими ознаками хрест міг бути накладним на поверхню якогось виробу, зокрема, книги. Спектральний аналіз показав наступний склад металу: мідь – 49,7 %, срібло – 43,6 %, цинк – 4,24 %, золото – 2,18 %, нікель – 0,17 %, родій – 0,04 %, рутеній – 0,03 %*.

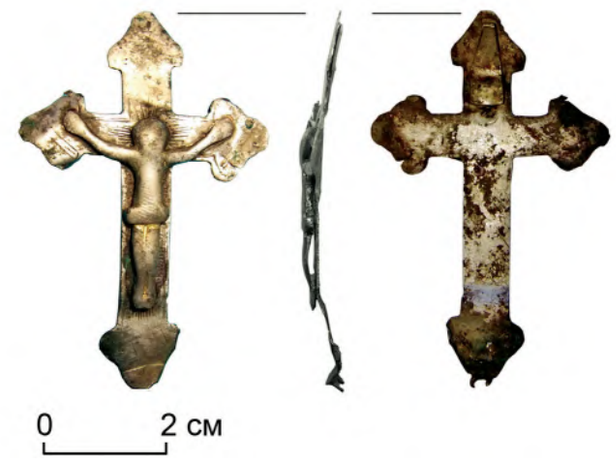

Рис. 188. Острів Кемпа. Хрест, знайдений на фундаментах келій, 2013 р. Срібло, позолота. Фонди ДІКЗ м. Дубно, кн. 10370/А-1913.

На рівні –4,1 м уздовж південної стінки розкопу № 3 (2017 р.) ланцюжком прослідковувалися плями ямок від паль, заповнених бурим ґрунтом (група ям А). Повну картину вдалося відкрити по зачистці на глибині –4,2 м. Лінія ямок проходила від фундаменту на відстані 0,5–0,8 м (рис. 185; 186, 1). Всього у межах розкопу до цієї структури віднесено 29 ямок, діаметром 0,07–0,15 м і глибиною від рівня виявлення –0,2–0,8 м. Відстань між ними становила 0,05–0,25 м. У бровці спостерігалось, що одна з ямок перерізала прошарки піску, підсипку з прошарками чистого суглинку та прошарок окатаної цегли. Найпізніший матеріал з цих шарів датовано першими десятиліттями XVII ст. Самі шари остаточно сформувалися перед початком будівництва, що дає можливість пов'язати палі із раннім періодом існування мурованих келій. Це підтверджується тим, що їхні сліди не відмічені у каштановому шарі (шар III) та підсипці суглинку (шар IV), що прилягали до фундаментів вище.

Палі слугували каркасом для конструкції типу тину, який оточував південну стіну фундаментів (рис. 187). Ця огорожа, вірогідно, мала послабити течію річки і завадити підмиву будівлі. Через якийсь час, зважаючи, ймовірно, на слабку ефективність такої конструкції в умовах сильних паводків і течії, фундаменти стали захищати ґрунто-

*Аналіз проведено Поліщук Л. М. – головним експертом з пробірного контролю експертно-пробірного відділу Центрального казенного підприємства пробірного контролю Міністерства фінансів України.

Рис. 189. Острів Кемпа. Розкоп № 3. Фіксація стовпових ям групи Б у секторі 2. 1 – загальний вигляд; 2 – фрагмент стовпа із ями 7; 3 – фрагмент перегорілого стовпа на рівні стику шарів VIII–IX; 4 – яма 7. Розкопки автора спільно з В. В. Ткачем.

Рис. 190. Острів Кемпа. Розкоп № 2. Об'єкт 2 XVIII – початку XIX ст.

вими терасуючими підсипками.

Зважаючи на розташування острова при повороті русла Ікви, течія розмила першу підсипку біля кута споруди і, навіть, підмила її нижній рівень на 0,05 м, сліди чого збереглись у вигляді прошарку обкатаної цегли, що заходив під фундамент (рис. 183, б) [1, с. 13]. Після розмиву першої підсипки та загрози обвалу келій, в другій половині XVII ст. з південної сторони зробили другу підсипку, яка збереглася біля фундаментів на ширину 1 м. В подальшому підсипання схилів не проводилось і, як згадується в інвентарі 1731 р., вони потребували нового терасування [245, с. 1450–1451].

Наявність прошарку обкатаної цегли під фундаментом дозволила визначити біля острова давній рівень води, який відносно сучасної долини був на 1,4 м вищим. Таке підтоплення не дозволяло б виконувати будівельні роботи на схилі, зокрема, прокопати у суписку заглиблення та змурувати додаткову кам'яну опору під південно-західний кут келій. Зважаючи на це, вважаємо, що зафіксований рівень відображає можливий максимум, який виникав під час весняно-осінніх паводків. Це свідчить про те, що будівничі монастиря могли здійснювати роботи лише в літній період або ж, що більш ймовірніше, у час спуску Сурмицького ставу.

Окрім структури ямок від паль, на тій самій глибині зафіксовано групу стовпових ям, які, за спостереженнями, були опущені у гумусований грунт і в залягаючий нижче нього супісок, але перекриті поверху нижнім прошарком піску і підсипкою, що свідчить про припинення їх використання перед будівництвом мурованих келій (рис. 185; 189). Деякі з цих ям могли належати до групи А, тому за виключенням сумнівних, в окрему групу Б виділено 12 таких ям. У 8-ми з них була наявна прокопана частина, діаметром від 0,28 до 0,6 м, з глибиною від рівня виявлення –0,2–1,25 м. Приблизно по середині кожної з цих ям (за винятком ями 2) простежено сліди самих стовпів, які були вбиті значно глибше прокопаної частини і мали діаметр 0,12–0,17 м. У ямі 7 таких стовпів виявилося два (рис. 189, 4). Край одного з них був обвуглений, що вказує на перегорання стовпа. Ймовірно, що залишками цих перегорілих опор є зафіксовані на глибині –3,8 м фрагменти перегорілих стовпів, діаметром до 0,15 м (рис. 189, 3).

У багатьох ямах вище рівня дна прокопаних частин та нижче нього дерев'яні стовпи частково були збережені*. Стовпи слугували опорами винесеної над водою невідомої споруди, яка існувала тут в XVI – на початку XVII ст. Про наявність в монастирі споруд винесених над водою за межі острова знаходимо свідчення в інвентарі 1769 р. Так була влаштована на той час лазня.

Будівництво келій розгорнулось на ділянці, що сильно підтоплювалась у попередній час. Основа підсипки формувалася також із відходів від мурованого будівництва, яке пройшло на острові раніше (побудова церкви), демонтованих і спалених решток попередніх дерев'яних споруд, а також чорнозему із суглинком.

Після першого сезону дослідження келій монастиря було зроблено висновки про їхнє будівництво в другій половині XVI ст. [279, с. 86]. Однак, як показали подальші дослідження, це твердження було помилковим. З'ясувати це допомогло віднайдення більш ширшого кола надійно датованих аналогій для керамічного посуду і кахель, монети герцогства Мантуя у підсипному шарі IV, карбованої між 1587–1612 рр., а також писемні свідчення про будівництво мурованих келій при Касіяні Саковичу, тобто у проміжку 1626–1639 рр.

Об'єкт 2 виявлений в розкопі № 2. Це – заглиблена споруда, ймовірно, господарського призначення, яка була опущена у насипний грунт шару II і доходила до насипного ґрунту шару IV. Її завал у вигляді цегли та каменів зафіксовано у північно-західному куті розкопу № 2 на глибині 2,1–2,4 м (рис. 190). Розкрито цегляну кладку, з допомогою якої була виставлена південна стіна споруди. Вона зроблена з необпаленої цегли на глиняному розчині та збережена на висоту 1,2 м (у 15 цеглин). Об'єкт 2 перерізав верхню частину поховання № 3 (гл. 2,7 м),

* За визначенням завідуючого реставраційною майстернею ДІКЗ м. Дубно Р. П. Чернишевського, порода дерева, з якого було виготовлено стовпи, належить дубу.

але залишив неушкодженим поховання № 12 на глибині 2,8–2,95 м. Ці поховання з'явилися в процесі зростання інтенсивності захоронень на монастирському цвинтарі в XVII–XVIII ст., тому немає підстав відносити об'єкт 2 до ранішого часу. Крім того, беручи до уваги особливості матеріалів (цегла, цвяхи, кераміка під підлогою), об'єкт датовано XVIII ст. За своїм призначенням – це підвал, який пов'язаний із розташованою поблизу мурованою кухнею, згаданою за описом 1769 р.

Об'єкт 3 виявлений в розкопі № 3 у вигляді сміттєвого скупчення, потужністю 0,15–0,55 м. Від сторони підвищення смітник був відділений рядом цегли. Матеріали із заповнення об'єкту 3 свідчать про його утворення у відносно короткий проміжок часу, обкладка цеглою вказує, що він був направлено влаштований для утилізації сміття. Зокрема, тут знаходилась велика кількість харчових відходів, переважно рештки риби та птахів. З них встановлено присутність семи видів диких птахів, життєвий простір яких пов'язаний з середовищем річкової заплави (чайка, норець, чапля сіра, широконіска, крячок чорний, крячок річковий, лиска)*. Датування комплексу смітника серединою XVIII ст. обґрунтоване як типологічно-хронологічними рисами посуду, так і знайденими у заповненні шелягами королів Яна Казимира і Августа III.

Кахлі монастиря

Елементи архітектурно-декоративного наповнення усунутої в першій половині XVII ст. дерев'яної житлової забудови монастиря виявлені у вигляді великої кількості кахель. Особливо багато їх було у шарі битої цегли в розкопі № 2, де загалом знайдено 362 фрагменти лицевих частин, 472 фрагменти румп і бортиків коробчастих кахель та 129 фрагментів мископодібних кахель (рис. 193). У розкопі № 3 з піщаного прошарку походить більше десятка розвалів коробчастих та мископодібних кахель, а також велика кількість їхніх фрагментів.

Горщикоподібні кахлі становлять найбільш ранній тип кахель з монастиря, формування яких відбувалося на гончарному крузі з ручним моделювання устя. За способом формування устя поділяються на такі варіанти: круглі, квадрифолії і квадратні.

Кахлі із круглим та квадратним устям знайдені у піщаному прошарку острова (шар IX), який містив найдавніші матеріали, пов'язані з історією монастиря. Реконструйований діаметр круглого устя становить 12 см, його край розширений та ускісно зрізаний до внутрішньої сторони, стінка звужується донизу (рис. 191, 1). Кахля з квадратним устям має вертикальний, горизонтально розширений край, який нижче виявляє конічне звуження донизу (рис. 191, 3). Довжина

* Визначення решток проведено Л. В. Горобцем – доктором біологічних наук, старшим науковим співробітником Палеонтологічного відділу Національного науково-природничого музею НАН України.

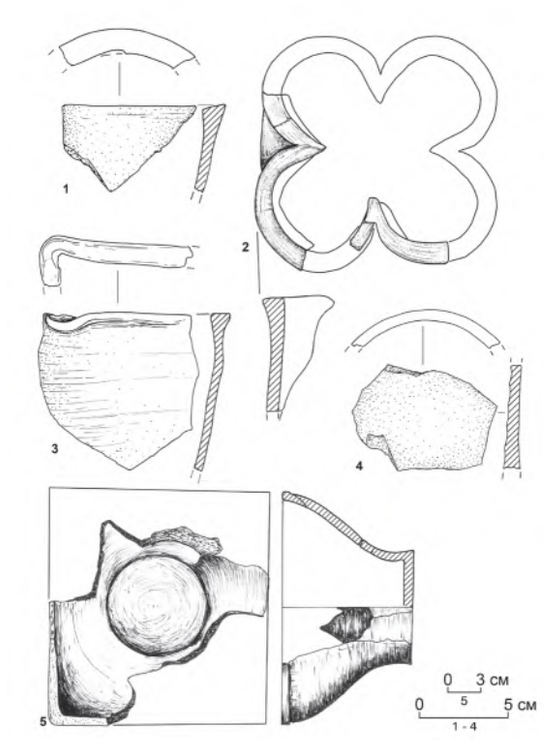

Рис. 191. Острів Кемпа. 1–4 – фрагменти горщикоподібних кахель з прошарку піску (1–3), вуглистого прошарку (4); 5 – мископодібна кахля з насипного грунту (шар II).

Рис. 192. Острів Кемпа, розкоп № 3, 2017 р. Розвал мископодібної кахлі в прошарку піску (шар IX).

сторони устя збереглася на 8,3 см, висота – на 8,5 см. Фрагменти кахель, устя яких сформоване у вигляді квадрифолія знайдені у шарах VI та IX. Зовнішня поверхня в них димлена. Реконструйовані розміри устя однієї такої кахлі складають 13 × 13 см (рис. 191, 2).

У Литві, Білорусі та Україні побутування цього типу кахель датується в межах XIV–XVI ст. [186, с. 321; 218, с. 9–11; 315 с. 72]. Наявність кахель з круглим устям та у формі квадрифолія у вуглистому прошарку, який утворився в ході перебудови монастиря з дерев'яного на мурований у кінці XVI – першій третині XVII ст., свідчить про те, що верхня хронологічна межа побутування горщикоподібних кахель у Спасо-Преображенському монастирі може сягати рубежу XVI/XVII ст.

Мископодібні кахлі виявлені практично в усіх культурних шарах, формування яких пов'язане з періодами розвитку Спасо-Преображенського монастиря. Найбільш повними і чисельними вони збереглися у вигляді розвалів у сміттєвому шарі битої цегли, вуглистому прошарку та прошарку піску (рис. 192), куди потрапили разом із демонтованими конструкціями печей і дерев'яних будівель монастиря. У більшості випадків кахлі виготовлені із якісної глини, випалені переважно до бежевого, рідше до темно-сірого та цеглистого кольору. Устя без виключень, квадратної форми, розмірами 16,5–17,0 × 16,0–18,0 см, висота – 11,5–13,0, діаметр основи – 10,0–11,0 см (рис. 191, 5; 194). Орнаментація мископодібних кахель зустрічається рідко у вигляді однолінійної чи багатолінійної хвильки по внутрішній поверхні кахлі. Окремі екземпляри мають патьоки та плями зеленої поливи. Датуючий матеріал із шарів, у яких було виявлено мископодібні кахлі, вказує на те, що вони почали використовуватися на ранньому етапі історії монастиря у другій половині XV — на початку XVI ст. та побутували протягом XVI — першої половини XVII ст. разом із коробчастими кахлями.

Рис. 193. Острів Кемпа, розкоп № 2, 2016 р. Шар фрагментованої цегли (шар V) з великою кількістю кахель. Розкопки автора.

Коробчасті кахлі становлять велику групу виробів, виготовлених шляхом формовки у матриці. Серед коробчастих кахель за їх місцем у конструкції печі наявні чотири типи: заповняючі, пояскові, карнизні і коронкові. Розміри лиця заповнюючих кахель становлять від 16,5 × 17,5 до 22,5 × 22,5 см, висота румпи: 9–11,5 см. За особливостями орнаментального мотиву лицевої частини заповняючі кахлі поділяються на види: А – геометричні; Б – концентричні рослинні чи рослинно-геометричні розетки; В – сюжетні; Г – «килимкові». Концентричні розетки і «килимковий» стиль характерні також для пояскових кахель. Вирізняються карнизні кахлі, але основа їх орнаменту – килимковий мотив. Окремо стоять коронки (рис. 199, 3, 4), хоча і тут в деяких випадках присутнє повторення орнаментального мотиву на інших елементах.

Кахлі виду А мають 2 теми. 1) Кахлі з бортиком, лицева сторона яких сформована у вигляді випуклої півсфери (рис. 195, 2). В деяких випадках ця випуклість оздоблена довкола косими про-

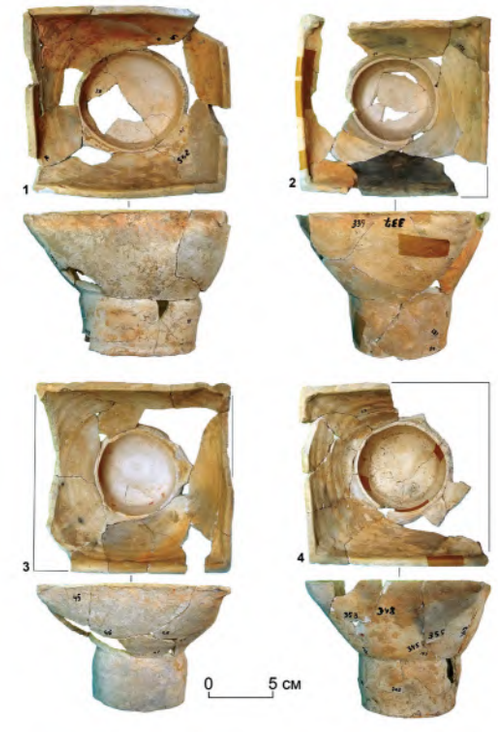

Рис. 194. Острів Кемпа. Мископодібні кахлі з шару фрагментованої цегли (шар V). Розкоп № 2, 2016 р.

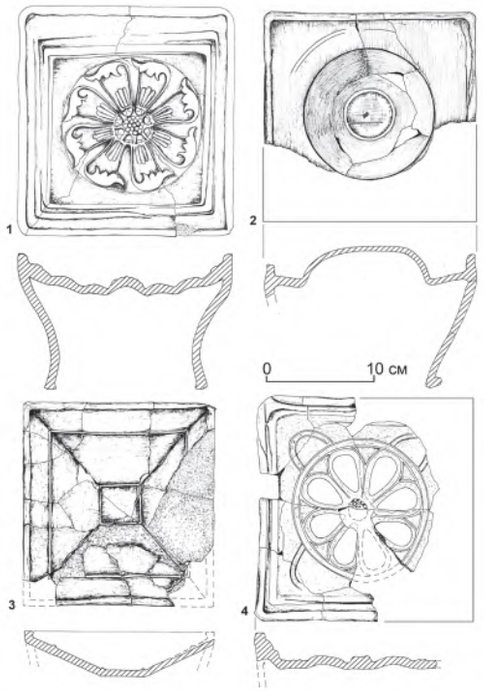

Рис. 195. Острів Кемпа. Коробчасті кахлі з шару фрагментованої цегли (шар V). Розкоп № 2, 2016 р.

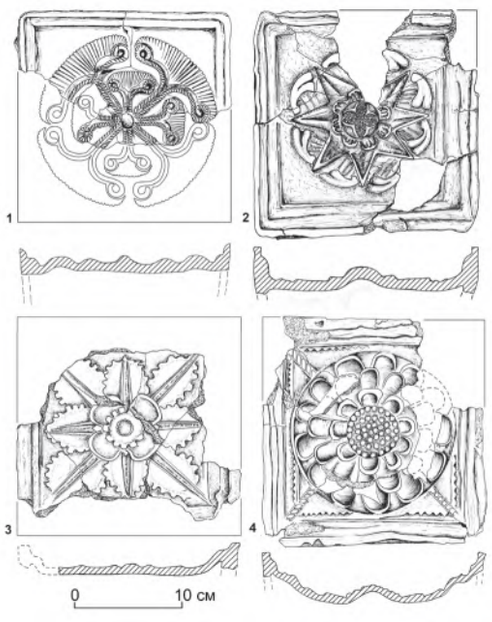

Рис. 196. Острів Кемпа. Коробчасті кахлі з шару фрагментованої цегли (шар V). Розкоп № 2, 2016 р.

менями (рис. 197, 1). Кахлі, площину лиця якої займає випукла півсфера, добре відомі у польських містах [364, s. 92, 93], а також у Львові і датуються XVI ст. [170, с. 18]. В Острозі кахлю з випуклою півсферою і променями довкола знайдено у будівлі другої половини XVI ст. [255, с. 105].

2) Кахлі з вираженим бортиком, лицева сторона в яких сформована у вигляді 4-х похилих площин, звужених до центрального квадрата (рис. 195, 3). За матеріалами з Білорусі такі кахлі датуються другою половиною XVI ст. [186, с. 329, 330].

Кахлі виду Б поділені на 9 тем: 1) Кахлі з високим масивним бортиком, лицева сторона в яких сформована у вигляді 4-х пелюсткової квітки по центру від якої відходять вісім симетричних листків з променем по середині (рис. 196, 3). Знайдені як полив'яні, так і безполив'яні екземпляри. Дуже подібна тема відома на кахлі з розкопок ратуші у Битомі (Польща), яка прикрашала піч, споруджену у другій чверті XVI ст. [357, s. 111, 119].

2) Кахлі з масивним бортиком, лицева сторона в яких сформована у вигляді 8-пелюсткової квітки з масивною випуклою серединкою від якої відходять 8 широких променів. Їхні краї розділені по колу додатковими листовими завитками (рис. 196, 2). Представлені полив'яними та безполив'яними екземплярами.

3) Кахлі з високим бортиком, у лицеву частину яких вписане рельєфне зображення 8-ми пелюсткової квітки з опуклими пелюстками, оточене подвійним контуром і дугастими «вушками» у кутах (195, 4). Знайдені як безполив'яні фрагменти, так і покриті поливою (рис. 200).

4) Кахлі з добре вираженим високим бортиком, лицева сторона яких оточена по периметру рельєфною драбинкою, а всередині присутнє випукле листя

та центральна мала півсфера, що оточені такою ж драбинкою (рис. 197, 3, 4, 5). Уламки аналогічної за мотивом кахлі були знайдені в Дубні у будівлі другої половини XVI ст. по вул. Замковій, 10 [19, с. 19, 20].

5) Кахлі з бортиком, порівняно тонкою лицевою пластиною, середню частину якої займає рельєфна 10-променева вируюча розетка вписана у коло. З чотирьох сторін до неї дотикаються 4 широких трикутника з-між яких у кути відходять довгі пагони з трилисником на кінці (199, 2). Кахля покрита зеленою поливою, розета – жовтою. Фрагмент аналогічної кахлі відомий з ділянки Дубна поблизу ринкової площі (Майдан Незалежності, 3), а близька за змістом знайдена у підсипці подвір'я бастіонного замку з верхньою хронологічною межею на початок XVII ст.

6) Кахля пояскова з бортиком, прикрашена по лицевій стороні композицією рельєфних квітів, що розділені рослинними симетричними завитками (197, 2). Фрагмент аналогічної кахлі було знайдено у підсипці подвір'я бастіонного замку, що датується за монетними знахідками кінцем XVI – першою чвертю XVII ст.

7) Кахлі з високим бортиком, лицева сторона яких сформована у вигляді глибоко увігнутої квітки, що має крупну випуклу зав'язь по центру, яка оточена 9-ма пелюстками, за якими йде ще 2 кола більших пелюсток (рис. 196, 4). Представлені полив'яними та безполив'яними виробами.

8) Кахлі з добре вираженим бортиком, лицева сторона яких сформована у вигляді концентричної рельєфної двоступеневої розетки пишних суцвіть. Представлені полив'яними та безполив'яними екземплярами (рис. 196, 1).

9) Кахлі з рельєфним концентрич-

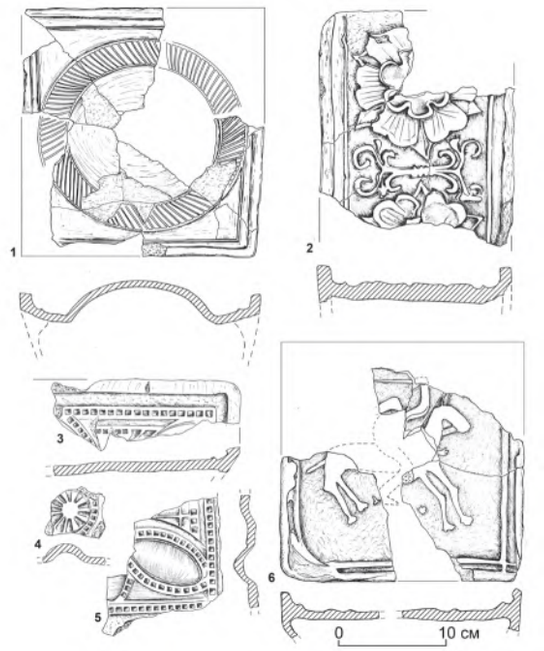

Рис. 197. Острів Кемпа. Коробчасті кахлі з шару фрагментованої цегли (шар V). Розкоп № 2, 2016 р.

Рис. 198. Острів Кемпа. 1–3, 5 – коробчасті кахлі з шару фрагментованої цегли (шар V); 4, 6 – кахлі з насипного грунту (шар II).

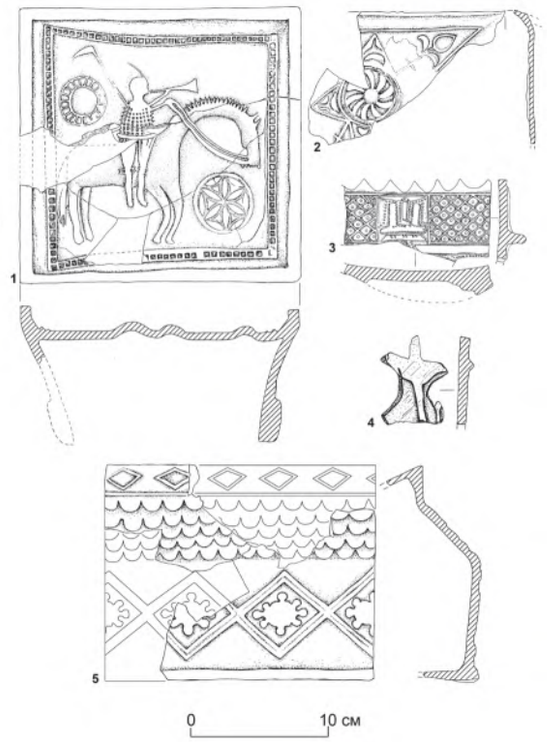

Рис. 199. Острів Кемпа. 1, 2 – коробчасті кахлі; 3, 4 – коронки завершення печей; 5 – завершальна кахля. 1 – прошарок піску (шар IX) у розкопі № 3; 2–5 – шар фрагментованої цегли (шар V) у розкопі № 2.

ним зображенням квітки з 8-ма пелюстковими завитками, що спрямовані по колу навколо опуклої центральної зав'язі. Мають високий масивний бортик, представлені полив'яними і безполив'яними екземплярами (рис. 195, 1).

Близькі аналогії останнім трьом видам кахель відомі з польських замків Войцехув і Цехановец, а також з Ярославля [359, s. 212] і Пшеворська [388, s. 153], де вони датуються першою половиною – серединою XVI ст. [364, s. 89–93]. За різноплановими квітковими розетками вони подібні також до кахель з колекції замку литовських князів у Вільнюсі. Дуже добре впізнаються різноманітні варіації теми 9 – листових завитків спрямованих по колу (так зв. вируючі розети) на польських кахлях із Пйотркува-Трибунальського [365, s. 158]. Це свідчить про взяття для монастирських кахель зразків добре відомих у європейських країнах ренесансних сюжетів. Разом із тим, кахлі з Дубна виявляють яскраво виражені індивідуальні риси, які підкреслюють своєрідність продукції місцевих ремісників.

Кахлі виду В представлені 2-ма темами: 1) Кахля з рельєфним зображенням рицаря-сурмача. На вершникові фактурно стилізована кольчуга, а при ньому шабля і спис. Ближче до верхнього лівого кута за спиною вершника знаходиться декоративний елемент у вигляді двох вписаних одне в одне кіл, що з'єднані короткими поперечними лініями. Вершник однією рукою держить повіддя, а другою тримає біля рота сурму (рис. 199, 1; 201, 6). Фрагмент ідентичної кахлі знайдено в Дубні на дитинці старого замку. Деталі формовки обох кахель свідчать про те, що вони були зроблені одними майстрами, а облашування печей замку і монастиря велося приблизно в один і той самий час.

Різнопланово стилізовані вершники, як уособлення привілейованості рицарської культури, доволі поширений сюжет на пізньосередньовічних кахлях. Таким чином, є підстави розглядати їх як оригінальні вияви художнього бачення кахлярами одного із популярних світських сюжетів XVI ст.

2) Кахлі з рельєфним зображенням вершника, що заніс над собою меч наслідують поширений у той час сюжет герба Великого князівства Литовського «Погоня» (рис. 197, 6). Центральні фрагменти кахлі, на жаль, втрачені, тому нічого не можна сказати про художню стилізацію одягу чи озброєння вершника. Знайдено як неполив'яні зразки, так і покриті поливою. Це єдиний випадок виявлення кахель з таким сюжетом у Дубні.

Рис. 200. Острів Кемпа. Коробчаста кахля з прошарку піску (шар IX). Розкоп № 3, 2017 р.

Кахлі виду Г представлені кахлями, що декоровані по лицевій стороні у стилі, відомому в літературі як «безкінечний», «килимковий», «континуаційний». Малюнок на одній кахлі при цьому є незавершеним і разом з малюнками на інших кахлях формує єдину композицію. Зародження цього орнаменту, за матеріалами Білорусі прослідковується у другій половині XVI ст., а розповсюдження припадає на XVII ст. [186, с. 337]. У Польщі появу тенденції виходу орнаменту за межі однієї кахлі відносять до кінця XVI ст., а на типовий цей стиль перетворюється у XVII ст. [373, s. 99]. До цього виду віднесено 6 тем, дві з яких ужиті на коронковій і завершальній кахлі:

1) Кахлі, орнамент яких складається із симетричної рослинно-геометричної комбінації хрестоподібних ламаних ліній, які оправляють по центру і біля сторін квадрати з вписаною рослинною розеткою (рис. 198, 1).

2) Кахлі безбортикові, пояскові, оздоблені рослинним мотивом у «килимковому стилі», безполив'яні та покриті зеленою поливою (рис. 198, 2). Кахлі обох тем походять із шару V.

3) Кахлі безбортикові, лицева сторона сформована у вигляді стилізованої кованої плетінки, що заповнена сіткою. Покриті зеленою поливою та неполив'яні (рис. 198, 3). У Дубні відомі із культурного шару кінця XVI – першої половини XVII ст. на вул. Замковій, 10 та у підсипці під нижньою бруківкою в бастіонному замку, верхня хронологічна межа укладення якої маркована монетою 1624 р., а нижня – 1586 р. [170, с. 13]. Такі кахлі почали побутувати в кінці XVI – на початку XVII ст. Виявлення кахель виду Г теми 3 у шарах I та II, вірогідно, вказує на їх використання у пізніший час, уже у печах мурованих келій. До таких виробів належать також кахлі з наступними темами.

4) Кахлі з лицевою частиною, симетрично поділеною на ніші, з яких центральне зображення містить вписану у квадрат чотирилисту розетку, оточену з чотирьох сторін шестикутними нішами. В ніші вписано віддзеркалену пару листя, яка на місці кріплення черешками утворює хрест, оточений чотирма крапками (рис. 198, 6). Вироби по-

Рис. 201. Острів Кемпа. Коробчасті кахлі. 1–5 – шар фрагментованої цегли (шар V) у розкопі № 2; 6 – прошарок піску (шар IX) у розкопі № 3. Розкопки 2016 і 2017 рр.

криті зеленою поливою. У Дубні аналогічні та стильово близькі кахлі знаходились досить часто. Зокрема, у заповненні споруди 2 на ділянці по вул. Старій, 67, яка належала до монастирської юридики, вони йшли із матеріалом, датованим другою половиною XVII–XVIII ст. [18, с. 18–20]. Близькі за стилем кахлі знайдені в Острозі на просп. Незалежності, 3 у засипці об'єкту 23 середини – другої половини XVII ст. [45, с. 39, 40].

5) Завершальна кахля прикрашена до середини висоти пов'язаними ромбами із вписаними у них ефемерними 8-ми пелюстковими квітками, вище яких на згині є декор у стилі риб'ячої луски, а над ним – коротка вертикальна стійка з рядком ромбів (рис. 199, 5). Поєднано покриття жовтою і зеленою поливою. Розміри – 20 × 16 см. Завершальні кахлі з мотивом риб'ячої луски добре відомі за матеріалами другої половини XVI – першої половини XVII ст. у Польщі, Україні і Білорусі. Аналогічна кахля відома з об'єкту 2 Вознесенського монастиря, що датований періодом від другої половини XVII ст. по 1832 р. [326, с. 112]. Кахля зі Спасо-Преображенського монастиря за положенням у прошарках окатаної цегли і піску цілком вписується у межі кінця XVI – першої половини XVII ст.

6) Коронкова кахля у вигляді пластини, верхній край якої сформований у вигляді ряду ріжків. Основне поле містить зображення, що нагадує літеру «Ш», оточене з боків рельєфною сіткою із вписаними до неї крапками (рис. 199, 3). Виявлена у підсипному ґрунті (шар IV), на підставі чого датована першою половиною XVII ст.

Коробчасті кахлі виду Б за своїми морфологічними ознаками, способами моделювання лиця та декором виступають типовими зразками ренесансних кахель середини – другої половини XVI ст. Однак, датування будівельних шарів IV та V, а також присутність цих кахель як слідів усунення старих печей у піщаному прошарку острова, у яких найпізніші матеріали відносяться до початку XVII ст. дає право відкоригувати верхню хронологічну межу побутування цих кахель і визнати, що вони могли доживати до перших десятиліть XVII ст. Виявлення описаних кахель у шарах поруч із горщикоподібними та мископодібними кахлями дозволяє віднести їх до групи ранніх коробчастих кахель на території Дубна.

Орнаментальні мотиви коробчастих кахель усіх видів зі Спасо-Преображенського монастиря мають аналогії у Дубні з інших ділянок. Вони відмічені на дитинці старого замку, бастіонному замку, об'єктах навколо ринкової площі. Виготовлення найраніших з них припадає на XVI ст. Схоже, що з цього часу у Дубні з'являється попит на коробчасті кахлі, який задовольняла група ремісників. Одним із значних їхніх замовлень було оснащення печей житлових будівель монастиря. На жаль, писемні відомості про дубенських кахлярів зустрічаються відносно пізно. Так, згідно люстрації 1755 р. на вулиці Красній проживав гончар, який виготовляв кахлі до замку [79, арк. 3].

Предмети побуту монастиря

У результаті археологічних досліджень було отримано комплекс матеріалів, які характеризують щоденний побут монастиря XV – початку XIX ст. **Посуд** монастиря представлений керамічними горщиками, глеками, макітрами, мисками, тарілками, кухлями, покришками, скляними пляшками і келихами.

Горщики. Всього виділено дев'ять типів вінець горщиків. Тип 1 – вінця горщиків, край яких сформований у вигляді видовженого вгору валика. Мають плавний, інколи з канелюрою, внутрішній перехід до шийки (рис. 202, 1–11, 17). Тип 1а представлений вінцями, внутрішній перехід до шийки у яких означений канелюрою із різким переламом (рис. 202, 12–16). Орнаментація в рідкісних випадках складається з слабо виражених ритованих ліній. Поверхня частини виробів димлена, в інших за кольором випалу брунатна або сіра. Побутування таких горщиків визначається дослідниками від XV до початку XVI ст. На Кемпі найбільша їхня кількість знайдена у нижніх шарах VIII та IX, що вказує на цей тип, як на один із найраніших для монастиря.

Тип 2 – вінця горщиків, край яких валикоподібно потовщений, але не витягнутий вгору, а округлий чи краплеподібний, відхилений в сторону і звужений до різкого переламу при переході до шийки (рис. 202, 18–21). Поверхня – димлена, колір випалу сірий. Деякі горщики мають покриття поливою по внутрішній поверхні. Плічка і тулуб прикрашені багаторядним рифленням, опискою. Знайдені в шарах IV, V, IX. Цей тип горщиків відомий за комплексами XVI – початку XVII ст.

Тип 3 – вінця горщиків, край яких потовщений у наближено прямокутних обрисах, зовні прикрашений різними варіаціями пластичних наліпів (рис. 205, 1–7). Фрагменти, знайдені в шарах IV, VIII, IX, X. Типи 3 та 3а датуються кінцем XV–XVI ст. Тип 3б представлений потоншеними та більш видовженими вінцями, які побутують у кінці XVI – на початку XVII ст. (рис. 205, 12–17). Знайдені в шарах II, IV, IX, VI. Колір випалу поверхні – темно-сірий чи брунатний, у типу 3б зустрічається покриття поливою.

Тип 4 – вінця горщиків з профілем наближеним до трикутного, край яких сформований у вигляді манжету чи косозрізаної грані, яка в інших випадках може бути дещо випуклою, мати пряму чи хвилясту боріздку, канелюру (рис. 205, 18–33). В рідкісних випадках горщики із такою формовкою вінця мають внутрішнє покриття поливою (рис. 205, 33). Поверхня виробів за випалом димлена, брунатна чи сіра. За матеріалами з Дубна і Острога ці горщики побутували в другій половині XVI – на початку XVII ст. Знайдені в шарах II–IX.

Тип 5 – вінця горщиків, край яких потовщений і по лицевій стороні ззовні розділений поздовжньою увігнутістю чи боріздкою, яка формує верхній і нижній валик (рис. 203, 1–3). Поверхня – димлена, колір – сірий чи білий. Знайдені у шарах IV, V, IX. Аналогії їм відомі з об'єкту другої половини XVI ст. в Дубні по вул. Замковій, 10 [19, с. 17–20].

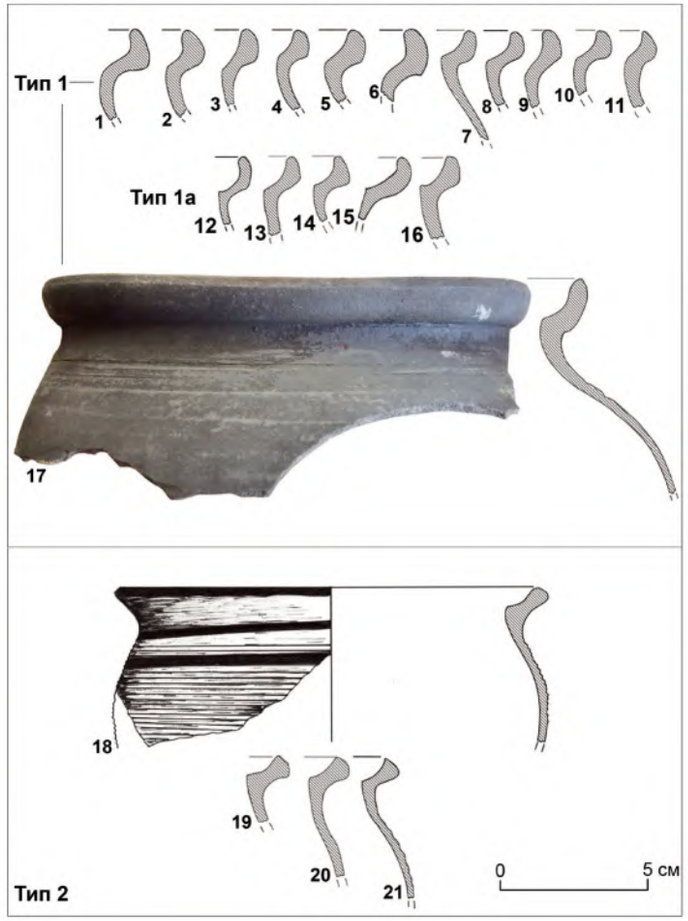

Рис. 202. Острів Кемпа. Вибірка вінець горщиків. 1–11, 17 – тип 1; 12–16 – тип 1а; 18–21 – тип 2.

Тип 6 – вінця горщиків, які мають зовні дзьобоподібний виступ по середині висоти чи зміщено до низу (рис. 203, 4–12). Верхній край при цьому, як правило, дещо розширений. В окремих випадках він закінчується карнизоподібним виступом із пластичним декором. Поверхня виробів димлена, біла, світло-сіра, у багатьох випадках зсередини покрита поливою, тоді як зовні лише крайкована по вінцях. Дуже часто плічка і верхня частина тулубу декоровані багаторядним рифленням. Знайдені у шарах I–VIII, але найбільша їхня вибірка походить із підсипного шару IV. Цей тип широко відомий за комплексами кінця XVI–XVII ст.

Тип 7 – вінця горщиків видовжені вгору, означені при переході до шийки невеликою закраїною (рис. 204). Під самим краєм вінця часто присутня широка ритована лінія. Світлоглиняні горщики з вінцями цього типу мають покриття поливою по внутрішній поверхні, трапляються світло і білоглиняні, неполив'яні, а також димлені зразки. Горщики мають багаторядне рифлення на плічках і у верхній частині тулубу, але трапляються і без нього, прикрашені опискою. Ці вінця горщиків знайдені в шарі IV–IX, зокрема у вуглистому прошарку (шар VI), який сформувався невдовзі чи у час побудови мурованих келій монастиря. Датуються кінцем XVI – першою половиною XVII ст.

Тип 8 – вінця горщиків відхилені на зовні, прямі з вираженим переламом при переході до плічка з внутрішньої сторони, який подекуди позначений колінчастим виступом (рис. 208, 1–5). Колір поверх-

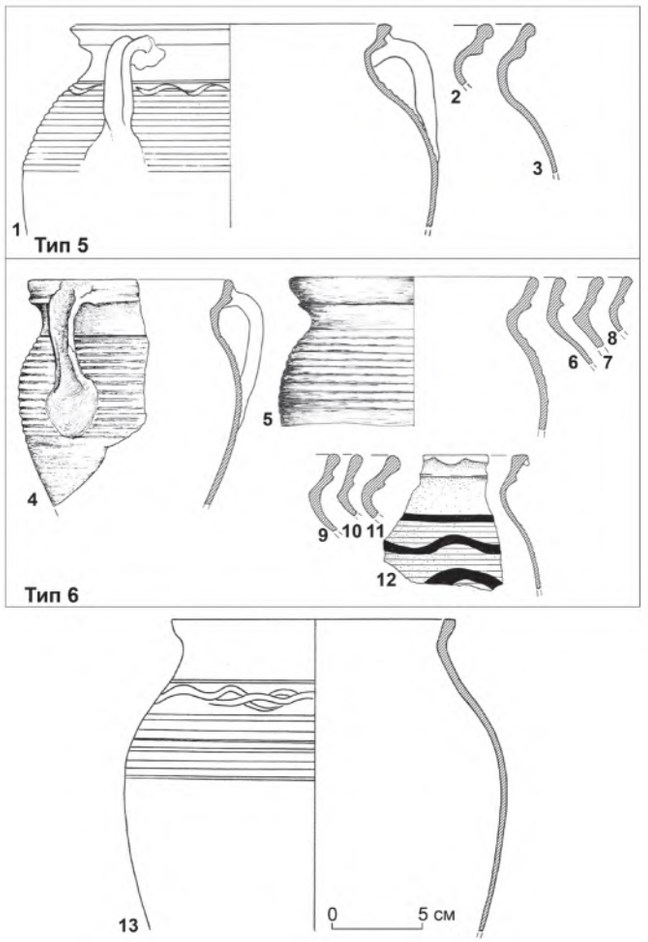

Рис. 203. Острів Кемпа. Вибірка вінець горщиків. 1–3 – тип 5; 4–12 – тип 6; 13 – індивідуальна форма.

ні світлий, сірий чи бежевий, часто зустрічаються димлені вироби. Орнамент представлений різними комбінаціями описки. Знайдені в шарах I, II, об'єкті 3. Вінця горщиків добре відомі за матеріалами другої половини XVII–XVIII ст.

Тип 9 – вінця горщиків, що пелюсткоподібно відхилені назовні, мають колінчастий виступ при переході до плічка з внутрішньої сторони (рис. 208, 6–12). За кольором вироби світлоглиняні, сірі, димлені. Орнаментація така сама як у горщиків з вінцями типу 8. Знайдені в шарах I, II, об'єкті 3. Горщики з такими рисами були поширені у XVIII – початку XIX ст.

Не вписується у жоден із перелічених типів димлений горщик, який має легко відхилені назовні короткі потовщені вінця із зрізаним верхнім краєм. По плавних плічках виріб орнаментований прямими та переплетеними ритованими лініями (рис. 203, 13). Знайдений у шарі VIII.

Друга група горщиків технологічно відрізняється від першої наявністю грубих домішок у глиняному тісті. Їхня поверхня від цього горбкувата, часто недбало загладжена. Погана якість горщиків, можливо, пов'язана із їх виготовленням на повільному гончарному крузі. Вінця горщиків цієї групи мають косо зрізану зовнішню грань, яка часом переходить у невеличкий манжет або ж округлена до валика витягнутого вгору чи донизу. Характерною морфологічною ознакою цих виробів виступають високо підняті плічка і виражений S-подібний профіль (рис. 211). На одному з денець стоїть клеймо у вигляді пентаграми (рис. 211, 15) Побутування цієї групи горщиків фіксується у проміжку XV – першої половини XVII ст.

Глеки, корчаги. За матеріалами з монастиря глеки виступають

значно менше кількісною і типологічно менше розмаїтою категорією посуду ніж горщики. На відміну від горщиків, глеки – це високі посудини із витягнутою і часто звуженою шийкою, діаметром 9–11 см.

Тип 1 – глеки з плавно розхиленими на краях вінцями (рис. 206, 1–5). Вони, як правило, дещо потовщені, хоча знайдено і фрагмент потоншеного вінця глека. Воно прикрашене прямими ритованими лініями та хвилястою лінією під ними. Поєднання прямої і хвилястої лінії присутнє на плічках. Поверхня димлена, інколи прикрашена лощеним орнаментом. Знайдені у шарах II, IV, IX. Посудини із такими вінцями практично не зазнають змін, принаймні із XVI до XIX ст.

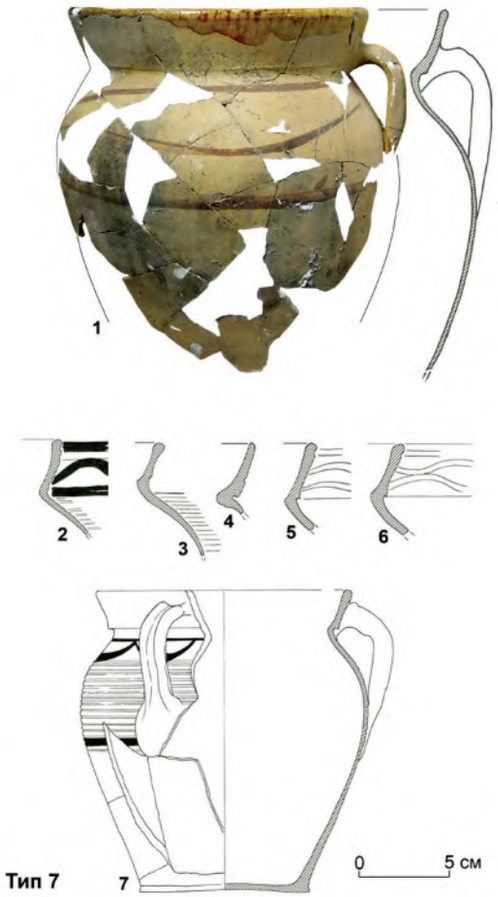

Рис. 204. Острів Кемпа. Вибірка вінець горщиків типу 7 та реконструйовані повні форми горщиків.

Тип 2 – глеки, у яких вінця розширені до циліндричної форми і чітко відділені від шийки уступом (рис. 206, 6). Зовні вінце прикрашене багаторядним рифленням. Глина – сіра, світло-сіра, поверхня часто димлена. Знайдені у шарах VI, IX.

Близьким до другого типу глеків, але суттєво відмінною за розмірами є корчага. Вона має високо піднятий тулуб і вертикально поставлені шийку з вінцем, які розділені плавним уступом. Поверхня ззовні покрита поливою темно-зеленого кольору, а всередині – матово-зеленою. Нижня частина з денцем не збереглася (рис. 207). Не беручи до уваги тонке реберце на шийці, основний декоративний акцент посудини припадає на масивне вушко. Поздовж середини його прикрашає наліпний валик розчленований пальцевими вдавленнями. Реконструкція посудини показує, що її об'єм становив 14–15 л. Зважаючи на виявлення корчаги в шарі VI час її побутування відноситься до кінця XVI – першої третини XVII ст.

Тип 3 об'єднує добірку столових глеків, які можуть бути ре-

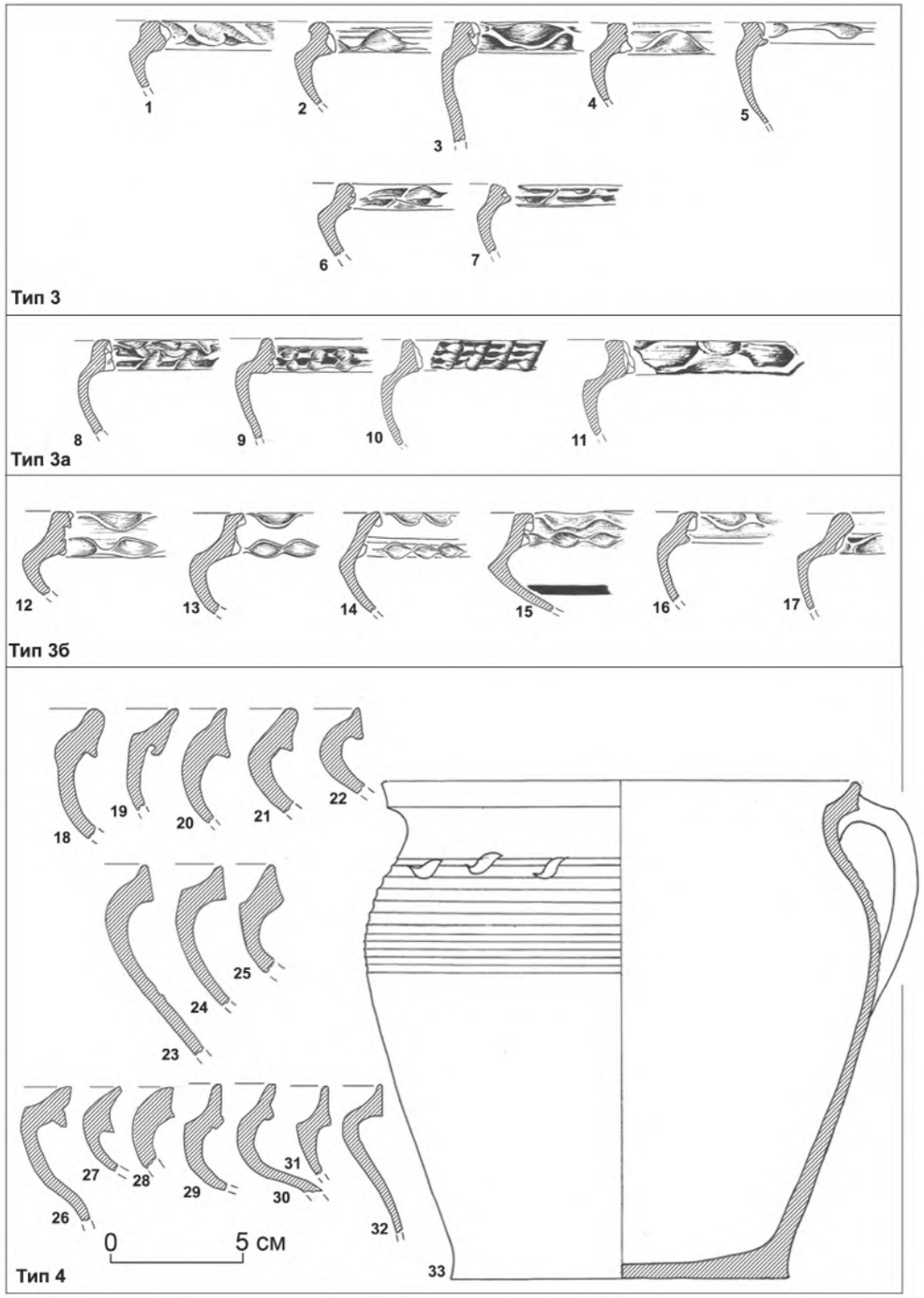

Рис. 205. Острів Кемпа. Вибірка вінець горщиків.1–7 – тип 3; 8–11 – тип 3а; 12–17 – тип 3б; 18–33 – тип 4.

конструювані повністю. Це вироби із високими, рівними, конічно розширеними угору вінцями та тулубом, найбільша опуклість якого знаходиться нижче середини висоти посудини. Широке денце відділене уступом (рис. 212). Вироби покриті поливою ззовні і всередині, багато декоровані штампом із сітчастих ромбів, розділених на сектори кіл, наліпних малинок, коліщаткового багаторядного штампу (зигзагом), ритованими прямими і хвилястими лініями. Глина – біла чи світло-сіра. Знайдені в шарах II, III. Цей тип глеків з'являється на Волині при розвитку виробництва полив'яного столового посуду в другій половині XVI ст. і побутує, щонайменше до середини XVII ст.

Окремо слід відзначити стінку посудини – білу на зламі, виявлену у шурфі 2. Вона прикрашена карбованим барельєфним ликом Христа, який вписаний в 12-ти променеву зірку. Нижче бачимо рельєфний обідок, подібний до плетеного шнуру. Зовнішня поверхня покрита зеленою поливою, лик – темно-коричневою (рис. 206, 8). Пропорції та розмір посудини вказують на те, що це фрагмент глека. Як відомо, посуд із зображенням релігійних образів та сцен застосовувався для здійснення церковних таїнств. Зокрема, в римо-католицькій традиції спеціальні глеки у вівтарі використовувались для освячення вина. Вірогідно, описаний фрагмент походить від посудини, пов'язаної з цією або подібними сакральними діями.

Як приклад оздоблення, заслуговує на увагу стінка зеленополив'яного, білого на зламі, глека, суцільно покрита лініями ламаного коліщаткового штампу, які дотикаючись між собою утворю-

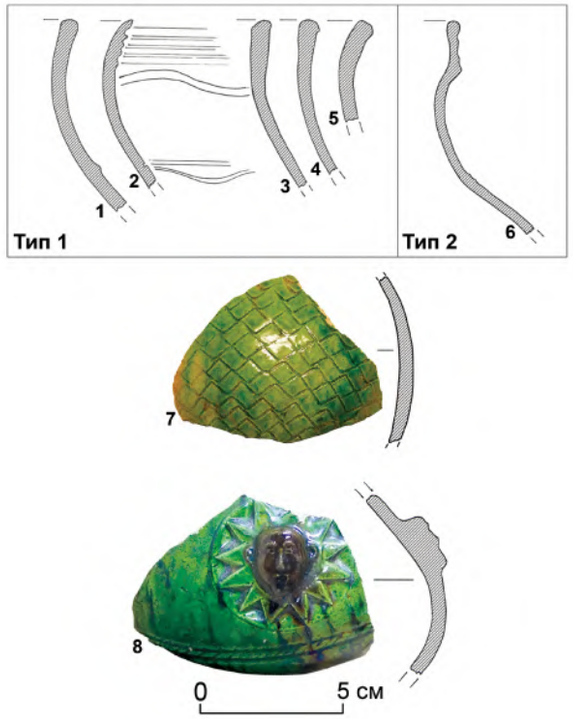

Рис. 206. Острів Кемпа. Вибірка вінець глеків. 1–5 – тип 1; 6 – тип 2; 7, 8 – зразки декору стінок глеків.

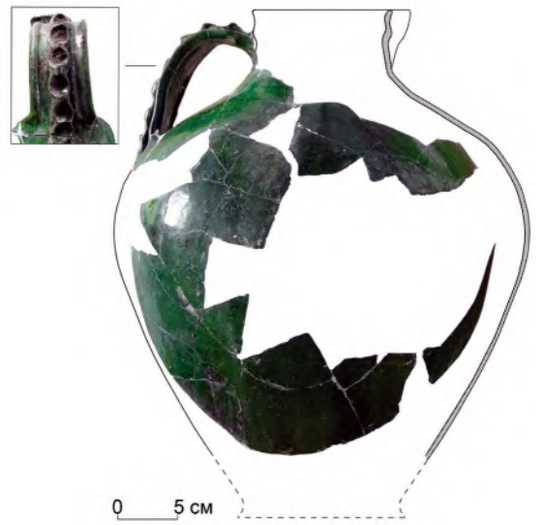

Рис. 207. Острів Кемпа. Корчага з шару VI у розкопі № 2.

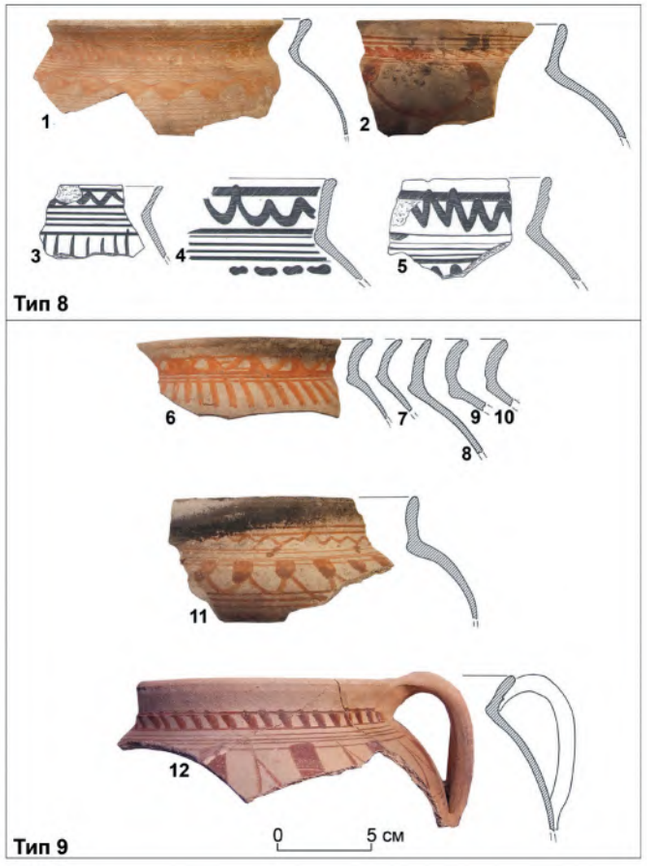

Рис. 208. Острів Кемпа. Вибірка вінець горщиків. 1–5 – тип 8; 6–12 – тип 9.

ють мотив сітки (рис. 206, 7).

Банкоподібні посудини на відміну від горщиків мають широкі вінця, які досягають ширини тулуба чи наближені до неї. Одна ціла посудина має конічний тулуб з різко означеними плічками, які переходять у вигнуту шийку. По плічку декорована рядком похилих зерноподібних вдавлень, вище яких – ритовані лінії. Високе, ледь відхилене від вертикалі вінце, прикрашене зовні хвилястою і прямими ритованими лініями. Має три вушка, розташовані між вінцем і плічками (рис. 213, 3). Посудина покрита по внутрішній і зовнішній поверхнях темно-зеленою поливою. Знайдена у шарі VIII.

Друга банка – сіроглиняна з димленою поверхнею, прикрашена лощеними зигзагоподібними лініями. Вінце – високе, прикрашене пластичним наліпом по верхньому краю, а внизу карбоване рядом вдавлень. Середня частина заповнена ритованими лініями (рис. 213, 1). Знайдена у шарі IX.

Третя посудина має потовщене вінце, що витягнуте вгору і поздовжньо розділене двома борознами на три валики. Середній і нижній валики карбовані пластичними вдавленнями. Плічка оздоблені багаторядним рифленням, по якому біля верхнього краю проходить ряд стручкодібних вдавлень (рис. 213, 2). Знайдена у шарі VI.

Макітри. Тип 1 – макітри з прямим, відтягнутим назовні і дещо припіднятим вінцем (рис. 209, 2, 3). Частина з них має зовні нижче злегка потовщений дзьобоподібний виступ. Один фрагмент макітри має цей виступ, карбований пальцевими вдавленнями (рис. 209, 1). Верхня площина вінця інколи прикрашена ритованими прямими і хвилястими лініями. Поверхня виробів димлена або залишена сіроглиняною. Макітри з вінцями типу 1 походять із шарів IV–IX, які утворилися в ранній період існування монастиря та в час спорудження мурованих келій,

тому тут вони виступають ранішим типом. Його датування визначається XV – початком XVII ст.

Тип 2 представлений індивідуальною формою сіроглиняної ідеально лощеної ззовні макітри, вінце якої масивним вигином заведене всередину, а тоді потоншеним і коротшим краєм відхилене назовні (рис. 209, 4). Походження з шару VII дозволяє вважати цю макітру частково синхронною типу 1.

Тип 3 – макітри, вінце яких пелюсткоподібно вигнуте назовні. Окрім димлених і сіроглиняних до цього типу належать вироби виготовленні часто із світлої глини, бежевого кольору, багато оздоблені описку (рис. 209, 5). Макітри цього типу відсутні в шарах IV–IX, натомість знайдені в шарах I–II і в об'єкті 3, а отже датуються XVII–XVIII ст.

Миски. Всі вироби знайдені на території монастиря, які можуть бути класифіковані як миски мають індивідуальні риси. Об'єднує їх глибока внутрішня поверхня і, як правило, коротке вінце, яке інколи видовжене у невеликий бережок.

Виділяється вінце миски півсферичної форми з невираженим загнутим всередину краєм, оздобленим двома рядами пластичних вдавлень (рис. 214, 3). Вона має сіро-рожевий випал, двошаровий черепок на зламі. За ознаками – це рання для комплексу монастиря миска, яка знайдена у шарі IX.

В шарі VII знайдено розвал сіроглиняної димленої миски з підлощеною внутрішньою поверхнею. Стінки широко розхилені, злегка опуклі, вінце відділене від тулуба гострою закраїною і завершується плас-

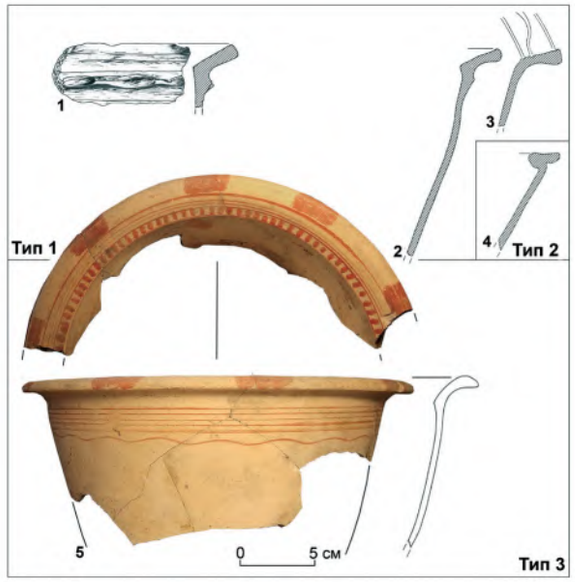

Рис. 209. Острів Кемпа. Вибірка макітер. 1–3 – тип 1; 4 – тип 2; 5 – тип 3.

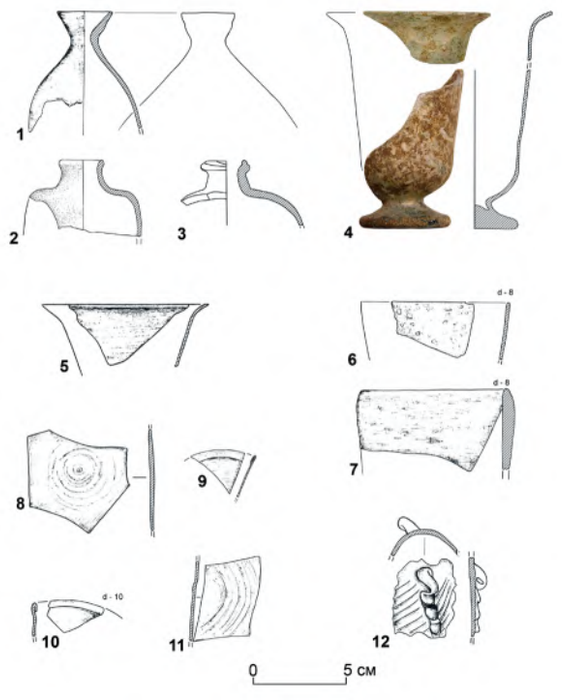

Рис. 210. Острів Кемпа. Вибірка виробів зі скла. 1–3 – пляшки; 4–5 – келихи; 6, 7, 12 – склянки, 8–11 – віконні шибки.

Рис. 211. Острів Кемпа. Вибірка вінець горщиків другої групи та реставрований повний екземпляр горщика.

тичною формовкою у вигляді хвилі, до якої прикріплене петельчасте вушко (рис. 214, 2). Миску датовано XVI – першою третиною XVII ст.

Одна біла миска має плавно вигнуті потовщені вінця, всередині покрита зеленою поливою, а зовні оздоблена багатолінійним рифленням. Збереглися сліди одного вушка (рис. 214, 1). Вирізняється миска майже з прямими розхиленими стінками і коротким вінцем, всередині покрита коричневою поливою (рис. 214, 6). Обидві миски знайдені в шарі VI, тому датуються кінцем XVI – першою третиною XVII ст.

З шару II походить реконструйована з білим кольором черепка миска з припіднятими прямими короткими вінцями. Вона оздоблена зовні багатолінійним рифленням та рядом овальних вдавлень. По вінцю проходить п'ять рядів коліщаткового штампу і його укісних ліній по берегах. Всередині вкрита поливою зеленого кольору (рис. 214, 4).

Фрагмент ще однієї миски – червоного кольору, покритий білим ангобом, по якому зроблено контурний розпис поливами червоного, зеленого і коричневого кольорів, покритий прозорою поливою. Вінце відділене увігнутістю і закінчується прямим краєм (рис. 214, 5). Миска знайдена в об'єкті 3 і датується серединою XVIII ст.

Тарілки на відміну від мисок мілкіші і мають широкі береги.

Тип 1 – це тарілки у яких береги низько розхилені, закінчуються потовщеним краєм вінця округлого чи ограненого профілю. По берегах тарілки багато орнаментовані ритованими прямими чи хвилястими лініями, багаторядними гребінцевими хвилями, гірляндами, коліщатковим штампом у вигляді зигзагу (рис. 214, 7–9). Усі ці варіанти часто присутні в різних комбінаціях. Кераміка тарілок переважно біла, рідше світло-сіра, поверхня покрита поливою оранжевого і зеленого кольору. В деяких випадках застосовано техніку підполивного розпису ангобом. Всього знайдено фрагменти від 17 тарілок цього типу. За результатами дослідження волинських міст, такі тарілки широко побутують в кінці XVI – першій половині XVII ст. На Кемпі вони знайдені в шарах II, III, V, VI.

Тип 2 – це тарілки, у яких край вінця видовжений вгору. Вони не мають штампового орнаменту, проте прикрашені по внутрішній поверхні опискою та покриті кольоровою чи прозорою поливою (рис. 214, 8, 9). Колір черепка – червоний. Цей тип тарілок знайдено в шарах I–II та об'єкті 3, що свідчить про їхнє побутування в кінці XVII – початку XIX ст.

Кухлі з монастиря представлені одним повністю реставрованим екземпляром та фрагментами вінець, з яких частину впевнено атрибутувати складно через їхню велику подібність до вінець глеків. Кухоль має звужений посередині висоти тулуб, на рівні якого з протилежних сторін розташовані два вушка. Вінця високі і прямі, конічно розширені угору, ширші за денце. По них зроблено слабо виражене багаторядне лінійне ритування. Зовні і всередині виріб покритий

Рис. 212. Дубно, острів Кемпа. Вибірка вінець глеків типу 3 та реставрований повний екземпляр глека.

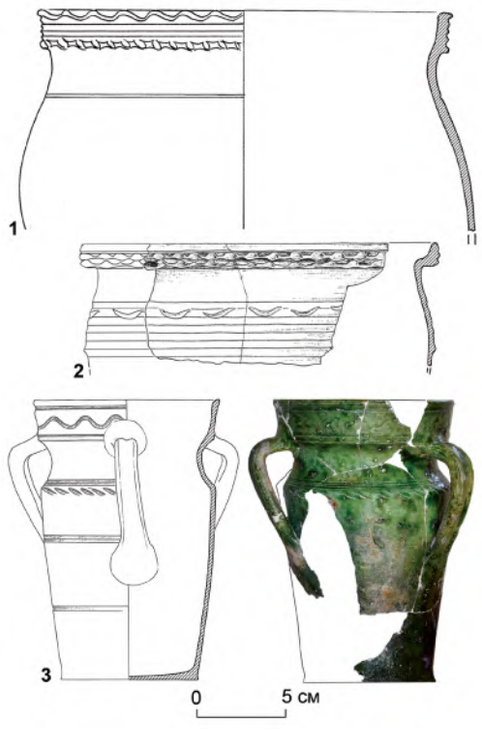

Рис. 213. Острів Кемпа. Банкоподібні посудини.

світло-зеленою поливою (рис. 215, 7). Знайдений у шарі VI, тому час його побутування відноситься до кінця XVI – першої третини XVII ст.

Покришки. Тип 1 – представлений в єдиному екземплярі, що походить із шару VIII. Ця білоглиняна, покрита зовні зеленою поливою покришка, має високу циліндричну основу, над якою виступають в сторони широкі краї (рис. 215, 1). Верх не зберігся, він закінчувався, швидше за все, потовщенням у формі ґудзя. За формою покришка наслідує давньоруські вироби, тому її побутування відносимо до початкового етапу існування монастиря в XV – початку XVI ст.

Тип 2 – димлені і сірі вироби, верх яких закінчується ґудзеподібною ручкою (рис. 215, 2). Ґудзь однієї з покришок має наскрізний отвір (рис. 215, 3). Покришки цього типу відрізняються рисами пропорцій і формою профілю основи. Знайдені в шарі VI, VIII. Датуються вони XVI – першою половиною XVII ст.

Тип 3 – відомі також як покришки-миски, які мають петельчасте вушко при основі. Їм притаманний горизонтально зрізаний та розширений верхній край. Покришки цього типу знайдені в шарах I–II, один фрагмент зі слідами вапняного розчину в шарі IV. Тому за матеріалами монастиря підтверджуються висновки дослідників про розповсюдження цього типу покришок в XVII–XVIII ст.

Сільничка/посудина для харчових приправ має циліндричні стінки і рівне денце. Вінця позначені декількома рядами лінійного рифлення. Всередині покрита зеленою поливою (рис. 215, 4). Знайдена в шарі VIII, вона датується кінцем

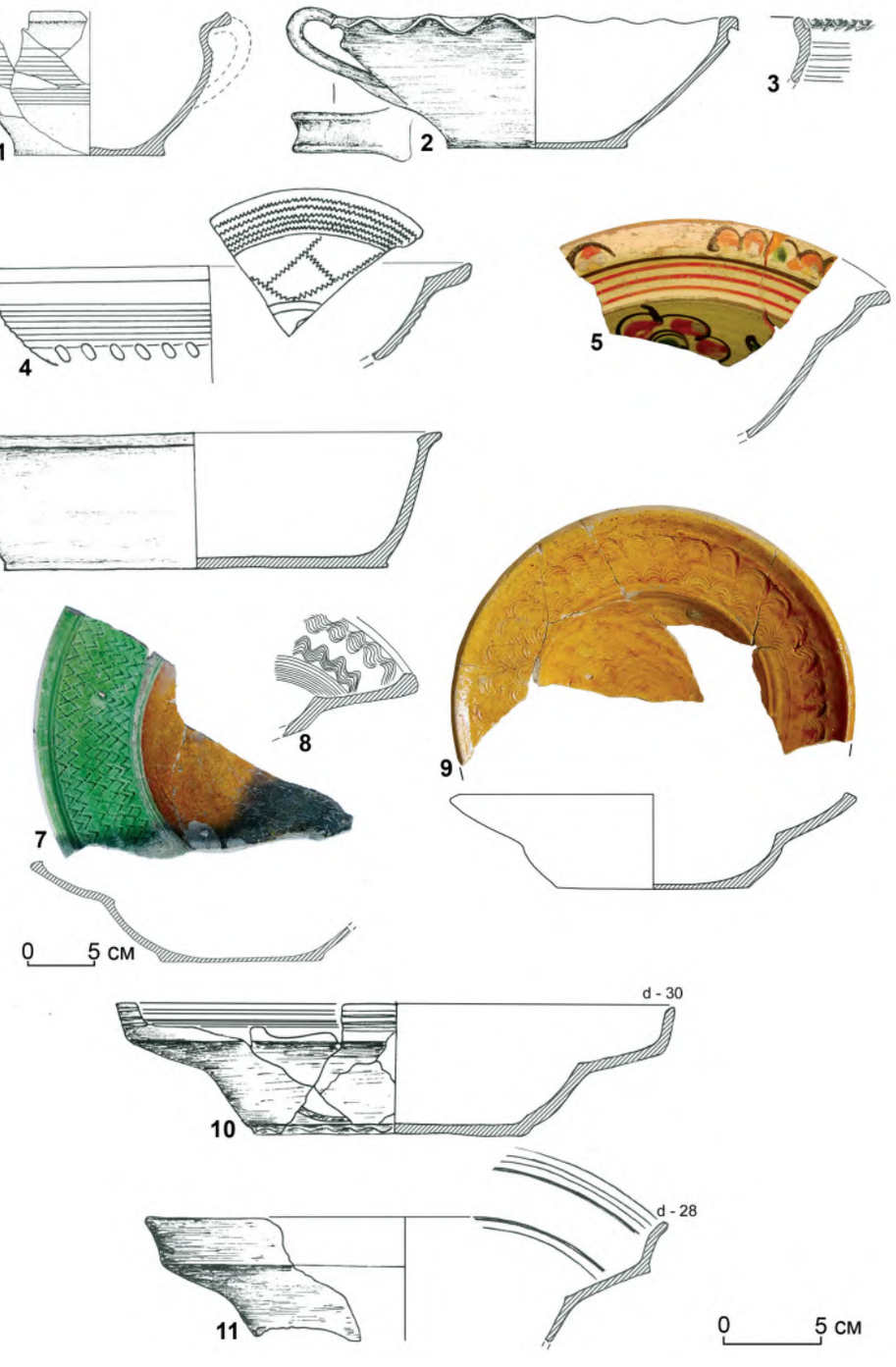

Рис. 214. Острів Кемпа. Вибірка мисок і тарілок. 1–6, 10, 11 – миски, 7–9 – тарілки.

Рис. 215. Острів Кемпа. Вибірка знахідок. 1–3 покришки: 1 – тип ; 2, 3 – тип 2; 4 – сільничка/посудина для харчових приправ; 5 – фрагмент фаянсової посудини; 6 – фрагмент водолія; 7 – кухоль.

XVI – початком XVII ст.

Водолій знайдений у вигляді фрагменту стінки зеленополив'яної, білоглиняної посудини зі збереженою основою носика, у якому наявний отвір (рис. 215, 6). Його ужиток в монастирі, не виключено, слід пояснювати сакральними діями, які передбачали омовіння частин тіла. Знайдений в шарі I. За технологічними рисами датується XVII ст.

Фаянсовий посуд. У шарі VI знайдено один фрагмент фаянсової посудини, ймовірно, чаші, розписаної зовні візерунком з синьої та зеленої фарби в темно-зелених контурах (рис. 215, 5). Потрапляння фаянсів на українські землі, як правило, пов'язується із причорноморським регіоном, зокрема, Османською імперією [345, с. 41]. Фрагмент датується кінцем XVI – першою третиною XVII ст.

Скляні вироби представлені фрагментами пляшок, склянок та келихів. У шарі I знайдено фрагменти келихів з пелюсткоподібним вінцем (рис. 210, 4, 5), які датуються XVIII ст. Найбільша кількість скляних виробів походить із шару II і датується серединою XVII – початком XVIII ст. (рис. 210, 1–3, 6, 7). Серед них фрагмент склянки з реберчастою поверхнею та накладеним на неї звитим валиком, що піднімається у вигляді невеликого вушка (рис. 21, 12). Велика кількість уламків належить віконним шибкам, з яких реконструйовано шибки, діаметром 10 см (рис. 210, 8–11).

Люльок для паління знайдено 10, переважно у фрагментованому вигляді. З них чотири екземпляри у шарі I (рис. 216, 1–3, 5) та шість – в об'єкті 3 (рис. 216, 4, 6–10). Сім люльок виготовлені з кераміки яскраво-цеглястого кольору, дві – білої і одна – темно-сірої. Виділяється три люльки з чашечкою, прикрашеною штамповим орнаментом та люлька з чашечкою прикрашеною багаторядними ритованими лініями. Чубуки орнаментовані не так показно чи неорнаментовані зовсім. Два чубуки червоноглиняних люльок добре лощені.

Монет за 2014, 2016 та 2017 рр., знайдено 32*. Шість шведських шелягів з ознаками карбування (можливо, фальшиві) в Ризі і Ельблонзі знайдені у похованні № 17. Вони лежали з обох сторін кістяка по одній під ліктями, тазовими і стегновими кістками.

Потрібно згадати вироби, які, схоже, імітували монети. Це три тонкі загладжені мідні диски округлої форми, один із яких згорнутий у трубочку, можливо, з метою використання як намистини (рис. 217, 15, 16, 19). Вони знайдені в об'єкті № 3. Маючи діаметр 1,5 см, ці вироби повторюють шеляги Яна Казимира і Августа III. Один диск, діаметром 1,8 см з отвором біля краю знайдено прикипілим до тазової кістки людини, що походить із зруйнованого поховання. Таким чином, цей виріб міг бути покладений разом із померлою особою як імітація оболу мертвих.

* Допомогу в атрибуції монет надано В. В. Безпалько – науковим співробітником сектору документально-речових фондів, Національний музей історії України, за що йому складаю щиру подяку.

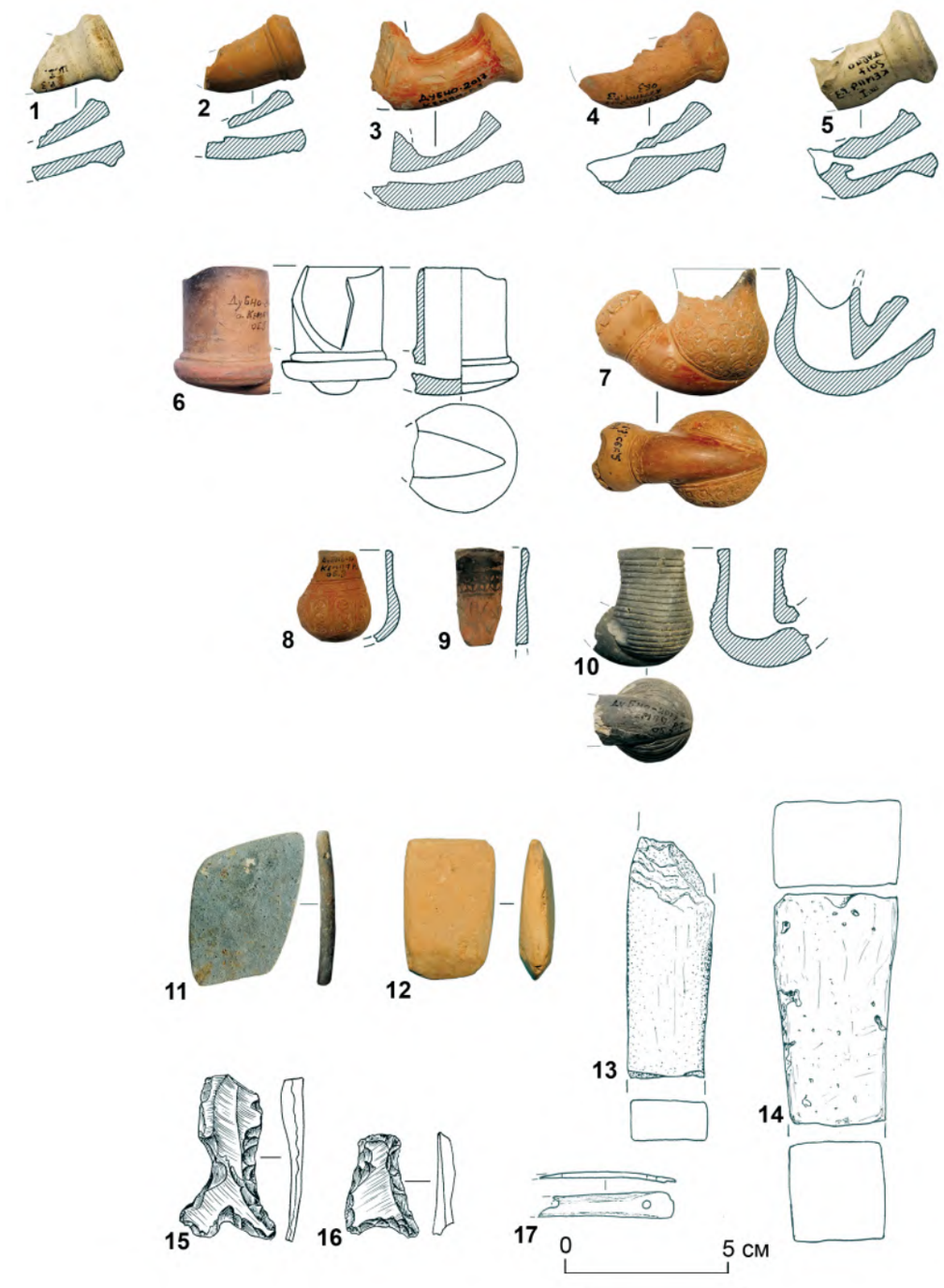

Рис. 216. Острів Кемпа. Вибірка знахідок. 1–10 – люльки, 11–12 – знаряддя для обробки шкіри (лощила); 13, 14 – точильні бруски; 15, 16 – кресальні кремені; 17 – накладка із зуба.

Таблиця. *Дубно, острів Кемпа. Нумізматичні знахідки та їхня атрибуція*

Країна/місто	Номінал/ емітент	Роки карбування	Кількість	Шар/ об'єкт/ поховання	Рисунок
Велике князівство Литовське	Денар Вітовт	До 1430	1	IX	217, 4
Королівство Польське	Денар Владислав Варненчик	1434–1444	2	V, VII	217, 5
Королівство Чехія	Гріш Вацлав IV	1400–1415	1	VII	217, 2
Королівство Польське	Півгріш Ян Ольбрахт	1492–1498	1	VI	217, 3
Королівство Польське, Ельблонг	Гріш, Сигізмунд Старий	1535	1	VI	217, 1
Королівство Угорщина	Денар (підробка) Рудольф II.	1577–1580-ті	1	I	217, 12
Герцогство Мантуя	Кватрино Вінченцо Гонзага	1587–1612	1	IV/V	217, 9
Королівство Польське	Подвійний денар Сигізмунд II Август	1550-ті	1	IX	217, 8
	Денар Сигізмунд II Август	1557	1	IV	217, 7
	Подвійний денар Сигізмунд II Август	1566	2	VI, VII	217, 6
	Подвійний денар Сигізмунд II Август	1558	1	IX	---
Річ Посполита	Подвійний денар Сигізмунд II Август	1569	1	III	217, 10
	Подвійний денар Сигізмунд II Август	1570	2	IV, VIII	217, 13

Королівство Швеція, Рига	Шеляг Сигізмунд III	до 1622	1	Поховання 17	217, 11
	Шеляг Густав Адольф	1628	1	Поховання 17	---
	Шеляг Густав Адольф	1632–1634	1	Поховання 17	---
Королівство Швеція, Ельблонг	Шеляг Густав Адольф	1635	1	Поховання 17	217, 18
Королівство Швеція, Рига	Шеляг Христина	1635–1640, 1640 (?)	2	Поховання 17	217, 17
Річ Посполита	Шеляг литовський Ян Казимир	1665	1	Об'єкт 2	---
	Коронний шеляг Ян Казимир	1660-ті	1	Об'єкт 3	217, 20
	Литовський шеляг Ян Казимир	?	1	I	---
	Шеляг Ян Казимир	?	1	п/м	---
	Шеляг Август III	1750-ті	2	I, Об'єкт 3	217, 14
	Гріш Август III	1754	1	п/м	---
	Гріш Август III	1761	1	I	---
	Гріш Станіслав Август	1767	2	I	---

Металеві вироби та інструменти

Цвяхи знайдені в усіх шарах острова в кількості понад 200 одиниць. Переважна більшість їх мають чотирикутний в перетині стержень і голівку Т чи Г-подібної форми з довжиною від 3 до 9 см (рис. 218, 13–18). Найбільш крупні вироби, довжиною від 5,6 до 9,7 см, ужито для скріплення дощок трун на монастирському кладовищі. Своєрідні за формою цвяхи використовувались для підковування коня. У шарі III виявлено підкову з прикипілими до неї цвяхами, пря-

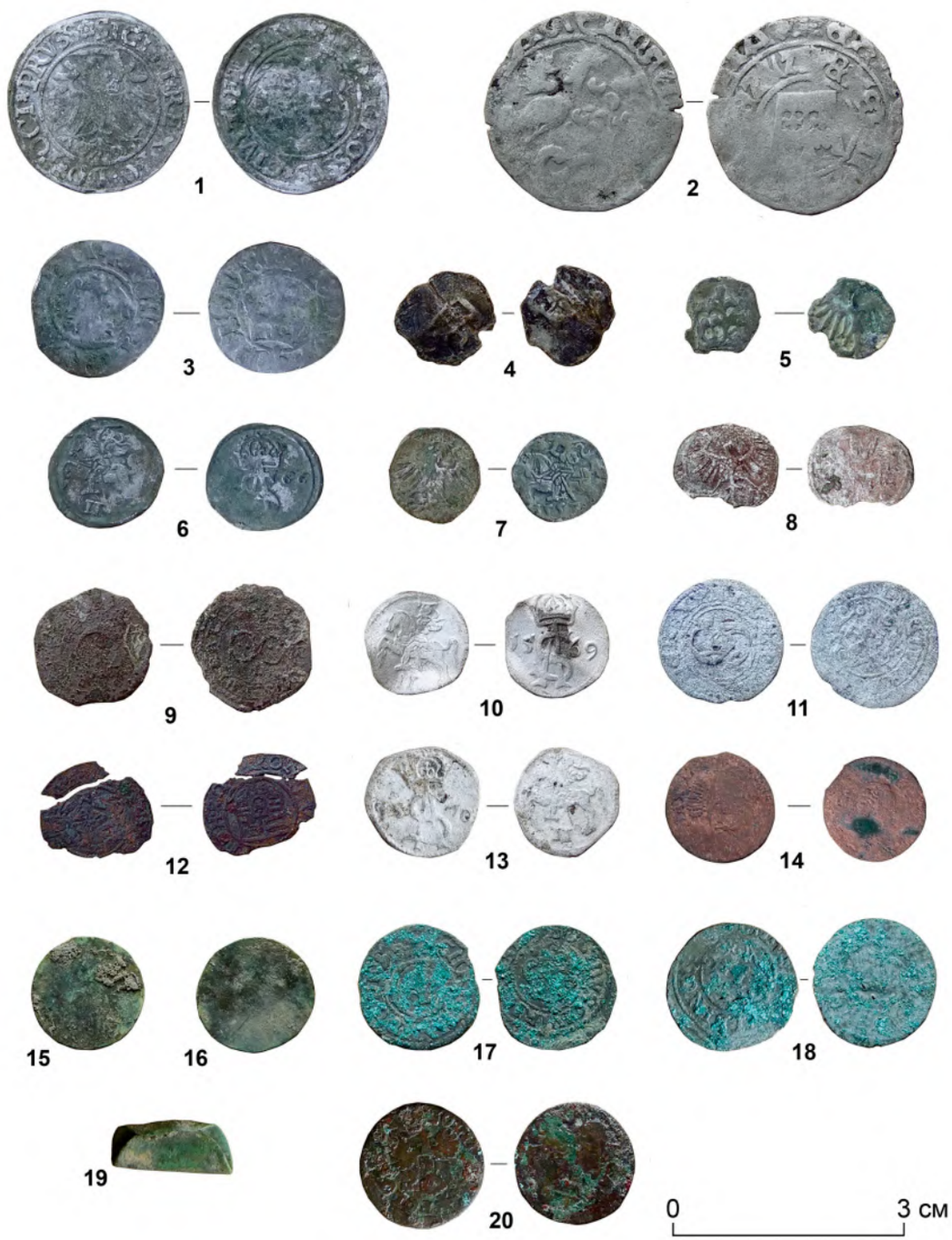

Рис. 217. Острів Кемпа. Вибірка монет. Опис див. у таблиці вище.

мокутної у перетині форми стержня і голівки, яка має високо підняту округлу форму (рис. 218, 24–26). В літературі часом можна зустріти твердження, що цвяхи для підковування коней називались вухналями [315, с. 127]. Однак, потрібно зауважити, що поняття *«вухналь»* в народній мові XVI–XVIII ст. позначало цвях з характерною Т-подібною формою голівки, незалежно від його розмірів чи призначення. Так в описі брами Спасо-Преображенського монастиря 1769 р. зазначається, що «*W tej bramie wrota duze pojedynkowe na biegunie, mające tarcice przybite* ***ufnalami*** *zelaznemi*» [76, арк. 1].

Інакші за формою цвяхи використано для кріплення дощок підлоги підвалу, дослідженого як об'єкт 2. Вони довжиною до 7,5 см, мають круглий у перетині стержень і круглу плоску шапочку, вцілому нагадуючи сучасні цвяхи. Цей підвал може бути пов'язаний із мурованою кухнею, яка згадується в описі 1769 р. і збігається за розташуванням із об'єктом 2 (рис. 112). Втім, підвал чи дощатий настил у ній могли бути влаштовані і пізніше.

Обух сокири знайдений в шарі II, ручка до дверей чи скрині знайдена в шарі V. У шарі I знайдено фрагменти лез і руків'їв ножів (рис. 218, 2–4, 7). Виділяється лезо масивного ***ножа*** із розширеним та округленим ріжучим краєм (рис. 218, 1). На збережених руків'ях наявні отвори для кріплення бічних дерев'яних накладок. Елементами фіксації бічних накладок і водночас оздобленням руків'я слугували торцеві фігурні накладки (рис. 218, 22, 23). Вони знайдені у шарах V. ***Ножу, однозубій виделці*** чи інструменту іншого призначення належить уламок спірально звитого руків'я, край якого розширений і закручений у кільце (рис. 218, 6). Окрім ножів в шарі II знайдено фрагмент ***пружинних ножиць*** (рис. 218, 5).

У шарі VII знайдено фрагмент залізного ***підсвічника***. Він конічної форми, а, звужуючись до низу, переходить у відігнутий під прямим кутом стержень (зламаний) для кріплення у стіну чи раму перед іконою (рис. 218, 29).

Ключів до замків знайдено три. Вони подібні за формою: з однієї сторони до основи кріпиться круглий чи овальний тримач, а з протилежної – контактна борідка. Два залізні ключі зі слідами поміднення виявлені в шарах VII і VIII, датуються XVI – першою третиною XVII ст. (рис. 218, 40, 41). Третій, знайдений в об'єкті 3, може бути датований XVIII ст. (рис. 218, 39). Знайдено елементи від ***навісних замків***, а також один екземпляр в шарі VIII з цілим корпусом і відламаною дужкою. Корпус складається із прямокутної основи та масивної циліндричної втулки для ключа (рис. 218, 33). Такі замки побутували в XVI–XVII ст.

Елементи до книжних оправ представлені двома застібками. В заповненні поховання № 9, що належало дитині віком 4–9 р. виявлена лита застібка з фігурними краями і двома отворами, характерна для XVII ст. (рис. 218, 35). У шарі II знайдено іншу застібку у вигляді тонкої пластини, що має витягнутий із звуженого краю тонший пластинчастий гачечок (рис. 218, 36). По краях довших сторін вона прикрашена двома короткими насічками.

Кутова прикраса на палітурку книги у вигляді фігурної ромбоподібної бляшки з прорізаним у ній мотивом потрійного суцвіття, яке обрамляє місце для вставки круглої (кольорової, скляної) прикраси. Дві грані мають смужки, що загинаються і по одному отвору на них. Третій отвір розміщений в протилежному куті (рис. 218, 31). Розкопана у шарі II.

Наперсток для захисту пальця при шитті знайдено в шарі VII. Він виготовлений з мідновмістного сплаву, оздоблений по окружності сторін і поверху рядами коротких насічок (рис. 218, 38). Наперстки використовувались кравцями і шевцями, а тому знахідка цього інструменту на території монастиря свідчить про те, що ці види ремесла були одним із занять окремих його насельників. Це підтверджується також голками, знайденими у фрагментованому вигляді або із втраченим вушком (рис. 218, 37).

Куль до вогнепальної зброї виявлено три. В шарі VI знайдено кулю з рештками ливарного хвостика калібром 1,1 см (рис. 218, 12). Куля з шару VIII розмірами 1,5×2,0 см має ливарний шов (рис. 218, 10). Куля з шару V з ливарним швом має діаметр 1,2 см (рис. 218, 11). Знахідки куль до вогнепальної зброї на території монастиря не видаються дивними, зважаючи на його околичне розташування. Татарські напади, міжконфесійні протистояння і військові події 1648–1651 років не могли оминути обитель.

До ***невизначених знарядь*** належить залізний виріб у вигляді довгого прямокутного в перетині стержня, який закінчується коротким лезом з ограненою спинкою. З протилежної сторони збереглися рештки обламаного круглого вушка (рис. 218, 9). Виріб знайдено у шарі II. Була зроблена спроба ототожнити його із предметом церковного вжитку для нарізання просфор, але надійних підтверджень для цього припущення знайти не вдалося.

Заслуговує на увагу ***знаряддя*** у формі трикутної лопатки з черешком, при переході до якого з однієї сторони є увігнутий уступ (рис. 218, 30). Виявлене у шарі IX. Можливо, це виріб бортницького призначення, але точних аналогій йому поки що немає.

Лощила. Брусочок із фрагменту цегли з акуратно обробленими краями, які надають виробу долотоподібної форми. Поверхня добре зашліфована (рис. 216, 12). Знаряддям послуговувались, ймовірно, для загладження шкіряних виробів. Для цієї ж мети використовувалась стінка димленої посудини неправильної чотирикутної форми із плавними обшліфованими кутами і сторонами (рис. 216, 11). Перше знаряддя знайдене у шарі V і, ймовірно, датується кінцем XVI – першою третиною XVII ст. Друге можна датувати ширше XVI–XVIII ст.

Воно походить із поверхні острова.

Точильні бруски виготовлені із пісковику, в перетині чотирикутної форми (рис. 216, 13, 14). Вони можуть бути віднесені до інструментів періоду існування монастиря з деяким застереженням, оскільки ці вироби практично не змінювали своєї форми від слов'яно-руського часу.

Кресальні кремінці виявлені в кількості 23 одиниці (рис. 216, 15, 16). Якась частина цих знарядь залишилася на острові від існуючого тут в XII–XIII ст. поселення. Певна кількість цих знарядь могла бути виготовлена у період існування монастиря зі знайдених на острові крем'яних відщепів. Для добування вогню цілком придатними були також і підібрані старі кресальні кремінці.

Рибальські знаряддя. Монастир мав право на вільний вилов риби в обох Дубенських ставах і рибалку, на якого не поширювалися замкові повинності. В шарі II острова знайдено два свинцевих грузила до сіток. Вони виготовлені із пластин згорнутих у трубочки, розмірами 3,0×2,3 та 2,3×2,0 см (рис. 218, 27, 28).

Гарпун чи його частину у вигляді загостреного на кінці стержня, довжиною 13,8 см знайдено у шарі I (рис. 218, 8).

Прикраси, елементи одягу. Практично в усіх шарах острова знайдено цілі і фрагментовані ***підківки до чобіт***. У них сплощена в перетині дуга, яка в одних випадках поставлена площиною, а в інших – боком і три гачки чи стержні для кріплення (рис. 218, 20, 21). Одна підківка з більш сплощеною рамкою, замість гачка по середині довжини має наскрізний отвір (рис. 218, 19). Підківки характерний тип елементів до взуття для XVI–XVIII ст.

Гачечок для застібання одягу знайдено в об'єкті 3, а петельку – в шарі VII (рис. 218, 34).

Ґудзики. Один ґудзик знайдений поблизу могильної ями поховання 1 виготовлений з міді. Його голівка має конічну, злегка опуклу форму, прикрашена рельєфною 6-пелюстною квіткою зі слідами покриття бронзою чи латунню. Основа дещо випукла, має припаяне кругле вушко (рис. 218, 32). Типологічно близькі до знайденого ґудзики були виявлені в похованні 4 крипти 2 Дубенського бернардинського монастиря, яка датована XVIII ст. В шарі I знайдено ґудзик з чотирма отворами, виготовлений зі стулки річкового молюска.

Виріб із зуба у вигляді накладної пластинки на руків'я, можливо, столового прибору знайдено у шарі V. Він має отвори для кріплення, поверхня добре заполірована (рис. 216, 17).

Датування матеріального комплексу монастиря свідчить, що осередок діяв вже у кінці XV – на початку XVI ст. Дубенський монастир розвивався в тісному соціально-економічному зв'язку із міським центром. Знайдений тут посуд загалом засвідчує свій традиційний характер і є досить типовим для міської культури XV–XVIII ст. Поряд

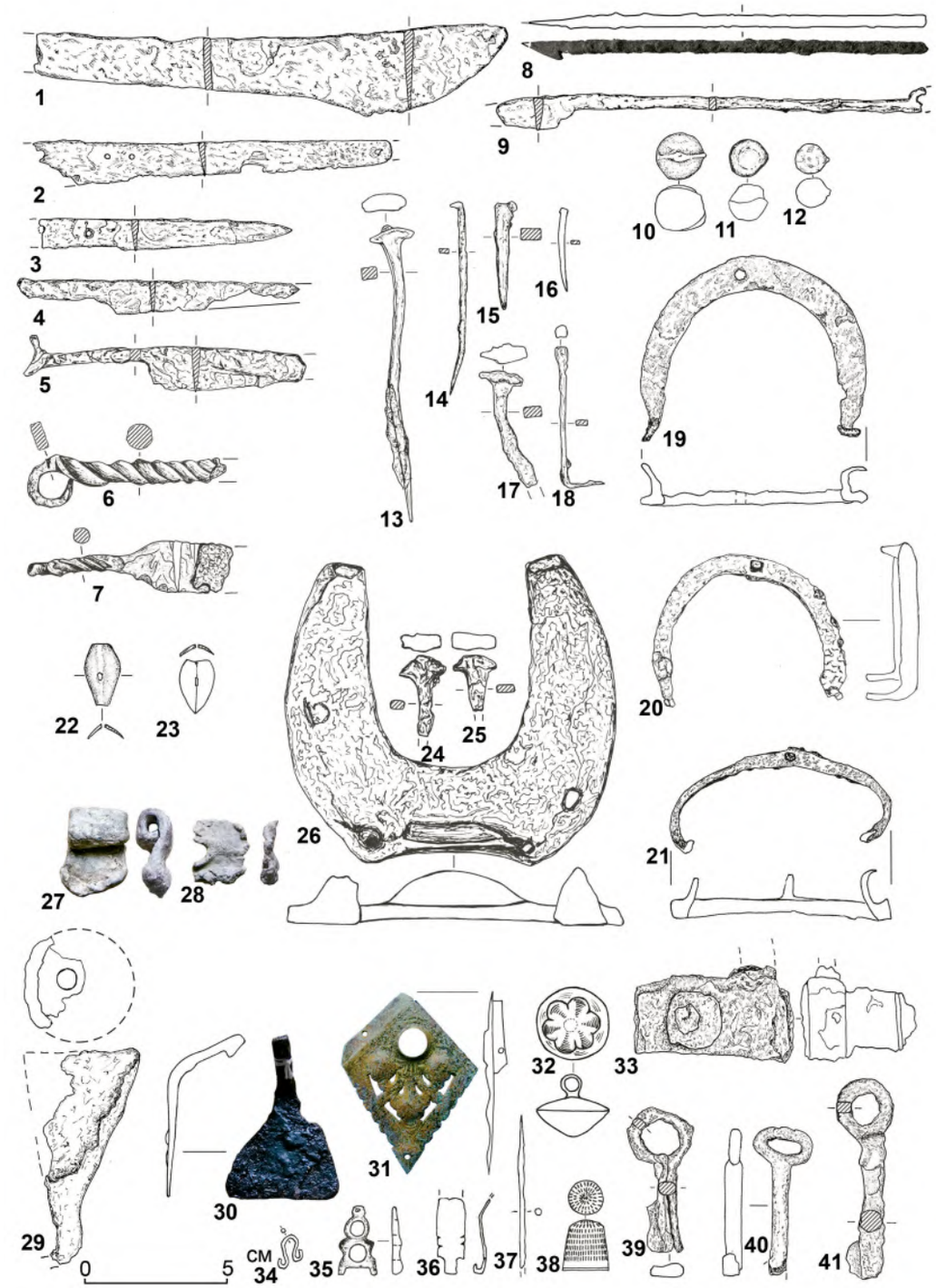

Рис. 218. Дубно, острів Кемпа. Вироби з металу.

з тим, слід вказати і на деякі його особливості. Наприклад, потреба спільноти у містких посудинах для напоїв забезпечувалась корчагою з масивним декорованим вушком. Уламок фаянсової посудини є прикладом коштовних подарунків, які ігумени монастиря отримували при особливих нагодах. Фрагмент із ликом Христа й уламок водолія належать посудинам, що могли використовуватись під час здійснення церковних таїнств.

Монастирське кладовище

У розкопі № 1 під час знімання насипного ґрунту (шар IV) біля південної стіни фундаменту келій було знайдено людський череп. За 0,8 м від нього виявлено обламану гомілкову кістку, навколо якої у стратиграфічному розрізі чітко читалось темне заповнення могильної ями, опущеної частково у супісок, а частково – в гумусований шар. Після того, як було знято тверду підсипку, простежено контури могильної ями, опущеної у залишки гумусованого прошарку і знайдено основну частину кістяка, який зафіксовано як поховання 1 (рис. 182, а). Дно могильної ями знаходилось на позначці –3,75 м (від основи південно-західного кута церкви), сама вона збереглась до глибини 0,18 м від рівня виявлення. Яма була перекрита підсипкою шару IV, у ній простежено залишки стінок труни.

Обставини появи цього поховання пов'язані з ранньою історією монастиря, або ж ще до його заснування. Під час будівництва мурованих келій, коли робилася підсипка, кістяк було порушено. Внаслідок цього череп опинився за межами ями у підсипному ґрунті на 0,1 м вище, ніж кістки тіла, а щелепа лежала під правою скроневою кісткою. У заповненні навколо кістяка зібрано кераміку трипільської культури, один фрагмент горщика давньоруського часу і один фрагмент стінки низькоякісної посудини архаїчної групи. Встановити час появи поховання складно через порушеність заповнення могильної ями. Можна хіба констатувати, що воно з'явилося не пізніше XV – початку XVII ст.* Не виключається також його приналежність до часів Давньої Русі.

Поховання, що належать до монастирського цвинтаря, відкриті в розкопі № 2 на південь від церкви. Тут, на площі 30 м² досліджено 18 поховань, на глибині залягання від 2,6 до 3,6 м відносно денного рівня біля південно-західного кута церкви (рис. 220). Два поховання належали дітям: в першому випадку (поховання № 6) віком 2–3 роки, у другому (поховання № 18) – немовляті.

Датуючі матеріали виявлено у похованні № 17, яке належало чоловіку віком 50–60 років. Під ліктями, тазовими та бедреними кістками виявлено шість покладених по одній монет – ризьких шелягів

* Хоча у цьому випадку в заповненні мало би знаходитись значно більше матеріалів литовсько-польської доби.

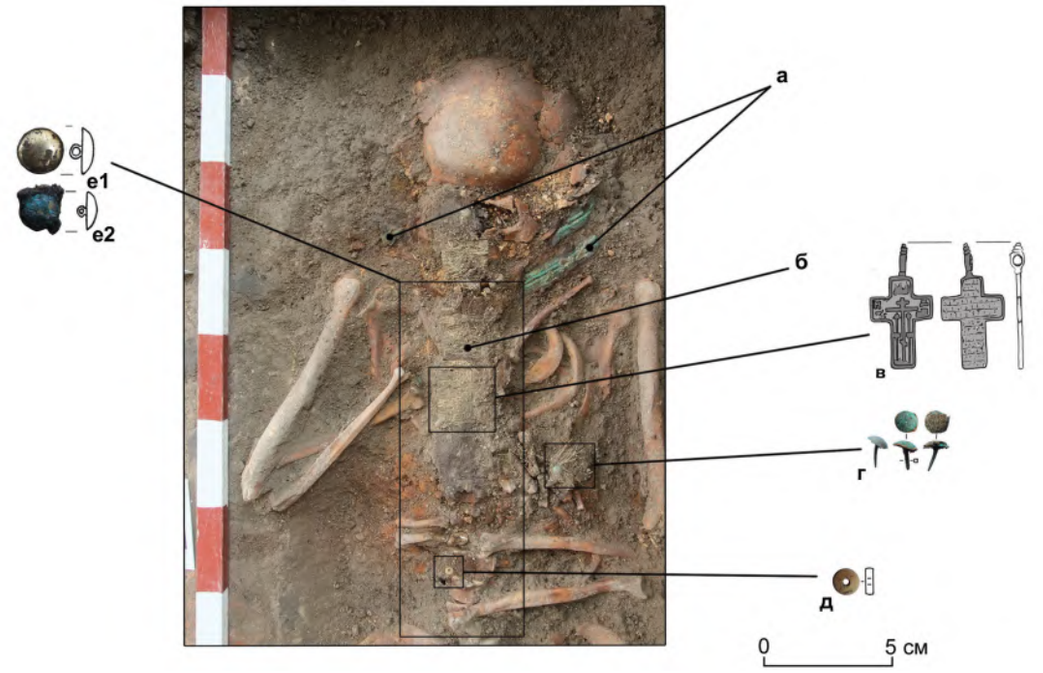

Рис. 219. Острів Кемпа. Поховання № 10 та його супровід. Розкоп № 2, 2016 р. Умовні позначення: а – парчева тканина; б – золототкана оббивка труни; в – натільний хрест; г – цвяшки; д – кістяний гудзик; е1, е2 – позолочені гудзики.

королів Сигізмунда III, Густава Адольфа та королеви Христини. Найстаріша з монет карбована раніше 1622 р., а наймолодші – 1635–1640 рр. У кутах могильної ями виявлено по одному фрагменті цегли пальчатки, які, вірогідно, слугували опорами для труни. Поховання віднесене до середини XVII ст.

Найцікавішим з точки зору матеріального супроводу є поховання № 10, частково порушене пізнішими похованнями (череп поламаний). Могильна яма збереглася до глибини 0,2 м від рівня виявлення. Зафіксовано рештки труни, оббиті зовні золототканою тканиною з допомогою коротких бронзових цвяшків з круглими голівками (рис. 219, г). Всього таких цвяшків зібрано більше сотні. Вздовж кісток тіла від грудей до бедрених кісток виявлено 16 мідних покритих жовтим металом ґудзиків, діаметром 1,4 см (рис. 219, е1) та чотири таких же, діаметром 1,15 см (рис. 219, е2). Спектральний аналіз показав, що один із більших ґудзиків виготовлений із мідновмістного сплаву, що на 67,9 % складається із міді, а на 22,6 % – із цинку. Поверхня ґудзиків позолочена. Золото у відношенні до загального складу металу виробу становить 9,5 %*. Всі або більшість цих ґудзиків походять з облачення

* Апробацію виробів виконано Поліщук Л. М. – головним експертом з пробірного контролю експертно-пробірного відділу Центрального казенного підприємства про-

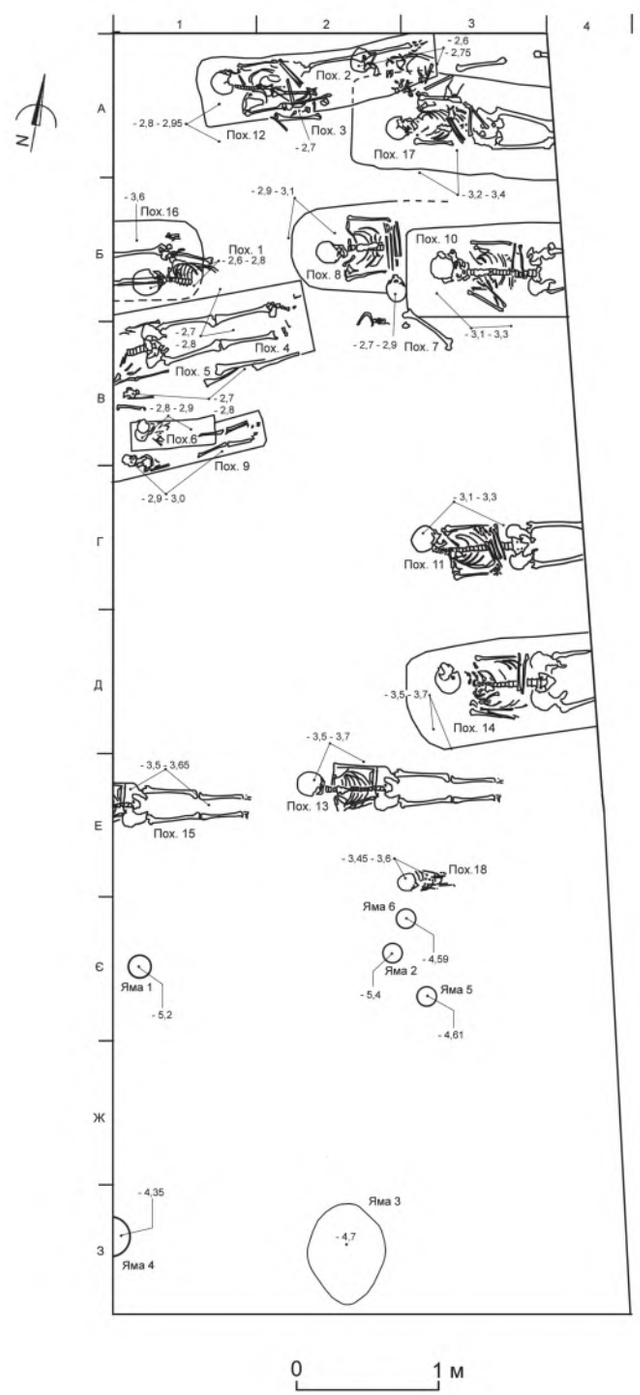

Рис. 220. Острів Кемпа. План розкопу № 2, 2016 р. Розкопки автора.

священника, вірогідно, єпитрахилі, що збереглася в дрібних фрагментах парчевої тканини в області шиї і плечей.

Ще один кістяний дископодібної форми ґудзик з центральним отвором знаходився в області пояса і, вірогідно, був прикріплений до підрясника (рис. 219, д). На грудях похованого лежав натільний литий з бронзи чотирикінцевий хрест (48×24 мм). На його лицевій стороні зображено лінійний восьмикінцевий (православний) хрест з написами та атрибутами розп'яття. На тильній стороні вписано слабо виражені рядки тексту, ймовірно, молитви (рис. 219, в). Аналогічні хрести перебували у широкому вжитку серед мирян та духовенства України від XVII – протягом XVIII ст. і носились у тому числі й уніатами [311, с. 189]. Антропологічні риси кістяка, зокрема, ступінь стертості зубів вказує на те, що у могилі було поховано особу, віком 60–70 років. Супровідний матеріал дозволяє встановити, що поховання належало шанованому священнику.

Усі поховані без винятку мали положення головою на захід. Кістки рук у збережених кістяків були складені на грудях, животі чи паху. Залишки домовин зафіксовані у вигляді решток зітлілого дерева, а також від декількох до десятка залізних цвяхів з Т-подібною формою голівок. Відображені у стратиграфії

бірного контролю Міністерства фінансів України.

стінок розкопу контури могильних ям (рис. 112) дозволяють стверджувати, що їхня первісна глибина складала близько 0,8–1,1 м. Давня поверхня ям у зафіксованих випадках співпадає із верхнім рівнем підсипного шару II. В жодному випадку не зафіксовано слідів могильних ям в насипному шарі I, що свідчить про припинення використання цвинтаря на XIX ст. Поховання були розташовані досить щільно, в окремих випадках вони залягали у три яруси, що свідчить про використання монастирського кладовища в умовах щільної забудови острова.

Наявні матеріали з поховань, а також спостереження за рівнями їх залягання, дозволяють визначити, що кладовище діяло від середини XVII і протягом XVIII ст. Виняток становить поховання № 16, яке було повністю опущене у нижній підсипний грунт (шар IV), що дозволяє відносити його до найраніших з-поміж усіх зафіксованих у розкопі і датувати кінцем XVI – першою половиною XVII ст. Окрім представників духовенства на монастирському кладовищі хоронили також світських осіб. На це вказує наявність серед похованих дітей, а також заповіти, як, наприклад, Тетяни Кошулинської, яка в 1776 р. заповідала поховати себе при цьому монастирі.

Цікаво, що в описі 1769 р. це кладовище зовсім не згадується. Однак, виявлений в розкопі 2 підвал наземної споруди, що пов'язана із мурованою кухнею, дозволяє уточнити його положення відносно монастирських будівель. Воно знаходилося між кухнею із заходу і спіжарнею (коморою) зі сходу. Підвал кухні зруйнував поховання № 3, що свідчить про те, що кладовище продовжувалося далі в західному напрямку, однак його давніші поховання або вже не були відзначені на поверхні або ж під час будівництва ними знехтували.

МОНАСТИР ЧЕСНОГО ХРЕСТА

Разом зі Спасівським монастир належав до найдревніших православних монастирів міста. Він знаходився на острові, оточеному Іванським ставом в північній околиці Дубна (рис. 222). Цей острів був витягнутий з півдня на північ, площею біля 3 га та, як зазначається в люстрації 1755 р., не мав жодної назви [79, арк. 26]. Доступ сюди здавна був можливий лише човном і тільки в 1862 р. православне відомство почало будувати з міста до острова міст з дерев'яними воротами на стороні монастиря. По завершенню будівництва, його довжина становила 126 сажнів і два аршини, а ширина 3¼ аршина [349, с. 686–687].

На плані 1885 р., який, можливо, відображає значно давніше розпланування території монастиря, в південній частині острова стоїть на той час нова мурована церква (рис. 221). Від неї на північ простягається монастирське кладовище, а за ним далі – дві споруди Г-подібної форми, більшого і меншого розміру (рис. 222). Більша з них, ймовірно, відповідає будинку келій, тоді як менша, можливо, мала господарське

Рис. 221. Нова мурована церква монастиря Чесного Хреста, освячена в 1894 р. Світлина 20–30-х рр. XX ст. Автор невідомий. Матеріали відділу історії ДІКЗ м. Дубно.

призначення. Західний схил острова від церкви, охоплюючи значною мірою долину давнього ставу, зайнятий на сьогоднішній час міським сміттєзвалищем. Ділянки двох крайніх північних будівель забудовані очисними спорудами. Таким чином, не забудованими і не зайнятими сміттєзвалищем залишилися місця розташування церкви і кладовища, що робить їх перспективними для майбутніх археологічних досліджень.

У переліку майна монастиря, зруйнованого під час військових дій 1944 р., зазначається, що на кладовищі було п'ять мармурових, десять кам'яних і три залізних пам'ятники, три мурованих і одна дерев'яна каплиці [4, арк. 10]. Незгаданими залишилися могили з дерев'яними хрестами, велика кількість яких на той час втратила будь-які ознаки на поверхні. Окрім міщан Дубна, тут правдоподібно ховали своїх родичів і мешканці села Вигнанка, що знаходилося у підпорядкуванні монастиря. Від середини XVII ст. збереглися відомості про поховання на ньому заможних дубенських міщан, як, наприклад, купця Олександра Дзуси [149, с. 147]. Беручи до уваги чисельність поховань на кладовищі при Вознесенському жіночому монастирі, та враховуючи значно більшу тривалість існування монастиря Чесного Хреста, можна припускати, що на кладовищі при ньому було поховано сотні осіб.

Василь Пероговський, посилаючись на згадки в листах князя Василя Острозького про надання монастирю від його предків, вважав, що монастир міг бути заснованим в XV ст. У найдавнішому відомому листі 1547 р. князь Василь Острозький підтверджує право монастиря на десятину озимого хлібу з сіл Івання і Знесення [246, с. 1537–1538; 163, с. 131], надане його батьком, тому з впевненістю можна говорити про існування обителі в першій третині XVI ст.

У листі 1599 р. князь Василь Острозький закріплює право монастиря на острів «ставу Іванського» на якому стояв монастир, острови Горбачин і Панталеймон-Климент [246, с. 1540–1541]. Розташування Пантелеймона-Климента відзначається на *«ставі Іванському, неподалік того ж монастиря, в кінці від Івання»*. На ньому ченці косили сіно [79, арк. 26]. У тому ж листі власник міста перераховує інші привілеї і володіння монастиря, одержані ще від його «предків», але документально незатверджені. Це право на село Вигнанку із землями, що до неї належать, 18,5 волок міської землі, кут за княжим садом, п'ять тисяч топок солі, десятину з іванських і знесенських полів, вільний вилов риби, вільний вруб в ліси, медову данину з села Студянка, вільне меливо зерна [246, с. 1541].

В інвентарі 1698 р. згадується, що весь монастир був у коло огороджений, а його забудова представлена церквою, мешкальним будинком, спіжарнею, пивницею і пекарнею. У структуру мешкального будинку входило три келії, ігуменська ізьба з двома алькежами при ній, а також рефектаж. Пекарня складалась із сіней і пекарні, розділених дверима. У сінях стояв мідний котел для варіння пива і баня, пристосована для паління горілки. У пекарні знаходилася велика діжа у якій розчиняли хліб [80, арк. 229, 230 зв.].

В описі 1769 р. монастир зафіксований у вигляді трьох, очевидно, єдиних на той час збережених чи вартих уваги будівель: церкви, житлового будинку *(rumek czyli rezydencya zakonnicza)* і кухні. Дерев'яна церква, що стояла на підвищенні острова, збудована, як зазначається, за князів Острозьких. Вона мала стіну від подвір'я кожухована ґонтами і так само ґонтами покритий дах з одним куполом і залізним хрестом. Житловий будинок, розташований неподалік церкви, був на час складання опису в новому стані. Про його недавню побудову чи ремонт свідчить наявність обклеєних стін кімнати чимось на зразок шпалер, мальованих квітчастими візерунками. Так само поклеєними були і стіни алькежу у цьому будинку. Дерев'яна пекарня стояла біля берега неподалік причалу човнів і була збудована з тесаного дерева і мала сіни, плетені з хмизу. В ній було дві печі, одна з яких кахельна, після ремонту була обмазана глиною, що може свідчити про її давність. Крім того, це єдина з усіх будівель монастиря, що була покрита соломою [76, арк. 14 зв.–16 зв.].

Рапорт намісника Почаївської Лаври архімандрита Феодосія 1867 р. додає, що дерев'яна церква була вибудована хрестоподібно на кам'яному фундаменті. До церкви, на той час, вже була прибудована

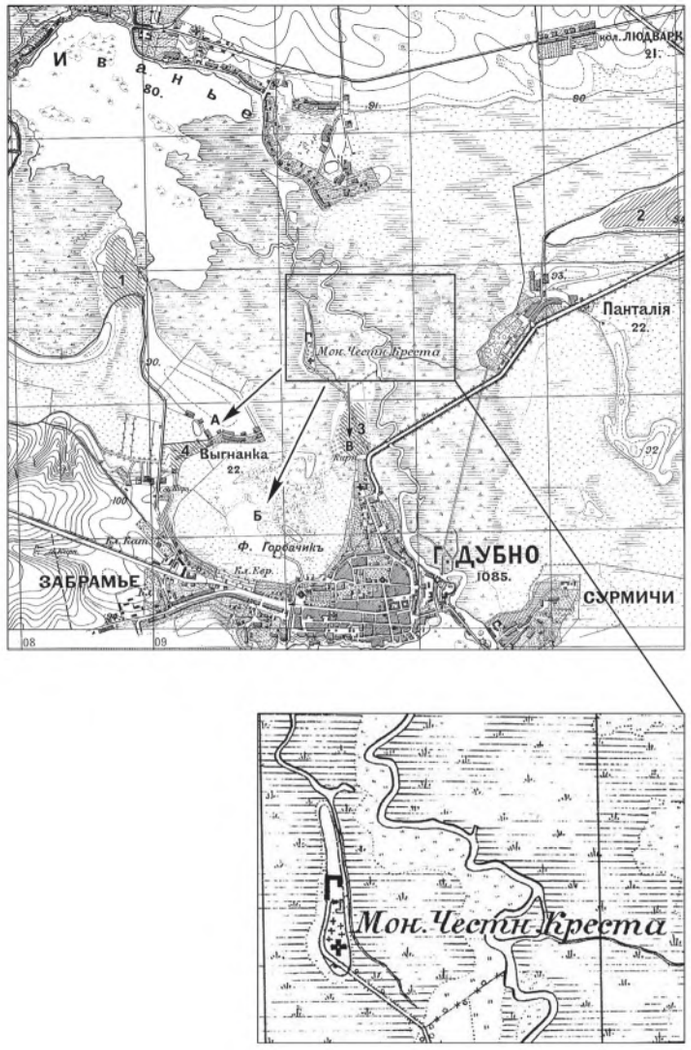

Рис. 222. Планувальна структура монастиря Чесного Хреста і його володіння на карті генерального штабу РККА 1939 р. на основі зйомки 1885 р. Володіння монастиря: А – село Вигнанка; Б – острів Горбачин; В – «кут навпроти монастиря». Поселення і ділянки господарської діяльності населення: 1 – Вигнанка п. 1; 2 – Панталія п. 1; 3 – Автосервіс (вул. Комунальна); 4 – Вигнанка п. 2.

нова трьохповерхова дзвіниця також на кам'яному фундаменті. На першому поверсі дзвіниці знаходилась комора на церковні речі, на другому поверсі з південної сторони було облаштоване відділення для бібліотеки, а з північної – відділення для зберігання господарських матеріалів: заліза, фарб, скла. На третьому поверсі висіли дзвони. Ґонтові стіни ззовні були пофарбовані жовтою олійною фарбою, а покрівля і два куполи (один, вочевидь, над дзвіницею) покриті листовим залізом і пофарбовані у зелений колір. Підлога всередині церкви зроблена з дощок [349, с. 686–687].

Біля належного монастирю села Вигнанка знаходився фільварок. Тут стояли гумна, шпихлір, шопа, хліви і господарська ізьба. Гумна і шпихлір були призначені для обробки і зберігання збіжжя, шопа для зберігання сіна. Поблизу шопи стояла стайня для волів та ще друга стайня для коней. Великий хлів фільварку призначався для утримання худоби. У господарській ізьбі фільварку пекли хліб. За винятком шпихліра та ізьби, що були побудовані з дерева, всі інші споруди фільварку були плетені з хмизу [80, арк. 230 зв.].

СВЯТО-ВОЗНЕСЕНСЬКИЙ МОНАСТИР*

Монастир був заснований на острові Дубовець і дата його фундації відома з точністю до дня – 8 квітня 1592 р. Із записів книги монастиря дізнаємося, що переселення черниць на острів відбулося у 1600 р., коли для них уже було збудовано церкву і житлові будівлі [83, s. 17]. З цього часу можна говорити про повноцінне функціонування осередку. Так само точно відома дата припинення існування тут монастиря – 18 листопада 1832 р., коли все його рухоме майно, грошові заощадження та архів були передані Полонському жіночому монастирю.

На початку XIX ст. ігуменя Вознесенського монастиря Людовіка Абрамовичівна відстоювала погляд на те, що до завершення будівництва черниці і ченці утворювали єдину спільноту навколо Спасівського монастиря. Спільно користувалися надходженнями, прибутками та привілеями, що їх отримав колись чоловічий монастир. Йшлося про права на села Загорці, М'ятин, міську юридику, Волицю на Луцькій Забрамі, десятину з міських волок, медову данину, соляний податок від дубенських митників, вільний вруб у дубенські ліси. Так було колись, стверджувала Абрамовичівна, але пізніші настоятелі Спасівського монастиря знехтували правами жіночого монастиря на половину привілеїв та прибутків, яка їм належала. З цього приводу в 1810 р. ігуменя ініціювала судовий розгляд у Луцькій духовній консисторії, якій надала документи, що нібито містили підтвердження згаданих прав. Однак, суд не визнав їх та виніс рішення скасувати це подання, оскільки у ньому «*немає не тільки закону василіанського, а й навіть достойності старожитньої*» [84].

У відомих документах і справді немає відомостей про володіння Вознесенським монастирем тими ж селами та ділянками не території міста Дубна, що й володів Спасівський монастир. Жіночий монастир мав окремо підтверджені права на вільний вруб у дубенські ліси, частку від дубенських митників, позаргове мелення збіжжя у млинах, але крім села Підборці інших маєтків йому ніколи не записували. Важко також уявити спільне проживання ченців та черниць при одному монастирі. Рішення ігумені вдатися до таких крайнощів, як маніпуляція відомостями про права та привілеї монастиря, вочевидь, було викликане скрутним становищем, в якому опинилась її обитель. Після того, як князь Михайло Любомирський добився передання у свою власність острова Дубовець та обмеження користування монастирем прибутками з села Підборець, вона опинилась на межі втрати засобів до існування. Наступальні дії вело також православне духовне відомство, яке на той час уже добилося передання на свою користь монастирської церкви. Цього було

* У книзі 1810 р. названий також Дубенсько-Дубовецьким. У науковій літературі ще відомий як Підборецький.

достатньо, щоб підштовхнути на подібний відчайдушний крок.

Звернення ігумені стосувалося пам'яті про існуючу традицію опіки над дубовецькою спільнотою черниць, які княжою волею покладались на ігуменів Спасівського монастиря: «*тими монастирями, святим Спасо, Дубовецьким скитом строїти, про них промисел чинити, всіми довольстви осмотрятиі…*» [163, с. 453, 454]. Ці слова стосувалися періоду, як до будівництва Вознесенського монастиря, так і надалі. Однак, в умовах, коли василіанські монастирі Дубна знаходилися під ударами світської політики та Православної церкви, духовна солідарність, можливо, ще зберігалась, а от правових аргументів задовольнити домагання жіночої спільноти монастиря просто не існувало. Крім того, Замойський Синод 1720 р. юридично затвердив вивести василіанські жіночі монастирі з-під підпорядкування архімандритів та передати їх єпархіальним єпископам, що також значною мірою послугувало підставою зняти із себе питання опіки Вознесенським монастирем у настоятелів Спасівського монастиря.

Ймовірно, протягом часу будівництва монастиря, черниці мешкали в різних скитах, зокрема, в Обгівському лісі, про що ми маємо лише побіжні відомості. Власне, саме заснування жіночого монастиря було викликане присутністю у володіннях князя Василя Острозького осіб, які прагнули вести чернечий спосіб життя, про що зауважується у фундаційному листі князя: «*…маючи бачене на пелгримок тих, которие от свіцкіх роскошей на духовниє, от землі на небо, от смерті на живот, а звлаща в народі нашом славєнском, віри восточное церкви, ідутъ і на той дорозі біди і напасті в удрученю тіла примовати, звитяжаючи гріх, ізволяют, доми своя, іменя, маєтности, любов тіла, розкош світа сего і всякоє прагненє от дочасних, наслідуючи самого наставника Спаса Ісуса Христа, Господа Бога и владики нашого…; аби таковиє люди под прикритям отчизного грунту нашого мешкати і за обороною нашою в покою спасенє собі позисківати могли…*» [163, с. 452, 453].

Розташований у південній околиці Дубна на Сурмицькому ставі острів Дубовець був звідусіль оточений водою (рис. 223; 224). Про це згадується, зокрема, у фундаційному листі князя Василя Острозького, який надає черницям «*на ставі острів весь, названий Дубовець з полем і всім, що має, як його вода кругом облила*» [246, с. 1550]. Площа пам'ятки становить 7,5 га, з якої близько 1 га зруйновано кар'єром. Значна її територія знищена котлованами для захоронення відходів, розташованого поблизу звірогосподарства та шурфами скарбошукачів.

Власником Дубна було зроблено декілька важливих надань, які склали матеріальну основу існування Дубовецької обителі. 2 квітня 1594 р. князь Василь Острозький у листі до свого дубенського урядника Петра Більчинського наказує йому передати для монастиря село Підборці. 25 травня 1602 р. князь надає монастирю право на вільний вилов риби тригубицею у дубенських ставах для своєї потреби.

Для цього монастир міг вибрати собі рибалку, який звільнявся від усіх повинностей та податків на користь замку [246, с. 1551—1552]. 16 червня 1603 р. монастир отримав дозвіл мати священника, вибраного із братії Спасівського монастиря для відправи недільних та святкових богослужінь. За виконання цього обов'язку йому передбачалось утримання на території чоловічого монастиря, платня у сумі п'яти кіп литовських грошей на рік та сукно. Того ж року черниці заклали на Дубовці свою монастирську пасіку і дозволили збудувати на полі хатину для пасічника, а також необхідні для підтримання цього господарства шопки та стебник*.

2 лютого 1604 р. князь видав лист, яким зобов'язував дубенських митників щорічно давати на користь монастиря 30 злотих [246, с. 1551]. 21 листопада 1606 р. знову звертаючись до митників, він наказує дозволяти черницям молоти зерно у дубенських млинах без черги та мірки [83, s. 19]. Крім того, монастир користувався правами вільного врубу у дубенські ліси на опалення житлових приміщень та, ймовірно, частиною медової данини з села Студянка, що була передбачена для Спасівського і Чеснохресного монастирів [83, s. 13].

У 1605 р. черниці дозволи своїм підборецьким підданим «*зайняти на ниві займиська на пасіки*» на Дубовці, з яких вони би платили десятину або давали віск не до Георгіївської церкви на Сурмичах, як до своєї колишньої парафії, а до монастирської церкви на Дубовці. Вони надали дозвіл збирати сіно на ставищі і заплаві коло Дубовця за віск на освітлення своєї церкви [83, s. 18].

Василь Пероговський пише, що від князя Василя Острозького монастир мав право на володіння ще одним островом, на якому черниці збирали сіно [246, с. 1551]. Дослідники зазначали, що не віднаходили цьому документальних підтверджень [163, с. 137]. Причина цього полягає у тому, що в 1635 р. частину Дубовця разом із приналежним до нього «*ставищем від передмістя Сурмич*» було надано групі православних черниць, які відмовилися прийняти унію з Римом. Надалі цими ґрунтами тривалий час незаконно володіли міщани, а також замкові і міські урядовці. Коли в 1728 р. черниці повернули свої володіння, вони вважали за необхідне

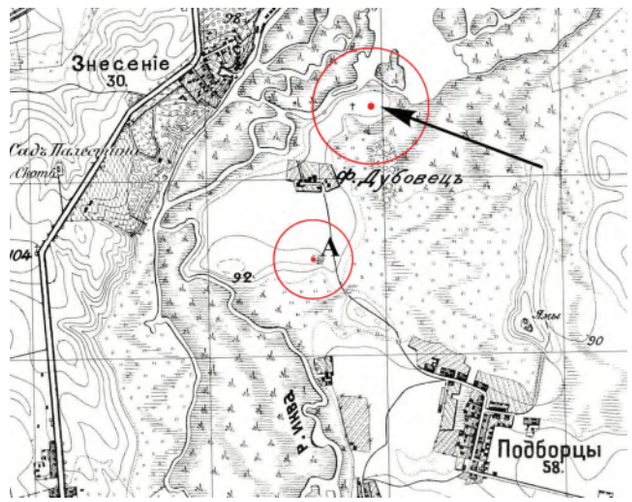

Рис. 223. Місцезнаходження Вознесенського монастиря на острові Дубовець (показано стрілкою) на карті генерального штабу РККА 1939 р. на основі зйомки 1885 р. А – розташування кладовища Підборецької церкви після 1850 р.

* *Стебник* – будівля для зберігання вуликів у зимовий час.

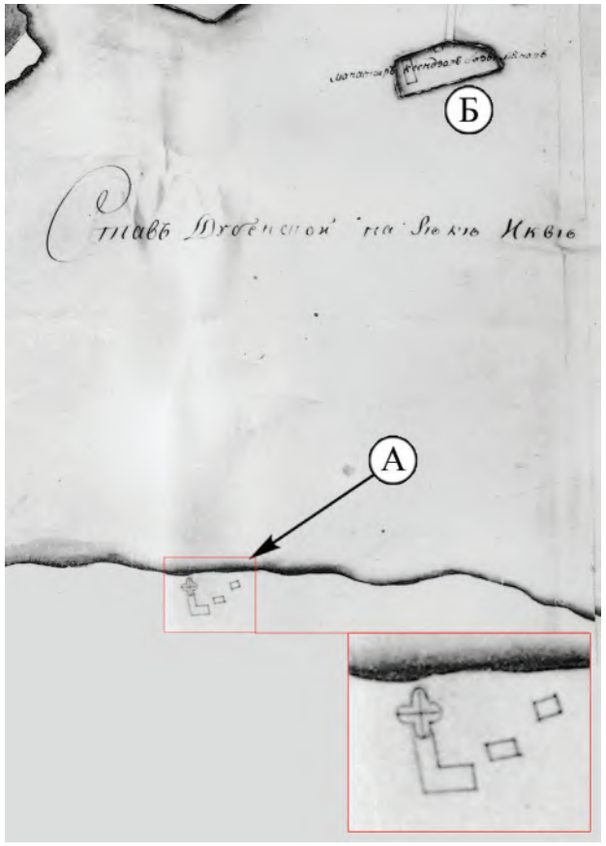

Рис. 224. Фрагмент плану Дубна 1809 р. А – Вознесенський монастир на острові Дубовець; Б – Спасо-Преображенський монастир на острові Кемпа.

задекларувати, що їм належать обидві частини Дубовця. Тому в інвентарі Дубна 1755 р. присутні згадки про два острови під назвою Дубовець, перший на якому стоїть монастир і другий, на якому черниці збирають сіно [79, арк. 27].

Самі черниці вважали, що ці ґрунти були незаконно захоплені сурмицькими міщанами в часи козацько-польської війни [83, s. 42]. Вони на тривалий час випали з обліку міщанських ґрунтів, які підпадали під чиншове оподаткування на користь власника міста. Інвентарі архівів міста і замку за 1661, 1688, 1695 рр., з яких черниці пізніше зібрали відомості про свої права на землю, не містили про це згадок, що слугувало підставою визначати таке володіння неправомірним. Серед перших осіб, які розпоряджалися цими дільницями, ми зустрічаємо замкових урядовців, зокрема, лебедничого і його сина Костія, який продав ці ґрунти Семену Колядці. У нього їх викупив пан Гаурат – драгунський хорунжий, зять лебедничого. В 1663 р. в актах дубенської магдебургії засвідчено продаж частки Дубовця від Гаурата пану Степану Радловському, який під 1659 р. згаданий як губернатор, а під 1695 р. – як економ. У замковому інвентарі за 1688 р. черниці не віднайшли відомостей про володіння Радловським цим ґрунтом, як і про оплату ним чиншу, що вказувало не нелегальність його права власності. Радловський продав згодом частку Дубовця Вільяму Ленджі*, а той в 1691 р. за 100 злотих – Яну Малиновичу.

Про приналежність набутого ґрунту у давнину до Вознесенського монастиря Малиновичу було відомо, тому він вирішив легалізувати своє володіння і в 1696 р. звернувся з цією метою до архімандрита і настоятеля Спасівського монастиря Антонія Жолкевського. Далі вартує подиву позиція самого настоятеля та, водночас, опікуна жіночим монастирем. Будучи, вочевидь, свідомим щодо давнього статусу частини

* У 1672 р. фігурує у документах як дубенський війт. Див.: Білоус Н. За крок до вічності... С. 377.

Дубовця та сіножатей на ставищу зі сторони Сурмич, як землеволодіння жіночого монастиря, він записав їх Яну Малиновичу та наказав обмежити трьома копцями. Цікаво, що й надалі в документах, які вдалося зібрати черницям, зокрема, замкових інвентарях 1708 і 1712 рр., дані володіння Малиновича залишались неоподаткованими [83, s. 32–38].

Окремі факти засвідчують виникнення загострень між монастирем та незаконними володільцями давніми монастирськими ґрунтами. У 1719 р. в акти дубенської магдебургії було внесено скаргу від Янової Малиновичевої – дружини (чи, більше за все, на той час уже вдови) Яна Малиновича про те, що черниці-василіанки наказали забрати її сіно, а їхній підборецький підданий її до крові побив [83, s. 40]. Ймовірно, приводом до спалаху насилля була смерть Яна Малиновича, тому черниці змогли почуватися більш вільно і бодай на побутовому рівні спробувати повернути їм належне.

Згодом власниками проблемного ґрунту стали Богуславські, які набули його від Малиновичевої, вірогідно, у спадок та за 140 злотих віддали під заставу Яну Злотолінському. 19 червня 1728 р. Злотолінський відступив заставне право на користь жіночого монастиря. Таким чином, сплативши необхідну суму, черниці повернули собі частину Дубовця та ґрунт, що згадується як *«ставище від передмістя Сурмичі»* (фактично, викупивши свою власність), якими вони не могли користуватися близько 70 років. Того ж року за підписом власника Дубна князя Павла Сангушка права монастиря на ці володіння були апробовані [83, s. 41].

Ґрунт «ставище від передмістя Сурмичі», відомий також під назвою Надстав'я починався від границі підборецької, страклівської і дубенської, сягаючи міського ставу. Згадується, що з того берега збирали не більше 40 копиць сіна, а у врожайний рік – не більше 50-ти. Крім нього на повернутому з другою половиною Дубовця полі, черниці для власної вигоди запустили молоду дубину [83, s. 40, 42].

У 1744 р. згадується про початок в луцькому ґроді судового процесу, ініційованого черницями проти Казимира Іллінського, дідича села Страклів. Його звинувачували у нехтуванні давньою границею між селами Страклів та Підборці та захопленні підборецьких ґрунтів, які він наказав відділити ровом. Пізніше стають відомі деякі інші подробиці цієї справи. Зокрема, про те, що в 1776 р. черниці подали до суду протест із зафіксованим оглядом місця порушення, а в 1778 р. границю, яка розмежовувала володіння Іллінських та села Підборці було поновлено, хоча, як зазначали черниці, із збитком для них [83, s. 43, 51]. Значний проміжок часу у хронології подій цієї справи між її початком та подачею скарги з оглядом місця порушеної границі, можливо, вказує на те, що початкова дата наведена тут помилково. Логічніше виглядало б, якби початок припадав на 1774 р.

У кінці XVIII ст. монастир став об'єктом рішучих дій князя Ми-

хайла Любомирського, спрямованих на конфіскацію його володінь. Суперечки між духовною адміністрацією дубенських монастирів з одного боку та міськими і замковими урядовцями з другого, не були чимось новим і періодично спалахували на тлі існування в межах міста Дубна юридики Спасівського монастиря. Причинами для появи численних скарг, а, інколи, й відкритого насилля була податкова, адміністративна та почасти судова автономія цієї території. Однак, згодом об'єктами такого наступу стають не лише монастирські володіння в межах міста, а й монастирські ґрунти та села поза ним. Основним аргументом, на який опиралися представники князя в судах, було розташування фундованих в давнину володінь монастирів на міських і волосних землях.

Судові процеси, ініційовані власником міста щодо перегляду законності прав і привілеїв дубенських монастирів, набули системності у зв'язку із розгортанням політики секуляризації на територіях Речі Посполитої, підвладних Габсбургам. Скасування монастирів та передання світській владі їх володінь було започатковано декретом 1782 р. імператора Йозефа II, який став своєрідним сигналом до початку подібних рухів у приватних містах. У 1783 р. про це зроблено запис у книзі Вознесенського монастиря, у якому зазначається, що після цього «*…дідич Дубна, князь Михайло Любомирський розпочав війну з Дубенськими монастирями подібно до свого цісаря*» [83, s. 43, 51].

На 1783 р. припадають перші рішення гродського і земського луцького суду щодо закріплення прав князя Михайла Любомирського на другу половину острова Дубовець, яка включала також «ставище від передмістя Сурмичі». Підставою для нього послугувало те, що цими ґрунтами незаконно користувалися в минулому дубенські міщани, у яких вони були згодом викуплені монастирем [83, s. 52]. Вже наступного року князь почувався на них повноправним власником і наказав вирубувати дубину, яку тут черниці запустили після повернення собі цієї частини острова Дубовець. Той факт, що відбувалося це у лютому і деревину наказувалось вивозити на Сурмицьку греблю вказує на те, що вона була необхідна для ремонту сурмицьких мостів, який, як правило, відбувався в зимову пору року [83, s. 52]. Далі з наведених у книзі монастиря описів судових позовів і рішень постає, що того ж року в серпні василіанки подали скаргу в луцький ґродський суд про те, що князь Любомирський захопив цілий острів Дубовець, вирубав навколо нього та від передмістя Сурмичі дубину і забрав 555 копиць* скошеного сіна [83, s. 52].

У книзі Вознесенського монастиря міститься запис, що в 1798 р. монастирська церква разом з усім начинням вже була передана православному відомству. Оригінали документів про права і привілеї монастиря, які тут зберігалися, черниці мусили віддати секвестратору* села Підборці Яворовському.

* Кількість копиць вивезеного сіна відчутно відрізняється від зазначеної в інвентарях 1749 і 1755 рр. кількості у 40–50 копиць, які можуть бути зібрані зі «ставища від передмістя Сурмичі». Можливо, це вказує на прагнення черниць применшити господарське значення цих ґрунтів в очах королівських люстраторів, а також міського і замкового урядів, або ж, навпаки, перебільшити збитки завдані їм князем Любомирським в 1784 р.

Отець Панталей Малишкевич в 1818 р. провів візиту Вознесенського монастиря, у якій описав також його планувальну ситуацію та забудову. З неї дізнаємося, що архітектурний комплекс монастиря був сформований трьома великими будівлями з півдня, півночі і сходу. Південна будівля мала довжину 34 і ширину 13¼ лікті** і містила спіжарню і новіціат, що на початку XIX ст. був перетворений на шпихлір***, три келії для ігумені і матінки новіціаток із п'ятьма дверима та сімома вікнами. Східна будівля мала довжину 52 та ширину 18¼ ліктів і була розділена на 18 келій, розташованих по обидві сторони від коридору та мала новий рефектаж****. У ній нараховувалось дев'ять кахельних печей із такою ж кількістю виведених на дах мурованих димарів, 19 дверей та 19 вікон. Північна будівля аналогічно до південної мала довжину 34 і ширину 13¼ лікті. Тут знаходився давній рефектаж, який черниці після того, як їхня монастирська церква була відібрана, перетворили на каплицю, а також кухня та ізьба кухонна. Від неї на захід починався довгий коридор, розмірами 20×4 лікті до ізьби гостинної. За нею коридор, таких же розмірів з трьома вікнами, вів у напрямку на південь до церковних хорів. Сама ж церква, як згадує укладач, була прибудована до будівлі монастиря. Цю деталь можна бачити і на плані 1809 р. (рис. 224).

Всі будівлі монастиря були збудовані з дощок, здавна покриті гонтами і оточені парканом, але з часом цей паркан у багатьох місцях погнив і зруйнувався, а на його ремонт коштів не було. Посеред монастирського подвір'я стояла стара резиденція капеланська, розмірами 22×8 м з двома ізьбами, в яких було п'ять дверей і шість вікон, а також одна кахельна піч. В одній із ізьб на час укладення опису мешкав церковний паламар, а друга була порожня, чекала на ксьондза-капелана. В паркані зі сторони ставу була ще подвійна брама з фірткою, що вела на подвір'я, а також окремо ще дві фіртки до води: навпроти кухні і біля стайні. Будівля стайні, збудована з дерева і накрита соломою, вміщала також возовню і шопу. В північній частині стояла вже занепала стара стаєнка, за нею далі два кармники*****. З господарського інвентарю згадано бричку, сані і віз, а також реманент для запрягання коней. При келіях знаходилось чотири садки, у кожному по кільканадцять фруктових дерев, а між монастирем і капеланською резиденцією

* Представник державної влади, який після 1795 р. відійшли всі монастирські володіння, тоді як права оренди були закріплені за князем Михайлом Любомирським.

** Лікоть – міра довжини у Речі Посполитій, що у XVIII – на початку XIX ст. становила в межах 57,6–59,6 см.

*** Приміщення чи окрема будівля на збіжжя.

**** Трапезна.

***** З пол. *karmnik* – хлівчик чи огороджена частина хліва для утримання свиней.

невеликий овочевий город [96, с. 355–357].

Основне господарство монастиря було на фільварку, розташованому за 0,3–0,4 км на південний захід від його території. З візити 1818 р. дізнаємося, що фільварок разом із забудовою, ґрунтами і корчмою було описано в 1808 р., однак текст цього опису нам залишається невідомим, тому приведемо відомості опублікованого інвентарю 1746 р. Згідно нього, господарство фільварку було представлене вісьмома будинками селян, двома городами, пастівником, дерев'яною винокурнею, корчмою та іншою забудовою із хмизу. Повинності мешканців фільварку передбачали відпрацювання трьох днів на тиждень для тяглих та двох днів для напівтяглих селян. Взимку кожен господар мав відбути дорогу до Львова, влітку – дві толоки, а також традиційні обжинки, зажинки, заорки, оборки, закоски, обкоски, привозити дрова. Жінки мали за зиму напрясти по два чи три мотки пряжі, в залежності від того тяглий чи напівтяглий статус був у їхніх чоловіків. Крім того, вони мочили і терли коноплі, садили і поливали капусту [246, с. 1552–1553]. Поселення фільварку монастиря нанесене на плани 1867 та 1885 рр. з яких видно, що на сьогоднішній час його територію частково охоплює північно-східна забудова Звірогосподарства (рис. 223).

Археологічні дослідження Свято-Вознесенського монастиря

Археологічними розкопками протягом 2018–2020 рр. відкрито 435,5 м^2 площі острова, під час яких досліджено залишки житлової та господарської забудови монастиря, а також кладовище (рис. 225). Стратиграфія в межах розкопів має наступний вигляд: до 0,3 м – орний шар; 0,3–0,8 м – світло-сірий гумусований пісок; нижче 0,8 м – біло-жовтуватий пісок.

Об'єкт 1. У розкопі 1 на глибині 0,2 м від денної поверхні відкрито конструкцію кахельної печі, зафіксовану у вигляді вимощення з цегли, перемазаного глиносумішшю з використанням вапняного розчину (рис. 227). Вимощення мало форму близьку до квадрата, розмірами 1,9×2,02 м, і було орієнтоване стінками по сторонах світу. Для його спорудження використано випалену цеглу «пальчатку», цеглу з гладкою поверхнею і цеглу-сирець. Розміри цегли «пальчатки» становили 20×12,5–13×6,5–8,5 см, цегли з гладкою поверхнею – 28–28,5×14×5,2–6,5 см, цегли-сирцю – 20×14–15×6–8 см. У середній частині вимощення цеглу було укладено в два яруси, очевидно, з метою компенсувати западину над давнішим об'єктом. У вимощенні виявлено фрагмент плінтусової кахлі з червоним кольором черепка, покритої поливою блідо-зеленого кольору, яка входила в конструкцію самої печі (рис. 226, 12). На північ і схід від вимощення суцільною площею залягав нерегулярний за формою шар потужністю до 0,1 м, який складався з пе-

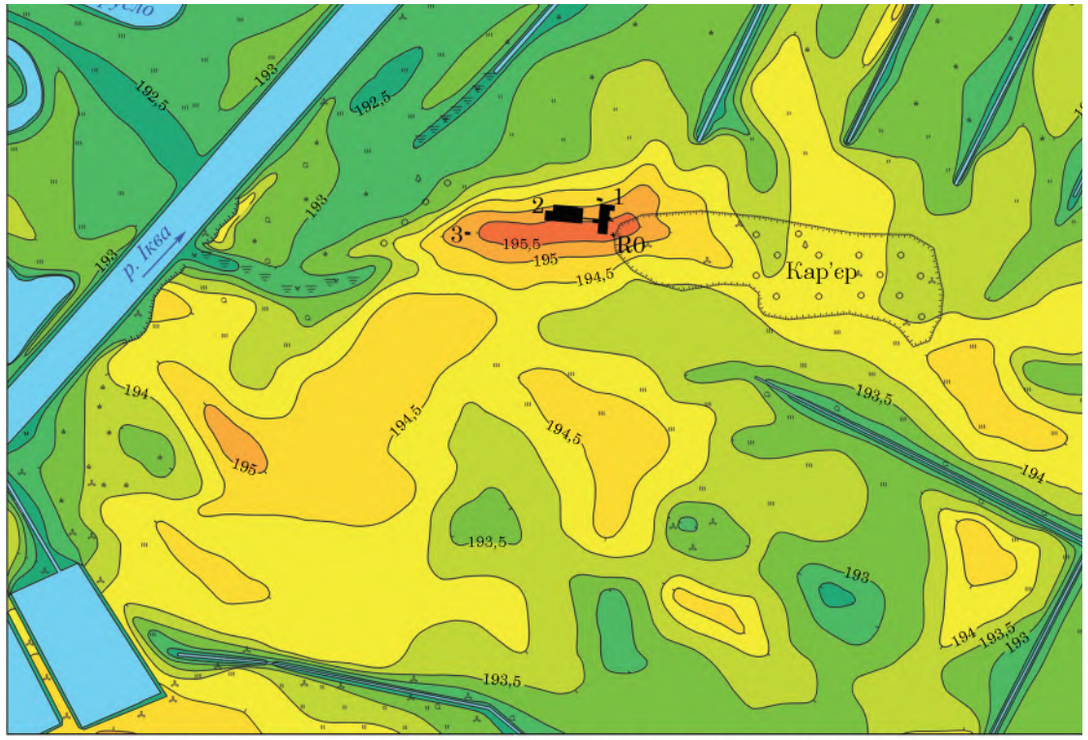

Рис. 225. Гіпсометрична карта урочища острів Дубовець. Умовні позначення: 1 – розкоп 1 (2018 р.); 2 – розкоп 2 (2019, 2020 рр.); 3 – шурф 3 (2020 р.).

репаленої глини, суглинку, фрагментів цегли. Він утворився внаслідок демонтажу печі.

Матеріали, зібрані у глиносуміші вимощення печі та у шарі демонтажної глини, представлені уламками посуду і кахель, скла, залізних виробів. Горщики здебільшого сірого кольору, мають вінця і плічки, оздоблені різноманітними комбінаціями описки. Покриття поливою присутнє зрідка лише по внутрішній стороні вінця. Профілі вінець горщиків різняться між собою. Серед них наявний тип, що має валикоподібне потовщення нижче середини висоти вінця. Інший тип представлений прямими вінцями, що профільовані під верхнім краєм канавкою або без неї. З внутрішнього боку перехід до плічок буває у них потовщений (рис. 226, 4–7). Тарілки представлені формами, у яких рівний неорнаментований берег закінчується потовщеним, опущеним донизу валикоподібним чи манжетоподібним краєм (рис. 226, 10, 11). Вони виготовлені з кераміки червоного кольору, одна покрита білим ангобом, друга – зеленою поливою. Дві тарілки мають береги покриті поливою зеленого і жовто-зеленого кольору і прикрашені рядами коліщаткового ламаного штампу та хвилястим розчосом. Трапились

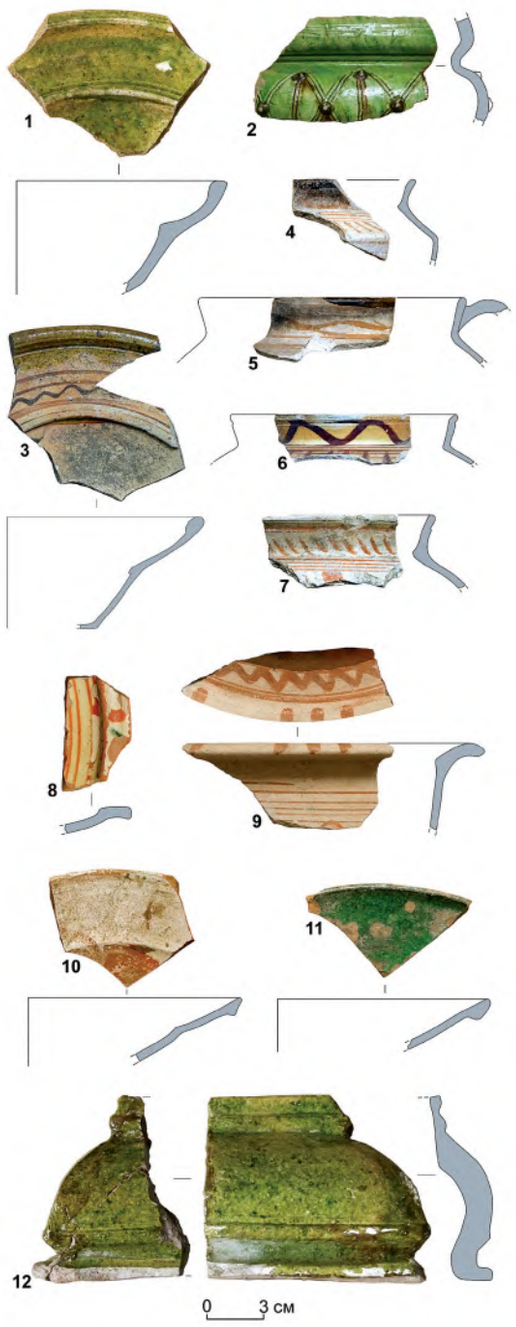

Рис. 226. Острів Дубовець. Керамічні вироби з об'єкту 1.

уламки тарілок, що мають прикрашені опискою береги, які лише крайковані поливою (рис. 226, 3). Оригінальною є тарілка, берег якої прикрашений підполивним розписом, оранжевого кольору. Добірка кахель представлена уламками коробчастих кахель, які покриті зеленою поливою та орнаментовані рослинними елементами, зображеннями єдинорогів (рис. 228, 1). Один фрагмент неполив'яної кахлі містить зображення оленя (рис. 228, 2).

Об'єкт 2. На глибині 0,2–0,25 м від денної поверхні та під вимощенням об'єкту 1 було виявлено заповнення, сформоване ґрунтом сірого кольору, насичене дрібним суглинком, що містив значні включення фрагментів кераміки. Як вдалося уточнити під час робіт 2020 р., площа об'єкту перевищувала 40 м². Він складався із заглиблень до 0,6 м та рову глибиною 0,9 м, який виходив за межі західної стінки розкопу 1 (рис. 227). У західній частині об'єкту 2 (сектор 4) зафіксовано 6 стовпових ям та пару видовжених прямокутних заглиблень, що є залишками наземної господарської споруди з каркасно-стовповою конструкцією. Східна частина об'єкту значною мірою знищена котлованом для захоронення відходів поч. XXI ст. У стратиграфічному розрізі об'єкту виділено IV шари, з яких шар I має значні включення суглинку, шар II і IV – це піщаний грунт, насичений вугіллям і попелом, а шар III – темно-сірий гумусований пісок.

Основна маса суглинку, що сконцентрована у верхній частині рову (рис. 240) попередньо визначена як рештки демонтованої конструкції печі чи будівлі, що була розташована західніше від розкопу. Це підтверджують також виявленні у зв'язку із суглинком на глибині 0,3 м фрагменти цегли «пальчатки»,

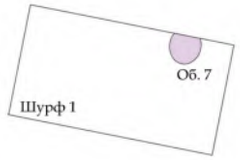

Рис. 227. Острів Дубовець, загальний план розкопу 1 (2018, 2020 рр.). Умовні позначення: а – демонтажний шар глини біля об'єкту 1; б – ділянки, зруйновані сміттєвими котлованами у кінці XX–XXI ст.; в – лесоподібний суглинок; г – випалена цегла; д – цегла-сирець; е – глиносуміш. Хронологічні групи об'єктів: **I** – кінець XVI – середина XVII ст.; **II** – друга половина XVII – початок XIX ст.; **III** – друга половина XVII – початок XVIII ст.
Розкопки автора спільно з А. Бардецьким

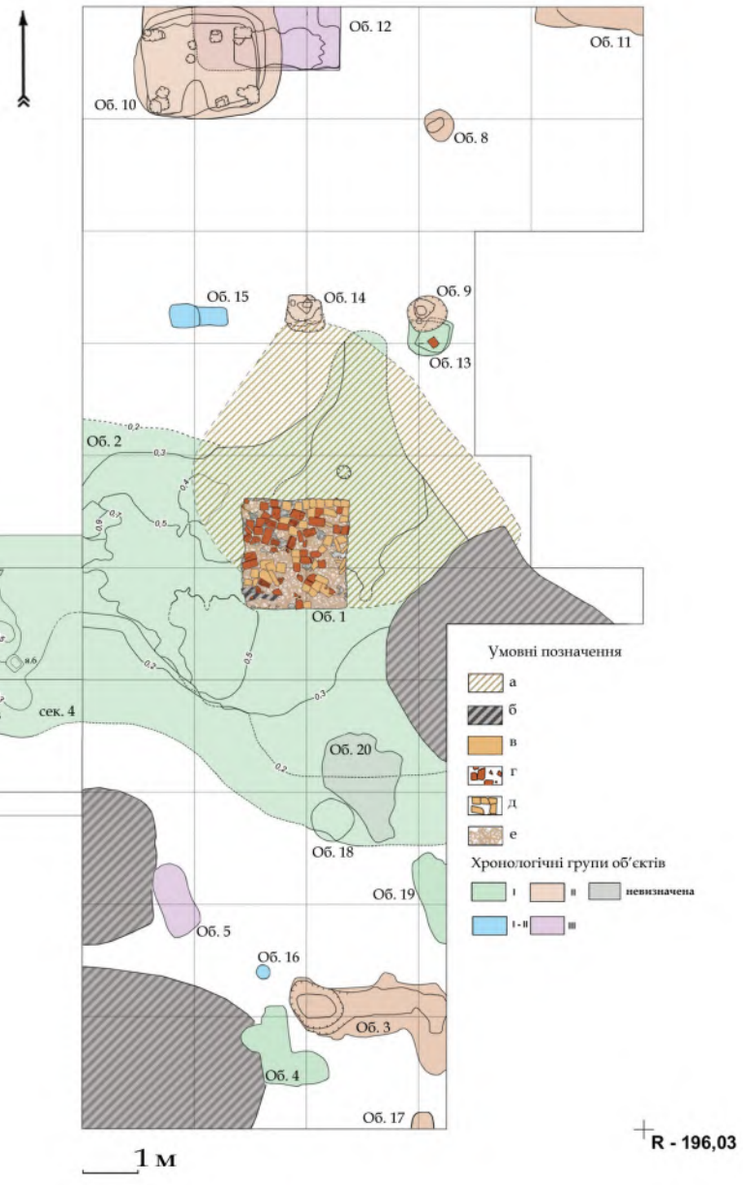

Рис. 228. Острів Дубовець, об'єкт 1. 1, 2 – фрагменти кахель із зображенням єдинорога та оленя; 3, 4 – шеляги Яна Казимира.

товщиною 7,5 і 8 см з рештками вапнякового розчину. Всього в об'єкті 2 виявлено 72 тис. 782 рухомі знахідки, більшість з яких це фрагменти посуду, в тому числі розвали кухонних і столових посудин (рис. 229; 231), а також металеві деталі будівельних конструкцій, ножі (рис. 230, 11, 21, 44, 45), деталі одягу і прикраси (бронзові шпильки (рис. 230, 46–60), кістяні і скляні намистини (рис. 230, 22–41) застібки), особисті речі, зокрема кістяний гребінець (рис. 230, 10) та велика кількість кухонних відходів (кістки птахів, риб, ссавців). З датуючих знахідок в об'єкті виявлено чотири монети. Це угорський денар короля Фердинанда I Габсбурга 1543 р., литовський дводенарій Сигізмунда Августа 1570 р., коронний шеляг Сигізмунда III 1612 р. та шеляг цього ж короля 1626 р. карбування.

Для визначення часу існування об'єкту 2 проаналізовано морфологічно-декоративні риси керамічного комплексу і нумізматичні знахідки. В заповненні виявлено велику колекцію столового посуду. ***Тарілки*** представлені виробами зі світлим черепком, покриті всередині поливою. По берегах вони прикрашені з допомогою гребінцевої техніки багаторядною хвилькою, гірляндами, ритованими прямими і хвилястими лініями, зигзаговим коліщатковим штампом. ***Горщики*** мають витягнуті потоншені, прямі або дещо випуклі назовні вінця з потовщеним верхнім краєм, у яких посередині висоти чи внизу присутній валикоподібний або дзьобоподібний комірець. У ряді випадків такі вінця мають по краю пластичний декор. Значно рідше, ніж вищеописані, трапляються присадкуваті прямі розхилені вінця горщиків, верхній край яких часом пригранений чи означений борозенкою, або ж вінця з профілем, близьким до трикутника. Столові горщики практично без винятку мають покриття поливою по внутрішній поверхні або крайковані нею вінця. Кухонні екземпляри – димлені. Як найбільш чисельні та внутрішньо строкаті категорії посуду, тарілки і горщики з об'єкту 2 мають аналогії серед комплексів першої половини XVII ст., досліджені, зокрема, на ділянках м. Дубна [23, с. 14–18; 18, с. 12–21]. Найпізніша монета, знайдена у заповненні об'єкту 2 – це шеляг Сигізмунда III 1626 року карбування. Показово, що у ньому не знайдено жодного шеляга короля Яна Казимира 1660-х років – таких частих знахідок в культурному шарі та пізніших об'єктах монастиря. Це дає підстави висловитись про припинення використання смітника до початку карбування цієї монети.

В розкопі 1 відкрито ряд неглибоких ям з яких дві мали видовжену прямокутну форму з округлими кутами (***об'єкти 5, 19***), одна – Г-подібну форму з округлими кутами (***об'єкт 4***).

Об'єкт 3 складався з двох ям зі звуженим лінзоподібним дном

Рис. 229. Острів Дубовець. Вибірка тарілок і мисок з об'єкту 2. Масштаб різний.

Рис. 230. Острів Дубовець. Вибірка знахідок з об'єкту 2.

глибиною 0,75 і 0,5 м, з'єднаних рівцем глибиною 0,3 м. В ньому знайдено дві цеглини з пласкою поверхнею, фрагменти керамічного посуду XVIII – початку XIX ст., велику кількість фрагментів скляного посуду і віконних шибок, цвяхи, кістки тварин. Поруч з об'єктами 3 і 4 зафіксовано ямку (об'єкт 16).

Об'єкт 9 являв собою яму округлої форми, яка на рівні виявлення мала розміри 0,7×0,8 м і приблизно зберігала їх до глибини 0,7 м. На останній було простежено контури великого стовпа з ограненими сторонами, розмірами 0,3×0,35 м, до якого прилягав менший стовп, розмірами 0,15×0,13 м. Слід від великого стовпа нижче ставав загостреним і опущеним ще на 0,2 м глибше, слід від меншого стовпа зникав. Об'єкт 9 перерізав раніше викопану тут близьку за розміром, але чотирикутної форми, яму (об'єкт 13).

Об'єкт 14 частково простежений на глибині 0,3 м від денної поверхні на тлі зачистки демонтажного шару глини навколо об'єкту 1. За межами глини не простежувався. Повністю верхній контур зафіксовано на глибині 0,7 м від денної поверхні. На цьому рівні об'єкт мав розміри 0,75×0,8 м та округлі стінки, які поступово звужувались. Об'єкт був заглиблений на 1,1 м від рівня виявлення. Посередині в ньому простежено темну чотирикутну пляму від дерев'яного стовпа, заповнену вугликами і часточками деревини, розмірами 0,3×0,3 м, що пірамідально звужувалась донизу. Подібно до ситуації в об'єкті 9, біля дна читався слід від додаткового меншого стовпа.

Об'єкт 10 виявлений на глибині 0,3 м від денної поверхні. Це погріб, який мав наближену до прямокутної форму, довжиною 2,6 м, із зафіксованою шириною понад 2 м і глибиною від рівня виявлення 0,6 м (рис. 233). На дні об'єкту зафіксовано 6 пристінних стовпових ям, з яких 4 кутові були парними і включали глибокі ями – від 0,27 до 0,47 м та мілкі – від 0,14 до 0,18 м і мали стратиграфічну послідовність.

Рис. 231. Острів Дубовець. Вибірка горщиків з об'єкту 2.

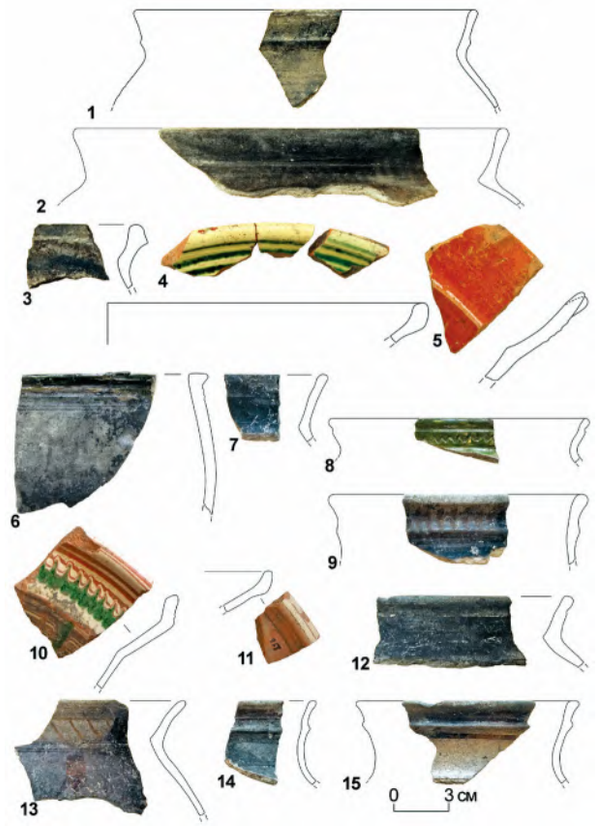

Рис. 232. Острів Дубовець. Керамічний посуд: 1–5 – об'єкт 9; 6–15 – об'єкт 14.

Простежено, що давніші стовпи були опущені в прокопані під них ями, але не вбиті глибше в пісок. Тоді як при заміні старих кутових стовпів на нові їх опустили у викопаний котлован, а потім вбили глибше у пісок, навіть не заточуючи. Стовпи у ямах 3 і 5 були поставлені під час цього ремонту вперше. Ще дві невеликі ямки, менше 0,1 м завглибшки, в центральній частині об'єкту, можливо, є залишками від опорних стовпів допоміжного призначення.

На основі морфологічних і стилістичних характеристик кераміки об'єкт 10 датовано XVIII – початком XIX ст. У заповненні знайдено також рештки деревини і вуглинки. З індивідуальних предметів знайдено бронзові та залізні шпильки (рис. 235, 25–31), скляні намистини (рис. 235, 17–22), понад сотню кованих залізних цвяхів, довжиною 3–5 см. Два залізні цвяшки мали покриття мідновмістним сплавом.

Об'єкт 12 виявлений на глибині 0,55 м від денної поверхні. Був перерізаний в більшій частині об'єктом 10. Він являв собою котлован споруди чотирикутної форми, заглибленої у пісок на 0,6 м від рівня виявлення, довжиною 2,6 м, із шириною дослідженої частини понад 1,15 м. На дні об'єкту знайдено навісний залізний замок трикутної форми (рис. 234, 11) і фрагмент горщика (з повним профілем) із органічною субстанцією всередині (рис. 234, 16). За керамічним матеріалом датується другою половиною XVII – початком XVIII ст.

Об'єкти 6, 7, 8, 17, 18 – округлі ямки, діаметром 0,25–0,7 м, заглиблені на 0,12–0,45 м від рівня виявлення. Одна ямка (***Об'єкт 15***) мала видовжену форму, розмірами 1×0,3–0,4 м, завглибшки 0,15 м. Частина з них була викопана, мабуть, для опорних елементів наземних будівель.

У розкопі 2 відкрито групу об'єктів, подібних за формою і характером заповнення. Це ***об'єкти 23, 30, 34, 37***. Вони представлені ямами зі звуженими до дна нерівними стінками або ж півсферичним профілем (об'єкт 23). Розміри ям коливалися від 1,25×1,25 до 2,25×2,5 м. Глибина – від 0,4 до 1,1 м.

Об'єкт 34 був заповнений значною кількістю фрагментів цегли «пальчатки» та цегли-сирцю. Поміж їхніми скупченнями знайдено крупні уламки коробчастих кахель (рис. 238; 239).

Об'єкт 23 містив заповнення з ґрунту темно-сірого кольору із значним включенням вуглинок, перепаленої глини, а також фрагментів посуду і кахель. Заповнення об'єкту 37 також включало значною мірою вугілля. Матеріали представлені уламками коробчастих кахель (рис. 237, 2) та посуду.

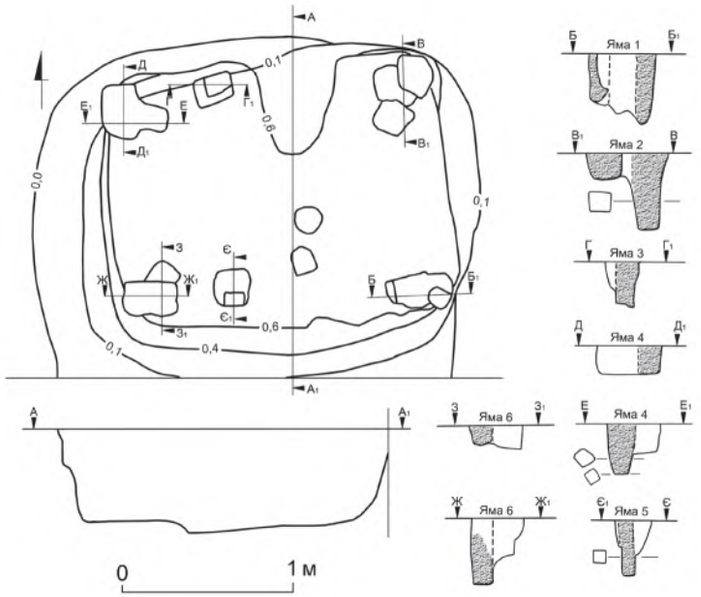

Рис. 233. Острів Дубовець. План об'єкту 10.

Значний шар сірого ґрунту, насиченого вугіллям, містив також ***об'єкт 30***. Однак, на відміну від попередніх об'єктів, верхній його рівень становив однорідний шар чистого суглинку, товщиною місцями до 0,2 м. Матеріали із непорушеного пізнішими похованнями заповнення представлені переважно посудом (рис. 242) та кахлями (рис. 237, 1, 4, 5). З нього походить також руків'я ножа, прикрашене фігурними накладками і аналогічне до ножів, виявлених у розкопі 1 в об'єкті 2, а також коронний шеляг Яна Казимира. Остання знахідка вказує на те, що об'єкт було засипано не раніше 1660-х рр.

Ряд об'єктів, таких як ***44, 54, 58***, представлений невеликими ямами, розмірами 0,5–0,55×0,65 м і глибиною від 0,2 до 0,5 м. Вони мали округлий в плані контур. ***Об'єкти 66 та 72*** мали розміри 0,85×0,7 та 0,7×0,65 м, глибину – 0,37 та 0,45 м, у плані були близькими до прямокутника. Відрізнявся від попередніх ***об'єкт 65***, який також мав прямокутну форму, але виділявся за розмірами, які становили 1,25×1,75 м.

Рис. 234. Острів Дубовець. Вибірка знахідок з об'єкту 12.

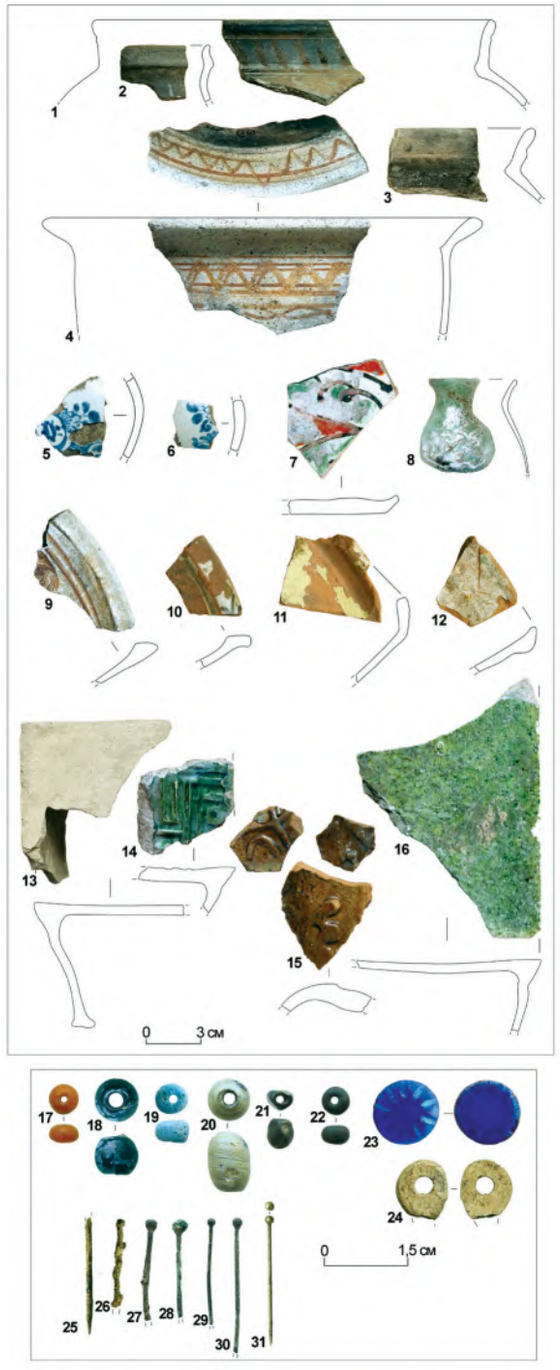

Рис. 235. Острів Дубовець. Вибірка знахідок з об'єкту 10.

Частина його заходила у східну стінку розкопу і не була досліджена.

Об'єкт 70 проявився у вигляді скупчення матеріалів під орним шаром. Вловимі контури заглиблення було зафіксовано нижче. Більша частина об'єкту виходила за межі північної стінки розкопу, а досліджена мала довжину понад 3 м і глибину 0,8 м. У заповненні виявлено велику кількість фрагментів керамічних та скляних виробів. Металеві вироби представлені уламком вушка ножиць, виготовлених з мідновмістного сплаву і прикрашених квітковими штампами, уламком руків'я столового або ритуального приладу з декорованим кінцем. Знайдено також три шеляги короля Яна Казимира.

Відкритий у розкопі 1 комплекс об'єктів дає можливість реконструювати зміни, що відбулися на цій частині території монастиря. Невдовзі після заснування монастиря тут було влаштовано смітник (об'єкт 2). Зафіксована в секторі 4 група стовпових ям свідчить про розташування тут господарської будівлі легкого типу, яка після того як стала непридатною, також почала закидатися відходами. Вона знаходилась у цьому місці до утворення об'єкту 2 або ж до етапу його розширення у західному напрямку, що більш вірогідно. Про те, що споруда прийшла в занепад, свідчать значні кути нахилу стовпів у ямах, а також перекриття їхніх контурів шаром I зі значною домішкою суглинку.

На смітник потрапляли найрізноманітніші відходи: рештки від обробки і споживання харчів, вугілля і зола з печей, побутові знаряддя праці, посуд, елементи будівельних конструкцій, що втратили придатність,

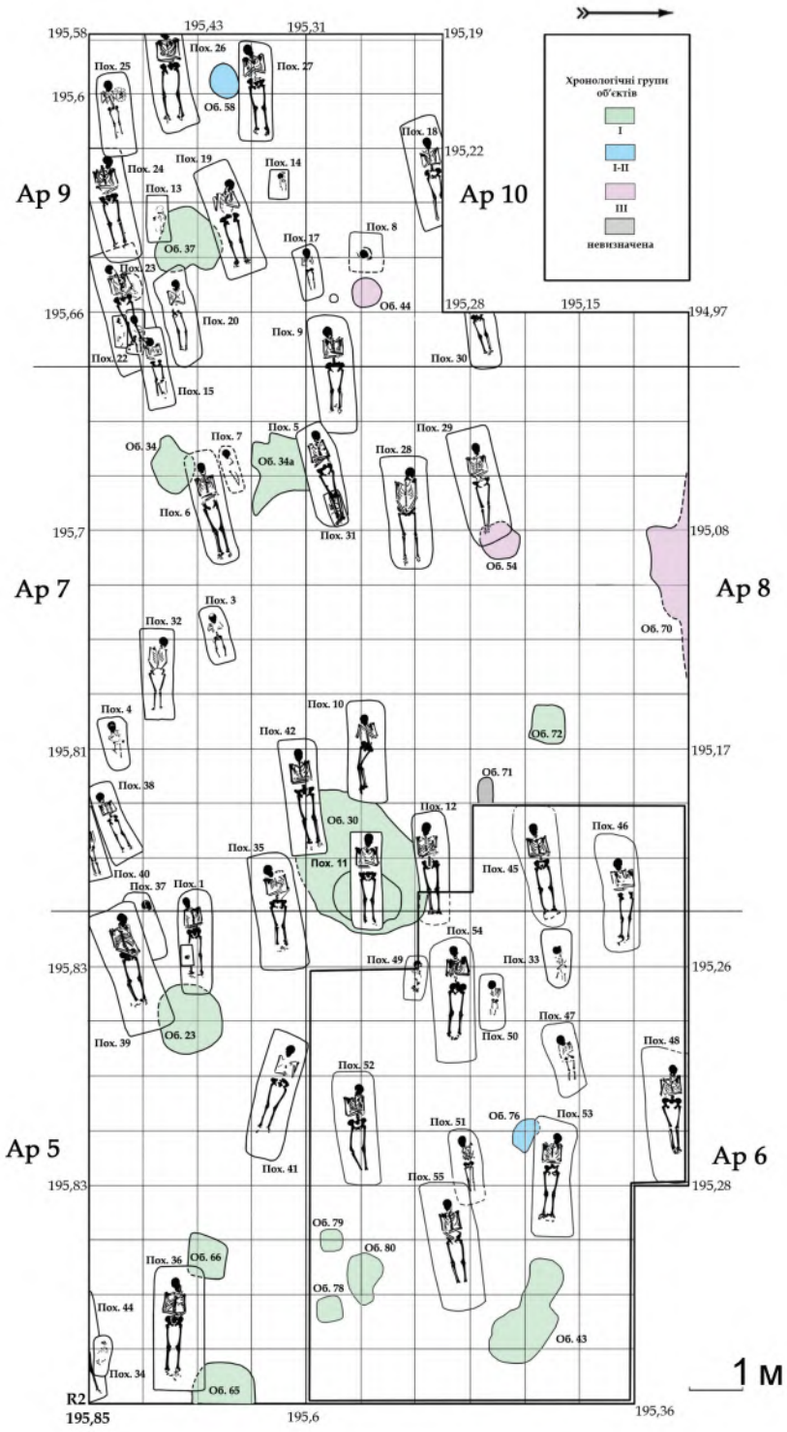

Рис. 236. Дубно, острів Дубовець. План розкопу 2 (2019, 2020 рр.). Хронологічні групи об'єктів: **I** – кінець XVI – середина XVII ст.; **II** – друга половина XVII – початок XIX ст.; **III** – друга половина XVII – початок XVIII ст. Розкопки автора спільно з А. Бардецьким

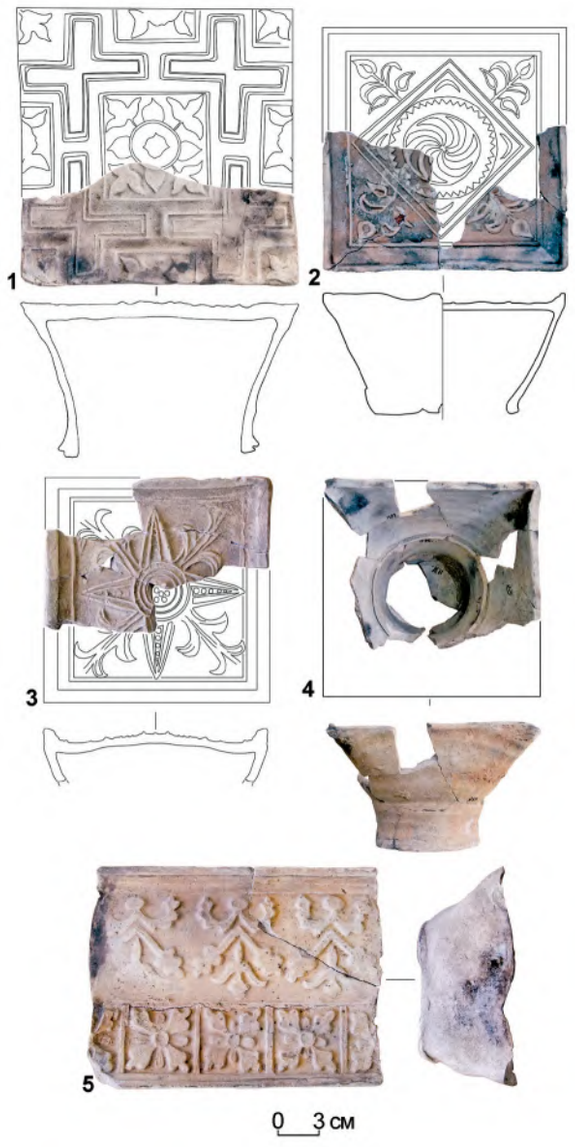

Рис. 237. Острів Дубовець. Кахлі з об'єктів: 1, 4, 5 – об'єкт 30; 2 – об'єкт 37; 3 – культурний шар.

деталі одягу. На завершальному етапі у смітник було скинуто значний обсяг суглинку з фрагментами цегли «пальчатки», що містили вапняний розчин. Ці залишки відходів, пов'язаних з будівельними роботами в монастирі, законсервували смітник, який після цього перестав використовуватись.

Факт перекриття об'єкту 2 фундаментом печі вказує на пізніше розташування на місці смітника житлової будівлі, у якій дана піч займала, ймовірно, кутову частину окремої досить великої кімнати, можливо, трапезної. У вимощенні печі знайдено литовський шеляг короля Яна Казимира 1660-х рр. карбування, який дає нижню хронологічну межу для часу спорудження печі, а вірогідно, і самої будівлі, яку вона опалювала.

Будівництво на місці смітника кахельної печі (об'єкт 1), яка входила до складу житлової будівлі великих розмірів свідчить про перепланування території монастиря. Новий смітник було влаштовано після цього східніше. Його заповнення було досліджено шурфуваннями Віри Гупало та Віталія Ткача в стінках кар'єру [330, с. 113; 372, s. 223–249]. Його матеріальний комплекс суттєво відрізнявся від дослідженого нами об'єкту 2. Крім того, смітник тут містив монети польських королів Яна Казимира та Станіслава Августа, що в цілому дозволило датувати його другою половиною XVII – першою половиною XIX ст. [330, с. 113]. Об'єкт 1, представлений вимощенням кахельної печі, міг проіснувати до скасування монастиря. Матеріали з його демонтажного шару датуються другою половиною XVII – початком XIX ст. Об'єкти 9 і 14 були представлені ямами, в які раніше поміщалися масивні стовпи, пірамідально звужені донизу. Вони входили в систему конструкції великої наземної будівлі, виконуючи, очевидно, призначення стінних опор. Заповнення

цих ям містило матеріали другої половини XVII – початку XIX ст. (рис. 232). Не виключено, що вони становили частину будівлі, якій належала і кахельна піч, хоча повністю її планувальна структура залишилася невстановленою.

На північ від будівлі, в якій розташовувалась кахельна піч протягом другої половини XVII – першої половини XVIII ст. почергово змінили один одного об'єкт 12 та об'єкт 10. Ці два об'єкти є прикладом реконструкції господарської споруди (льоху) монастиря при збереженні її місця розташування і розмірів. Це свідчить про те, що призначення споруди після цього не змінилося. Котлован об'єкту 12, що не мав слідів ям від опорних стовпів для підтримки стін і накриття, засипали. Поруч викопали котлован нової споруди, частково охопивши засипаний котлован об'єкту 12. Збудована внаслідок цього споруда мала надійнішу стовпову конструкцію. Простежено сліди заміни кутових стовпів, ймовірно, в ході ремонту погребу та встановлення додаткових стовпів посередині стін. Як наслідок, споруда, залишками якої є об'єкт 10, експлуатувалась протягом тривалішого часу, про що свідчить саме характер її заповнення. Тоді як недовговічність конструкції об'єкту 12, вірогідно, дала про себе знати невдовзі після спорудження і його було швидко засипано. На південь від будівлі з кахельною піччю було влаштовано декілька господарських споруд (об'єкти 3, 4, 5), що служили короткий проміжок часу (наприклад сезон чи декілька сезонів). Зокрема, такі заглиблені споруди зручні для зберігання харчових запасів на зиму. Слід відмітити взаєморозташування об'єктів 3 та 4, при викопуванні яких, ймовірно, зауважувалася форма та положення попереднього.

Відкриті у розкопі 2 об'єкти 23, 30,

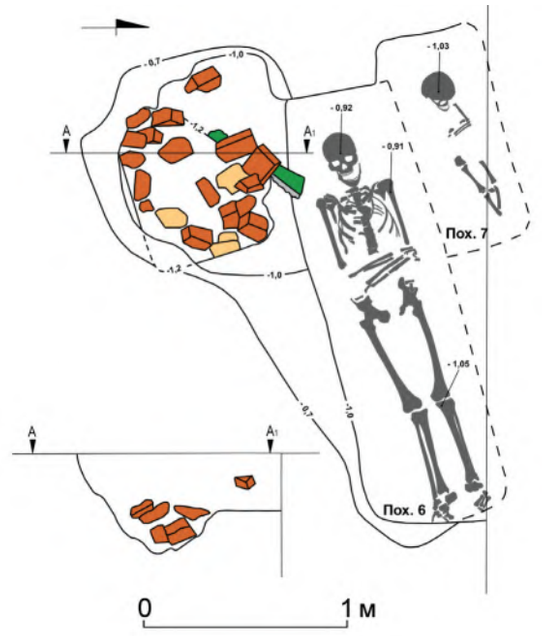

Рис. 238. Острів Дубовець. План і переріз об'єкту 34 та план поховань 6, 7.

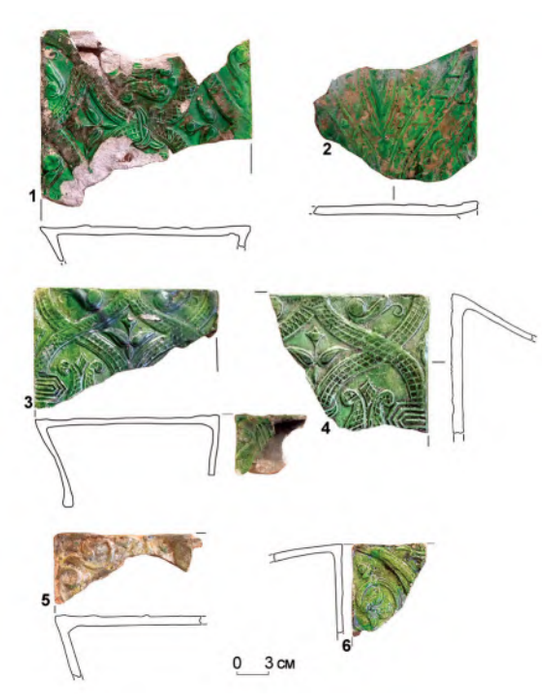

Рис. 239. Острів Дубовець. Вибірка кахель з об'єкту 34.

Рис. 240. Острів Дубовець, розкоп 1, 2018 р. Вимощення кахельної печі (об'єкт 1) та об'єкт 2 у бровках під нею на завершальному етапі досліджень.

Рис. 241. Острів Дубовець, об'єкт 2, сектор 4. Натільний хрест. Бронза, емаль, лиття.

34, 37 мають керамічний комплекс, аналогічний заповненню об'єкту 2, проте, значно менших розмірів, що, можливо, вказує на потребу у тимчасових сміттєвих ямах. Сюди потрапляло вугілля, побутові предмети, демонтовані конструкції кахельних печей. Припинення використання цих об'єктів припадає на час не раніше 1660-х років, про що свідчать знахідки шелягів короля Яна Казимира в об'єктів 30 та у продовжені об'єкту 34 (об'єкт 34а). Прошарок суглинку, який утворював верхній рівень об'єкту 30, не містить перепаленої глини і загалом чистий, тому, можливо, є залишками невикористаного будівельного матеріалу.

Ряд об'єктів складно ширше інтерпретувати. Об'єкти 44, 54, 58 – це стовпові ями, що, можливо, входили до конструкції наземної будівлі, решта елементів якої не археологізувалися. Найпізніші матеріали з них датуються XVIII – початком XIX ст. Об'єкти 65 та 66 містили нечисленні керамічні матеріали, що можуть бути віднесені до першої половини XVII ст. Ще один об'єкт 70 містив велику

кількість матеріалів, які датуються другою половиною XVII–XVIII ст. Він становив собою залишки підвалу, над яким, напевно, знаходилась наземна споруда. Дослідити вдалося лише незначну його частину.

***

Відкриті археологічними розкопками споруди Підборецького монастиря дають можливість скласти уявлення про призначення та розвиток окремих елементів забудови протягом всього його існування. Одним із головних результатів може вважатися встановлення етапів перепланування і перебудови, які суттєво позначилися як на окремих елементах забудови, так і на розвитку всього комплексу. Після 1660-х років в монастирі відбулися ґрунтові будівельні та ремонтні роботи. Про них свідчать об'єкти із демонтажним заповненням, виявлені в розкопі 2, наявність великої кількості суглинку з будівельним матеріалом у рові старого смітника та припинення його використання. Натомість на місці утрамбованої поверхні смітника будується нова житлова будівля з кахельною піччю всередині. Ця споруда, зважаючи на розміри печі, могла слугувати новою трапезною монастиря. Поблизу неї будуються додаткові господарські споруди. Новий смітник переноситься східніше за межі цієї будівлі.

На ділянці розкопу 2 не виявлено залишків довгострокових житлових чи господарських будівель. Це може свідчити про те, що тут знаходилося монастирське подвір'я, на яке у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. поширилася територія світського кладовища. Той факт,

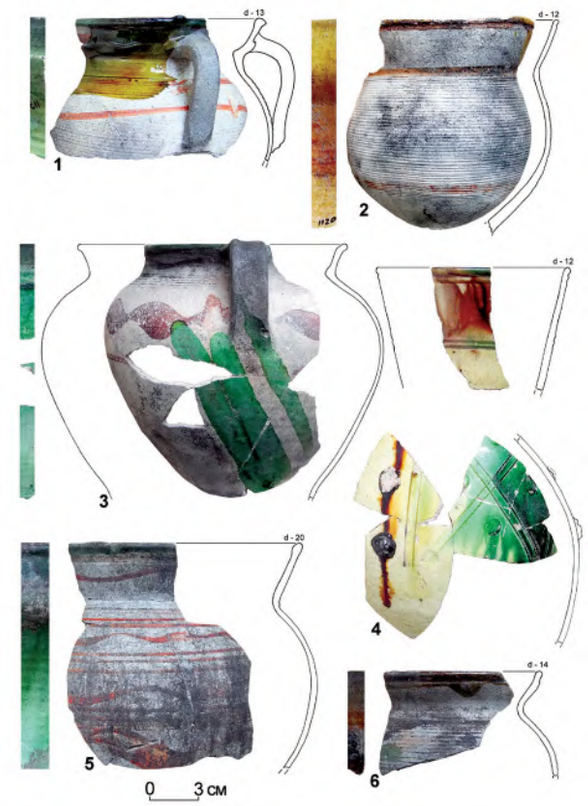

Рис. 242. Острів Дубовець. Фрагменти горщиків і глека (4) з об'єкту 30.

Рис. 243. Острів Дубовець, об'єкт 2, сектор 4. Чаша.

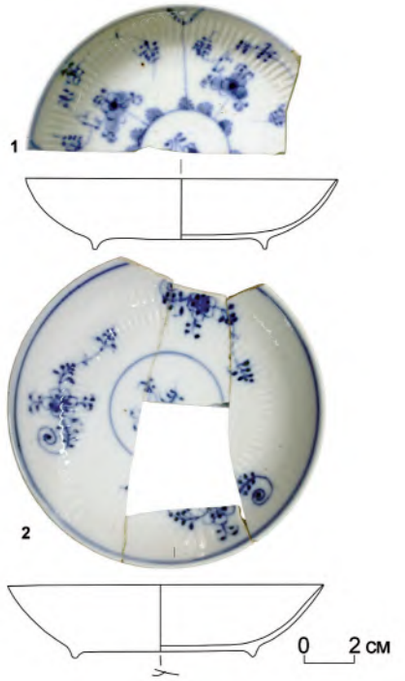

Рис. 244. Острів Дубовець. Порцелянові блюда зі споруди 2 (1998 р.).

Рис. 245. Острів Дубовець. Фаянсова посудина з об'єкту 2.

що поховань не виявлено в межах розкопу 1, вказує на те, що у цей час тут, вірогідно, стояла житлова будівля із кахельною піччю (об'єкт 1) (рис. 240), яка існувала до часу скасування монастиря.

Імпорти в речовому комплексі монастиря

Археологічні дослідження дозволили виявити на монастирі невелику збірку знахідок, які ілюструють культурні та торгові зв'язки Дубна.

Венеціанська намистина. Всього знайдено понад 50 кістяних і скляних намистин. Серед них виділяється намистина неправильно-бочкоподібної форми, що виготовлена з білої скляної пасти і прикрашена з трьох сторін плямами синьої фарби, які поверху перекриті білими колами у яких червоним кольором зображені зірчасті (6-ти кінцеві у двох випадках) елементи (рис. 248). Такі намистини класифікуються як «flush eye» або «paternostri» і, як вважається, нанизувались на вервиці у римо-католицьких монастирях XVII ст. Їхнє виробництво було поширене на острові Мурано у Венецькій республіці*.

Турецький посуд. В об'єкті 2 знайдено велику тарілку з діаметром вінець 40 см, виготовлену з червоної глини, розписану поливами бірюзового, синього, жовтого, білого і коричневого кольорів. Основну частину дзеркала займає зображення стилізованого замку з в'їзною брамою і бічними вежами, у яких присутні по парі аркоподібних вікон. Зі сторін замок оточують стебла з квітами гіацинту, а коротке вінце прикрашене меандровим орнаменом (рис. 229, 13).

Менша за нього тарілочка, з діаметром вінець 20 см, розписана такими ж поливами, зокрема, чотирипелюстними квітами по широких конічних берегах (рис. 229, 16). Художньо-декоративне оформлення першої тарілки нагадує турецькі вироби XVII ст. [356, p. 29, 31].

* Див.: Обговорення форуму http://beadcollector.net/ Світлини груп намистин білого кольору з різнокольоровими дрібними розписами поверхні. Повідомлення від 3.15.2008 та 3.16.2008 рр.: http://beadcollector.net/cgi-bin/anyboard.cgi?fvp=/openforum/&cmd=iYz&aK=55884&iZz=55884&gV=0&kQz=&aO=1&iWz=0. (режим доступу: 17.04.2024)

Рис. 246. Острів Дубовець. Фрагмент глека з кам'яної маси зі зруйнованої ділянки об'єкту 2.

У тому ж об'єкті 2 знайдено фрагменти фаянсової посудини (чаші/глека?). Зовні, по тлі мідно-зеленого кольору, поверхня виробу розписана рослинними елементами білого і томатно-червоного кольору у чорному контурі. Перехід до піддону обведений по колу білою смугою з меандровим орнаментом. По верхньому краю смуги присутні декоративні елементи у вигляді «равликів» синього кольору (рис. 245). Аналогії подібним виробам відомі у фаянсовій продукції турецького міста Ізнік. У контексті речового комплексу об'єкту, ці предмети датуються першою половиною XVII ст.

Німецький і голландський посуд. У споруді 2, дослідженій Віталієм Ткачем, знайдено порцелянові блюда високої якості, розписані рослинним орнаментом синього кольору (рис. 244). На денці одного з них присутнє клеймо у вигляді літери «у». Блюда дуже нагадують вироби, які знайдені в Амстердамі та датовані між 1775 і 1825 рр.*.

Імпортом є фрагмент глека, що виготовлений з кам'яної маси світло-сірого кольору, покритий молочною поливою з плямистими темно-синіми включеннями. Він декорований рослинним штамповим орнаментом (рис. 246). Такий посуд є прикладом потрапляння на українські землі пізньоренесансних виробів з кам'яної маси, виробництво яких у другій половині XVI ст. набуло значного розмаху в гончарних осередках Вестервальду на території Німеччини та у місті Ларен (сучасна Бельгія)**.

Київ. У заповненні могильної ями № 9

Рис. 247. Острів Дубовець. Фрагмент руків'я виделки із заповнення поховання № 9. Кістка, інкрустація.

Рис. 248. Острів Дубовець. Намистина типу «flush eye» з культурного шару. Скляна паста.

* Див: Археологічні знахідки з Амстердаму: порцелянова тарілка з рослинним мотивом блакитного кольору. Німеччина 1775–1825 рр. https://belowthesurface.amsterdam/en/vondst/NZD1.00188CER004 (режим доступу 17.04.2024).

** Див: експонати музею гончарства у місті Ларен: 1) глек із зображенням курфюрстів під аркадами. Ларен, друга половина XVI ст. Кам'яна маса. Інв. ном: 5022; 2) глек з релігійним мотивом. Ларен, друга половина XVI с. Кам'яна маса. Інв. ном. C299. https://www.toepfereimuseum.org/Raerener-Steinzeug (режим доступу 17.04.2024).

Рис. 249. Острів Дубовець. Натільний хрестик з об'єкту 30. Кістка, різьблення.

знайдено фрагмент руків'я столового прибору (виделки?). Виріб лінзовидної в перетині форми. Поверхня заполірована і прикрашена інкрустованими кульками заліза, розміщеними у формі ромба, а також різьбленими лініями (рис. 247). Подібний за формою та оздобленням виріб був знайдений під час досліджень на місці Михайлівського золотоверхого монастиря в Києві [304, с. 386, рис. 2, 11]. На думку Марини Сєргєєвої такі вироби слід відносити до XVIII ст.

В об'єкті 30 виявлено натільний хрестик. Він виготовлений із кістки світлосірого кольору, поверхня заполірована. Форма чотирьохраменна, рамена короткі, широкі. Лицева сторона прорізана з утворенням по краю бортика. В середині – різьблене лінійне зображення хреста, над яким вгорі літери ІСХ, а внизу буквоподібні позначення, які не розчитуються. Крізь верхнє рамено проходить наскрізний отвір (рис. 249). Матеріальний комплекс об'єкту датується першою половиною XVII ст., що дозволяє датувати виріб цим часом. Аналогічний хрестик було виявлено на місці Михайлівського золотоверхого монастиря в Києві [304, с. 384].

Рис. 250. Острів Дубовець. Поховання № 3, 2019 р.

Кладовище монастиря

У розкопі 2 на площі 248,5 м² відкрито 55 поховань, які є частиною розташованого при монастирі кладовища (рис. 236). 18 похованих визначені як дорослі чоловіки, віком від 25 до 70 років. Дев'ять похованих – жінки, віком від 20 до 50 років. Решта 28 поховань – це діти віком від 2–5 місяців до 14 років [178, с. 43–66].

Кістяки лежали в прямокутних ямах з плавними кутами, на глибині 1,1–1,8 м, максимально 2,2 м від рівня денної поверхні біля південно-східного кута розкопу. Орієнтація поховань – головою на захід, південний захід, рідше – північний захід. Положення – випростане на спині.

Верхні кінцівки складені на грудях або біля тазу, в двох випадках (поховання № 10 і № 19) одна з кінцівок зігнута в лікті до свого плеча. Нижні кінцівки витягнуті, за винятком поховання № 10, у якого вони дещо зігнуті в колінах. У багатьох випадках навколо кістяків прослідковано рештки дерева від трун, знайдено від одного до восьми цвяхів.

Поховальний інвентар виявлено лише у трьох похованнях. У дитячому похованні № 3 знайдено два ґудзики, виготовлені зі скляної пасти, круглої сплюснутої форми білого й блідо-синього кольору, діаметром 1,3–1,4 см (рис. 251, 1, 2). В одного з них збереглося вплавлене залізне вушко. Один ґудзик лежав на грудях, другий – нижче від правої лопатки. У цьому самому похованні під нижньою щелепою зафіксовано in situ фрагмент намиста (рис. 252). Воно збереглося у формі переважно фрагментованих намистин. Цілі екземпляри були циліндричні, розділені поперек борозенкою. Колір виробів – блідо-рожевий, імовірно, вони виготовлені з глини (рис. 251, 3). У чоловічому похованні № 39 вище від рук'я грудини знайдено свинцеву запонку з синьою скляною вставкою (рис. 253). У похованні № 20 під нижньою щелепою знайдено подібну свинцеву запонку без скляної вставки. Такі запонки вживалися в сорочках як елементи святкового костюма. Масового поширення вони набули в моді XVIII – початку XIX ст.

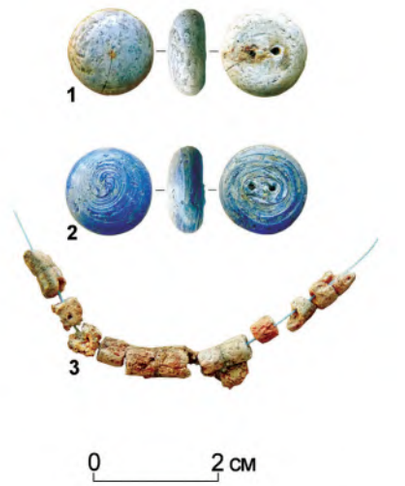

Рис. 251. Острів Дубовець. Інвентар з поховання № 3, 2019 р. 1, 2 – скло, 3 – обпалена глина.

Рис. 252. Острів Дубовець. Поховання № 3, намисто in situ під нижньою щелепою, 2019 р.

Керамічні матеріали з могильних ям у багатьох випадках представлені змішаними комплексами, що за часом побутування вписуються в рамки від першої половини XVII до початку XIX ст. Тому бралися до уваги при датуванні лише найпізніші знахідки. Поховання тут, вірогідно, продовжувалися і після припинення існування монастиря в 1832 р. Це могло тривати, принаймні, до середини XIX ст., коли на острові, як парафіяльний храм села Підборців, функціонувала стара монастирська церква.

В усіх випадках накладання поховань на об'єкти монастиря перші перерізали другі. Припинили використовувати ці об'єкти (№ 30, 34, 37) на основі знахідок шелягів Яна Казимира не раніше, ніж у 1660-х рр. Але після цього ховати на цій ділянці почали не відразу. Так, у заповненні поховання № 24 знайдено гріш Станіслава

Рис. 253. Острів Дубовець. Поховання № 39, запонка in situ, 2019 р.

Августа 1767 р., а в похованні № 33 – шеляг Августа III 1755 р. До того ж ґудзик із заповнення могильної ями поховання № 6 має аналогії серед ґудзиків періоду від Наполеонівських воєн до польського повстання 1830 р. Таким чином, археологічні матеріали свідчать, що досліджена частина кладовища почала діяти не раніше, ніж у другій половині XVIII ст.

Розташування (відстань, напрям) могильних ям на дослідженій ділянці має ознаки урегульованості процесу поховань. Перекриття поховань дорослих іншими дорослими похованнями відсутнє. В декількох випадках дорослі поховання накладалися на дитячі й навпаки. Це свідчить про те, що досліджену ділянку використовували для поховань протягом відносно короткого проміжку часу, не виключено, що до 50 років. Ймовірно, це було обумовлено можливостями ховати тоді на значній території острова, а також відносно невеликою кількістю населення с. Підборці.

Як свідчить статево-віковий склад, а також супровідний матеріал, тут були поховані світські особи, вочевидь, мешканці села Підборці. Поховання відбулися на завершальному етапі існування монастиря, у період другої половини XVIII – першої половини XIX ст. У цей час кладовище «підступило» ближче до забудови монастиря, виявленої на схід від нього в розкопі 1 у вигляді решток кахельної печі великої житлової будівлі. Відсутність поховань в межах розкопу 1, вірогідно, свідчить про те, що ця будівля продовжувала тут ще існувати. Припускаємо, що давня ділянка кладовища була розташована в західній частині острова, спочатку віддалено від монастирських будівель. Тоді як на завершальному етапі, не виключено, ховали вже на подвір'ї безпосередньо поблизу церкви.

Про те, що світське кладовище на Дубовці мало набагато більші розміри, свідчать результати шурфування (шурф 3) поблизу пам'ятного хреста на острові. Тут на глибині 1,5 м виявлено три поховання. У дитячому похованні знайдено металевий ґудзик із плоскою голівкою, що може бути датований в межах XVII – першої половини XIX ст. Отже, від розкопу 2 кладовище продовжувалося у західному напрямку на відстань близько 65 м. Свідчення цього ще раніше зафіксував Віталій Ткач у вигляді зруйнованого поховання у кар'єрі поблизу грунтової дороги.

У 2001 р. поблизу західної частини кар'єру було виявлено зруйновані поховання відмінні за супровідним матеріалом від поховань у розкопі 2. Вони належали черницям монастиря.

Поховання № 1 було майже повністю знищене ковшем екскаватора (рис. 254). Глибина поховальної ями становила 1,3 м. Орієнтація західна. Зберігся череп і декілька кісток. Біля підборіддя виявлено бронзовий хрест–реліквар розмірами 12,4×6,3 см (рис. 255, 1). Характерною анатомічною особливістю черепа були сліди значної прижиттєвої деформації.

Поховання № 2 було майже повністю знищене. Глибина поховальної ями становила 1,5 м. Серед погано збережених кісток знайдено дерев'яний хрест, оббитий бронзовою бляхою. На лицевій стороні знаходилося лите бронзове розп'яття (рис. 255, 2). Відмічено, що поблизу цих поховань кар'єром були знищені інші поховання в кількості до п'яти [330, с. 115].

Рис. 254. Острів Дубовець. Поховання № 1, зруйноване котлованом в 2001 р. Світлина В. В. Ткача.

Припинення використання Дубовця для поховань мешканців с. Підборці пов'язане з будівництвом 1850 р. нової церкви в самому селі. Згодом кладовище перенесли ближче до села й розташували поблизу дороги до колишнього монастирського фільварку (рис. 223, А). Вже на новому місці воно позначене на карті 1885 р., де існувало до середини XX ст. Після перепланування цієї ділянки для орного земле-

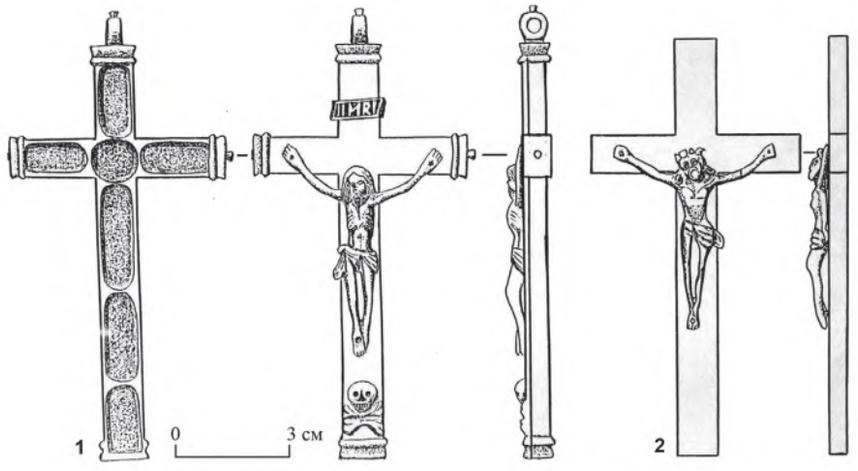

Рис. 255. Острів Дубовець. Натільні хрести зі зруйнованих поховань в 2001 р. 1 – бронзовий хрест-реліквар з поховання № 1; 2 – реконструкція хреста з поховання № 2 (бронза, дерево). Рисунок Б. А. Прищепи. Фонди РОКМ, II-АК-3627.

Рис. 256. Фрагмент фрескового розпису склепіння пресбітерію костелу монастиря бернардинів. Світлина 1925 р. Автор Генрик Поддембський.

робства в другій половині XX ст., кладовище зруйнували, а на його місці було встановлено хрест-фігуру. Тоді, як про давніше кладовище на Дубовці було цілком забуто.

МОНАСТИР БЕРНАРДИНІВ

Монастир виник як спільнота запрошених ченців, які отримали для поселення грунт «*між замком, замковим садом з півночі, навпроти ринку*» [83, s. 20]. Вже в 1614 р. під час фундації монастиря, князь Януш Острозький порушив питання про обмін цієї, вочевидь, невеликої ділянки поблизу ринкової площі на значно більшу в північно-західній частині міста, де на той час стояв парафіяльний костел. Тут він у 1617 р. заклав наріжний камінь на будівництво костелу для майбутнього монастиря [387, s. 206]. Подальші роботи лягли на плечі його спадкоємця Олександра Заславського [138, с. 187–192].

Виділена під монастир територія, площею понад 2 га, включала ділянку старого парафіяльного костелу та, ймовірно, незабудовані господарські ділянки. Її було розплановано під костел, корпус примикаючих до нього келій, на схід від яких було закладено сад. По лінії південного муру монастиря, що йшов уздовж Луцької (Широкої) вулиці стояла дзвіниця і льох, між якими ближче до південної сторони костелу знаходилась каплиця. В південно-західному куті муру, що виходив до рогу сучасних вулиць Данила Галицького і Володимира Винниченка, навпроти Іллінської церкви, було змуровано вежицю, детальні особливості якої невідомі [358, s. 150]. Віра Гупало зазначає, що вона була шестикутна і мала вхідні ворота до саду [172, с. 107]. Поблизу Луцької брами був розташований монастирський шпиталь. На схід по лінії північного крила келій тяглася довга мурована будівля, що

слугувала стайнею і містила різні господарські приміщення. Східніше неї стояла трьохярусна квадратна у плані вежа з чотирикутним дахом, про яку згадує інженер Павловський та пов'язує її з архітектурою князів Острозьких, вказуючи на, прокреслений над вікном і обрамлений тесаним каменем, напис «1540» [358, s. 149].

Після 1720 р. у монастирському саду* на кошти Казимира і Розалії Іллінських, які на той час виступали власниками Страклова, було збудовано 14 мурованих капличок і влаштовано так звану Хресну дорогу. Під капличками було здійснено поховання членів їхньої родини. При південному мурі на кошти цього ж подружжя було споруджено будинок для старців, які мали промовляти молитви за покійних родичів і стерегти вхідні ворота біля вежиці [172, с. 102, 103, 107].

Діяльність монастирського господарства підтверджується культурним шаром XVII–XVIII ст. та рештками цегляних будівель XVIII – початку XIX ст. на ділянці, що належала до території монастиря від вул. Тараса Бульби за міським Будинком культури [15, с. 21–23]. Натомість тут відсутній культурний шар XVI ст., що дає підстави вважати, що принаймні якась частина отриманої бернардинами території не була в попередній час обжитою, а використовувалась, наприклад, як поля і городи.

У другій половині XVII–XVIII ст. бернардини виділили частину свого грунту під забудову шляхті і слугам. В 1705 р. цей

* У наш час територія саду зайнята міським будинком культури, будівлею суду і майданчиками перед ними.

Рис. 257. Західний фасад костелу Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії. Російський державний історичний архів. 1865 р. Опубліковано П. А. Ричковим.

Рис. 258. Південний фасад костелу Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії. Російський державний історичний архів. 1865 р. Опубліковано П. А. Ричковим.

грунт згадується, як *plac konwenski*. Він займав територію від кам'яної каплиці і до вулиці Широкої між садовим муром і вулицею Новою Монастирською. У 1803 р. на ньому стояло п'ять хат монастирських людей [358, s. 139, 159]. Ця забудова позначена на плані 1809 р. уздовж західної сторони сучасної вулиці Винниченка [289, с. 133], яка на плані 1907 р. підписана як вулиця Бернардская [58]. Сліди існуючої тут забудови прослідковано на прикладі решток підвалу XVIII ст. по вул. Винниченка, 11 [30, с. 18]. Опис положення цієї ділянки вказує на те, що під кам'яною каплицею, вірогідно, мається на увазі пристосована під неї оборонна башта 1540 р.

Вівтар і пресбітерій костелу в честь Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії збудували й освятили в 1629 р. Пізніше до західної сторони нави костелу добудували притвор [387, s. 210]. Вхід до нього вів з південної сторони від вул. Данила Галицького, що було обумовлено плануванням самої вулиці (рис. 258). Західна стіна притвору містила два ряди вікон, по три вікна у кожному. Нижні з них, маленького розміру, нагадують гарматні амбразури (рис. 257), що може свідчити про пристосування костелу до потреб оборони західного рубежу міської території [387, s. 206–210]. Головним елементом архітектурної композиції стала висока вежа, прибудована до вівтарної частини з півночі, яка могла використовуватись в якості пункту спостереження за околицею міста. Корпус келій був збудований у 1642–1658 рр. [358, s. 138].

Під час ремонту фасаду костелу в 2011 р. у цегляній кладці

Рис.259. Загальний вигляд бернардинського монастиря з півдня перед перебудовою. Світлина 1870-х рр. Автор А. Прахов (?). Опубліковано П. А. Ричковим.

з боку південного віконного отвору притвору виявлено цеглину із датою 1769, літерою M і, можливо, монограмою, що включає літеру R (рис. 260). У первинному вигляді тут знаходився вхід до костелу зі сторони головної вулиці (рис. 258). Цегліна була вкладена лицем назовні у бічну стіну цього входу. Рік на ній, вірогідно, є датою спорудження мурованого притвору, проведеного під час робіт по відбудові костелу після нищівної пожежі 1764 р.

Рис. 260. Притвор костелу Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії, вікно на місці перебудованого входу у костел. Цегліна з датою 1769, літерним знаком і монограмою (?). Світлина автора, 2011 р.

Монастир бернардинів став першим в Україні об'єктом рятівних археологічних досліджень серед римо-католицьких монастирів. Протягом майже десяти польових сезонів Віра Гупало вела тут розкопки криптових поховань. Археологічні дослідження мали важливе значення для з'ясування системи поховальних конструкцій костелу.

Роботи проводились у притворі, молебному залі та під вівтарем. Розкоп у притворі дозволив виявити 23 поховання за обрядом тілопокладення у дерев'яних трунах, що залягали на шести рівнях (на глибині 1,05–2,04 м^2). Окремі поховання третього, четвертого і п'ятого рівнів були перерізані західною стіною фундаментів притвору. Відомо, що притвор добудували пізніше, вже після освячення костелу [387, s. 210]. При цьому виникає питання: чому жодне з поховань не перерізане західним фундаментом нави? На планах розкопу виглядає так, що поховання усіх шести рівнів робилися з урахуванням цієї стіни [173, с. 168–176].

Археологічні знахідки з поховань репрезентовані невеликою вибіркою матеріалів (уламки посуду, кахлі, елементи одягу) з рисами, що вписуються у межі другої половини XVI–XVII ст. Крім того, під черепами п'яти поховань знайдено уламки цегли (символічні подушки), які мали товщину 4,5 см. Така тонка цегла «пальчатка» характерна для першої половини XVII ст. Авторка розкопок датує ці поховання другою половиною XVI ст. і розглядає, як свідчення наявності на цьому місці кладовища, яке раніше належало тут парафіяльному костелу [173, с. 182]. Однак, на нашу думку, надійних підстав для такого висновку немає. В різних місцях розкопу на площі 10,26 м^2 зафіксо-

Рис. 261. Білокам'яний різьблений портал, що обрамлює вхід з притвору до нави костелу. Світлина 1972 р. Автор С. Тарасов.

вано від двох до шести могил, що перекривали одна одну. Це вказує на їх появу в умовах обмеженого простору, наприклад, у притворі, який було перебудовано на мурований або просто поблизу головного входу у костел. Вони безперечно здійснювалися вже із урахуванням західної стіни фундаментів нави з пишно декорованим порталом (рис. 261). Тому вважаємо, що захоронення тут відбувалися після побудови костелу та до спорудження мурованого притвору, тобто між 1629 і 1769 рр.

У структурі підвівтарної крипти були виділені ближня і дальня крипти. У ближній крипті виявлено скупчення розрізнених кісток, але жодного цілого поховання. З неї походить значна збірка культових предметів, таких як натільні хрестики, медальйони, натільна іконка, гаптований сріблом параман, а також рештки одягу, ґудзики, намистини.

Дальня крипта мала розміри 5,32×19,1 м й форму півсферичної галереї, висотою 3,35 м з тригранним завершенням зі сходу. В цій крипті на всій долівці відзначено скупчення залишків речей та шар із знищених поховань, що складався з кісток, фрагментів домовин, одягу і поховального інвентарю. Уздовж південної стіни крипти зафіксовано рів, розмірами 3,5×2 м і глибиною 0,5 м, у заповненні якого поруч з кістками були виявлені фрагменти домовин, одягу, ґудзики та предмети культу. Окремі торці домовин мали роки поховань, ініціали, герби (рис. 262). Зокрема, на двох торцях домовин були зафіксовані дати «1780» і «1788», а на іншій – герб Леліва [38, с. 13, 26]. Окрім скупчень в дальній частині крипти 1 було досліджено залишки трьох поховань.

У молебному залі костелу були проведені розкопки крипт 2 і 3. ***Крипта 2*** знаходилася у північній наві костелу та була впускною. Для її влаштування було розібрано підлогу костелу та у материковій глині вирубано котлован, стінки якого обкладені цеглою. Конструкція включала поховальну камеру розмірами 2,44×2,2 м та висотою 1,61 м з склепінчастою стелею та коридор, розмірами 1,0×1,28 м, який провадив до неї [171, с. 396, 397].

Рис. 262. Торці домовин з датою 1788, гербом леліва та ініціалами І К. Крипта 1. Друга половина XVIII ст. Роботи В. Д. Гупало.

Згідно з'ясованої стратиграфії, домовини у крипті 2 були встановлені у три яруси по чотири труни у кожному. В останньому верхньому ярусі за рахунок склепіння було додатково поміщено дитяче поховання. Після заповнення поховальну камеру відділили від коридорчика мурованою стіною, а вхід засипали глиною. Виявлений у крипті речовий матеріал, який складався із ґудзиків, кунтушів, жіночої сукні, окуття піхов шаблі, параманів дозволив датувати поховання тут другою половиною XVIII ст. [38, с. 9, 10].

Крипта 3 була досліджена біля західної колони у південній наві костелу. Поховальна камера мала прямокутну форму, розміром 1,8×2,36 м та склепіння висотою 1,38 м. Стіни були зведені на материку із фрагментів каменю й уламків цегли «пальчатки». В якості східної стіни було використано заглиблений до материка потужний кам'яний фундамент колони. У ній було досліджено три поховання з інвентарем XVII ст. [37, с. 16–18].

Костел монастиря бернардинів був найбільшою усипальницею римо-католицької шляхти і міщан Дубна. Віра Гупало віднайшла відомості про 129 поховань духовних та 40 світських осіб, які знаходилися в його криптах. Серед останніх, князі Юрій Заславський, Януш Сангушко, Марцелій, Казимир, Михайло та Костянтин Любомирські [171, с. 398].

МОНАСТИР КАРМЕЛІТОК

У статтях Ігоря Лозов'юка можна знайти відомості про те, що костел був побудований у 1630 р., а келії – у 1686 р. [221, с. 10]. Проте, автор не приводить посилання на першоджерела. У деяких інших працях фігурує також дата заснування монастиря 1660 р., Анастасією Чарнецькою [156, с. 219]. Ця інформація не витримує перевірки джерелами про історію заснування монастиря, які зберігались у його архіві. В 1890 р. кармелітки перевезли цей архів до Сандомиру, а в 1906 р. настоятелька і остання черниця Ядвіга Зелінська (рис. 265) вивезла рештки цього зібрання документів до міста Ломжі, звідки вони потрапили до архіву краківської провінції кармелітів. Додаткову інформацію надають також візитації монастиря 1817 і 1833 рр., які узгоджуються із відомостями архіву, а також підкріплюються записами у книзі Дубенсько-Дубовецького монастиря.

Передісторія заснування монастиря розпочинається із задуму князя Владислава-Домініка Заславського ліквідувати унійну василіанську архімандрію у Дубні і передати належні їй монастирі Чинові Кармелітів Босих. Однак, Апостольська столиця цю ідею не підтримала і від латинізації дубенських монастирів довелося відмовитися [176, с. 367–368]. Донька князя, Теофіла Заславська, на той час заміжня за Юзефом-Каролем Любомирським, повернулась до облаштування у Дубні монастиря цього ордену. 5 червня 1688 р. подружжя своїм привілеєм, виданим у Любліні, задекларувало передачу спільноті черевичкових кармеліток ґрунту замкового саду разом із мурами старої лазні та фігарні* під будівництво костелу і монастиря. 11 вересня того ж року полковник дубенської ординації Ян Барановський вніс у магістратські книги записи про передачу і розмежування цього грунту [83, s. 34; 120]. Того ж самого дня відбулося урочисте уведення черниць до нового місця. На той час сповідниці Пресвятої Діви Марії замешкали у будівлях старого саду, який, як відомо, фігурує ще у документах доби князя Василя Острозького [246, с. 1541]. Значна матеріальна підтримка посприяла тому, що вже на 1690 р. тут можна було бачити збудований костел і половину будинку келій. Слід звернути увагу на те, що це був другий монастир сестер кармеліток на території Речі Посполитої (перший діяв на той час у Львові).

У 1702 р. княгиня Теофіла Любомирська, прагнучи забезпечити монастир на майбутнє, зробила запис про річний чинш на його утримання у розмірі 2000 злотих. Цей фундуш було приурочено до завершення будівництва дерев'яних костелу та келій монастиря, які

* З пол. *figarnia* – теплиця, пристосована для вирощування фігових дерев (інжиру). Ця згадка свідчить про те, що на території княжого саду, принаймні, у другій половині XVII ст., займалися культивуванням непритаманних місцевому клімату рослин.

Рис. 263. Монастир кармеліток. Інтер'єр костелу Св. Йосифа. Світлина 1925 р. Автор Генрик Поддембський.

того ж року освятив баківський єпископ Станіслав Беганський. На 1703 р. в обителі проживало 10 сестер. В наступні роки від нащадків фундаторки спільнота одержала свого рибалку з правом вільного вилову риби у дубенських ставах, а також право на вільний вруб у дубенські ліси [120].

Муровані споруди монастиря з'явилися у час коли Дубно належало князю Павлу Сангушку. Не зайвим буде навести один переказ, який потрапив до уваги укладачів книги Дубенсько-Дубовецького монастиря і зауважує цікаві передумови його будівництва. Запис від 1725 р. подає, що князь Павло Сангушко мав певні почуття до настоятельки монастиря, вродливої пани Гошковської. Після смерті своєї дружини він за власний кошт збудував для кармеліток костел і будівлю келій. Крім того, князь начебто особисто їздив у Рим, щоб добитися зняття із Гошковської духовних обітів, але вона на це не погодилася [83, s. 41].

Щоправда, у візитації 1833 р. є запис про те, що це будівництво почала Анастасія Чарнецька в 1721 р. [3, арк.1], а у подальшому воно відбувалося уже за підтримки князя Павла Сангушка [360, s. 87]. У 1741 р. споруда мурованого костелу Святого Йосифа була завершена (рис. 263), будівлю ж кляштору черниці остаточно закінчили пізніше власним коштом [2, арк.1]

Кляштор мав портал, підтримуваний 12-ма колонами з фреско-

Рис. 264. Монастир кармеліток. Світлина близько 1890 р. Автор невідомий. Матеріали відділу історії ДІКЗ м. Дубно.

вим розписом фронтону образами Святого Йосифа і Діви Марії. На першому поверсі розміщувалася кухня, рефектаж, розмовниця, ораторіум та інші колективні приміщення. На другому поверсі уздовж коридору містилося 17 келій, новіціат, зала для відпочинку і чернечі хори. Між костелом і хорами над сходами знаходилась мурована дзвіниця з дерев'яним куполом, покритим гонтом. Костел і кляштор також мали дахи покриті гонтом (рис. 264).

Подвір'я монастиря було оточене зі сходу дерев'яним парканом, а від півдня і заходу – муром. На подвір'ї стояла мурована каплиця на чотирьох колонах із різьбленими образами Ісуса Христа і Діви Марії. Поблизу каплиці знаходився будинок капелана. На захід від монастиря простягалися обширні городи і сади. Зі сходу знаходилася постійна господарська забудова, до якої входили стодоли, стайні, шопи, возовня, шпихлір, колодязь і офіцина для слуг.

Монастир кармеліток був збудований на ділянці північного відрогу. Спочатку вона була досить віддаленою і знаходилась за парканом старого княжого саду. З давніших часів тут проходила дорога до монастиря Чесного Хреста. Ця обставина деякий час обумовлювала фізичну та символічну відокремленість обителі від міського простору. Проте, уже на початок XVIII ст. монастир набув значення орієнтиру для інтеграції північного відрогу в просторово-планувальну структуру Дубна. Дорога до монастиря при цьому перетворилась на вулицю, відому у XVIII ст. під назвами Шляхетська, Замкова

і Панська [62, арк. 51–52], а згодом – Панєнська [289, рис. 10].

Ігор Лозов'юк приводить відомості (на жаль, без посилання на джерела) про те, що кармелітам належало село Знесення, яке в 1756 р. давало монастиреві 1930 злотих прибутку [221, с. 11]. Що ж, якщо це відповідає дійсності, тоді, ймовірно, з монастирем пов'язаний топонім Палестина. Ним колись було названо групу високих надзаплавних терас лівого берега Ікви, неподалік міської лікарні. Село Знесення знаходилось поблизу цього урочища. Тому назва, можливо перенесена, як пам'ять про створення в 1155 р. першого монастиря на горі Кармель в Палестині. Ярослав Пура припускав, що тут могли діяти паломницькі практики [281, с. 74]. У 1792 р. за сприяння подружжя Михайла і Магдалени Любомирських в урочищі Палестина ірландським садівником Діонізієм Міклером було закладено ландшафтний парк [129, s. 201, 202].

Рис. 265. Кармелітки черевичкові з дубенського монастиря. Сестра Ядвіга Зелінська (стоїть) і настоятелька Марцеліна (за іншими відомостями – Антоніна Древновська), які в травні 1890 р. разом з іншими сестрами назавжди покинули монастир. Світлина зроблена у Дубні за день до виїзду. З архіву Краківської провінції кармелітів босих.

Під час археологічних досліджень на подвір'ї монастиря ліворуч від в'їзної брами було закладено розкоп, площею 36 м². У культурному шарі знайдено матеріали XVI – початку XX ст. До об'єктів, що пов'язані з монастирем, належить об'єкт 2. Це – залишки споруди овальної в плані форми, розмірами 3,95×2,7 м. В її заповненні знайдено кераміку і скляний посуд XVIII–XIX ст. Об'єкт було визначено як залишки підвального приміщення наземної споруди [33, с. 27]. Вірогідно, він пов'язаний із розташованим ліворуч від брами капеланським будинком, який згадується в описах монастиря і частково зафіксований на фотознімку кінця XIX ст. (рис. 264).

У 2017 р. під час підготовки перезахоронення решток черниць та благодійників монастиря було обстежено крипти під костелом Св. Йосифа. Серед зруйнованих і пограбованих поховань понад 40 осіб, що знаходилися в безладному стані на долівці крипт, зібрано колекцію предметів християнського благочестя. Серед них виділяються медальйони, на яких зображено рельєфні постаті Святих та пов'язані із ними сюжети. Їхній опис подаємо нижче:

Рис. 266. Медальйони, знайдені у криптах костелу Св. Йосифа серед зруйнованих поховань черниць та благодійників монастиря кармеліток. Роботи автора. Бронза, мідь, лиття. Фонди ДІКЗ м. Дубно AII – 2095–2104.

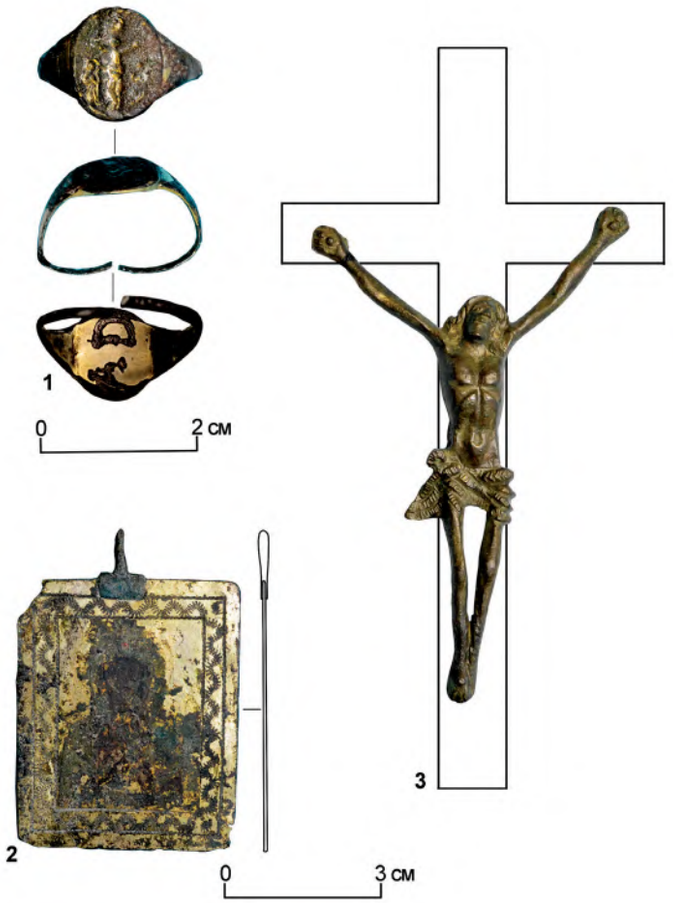

Рис. 267. Знахідки із крипт костелу Св. Йосифа серед зруйнованих поховань черниць та благодійників монастиря кармеліток. Роботи автора. Мідь, бронза, позолота, гравірування. Фонди ДІКЗ м. Дубно AII – 2107–2109.

Медальйон, розмірами 5,2×3,6×0,15 см, форма овальна, вгорі вушко, розміщене перпендикулярно до площини зображення. Лицева сторона: Діва Марія із Ісусом на руках, обоє в коронах, Марія в мафорії, Ісус у хітоні. Внизу напис ROMA. Довкола зображення погано розбірливий напис. Зворотна сторона: Постать Святого Миколая із зігнутими у ліктях руками, що звернуті догори. Над ним зліва два ангели чи святі, які щось йому передають. Внизу зліва у діжці троє дітей, а нижче напис ROMA. По обох сторонах зображення погано розбірливий напис, зліва NICOLAU (рис. 266, 1). Сюжет передає відомий переказ про воскресіння Святим Миколаєм трьох дітей, які були убиті різником і заховані у діжці з метою продажу як м'яса.

Медальйон, розмірами 3,0×2,0×0,15 см з каплеподібним вушком, у якому залишився фрагмент від ланцюжка. Містить двостороннє зображення. Лицева сторона: профіль погруддя Ісуса, довкола напис ALVAT·MUNDI·SAL·NOS. Зворотна сторона: профіль погруддя Діви Марії , довкола напис MATER·SALVATOR· […?] (рис. 266, 5).

Медальйон, розмірами 3,2×2,1×0,15 см. Лицева сторона: Святий Бенедикт з бородою та променистим німбом довкола голови, одягнутий у сутану, лівою рукою тримає велику книгу In folio, правою – хрест. На передньому плані зліва овальний щит із слабо розбірливими деталями. З обох сторін зображення напис: CRUX S·P·BENE. Зворотна сторона: посередині Матір Божа з дитям на колоні, по обох сторонах від якої в колінопреклонених положеннях ченці, по обох сторонах напис [?] DEL·PILAR·DE·ZAR (?) (рис. 266, 9).

Медальйон, діаметром 3,3 см. На лицевій стороні профіль погруддя Ігнатія Лойоли з німбом і напис по колу:

Рис. 268. Кістяк зруйнованого поховання у поховальній ніші у криптах костелу Св. Йосифа. Світлина автора, 2009 р.

S·IGNAT·DE·LOIOL·SOC·IES·F. Зворотна сторона: профіль погруддя Святого Франциска Ксаверія з німбом і напис по колу: S·FRANC·XAVER·SOC·IESV (рис. 266, 2).

Медальйон, розмірами 3,1×2,1×0,1 см із зображенням у профіль погруддя Ігнатія Лойоли. Його голова вкрита беретом, погляд спрямований на св. Хостію, оточену сяянням. Ліва рука тримає розкриту книгу. По обох боках зображення напис: IGNA·DIOS·I. Зворотна сторона: погруднє зображення Святого Франциска Ксаверія у чернечій рясі з короткою бородою і палицею у лівій руці, права рука притиснута до грудей. Напис на обох боках зображення: S·FRANC·XS. На іншому медальйоні на зворотній стороні від Ігнатія Лойоли присутнє зображення Святої Трійці (рис. 266, 8).

Медальйон, розмірами 4,6×3,4×0,15 см. Лицева сторона: Матір Божа в напівоберта з обличчям у фас покрита Мафорієм, тримає на руках Ісуса, який підняв праву руку, ліва нога виступає вперед. Напис з обох боків зображення: DECOR CARMEL. Зворотна сторона: зображення Марії Магдалини у мафорії, яка тримає притиснутий до лівого плеча хрест. На голові терновий вінок, вище голови – німб. Напис по колу: MARIA·MAGDALENA·DE[.?.] (рис. 266, 3).

Медальйон восьмигранної форми, розмірами 3,1×2,0×0,1 см. Лицева сторона: померлий Ісус Христос. Руки складені нижче грудей, очі заплющені, на грудях – параман з хрестиком, на голові терновий вінок, довкола неї – сяйво. По обох сторонах напис: IESUS NAZAR. Зворотна сторона: погруддя у профіль Святого Яна де Мати. Святий зображений у чернечій рясі з хрестом на грудях, має бороду, а над головою – німб. З обох сторін зображення напис: IOAN DE MATHA (рис. 266, 7).

Медальйон, діаметром 2,65 см. Лицева сторона: Бердичівська Богородиця зображена одягнутою у мафорій в банястій короні, позаду якої німб. Тримає на лівій руці дитятко Ісуса у повен зріст, який підняв праву руку злегка догори, у банястій короні позаду якої німб. По колу напис: [.?.] CORONAT·BERDICZOV [.?.]. Зворотна сторона: дві банясті корони (менша і більша), над якими Герб Апостольської столиці – два перехрещені ключі Святого Петра, над якими тіара. По колу зображення напис: PINCEIUUNT GRATIOSA HICTUL CENT PRETIOSA (?) (рис. 266, 4).

Деякі з цих медальйонів, зокрема, виріб із написом ROMA, були відлиті в майстернях Апостольської столиці. Медальйон із написом DECOR CARMEL(O) чітко пов'язаний із вшануванням святині ордену кармеліток, гори Кармель. Аналогії свідчать про те, що знайдена у криптах костелу збірка датується XVIII–XIX ст.*. На світлині 1890 р. видно, як черниці тримають вервиці, до яких прикріплені медальйони, які подібні до вище описаних (рис. 265).

З інших знахідок потрібно згадати мідну позолочену іконку-ладанку із образом Діви Марії (рис. 267, 1), бронзове розп'яття на хрест (рис. 267, 3) та мідний позолочений перстень-печатку. Останній належав духовній особі, яка виконувала адміністративні повноваження, можливо, настоятельниці. На зворотньому боці вигравірувано AD (рис. 267, 1), вірогідно, перші літери її імені та прізвища. В майбутньому, при ретельному дослідженні писемних джерел про життя спільноти монастиря, цілком реально буде відшукати його власницю.

***

Підсумовуючи вище сказане, бачимо, що Дубно було містом монастирів і церков. Тут діяло три православних і два римо-католицьких монастиря**, знаходилося чотири православні церкви та парафіяльний костел. Протягом XVII ст. православні монастирі перейшли до унійного Ордену чину святого Василія Великого. У підпорядкування з'єднаної Церкви потрапили і приходські церкви.

Завдяки князям Острозьким православний осередок Дубна протягом XVI – початку XVII ст. розвинув активну культурно-релігійну діяльність. Усі три православні монастирі були розташовані на островах. Їхня фізична ізольованість від міста була, вочевидь, втіленням давньої традиції існування монастирів, коріння якої сягає часів Давньої Русі. Із зростанням підтримки Римо-католицької Церкви, у Дубні засновуються монастирі бернардинів і кармеліток. Прикметно, що в топографічному відношенні величний монастир бернардинів був розташований в межах міста, позиціонуючи проникнення католицизму в соціальне і планувальне середовище Дубна. Поряд з ним, кармелітський монастир певний час залишався віддаленим від міського простору, однак, згодом перетворився на планувальний орієнтир для розширення забудови міста.

---

* Детальніше про іконографію та культурно-мистецький контекст походження подібних виробів із монастиря бернардинів див.: Гупало В. Релігійні медальйони із поховань у колишньому бернардинському костелі в Дубні на Волині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2014. Вип. 18. С. 291–321.

** До уваги не взято монастир Різдва Богородиці села Страклів, яке в XV–XVIII ст. не належало власникам Дубна і не входило до міської території.

3.4. Планувальна структура, забудова і населення міста

З XVI ст. відзначається суттєве збільшення потужності культурного шару на території Дубна, що свідчить про зростання інтенсивності його заселення. Площа залягання матеріальних решток з цього часу розширюється та фіксується уздовж вулиць Костянтина Острозького, Данила Галицького, Старої, Канторської, Лесі Українки. Найбільша концентрація нашарувань відзначається в східній частині мису, на ділянках навколо Майдану Незалежності, по вул. Кирила і Мефодія, Замковій і Свободи. Такий підйом був пов'язаний з отриманням міського права в 1498 р., що дало поштовх для розвитку торгівлі і ремесел та, як наслідок – зростання притоку населення. Правовий статус з однієї сторони призвів до усталення зовнішніх меж міста, а з другої спричинив подальший динамічний розвиток його внутрішніх соціально-топографічних дільниць.

У XVI–XVIII ст. можна виділити такі компоненти просторово-планувальної організації території Дубна: місто, ринкова площа, замок, передмістя, вулиці, володіння релігійних осередків, юдейська дільниця. Під містом маємо на увазі територію в межах оборонних укріплень. Вважаємо правомірним вживати щодо неї також термін передмістя. Інвентарі Дубна 1723 та 1755 рр. відділяють територію міста від передмість і, описуючи міські вулиці, керуються чіткими маркерами міських меж. Ними служать Луцька брама, Сурмицька брама, замок і монастир кармеліток. Як бачимо, це, передусім, об'єкти оборонного, митного і транспортно-регулюючого характеру. Виняток становить монастир кармеліток, який як маркер міської межі з'явився найпізніше. Фундований подружжям власників Дубна Теофіли-Людвики та Юзефа-Кароля Любомирського в 1688 р., монастир одержав при цьому ділянку давнього княжого саду, який відомий вже з другої половини XVI ст. Однак, на той час княжий сад ще не належав до міської території, тому визначення міської межі з півночі потребує окремої уваги.

У 1614 р. під час оселення у Дубні бернардинів, князь Януш Острозький відвів їм ділянку, що з півночі прилягала до огородженого княжого саду [358, s. 157]. В інвентарі 1723 р. також згадується паркан від саду з домогосподарствами розселених при ньому міщан

[85, s. 15]*. З опису саду 1631 р. дізнаємося, що він разом із житловими і господарськими будівлями був оточений по колу острогом [78, арк. 37]. Трохи більше подробиць вдається почерпнути із угоди 1780 р. між князем Любомирським і дубенським пробощем про обмін ділянками, які дотикались до вулиці Парканської, що вела від міста до монастиря кармеліток. У ній ідеться про те, що князю відходив грунт, межа якого «*перетинала вулицю Парканську прямо по рову*», а вулиця Парканська, як сказано, «*до мосту з міста й до монастиря кармеліток веде*» [61, арк. 1–2 зв.]. Про паркан у тексті угоди не згадується. Це, вірогідно, пов'язано із тим, що його вже на той час не було.

Наявні свідчення вказують на існування лінії укріплень (паркану/острога і рову з мостом), які у давнину перетинали вулицю Парканську і оточували територію північного відрогу мису. Вони також схиляють до думки, що ці споруди виконували функції захисту не тільки міста, а й княжого саду. Пам'ятаємо, що сюди була направлена остання спроба татар захопити Дубно у 1577 р., але їх вдалося зупинити. На планах міста кінця XVIII ст. ми не бачимо жодних позначень рову чи мосту на вулиці до монастиря кармеліток подібно до рубежу поблизу Луцької брами. Не виключено, що причина цього полягає у незначних розмірах рову, який залишився на той час і не потрапив до уваги картографів, або ж він був уже остаточно засипаний.

Після обміну, костельна юридика, що відзначено на плані 1809 р. (рис. 283), охопила ділянку на північній стороні сучасної вулиці Пекарської. Дуже ймовірно, що якраз наявність тут давньої лінії укріплень саду вплинула на збережену до сьогодні планувальну ситуацію вулиць Пекарська і Замкова, які, з'єднуючись, логічно замикають поселенський простір міста із півночі. Таким чином, монастир кармеліток був спочатку локований за межами території міста. Лише під час появи рядової забудови, дорога до нього перетворилась на міську вулицю, що названа в інвентарі 1723 р. Шляхетською, а в люстрації 1755 р., Замковою «*od fosy ku klasztorowi pp. karmelitanek*» [79, арк. 7 зв.]. З цього часу монастир кармеліток набув ознак маркеру міської території з півночі. До його фундації та протягом першої чверті XVIII ст. межа міста тут проходила по лінії паркану княжого саду яку замикали земельні ділянки міщан з північної сторони вулиці Пекарської.

Мешканці міста звалися міщанами, що вживалося також по відношенню до жителів передмість і юридик. Лише номінально до міщан належали також юдеї, оскільки займалися ремеслом і торгівлею, хоча міському уряду вони не підпорядковувалися. З метою вказати на окремішність міських підданих Дубна зафіксовано ужиток щодо них словосполучення «*міщани урядовні*» [243, с. 1284], тобто ті, які перебували під ратушною юрисдикцією на відміну від замкових міщан, монастирських

* Пам'ять про сад та, не виключено, що й самі дерева на той час ще зберігалися завдяки тому, що його територією із забудовою кармелітки послуговувались як фільварком.

і костельних юридичан.

Усі міщани християнського віросповідання, незалежно від майнового статусу, користувались правами гарантованими їм магдебурзьким привілеєм і регулюваними Литовськими статутами. Вони судилися міським урядом, займалися ремісничою і торгівельною діяльністю, засновували цехи, користувалися землею під забудову чи для ведення господарства. Осадження на землі власника міста становило основу залежності міщанина і зобов'язувало його до виконання ряду повинностей, які переважно були грошові, відробіткові і натуральні [187, с. 294–306]. Міщани платили щорічний чинш, який за інвентарем 1631 р. становив 1 злотий і 7½ грошей з волоки [78, арк. 37], а крім того порохового і сторожового – 2 гроші. За інвентарем 1723 р. тарифи сплати чиншу складали 1 злотий і 6 грошів з ділянки та 2 злотих 15 грошів з волоки поля [85, s. 21]. До обов'язків міщан належало також ремонтувати мости і греблі, підтримувати дільниці на міських валах, відбувати зажинки і обжинки на полях або в разі відступу сплатити до замку кошти для найму косаря чи женця. Міщани були зобов'язані виходити із волами чи кіньми на оранку, відбувати толоки. Крім того, цехам, в залежності від спеціалізації, також належало відбути натуральну і відробіткову повинності. Окреме соціальне становище у місті займала шляхта, яка була звільнена від присуду магістратського уряду і підпорядковувалась замковому старості.

В інвентарі 1723 р. права і обов'язки міщан Дубна описані, виходячи з їхнього поділу за релігійною (юдеї, християни), професійною (різники, шевці, ткачі, млинарі та ін.) та топографічною ознакою (міщани міста, передмістя луцького, сурмичани). Окремо інвентарі виділяють парканців і пахолків, службовий статус яких мав деякі особливості та був зумовлений, зокрема, територією проживання. Парканці за інвентарем 1723 р. мешкають біля берегів міста та «*мають грунти мізерні*» тому звільнені від міських поборів і лише платять подимне*. У люстрації 1755 р. платні повинності цієї категорії міщан виглядають дещо суперечливо. Зауважується, що хоч вони і звільнені від міських податків і чиншів на користь замку, але давніми інвентарями призначені платити [79, арк. 10]. Про те, що парканці таки платили чинш, але менший ніж решта міщан свідчить інвентар 1631 р., за яким їм належить віддати 4 гроші литовських та окремо 2 гроші сторожового і порохового [78, арк. 37].

Маючи пільги, щодо сплати чиншу, парканці несли окремі відробіткові повинності на користь замку. Вони насипали, огороджували і направляли на замкових валах коши, скидали з замкових дахів сніг,

* Подимне – грошовий податок на користь держави. Згідно Конституції Варшавського сейму 1629 р. під поняттям «дим» мався на увазі усякий будинок, де мешкають люди. Див : Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст....С. 8.

мили підлоги, виходили до кредансу* упорядковувати столове начиння, дерли зерно на крупу і висівали муку в спіжарні, ставали до двох толок і мусили віджати по дві копи збіжжя від кожного двору на фільварках [79, арк. 10]. Проживаючи поблизу міських парканів, вони мали також дбати про підтримання в належному стані укріплень, до яких підходили їхні ділянки. Джерела знають дві вулиці із назвами Парканська. Перша, як відомо із люстрації 1755 р., «*тягнеться від брами Сурмицької понад ставом до Чернечизни*» [79, арк. 1] і друга, що постає в угоді між князем Любомирським і дубенським пробощем 1780 р. та «*з міста до монастиря пан кармеліток тягнеться*» [61, арк. 1–2 зв.].

Пахолки, як окрема категорія міщан Дубна, з'являються у Розпорядженні власниці міста Теофіли Любомирської із Заславських 1699 р. У ньому йдеться про необхідність підсипати Сурмицьку греблю і влаштувати для пахолків ділянки під забудову. Їхнє оселення тут вважалось оплатою за ті повинності, які вони несли на користь замку. Пахолки також платили чинш та виконували міські роботи [85, s. 33].

Міщани, пов'язані рядом обов'язків на користь міста і замку, мали також деякі винагороди. За окремими розпорядженнями від власників Дубна, їм на весілля орендарі дубенських броварів мали дозволити без оплати викурити горілки із пів-маци збіжжя. Ті ж орендарі броварів кожному цехові раз на рік мали дозволити ситити по чотири відра меду [85, s. 34].

Ринок

Центральним просторово-планувальним осередком міста виступала ринкова площа. З визначенням місцезнаходження ринку була пов'язана розмітка поверхні поселення, яке планувалось перетворити на місто [188, с. 108–110]. Проте, й сам ринок був прив'язаний до особливостей ландшафту та більш давніх розпланувальних компонентів. Його стале розташування протягом XVII–XVIII ст. обумовлював перетин вісей двох старих вуличних напрямків: магістральної вулиці Широка та суто міської, що сполучала парафіяльний костел із синагогою. Розташована поряд із ними ринкова площа, виходячи зі збереженого до сьогодні розпланування Майдану Незалежності, зафіксованого лініями мурованої забудови, займала територію близько 2,5 га. Петро Ричков обчислював її розміри у 3,7 га і визначав як найбільшу в порівнянні з ринковими площами інших міст Волині [290, с. 34, 35]. Вірогідно, що ринкова площа Дубна розширилася внаслідок зростання торгівельного потенціалу міста у часи контрактів, таким чином досягнувши своїх максимальних розмірів на останню чверть XVIII ст.

Необхідним елементом планування ринкової площі у містах

* *Kredens* – у старопол. мові при замках і палацах так називалось приміщення для зберігання столового начиння, тут також перебували слуги, які обслуговували стіл.

Рис. 269. Міський ринок поблизу північної стіни ратуші. Світлина 20-х рр. XX ст. Автор невідомий. Матеріали відділу історії ДІКЗ м. Дубно.

з Магдебурзьким правом була ратуша. У ратуші традиційно засідала міська рада, що складалася із райців, очолюваних бурмістром та відбувався суд, який провадив війт чи ландвійт із лавниками. Практичним завданням райців була оборона прав міщан ратушної юрисдикції та примноження їхньої чисельності [187, с. 182]. До цього належало засвідчення прав власності нерухомості міщан, а при продажу такої – простеження аби нові власники залишалися під зверхністю міського уряду, сплачували податки та виконували міські повинності. На райців покладалася зобов'язанність контролю за мірами та вагами у корчмах і на ринку, дотримання митних тарифів, вчасної сплати орендної платні, засвідчення заповітів, фіксація міських прибутків, підтримання оборонних споруд міста, безпека міщан, соціальна робота, зокрема, опіка над сиротами і вдовами [92, с. 177, 178; 187, с. 182]. Зважаючи на судові розгляди, що відбувалися у ратуші, незмінним її приміщенням була в'язниця, а у ній, нерідко, і знаряддя для тортур.

Писемні відомості про вигляд і розміщення ратуші у XVI ст. невідомі, хоча перші згадки про дубенських війтів датовані 1572 та 1595 роками [243, с. 1271, 1278, 1279]. Урядова (ратушна) площа *(Plateam Praetorialem)* згадана у хроніці, що присвячена запровадженню у Дубні бернардинського монастиря в 1614 р. Тимчасове місце проживання ченців було визначено між княжим садом на півночі, замком на сході

та урядовою площею на півдні [358, s. 157]*. Це дає підстави локалізувати ринкову площу з розташованою на ній будівлею міського уряду на ділянці сучасного Майдану Незалежності на початок XVII ст. Мурована двохповерхова ратуша, що позначена на планах кінця XVIII – початку XIX ст. була збудована так, що її західна сторона виходила на сучасну вулицю Кирила і Мефодія, а південна – на вулицю Данила Галицького і, вірогідно, стояла на місці давнішої споруди у західній частині ринкової площі. Разом із прибудованим до неї від вулиці Кирила і Мефодія рядом одноповерхових крамниць мурована ратуша становила замкнуту будівлю з внутрішнім двором і охоплювала площу близько 5400 м² (рис. 270; 271).

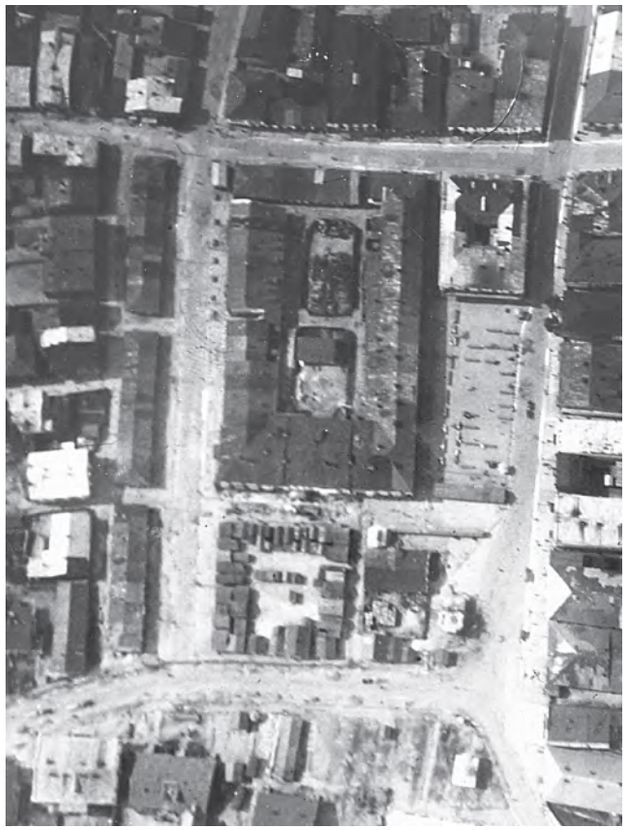

Рис. 270. Ринкова площа із будівлею ратуші посередині з висоти пташиного польоту. Світлина 20-х рр. XX ст. Автор невідомий. Матеріали відділу історії ДІКЗ м. Дубно.

Спогади Юзефа Крашевського відображають планувальну ситуацію дубенського ринку, властиву для першої половини XIX ст. Так, він пише, що Дубно мало ледве декілька мурованих кам'яниць, а ринок оточували старі дерев'яні заїзди, що стояли рядами, з'єднаними між собою, чисельні і брудні [125, s. 22–25]. Генрих Олехнович, який відвідував дубенські контракти в середині XIX ст., описує, що на другому поверсі ратуші знаходилась контрактова зала, яка складалася із двох великих салонів, оточених по-під стінами приїзними крамницями. У цій залі, пише він, цілий день людно і гамірно, як на ярмарку, бо й також ресторація була поруч у сусідніх кімнатах. За контрактовою залою знаходилася велика бальна зала із нішою для оркестру, відділеною бар'єром. Один раз на тиждень у цій залі відбувалися так звані казина, які становили собою розваги із поєднанням азартних ігор і танців. Під час цих забав дами у бальних сукнях не платили за вхід, тоді як чоловіки платили по одному рублю [131, s. 71, 72]. В описі ратуші 1836 р. бігцем згадується про гіпсову ліпнину у цих великих залах [75, арк. 33–39 зв.].

У спогадах Юзефа Крашевського також віднаходимо відомості про те, що у мурованій ратуші посеред ринку містилася зала контрак-

* Переклад документу з латини виконано Вікторією Леньо – викладачем Дубенського медичного коледжу, за що їй складаю щиру подяку.

Рис. 271. Міський ринок і будівля ратуші. Світлина до 1914 р. Автор невідомий. Матеріали відділу історії ДІКЗ м. Дубно.

това [125, s. 22–25]. Зазначені джерела свідчать про те, що пристосовані приміщення для укладення контрактів знаходилися на другому поверсі міської ратуші. А от затверджувалися такі угоди, набуваючи відповідної юридичної сили, у канцелярії офіцини Дубенського замку [112, с. 29, 30]. Ці відомості дозволяють уникнути помилкової атрибуції сучасного Будинку дітей і молоді, як Будинку контрактів. Дану мурована будівлю було зведено біля північної стіни ратуші над вулицею Ринковою (сучасна Кирила і Мефодія) та у першій половині XX ст. вона була знана, як будинок Грінберга (рис. 270). Знаходимо її на планах міста кінця XVIII – початку XIX ст. [289, с. 124, 125], зображеною поруч із ратушею (рис. 45). Перший поверх цієї будівлі був зайнятий приміщеннями для торгівлі, а другий мав якесь громадське призначення, не виключено, як ресторація чи театр*. Однак, для остаточного визначення цього у нашому розпорядженні бракує джерел.

Відомо, що в січні 1784 р. керівник варшавського театру Войтех Богуславський, попри невеликі розміри зали, поставив у Дубні декілька успішних вистав. А в 1785 р. до використання йому було надано вже новий, побудований у місті, великий театральний будинок

* На призначення цієї будівлі як театру у часи Любомирських, де на другому поверсі знаходився великий глядацький зал зі сценою, опосередковано вказує його використання як театру та кінотеатру в кінці XIX – першій половині XX ст. Однак, не виключено, що ці функції другий поверх будівлі став виконувати лише у цей період. Див.: спогади Ігоря Свєшнікова і Анастасії Рафальської / записано Т. Б. Дмитренко. Зошит спогадів відділу історії ДІКЗ м. Дубно. С. 35, 56.

[376, s. 119–120]. Ярослав Коморовський не наводить додаткових відомостей стосовно того, де саме був розміщений цей театр. Не знаємо також чи зі зведенням нового театру, старий втратив своє призначення. Один з цих двох театрів під назвою «Театральний дім, дерев'яний» позначено на плані міста кінця XVIII ст. в межах дитинця старого замку (рис. 45). Можна собі лише уявити особливий смак власників Дубна до сприйняття театральних постановок, якщо місцем для цього вони обирають фактично острівну ділянку, віддалену від міської метушні.

Потрібно відзначити, що в писемних джерелах під 1596 р. згадано також ринок біля Миколаївської церкви, на якому відбувається дізнання про вбивство невідомого чоловіка [190, с. 61]. На жаль, бракує писемних відомостей, щоб охарактеризувати функції цього ринку. Втім, можна сказати, що в XVI ст. це був важливий осередок для життя міської спільноти. На це вказує його розташування біля соборної Миколаївської церкви, а також те, що неподалік нього височіла церква Святого Іллі. Дослідники зауважували, що термін «ринок» вживали щодо будь-якого вільного від забудови простору не економічного, а суто місторозпланувального характеру [290, с. 28]. Зазначений ринок біля соборної церкви слугував місцем збору громади в особливих випадках, таких як судове дізнання. Опитування громади проводив княжий староста Петро Більчинський, але не війт, який у Дубні був, тому що зафіксований під 1595 р. [243, с. 1278, 1279]. Тож ми не маємо підстав стверджувати, що на ринку біля Миколаївської церкви стояла ратуша. Тим більше, що урядова площа згадана під 1614 р. на місці сучасного Майдану Незалежності. Не виключено, що для суспільного життя у Дубні в XVI ст. було два важливих просторових осередки. Перший, обрамлений найстарішими церквами, і другий – з міським урядом. Торгівельне значення мав ринок біля ратуші, оскільки тут традиційно знаходилися контрольовані райцями ваги для зважування товарів. Соціально-економічне значення ринку у східній частині середмістя підтверджується найбільшою потужністю культурних нашарувань XVI–XVIII ст., що, наприклад, на розі вулиць Данила Галицького та Кирила і Мефодія сягають 5,3 м. Вони є яскравим свідченням зосередженості тут міського життя* .

Рис. 272. Шкіряна рукавиця з культурного шару кінця XVI – початку XVII ст. Майдан Незалежності, 3. Розкопки Б. А. Прищепи, 2005 р. Фонди ДІКЗ м. Дубно, кн. 9206/А-1642.

* Шурфування, проведені в 2022 р. на розі вулиць Свободи і Винниченка, тобто на ділянці у периметрі ринку біля Миколаївської церкви, засвідчили відсутність потужного культурного шару XVI ст. (лише окремі знахідки кераміки). Це неодмінно мало

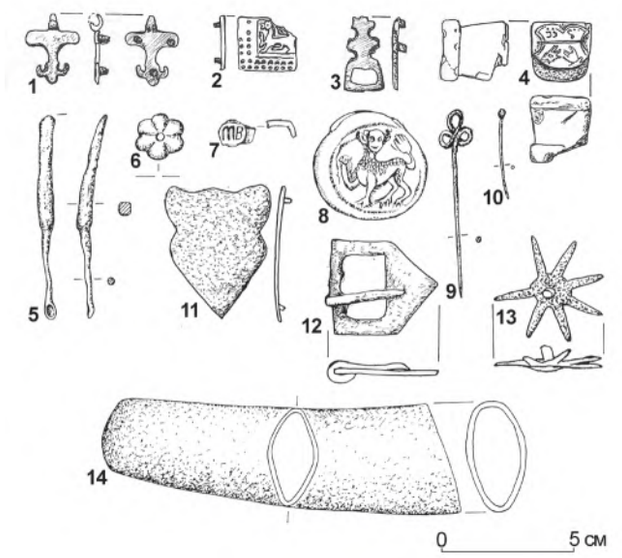

Рис. 273. Індивідуальні знахідки XVI–XVII ст. з розкопів у периметрі ринкової площі. 1–3, 5–14 – Майдан Незалежності, 3; 4 – ріг вул. Кирила і Мефодія та Д. Галицького. Розкопки і рисунок Б. А. Прищепи, 2005–2007 рр.

Рис. 274. Фрагмент посудини зі споруди № 3 з ділянки по вул. Кирила і Мефодія, 18а. Розкопки Б. А. Прищепи, 2006 р. Фонди ДІКЗ м. Дубно, кн. 9350/А-1684.

Археологічні дослідження поблизу ринкової площі

Під час археологічних розкопок на ділянках по периметру ринку було досліджено ряд об'єктів, представлених спорудами житлового і господарського призначення. Тому деякі конструктивні особливості ринкової забудови, а також матеріальну культуру їхніх власників можна проілюструвати на основі конкретних археологічних комплексів.

Будівля № 12 була досліджена поблизу південно-східного кута ринку на ділянці по вул. Замковій, 10 в 2009 р. (рис. 107). Вона мала прямокутний котлован, розмірами 4,4×4,25 м. У нижній частині заповнення зафіксовано сліди зруйнованої печі, а на долівці відкрито уламки спалених дерев'яних конструкцій від перекриття між наземною будівлею та підкліттю. Рештки обшивки виявлено також вздовж стінок котловану.

Вхід до котлована знаходився біля північної стінки у вигляді заглибленого коридору, шириною 1,8 м. Вздовж стінок коридору також виявлено сліди обгорілої дерев'яної обшивки та одну яму від чотирикутного у плані стовпа. Також чотирикутну яму розміром 1,6×1,8 м і завглибшки 1,4 м було викопано біля південної стіни в дні котловану. Окрім фрагментів посуду, в будівлі № 12 виявлено керамічну флягу, уламки мископодібних і коробчастих кахель, декоративні завершення печі, цеглу «пальчатку» товщиною 8 см, бронзову накладку, срібний півгріш Сигізмунда II Августа. Хронологічна атрибуція знахідок дає підстави датувати будівлю другою половиною XVI ст. і визначити її, як одноповерховий житловий будинок

би відбутися, якби у цей час тут знаходилася міська ринкова площа з торгівельними функціями, навколо якої традиційно виникає щільна забудова.

з дерев'яними стінами, що стояв на підкліті і мав кахельну піч. Матеріальний комплекс свідчить про його приналежність заможним мешканцям міста [19, с. 18–20].

На цій самій ділянці було досліджено ***яму № 15***, розміром 1,85×1,6 м і глибиною 1,25 м, вірогідно, господарського призначення. Разом з будівлею № 12 вони можливо належали до одного комплексу міської садиби другої половини XVI ст. Також тут було частково розкопано ***яму № 1***, розміром 4,15×3,4 м, стінки якої простежені на глибину 6,0 м, але дно не зафіксоване (рис. 107). За матеріалами із заповнення яма № 1 датована авторами розкопок другою половиною XVII–XVIII ст., що підтверджується знахідками у ній монет «боратинок». Об'єкт інтерпретовано як залишки колодязя або підвалу [19, 24–26].

На Майдані Незалежності, 3 були досліджені рештки інших споруд XVI–XVIII ст. Частково розкопаним тут був ***об'єкт № 12***, датований кінцем XVI – першою половиною XVII ст., який міг мати житлове призначення. ***Будівля № 7*** була визначена, як залишки погреба XVII–XVIII ст. розміром 4,15×3,2 м (рис. 107). До нього відкрито вхід довжиною 4 м і шириною 1,8–1,9 м, що мав 8 вирізаних у ґрунті східців. Дно зафіксоване на глибині 3,5 м, у кутах виявлено рештки дерев'яних стовпів, ймовірно від обшивки стін [23, с. 16, 17].

Першою половиною XVII ст. датовано ***будівлю № 8***. Від неї залишився прямокутний котлован розміром 3,8×3,1 м. Окрім керамічних виробів з будівлі становлять інтерес знахідки зірочки від шпори (рис. 273, 13), гризла вудил, кінської підкови, окуття осі від воза. Поблизу досліджено черінь печі, діаметром близько 2,5 м, що складався з замощення керамічними виробами, за якими його датовано XVII ст. [23, с. 15, 16, 18].

Найпізніше датування визначене для ***будівлі № 6,*** яка була наземною. В ній виявлено залишки дерев'яних стін у вигляді двох колод діаметром 0,25–0,3 м, що вірогідно слугували нижніми вінцями зруб-

Рис. 275. Кахля зі споруди № 3 з ділянки по вул. Кирила і Мефодія, 18а. Розкопки Б. А. Прищепи, 2006 р. Світлина В. Д. Луца. Фонди ДІКЗ м. Дубно, кн. 11099/А-2074.

Рис. 276. Кахля з будівлі № 4 з ділянки на розі вул. Д. Галицького та Кирила і Мефодія. Розкопки Б. А. Прищепи, 2007 р. Світлина В. Д. Луца. Фонди ДІКЗ м. Дубно, кн. 11097/А-2072.

Рис. 277. Торгова пломба міста Штольберг з культурного шару ділянки на розі вул. Д. Галицького та Кирила і Мефодія. Розкопки Б. А. Прищепи, 2007 р. Фонди ДІКЗ м. Дубно, кн. 9515/А-1701.

ного будинку. Своїми кінцями вони впиралися чи були опущенні у стовп розмірами 0,3×0,18 м у перетині. Північно-східний кінець західної колоди був перев'язаний із колодами, що утворювали поперечну стіну. На підставі керамічних матеріалів та шелягів Яна Казимира будівлю було датовано другою половиною XVII – першою половиною XVIII ст. [23, с. 18, 19].

На двох вищезазначених ділянках виявлено матеріали, які вказують на проживання тут заможних мешканців. До них належать фрагменти кахель XVI–XVIII ст., зокрема, декоративних завершень печей, ручки від скринь, наконечники стріл для лука та арбалета, зірочки від шпори (рис. 273, 13), перстень з монограмою «МВ» (рис. 273, 7), бронзові шпильки (рис. 273, 9, 10), пряжки від пояса (рис. 273, 12), накладні бляшки (рис. 273, 1, 2, 11), наконечник піхов шаблі (рис. 273, 14). Потрібно відзначити також чисельні знахідки фрагментів скляного посуду, віконних шибок і лампад.

На ділянці Майдан Незалежності, 3 виявлено добре збережені шкіряні вироби. З них найбільший інтерес становить рукавиця. Вона знайдена у культурному шарі кінця XVI – початку XVII ст. Має сліди тонких порізів, схожі до яких утворюються внаслідок фехтування холодною зброєю (рис. 272). Рукавиця є унікальною деталлю парадного костюма дубенського шляхтича чи заможного міщанина [23, с. 21–28].

У XVI–XVIII ст. добре обжитим був ріг вул. Кирила і Мефодія та Данила Галицького. Тут виявлено рештки господарських ям, окремі з яких можуть бути визначені як підвали наземних будівель. До таких належить ***яма № 2а***, яка мала розмір 1,4×1,2 м і глибину 0,68 м. В її заповнення входило вугілля, шматки печини, вапняку і фрагменти посуду. Виявлено ряд господарських залізних предметів: окуття лопати, наконечник пешні чи стамески, сокиру. За керамічними виробами яму було датовано кінцем XVI – першою половиною XVII ст. [21, с. 8, 9].

Будівля № 4 на цій же ділянці виявилася рештками підвалу розміром 3,4×3,5 м й глибиною 3,8 м. В її заповненні знайдено посуд і кахлі, які характерні для другої половини XVII–XVIII ст., а також книжну застібку і фрагмент колісчатої шпори. В культурному шарі були знайдені ключ до навісного замка, орнаментовані накладки XVI ст. та товарна пломба німецького міста Штольберг (рис. 277) [21, с. 13, 18].

За 0,05 км на північ від цієї ділянки виявлено сліди заможної забудови по західній стороні ринкової площі на вул. Кирила і Мефодія, 18а. Тут було частково розкопано ***споруду № 3***, яка мала прямокутну форму із заокругленими кутами і розміром дослідженої частини

7×3,5 м. Матеріальний комплекс представлений переважно димленим та полив'яним посудом, коробчастими і мископодібними кахлями, кістяним руків'ям ножа і стінкою полив'яної посудини, яка орнаментована рельєфним зображенням людини в кольчузі (рис. 274). Ці знахідки дозволили датувати рештки будівлі XVII ст. [22, с. 6, 7].

Про усталеність планувальної структури дубенського ринку вже на XVI ст. свідчить поборовий реєстр 1570 р. Згідно нього в Дубні було оподатковано 51 ринковий будинок [135, s. 11]. За реєстром 1576 р. названо 41 власника ринкових будинків. Також в ньому зазначено, що «*доми рынковые роли ни ωгородов не мають*» [114, с. 153, 154]. Як відзначають дослідники, під «ріллею» в поборових реєстрах мається на увазі узагальнююча назва орної землі [145, с. 237, 238]. Відсутність земельних ділянок у власників ринкових будинків вказує на те, що тут володіли нерухомістю, передусім, міські і замкові урядовці, шляхтичі, ремісники й перекупи, які, як правило, не займалися землеробством. Окрім житлового призначення ринкові будинки мали приміщення для зберігання товарів та продовольства. Про це свідчать досліджені погреби та підвали, представлені ***будівлею № 7*** на Майдані Незалежності, 3 [23, с. 16], ***будівлею № 4*** і ***ямою № 2а*** на розі вул. Данила Галицького й Кирила і Мефодія [21, с. 8, 9, 11], а також підкліть у ***будівлі № 12*** по вул. Замкова, 10 [19, с. 17, 18].

Про багаті двори у Дубні є ряд згадок. У 1540 р. стає відомо про двір Миклоша Клоцького – урядника князя Іллі Острозького [338, с. 335]. Урядники князя Василя Острозького – Гнєвош Воронович та Петро Більчинський в другій половині XVI ст. також мали багаті помешкання. В 40-х рр. XVII ст. згадується про двори шляхтича Євстахія Пясецького і війта Мартина Феневича [91, с. 150, 41, 42, 113, 114]. Близько 1673 р. дозвіл збудувати тут будинок отримав новогродський староста Ян Пісочинський [100, с. 64]. У другій половині XVII ст. в Дубні свій будинок мав заможний острозький купець Олександр Дзуса [150, с. 304].

Як свідчать дослідження, вироби дорогого архітектурно-декоративного облаштування будинків, чисельні предмети побуту, деталі одягу, елементи озброєння, зокрема, атрибути пов'язані із шляхетським станом (піхви від шаблі, частина шпори, перстень) зосереджені навколо ринкової площі. Тому можна стверджувати, що тут стояли будинки заможних і впливових мешканців, які мали високий службовий і майновий статус у міській спільноті.

Про спадковість планування ділянок навколо ринкової площі свідчать дослідження проведенні по вул. Кирила і Мефодія, 8–10, поблизу її перетину з вул. Свободи. На ній розкопано заглиблену у давній грунт ***споруду № 2***, датовану XVII ст. [20, с. 13, 14]. Становить інтерес ***споруда № 3***, яка мала збережені залишки дерев'яних конструкцій та цегляної кладки. Від однієї стіни збереглася дошка розміром

1,85×0,3×0,1 м, до якої перпендикулярно примикали декілька менших дощок розмірами 0,9×0,3×0,1 м та 1,2×0,2×0,1 м. Всередині конструкції на одному рівні з дошками виявлено рештки цегляного замощення. Вирізняється ця споруда з-поміж інших за знахідками, серед яких було дев'ять керамічних люльок, з них дві ідентичні, а на одній присутнє клеймо [20, с. 13, 14]. Сумнівно, що всі вони використовувались для власного вжитку, швидше за все, їх тут виготовляли або зберігали для продажу. За типологічними ознаками виявлені люльки були поширені у XVIII ст., що дозволяє датувати споруду № 3 цим же часом.

У ***споруді № 4*** виявлено залишки дерев'яної підлоги та печі, змурованої на глинобитній платформі з цегли-сирцю. Цегла з конструкції печі була переважно випаленою, розміром 28–30×15×5–7 см. Відкриті стіни печі мали довжину 1,6 м і збереглись на висоту 0,5 м. Серед матеріалів у цій споруді виявлено фрагменти 18 екземплярів кахель, уламок люстри, фрагменти люльок та посуду за якими споруду датовано XVIII – початком XIX ст. [20, с. 16, 17]. У ***споруді № 5*** зафіксовано рештки зрубних стін, що збереглися на висоту трьох колод діаметром 0,2 м. Кут зрубу був зафіксований стовпом діаметром 0,32 м. У ***споруді № 6*** виявлено фрагменти кахель та посуду, за якими її датовано XVII – початком XVIII ст. [20, с. 17, 18].

Для усіх досліджених споруд на ділянці по вул. Кирила і Мефодія, 8–10 відмічено однакову орієнтацію стінами за сторонами світу. Це означає, що їхнє розташування було пов'язане з перетином вулиць Кирила і Мефодія та Свободи, які на XVII ст. були чітко окреслені, а, отже, і вся забудова середмістя мала регульований характер строго прив'язаний до вуличного планування навколо ринкової площі.

Вулиці міста, їхня забудова і мешканці

За реєстром 1570 р. у Дубні нараховувалось 239 вуличних будинків [135, s. 11]. Реєстр сплати королівщини 1576 р. із загальної кількості неринкових будинків виділяє різні групи власників будинків за майновою ознакою. Будинків людей, які *«дворища по чверти роли мають»* було 41. Будинків убогих людей, які мають *«за огороды рольи»* було 26. Будинків ремісників *«при домах уличьных огороды мают»*, було 28. Будинків перекупів *«при домєх уличных огороду мают»* було 34. Будинків людей *«в домкахъ убогих огороды мают»*, нараховувалось 57. Всього за реєстром 1576 р. в Дубні зазначено 186 вуличних будинків [114, с. 153–158].

Суттєва різниця в кількості будинків за податковими реєстрами 1570 та 1576 р. пояснюється тим, що по ухваленню побору 1576 р., він збирався за звичною практикою протягом наступного року [317, с. 141]. Тому документ відображає стан Дубна після татарської облоги в березні 1577 р., коли внаслідок бойових дій було спалено передмістя Сурмичі, сильно понищено передмістя за Луцькою брамою, місто зазнало людських і майнових втрат. Внаслідок цієї події частина мешканців просто не змогла сплатити побор і не була внесена у реєстр.

Згідно подимного реєстру 1629 р. у Дубні нараховувалось 448 димів, не рахуючи шляхетські і духовні хати [147, с. 35]. Внаслідок козацько-польської війни ця кількість суттєво скоротилась. Так, на 1651 р., за підрахунками Владимирського-Буданова, Дубно разом з передмістям Сурмичі, без урахування монастирської Волиці на Забрамі, мало 120 будинків [95, с. 481]. На початку найбільшого торгово-культурного розквіту міста на 1775 р. кількість будинків сягала 1127 [193, с. 16].

Окрім житлових будинків в міську та приміську планувальну структуру входили поля і городи. В реєстрі 1570 р. згадується про 157 міських полів і 247 міських городів [135, s. 11]. Ці дані свідчать про високий рівень аграризації міста. Для частини міщан обробіток землі та користування сіножаттями були головним, а для частини, додатковим видом діяльності. Городами у деяких випадках володіли навіть перекупи та ремісники за які вони платили окремий податок. За підрахунками Петра Саса на основі поборових реєстрів 1570 і 1576 рр., сільським господарством в Дубні займалося 81,7 % мешканців [298, с. 147].

У XVI ст. в Дубні вже з'явилися перші назви вулиць. Під 1596 р. згадано про вулицю Шевську [190, с. 58], назва якої пов'язана із групою (можливо, цеховою спілкою) проживаючих тут шевців. За даними реєстру 1576 р. знаходимо у місті чотирьох шевців, однак локалізувати вулицю, на якій вони проживають він не дозволяє [114, с. 155, 156].

Мешканців вулиць навколо ринкової площі найкраще вдається комплексно представити на основі інвентарів міста. Щоправда, виходячи із наявних джерел, ця картина відтворює реалії XVIII ст., хоча дозволяє висувати ретроспективні міркування щодо попередніх століть. Отож, чиї будинки ми бачимо навколо ринку?

Вулиця Ринкова від замку. На вулиці, названій Ринкова перша від замку, яку можемо пов'язати із сучасною вулицею Свободи, в 1723 р. знаходимо 38 ділянок. Невелика частина з них були незаселені і не підпадали під оподаткування. На більшості ділянок проживали їхні господарі. Всього таких нараховувалося 36, причому п'ять з них мали свої домогосподарства на спільній ділянці цвинтаря соборної церкви Святого Миколая. На тому ж цвинтарі мешкав і сам настоятель отець Іван та стояла школа руська. Зважаючи на те, що ці п'ять господарів були неоподатковані на користь власника міста, логічно віднести їх до духовних підданих соборної церкви. Серед міщан-християн також бачимо на цій вулиці ділянку Францишека Крушвицького – сендика* монастиря бернардинів, коваля Лаврентія Фалькевича, кушніра Федо-

* З пол. *syndyk* – посадовець, який захищав майнові права у юридичній площині. У 1732 р. Францишек Крушвицький згадується як ландвійт дубенського магістрату. Див.: Księga wizyt kościoła parafjalnego w Ptyczy powiatu dubieńskiego / wyd. J. Hoffman. *Rocznik Wołyński*. Równe, 1935. T. 4. S. 172.

ра Чуйки, Андрія Пархомовича зі швагром ткачем.

23 ділянки на вулиці Ринковій від замку належали юдеям. Серед них кушнір і шапочник Іцько, цирюльник Абрамко, аптекар Давидко (володів трьома ділянками), золотарник Мошко, цирюльник Борух, цирюльник Мотис з крамарем Давидком, Лейба Ловзюк володів ділянкою по маляру Андрію, мечник* Гирш Зелькович [85, s. 3, 4].

Вулиця Ринкова. Під назвою Ринкова в інвентарі 1723 р. знаходимо ще одну вулицю, яка виходила до великої синагоги, що дозволяє ідентифікувати її із сучасною вулицею Кирала і Мефодія. Тут виокремлено 76 ділянок, з яких лише 13-ма володіли християни, решта належала юдеям. Із споруд громадського призначення на цій вулиці стояла велика синагога, друга кагалова школа на квачовщизні**, недалеко від неї будинок рабина і будинок кантора та ще одна юдейська школа на половині ділянки дітей Шломи Гитки. За професійним розподілом юдеїв цієї вулиці представляли Хаїм – син кушніра Пейсаха, крамарі Берко і Год Шайович, а також шкляр Йося. Крім того на цій вулиці стояли юдейські ятки*** з дванадцятьма вікнами і двома будками перед ними.

До ремісників християнського віросповідання належали замковий коваль Павло, замковий бондар Данило, швець Ярема, ткач Антоній Михалевський. З люстрації 1755 р. через втрачені перші аркуші, на жаль, не вдається повністю простежити всіх мешканців ринку. Однак, навіть зі збереженого фрагменту стає зрозуміло, що більшість міщан тут становили юдеї, значна частина яких була шинкарями. Крім того, на південній стороні ринку мешкав мостовничий Борух Якубович, а на східній – золотарник Шара Давидович [79, арк. 1].

Уявити окремих міщан, які вели торгівлю на ринковій площі можна на прикладі дружини Левка Хребтуна, Катерини. В 1674 р. Катерина мала комору на ринковій площі, де зберігалася сіль, позичала гроші юдеям, а у своєму заповіті розподілила між чоловіком та дітьми чотири воли, чотири корови і окремо дві корови з телятками, бика-озимка, білу кобилу з лошам, коня, 14 овець, чотири свині, два вулики бджіл [149, с. 180, 185, 205].

Вулиця Широка. Головна вулиця міста і водночас магістральна, яка сполучала шляхи на Луцьк, Острог і Кременець називалась здавна Широкою. Вона починалася від Луцької брами, виходила на ринкову площу і далі спускалась до Сурмицької брами. Від Луцької брами на розі вулиць (ймовірно, сучасних Франка і Галицького) стояв будинок, який в 1650 р., міщанка Регіна Матяшова Сокальська

* Зброяр

** Ґрунт під назвою ***квачовщизна***, ймовірно, належав юдейському кагалові після того, як в 1698 р. Марина Квачувна Василова записала йому свій ґрунт «від ставу». Див.: ЦДІАУ у м. Київ, ф. 33 Дубенський городовий магістрат, оп. 1, спр. 12. Актова книга 1695–1703 рр., арк. 66.

*** Дав. *jatka* – крамниця, призначена для продажу м'ясної продукції чи іншого продовольства, розташована, як правило, поблизу ринкової площі.

заповіла своїм синам і чоловіку. У заповіті сказано, що будинок знаходився поблизу польського шпиталю [149, с. 284]. Цей шпиталь згадується в інвентарі 1723 р. під назвою *шпиталю отців бернардинів*, що вказує на опіку ним ченцями поруч розташованого монастиря [85, s. 4]. За шпиталем у напрямку до ринкової площі перераховані ділянки міщан християнського віросповідання. Серед власників за професійною ознакою тут виділялися ділянки по кушніру Івану Горбачу, вдови ткача Стефана, ткача Івана Жорнівця, ткача Яна Дахневича, вдови ткача Андрія, ткача Петра Хоміцького, ткача Казимира Михалевського, ткача Дениса Микитчука.

Між ділянками Хоміцького і Михалевського стояв шпиталь руський. Про нього згадується раніше під 1667 р. [71, арк. 419]. Розташування цього об'єкту уточнює люстрація 1755 р., згідно якої він названий шпиталем руським Св. Миколая [79, арк. 6], що дає підстави пов'язати його із соборною церквою і поміщати на сучасній вулиці Данила Галицького на відрізку між Винниченка і Лисенка. За цим шпиталем по наближенню до ринкової площі відчутно зростала кількість ділянок, які належали міщанам-юдеям. Серед них виділялися ділянки лікаря Маєра і Янкеля, батько якого був лікарем*, а також кравця Нахима. Із християн слід відмітити зброярів *(miecznika)* Антонія і Леонтія Міхневичів, ділянку коваля Хоми Єрмака. Ділянкою по третьому зброяру, володів юдей Ізраель Церулік [85, s. 5].

За люстрацією 1755 р. на Широкій по південній стороні починаючи від ринку знаходилися переважно юдейські будинки. Серед них можна відзначити будинки футерників** Елі і Мануса, золотарника Давида, ювеліра*** Бейниша, кравця Овшира, школьника Рувина. З християн по цій стороні проживали троє слюсарів: Федір Ярмолович, Ян та Войтех Котковський. По північній стороні вулиці від сторони ринку знаходимо будинки цирюльника Арона, купця Мошка, а ближче до монастиря бернардинів котляра**** Зиндера. Перед самою Луцькою брамою стояла кордигардія для військових. Про розміри розташованих на вулиці Широкій земельних ділянок можна скласти приблизне уявлення. Одна з них в 1757 р. мала в ширину шість сажнів два лікті, а в довжину 22 сажні, що складає близько 0,06 га. До неї належав будинок та півґрунту коло нього [73, арк. 37, 43 зв.].

На цій вулиці знаходився двір королівського ротмістра Костянтина Чечеля-Новоселецького, пізніше знищений пожежою. Ділянку, на якій він стояв, шляхтич в 1688 р. заповів своїй дружині [149, с. 403].

У Розпорядженні княгині Теофіли Любомирської із Заславських

* Можливо й аптекарі.

** З пол. *futerkowy* – зроблений з хутра. Ремісники, які займалися обробкою хутра і виготовленням з нього виробів.

*** З пол. *jubilerz* – ремісник, який займається виготовленням прикрас з коштовних металів і каміння, а також який продає такі вироби.

**** *Котляр* – ремісник, який виготовляє з металу котли і кастрюлі.

1699 р. вулиця Широка названа вулицею ***Від Луцька***, яку наказувалось забрукувати. Відтак це була перша брукована вулиця міста, що й не дивно, зважаючи на її важливе транспортне значення. В тому ж документі згадується, що пивниці під цією вулицею пообвалювались, тому надалі княгиня наказувала будувати їх за будинками до городів [92, с. 179]. Чи не маємо ми тут найдавніше свідчення про будівництво погребів, які спричиняли провалля ґрунту по головній вулиці? Провали таких споруд періодично трапляються до сьогоднішнього часу і нерідко хибно приймаються за фрагменти протяжних ходів під містом. Відомо, що деякі з них збереглися під вул. Данила Галицького [275, с. 103–110].

Вулиця Чернецька. Вона ж ***вулиця від Чернешчизни*** та ***Жидівська.*** Під назвою Чернецька вперше згадується в листі князя Василя Острозького 1604 р., у якому йдеться про межі міського ґрунту Спасівського монастиря [243, с. 1282–1283]. В 1723 р. знаходимо її під назвою Вулиця від Чернешчизни [85, s. 9]. В 1755 р. вона названа як ***Жидівська від вулиці Парканської до Черничизни і брами Луцької.*** У більшості своєї протяжності ця вулиця чітко співвідноситься із сучасною вулицею Старою*, хоча згадка її розширеної назви 1755 р. свідчить про те, що принаймні у цей час під назвою Жидівська розумівся також відрізок сучасної вул. Івана Франка, що виходив до Луцької брами. Вулиця починалася від довгого мосту на передмістя Сурмичі. В 1699 р. княгиня Теофіла Любомирська видала наказ збудувати на цьому місці нову браму [92, с. 178].

Зміна протягом століть назви цієї вулиці пов'язана із тим, що на протилежних її частинах проживали дві групи населення: християни та юдеї. Близько половини перших належали до підданих юридики Спасівського монастиря, яка починалася від кута дзвіниці Іллінської церкви, а другі – до юдейського кагалу. Структурі та мешканцям монастирської юридики присвячено окремий підрозділ. Тоді як зараз зупинимось на християнах, власниках ділянок цієї вулиці, які були підпорядковані міському уряду та юдеях.

Під 1723 р. тут згадано поруч ділянки по Мартину Скрипці та вдови Стефанихи Пихольчучки з сином музикою, а крім них скрипаля Костянтина Киріяненка та Нестора Цимбалісти**. Це свідчить про проживання на цій вулиці чотирьох музикантів, які, вочевидь, були знайомі та, не виключено, складали невеликий колектив, який грав разом. Бачимо тут також замкових ремісників, а саме пічкаря Дмитра і бондаря Мартина, дізнаємося, що в раніший час тут мав ділянку муляр Ярмола, якою в нинішній час володів пахолок Колядка. Можливо по тому самому муляру, або ж по якомусь іншому, ділянку на цій вулиці мав Хвесько Самсонюк. Дві ділянки тут належали кушнірам

* Перейменування вулиці на Стару відбулося за часів Російської імперії.

** З пол. *cymbał* – музичний інструмент, який складався з резонуючої коробки і натягнутими на неї струнами. Або ж у значенні дзвін.

Грицьку Матвійчуку та Івану Сиротюку, дві – шевцям Андрію Силці і Данилу Гацику, одна – ткачу Павлу Шемпловському, одна – Василю, сину пічкаря Ярмоли.

За професійним розподілом на цій вулиці проживали наступні міщани-юдеї: воскобійник Хаїм, кравці Янкель та Нісан, шаповал Хаїм Маркевич, пекарі Фалько і Гецьо, Шлома, який продавав перники*, фурман Янкель. Неподалік великої синагоги знаходився ґрунт Лейзора Варковецького, яким той володів після Еллі Аптекаря.

За люстрацією 1755 р. на Жидівській було 102 ділянки, які належали міщанам-юдеям, з яких 20 були пусті. Міщани-християни були власниками 34 ділянок, у тому числі трьох пустих. За професійною ознакою серед християн тут виділялося чотири жовніри: Ян Жорнівський, Антоній Пацкевич, Миколай Рудакевич і Лукаш Юнаковський. Крім того на цій вулиці проживав маляр пан Ян Пясецький, книгар Томаш Станкевич, столяр Петро, кушніри Міхал Білоус і Казимир Стрелецький, слюсар Захаріуш Кам'янобродський, бондар Ярема.

Окремо варто відзначити проживання на цій вулиці звільненого від податків містра, ім'я якого не згадується [79, арк. 4]. Містрами, як відомо, називали катів, які виконували смертні вироки міського суду, проводили тортури чи здійснювали покарання. Тривалий час існували сумніви, щодо наявності у Дубні ката. Однак, як показав Андрій Заяць, на Волині в XVI–XVII ст. кати були не тільки у великих, але й у малих містах. Він же приводить відомості, що ще в 1610 р. у Дубні до рук ката за крадіжку був відданий Грицько Воронович [187, с. 211–213]. Тому зараз на це питання можна дати ствердну відповідь. Траплялися періоди коли професійного ката у місті не було. Тоді доводилося користуватися послугами катів сусідніх міст або ж залучати некваліфікованих у цьому ремеслі осіб. Подекуди це призводило до фатальних ускладнень під час страти, зокрема коли такому випадковому катові не вдавалося з першого разу відтяти злочинцю голову**.

Юдеїв-ремісників на цій вулиці представляли золотарі Урин та Іцко, пергаменники Берко і Лахман, аптекарі Лович та Пейсах, кравці Цаль та Абрамко, кушніри Ізруль Рувинович, Беня, Лейба і Шмуїл, воскобійник Шлома, пекарі Йосьо Кременецький і Зельман, панчішник Лейба, шклярі Мошко Менделович і Шмарий. Крім того тут проживали крамарі Лахман і Йосьо, музикант Юдко, басист*** Йосьо Цимбалістий. На 1755 р. на Жидівській згадуються дві синагоги, у тому числі велика, неподалік якої стояв будинок дубенського равина, а та-

* З пол. *piernik* – пряник, зроблений із тіста, що замішане на меді і корінцях (прянощах), звідси piernikarz – у значенні цукерник.

** Див. про випадок 1719 р. опубліков.: Сецинский Е. / перекл. з пол. д-р Антоній Й. Роллє. Исторический рассказ из прошлого столетия. *Волынь.* 1889. № 20–23; Пшеничний Ю. Випадки злочину і покарання з історії міста Дубна. *Острозький краєзнавчий збірник.* Острог, 2012. Вип. 5. С. 58–60.

*** З пол. *basista* – співак басом, або гравець на басі.

кож проживали особи пов'язані із навчанням і богослужінням. До них належав кантор Мендель, школьники Давид і Йозеф [79, арк. 3–5 зв.].

Вулиця Парканська. Під 1723 р. вона описана під назвою ***Паркан другий від ставу***. В люстрації 1755 р. назва цієї вулиці дає краще уявлення про її розташування: ***Вулиця Парканська, що тягнеться від Сурмицької брами понад ставом.*** Таким чином цю вулицю можна ідентифікувати з напрямом сучасних вулиць Канторської*, Шолома Алейхема і Лесі Українки, що не заперечують також плани міста кінця XVIII – початку XIX ст., згідно яких, вулиця південніше сучасної Старої утворювала найближчу вулицю до Сурмицького ставу (рис. 45; 51).

Назва вулиці зумовлена її проходженням уздовж давньої оборонної лінії, протяжність та характер укріплень якої досі лишаються невизначеними. Однак можна припускати, що зі сторони згаданого ставу ці укріплення становили собою паркан з дерев'яних стовпів, виставлених по краю терасованого, можливо підсипаного до форми валу, схилу. При наближені до західного оборонного рубежу цей паркан повертав і підходив до Луцької брами. Про його наявність тут відомо із Розпорядження княгині Теофіли Любомирської 1699 р. та суперечки близько 1725 р. між магістратом і духовною адміністрацією Спасівського монастиря [80, арк. 109]. Немає підстав вважати, що лінія укріплень від Сурмицького ставу принципово відрізнялася чи була досконалішою ніж та, яка документально зафіксована поблизу мурованої брами. Частина міщан, які проживали по цій вулиці потрапляла в окрему категорію так званих парканців, чиї ґрунти були обмежені лінією оборонних споруд. Це відбивалося на розмірах їхніх ділянок та спричинило до введення магістратом деяких пільгових положень щодо оподаткування.

Міщани-юдеї на цій вулиці за інвентарем 1723 р. займали 27 ділянок. За професійною ознакою серед них виділялися золотар Якуб, кравець Мотя, швець Гицько, табачник Шлома, різники Лемцьо, Маєр, Айзек, Елла, а також проживала вдова різника Нахима. Крім того тут мешкали представники таких рідкісних професій як пергаменник** Іцько та конвісар*** Завель. З виробничих споруд на Парканській знаходилась різницька шопа жида Мануса, три броварі із солодовнями та іншими будівлями Мордухая Віленського, Абрама Єрмусовича, Нісі Мощаницького. Тут були розташовані князівський бровар і винниця, яка перебувала в оренді, а також шпихлір для зберігання горілки. З інших споруд на цій вулиці стояв юдейський кагальний шпиталь і лазня. Ця щільна юдейська житлова, виробнича і громадська забудова, що описана в розділі *Жиди, які від ставу в Парканї мешкают* була зосереджена навколо східного кінця вулиці та у районі великої синагоги.

* Походження назви пов'язане не з конторою, а з кантором – головним співцем в синагозі. Назва вулиці на Конторську була змінена у радянський час.

** В оригіналі *pargamienik*. Від старопол. *pargamin* – пергамент.

*** В оригіналі пол. *konwisarz* – ремісник, який займається литтям металевих виробів, зокрема з олова, свинцю і цинку. Також людвисар.

У західному напрямку, ближче до юридики Спасівського монастиря, на Парканській проживала значна кількість міщан-християн. Тут їм належало 26 ділянок, з яких сім стояли необжиті. Ремісників представляли вісім шевців – Ігнат Костенко, Петро Данилович, Павло, Іван, Ничипор, Степан Сопіла, Савка Капустенко, Процько Добритник, а крім них ще одна шевцева вдова Петрусиха і дві пусті ділянки по шевцях Антонію та Гуньці. Значно поступалися їм у кількості представники інших професій. Це шаповал Шимко, тесля Дмитро, ткач Василь, воскобійник Матіяш Рудловський, броварник Ян. На цій вулиці проживали два замкові жовніри: Матвій Соколовський і Войтех, а також стояв двір пана (шляхтича?) Котірка (?), на ділянці, якою він володів по шевцю Остапу [85, s. 16].

За люстрацією 1755 р. на Парканській перераховано 111 ділянок, що майже удвічі більше ніж в 1723 р. і може свідчити про активну розбудову цієї частини міста та неабиякий приріст населення. За списком тут так само спостерігається значна зосередженість юдейського населення у східній частині вулиці ближче до Сурмицької брами. Тут згадано п'ять броварів, які належали юдеям і один замковий, а також кагальний шпиталь, різницю і школу. Всього на зазначений рік юдеї на Парканській володіли 63 ділянками. За професійним розподілом серед них були три кравці: Янкель, Борух Качка, Шавель Бендетов та три кушніри: Занвель, Єсьо Хлавнік, Йона, а також пекар Мендель, шинкарі Мошко Шейнехович та Єко Гіршович, різник Гойша, токар* Озар, інтролігатор** Гейвра, шкільник Давид, фурман Абрамко Гулін, золотар Берко, бакалавр*** Берко Файфеловий, купець Йосьо Йовелович, крохмальник Абрамко Постемко, фуляр**** Шмарих Хаймовичів. Згаданий тут також Зельман Фігляр*****, що з огляду на його прізвисько міг бути гумористом і складати сатиричні оповіді. Так само до міщан, які займалися власною справою, вірогідно, потрібно відносити Берка Муковоза і Кільмана Кушніра.

З християн-ремісників на вулиці Парканській на 1755 р., так само як і раніше найбільше було шевців – вісім. До них належали Тиміш П'яткович, Іван Капустенко, Тарас Базилевич, Тимко Пузинка, Тиміш Буняк, Антоній Мацейський, Зінько Зайко і Ян Шмигельський. Крім шевців тут проживали бондар Антоній, кушніри Семен Пащук, Гри-

* З пол. *tokarz* – ремісник, який обробляє дерев'яні чи металеві вироби на токарному верстаті.

** З пол. *introligator* – ремісник, який займається виготовленням оправ до книг.

*** З пол. *bakalarz* – вчитель.

**** З пол. *fular* – тонка і легка тканина з шовку чи напівшовку або хустина виготовлена з такої тканини. Звідси *fularz* – той, хто займався виготовленням чи продажем таких тканин.

***** З пол. *figlarz* має багато значень від гультяя, лайдаки, нікчеми до сатирика і блазня.

горій Скоробогатий* та, ймовірно, Габриель Кушнір, коваль Василій Яровецький. Згаданий також Іван Пекар і Ничипор Різник, прізвиська яких, швидше за все, вказують на професію. Проживали тут і службові особи, зокрема ставничий Ян Кульчицький, капрал Кирля, вдова жовніра Шимоновича та поручник Схенгвич [79, арк. 1—2зв.].

Вулиця Красна. Від вулиці Парканської поблизу юридики Спасівського монастиря відходила вулиця, яка згадується лише в люстрації 1755 р. під назвою Красна. Беручи до уваги, що на цій вулиці описано 27 ділянок, на яких знаходилися домогосподарства міщан, можна стверджувати, що вона була відносно короткою. Можливо ця вулиця спускалась до ставу від дзвіниці Іллінської церкви і відмежовувала духовну юридику чи навіть сягала вулиці Широкої. У будь-якому випадку її положення пов'язане зі згаданою юридикою. На Красній знаходилися ділянки юдеїв та християн, які ділили її ледь не порівну, охоплюючи відповідно 13 і 14 ділянок. Серед юдеїв тут слід відзначити шинкарів Мошка сина Гершковича і Ізраеля Чернечизного, а також пекаря Янкеля Понтіва. Із прізвиськами, що, ймовірно, вказують на професію тут зазначені Аурум Різник, Шлома Різник і Мануель Кушнір. З християн на Красній проживали два жовніри Жуковецький і Ян Гембаровський, а також гончар, який «*дає кахлі до замку*» [79, арк. 3].

Вулиця Шляхетська. В інвентарі 1723 р. згадується як Вулиця від замку, що називається Шляхетська. На ній зазначено 43 ділянки дубенських міщан, на більшості з яких знаходилися їхні домогосподарства, а 14 ділянок зазначені як порожні. Житлові будівлі на 12 ділянках зафіксовані під назвою дворек чи двір (dworek/dwor), що вказує як на певні архітектурні особливості будівель, так і на високий майновий та соціальний статус їхніх власників**. Власниками дворів на цій вулиці були пан губернатор (міський урядник князя) та якийсь пан Аксак. Дворками володіли пан писар дубенських провентів***, пани Вільчинські, пан Рогоза, пан Укринський, пан Стрешковський – дубенський війт, пані Бурлецина****, пан Севрук, пан Жолкевський, пан Січинський, а також один дворек належав бернардинам по пану Уханському. Коваль Григорій володів тут ділянкою, яка раніше належала міському писару Курочці [85, s. 11—13]. Павло Курочка відомий через скандальну справу укладення заповіту королівського ротмістра, який він записав не з уст помираючого, а від третьої особи. Зробивши відповідне зізнання про це, міський писар несподівано захворів і помер, уклавши в 1696 р. свій власний заповіт [149, с. 69].

* Григорій Скоробогатий у 1732 р. згадується як бурмістр дубенського магістрату. Див: Księga wizyt kościoła parafjalnego w Ptyczy... s. 172.

** Згідно словника Дорошевського, дворек – це найчастіше одноповерхова будівля з прибудованим до неї ґанком, а двір – велика житлова будівля з багатьма кімнатами, також з ґанком, часто на мурованому фундаменті.

*** Писар провентовий – урядник власника міста, який відповідав за фіксацію прибутків із земських володінь. Від старопол. *prowent* – прибуток.

**** Пані Маріанна Бурлецина, як посесорка села Повчі, фігурує у справі Луцького гродського суду 1720 р. Разом із міським урядником Казимиром Слівінським вони звинувачуються архімандритом дубенських монастирів Огурцевичем у тому, що захопили монастирський ґрунт Закоп Здановський під Чернецькою греблею, а також забороняють монастирю користуватись давнім правом вільного врубу у Повчанські ліси. Оп. за: Митрополичий архів у Варшаві. Архів Почаївської лаври, спр. № 237. Фонди ДІКЗ м. Дубно. Картотека І. Д. Лозов'юка, кн. 10559 / ІІІ-Д 5152.

Рис. 278. Палац Дуніних-Карвіцьких. Світлина після 1920 р. Автор невідомий. Опубліковано Р. Афтаназі.

Вільні ділянки на Шляхетській належали пану Францішеку Крушвицькому, пану Вільчопольському, пану Дофгерту, пану Русицькому, пану Курекуші, пану Кам'яногорському, а також двом духовним особам. Всі ці власники були вихідцями з шляхетської верстви населення, що й зумовило появу найдавніше відомої назви цієї вулиці. Під 1799 р. вона згадується ще під назвою Панська [62, s. 52], що також відображає відповідний соціальний статус більшості її мешканців.

Міщан-юдеїв на 1723 р. тут практично не проживало за винятком трьох власників: Лейби Каменського по дітях Яна Слюсара, Пейсаха Йозефа і Мордухая Шкляра. Серед міщан християнського віросповідання за професійною ознакою тут зазначені коваль Павло Киріяненко, кравець Ян Войцехович, ткачі Василій Шафранський, Антон Жорновець і Миколай Губочка, сідляр Степан Очеретович і коваль Григорій.

В люстрації 1755 р. ця сама вулиця названа ***Замковою від фоси до монастиря кармеліток***. Серед власників двориків на цей рік бачимо тут пана Дортмана – полковника регіменту Острозької ординації і коменданта замку генерала пана Шульца, який займав цю посаду перед Дортманом. А крім них також панів Завужчинського, Мисловського, Собіжчанського, Соколовського, Кемпінського Цукерника. Далі йшли ділянки монастиря кармеліток, окремі з яких знаходилися в оренді у парафіяльного костелу і настоятеля соборної Миколаївської церкви. Також на цій вулиці знаходилася скарбова бляхарня.

На Шляхетській під кінець XVIII ст. свій палацик побудував власник Мізоча Кшиштоф Дунін-Карвіцький. Він займав ділянку тераси, що прилягає до рову від північного бастіону замку та слугував родині резиденцією на час проведення контрактів. На початку XIX ст., господарями палацика стають володільці Млинова – графи Ходкевичі [355, s. 111]. Будівля зафіксована на деяких знімках після Першої сві-

тової війни (рис. 278).

Окремо описані ділянки на стороні від Замкової, як зазначено, лежали від Горбачина понад болотом. Це уточнення дозволяє вбачати в цьому відгалуженні напрямок вулиці, пізніше відомої як Пекарська. Тут згадані ділянки двох жовнірів: Малиновського та Юзефа Поляке-вича, муляра Котка та тюремного наглядача Кузьми Горанцовського.

Вулиця від бернардинів до замку. В інвентарі 1723 р. – це вулиця, що об'єднувала в єдину вісь сучасні вулиці князя Острозького і Тараса Бульби до рогу з вулицею Винниченка. В люстрації 1755 р. вона названа ***Шляхетською, яка веде від костелу фарного до бернардинів***. Під 1811 р. знаходимо її із назвою ***Замкова*** [62, s. 110]. Цей факт показує наскільки нестабільними могли бути назви деяких вулиць у Дубні, коли одна з них переходила до іншої.

Як видно із інвентаря 1723 р., цю вулицю також можна вважати елітною, оскільки на ній знаходилася значна кількість дворів і двориків, що належали представникам міської знаті. Серед власників 19 розташованих на ній дворів, бачимо стольника пана Яловицького, пана Конєцпольського, пана Лєдуховського, пана Воланського, пана Гілявського та інших. Прізвища тих самих власників Яловицького, Воланського та Гілявського знаходимо в люстрації 1755 р. Зокрема зауважується, що Гілявський переписав свою ділянку на парафіяльний костел, про що є відомості із візитацій костелу. Це була земельна ділянка разом з будинком, що першопочатково належала замковому пахолку Василю Цибульському, який за борги передав її Петру Гілявському, а той відписав костелу. В 1748 р. цю передачу підтвердив син Петра, Михайло Гілявський [62, s. 25].

На цій вулиці знаходився адміністративно-господарський осередок парафіяльного костелу. Більш детально про його склад йдеться окремо. Тут лише зауважимо, що він вміщав будівлю костелу, який на 1723 р. зберігав свою давню посвяту на честь святого Андрія, плебанію з господарськими будівлями, школою і шпиталем. Серед мешканців вулиці за професійною ознакою згадуються музикант Войтех Цибульський, кушнір Йозеф Друхневич, ткач Йозеф Лесницький, жовнір Стефан Гороховський [79, арк. 7].

Вулиця Чорна або Сіра. Згадується в описі просторового розташування плебанії парафіяльного костелу 1816 р. У ньому йдеться про те, що плебанія знаходиться між вулицею від монастиря бернардинів та вулицею, що називається Чорна або Сіра [62, s. 127, 128]. Відповідно до сучасних назв, це вулиці князя Острозького та Скарбова.

Таким чином можна припускати, що вулиця Чорна або Сіра з'явилася внаслідок окреслення у цій частині міста меж католицької плебанії, а також щоб відділити її територію від парафіяльної юридики. Це узагальнено дозволяє встановити і характер її забудови: північна сторона була зайнята домогосподарствами парафіяльних підданих, а південна – адміністративно-господарською забудовою власне плебанії. В міських інвентарях згадки про цю вулицю відсутні, ймовірно, через її фактичне підпорядкування духовному осередку.

Вулиця Микільська. Згадується у люстрації 1755 р., як така, що починається від ринку і тягнеться до монастиря бернардинів. На цій вулиці знаходилось 13 ділянок християн, а крім того окремо лежав грунт Миколаївської соборної церкви і її настоятеля. За професійною ознакою серед них виділялися стельмах Степан Нешечебний, годинниковий майстер (цегармістр) Ян Котович, жовнір Степан Соколовський. Міщани-юдеї на цій вулиці мали 10 ділянок, серед них лише Манашко виділявся за професійною ознакою, як крамар. Окремо тут згаданий ще ґрунт, належний до пробоства [79, арк. 6 зв. – 7]. У візитаційних книгах дубенського костелу будь-які свідчення про нього відсутні. В інвентарі 1723 р. вулиця Микільська не згадується окремо, а власники ділянок на ній описані у продовження вулиці Ринкової від замку.

Вулиця Нова монастирська. Бігцем згадана в описах міських володінь монастиря бернардинів. В 1705 р. їхній ґрунт під назвою *plac konwenski* займав територію між садовим муром і вулицею Новою Монастирською. В 1803 р. на ньому стояло 5 хат монастирських людей [358, s. 139, 159]. Під забудову монастирським підданим було виділено смугу ґрунту у східній частині саду, де вона позначена на плані кінця XVIII – початку XIX ст. Таким чином, невелика вулиця Нова монастирська відповідає сучасній вулиці Винниченка на відтинку між вулицями Данила Галицького і Тараса Бульби.

Підзамче. Виділене, як окрема невелика територія проживання міщан. Розташування Підзамча в інвентарі 1723 р. після опису вулиці Чернецької та перед вулицею Шляхетською дозволяє припускати, що ця соціально-просторова дільниця знаходилась перед замком князів Острозьких, тобто у східній стороні від ринку. Тут перераховано дві пусті ділянки Мошка Шивчиннего і шевця Івана Куліка, три забудовані ділянки вдови Міндії Гиршової, Вола – сина Помірного, золотаря Янкеля з цирульником Маркелем. А крім цього три кузні: Лаврентія Фалькевича, Павла Киріяненка і новозбудована Шміда. Ці кузні неоподатковані в інвентарі на користь міста, тож, вважаємо, що їхні власники були замковими ковалями [85, s. 11]. Таким чином на Підзамчі бачимо виразний ковальський осередок. В люстрації 1755 р., а також в інших відомих джерелах цей топонім не згадується.

Юдейська дільниця

Окрему спільноту міста утворювали юдеї. Виокремлена за етнічною і релігійною ознакою вона мала свій орган самоврядування – кагал. Він регулював відносини спільноти всередині та ззовні із міщанами ратушної юрисдикції, а також власником міста. Перша згадка про юдеїв

Рис. 279. Велика синагога. Світлина до 1901 р. Автор К. Кльос. Опубліковано С. Кравцовим і В. Левіним.

у Дубні відноситься до 1532 р. [181, стовп. 356]. Для їх оселення була виділена простора територія на давніх схилах у південній частині міста, опущених до берега Ікви. Цей суцільний район проживання юдеїв на заході межував з юридикою Спасо-Преображенського монастиря, на півночі сягав забудови вулиці Широкої, а з півдня і сходу підходив до Сурмицького ставу. Вірогідно, що юдеї були першими в історії Дубна, хто почав масово обживати цю територію. З ними пов'язується поширення культурного шару XVI–XVIII ст., дослідженого на ділянках по вулицях Кирила і Мефодія, 26 [20, с. 9, 10], вул. Стара, 2 [13, с. 18, 19] та вул. Канторська, 15, 21 [33, с. 16].

На ділянці по вул. Кирила і Мефодія, 26 поблизу великої синагоги потужність культурного шару XVI–XVIII ст. становила 3,5 м. Тут досліджено залишки ***споруди № 2,*** довжина стін якої перевищувала 4 м. Вона мала прямокутну форму з наявною внутрішньою стінкою, що розділяла споруду на дві частини. Її стіни були обшиті деревом, по кутах та уздовж стін виявлено рештки округлих у плані стовпів діаметром 0,15–0,2 м. В заповненні знайдено фрагменти кахель, керамічного, скляного і порцелянового посуду, а також монети, за якими споруду № 2 датовано другою половиною XVIII – першою половиною XIX ст. [20, с. 6–8].

Досліджена на цій же ділянці ***споруда № 3*** мала квадратну в плані форму з довжиною стін 1,6 м і материкове дно. Стіни були обкладені сосновими дошками, розмірами 1,35×0,3–0,2×0,05 м, а по кутах вбиті квадратні в перетині стовпи розмірами 14×14 см. Між дошками обшивки знайдено дві монети, які дозволяють датувати її XVIII ст. [20, с. 8–10].

Обидві споруди були орієнтовані стінами за сторонами світу, що свідчить про усталення на час їхнього існування планування, при якому вул. Стара з вул. Кирила і Мефодія утворювали перехрестя біля південно-західного кута синагоги.

З розвитком юдейського району пов'язується поява на ньому мережі дрібних вулиць та провулків. Вони зберігаються до сьогодні і значною мірою заплутують орієнтацію у цьому давньому

поселенському осередку (вулиці Ш. Алейхема, Канторська, Павлюченка*, Ясна та інші). Така ситуація виникла внаслідок відсутнього регулярного розпланування цієї частини міста та її довільного заселення, хоча весь район був чітко прив'язаний до вулиці Старої, відомої від 1699 р., як Жидівська.

Першочергово в XVI ст. юдеї були зосереджені в південно-східній частині свого району, де будується головна синагога. Збереглися відомості, що поблизу східної стіни синагоги поховано юдеїв, загиблих внаслідок спустошення міста козацько-селянськими загонами в 1648 р. [181, стов. 357].

На північ від синагоги, на розі вул. Кирила і Мефодія та Данила Галицького було досліджено ***яму № 5***, у якій виявлено фрагменти посуду XVI ст. та мергелевий виріб [21, с. 10, 11]. Розміри виробу 2,3×1,6×1,8 см. Його спершу було ідентифіковано як печатку, однак при детальнішому аналізі стало ясно, що викарбувані літери івриту давали би негативний відтиск, та й матеріал виробу для цього недовговічний. Тому, на думку Юлії Русакової**, це навершшя для указки (яду), що використовувалась під час читання тори в синагозі. На щитку зображено дві руки, які символізують благословення когана і три літери івриту: כ ה ן, які є абревіатурою фрази: *«в честь благословіння коганів»**** (рис. 280). Знахідка дає підстави пов'язувати даний об'єкт з юдейською житловою будівлею на цій ділянці, а також з проживанням тут особи причетної до богослужіння в синагозі.

Рис. 280. Навершя для указки з ями № 5 ділянки на розі вул. Д. Галицького та Кирила і Мефодія. Розкопки Б. А. Прищепи, 2007 р. Фонди ДІКЗ м. Дубно, кн. 9514/А-1700.

Протягом XVII–XVIII ст. чисельність юдеїв зросла. Вони ще більше залюднили південну частину міста, їхні двори почали з'являтися навколо ринкової площі та на передмістях. Відомі випадки передання «*панам кагальним*» міщанських ґрунтів, як це зокрема зробила Марина Квачувна Василова, записавши їм в 1698 р. свій грунт «*від ставу*» [72, арк. 66]. В 1629 р. в Дубні нараховувалось 58 юдейських будинків (12 % від загальної кількості) [148, с. 106], в 1650 р. їх зазначено 47 [153, с. 64, 92, 93], а в 1765 р. – 170, крім того п'ять на Сурмичах і три за Луцькою брамою [93, с. 67, 68], де ще в 1696 р. право на побудову будинку отримав Яків Йозифович [72, арк. 57].

На першу половину XVIII ст. середмістя довкола ринку було тісно обжите юдеями, які поступово заволоділи розташованими тут ділянками. За інвентарем 1723 р. на ринку нараховувалось 23 їхні майстерні, 57 будинків, тоді як християнських – 16. Тут були розташовані дві школи і будинок рабина [211, с. 30].

* Перейменована на вулицю Магдебурзького права.

** Дякуємо шановній дослідниці за наданий коментар.

*** Розтлумачено Борисом Фрадкіним, за що йому складаю щиру подяку.

Татари, цигани, німці, вірмени

З представників інших етносів з XVI ст. у Дубні проживала невелика група татар. Вважається, що полонені татари були оселені у володіннях князя Костянтина Острозького після перемоги над ними під Вишнівцем в 1512 р. [338, с. 46]. Дубенські татари, будучи слугами князя Василя Острозького, залучались як до війни так і до будівельних робіт [109, с. 137]. Зокрема в 1623 р. князь Олександр Заславський зобов'язувався надати їх на будівництво Луцької брами [138, с. 184]. Звідси вартий довіри переказ про участь татар у копанні рову Дубенського замку [355, s. 107].

З XVI ст. відомі згадки про слуг-циган князя Василя Острозького [105, с. 3]. В 1772 р. в записах дубенського магістрату фігурують дубенські цигани Рудії [74, арк. 6, 7]. Проживання циган у місті здавна було пов'язане з передмістям Сурмичі [302, с. 606]. Принаймні в XVII ст. в Дубні мешкала також невелика група купців-вірменів [169, с. 1342]. В XVI–XVII ст. натрапляємо на майстрів з німецьких міст, які виконували тут замовлення для власників Дубна. Це людвисарі Лука Фріделянт з Гданська та Іоган Ерклен з Кельна. А у XVIII ст. на сторінках інвентарів зустрічаються німці, які перебували на службі військового регіменту Острозької ординації та подекуди обіймали високі пости. До них належали полковники і коменданти замку – Шульц та Антоній Дортман, а також жовнір Йохан Німець [79, арк. 11 зв.].

***

Просторова структура Дубна була окреслена згідно регулярного розпланування в кінці XV – на початку XVI ст. та продовжувала розвиватися протягом наступних століть. Значною мірою сформовані тоді компоненти прослідковуються у сучасному положенні міського майдану, вуличній мережі, розташуванні середмістя та передмість. Дослідники підкреслювали цю хронологічну витривалість і «живучість» розпланувальних параметрів міста, які виявляються набагато стійкішими, ніж окремо взяті архітектурні об'єкти [289, с. 128].

Дубно, як записав Ульріх фон Вердум в 1671 р., було густо забудоване дерев'яними будинками [128, s. 167]. Те, що це було властиво для всього періоду XVI–XVIII ст. підтверджується залишками дерев'яних конструкцій будівель, виявлених на багатьох ділянках міста. У ряді випадків відзначено зрубний спосіб зведення стін або ж їхнє обшиття дошками. Цілком муровані будівлі у рядовій забудові міста XVI–XVII ст. не виявлені. Про їхню появу можна говорити лише з другої половини XVIII ст. Віднайдення у залишках споруд другої половини XVI – першої половини XVII ст. цегли свідчить, що деякі з них мали муровані елементи. Однак, нечисельність таких знахідок, швидше за все, вказує

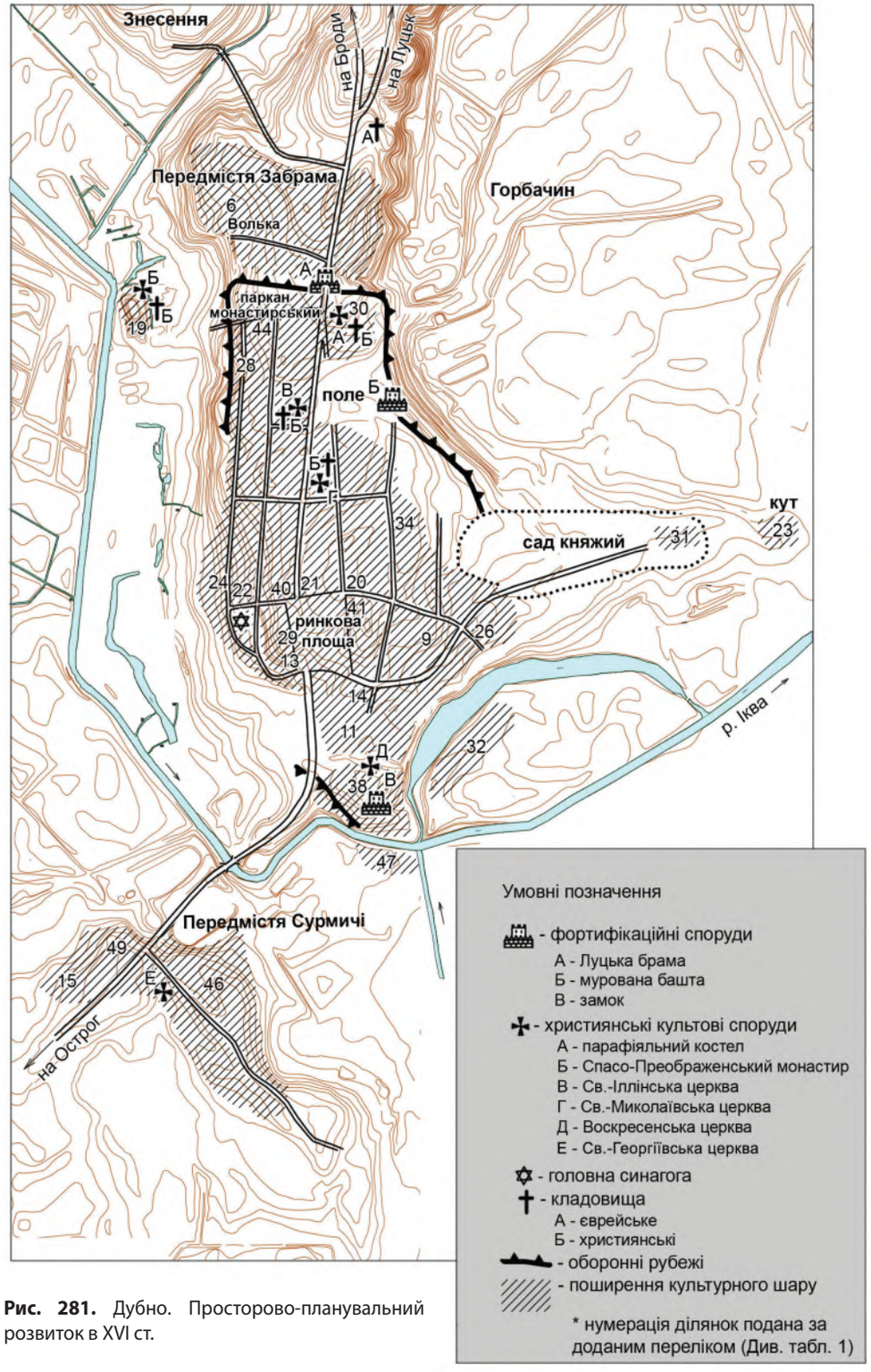

Рис. 281. Дубно. Просторово-планувальний розвиток в XVI ст.

на застосування цегли, наприклад, у конструкції кахельних печей. До таких об'єктів належить будівля № 12 другої половини XVI ст. з ділянки по вул. Замковій, 10, споруда № 1 першої половини XVII ст. і споруда № 2 другої половини XVII – початку XVIII ст. з ділянки Стара, 67.

У хронологічно пізніших будівлях значення цегли дещо зростає, але дерев'яні конструкції загалом переважають. Для споруди № 3 XVIII ст. з ділянки по вул. Кирила і Мефодія, 8–10 характерним було поєднання цегляної кладки та дотичних до неї дощок. З цегли у деяких випадках зводилася лише піч, тоді як підлога вимощувалася дошками, а стіни мали дерев'яні конструкції, що відзначено на цій же ділянці у споруді № 4 XVIII – початку XIX ст. Стіни обкладені дерев'яними дошками мала споруда № 3 XVIII ст. з вул. Кирила і Мефодія, 26. Зважаючи на сказане, не дивно, що місто періодично потерпало від пожеж, як наприклад у 1589 р., коли «*половина міста Дубенського погоріла*» [157, с. 569]. Сильні пожежі трапились також в 1752 і 1786 рр. [61, арк. 12].

Орієнтація ряду досліджених будівель відносно ліній та перехресть старих вулиць свідчить, що в XVI–XVII ст. їхні напрямки були добре виражені. Першими спорудами міста, які мали муровані конструкції були старий замок, оборонна башта з датою «1540» і, вірогідно, церква Спасо-Преображенського монастиря. Протягом першої половини XVII ст. до них долучається бастіонний замок, Луцька брама і монастир бернардинів, а у першій половині XVIII ст. також і монастир кармеліток. У другій половині XVIII ст. кількість мурованих будинків зростає. Плани міста фіксують з цього часу появу мурованої рядової забудови, яку представляють в основному торгово-житлові будинки навколо ринкової площі. Займаючи найбільш значимі вулиці та перехрестя, вони тим самим ще більше усталюють планувальну структуру середмістя. Тоді ж з'являється ряд нових громадських мурованих будівель, таких як ратуша, велика синагога, розпочинається зведення парафіяльного костелу.

До приміської структури Дубна у XVI–XVIII ст. належало ще два невеликі поселення Острівок та Сурмичі п. 2. Урочище Острівок розташоване на північ від замку та оточене старицею і заплавою Ікви. Поширення культурного шару XVI–XVIII ст. вказує на те, що заселеною була лише невелика смуга в південно-східній частині острова. Зі старим замком його зв'язував міст, від якого через поселення проходила давня мощена хмизом дорога до саду на Панталії [289, с. 124–126].

На схід від старого замчища на острівку знаходилось поселення відоме, як Сурмичі п. 2. В шурфі, закладеному на його найвищій частині, простежено, що поверхню покриває дерновий шар потужністю до 0,1 м, нижче якого до глибини 1,1 м залягає піщаний грунт. До глибини 0,3 м він більш темніший, внаслідок змішання з родючим шаром і містить фрагменти кераміки XVI–XVIII ст., кахель та цегли «пальчатки» [32, с. 10, 11]. Відзначимо, що на плані кінця XVIII – початку XIX ст. на цей острів зі старого замчища веде місток [289, с. 127].

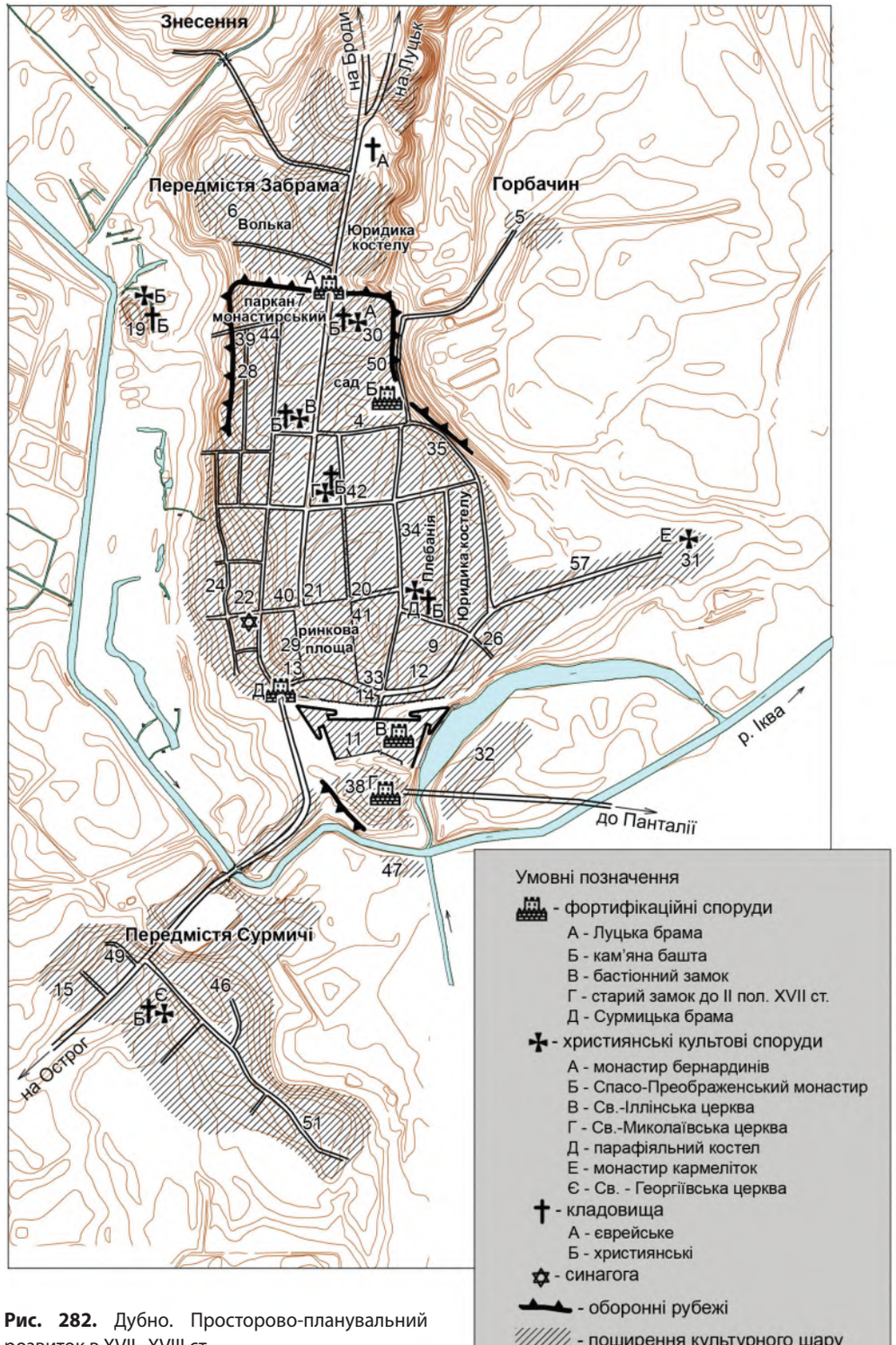

Рис. 282. Дубно. Просторово-планувальний розвиток в XVII–XVIII ст.

3.5. Міські володіння релігійних осередків

На території Дубна знаходилися володіння, що належали церквам, монастирям і парафіяльному костелу. Вони охоплювали райони міста, передмість, острови, приміські урочища і підпорядковувались духовній владі.

Дільниці, виведені з-під управління міської чи замкової адміністрацій у Польському королівстві та Великому князівстві Литовському називались юридиками. З точки зору впливу на соціально-економічне життя, явище юридик неоднозначно оцінюється дослідниками. Переважно українські історики доходили до висновків про їхній негативний вплив на розвиток міст, організованих на основах Магдебурзького права. Юридики зменшували міську територію та міські прибутки, спричиняли конфлікти між органами міського самоврядування та власниками юридик [197, с. 143].

ЮРИДИКА ПАРАФІЯЛЬНОГО КОСТЕЛУ

Як зазначено в описі 1816 р. «*На тій вулиці, що називається Чорною чи Сірою, навпроти описаної ділянки пробоства відразу за парканом, що оточує палац графа Олександра Ходкевича починається юридика пробоства*» [62, s. 127–128]. Взаємоуточнюючими для локалізації юридики і палацу Ходкевича є відомості угоди, укладеної в 1780 р. між пробощем Качковським і князем Михайлом Любомирським. У ній ідеться про обмін земельними ділянками, здійснений з ініціативи князя у зв'язку із потребою будівництва палацику для своєї матері княжни Гонорати Любомирської-Потій.

З угоди стає відомо, що князь волів побудувати палацик на приналежній до парафії забудованій ділянці, що починалась від вулиці у зворотній стороні костелу і сягала вулиці названої Парканською*. Те, що костельна юридика однією стороною виходила на вулицю

* Під вулицею Парканською в тексті угоди мається на увазі вулиця, що вела від замку до монастиря кармеліток. В оригіналі цей уривок виглядає таким чином: «*…grónt kościelny czyli plac, zaczynaiący śię od ulicy w tyle kościła farnego idącey, między placem, przez JP Daturego teraz trzymanym, a placem z drugiey strony kościelnym wszerż na sążni ósm, wzdłuz zaś idąc prostą ścianą od placu kościelnego ciągnącą śię na sążni 43, aż do drogi y ulicy Parkańskiey. Ulicą zaś Parkańską do mostu z miasta ku klasztorowi pańien karmelitanek ćiagnącego śie*».

до монастиря кармеліток відображено в люстрації Дубна 1755 р., правда тут ця вулиця зустрічається під назвою Замкова [79, арк. 8]. Положення юридики до зазначеного обміну може бути визначене кварталом між сучасних вулиць Стара, Винниченка, Пекарська і Шевченка. Про цю юридику в Маніфесті 1811 р. зазначається, що вона здавна і безперервно містилася при костелі [61, арк. 29 зв.]. Якщо взяти до уваги те, що у 1631 р. парафії належали 15 будинків на території міста, то цілком вірогідно, що вони знаходилися на тій ділянці, де у час створення описів локалізується міська юридика.

Після укладення угоди 1780 р., костел втрачав на цій території східну частину, тому тут юридика, здається, перестала сягати вулиці, що вела до монастиря кармеліток. Натомість в обмін костел отримував ділянку, яка розташовувалась поблизу юридики, але з протилежної сторони. Своїми межами вона доходила до вулиці Парканської, по ній сягала рову і мосту, лишаючи двір Василя Єдинця, а захоплюючи до костельної юрисдикції двір Францишка Кухаря*. Північна її межа проходила уздовж рову, а південна – по сучасній вулиці Пекарська.

Невідомо чи князь Михайло Любомирський завершив чи лише почав будівництво запланованого палацика на виміняній у костелу ділянці. Проте, смерть матері, що трапилася в 1786 р., ймовірно, досить раптово, призвела до того, що задум сина втратив сенс. Ділянка стала вже не потрібною і згодом потрапляє у власність графів Ходкевичів. Їхній палац як орієнтир, що межує з юридикою костелу якраз і фігурує тут в описі 1816 р. [62, s. 127, 128].

Поблизу монастиря кармеліток костелу належав фільварок. Не виключено, що кармелітки надали тут парафії можливість користуватися землею. На це вказує запис в люстрації 1755 р. про юридику пан кармеліток, яка відноситься до фари і Св. Миколая**. Фільварок на кінець XVIII ст. мав в'їзд з півночі, праворуч від воріт знаходилась хатина господаря з городом біля неї. Тут також стояли шопка і шопа, дві стодоли на збіжжя, з них мала використовувалась на полову, згонини і зберігання господарського інвентарю. На зворотній стороні від стодол росли старі і недавно щеплені фруктові дерева. Далі ще стояли два хліви. Ліворуч від воріт був будиночок, побудований коштом заслуженого двірського, який виконував обов'язки нагляду над юридиками. Поруч з ним знаходився невеликий фруктовий садок і город, а за ними – шпихлір, стайня, комора і малий погріб [62, арк. 47–52]. Розташування й опис костельного фільварку вказує на те,

* Двір Францишка Полякевича неподалік костельної юридики в люстрації 1755 р. зазначений на другій стороні вулиці Замкової, яка ішла від Горбачина понад болотом. ЦДІАЛ. Ф. 199. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 8. Уточнююча приписка дозволяє вбачати у ній вулицю Пекарську, яка укладачем люстрації розглядалась як інша частина вулиці Замкової. Щодо двору Францишка Полякевича і Францишка Кухаря, є підстави вважати, що йдеться про одну і ту саму ділянку.

** В тексті «*Juryzdykcya PPn karmelitanek do fary y hospodyna So Mikołaia*». Див.: ЦДІАУ у місті Львів. Ф. 199. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 8 зв.

Рис. 283. Локалізація парафіяльних володінь костелу на території Дубна (план 1809 р.).

що під ним у господарському використанні залишалась ділянка старого княжого саду, який в час фундації тут в 1688 р. монастиря, було відписано кармеліткам [78, арк. 90 зв.].

У записах Маніфесту засвідчена низка випадків передачі костелові ґрунтів міськими мешканцями. Цікавим серед них є повторення запису у магістратських книгах від 16 січня 1713 р. про передання у власність костелу розташованого поряд з ним ґрунту. Це була земельна ділянка разом з будинком, що першопочатково належала замковому пахолку Василю Цибульському, який за борги передав її якомусь Петру Гілявському, а той відписав костелу. В 1748 р. цю передачу підтвердив син Петра, Михайло Гілявський [62, s. 25]. Встановити точне розташування цього ґрунту складно. Однак, відомо, що він лежав по-сусідству з плебанією, зокрема, двір якогось пана Гілявського значиться на вул. Від оо. Бернардинів до Замку в 1723 р. [85, s. 14]. Тож можливо йдеться про одну й ту саму ділянку.

Костельні володіння, хоч і були в цілому компактно розташовані в міському просторі, все ж змінювали свої межі через періодичні обміни ґрунтами між костелом та власником міста чи міщанами. Наприклад, в 1747 р. подібна обмінна операція відбулася між Михайлом і Єленою Якубовськими з одного боку та ксьондзом Горчинським з іншого. У 1779 р. між пробощем Качковським та князем Михайлом Любомирським відбулася заміна ґрунту, який знаходився в межах міської юридики костелу. У 1782 р. між тими ж особами відбулася заміна будинку костельного підданого Дмитра Федоровича на домогосподарство юдея Манашка [61, арк. 25]. Варто згадати і вилучення з-під юрисдикції костелу в 1783 р. ділянки, що розташовувалася через дорогу навпроти кута костельного цвинтаря, яка відійшла Михайлу Любомирському. За це пробощ отримав компенсацію у вигляді іншого міського ґрунту. Отже, в процесі активної господарської політики пробоща і власника міста костел періодично втрачав одні ділянки та здобував нові.

ЮРИДИКА СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ

Монастир володів юридикою ще при князі Костянтині Івановичу Острозькому. На це вказує формулювання підтвердних листів князя Василя-Костянтина Острозького 1604 і 1608 рр., як, наприклад, «*надані від предків моїх міщани на паркані і за брамою Луцькою*» [243, с. 1283, 1284]. Надати монастирю населення Дубна у статусі міщан міг тільки батько князя і відбулося це невдовзі після отримання поселенням міського статусу. Володіння Спасо-Преображенського монастиря на території Дубна найраніше фігурує в джерелах під назвами «*паркан монастирський*» та «*міщани на паркані*» (1604, 1608 рр.). Межі цього володіння достатньо добре дозволяє визначити підтвердний лист кня-

зя Василя Острозького 1604 р. Згідно нього одна сторона «*монастирського паркану*» починалася від кута дзвіниці Іллінської церкви та йшла прямо до Сурмицького ставу, а друга сторона «*взявши вулицю у полі, перед Чернецькою названою, аж до валу [йшла]…*» [243, с. 1282, 1283]. З детальніше наведеного опису 1755 р. дізнаємося, що міська юридика переходила в територію монастирської Волиці на передмісті: «*друга сторона, взявши вулицю у полі перед Чернецькою названою аж до валу і через вал просто у вуличку, що з передмістя Луцького виходить аж до того ж ставу*» [79, арк. 25].

Як бачимо, юридика Спасо-Преображенського монастиря локалізується в південно-західній частині міста між вулицею Жидівською, оборонними укріпленнями зі сторони Сурмицького ставу і передмістям Забрама (рис. 284). Розміщене тут монастирське володіння «*Богу на хвалу віддане*» мало оберігатися майбутніми власниками і державцями міста Дубна. В листах 1604 і 1608 років князь Василь Острозький затверджував підпорядкованість міщан, які проживають на юридиці у місті і Волиці на передмісті до монастиря, зауважуючи, що право на них монастир мав ще від його предків, маючи на увазі, ймовірно, свого батька Костянтина Івановича. Таким чином, монастирю було гарантовано основу адміністративного управління, а саме територію і її мешканців. Вони, проте, не містили інструкцій щодо того, як саме воно мало відбуватися, вірогідно, віддаючи це на вирішення духовної адміністрації.

Документально засвідчений ужиток поняття «юридика» фіксується у дещо пізніший час. Так це володіння позначене в інвентарі Дубна 1695 р. [78, арк. 25], інвентарі монастиря 1731 р. [243, с. 1451], люстрації міста 1755 р. [79, арк. 26], а також у багатьох інших документах XVIII – початку XIX ст.

Забудова юридики Спасо-Преображенського монастиря була представлена господарствами міщан. В інвентарі 1631 р. на ній зазначено 35 дворів та окремо виділено чотири двори парканців [78, арк. 37]. В інвентарі 1649 р. тут згадано власників 58 дворів. З них 10 дворів стояли погорілі, у тому числі корчма. Попри те, що юридика належала монастирю, бачимо тут один юдейський двір. Також тут проживав вільний від повинностей священник Іллінської церкви, отець Карп [78, арк. 40]. За інвентарем 1695 р. на юридиці знаходилось 45 дворів, з яких дев'ять було порожніх і три фільваркових. Крім того, тут було два поля, за які їхні власники сплачували окремий чинш [78, арк. 22]. Недаремно в окрему групу монастирських підданих виділені парканці. Їхні домогосподарства розташовувались по лінії міських укріплень, а тому ці власники мали самостійно дбати про захисні споруди, так як від них залежала оборона міста. Відповідальність за виконання цих зобов'язань покладалась на княжого старосту [78, арк. 37].

Інвентар 1723 р. подає на юридиці 29 домогосподарств і крім цього 10 порожніх ділянок, згадує корчму і новозбудовану солодовню, а крім них одне оброблюване поле [85, s. 17]. В інвентарі 1731 р. тут згадано 20 дворів (не зазначено чи це загальна кількість, чи лише обжиті) [245, с. 1451]. Статистичні джерела показують, що відбувалося поступове скорочення кількості домогосподарств монастирської юридики. При цьому люстрація 1755 р. підтверджує ті ж самі межі цього монастирського володіння, що і лист князя Василя Острозького 1604 р., тому виникає питання, які чинники викликали ці зміни. Одним із можливих пояснень є те, що на давній території юридики частина господарів з певних причин залишила свої ділянки чи продала їх, тому перестала вноситись в описи як монастирські піддані.

Адміністративну владу монастиря на юридиці представляв війт, згадки про якого зустрічаються в інвентарях 1649 і 1695 рр. Вірогідно, це була виборна посада, яка затверджувалася настоятелем монастиря. Міщани юридики, а разом з нею і Волиці звільнялись від замкових робіт та оплати чиншу на користь власника міста. Принаймні у вирішенні цивільних справ вони поставали перед духовною владою, про що свідчать рішення монастирської юрисдикції, видані юридичанам в 1766 та 1769 рр. [77, арк. 43–45].

Як видно з листа князя Домініка Заславського 1630 р., обов'язки юридичан на користь монастиря передбачали оплату трьох злотих чиншу на рік, відробіток трьох днів панщини літом і двох взимку на тиждень для тих підданих, які мали поля, городи і сади. Для підданих, які володіли лише городами, садами і половинами полів розмір чиншу становив пів-злотого, а обсяг панщини складав два дні на тиждень. На Пасху з домогосподарства належало дати по курці і по 10 яєць, крім того виконувати польові роботи і підводну повинність [246, с. 1548]. Станом на 1731 р. юридичани платили на користь монастиря 12 злотих річного чиншу, відробляли два дні панщини на тиждень, щомісячний шарварок, дві толоки, зажинки і обжинки, відбували верхову повинність.

Суперечки щодо законності прав духовної влади на юридичан значною мірою дозволяли стримувати давні листи князя Василя Острозького. Однак вони не містили точних вказівок щодо механізму адміністративного, судового і фінансового управління юридикою, який би дозволяв сповна регулювати її автономію від замкового та міського урядів. Так, оскаржуючи права монастиря чинити судову владу над своїми підданими, представники князя Любомирського звертались до Магдебурзького привілею Дубну 1507 р. згідно якого всі міщани передавались під міський уряд, а судова влада в цивільних і кримінальних справах була прерогативою війта і поширювалась не лише на Дубно, але і на його околицю та волость [80, арк. 108 зв.]. Посилались вони також на судові рішення 1611 та 1654 років, які зобов'язували духовних міщан до міського судочинства і виконання міських повинностей [80, арк. 109 зв.].

Питання територіальної юрисдикції монастиря і міста загострювалися, оскільки монастирські володіння юридики і Вольки на передмісті були розділені оборонними спорудами. Їхнє населення вважало себе підпорядкованим духовній владі, але контроль за міськими укріпленням лежав на магістраті. У зв'язку із цим близько 1725 р. трапився випадок, який фігурує в пізніших судових розборах між монастирями і князем Любомирським.

Зі сторони скаржника справа виглядала наступним чином: єфрейтор серед ночі упіймав монастирських людей між палісадом і зробив їм попередження, що це не місце для входу у місто і що міщани повинні заходити тільки через браму. У відповідь єфрейтора схопили і привели у монастир, де священник побив його палицею. Для з'ясування справи у монастир був висланий хорунжий. Там йому надали хибні відомості, вдарили палицею у груди, а коли той почав відступати, кинулися за ним навздогін. При цьому били у дзвони, оголошуючи тривогу і заохочуючи людей до переслідування. Беручи за основу свідчення потерпілих, сторона власника міста заявляла, що у цьому випадку духовна влада перевищила свої повноваження, а справу мав розглядати міський суд [80, арк. 109].

Досить часто траплялися випадки порушення монастирських прав та нехтування межами чернечих володінь з боку міських та замкових урядовців. Навіть у період активної опіки дубенськими монастирями князем Василем Острозьким і розпорядженнями щодо урегулювання їхніх відносин із містом. Про це свідчать листи князя 1585–1607 рр., які значною мірою і з'явилися у відповідь на такі прецеденти. Напруга між монастирями і міським урядом зберігалася надалі, часом сягаючи серйозних загострень. Так, наприклад, трапилося в 1673 р., коли на ринку із замкових гармат були постріляні монастирські піддані. Василіани, які подали скаргу за це на пана Радлінського* в Луцький гродський суд, причину події бачили у «*гніві, завзятості і образах*» на настоятеля Кипріяна Зуховського, а також на монастирських людей і монахів, яких «*якщо на ринку чи в полі підстережуть, то відразу з яничарок і гармат стріляють і іншим подібне чинити кажуть*» [80, арк. 66]. Є підстави вважати, що спалахи відкритого насилля по відношенню до духовних осіб та юридичан спричиняло саме невдоволення адміністративною, податковою і судовою автономією останніх. Привід до них міг виникати на побутовому чи приватному підгрунті. Можливо, відомий випадок нападу замкових гайдуків під керівництвом десятника Чопека на настоятеля і ченців монастиря в 1633 р. потрібно розглядати також під цим кутом зору.

Покладаючись на листи князя Острозького, монастирська адміністрація могла спокійно знімати з своїх підданих трудову і військову повинності на користь міста. Саме їх виконання міський уряд

* Ймовірно, комендант замку чи урядник князя.

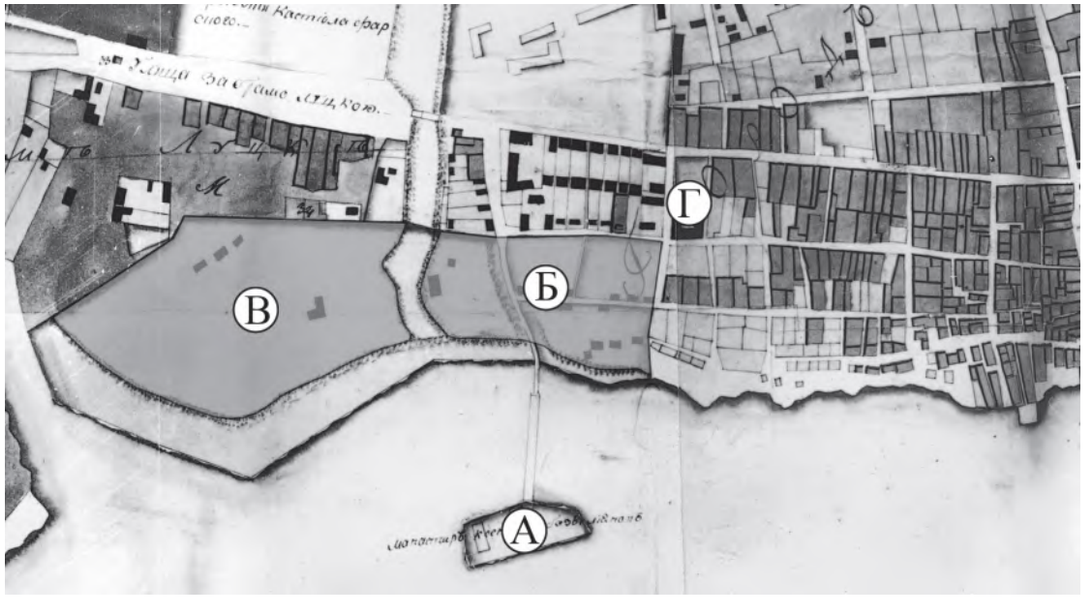

Рис. 284. Володіння Спасо-Преображенського монастиря на плані Дубна 1809 р.
А – Спасо-Преображенський монастир, Б – міська юридика, В – Волиця на передмісті, Г – Іллінська церква.

відстоював чи не найбільш наполегливо, намагаючись затвердити, що юридичани не звільнялися від таких повинностей, як направлення гребель і мостів, підтримання в належному стані своїх дільниць на міських валах.

Люстрація Дубна 1755 р., складена у процесі королівської ревізії маєтків Острозької ординації, містить записи давніх прав монастирів, на які василіани показали документальні підтвердження (очевидно, листи князя Василя Острозького чи їхні копії). При цьому люстратори вписали підданих монастирів до загальноміських шарварків по ремонту своїх дільниць на сурмицькій та іванській греблях і, навіть, записали довжину ділянки сурмицького мосту, що мала бути ними відремонтована [79, арк. 10]. Василіани з цим не погодилися і наступного року оскаржили таке рішення [80, арк. 110]. Для цього вони апелювали до листа князя Василя Острозького 1607 р., облятованого в луцьких земських книгах 1630 р. У ньому князь, звертаючись до дубенського старости Бартоломея Шацького, забороняє йому примушувати монастирських підданих до «*робіт незвиклих замкових*» [243, с. 1283; 77, арк. 62 зв.]. А що під «роботами незвиклими» малось на увазі лист не уточнював, то і трактувати його духовна адміністрація могла досить широко. Щодо підтримки підданими монастиря своїх дільниць на міських валах, то в джерелах не виявлено згадок про те, де ці дільниці розміщувались. Однак в листі 1608 р. князь Василь Острозький згадує, що піддані монастирські, якби «*яка навала військ була…то також*

повинні за відомістю монастирською бути» [243, с. 1284]. Швидше за все, юридичани дбали про лінію міських укріплень, яка розмежовувала юридику і Вольку на передмісті, оскільки в разі військового нападу, під загрозою опинялося володіння монастиря, як і він сам. Крім цього, вони були закріпленні за ремонтом ділянки довгого моста на Сурмичі.

Монастирська адміністрація пильнувала межі своєї юрисдикції і реагувала коли встановлювала наявні порушення скаргами до міського уряду чи Луцького гродського суду. Зокрема, коли в 1666 р. урядовий підданий Григорій Скоробогатчук отримав виписку із магістрату, що прилеглі до його халупи півгрунту належать до міста і побудував на ньому комору, то настоятель пізніше довів, що ця ділянка належить монастирю. Після цього міщанин змушений був дати настоятелю своє зобов'язання, яке вніс у магістратські книги, що ту прибудову розбере і монастирські півгрунту уступить [78, арк. 1]. Цікаво, що це було зроблено в 1724 р., тобто через 58 років після надання незаконного дозволу, духовна адміністрація була здатна добитися визнання своїх прав навіть на невелику за розміром земельну ділянку.

Окремі свідчення дозволяють стверджувати, що мешканці юридики вважали необхідним внесення до магістратських книг заяв про продаж своєї нерухомості. Лише у такий спосіб подібні операції набували законності для міщан і духовні піддані, здається, тут не були винятком. Зокрема, в 1766 р. юридичанин Іван Гарасимчук вніс до монастирської адміністрації скаргу на свого старшого брата Семена Гарасимчука, про те, що той примусив продати собі будинок Івана *«за свою вільну співпрацю*, а швидше через стійке наполягання, а разом з цим і перешкоди до одруження»*. Відповідну заяву Іван вніс до актів дубенської магдебургії, однак до духовної адміністрації звертався з проханням скасувати свій запис про продаж будинку, що був зроблений з примусу [77, арк. 45].

Даний лист, ймовірно, свідчить про те, що адміністративно юридичани не вважали себе безумовно виведеними з-під влади магістрату і будучи підданими монастиря, наприклад, в питаннях узаконення володіння нерухомим майном могли покладатися на повноваження міського уряду. Поряд із тим він, можливо, вказує на превалювання у такому випадку рішення монастирської адміністрації, при яких акти внесенні у магістратські книги щодо майна монастирських підданих втрачали чинність. Усвідомлення своєї часткової правової залежності від дубенського магістрату помітне також у формулюванні звернень, складених від жителів юридики, як *«міщан дубенських і юридичан василіанських»*, *«славетні міщани дубенські, а також згідно ухваленого фундушу світлих князів Острозьких…юридичани монастиря того дубенського Свято-Спаського»*, *«мешканці дубенські і передміщани юрисдикції монастиря»* [78, арк. 19]. Використовувались і нейтральні

* Обидва брати були ремісниками.

формулювання. Так, Іван Гарасимчук, подаючи скаргу до адміністрації монастиря, просто називає себе *«обивателем дубенським»*.

Духовна адміністрація була вправі на своїй юридиці самостійно проводити оцінку нерухомого майна, а, відповідно, і розпоряджатися ним у випадку відсутності спадкоємців. Таку оцінку було проведено в 1756 р. щодо будинку по Микиті Чемукевичу, який *«розгультяївся і розпився»*. Справу було доручено чотирьом юридичанам: Григорію Скоробогатому, Гіацинту Петрушкевичу, Івану Гарасимчуку і Дмитру Цебровському. Вони оглянули будинок, який, зважаючи на спосіб життя минулого власника, навряд чи можна було назвати заможним. Засвідчивши наявність дверей на залізних завісах, вікон, лав і кахельної печі під зеленою поливою, будинок було оцінено в п'ять червоних золотих, що прирівнювалося до дев'яноста польських злотих [78, арк. 19].

Напади замкових підданих на юридику варто пояснювати не інакше як спробами під виглядом стихійних бунтів підірвати імунітет монастиря на цій фактично непідвладній місту території. Неповна хронологія таких вторгнень виглядає наступним чином. У 1717 р. василіани зробили позов до Луцького гродського суду, що мав підставою напад на монастирську юридику, грабунок і ув'язнення її мешканців. В 1724 р. на монастир відбувся напад замкових жовнірів. У 1725 р. василіани подали позов на війта Стрешковського про напад на монастирську корчму, арешт і подальше взяття під замкову варту у ній монастирських людей [77, арк. 66 зв.–68]. В 1730 р. зафіксований напад замкових людей з сокирами на монастирську пасіку, порубання парканів і плотів, нищення вуликів, зруйнування будинку при пасіці, про що василіани подали відповідну скаргу. Однак, того ж року василіан було покликано до суду щодо невідповідності їхньої скарги про напад на пасіку, оскільки вони самовільно відібрали у передміщанина садок, на якому її заклали [77, арк. 24 зв.]. Тому підстави для суперечок між замковою і монастирською адміністраціями, які виливалися інколи в конфлікти подібно до цього, могли створювати і самі василіани. У 1739 р. в Луцькому гроді вписано скаргу на полковника дубенського гарнізону Шульца за вчинені підданим монастирським у різний час кривди, побиття, ув'язнення, конфіскації майна [77, арк. 68]. У 1756, 1758 і 1761 рр. зроблені позови до суду про порушення заподіянні полковником Дортманом [77, арк. 26].

В останній чверті XVIII ст. процеси, ініційовані власником міста щодо перегляду законності прав і привілеїв монастиря, набувають системності. Василіани паралельно подають низку скарг про комплексні порушення прав монастиря з боку власника Дубна. Зусилля докладені князем Михайлом Любомирським у судах з метою добитися визнання своїх прав на монастирські володіння увінчалися успіхом. Аргументом, що зіграв у цьому вирішальну роль, було розташування фундованих в давнину володінь монастиря на міських і волосних

землях. Зокрема, давній привілей монастиря, який стосувався права на мешканців юридики, гарантований листом князя Василя Острозького 1592 р., стороною князя Любомирського представлявся як нелегітимний. Причиною цього заявлялось те, що виводити міщан з-під влади міської юрисдикції було, нібито, прерогативою міста, яку князь Острозький не міг порушити на користь монастиря [80, арк. 111 зв.].

У 1789 р. василіани Спасо-Преображенського монастиря подали позов проти князя Любомирського з приводу заборони монастирю права користуватися своїми давніми привілеями. Зокрема зазначено, що мали місце заборони на збирання десятини з міських волок, на вільний вруб у дубенські ліси, на корчунок в монастирських ґрунтах. В обхід згоди монастиря, було дозволено будуватися на монастирській юридиці. У 1791 р. в Луцькому гроді слухалась справа про напади на село Вигнанку*, Вольку на Забрамі і міську юридику. Під час нападу від монастирських людей вимагали оплати гарового** на замкових парубків, симплі*** та інших «нечуваних» податків. У цьому контексті згадується також про заборони юридичанам вести торгівлю, зокрема, купувати продукти настоятелю, вилучення товарів, привезених на ринок [77, арк. 27]. Те, що кількість порушень насправді була набагато більшою доводить справа між тими самими сторонами, що мала місце у дубенському земському суді в 1802 р. Окрім вже згаданих, у ній йдеться про заборони на вільне мелево у млинах, надання частки солі, утримання корчми на юридиці, відібрання запусту в Загорцях, приєднання села Вигнанка до міської оренди, прокладення дороги до цегельні через монастирську Волицю на Забрамі [77, арк. 26 зв.].

Дії, спрямовані на вибивання з-під ніг дубенської архімандрії матеріальних основ до її існування, мали офіційний характер, а виконавці керувалися розпорядженнями власника міста. Про це свідчить те, що відповідні накази на 1791 р. були публічно оголошені на ринку та в синагозі, а відповідальність за їх виконання була покладена на призначених для цього десятників [77, арк. 66]. Підставою для більш рішучих дій щодо скасування монастирської юридики була ухвала польського сейму в квітні 1791 р. Між іншим вона скасовувала юридики у королівських містах та дозволяла робити це у приватних містах, якщо буде згода власника [363, s. 68]. Це рішення було затверджене в Конституції 3 травня та в ухвалі Гродського сейму 1793 р. [385, s. 107]. Юридики отримали підставу перейти під владу міських урядів. Судові розбори між монастирем і власником велися і у наступні роки, але

* Напад відбувся вночі, під час якого в хатах було вибито вікна, люди насильно виведені на двори, викрадено речі.

** З пол. *gar* – великий гарнець для пиття.

*** З пол. *sympla*, як записано в люстрації Дубна 1755 р. – податок, що сплачувався міщанами на користь міста для різних потреб, але від якого міщани міської юрисдикції вільні, оскільки виконують повинності, а ремісники сплачують на ринку податок від товарів.

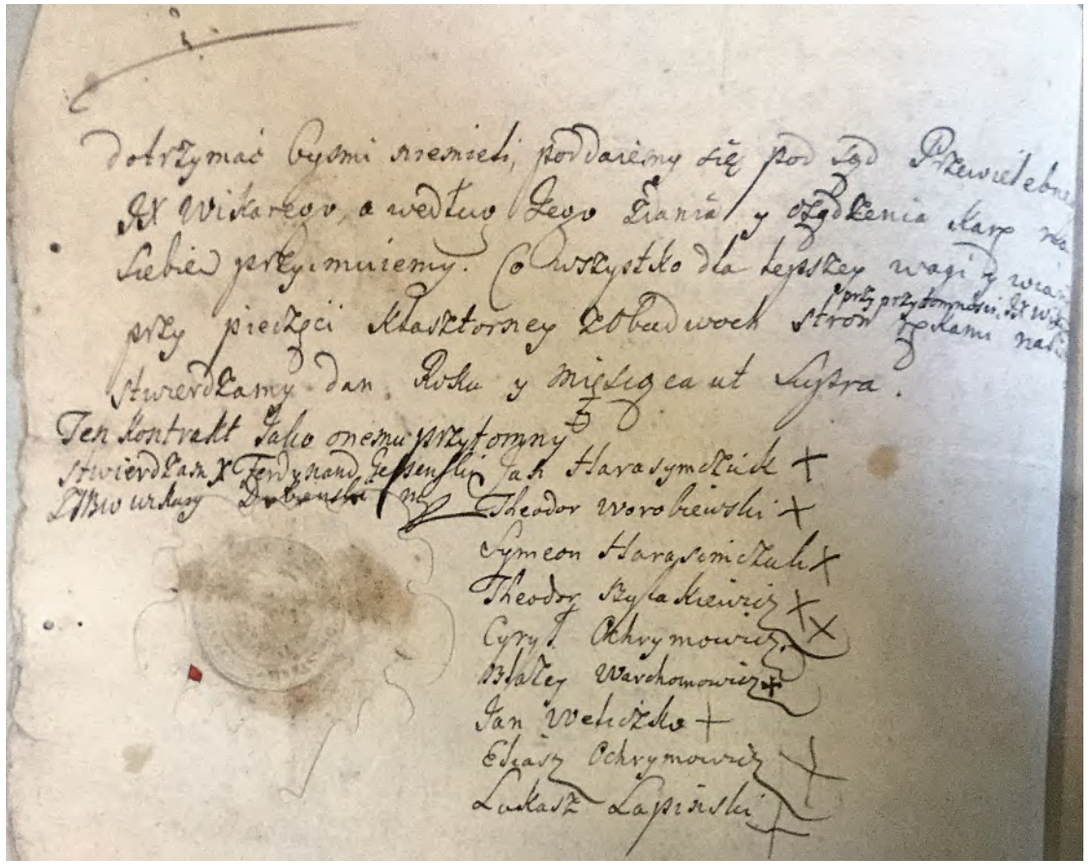

Рис. 285. Ремісники юридики Спасо-Преображенського монастиря, що підписані в угоді з Ісидором Костюком, який мав замість них нести варту протягом року. 14 липня 1766 р. ЦДІАЛ, ф. 199, оп. 1. од. зб. 2, арк. 43 зв.

вердикт загалом був визначений. Монастирські володіння були секуляризовані та передані під казенний нагляд, а права оренди закріплені за князем Любомирським.

Юридичани за професійним поділом

За інвентарем 1649 р. значна кількість домовласників юридики виділялась за ремісничими спеціальностями. Серед них було шість шевців, два теслі, бондар, рибалка, гончар, кравець, кушнір, веретельник, ткач, бочкар [78, арк. 40]. В інвентарі 1695 р. тут згадується гарбар, три ткачі, швець, кравець і дехтяр [78, арк. 22]. В інвентарі 1723 р. на юридиці зафіксовано проживання гарбаря, двох ткачів та двох шевців, а крім них ще дзвонаря [85, s. 17]. Як можна бачити, кількість ремісників змінювалась: хтось з них переселявся сюди жити, а хтось із мешканців освоював ремесло з часом. Наприклад, згаданий в інвен-

тарі без вказівки на фах Іван Гарасимчук під 1766 фігурує вже серед ремісників юридики.

Довкола відносин монастирських ремісників і міських цехів існували суперечки. Через магістрат цехмістри вимагали від них сплати цехового податку, що, зокрема, було прописано в інвентарі монастиря 1731 р. [245, с. 1451]. Через невиконання цих умов, питання сплати монастирськими ремісниками цехового поставало під час судових розглядів. У 1724 р. війт Стрешковський позивав василіан до луцького гроду за те, що юридичани не відбувають цехових повинностей [77, арк. 66 зв.]. Пізніше, у декреті митрополії 1727 р. монастирським підданим підтверджено зобов'язання сплати цехового [80, арк. 111]. Сторона князя Любомирського посилаючись на «*права давні 1507, 1538, 1611, 1654 і 1659 років*» стверджувала, що вони переносили духовні й світські юридики під управління магістратів. Тому ремісників, гендлюючих на ґрунті власника міста без вписання себе в міські цехи, чекала конфіскація товарів [80, арк. 112].

За браком додаткових свідчень складно говорити про подробиці відносин ремісників юридики та дубенських цехів. Втім, однозначно, можна стверджувати, що майстри юридики та цехів мали серйозні протиріччя у правових підставах їхньої діяльності відносно одне одного. Ремісники монастиря були зацікавлені уникати податку на користь цеху попри те, що це відкривало їм право легально збувати свою продукцію на ринку. Вони так само легко могли виконувати замовлення у своїх майстернях для духовних, а при потребі і для магістратських міщан, в обхід монополії цехів. Недаремно, юридики вважалися осередками, де процвітало партацтво, а тутешні ремісники могли працювати без цехових обмежень. Про існування на юридиці консолідованої спільноти ремісників, які прагнули захистити прибутки від своїх професій, свідчить їхнє спільне подання на погодження з монастирем в особі архімандрита Александра Йодки наступного контракту. 14 липня 1766 р. дев'ять ремісників* при монастирській печаті скріпили угоду з Ісидором Костюком, який мав замість них нести щоденну варту до монастиря протягом року (рис. 285). За це ремісники сплачували йому 70 злотих, а потребу такої угоди пояснювали тим, що «*ремесло наше з такою вартою згодитися не може, так як нам ремісникам, на тій же юридиці мешкаючим, згадана варта звикла була би перешкодою…*» [78, арк. 43—43 зв.].

Корчма на юридиці

Монастир мав права на корчму, оренда якої становила складову його прибутку. Збереглися відомості про низку орендних договорів,

* Іван Гарасимчук, Федір Воробевський, Семен Гарасимчук, Федір Булакевич, Кирил Охримович, Блажей Вархомович, Ян/Іван Величко, Еліаш Охримович, Лукаш Лапінський.

укладених духовною адміністрацією. В 1669 р. було підписано контракт з орендарем Зейликом Мошковичем і шинкарем Абрамом Лузировичем на оренду корчми на юридиці за 130 польських злотих [77, арк. 67 зв.]. У 1703 р. контракт на оренду монастирського броваря і корчми на юридиці було укладено із Ейзиком Ізраєловичем. В 1713 р. контракт на оренду корчми підписано з Давидом Рабиновичем. В 1723 р. подібний контракт на оренду корчми терміном на три роки укладено із Гершком Гаудшиловичем. В 1726 р. цей контракт було поновлено на такий самий термін [77, арк 68 зв.]. Збереглися відомості про контракти монастиря на свою корчму закріплені пізніше в 1750 і 1755 рр. [77, арк. 69]. Окрім корчми монастир віддавав в оренду винокурню, розташовану при мості, що вів до нього. Такий контракт було укладено в 1791 р. на 200 польських злотих.

Засвідчено випадки підвезення василіанами до Дубна горілки для її збуту у своїх корчмах. Зокрема, в 1725 р. партія привезеної горілки була конфіскована з наказу полковника Шульца. Розгляд цієї справи було здійснено єпископом луцьким і брестським Рупневським. У своїй постанові він звільняв від відповідальності полковника Шульца, оскільки той виконував свої обов'язки згідно міської заборони на шинкування монастирям у місті, що приносило збитки власнику. Натомість духовна адміністрація мала винести покарання тільки священнику Левицькому та й то за те, що він намовляв свідків до надання фальшивих свідчень [80, арк. 112 зв.; 77, арк. 87]. З цього рішення видно, що вища духовна влада визнавала наявність збитків власника Дубна від шинкування у монастирських корчмах, але прямої заборони на це не винесла.

Право монастиря на володіння корчмою та отримання за її оренду плати було предметом оскаржень тому, що право на володіння корчмами й отримання з них орендної плати власники міста вважали виключно своїм. Визнання цього права активно добивалися їхні представники, апелюючи до рішення суду 1726 р., згідно якого василіани не могли бути власниками монастирських ґрунтів у Дубні, не могли мати з них жодних прибутків, зокрема, права пропінації і шинкування [80, арк. 106 зв.]. Зверталися вони також до припису дубенського архімандрита Прокопія Хмелевського 1654 р. про заборону монастирям в своїх броварах будь-кому іншому, крім власної потреби робити пиво та горілку. Доводячи тим самим те, що монастирі на юридиці, а також в М'ятині і Загорцях не мали права шинкування, яке належало лише власнику міста. Розглядались усі особливості формулювань старих привілеїв монастиря, як, наприклад, право Дубенським монастирям ситити кануни на свята, надане князем Острозьким у 1598 р. Юристи доводили, що воно заперечує право монастирів на вільну пропінацію, оскільки власник міста дозволяє ситити кануни, що тим самим свідчить про відсутність такого права. Звільнення дубенських мо-

Рис. 286. Кахля зі споруди № 1 по вул. Старій, 67. Розкопки Б. А. Прищепи і В. В. Ткача, 2007 р. Світлина В. Д. Луца. Фонди ДІКЗ м. Дубно, кн. 11098/А-2073.

Рис. 287. Мергелеве яйце зі споруди № 1 по вул. Старій, 67. Розкопки Б. А. Прищепи і В. В. Ткача, 2007 р. Фонди ДІКЗ м. Дубно, кн. 9324/А-1666.

настирів від оплати чопового мита* князем Василем Острозьким в 1603 р. трактувалося так, що монастирі вільні лише тому, що мали право виготовляти пиво і горілку виключно для власних потреб, але не на продаж. Прикладом того, як монастирі привласнювали собі право на прибуток із корчм вважалося одне із розпоряджень духовної влади. Згідно нього піддані монастиря були зобов'язані купувати горілку у монастирських корчмах у трьох випадках: на хрестини, шлюб і поминки під загрозою штрафу на монастир. В інших випадках купувати спиртне вони були вільні у будь-яких дубенських корчмах, але тільки не на стороні [80, арк. 108 зв.]. Шинкувати в місті їм було заборонено під загрозою штрафу [77, арк. 87 зв.].

У наданнях князя Василя Острозького немає вказівок на володіння духовною адміністрацією корчмами в місті та в селах. На прикладі корчми в М'ятині князь визначає для монастиря цю форму користування, як «держання», за яке від кожної бочки пива чи меду привезеної дубенськими міщанами належало відати монастирю два гроша і митнику – один гріш чопового. Подібне держання мало зберігатися при наступних власниках Дубна, що видно із листа до дубенського старости 1599 р. у справі про втручання митників у Вигнанську корчму монастиря Чесного Хреста [246, с. 1540]. Однак, як показала практика, спадкоємці міста не бажали миритися із втратою значної долі прибутку і робили все, щоб домогтися визнання прав монастирів тримати корчми у своїх володіннях незаконними, що і було досягнуто Михайлом Любомирським в кінці XVIII ст.

Археологічні дослідження на юридиці

Комплекси двох споруд з території юридики були виявлені під час археологічних досліджень по вул. Стара, 67.

Споруда № 1, розміром 4,4×2,4 м, була видовжено-овальної форми і мала влаштоване заглиблення із підбоєм. Вона становила підвал наземного будинку, викопаний у лесоподібному суглинку. Зі східної сторони до споруди примикали три сходики.

* Чопове мито стягувалося від продажу алкогольних напоїв на користь власника міста.

На сходинках виявлено шар світлого грунту без знахідок, утворення якого пов'язане із копанням підбою. Таким чином було простежено, що корисний об'єм підвалу при його використанні збільшили за рахунок прокопаного у стіні підбою-ніші.

У заповненні споруди виявлено велику кількість полив'яного і димленого посуду, в асортименті якого були присутні горщики (рис. 288), тарілки, кухлі, глеки, сковорідки, покришки. Виділялися червоноглиняні тарілки з підполивним поліхромним рослинним розписом коричневою, зеленою, білою і жовтою фарбами, зробленим по ангобованій поверхні. Знайдено вісім цілих і п'ять фрагментів підківок до чобіт, два кресальні кремені, рушничний кремінь і точило. Крім цього, в споруді лежало два мергелевих вироби: яйце і уламок грузила циліндричної форми. Яйце орнаментоване уздовж сторін трьома радіальними рядами насічок і має сліди забоїв на кінцях, за розмірами воно імітує куряче (рис. 287). Традиційно такі вироби розглядаються як атрибути весняних свят і пасхальної обрядовості.

Рис. 288. Горщики зі споруди № 1 по вул. Старій, 67. Розкопки Б. А. Прищепи і В. В. Ткача, 2007 р. Фонди ДІКЗ м. Дубно, кн. 11680/Р-2137; кн. 11681/Р-2138.

Після демонтажу наземної частини будинку у підвал потрапили його конструктивні елементи серед яких кахлі (рис. 286), фрагмент цегли «пальчатки», товщиною 6 см, уламки віконних шибок, діаметром 12,6 і 10 см, цвяхи «вухналі». Матеріали із заповнення дозволяють віднести час існування споруди № 1 до першої половини XVII ст.

Споруда № 2 була досліджена поруч із спорудою № 1. Вона мала розмір 3,3×2,6 м і чотирикутну форму. В її західній частині знаходився поріг, а в східній стіні було влаштовано два неглибоких підбої. На долівці виявлено шість стовпових ям, з яких дві діаметром 0,3 м і глибиною 0,25–0,3 м, зроблені по боках від порогу. Одна стовпова яма, діаметром 0,2 м і глибиною 0,15 м була викопана по середині північної стіни та ще три, діаметром 0,15–0,25 і глибиною 0,2–0,4 м знаходились поблизу північно-східного кута.

У заповненні споруди потрапила значна кількість фрагментів посуду і кахель, ідентичних знайденим у споруді № 1, що пояснюється засипанням споруди № 2 частково також культурним шаром ранішого часу. Тут знайдено димлений і полив'яний посуд, уламки скляних

чарок, кахлі. Металеві вироби представлені ключем, скобою, уламком ножа, цвяхами. З неї походить мергелевий виріб невстановленого призначення неправильно-овальної форми, у якому прорізано заглиблення з пробитим у дні отвором. У східній частині заповнення споруди знайдено значну кількість уламків цегли «пальчатки» шириною 14–15 см і товщиною 4,5–5,5 см. За матеріалами, які не мали аналогій до комплексу споруди № 1, а також взявши до уваги знайдений у споруді № 2 стертий шеляг Яна Казимира, час її існування визначається другою половиною XVII – початком XVIII ст. [18, с. 18–20].

Домогосподарство, від якого залишилися споруди № 1 і № 2, займало помітну ділянку на вулиці, що вела від Спасівського монастиря до Луцької брами. Його будівлі, розташовані поблизу рогу цієї вулиці із сучасною вулицею Старою, були прив'язані до планувальної ситуації обох вулиць. Виявлені у споруді № 1 чисельні рештки елементів конструкцій наземного будинку вказують, що в середині XVII ст. він ремонтувався чи перебудовувався, після чого на цій ділянці було облаштовано новий підвал.

ГРУНТИ МОНАСТИРЯ ЧЕСНОГО ХРЕСТА

Монастирю Чесного Хреста належали чотири волоки міської землі і п'ять городів, надані князем Василем Острозьким в 1582 р. [246, с. 1538]. Тоді як в листі 1599 р. фігурує вже 18,5 волок міської землі [246, с. 1541]. Ці землі були закріплені за монастирем в додачу до старого поля, яке він отримав від князя Костянтина Острозького. Місцезнаходження п'яти городів визначене в листі 1582 р. «*в куті*» напроти монастиря, а в наступних князівських листах, як «*весь кут за садом нашим*» та «*город Матишевский…в куті за садом княжим в Дубні*» [246, с. 1541, 1543, 1544]. Права монастиря на ці володіння були засвідчені в 1755 р. [77, арк. 64 зв.].

Грунт, що складався із п'яти городів і фігурує під назвою Кут, лежав на краю північного відрогу міської території. Він тягнувся на північ уздовж вул. Комунальна за сучасний автошлях М 06 (Київ–Чоп), заглиблювався в долину Ікви і, поступово звужуючись, утворював кут. Сад княжий в такому разі локалізується у місці, де пізніше було засновано монастир кармеліток. Однак, початкове оселення бернардинів поблизу огородженого княжого саду [358, s. 157] свідчить, що його територія не обмежувалась ділянкою монастиря кармеліток, а простягалася значною мірою у напрямку сучасної вул. Пекарська.

Від 1631 р. зберігся опис цього саду. Він був по колу оточений острогом, всередині якого знаходився двір, забудований двома світлицями з ґанками. Поблизу однієї із світлиць згадана столова ізба, яка на той час була недобудована, а мала лише виведений під піч фундамент.

За цими будівлями стояла лазня з усім забезпеченням, а навпроти лазні світлиця. За садом над ставом стояли пекарня, яка складалася із світлиці і кухні. Усі будівлі були покриті гонтами [78, арк. 37].

За землі кута за княжим садом в XIX ст. точилися суперечки між католиками і православними. Причому й тоді знаходилися старожили, які засвідчували володіння ним здавна Чеснохресним монастирем. Йдеться про давній звичай обходу церковних і монастирських володінь за участю представника духовної влади та місцевих мешканців, зокрема, дітей. Мета таких обходів була зберегти у населення пам'ять про межі земель, які належали релігійному осередку. Відомо, що в західнохристиянській традиції цей звичай відбувався з певною регулярністю перед великими святами. Подробиці подібних обходів відомі в історії Дубна у зв'язку із розмежуванням земельних володінь між монастирем кармеліток і Чесного Хреста. Так, в рапорті від 18 січня 1862 р. про результати опитування кому належить земля за кармелітським монастирем, уповноважена особа зазначає, що 82-річний католик підтвердив, що ця земля належала до монастиря Чесного Хреста. Старий католик розповів, що межові стовпики, які показували межі сінокосів вбивались при ньому і що він власноручно давав по п'ять

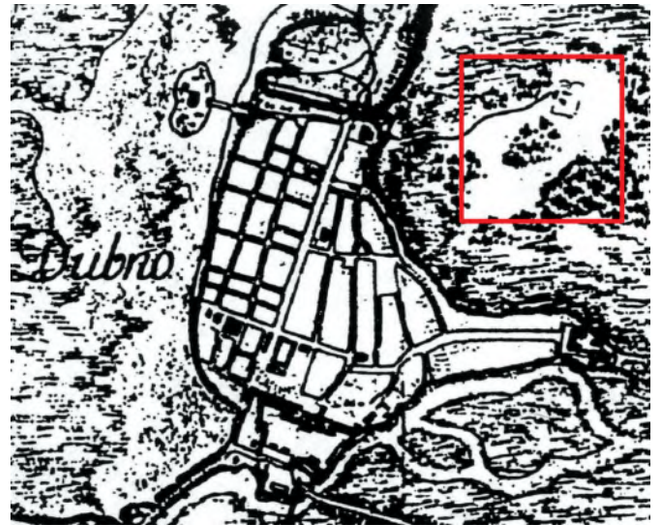

Рис. 289. Острів Горбачин із позначеною забудовою на карті Прохазки. Поч. XIX ст. Віденський архів. Опубліковано П. А. Ричковим.

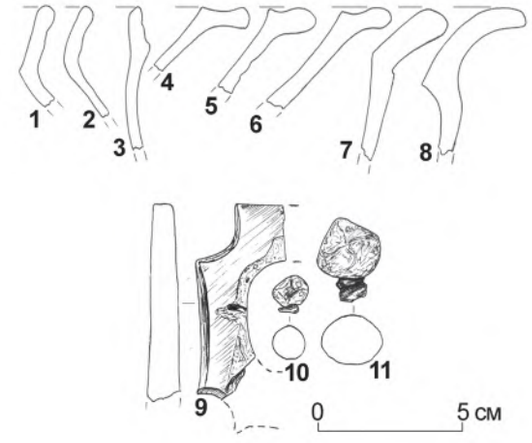

Рис. 290. Урочище Горбачин. Археологічні знахідки з поверхні: 1–9 – фрагменти керамічного посуду; 10, 11 – свинцеві кулі до вогнепальної зброї.

різок одному хлопчику, серед присутніх при цьому дітей, окраєць хліба з маслом і один злотий, щоб вони надовго запам'ятали ці межі [350, с. 715]. В 1582 р. ігумену монастиря Чесного Хреста дозволялось посадити людей на волоках і городах в куті навпроти монастиря, які після цього мали нести повинності на користь монастиря [348, с. 651].

Про господарську діяльність населення в куті навпроти монастиря свідчать дослідження проведені на вул. Комунальній, поблизу СТО «Автосервіс». Виявлений під час них об'єкт, наближений до чо-

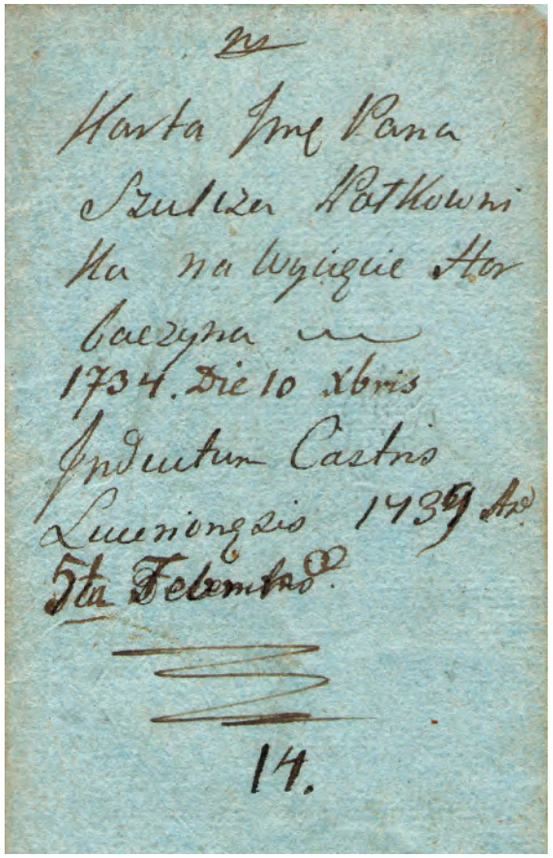

Рис. 291. Титульна сторона листа полковника і коменданта замку Шульца з дозволом бернардинам на вирубування деревини на острові Горбачин. Фонди ДІКЗ м. Дубно Д-III-3131.

тирикутної форми, розмірами 1,1×1,3 м містив попіл, вуглики, уламки посуду та печини. На глибині 0,9 м знаходилось дно, яке в центральній частині мало сферичне заглиблення, заповнене попелом і вугіллям, що вказувало на сліди від вогнища. Про те, що на дні розпалювалося вогнище свідчить яскраво-коричневий до червоного колір піску, який він набув під дією високої температури. В кутах об'єкту виявлено стовпові ямки діаметром 0,07–0,08 м. Посуд із заповнення автори розкопок віднесли до XV–XVI ст., але, зважаючи на відсутність репрезентативних форм для комплексів XV ст., час використання об'єкту слід відсунути до XVI ст. [18, с. 12].

Поява згадок про осідок населення на таких грунтах, як кут проти монастиря і закоп Здановский (на Луцькому передмісті) обумовлені особистим втручанням князя Василя Острозького у випадки порушень монастирських прав. Водночас вони сигналізують, що у другій половині XVI ст. відбувається значний притік населення до Дубна. Відповідно до цього зростає потреба у вільній, придатній для оселення та обробітку землі.

У 1598 р. Чеснохресний монастир отримав право на острів Горбачин [246, с. 1539; 77, арк. 22—22 зв.], розташований серед болотистої долини Ікви в північній околиці міста (рис. 289). Острів займав площу близько 7 га. Господарські вигоди Горбачина полягали у можливості випасати тут худобу, вирубувати вільшину і збирати сіно. Додаткові подробиці стосовно прав власності на острів та особливості його використання присутні у судовому процесі, ініційованому дубенськими василіанами проти бернардинів. Справа про відібрання Горбачина бернардинами була відкрита в судах Варшавської нунціатури в 1731 р.

У 1733 р. на користь василіанів нунціатура видала заборону бернардинам щодо їхніх дій спрямованих на псування будинків, рубання дерева і косіння сіна на Горбачині [77, арк. 80]. Ймовірно, звиклі до ужитку порослої поруч вільшини на опалення монастиря, бернардини вже наступного року знайшли цікавий вихід із ситуації. Вони звернулися із проханням до полковника ординації і коменданта замку Шульца, щоб він організував вирубку. 10 грудня 1734 р. полковник видав на це розпорядження, обгрунтувавши його тим, що вільшина становить загрозу для замку і міста в разі ворожого нападу (рис. 291). При цьому він не забув зауважити, що острів Горбачин до монастиря бернардинів належить здавна, а роботи будуть проведені його людьми без залучення ченців. Останні ж завбачливо зіслалися на судову справу із василіанами і вказали на заборону нунціатури їм рубати тут дерева, а тому просили звільнити їх від цього аби уникнути клопотів [77, арк. 81—81 зв.; 57]. Вирубка відбулася і можна здогадуватися, куди потрапила деревина, яка, як зазначає полковник, мала бути вирубана повністю. Василіани реагували на це несхвально, вважаючи, що прикриваючись підвищенням обороноздатності міста, замкова адміністрація сприяє бернардинам, які продовжують користуватися Горбачином для своїх потреб. В якості аргументів вони наводили те, що в грудні вільшина була без листя і не становила значної загрози. Полковнику Шульцу адресувалось запитання, чому той, дбаючи про захист міста зі сторони Горбачина, не наказав розібрати новозбудовані тут будівлі бернардинського фільварку – обори і стодоли, які будь-який ворог міг використати. Крім того, чому полковник не наказав провести вирубку на островах Панталія і Дубовець, які на той час були деревами зарослі. Одним словом, привід покращення оборони зі сторони Горбачина василіани вважали вигаданим [80, арк. 175 зв.].

У 1754 р. в метрополітальні книги дубенськими василіанами було зроблено заяву проти бернардинського конвенту Дубна щодо несправедливого захоплення острова Горбачин. Василіани стверджували, що захоплення Горбачина відбулося близько 1727 р. [80, арк. 167 зв.]. Йшлося, зокрема, про те, що бернардини випросили собі у монастиря Чесного Хреста милість тимчасового випасання худоби на острові, а потім, прагнучи привласнити Горбачин, «*фундуші свої почали інакше трактувати*» [80, арк. 80]. У пізніших записах бернардини свідчили, що надані їм документи із привілеями на острів Горбачин нібито згоріли під час пожежі костелу в 1720 р. [80, арк. 250 зв.]. Однак, право бернардин на володіння Горбачином заперечує інвентар монастиря Чесного Хреста, поданий архімандритом Антонієм Жолкевським 1698 р. своєму намісникові Білякевичу. У ньому в розділі Сіножаті зазначено, що бернардини платять до монатистиря Чесного Хреста 100 польських злотих за користування Горбачином [80, арк. 169].

Навколо права власності Горбачином розгорівся довготривалий судовий процес, який бернардинам вдалося виграти. Ймовірно, розуміючи, що відсудити острів напряму, зважаючи на наявні в опонентів підтвердження своїх прав, не вдасться, бернардини вдалися до юридичних тонкощів. У 1727 р. вони внесли у Луцькі гродські книги маніфест, у якому замінили назву Горбачин на «*Сіножать болотиста з вільшиною*» [80, арк. 178 зв.—179]. У такий спосіб на початковому

етапі право бернардинів на Горбачин було легалізоване.

Із новою силою спір відновився в час перебування на місці архімандрита василіанських монастирів Климентія Веселовського (1800–1812 рр.), який намагався добитися повернення дубенським монастирям їхніх давніх володінь. У процесі розборів бернардини внесли на розгляд дубенського земського суду декрет про розмежування Горбачина від володінь василіан та інших сусідів. У 1803 р. цей декрет було затверджено і Горбачин під назвою «Вільшини і сіножатей болотистих» присуджено бернардинам. Апеляцію василіан від Вищого земського суду до розгляду не було допущено під приводом того, що йшлося про дві різні справи. Самі василіани причину невтішного для себе результату вбачали в існуванні впливу на земський суд зі сторони князя Любомирського [80, арк. 180].

Археологічні обстеження Горбачина дозволили виявити у східній частині сліди від споруди. Вона проявилася на розораній поверхні у вигляді насиченої керамікою плями, розмірами 5×6 м. У її заповненні зібрано фрагменти вінець горщиків, покритих поливою і прикрашених описко́ю (рис. 290, 1, 2), глека (рис. 290, 3), мисок (рис. 290, 4–6), димлених макітер (рис. 290, 7, 8), вушко полив'яного кухля (рис. 290, 9), фрагменти скляних виробів. Морфологічно-декоративні особливості посуду дозволяють датувати його кінцем XVII–XVIII ст. Існування забудови на Горбачині у цей час узгоджується із документальним свідченням 1733 р. про заборону бернардинам псувати тут будинки. Про те що, будівлі розташовувались на острові й у наступний час, свідчать чітко окреслені межі значної за розмірами садиби позначені на карті Прохазки початку XIX ст. (рис. 289) [289, с. 136]. У різний час на Горбачині були знайдені такі предмети, як два натільних хрести [59], литовський шеляг Яна Казимира 1666 р., кулі до вогнепальної зброї, калібрами 15 та 21 мм (рис. 290, 10, 11). Великий калібр другої кулі вказує, що призначалася вона для раннього зразка мушкету XVI ст. або для ладнування гаківниці. Вони можуть свідчити про обстріли території Горбачина.

3.6. Передмістя

Складовими частинами міської структури були два передмістя: Луцьке або Забрама та Сурмичі. Усталення їхнього просторового положення відбулося на кінець XV ст. Хоча, передмістя страждали більше від татарських нападів ніж місто, вони відігравали важливу роль осередків збільшення загального числа міського населення [245, с. 239]. У писемних джерелах передміщани в одних випадках відокремлені від міщан, а в інших – об'єднані з ними під єдиним поняттям міщани. Це простежується у листах князя Василя Отрозького: «*…свиволных мещан и предмещан…*» та «*наданы от предков моих мещане на парканю и за брамою Луцкою…*» [243, с. 1283, 1284]. У Розпорядженні Теофіли Любомирської 1699 р. є згадка про те, що за князя Владислава-Домініка Заславського передміщани одержали привілей (можливо, підтвердний), що зрівнював їх у праві міського судочинства із міщанами [92, с. 179]. Це зумовило поширення на мешканців передмість однакових із міщанами повинностей. В інвентарі 1723 р. передміщани виокремлені лише як територіальна категорія населення, тоді як права і обов'язки мають такі самі, як і міщани [85, s. 32–34].

ЛУЦЬКЕ ПЕРЕДМІСТЯ

Назва передмістя у формі «*zabrama Lucka*» зустрічається в 1696 р. [72, арк. 57]. Воно починалося за західною лінією укріплень, головним об'єктом яких виступала в'їзна брама. Халупи та хати на ньому згадані в 1577 р. [132, s. 451]. Станом на 1723 р. на Луцькому передмісті було в загальній кількості 55 домогосподарств християн і п'ять домогосподарств юдеїв [85, s. 17–24]. Поля, городи і фільварки влаштовані на Забрамі належали міщанам як проживаючим тут, так і осілим на середмісті і передмісті Сурмичі. Тут знаходилися володіння Спасо-Преображенського монастиря, римо-католицького костелу, бернардинського монастиря, Миколаївської та Іллінської церков, юдейське, православне, католицьке і лютеранське кладовища.

Спасо-Преображенський монастир володів на Луцькому передмісті Волицею (Волькою, Вулькою) – «*за брамою Луцкою…сельце чернецькое*» [243, с. 1283, 1285]. За інвентарем 1631 р. тут було розташовано 29 будинків монастирських підданих [78, арк. 37]. В інвентарі 1649 р. тут згадано господарів 32 ділянок, із яких 13 займали городи,

Рис. 292. Грунти та будівлі передмістя Забрама на плані 1809 р. Із локалізованих: А – Волиця Спасо-Преображенського монастиря; Б – юридика парафіяльного костелу; В – юдейське кладовище; Г – цегельня; Д – Спасо-Преображенський монастир; Е – корчма (аустерія князя Любомирського); Є – кладовище; Ж – розташування Чернецької греблі.

чотири стояли пустками, а власники чотирьох ділянок платили міський чинш. Окремою позицією зазначені двори чернецькі. Професійний склад власників у цьому документі виглядає наступним чином: один січкар, один швець, один тесля, один рибалка, один кухар, один веретельник, один гайдук [78, арк. 40 зв.]. З інвентарю 1695 р. дізнаємося, що під чернецьким двором мається на увазі фільварок із стайнею, млинком і ставком, при якому знаходилося чотири монастирські хати [78, арк. 22]. Волиця прилягала до оборонного рову на південь від Луцької брами, а із заходу сягала вулиці, яка носить назву Городня, можливо, охоплюючи забудову по її обох сторонах (рис. 292, А). Будівлі тутешнього фільварку детальніше перелічені в інвентарі 1731 р., де згадано стодолу, конюшню, воловню, погріб, сарай, а також сад і дев'ять будинків підданих [245, с. 1452].

З північної сторони Луцької вулиці була розташована юридика

парафіяльного костелу. У генеральній візитації 1799 р. записано, що ґрунти цієї юридики лежать «*від валу забрамського аж до стовпа мурованого*» [62, арк. 52]. Місцезнаходження юридики ілюструє план міста 1809 р., на якому чітко окреслено розташування дільниці, означеної як «*Юрыдыка костьола фарского*», між оборонним ровом зі сходу, юдейським кладовищем із заходу та гостинцем з півдня [289, с. 139, рис. 12]. Відносно сучасного планування забрамська юридика не доходила до території нинішнього автовокзалу, частково зайнятої тоді юдейським кладовищем (рис. 292, Б). Відображена на плані 1809 р. ділянка обіймає лише територію проживання забрамських підданих костелу. Натомість, як постає із тексту візитацій, ґрунти костелу на захід від міста охоплювали набагато більші площі.

Рис. 293. Орієнтовне розташування цегельні на передмісті Забрама. План 1826 р. Опубліковано В. В. Ткачем.

Записи у костельному Маніфесті свідчать, що у 1625 р., коли відбувся обмін ділянками між парафіяльним костелом та бернардинами, костел не мав жодних володінь за Луцькою брамою. Втім, це суперечить відомостям про те, що в 1606 р. князь Януш Острозький надав для парафіяльного костелу підданих за Луцькою брамою і частину парканців [83, s. 18, 19]. Однак, у Маніфесті й під 1631 р. вказується, що за брамою костелу не було виділено «*жодної скиби землі*» [61, арк. 24 зв.]. А під 1635 р. костел, названий убогим і що він отримав право володіти шматком поля, який за розміром не перевищував звичайного лану.

Наведені дані лише приблизно дозволяють міркувати про початок набуття костелом перших ділянок та підданих на Забрамі. На 1649 р. тут вже згадується плебанський фільварок, а кількість підданих становила 10 осіб, яких, на основі поширеної у той час практики переписів, слід ототожнювати з кількістю дворів. Інколи спадаючи, поступово їх число зростало: на 1698 р. – 19 осіб, 1708 р. – 18 осіб, 1763 р. – 50 осіб [61, арк. 24зв., 45].

За Луцькою брамою костел володів також корчмою з правом пропінації. В 1759 р. князь Януш Сангушко видав грамоту, згідно з якою за оренду цієї корчми дубенські орендарі мали виплатити костелу 600 злотих [62, s. 23].

У Маніфесті зафіксовано також низку належних костелу ді-

лянок разом із описом їхнього розташування. У 1749 р. згадано про «*ґрунт на передмісті Луцькому на Кривій вулиці… і волока поля під Хорупаньщизною*», які, вірогідно, знаходилися поблизу колишнього села Кривуха.

До 1771 р. належить згадка про костельний грунт Падуновщизна *(Padunowszczyzna)*, який лежав «*йдучи до Знесення праворуч над калюжею за Луцькою брамою*» [61, арк. 7 зв.]. Ця частина костельних володінь на Забрамі згадується також як город Падуновський, що здавна належить до парафіяльної юридики. У Маніфесті костелу 1811 р. зазначається, що «*минуло років 25, після того як передмістя Луцьке згоріло і той город протягом близько 10 років пусткою лежав. Перед тим він використовувався Рокитою, підданим пробоства, одруженим з Падунянкою, давньою підданою пробоща дубенського*». Локалізація цього ґрунту можлива завдяки вказівці, що після запустіння він відійшов князю Михайлу Любомирському, який на одній його частині збудував мурована аустерію, друга частина пішла під гостинець, а третя залишилася пусткою [61, арк. 12]. Будівля корчми відображена на планах Дубна кінця XVIII – початку XIX ст. Вона знаходилася при переході Луцького тракту в гостинець передмістя (рис. 292, Е). На сучасний стан забудови це відповідає ділянці поблизу підвищення, на якому розташований базар по вул. Млинівська.

Відомості із міських інвентарів 1688, 1708, 1712, 1749 рр., які фіксують кількість підданих костелу та ревізії передміських волок 1755 і 1765 рр., засвідчують, що деякі піддані за Луцькою брамою, окрім костельних ґрунтів, посідають замкові ґрунти та платять чинш власнику міста. Так, наприклад, підданка костелу вдова Воробіцка тримала пів волоки міської землі і платила до замку чинш розміром один злотий і дев'ять грошей. В інвентарі 1649 р. зазначалося, що міщанам не дозволялося продавати чи заставляти костелові та церкві ні своїх будинків, ні полів, без погодження з князем. Міський уряд мав стежити, аби цей припис виконувався, а в разі виявлення порушень, стягувався штраф у розмірі 100 кіп литовських грошей на користь власника міста [61, арк. 22–22 зв.]. Окрім того, костельні піддані були зобов'язані відбувати на користь власника міста 12 днів оранки, виконувати шарварки по утриманню та ремонту міських гребель (Сурмицької та Іванської), мостів, а також валів і парканів, де за кожним із них була закріплена своя дільниця [61, арк. 14, 23, 22–22 зв.].

Піддані, що «сиділи» на землях костелу, могли продати свою нерухомість іншій особі. Костельна адміністрація фіксувала операції по продажу ґрунтів, що належали до власності костелу, тим самим контролюючи зміну господарів. Так 7 травня 1690 р. піддана костелу вдова Регіна Кубинська продала свій грунт із садом і сіножаттю над Горбачином, напроти мурованого стовпа [61, арк. 9 зв.]. 29 травня 1691 р. подружжя замкових млинарів Якова і Марії Федоровичів продало свій

город «*за брамою Луцькою, за фігурою, на горі, у положенні між ґрунтами з однієї сторони Смордовця, а з другої Андрія Закорчемного*» міщанинові Самсонюкові [61, арк. 7 зв.]. Цілком імовірно, що цей город знаходився на Шибеній горі. Принаймні за пізнішим описом 1839 р. відомо, що костел мав ланок на в'їзді до Дубна, на Луцькому тракті під назвою ***Шибена****.

Поля і сіножаті за Луцькою брамою, що належали костелу, поділялися на три частини або «руки». В генеральній візитації 1799 р. вони згадуються наступним чином:

1. Рука на в'їзді до міста на гостинці Луцькому навпроти болота. Поряд сіножать на болоті.
2. Рука за півмилі від Дубна, що називається Кривуха за Луцькою брамою.
3. Рука за милю від Дубна, що називається Пішача. Сіножать на болоті при в'їзді з Луцького гостинця [62, s. 54—55].

У Маніфесті 1811 р. прив'язки та назви парафіяльних полів подано інакше. Перша частина знаходилася в урочищі ***Мандзині гори*** *(Mandzine hory)*, що від межі с. Головчиці заросла лісом. Друга – в урочищі ***Кривуха***, недалеко від пасіки князя Любомирського, межувала з селом Тараканів і була безліса. Третя – в урочищі ***Луки*** недалеко від передмістя дубенського, так само незаросла [61, арк. 38].

Мандзині гори – це угіддя, що були розташовані на Повчанській височині західніше Дубна, між селами Кривуха та Сади. Під такою ж назвою знаходимо це урочище й на карті 1915 р. Вірогідно, що Мандзині гори під 1799 р. названі ***Пішяча***, тому що були найбільш віддаленою з усіх трьох частин полів – на милю від Дубна. Таким чином, господарські володіння парафіяльного костелу на Забрамі не обмежувалися територією самого передмістя. Його поля були розташовані значно далі – поблизу сучасного с. Кривуха і тягнулися до сіл Головчиці, Сади і Тараканів.

Від 1626 р. право на володіння ґрунтом, прилеглим до рову за Луцькою брамою отримали бернардини. До цього додано дозвіл на користування цегельнею з майстром. У подальшому ділянка з проживаючими на ній підданими залишалась у власності монастиря. У 1708 р. на передмісті бернардинам належало сім дворів, дві кузні і фігура при брамі [358, s. 156, 159].

Миколаївській церкві на Забрамі належало поселення ***Кубраківка.*** З писемних джерел не зрозуміло, які були його розміри і межі. Вірогідно, воно було невеликим. Вперше громада підданих «отця протопопа» з Кубраківки згадується в статусі відповідача у судовому позові від мешканки того ж поселення Мартинової. У цій справі йшлося про конкретних осіб і всю громаду загалом, як учасників грабунку майна Мартинової здійсненого після того, як козаки залишили

* Детальніше див.: Фонди ДІКЗ м. Дубно, кн. 2625/Д V – 3016. S. 24.

Дубно десь під кінець 1648 р. [91, с. 41, 42]. Кубраківка *(Kubrakuwka)* зазначена в інвентарі Дубна 1723 р. [85, s. 20], але пізніше ця назва не зустрічається в джерелах, хоча земельні ділянки у власності Миколаївської церкви та її настоятелів за Луцькою брамою в подальшому зберігаються [79, арк. 21 зв.].

За Луцькою брамою земельну власність мали також Іллінська церква, шпиталь при ній, Іллінський дяк, шпиталь Миколаївської церкви, полковник Дортман [79, арк. 21 зв.–24]. Крім того, в інвентарі 1755 р. дев'ять дворів підданих зазначені у володінні пана Яворського, який, ймовірно, утримував їх як посесор [79, арк. 13 зв.]. Одного підданого було закріплено за скарбовим броварем, одного – за війтом, іншого за ландвійтом, а чотирьох – за полковником регіменту ординації Шульцом [79, арк. 14]. Писемні джерела дозволяють скласти картину професійної спеціалізації мешканців Забрами. Першість тут належить інвентарям, щоправда стан збереженості та особливості їх укладення, відображають ситуацію, що склалася переважно на XVIII ст. Наприклад, в інвентарі 1649 р. на чернецькій Волиці Спасо-Преображенського монастиря зазначено лише декілька професій: рибалка, кухар і веретельник [78, арк. 40 зв.]. Дуже вибірковий у цьому відношенні також інвентар 1723 р. Бачимо у ньому на Забрамі город Петра Куниці котельника [85, s. 18], ділянки Самка фурмана і Якуба Мазура, останній з яких поєднував професію різника і пивовара [85, s. 19, 21]. Найбільше відомостей подає інвентар 1755 р., у якому зазначено земельні ділянки, власниками яких були сім жовнірів, три козаки, шість різників, теся, цукерник і органіст. Крім того, тут вказані ділянки міських і замкових слуг, а саме: замкового каменяра, ставничого, мостовничого, возного, а також солтиса і пахолка* [79, арк. 13 зв.–16, 21зв.–24].

За Луцькою брамою здавна існувала дорога, яка вела до села Знесення. На 1723 р. знаходимо відомості про місток на ній *«давно збудований»*, де для напування худоби і коней було облаштовано доступ до води, що називався *пýйло (puyło)*. По цій дорозі до містка були розташовані ділянки 11 господарів [85, s. 20]. Пізніше дорога до Знесення перетворилася на вулицю, яка у наш час відома під назвою ***Цегельня***. Цей хоронім, вірогідно, є достатньо давнім для території Забрами. Його виникнення пов'язане із побудовою тут не пізніше першої чверті XVII ст. підприємства для виготовлення цегли. Зокрема, в привілеї 1626 р. для будівництва костелу монастиря бернардинів, князь Олександр Заславський надав грунт за ровом із прилеглою до нього замковою цегельнею і стрихарем** [358, s. 156]. У 1723 р. право

* У записах люстрації 1755 р. не зрозуміло про яку конкретно земельну власність ідеться. У ньому значиться лише ім'я і прізвище власника та, інколи, рід його заняття. Більш диференційний підхід демонструє інвентар 1723 р. завдяки якому стає відомо, що в перелік власності потрапляли окрім власне житлових дворів також фільварки, городи і поля.

** З пол. *strycharstwo* – ремесло виготовлення цегли.

на цегельню продовжували зберігати бернардини. Вона згадується як новозбудована із трьома будинками і кузнею при ній [85, s. 24]. Знаходимо цю цегельню на пізніших планах міста, зокрема, на плані 1826 р. вона підписана як «Кирпичный завод» (рис. 293). Відоме її позначення також на плані 1809 р., де бачимо цегельню розташовану за вище згаданим містком на другому березі річечки поблизу села Знесення (рис. 292, Г). Зберігся опис цегельні 1836 р., коли вона належала князю Юзефу Любомирському. Складно сказати, наскільки він дозволяє характеризувати це підприємство у більш ранній час, однак з нього довідуємося, що цегельня складалась із великого виробничого приміщення, розмірами 66⅔ × 8 сажнів, у якому знаходилося дві печі. Дах був покритий соломою, а над печами – дошками. Поблизу стояли дві хатини, в одній з яких проживав наглядач за цегельнею [75, арк. 36].

Вулиця за Луцькою брамою переходила у ***Бродський тракт***, на якому знаходилася сіножать Спасо–Преображенського монастиря, відома під назвами ***закоп Здановський*** (1594 р.) та ***Здановський окоп*** (1755 р.). Підтвердження прав на це володіння монастир одержав у 1594 р. від князя Василя Острозького тому власність монастиря тут може виявитися більш давньою. У тому ж листі зазначається, що ця сіножать прилягала до Чернецької греблі [243, с. 1276, 1277]. Поблизу греблі знаходилося два ставки, чотири городи і млин, що в 1755 р. вже згадується, як такий, що був тут у давнину [79, арк. 25 зв.]. В 1597 р. це володіння згадане у зв'язку із чотирма городами *«под монастирскою гребелькою»*, на яких побудувалися дубенські піддані і після цього мали нести повинності до Спасо-Преображенського монастиря [243, с. 1280]. У 1755 р. про монастирських підданих, які під греблею на чотирьох городах мешкали згадується у минулому часі [79, арк. 25 зв.]. На 1731 р. бачимо Чернецьку греблю здану в оренду юдеям [245, с. 1453].

Чернецька гребля локалізована на місцевості завдяки описі Бартоша Папроцького татарської облоги Дубна в березні 1577 р. У ньому розповідається про те, як загони князя Януша Острозького і Александра Семашка виступили на зустріч татарам за Чернецьку греблю. Татари, маючи чисельну перевагу, сильно налягли на кінець тієї греблі від Знесення і, потіснивши сили оборонців змусили їх відступити у місто [132, s. 451].

Як відомо з листа князя Василя Острозького 1594 р., Чернецька гребля знаходилася на Бродському тракті. Потрібним місцем для її влаштування на відтинку між Дубном і Знесенням була річечка, яку старожили інколи називали Знесеною (рис. 292, Ж). Вона брала початок з-під пагорбів поблизу с. Кривуха і впадала в Ікву з лівого берега поблизу острова Кемпа, а у наш час є каналізована. Шлях від Дубна на Броди перетинав цю водойму на початку повороту дороги від сучасної вул. Забрама до вул. Львівської. Сьогодні насип цієї греблі покриває осушену долину річечки на довжину близько 150 м.

Нелокалізованим топонімом, що пов'язаний із власністю Спасо-Преображенського монастиря поблизу Луцького передмістя є Чернецькі кринички*. Вони згадані, як один із орієнтирів приміських волок монастиря в 1755 р. і знаходилися десь у стороні від Луцького тракту [77, арк. 23 зв.]. На захід і південний захід від Луцького передмістя лежали орні землі, що оброблялися дубенськими міщанами, які сплачували з них десятину на користь Спасо-Преображенського монастиря. В люстрації міських орних земель 1745 р. ці обшири описані у три «руки» [245, с. 1453].

1. Їдучи до села М'ятин – 147 волок;
2. Від Тараканова і Дубна під міські сади та від «засцянків» Знесенських до Повчанських і Головчицьких лісів – 137 волок;
3. Їдучи до с. Повча від вигонів – 149 волок.

На Забрамі знаходилось юдейське кладовище, яке добре локалізується завдяки планам міста 1809 і 1885 років. Його територія починалася відразу за юридикою парафіяльного костелу на північній стороні вулиці, займаючи терасу над островом Горбачин. В інвентарі 1723 р. воно згадується як ***Окописько жидівське***, на якому стоїть халупка з будинком [85, s. 23]. Із цілеспрямованою руйнацією кладовища радянською владою після Другої світової війни, на одній його частині було спланувано ділянку для будівництва автовокзалу. Друга частина кладовища остаточно знищена, за усними повідомленнями місцевих мешканців у 1986 р., а на її місці знаходився і частково знаходиться до сьогоднішнього часу Великий базар. У 2007 р. на ділянці між автовокзалом і базаром було проведено охоронні шурфування під час яких на глибині 1–1,7 м зафіксовано скупчення юдейських надмогильних плит [14, с. 17].

Далі на захід за юдейським кладовищем уздовж північної сторони давнього Луцького тракту (сьогодні вул. Млинівська) до повороту на дорогу до Вигнанки в XVI–XVIII ст. знаходились городи міщан, один із яких, ймовірно, досить великий, в 1771 р. відомий як грунт Падуновщизна. Він знаходився у власності костельної підданої Падунянки, а після смерті їх з чоловіком Рокитою запустів і відійшов князю Михайлу Любомирському. На одній його частині власник Дубна побудував мурована аустерію. Плани міста кінця XVIII – початку XIX ст. дозволяють встановити, що ця аустерія чи трактир стояла поблизу відгалуження дороги на Вигнанку. Перехід Луцького тракту поблизу цього місця в міський гостинець та наявність звороту із Бродівського тракту обумовлювали потребу і вигоду в облаштуванні тут подібного закладу.

У розвилці Луцького тракту і дороги до села Вигнанка на підви-

* Можливо із цим місцезнаходженням пов'язаний топонім Монаські верби, який тривалий час пам'ятали м'ятинські старожили (спогади Галини Сасюк, 1941 р.н.), зазначаючи, що поряд із ними була криниця. Знаходилися вони поблизу четвертої від Дубна водонасосної станції.

щенні знаходилося католицьке кладовище [62, s. 132, 133]. Воно стало першим регулярним кладовищем для дубенських міщан римо-католиків, влаштованим на окремо виділеній для цього території за межами існуючих у місті монастирських осередків і костелу. Кладовищем опікувався парафіяльний костел. У 1805 р. воно згадується як цвинтар польський і руський [86, арк. 34 зв.], а, отже, принаймні на цей час, на ньому хоронили також й осіб східно-християнського віросповідання.

Поки не вдалося віднайти відомостей про рік закладення тут некрополя. Вірогідно, це відбулося в останній чверті XVIII ст., коли провідні європейські держави прийняли закони про винесення кладовищ за межі міст. Опис володінь парафіяльного костелу 1816 р. згадує його як цвинтар обширний, огороджений секціями дерев'яних дощок, завдовжки два сажні кожна, що поставлені між мурованими стовпами, покритих черепицею. Таких секцій по довших сторонах вказано 28, по коротших сторонах – 12 зі сторони брами і 14 від каплиці. Таким чином, територія кладовища на початок XIX ст. складала близько 56 × 28 м і, згідно планів, була орієнтована по лінії Пн-Зх–Пд-Сх. В'їзна брама знаходилась у південно-східній стороні. Вона була мурованою, покрита черепицею з залізним хрестом вгорі, мала подвійні ворота зі штахет, що замикались на колодку. Відразу за брамою стояла дзвіничка на чотирьох стовпах під дахом, побитим гонтами з дзвоном спіжовим*. За дзвіницею стояла висока мальована фігура з дерев'яним корпусом. Від брами і до каплиці уздовж кладовища вела вуличка обсаджена з обох сторін деревами, так само, як і уздовж огорожі. Тут росли ясени, тополі і верби.

Каплиця на кладовищі була збудована з дощок, квадратна у плані, побита гонтами з залізним хрестом, оббитим білою бляхою. Зовнішні подвійні двері вели до притвору, а наступні, одинарні, провадили до самої каплиці. Тут були три вікна із залізними гратами, стеля і підлога, зроблені з дощок. Дерев'яний вівтар під саму стелю, зроблений і розписаний колонадою з образом погруддя Христа. Перед вівтарем стояла традиційна менса, столярської роботи, покрита розписаним по клейкованому полотні антипедіумом. Каплиця освітлювалася 14-ма більшими і меншими виточеними ліхтарями [62, s. 132–133].

Із північно-західної сторони католицького кладовища від дороги на Вигнанку окрема ділянка була виділена для поховань лютеран. Невідомо на коли точно припадає тут початок регулярних захоронень мешканців протестантського віросповідання. Притримуватись його могли німці, які в першій половині – середині XVIII ст. перебували на службі у власників Дубна – князів Сангушків, мали ряд володінь на території міста і займали високі пости. До них належать полковники регіменту ординації і коменданти замку – Шульц (під 1755 р. згаданий як генерал) і Дортман. Крім того, на передмісті Сурмичі

* З пол. *spiż* – сплав олова, свинцю і цинку.

в 1755 р. проживав жовнір Йохан Німець [79, арк. 11 зв.]. Ймовірно, що постійна община протестантів з'явилась у Дубні в період контрактів, тому на кінець XVIII ст. вони потурбувались про облаштування собі окремого кладовища. У 1805 р. 11 сімей менонітів, німців за національністю, поселилися біля с. Вигнанка на підставі угоди 1800 р. з Дубенським архімандритом Климентієм Веселовським [352, с. 8]. Того ж таки 1805 р. натрапляємо на згадку про це кладовище, як про цвинтар євангелістів [86, арк. 34].

Відносно римо-католицького кладовища значно пізнішим є утворення православного кладовища, облаштованого з протилежної сторони Луцького тракту. Воно відсутнє на плані міста 1809 р., а найбільш давні роки смерті зазначені на надгробках відносяться до 1820- х рр. Крім того, створений реєстр його найстаріших могил вказує на те, що на початку воно формувалось як некрополь для розквартированих у Дубні військових Російської імперії, а також членів їхніх родин*.

У писемних джерелах на території Луцького передмістя неодноразово згадується мурований стовп чи фігура мурована. Найраніше відоме свідчення про нього датується 1601 р. у фундушовому записі від князя Василя Острозького на монастир Чесного Хреста [163, с. 451]. Згодом згадка про нього трапляється у 1607 р. у зв'язку із угодою про обмін грунтів між міщанином Харком Грегоровичем і чеснохрестським ігуменом Віталієм. У ній фігурує город монастирський, що лежить за Горбачином біля стовпа мурованого [77, арк. 23]. В 1690 р. Регіна Кубинська продала свій грунт з садом і сіножаттю над Горбачином, навпроти мурованого стовпа [61, арк. 9 зв.]. Під 1691 р. цей об'єкт згаданий, як фігура за Луцькою брамою [61, арк. 7зв.]. В описі положення болотистих Горбачинських лук 1755 р. зазначається, що вони починалися праворуч від мурованого стовпа [79, арк. 24 зв.]. У візитації 1799 р. про межі юридики парафіяльного костелу вказано, що вони простягаються «*від валу забрамського аж до стовпа мурованого*» [61, арк. 52]. Детальні описи мурованого стовпа невідомі, а наявні свідчення дозволяють наближено локалізувати цей об'єкт на місцевості. Просторові межі парафіяльної юридики позначені на плані 1809 р. Вона простягалась по північній стороні вулиці за Луцькою брамою і сягала юдейського кладовища. Отже, мурований стовп стояв між цими двома ділянками, як давній межовий знак, що маркував початок передмістя і через свою давність часто використовувався як орієнтир для опису положення земельних ділянок. Варта уваги думка, що коли в 1935 р. перед приміщенням Дубенської гміни встановлювали погруддя Юзефу Пілсудському, то прибрали більш давніший пам'ятник Олександру II**. Гміна, як відомо, знаходилася

* Найвідомішою особою із тут похованих був Федір Гогель – генерал-лейтенант періоду наполеонівських воєн, учасник битв при Аустерліці та Бородіно.

** Детальніше див.: спогади Ігоря Свєшнікова / записано Т. Б. Дмитренко. Зошит

у будинку, що стояв на землі, приналежній у минулому до костельної юридики і перед початком старого юдейського кладовища. Тому не виключено, що пам'ятник російському імператору наслідував місце, поблизу якого стояв старий мурований стовп.

СУРМИЧІ

Передмістя виникло на правому березі Ікви. Вперше назва Сурмичі вжита у писемних джерелах під 1577 р. [132, s. 451]. Дослідники пов'язували її походження з проживанням тут сурмачів Дубенського замку [220, с. 179; 281, с. 74]. Як показує публікація Аполлонія Сендульського, в другій половині XIX ст. побутувала традиція, згідно якої походження назви виводилось від сурм, на яких полюбляли грати цигани, що здавна проживали на Сурмичах. І досі одна з вулиць передмістя, додає автор, називається Циганською [302, с. 606]. Списки мешканців передмістя Сурмичі не згадують про сурмачів, хоча в інвентарі 1755 р. тут і значиться такий собі Данило Музика – музикант [79, арк. 12], але це не показник, тому що про двох музикантів згадується і у місті.

Найбільш прикметною рисою соціального складу мешканців Сурмич в люстрації 1755 р. є велика кількість жовнірів – 47 осіб [79, арк. 10 зв.–12 зв.]. Це майже у три рази більше, ніж у місті і на Забрамі разом взятих. Крім того, в 1723 р. бачимо тут ділянку, на якій проживають діти замкового пушкаря [85, s. 27], а станом на 1755 р. на передмісті мешкають пушкарі Мартин Пушкар, Михайло Демський і Томаш Каленнік [79, арк. 10 зв.,11 зв., 12 зв.]. Тому, хоч Сурмичі і не становило територію, де мали поселятися усі дубенські жовніри регіменту Острозької ординації, втім певна тенденція схоже таки мала місце. Не виключено, що вона була пов'язана із близькістю передмістя до замку.

Постать сурмача, без сумнівів, займала яскраве місце в житті міста і замку. Звуки сурм супроводжували парадні заходи та військові акції. Відомо, що кількість службових сурмачів не була значною. Згадки про них у волинських містах під окремими роками зазначають одного-двох осіб [187,

Рис. 294. Зображення сурмача на лицевій стороні кахлі. Бастіонний замок. XVIII ст. Розкопки І. К. Свєшнікова, 1995 р. Фонди ДІКЗ м. Дубно, кн. 6705/А-1309.

спогадів відділу історії ДІКЗ м. Дубно. С. 57.

с. 212]. Попри це, образ сурмача, особливо військового, уявлявся в тогочасному суспільстві як урочистий і піднесений. Свідченнями цієї традиції у Дубні починаючи з XVI ст. виступають сюжетні зображення на кахлях із старого замку і Спасо-Преображенського монастиря. На них зображено вершника в стилізованій кольчузі верхи на коні зі списом, при боці у нього клинкова зброя, а біля рота він тримає сурму (рис. 199, 1). У бастіонному замку знайдено кахлю XVIII ст., на якій зображено військового сурмача у мундирі і при шаблі. Він дме у валторну, яку тримає лівою рукою, а у правій руці він тримає трубу (рис. 294) [39, с. 9]. Це два різні духові інструменти: валторна використовувалась під час полювання, а труба, формуючи значно гучніший звук, більше підходила для парадних подій. Таким чином, перед нами постає досить реалістична постать професійного сурмача періоду князів Сангушків.

Приведені міркування дозволяють висловити припущення про проживання тут у давнину військового сурмача чи сурмачів. Це частково підтверджується присутністю чисельного мілітаризованого прошарку серед населення передмістя. Така прикметна риса простежується за пізнішими джерелами, однак ретроспективно дозволяє характеризувати мешканців Сурмич і в більш ранній час. Здогадуємось, що прізвисько Сурма з прив'язкою до професії мав хтось із знатних жителів передмістя, а пізніше його нащадків стали називати Сурмичі.

Історична частина передмістя пов'язана з археологічною пам'яткою Сурмичі п. 1, яка охоплює територію колишньої в'язниці та уздовж вул. Садова. На пам'ятці виявлено матеріали XV–XVIII ст. [322, с. 234; 256, с. 134—135; 17, с. 9, 12; 26, с. 33—34]. Культурний шар кінця XV–XVIII ст. досліджено також на ділянці біля зупинки Садова [265, с. 317]. Ці результати свідчать про те, що передмістя розвивалось одночасно із містом. На означеній території була збудована Геор-

Рис. 295. Міст від передмістя Сурмичі. Світлина 1920 р. Автор невідомий. Фонди ДІКЗ м. Дубно кн. 6315 / ІІІ-Ф 450.

гіївська церква – соціальний і релігійний центр Сурмич. Це певною мірою підкреслювало особливий статус передмістя, відокремленого та водночас символічно поєднаного з міським простором.

Рис. 296. Міст через горжевий рів замку. Світлина кінця 30–40-х рр. XX ст. Автор невідомий. Матеріали відділу історії ДІКЗ м. Дубно.

Більше того, в XVIII–XIX ст. існувало уявлення, що приписувало Сурмичам першість у процесі формування території Дубна за князів Острозьких. У розповіді про початок міста, вписаної до книги Дубенсько-Дубовецького монастиря 1810 р. з посиланням на давню традицію, йдеться про те, що до виникнення міста, існувало село подібне до містечка на схід за Іквою, під назвою Сурмичі. І що потім на захід від нього князі Острозькі заклали замок, обсадивши його парканцями для оборони. Тому після побудови замку історична територія Дубна, як подає цей переказ, була більше схожою на поселення військового гарнізону [83, s. 5].

Передмістя Сурмичі сполучалося з містом за допомогою греблі, довжиною понад 0,5 км, що неодноразово підсипалась. На греблі та поблизу неї були влаштовані три мости, з них два на прямому відтинку до Сурмич, а один за поворотом до міста через рукав, що протікав горжевим ровом бастіонного замку. Немає точних відомостей щодо часу насипання греблі. Це потребувало розробленого плану робіт і узгоджених дій великої кількості робітників. Будівництво греблі і мостів передбачає, що у майбутньому будуть наявні необхідні ресурси для того аби підтримувати їх у належному технічному стані. Таке завдання, як і керівництво за його виконанням, могли надійти лише від власника міста і явно в умовах реалізації масштабного містобудівельного задуму. Гребля суттєво забезпечувала існування й розвиток таких пріоритетних функцій міського життя, як транспортна, митна, торгівельна, господарська і промислова. З огляду на це, Сурмицька гребля мала насипатися у період інтенсивних організаційних робіт, спрямованих на забезпечення Дубну міського статусу, які велися при князі Костянтині Івановичу Острозькому.

Як показали спостереження під час розчищення ставка із західної сторони греблі, її підошва містить збережений культурний шар. Він представлений піщаним, слабогумусованим грунтом, у яко-

му знаходиться кераміка слов'яно-руського часу. Це свідчить про те, що основою для насипання греблі від сторони передмістя послугувала природня коса суходолу.

Гребля спричинила підвищення рівня води в річці та утворення на південь від Дубна великого ставу, який у пізніших джерелах часто названий Сурмицьким. Найраніше цей став згаданий у листі князя Василя Острозького в 1571 р. Лист засвідчує надання Спасо-Преображенському монастирю рибалки для лову риби, зауважуючи, що «*игумены до сего часу мели волность в ставах наших дубенских ловити*» [243, с. 1270, 1271]. Про Іванський став, який за величиною перевищував Сурмицький, відомо з підтвердного листа князя Василя Острозького від 1599 р. Заснування на цьому ставі монастиря Чесного Хреста князь відводить своїм предкам [246, с. 1540], апелюючи тим самим, принаймні до пам'яті про батька Костянтина Івановича. Отже, Іванський став, як і гребля були сформовані уже на першу третину XVI ст. Тому існування Сурмицького ставу у цей час також не викликає заперечень.

Згідно Розпорядження княгині Теофіли Любомирської 1699 р., греблю передбачалось наростити для будинків пахолків* [92, с. 178]. У результаті цього Сурмицька гребля почала активно забудовуватись. Згідно інвентаря Дубна 1723 р. на Сурмичах перерахований 21 пахолок, що за кількістю перевищує цю категорію слуг в інших міських частинах. Тому можна вважати, що задум княгині Любомирської був реалізований достатньо впевнено і значна кількість цих осіб проживала на Сурмицькій греблі чи поблизу неї. Поряд з тим, слід зауважити, що, як видно із плану кінця XVIII ст., розташовані на греблі будівлі мали переважно ремісниче і промислове призначення. Це – дві кузні, чотири млини, панчішний, столярний, шкірообробний, дзеркальний і капелюшний заводи, винний завод з магазейном**. З них мурованими були кузні, панчішний і столярний заводи, а решта будівель – дерев'яні [289, с. 132]. Таким чином, Сурмицька гребля в кінці XVIII ст. становила промисловий район, розташований на відстані від житлових частин міста і передмістя, зважаючи на пожежонебезпечність та потребу підприємств у доступі до води. Більшість із них були збудовані в останній чверті XVIII ст., внаслідок інвестування капіталу у промисловість міста, стимульоване контрактовими ярмарками.

Догляд за греблею і мостами був прописаний у списку повинностей міщан. Найбільш затратним з точки зору матеріальних і людських

* З пол. *pachołek* – слуга в будинку, дворі чи поза двором (наприклад, на військовій виправі) помічник в магістраті, суді і т. п. Оскільки про осадження пахолків турбується власниця міста, є підстави вважати, що принаймні більшість із них мали нести замкову службу.

** *Магазейн* – велика складська будівля для зберігання провіанту, інженерного обладнання, військового обмундирування та інших речей. Термін часто вживався у Російській імперії з кінця XVIII ст.

ресурсів було підтримання довгого мосту. Він починався за Сурмицькою брамою і лежав уздовж південного бастіонну замку, покриваючи болотисту долину і рукав річки, що протікав горжевим ровом замку (рис. 296; 297, А). Це був найдовший міський міст. Судячи із старих планів, його довжина складала близько 180 м. Два інші короткі мости, що лежали на початку передмістя Сурмичі, навіть не йшли з ним у порівняння. Відповідальність за підтримання цього та інших мостів у належному стані лежала на власнику міста і його урядниках. Відомий навіть випадок офіційної скарги до луцького гродського суду на князя Василя Острозького за 20 липня 1599 р. від солеторгівця Михайла Педенковича. Під час перевезення ним солі через дубенський міст, він обвалився, хоча торговець уже заплатив за його проїзд 0,5 злотого і 500 топок солі. При цьому затонув віз із 130 топками солі на суму 30 кіп литовський грошей і скалічилися два воли. Причиною зазначених збитків було недбальство власника міста [338, с. 1168, 1169]. Із Розпорядження княгині Теофіли Любомирської дізнаємося, що в зиму 1699–1700 рр. наказувалось зробити повний ремонт довгого мосту «*від млина до вулиці Жидівської*». Для цього міщани мали навозити і поставити палі, а старі при цьому розібрати. Закінчити будівництво було необхідно «*за льоду*», тобто до початку весни. Роботи мали бути проведені на кошти власниці міста, а мостове мито у майбутньому надходити до замку [92, с. 178]. У тому ж Розпорядженні сурмичанам наказується вже громадським коштом привести до ладу інший міст «*який здавна був від брами до міста*» [92, с. 179]. Отже, якщо вважати, що Розпорядження Теофіли Любомирської були виконані вчасно, то на весну 1700 р. між Сурмичами і містом стояли нові мости. У лютому 1784 р. князь Михайло Любомирський наказав вирубувати дубину на острові Дубовець і вивозити її на Сурмицьку греблю [83, s. 52]. Час цих робіт, а також пункт призначення дозволяють вважати, що здійснювались вони з метою ремонту мостів.

Для виконання ремонту чи при потребі заміни довгий міст на Сурмичі був розділений на дільниці, закріплені за різними групами міщан, що описані в інвентарі 1755 р. Дільниця мосту підданих отців василіанів (Спасо-Преображенського і Чеснохрестського монастирів) починалася відразу за Сурмицькою брамою і мала довжину чотири сажні. За нею знаходилась дільниця міська, що ставилася з міських витрат і мала довжину шість сажнів. Зазначається, що вона починалася від зводу, а, отже, василіанська дільниця з оборонною метою була пристосована для підйому до брами. За нею розташовувалась кагальна дільниця, що мала довжину 43,5 сажні. Далі – дільниця міщан луцького передмістя на довжину 12 сажнів, за нею середмістя, 1,5 сажні. Потім були розміщені цехові дільниці: шевського цеху на шість сажнів, ткацького цеху на 3,5 сажні, ковальського цеху на два сажні, кушнірського цеху на три сажні, різницького цеху на 2,5 сажні.

Далі була дільниця міських музикантів на один сажень, а за нею починалися сільські дільниці. Вони, на жаль, не деталізовані в описі, але можна припускати, що маються на увазі околичні села [79, арк. 9 зв., 10]. За наявності розмірів таких дільниць, була б можливість підрахувати точну довжину всього мосту. А так, можна лише констатувати, що вона перевищувала 84 сажні. До цехових повинностей належало також прибирання цього мосту від бруду і калу.

За інвентарем 1631 р. на Сурмичах згадано три млини, побитих гонтами. Один мав три кола для мелення, другий – два, а третій «*folusz** *y stempy*», тобто слугував сукновальнею. Поруч із млинами ближче до кінця греблі знаходилося водяне коло, що приводило у рух пилку для розрізання дерева та товкачі у ступах, у яких товкли полотно і просо [78, арк. 37]. За інвентарем 1723 р. згадується про два млини біля замку та два на Сурмичах [85, s. 31]**. На плані кінця XVIII – початку XIX ст. видно, що млини були розташовані парами з обох сторін річкових каналів. Два млини позначені на рукаві річки, що протікав перед самим початком передмістя Сурмичі. Ще два млини стояли по обох сторонах від великої пропускної шлюзи, що приблизно відповідає тому місцю греблі, де у наш час знаходиться міст через Ікву (рис. 297, Б). Цікавим є опис 1836 р. цієї шлюзи, що «*по плану водной коммуникации на реке Икве устроенна с железными цепями у ворот и на оной слюзе мост сводный с железными цепями для проезда в город служащий*» [75, арк. 37]. Маємо справу з маловідомою деталлю в структурі Сурмицької греблі, на якій для зручності сплаву суден було влаштовано підйомний міст. Щоправда, як відомо із документів, спорудження цього моста відбулося між 1825 і 1833 роками за наполяганням російського керівництва Волинської губернії коштом князя Юзефа Любомирського [87, арк. 5]. Все ж потреба у ньому, очевидно, назрівала тривалий час і була пов'язана з тим, що через Дубно по Ікві сплавлялися достатньо габаритні вантажі, такі, наприклад, як будівельний ліс [97, с. 140–142].

Мурований бровар, що стояв на початку передмістя Сурмичі (рис. 297, В), на місці, де пізніше було збудовано паровий млин, а ще пізніше (1936 р.) – польську в'язницю, позначений на плані кінця XVIII ст. Вірогідно, саме у зв'язку із пам'яттю про нього, невелика вулиця, що проходить поблизу до сьогодні зберігає назву Броварна.

На Сурмичах знаходився замковий фільварок. Плани міста XIX – початку XX ст. дозволяють локалізувати його поблизу сучасних вулиць Морозенка і Фабричної. В 1950-х роках цю територію віддано

* З пол. *folusz* – машина, що служить для валяння сукна (folowania).

** В інвентарі 1723 р. млинарів виділено в окрему групу міщан зі своїми привілеями і повинностями. Щодня за розпорядженнями замкових урядників, вони мали виходити з сокирами до роботи. Оскільки були звільнені від давньої повинності годувати замкових свиней, то мали щорічно платити до замкової скарбниці по два битих талери. Однак окремі з них отримували княжу лібертацію на цей грошовий побір, як наприклад, майстер Павло, для якого від 1702 р. було звільнено півтора кола.

під забудову меблевої фабрики. В інвентарі Дубна 1723 р. зберігся опис будівель фільварку. Тут знаходився житловий будинок з пекарнею, коморою та ізбою, в якій стояла стара кахельна піч білого кольору у поганому стані. Був шпихлір, овочевий город, загороджений від подвір'я плетеним тином, а від пастівника відмежований ровом, гумно з огорожею із хмизу, стодола, два хліви на сохах, збудовані із хмизу, покриті

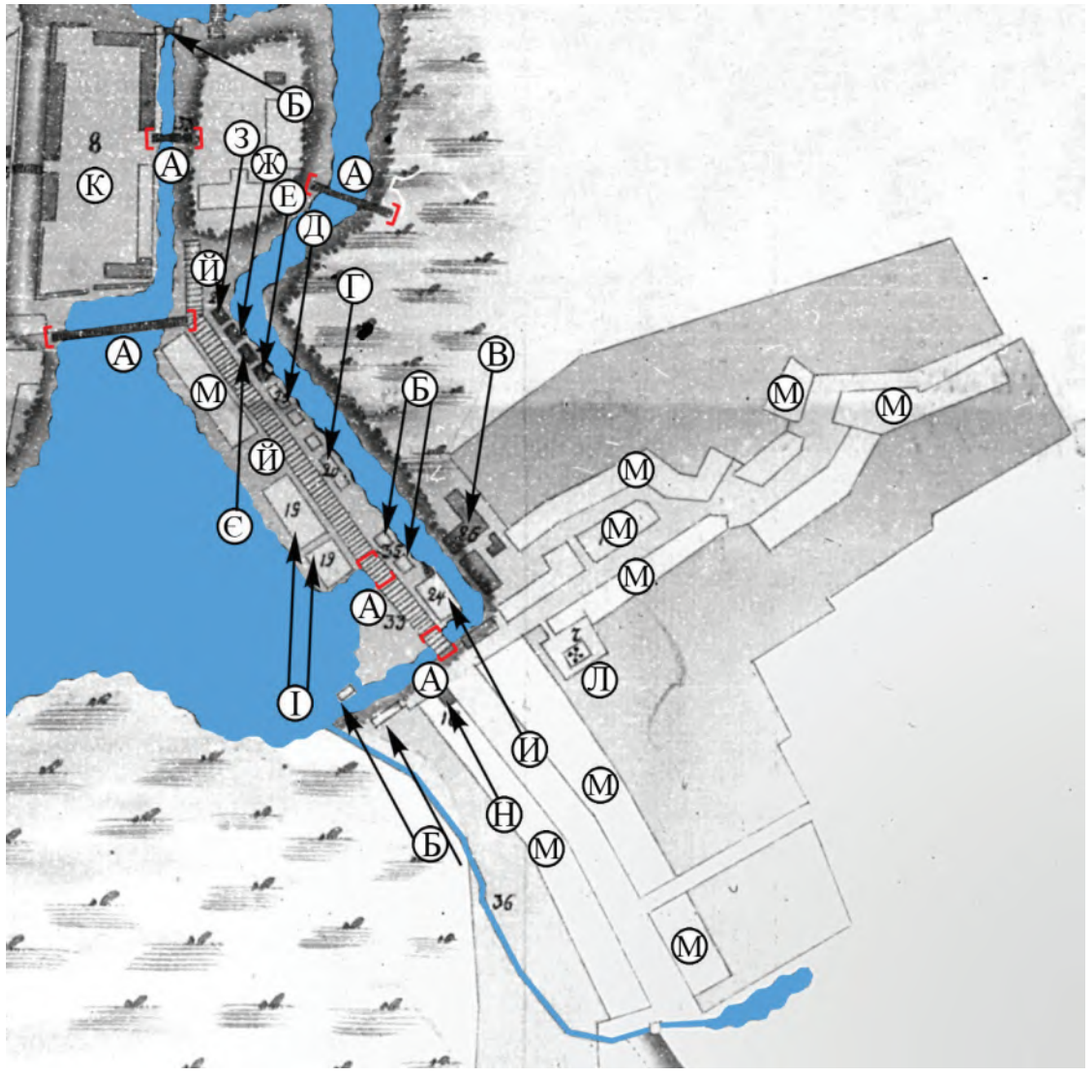

Рис. 297. Планування і забудова передмістя Сурмичі на плані кінця XVIII ст. А – мости; Б – млини; В – бровар (мурований); Г – винний магазейн (дерев'яний); Д – дзеркальний і капелюшний заводи (дерев'яні); Е – столярний завод (мурований); Є – кузня (мурована); Ж – корчма (мурована); З – панчішний завод (мурований); И – шкірообробний завод (дерев'яний); І – винний завод (дерев'яний); Й – греблі; К – бастіонний замок; Л – Георгіївська церква; М – житлові будинки (дерев'яні); Н – житловий будинок (мурований).

соломою [85, s. 29, 30]. Протягом наступного часу будівлі фільварку зазнали суттєвих перебудов. На 1836 р. згаданий тут житловий будинок мав шість кімнат, будуар*, одну велику залу, пекарню і комору. Піч у ньому була одночасно пекарська і для обігріву. Дах накритий гонтом. У землі влаштовано погріб із стінами, обшитими дошками, недалеко від нього амбар. Були гумно чи тік для збіжжя, на якому другий амбар. Також два хліви, стодола і конюшня в стовпи збудована, покрита соломою [75, арк. 38, 38 зв.].

На південній околиці передмістя (сучасний пров. Мирогощанський, територія підприємства «Теренок») Георгіївська церква купила землю під приходське кладовище. Найраніші відомі свідчення про захоронення на ньому відносяться до кінця XVIII ст. [67]. За радянської влади воно перестало існувати.

Інвентар 1723 р. перелічує на Сурмичах за іменами власників 102 домогосподарства, з яких чотири належало юдеям. Окрім того, тут знаходився фільварок пана Кузьмінського, церковний грунт і 19 порожніх ділянок. Частина мешканців виділялася за професійним і службовим статусом. Це – 21 пахолок, з яких один згаданий як кучер, п'ять ткачів, три мельника, два замкові коминярі, коновал, кушнір, солодовник, возний, беднар, швець, гончар, пастух, козак, замковий коваль, діти Яна – коваля і пушкаря замкового, поручник Веремійовський, сурмицький каплан, сурмицький бакалавр, сурмицький гуменник. Ще одна ділянка залишалась порожньою після Левка Мостовничого [85, s. 24–28]. Частина мешканців передмістя не мала своїх будинків і проживала в підсусідках в інших власників.

За відомостями інвентаря 1755 р., на Сурмичах були розташовані домогосподарства 172 осілих мешканців християн і восьми юдеїв [79, арк. 10 зв.–12 зв.]. Професійний склад християн включав вище згаданих 47 жовнірів, трьох пушкарів, а також 12 шевців, двох кушнірів, трьох мельників, ткача, гончара, коваля та музику. Крім того тут знаходилися ділянки пастуха і атамана – підданих Дубенського замку і ділянка органіста парафіяльного костелу. Щодо юдеїв, то двоє з них зазначені шинкарями [79, арк. 10 зв.]. На південь, схід і південний схід від території передмістя в напрямку сіл Рачин, Злинець і Гірники простягалися міські волоки орних земель.

На Сурмичах, як і на Луцькому передмісті стояла межова фігура, яка показувала початок передмістя. Єдина відома згадка про неї присутня в інвентарі 1755 р., де вона згадується як фігура мурована [79, арк. 18] в якості орієнтиру для описання міських волок, що лежали від цієї фігури в напрямку на Злинець. Беручи до уваги, що за передмістям знаходилося роздоріжжя на Острог, Кременець і Обгів, розташування фігури поблизу нього видається найбільш вірогідним.

* *Будуар* – вишукана дамська кімната для відпочинку.

РОЗДІЛ 4

ДУБНО У КОНТЕКСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ ІЗ ОКРУГОЮ

4.1. Дубно і його сільськогосподарська округа в X–XIII ст.

Політично-економічне значення давньоруського міста залежало від розмірів та господарської спроможності його округи-волості. Дослідники неодноразово звертали увагу на те, що в літописах поняття «місто» та «волость» нерозривно пов'язані [332, с. 81]. Наявність землеробської округи створювала умови для функціонування міста завдяки виробленню у ній надлишкового продукту. У вигляді сировини, продуктів харчування і промислів вона направлялася у місто, де перероблялася та перерозподілялася за участі феодальної знаті. Як було показано рядом грунтовних досліджень, без стабільного контролю за надходженням цих ресурсів, неможливим ставав не тільки розвиток у місті ремесла та торгівлі, але й загалом завершення його становлення як державного адміністративного центру [209, с. 161, 162; 319, с. 58–64].

Початок формування дубенської округи можна пов'язати із слов'янськими общинами, початок безперервного проживання яких в мікрорегіоні Іквы та Стубли відноситься до VI–VII ст. До цього часу належать найближчі до Дубна поселення празько-корчацької культури – Івання п. 1 [256, с. 135], Сурмичі п. 3 [28, с. 6] та Волиця [268, с. 418].

У 1940 р. в селі Липа, біля витоків правобережної притоки Іквы – р. Липки, Михайлом Островським було розкопано житло празько-корчацької культури (рис. 29). Воно мало вигляд півземлянки підквадратної форми, розмірами 3,2×2,8 м. У північно-східному куті знаходились залишки печі-кам'янки, на якій виявлено розвали трьох ліпних посудин [146, с. 200; 276, с. 269–271]. Дві з них – це малі горщики з плавнопрофільованими вінцями, слабовираженими плічками і струнким тулубом, діаметр якого перевищує діаметр вінець (рис. 298, 1, 2). Колір поверхні – темно-коричневий, фактура – горбкувата, в глиняному тісті дрібні домішки шамоту. Обидва горщики характерні типу II класифікації празького посуду за Володимиром Бараном, що є найбільш чисельним на пам'ятках Верхнього Подністров'я та Волині і датується

Рис. 298. Посуд празько-корчацької культури з розвалу печі-кам'янки. Липа, садиба С. Білика, 1940 р. Фонди ДІКЗ м. Дубно.

VI–VII ст. Третя посудина – це зерновик, що має масивний тулуб, близький за діаметром до діаметру вінець, шийка слабовиражена, вінця трохи розхилені назовні. Його висота – 36 см, діаметр вінець – 35 см, діаметр денця – 15,5 см (рис. 298, 3). Зерновик відповідає IV типу класифікації посуду празької культури і датується VI–VII ст. [146, с. 41].

У 1948 р. в околиці Липи, в урочищі Нивки Михайлом Островським та Ігорем Свєшніковим також було зібрано кераміку празько-корчацької культури, у тому числі верхні частини трьох ліпних горщиків з коротким плавнопрофільованим вінцем (рис. 299, 1–3), а також двох зерновиків (рис. 299, 4, 5) [276, с. 269–270]. Посуд належить до II та V типів класифікації за Володимиром Бараном і датується VI–VII ст. [146, с. 37, 38, 41]. У 1947 р. за 3 км на схід від Липи, поблизу с. Костянець в урочищі Лиственщина досліджено рештки печі-кам'янки з розвалом на ній горщика [146, с. 196; 301, с. 136]. В 2002–2004 рр. тут на площі близько 0,5 га було розчищено шість печей та три скупчення матеріалів празько-корчацької культури, в одному з яких знайдено залізний ніж [16, с. 66–72]. Поселення в Липі і біля Костянця розташовані в зоні вододілу Ікви та Стубли.

В період VIII–X ст. на берегах Ікви та по її притоках спостерігається виникнення понад двох десятків поселень райковецької культури, носіями якої були племена волинян. До них належать Волиця [321, с. 106], Івання п. 1, Івання п. 7, Панталія п. 1 [42, с. 10—11], Привільне п. 2, Привільне п. 7, Птича п. 1, Тараканів п. 3, Тараканів п. 4, Тараканів п. 5 [256, с. 135], Тараканів п. 6 [42, с. 10], Тараканів п. 8 [30, с. 21], Коблин п. 3 [41, с. 25; 30, с. 24], Озліїв п. 1, Озліїв п. 2, Озліїв п. 3 [31, с. 12], Підгайці п. 4, Підгайці п. 5 [31, с. 14, 15], Мирогоща п. 3 [16, с. 5], Мирогоща п. 7 [30, с. 25]. На цих пам'ятках виявлено фрагменти ліпного і ранньогончарного посуду.

Як відомо, поява кераміки обточеної на гончарному крузі відноситься до IX ст., коли вона до рубежу X ст. співіснує з ліпною і з цього часу починає її витісняти [297, с. 19]. Ліпну і гончарну кераміку райковецької культури було знайдено на городищі в с. Жорнів, що

свідчить про те, що фортеця почала функціонувати тут не пізніше IX ст. [258, с. 6]. Поблизу городища виявлено ряд поселень VIII–X ст. За 6 км на південь, в с. Молодава, на берегах стр. Бичок, лівобережної притоки Стубли, також були зафіксовані сліди ранньослов'янських поселень [30, с. 25–27].

Поселення райковецької культури знаходились на надзаплавних терасах або мисах річок, декілька з них мали острівне положення. Картографія свідчить про їх розміщення групами від двох до шести поселень, розташованих на відстані 0,3–0,8 км одне від одного. Ці спостереження дозволяють стверджувати, що подібні групи розвивались як общини, кожна з яких відображала особливості зародження історичних сіл Дубенщини. У X ст. археологічні матеріали фіксують розширення територій таких общин і збільшення їхніх розмірів за рахунок виникнення нових поселень. Так, на період X – початку XI ст. в мікрорегіоні середньої течії Ікви, межуючій з ним частині басейну верхньої течії Стубли і верхів'ї Збитинки нами взято до уваги відомості про 121 відкрите поселення*.

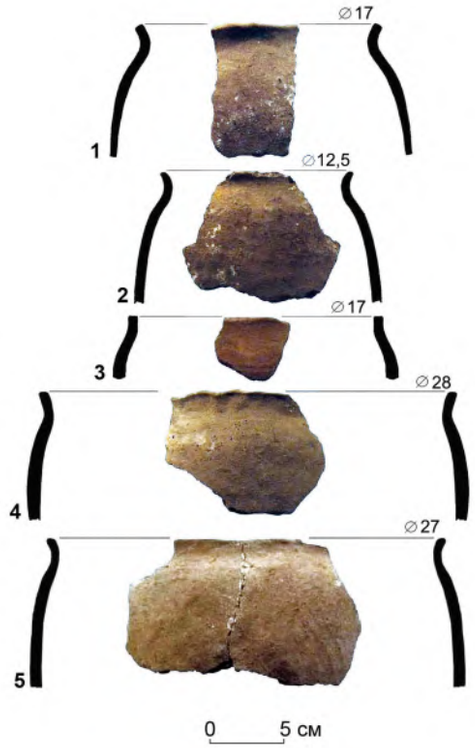

Рис. 299. Посуд празько-корчацької культури. Липа, урочище Нивки, 1948 р. Фонди ДІКЗ м. Дубно.

Локальні общини добре простежуються завдяки наявності в їхньому середовищі городищ. Окремі з них набувають важливого соціального значення і виконують адміністративні функції. Згідно літописів подібна риса була притаманна слов'янським градам, які мали ранньоміські риси [303, с. 242–247]. До осередків такого характеру на Івкі дослідники відносять Дубно, Муравицю, Торговицю, а на Стублі – Жорнів [258, с. 9; 257, с. 15, 16; 266, с. 120, 119]. У порівнянні з ними чисельнішими були городища-сховища, які не мали постійної забудови і використовувались у випадку військового нападу [284, с. 185, 186].

Всього у басейні середньої течії Ікви ми маємо достовірні відомості про сім городищ у таких населених пунктах як: Мирогоща, Дитиничі, Іваниничі, Білогородка, Коблин, Муравиця і Дубно.

За 15 км на північ від Дубна знаходиться городище в колишньо-

* Кількість поселень X – початку XI ст., приведена станом на 2017 р. Відтоді були відкриті нові пункти, зокрема, Здовбиця п. 1 та Гірники п. 9. Очікується, що у майбутньому стане відомо про нові пам'ятки. Вони зможуть доповнити карту поселень, а також дозволять детальніше побачити топографічні витоки окремих населених пунктів. Однак, на висновки щодо загальної динаміки розвитку поселенських структур досліджуваного регіону навряд чи матимуть суттєвий вплив.

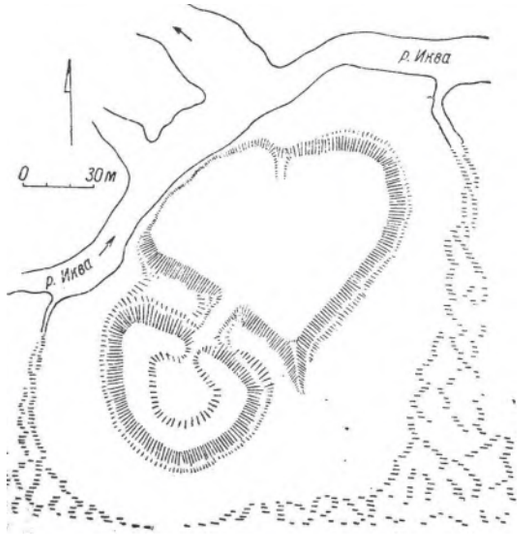

Рис. 300. Городище поблизу Муравиці. План П. А. Раппопорта.

Рис. 301. Топографія укріплення в урочищі Кемпа в с. Коблин. Карта генерального штабу РККА 1939 р. на основі зйомки 1885 р.

му селі Муравиця (рис. 300), яке на сьогодні становить частину селища Млинів. Воно розташоване на природному підвищенні, висотою 6–8 м над заплавою Ікви, при впадінні до неї р. Мантинки. Загальна площа його укріплень складає 0,8 га. У результаті розкопок Богдана Прищепи і Юзефа Нікольченка, встановлено, що підвищення було заселеним в VII–IX ст., починаючи з X ст. осередок відіграв роль общинної фортеці, а в першій половині XII ст. Муравиця функціонувала як міський центр для прилеглої до нього округи. Розвиток міста перервався в середині XII ст. і пов'язується дослідниками з походом Юрія Долгорукого на Луцьк в 1149 р. [264, с. 4, 5, 42].

Округа Муравицького городища досліджена недостатньо. Її частину складали поселення на обох берегах річки Мантинки (рис. 302). Тут виявлено дев'ять поселень, сім з яких мають культурний шар X – початку XI ст. Це поселення Муравиця п. 1, Муравиця п. 2, Муравиця п. 3, Муравиця п. 4, Мантин п. 3, Малі Дорогостаї п. 5, Малі Дорогостаї п. 6. На деяких з них (Малі Дорогостаї пп. 4, 5, 6) знайдено ранньокружальну кераміку райковецької культури. На чотирьох з них (Муравиця п. 3, Муравиця п. 4, Мантин п. 3, Малі Дорогостаї п. 6) присутній також культурний шар XII – першої половини XIII ст. і лише одне – Мантин п. 3 має матеріал виключно цього часу (рис. 303) [30, с. 5–7]. Таким чином, в розвитку древньої Муравиці та її округи можна виділити два періоди підйому – в час функціонування як племінного центру і пізніше, як давньоруського міста.

Вниз по Ікві округа Муравицького городища межувала з округою городища в Торговиці, яке знаходилось при впадінні Ікви у Стир, а вверх по течії – з округою Коблинського городища. Її продовження в цих напрямках вставновлено на основі поселень біля с. Береги та на території смт. Млинів [264, с. 5].

Вверх по течії Ікви за 7 км від Муравиці знаходиться городище в с. Коблин. Воно складається з двох укріплених осередків, кожен з яких міг використовуватися у різні періоди. Перший з них – це

острів, розміром 45×50 м під назвою Кемпа, що розташований в заплаві лівого берега Ікви (рис. 301). По периметру він оточений валом висотою до 1 м. Шурфування площадки показало відсутність матеріалів слов'яно-руського часу [271, с. 183]. Втім, пізніше, під час поверхневих оглядів, автором тут зібрано фрагменти кераміки X – початку XI ст.

Друге укріплення займає ділянку на краю мису, яку було захищено ровом шириною 10–15 м. На площадці розміром 120×120 м виявлено культурний шар XII – першої половини XIII ст. Встановлено, що за ровом культурний шар X – першої половини XIII ст. поширений на основну частину мису на площу близько 3 га. Це свідчить про існування навколо укріплення значного за розмірами селища. За 0,6 км від городища знаходився оборонний вал довжиною 200 м та висотою 3 м, який на сьогодні знищений, тому складно встановити з яким періодом розвитку укріплень Коблина він пов'язаний [271, с. 183].

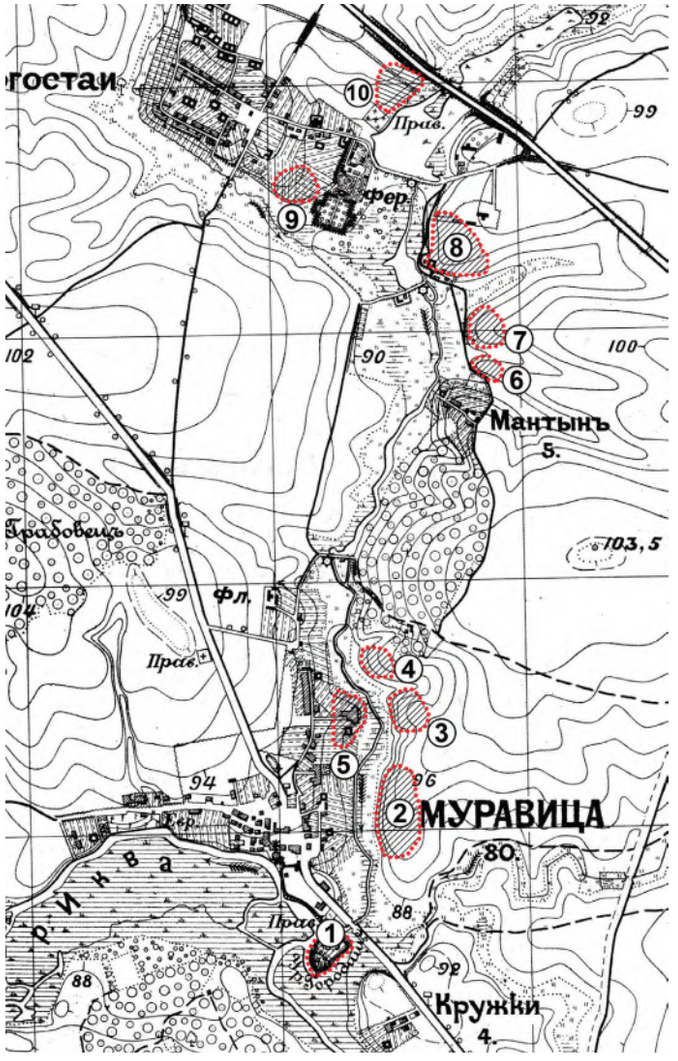

Рис. 302. Поселення X – першої половини XIII ст., виявлені на північ від городища в с. Муравиця по р. Мантинка. 1 – городище; 2 – Муравиця п. 1; 3 – Муравиця п. 2; 4 – Муравиця п. 3; 5 – Муравиця п. 4; 6 – Мантин п. 2; 7 – Мантин п. 3; 8 – Малі Дорогостаї п. 5; 9 – Малі Дорогостаї п. 4; 10 – Малі Дорогостаї п. 6. Карта генерального штабу РККА 1939 р. на основі зйомки 1885 р.

Городище було збудоване тут за участі місцевого населення. Це підтверджується відкритими поблизу пам'ятками райковецької культури, з яких Коблин п. 3 має культурний шар X–XII ст. Окрім нього ще, принаймні, п'ять поселень складали в X–XI ст. територіальну общину коблинського осередку. До них належить Коблин п. 4, Аршичин п. 4, Підгайці п. 4, Підгайці п. 5 і Підгаці п. 2, що розташовані в межах 1–2,3 км від укріплень [300, с. 79; 31, с. 15–17].

За 8 км вверх по течії від Коблина знаходилося Дубенське го-

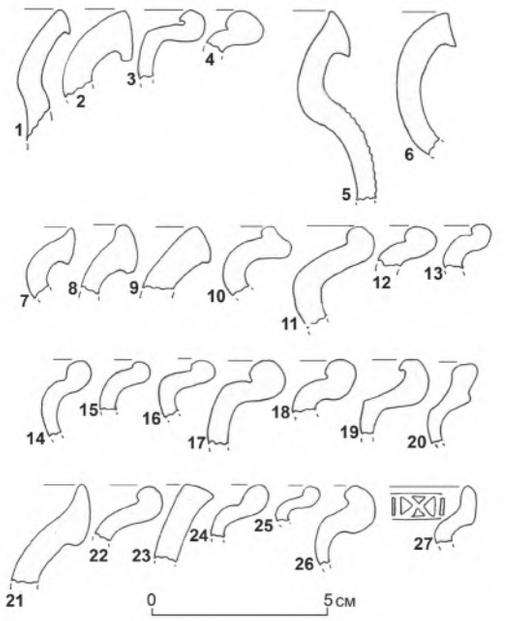

Рис. 303. Фрагменти керамічного посуду з поселень: 1–4 – Муравиця п. 4; 5, 6 – Муравиця п. 1; 7–13 – Муравиця п. 3; 14–20 – Мантин п. 2; 21, 22 – Мантин п. 3; 23–27 – Малі Дорогостаї п. 6. 1, 2, 5–9, 21, 23 – X ст.; 3, 4, 10–18, 22, 24, 25 – XII – перша половина XIII ст.; 19, 20, 26, 27 – XV – перша половина XVI ст.

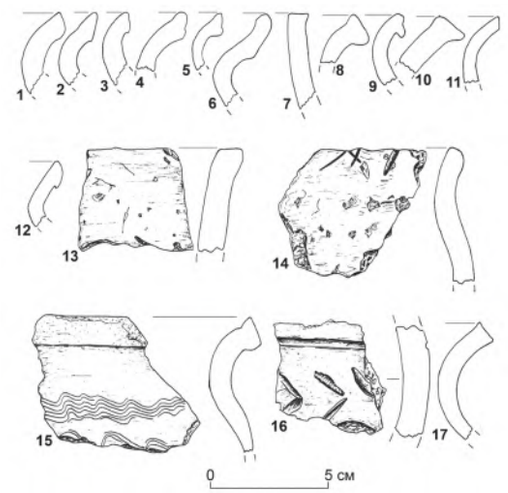

Рис. 304. Фрагменти керамічного посуду з поселень: 1–8 – Листвин п. 10; 9–11 – Мирогоща п. 13; 12–14 – Мирогоща п. 3; 15 – Мирогоща п. 18; 16, 17 – Коблин п. 3. 1–12, 15, 17 – X – поч. XI ст.; 13, 14, 16 – ліпна кераміка райковецької культури.

родище. Поблизу нього до Ікви впадає р. Липка, яка тече зі сходу, беручи початок біля підніжжя Мізоцького кряжу в с. Липа. Довжина річки складає 12,5 км, площа водозбірного басейну становить 36 км² [253, с. 67]. На мису кряжу, на відносній висоті близько 100 м над її долиною розташоване городище Медунова гора (рис. 309).

Городище має три площадки, загальною довжиною 170 м і шириною 100 м, які укріплені ровами і валами. Вал третьої площадки зберігся на висоту до 2 м, а рів перед ним завглибшки 3 м. Із внутрішньої сторони валу простежено сліди вибирання ґрунту для його насипання у вигляді широкої траншеї. Рів площадки повністю охоплює городище, виконуючи роль загального укріплення, оскільки в нього заходять рови інших площадок. Там, де схили гори достатньо круті, цей рів простежується слабше. З південно-західної сторони від третьої площадки на зовнішній стороні рову знаходиться ще один невеликий вал, який, мабуть, є додатковим укріпленням. Розрізи у валах, які могли б слугувати проїздами між площадками, відсутні. З північно-західної частини до першої площадки підходить дорога в кар'єр, можливо там раніше був в'їзд до городища і добування вапняку починалось звідти.

На другій і третій площадках виявлено слабкий культурний шар X – початку XI ст. На першій площадці він відсутній. Спостережено, що культурний шар на другій площадці концентрується навколо западини чотирикутної форми, яка, ймовірно, є місцем споруди. Відсутність колодязя вказує на те, що городище не було пристосоване для тривалої облоги. Незважаючи на це, слід відмітити що природні умови, а саме круті схили гори та наявність укріплень, особливо третьої площадки, безсумнівно забезпечували високу обороноздатність цієї общинної фортеці. Відсутність слідів постійного життя і діяльності людей в межах площадок дозволяє

віднести городище до общинних сховищ.

При обстеженні городища було зібрано підйомний матеріал, що складається в основному з уламків посуду слов'яно-руського часу, виготовленого з допомогою гончарного круга. Орнамент створений з прямих заглиблених ліній. Вінчики сформовано у вигляді манжета чи косозрізаної грані, характерних для посуду X – початку XI ст. (рис. 310, 1–6). Знайдено також уламок стінки ліпної слов'янської посудини. Матеріали X – початку XI ст. виявлені також і на поселеннях-сателітах (рис. 306, 1–10; 310, 7–23).

Неподалік укріплення на Медуновій горі виявлено шість, а на відстані 0,8–5 км від городища на берегах р. Липка ще 17 синхронних поселень. Поблизу городища проживало різне за матеріальним статусом населення. Про рівень його забезпечення свідчить ряд таких предметів, як срібний плетений перстень, пірофілітові прясличе і хрестик, котрі були знайдені в різні роки на прилеглих до укріплення ділянках. У 1948 р., під час експедиції працівників Дубенського краєзнавчого музею, на захід від сільського цвинтаря було знайдено хрестик «корсунчик» (рис. 310, 24) і фрагмент бронзового персня [285, с. 39; 55]. На самому городищі виявлено залізну бойову сокиру (рис. 310, 25) та вістря дротика [53]. Відзначимо також, що городище знаходиться неподалік р. Збитинки, поблизу витоку якої на плато виявлено курган*. Його топографія вказує на зв'язок із городищем. Крім того у верхів'ї Збитинки було встановлено наявність поселень з культурним шаром X – початку XI ст. (рис. 306, 11–14) [30, с. 22]. Тому територія общини, яка звела городище на Медуновій горі, ймовірно, не обмежувалася басейном Липки, а охоплю-

* Інші курганні насипи поблизу цього городища зафіксовані на топографічній карті, підготовленій в 1952 р. військовою картографічною службою США, на основі компіляцій з раніших російських і радянських карт.

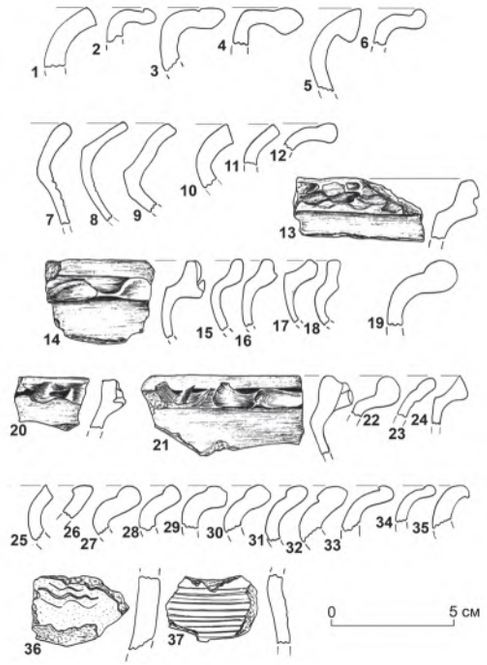

Рис. 305. Фрагменти керамічного посуду з поселень: 1–4 – Привільне п. 1; 5, 6 – Привільне п. 2; 7–9 – Привільне п. 3; 10–18 – Привільне п. 7; 19–24 – М'ятин п. 6 (біля церкви); 25–37 – Соснівка п. 2. 1, 10, 11, 25 – X – поч. XI ст.; 2–6, 12, 19, 26–35 – XII – перша половина XIII ст.; 13–17, 20–24 – XV – початок XVI ст.

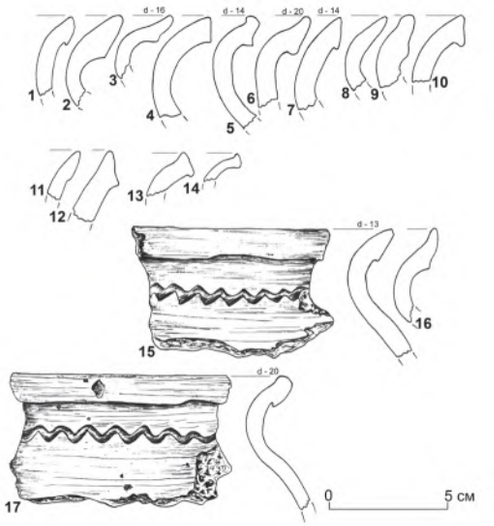

Рис. 306. Фрагменти керамічного посуду X – поч. XI ст. з поселень: 1–10 – Мирогоща п. 11-б; 11–14 – Збитин п. 1; 15 –17 – Іваниничі п. 1(городище).

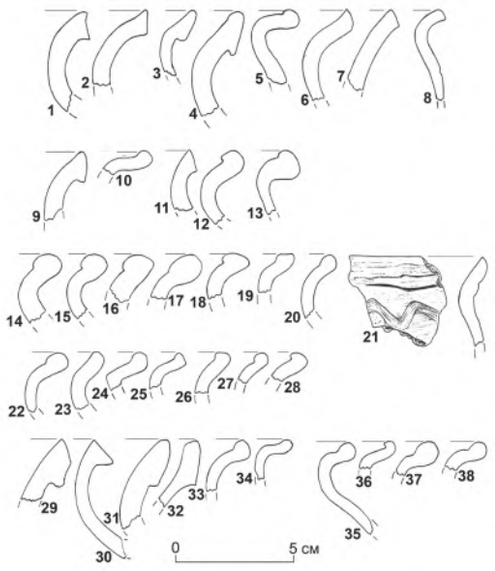

Рис. 307. Фрагменти керамічного посуду з поселень: 1, 2 – Кам'яниця п. 5; 3–5 – Кам'яниця п. 4; 6–8, 35–38 – Птича п. 4; 9, 10 – Заруддя п. 1; 11–13 – Кам'яниця-хутір Заболоття п. 4; 14–21 – Головчиці п. 1; 22–28 – Головчиці п. 2; 29–34 – Листвин п. 6. 1–4, 6–9, 11, 29–32 – X – поч. XI ст.; 5, 10, 12–20, 22–28, 33–38 – XII – перша половина XIII ст.; 21 – друга половина XIII–XIV ст. (?).

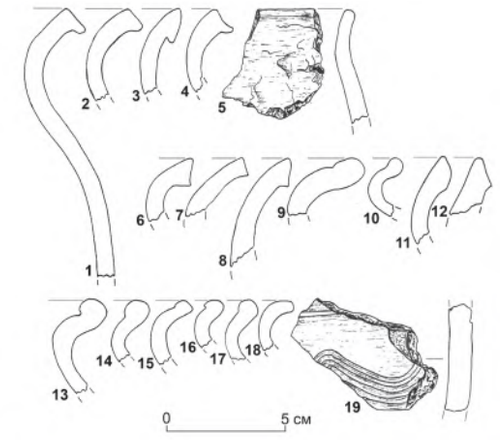

Рис. 308. Фрагменти керамічного посуду з поселень: 1–5 – Мирогоща п. 7; 6–10 – Дубно, лісгосп п. 1; 11, 12 – Білогородка п. 1; 13–15 – Білогородка п. 2; 16–19 – Пирятин п. 1. 1–4, 6 –8, 11, 12 – X – поч. XI ст.; 9, 10, 13–18 – XII – перша половина XIII ст.; 5 – ліпна кераміка райковецької культури.

вала також поселення у верхів'ї Збитинки.

З мисової площадки городища добре проглядається Дубно, що знаходилось за 7,25 км на північний захід. Видно також городища в селах Варковичі і Жорнів, розташовані відповідно за 12 і 13,5 км на північний схід від Медунової гори. Тому городище могло використовуватись як спостережний та сигнальний пункт.

Потрібно згадати, що з 1934 р. дослідження околиць Мирогощі проводив Юрій Шумовський – делегат Варшавського археологічного музею. Йому належить повідомлення про друге городище, яке, за його даними, знаходилось в центрі села, де зараз стоїть церква архістратига Михаїла. У 1937 р. Шумовський провів тут невеликі розкопки і знайшов, як він стверджував, «підмурівку поганського капища», тому це городище, на його думку, було культовим місцем [82, с. 46, 49]. Жодна документація цих розкопок невідома, результати робіт згадані тільки в спогадах Шумовського, а укріплення, які зі слів автора, тут були, нині не простежуються. Дослідження Шумовського не знаходять підтвердження, а його висновки сприймаються більше як здогадки, аніж обґрунтовані науково. Під так званою «підмурівкою» дослідник міг помилково зрозуміти муровані підземелля церкви, про які можливо взагалі не знав. Так, церква дійсно знаходиться на округлому рукотворному підвищенні. Однак, надто очевидним видається його зв'язок із побудовою згаданих підземель, які були зверху обсипані землею, а тоді на них виставили дерев'яний храм із мурованою вівтарною частиною. Тож інтерпретація дослідника абстрактна, основана на загальних уявленнях про спорудження християнських церков на місці язичницьких капищ.

У пізніший час на схід по мису від церкви, на якому локалізовано пам'ятку Мирогоща п. 7, зібрано кераміку райковецької культури (рис. 308, 5), X ст. (рис. 308, 1–4)

та XII – першої половини XIII ст. На його північному схилі, неподалік від церкви також зафіксовано культурний шар XII – першої половини XIII ст. Тому, можна вважати, що після руйнації поселенської структури пов'язаної з укріпленням на Медуновій горі, центр формування села в існуючій до сьогодні топографії зміщується до ділянки, на якій згодом було збудовано церкву.

За 9,5 км від Дубна вверх по течії Ікви відоме городище між селами Кам'яниця і Дитиничі. Воно було збудоване на підвищенні серед заплави, але зруйноване у другій половині XX ст. [361, s. 177]. Зберігся його опис, зроблений Миколою Сивіцьким, з якого стає відомий давній топонім городища – «Вали». Автор зазначає, що «*фортеця зложена з трьох частин – валів високих, середніх і низьких, розділених фосами*». Фоси відгороджували доступ від с. Кам'яниця, а це свідчить, що дорога у фортецю йшла від нього. Однак, ще у першій половині XX ст. в час розливу Ікви дістатися городища можна було лише човном [305, с. 24, 25]. На місці городища виявлено культурний шар X – початку XI ст., що свідчить про існування укріплення в племінний період [271, с. 182].

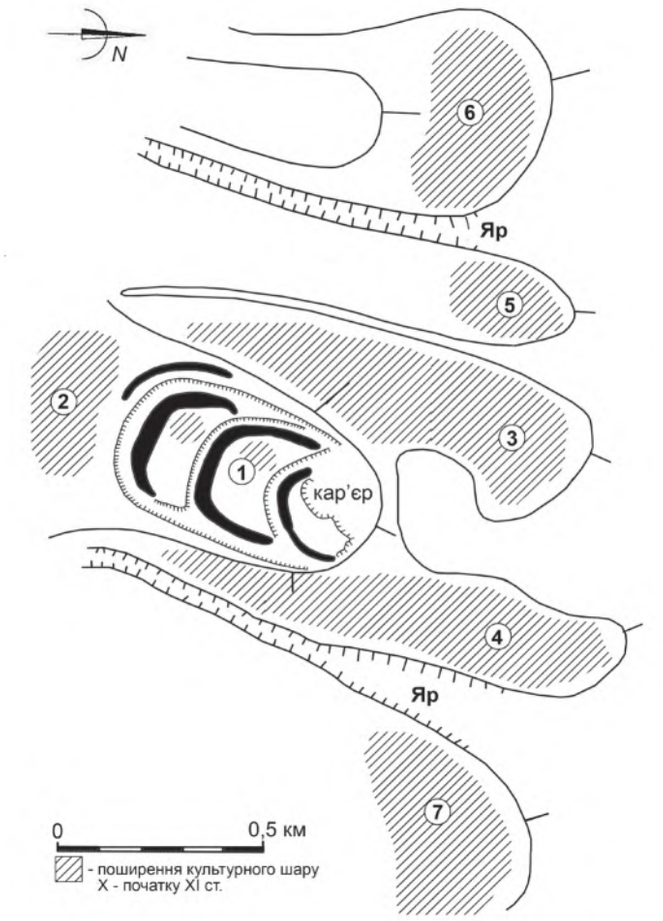

Рис. 309. План городища Медунова гора з оточуючими його поселеннями-сателітами: 1 – городище (Мирогоща, пункт 11); 2 – Мирогоща, пункт 11-а; 3 – Мирогоща, пункт 11-б; 4 – Мирогоща, пункт 11-в; 5 – Мирогоща, пункт 11-г; 6 – Мирогоща, пункт 10; 7 – Мирогоща, пункт 2. Складено спільно з В. В. Ткачем в 2013 р.

Ближню округу Дитиницького городища складали 9 поселень, що знаходилися від нього на відстані 0,2–3 км. Це поселення на території сучасного села Кам'яниця і поблизу нього, а також довкола неіснуючого сьогодні хутора Заболоття. На них встановлено наявність культурного шару X – початку XI ст. (рис. 307, 1–4, 11) [30, с. 23, 24]. Можливо, з городищем була пов'язана група курганів поблизу с. Судобичі в кількості

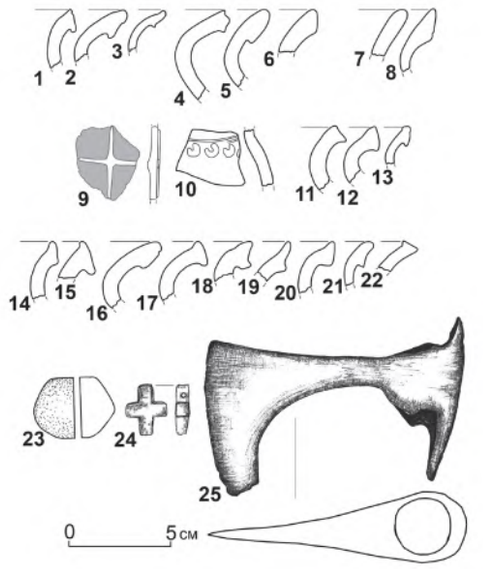

Рис. 310. Матеріали з городища Медунова гора та оточуючих поселень: 1–6, 25 – Мирогоща п. 11 (городище); 7, 8 – Мирогоща п. 11-а; 9–13 – Мирогоща п. 11-г; 14–23 – Мирогоща п. 11-в; 24 – на захід від цвинтаря. 1–23 – кераміка; 24 – камінь; 25 – залізо.

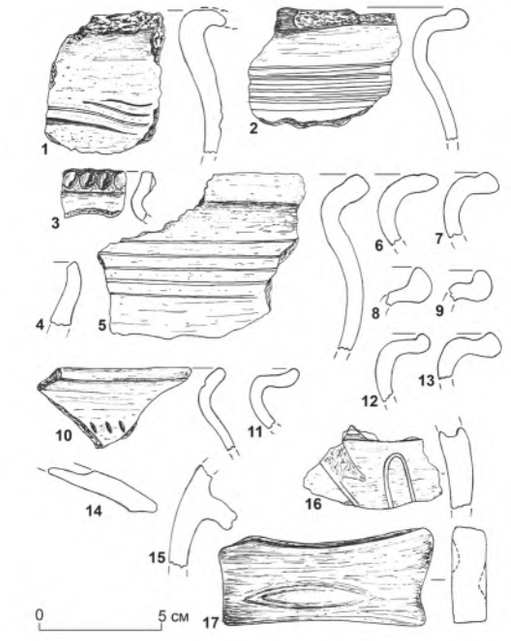

Рис. 311. Матеріали з поселення Липа п. 7. 1–16 – кераміка; 17 – кам'яний точильний брусок. XII – перша половина XIII ст.

до 50 насипів, про існування, яких згадує Володимир Антонович [139, с. 77].

В районі укріплення між селами Кам'яниця і Дитиничі в Ікву впадає р. Повчанка – доволі значна водойма мікрорегіону. Вона бере початок поблизу села Повча і має довжину близько 19 км. Для порівняння довжина р. Липка становить 12,5 км і тут у процесі консолідації слов'янської общини в X ст. зводиться добре захищене городище. На Повчанці подібного укріплення досі не виявлено, хоча тут також відкрито ряд поселень X – першої половини XIII ст. Із них кераміку X – початку XI ст. знайдено на пунктах Мильча п. 2, Пирятин п. 7, Пирятин п. 8, Пирятин п. 9, Пирятин п. 10, Турковичі п. 2, Микитичі п. 1, Микитичі п. 2 (рис. 312, 1–5, 21–24; 313, 1–7). Крім цього, Олегом Зінченко в 1999 р. було зібрано кераміку X – початку XI ст. у Повчі поблизу каплички на правому березі Повчанки, що засвідчує обжитість також ділянок неподалік витоків цієї водойми. Ймовірно, дитиницьке городище було господарським центром для згаданих поселень, які утворювали пов'язану із ним територіальну общину.

За 11 км на схід від Дитиницького городища у верхів'ї струмка Батиївка, знаходиться городище поблизу с. Іваниничі (рис. 37). Воно було збудоване на вершині гори Збитинського плато у вигляді площадки розміром 80×95 м, яка оточена ровом і валом висотою до 5 м. З південної сторони до городища примикають дві терасовані площадки, на яких виявлено культурний шар X – початку XI ст. (рис. 306, 15–17). Сліди синхронних поселень виявлено також з його північної сторони і на території села [271, с. 182]. У лісі на північ і північний схід від городища зафіксовано три курганні насипи [49, с. 11, 12].

У верхів'ї лівобережної притоки Ікви – р. Нирка Віталієм Ткачем було виявлено укріплення в с. Білогородка. Воно займає

гору висотою до 30 м над долиною річки, за якою закріплений топонім Городиско. Гора має крейдяну структуру, яка оголена на схилі, що ймовірно, пояснює походження назви села у значенні «городок на білій горі» [281, с. 169]. Укріплення простежені у вигляді залишків ровів на сході та заході гори, за якими із східної сторони виявлено сліди поселення з культурним шаром X – початку XI ст. Синхронне йому поселення відкрите за 1 км на схід від городища (рис. 308, 11, 12) [43, с. 1].

Заслуговує на увагу взаємне розташування оборонних осередків. Між городищами Листвин – Мирогоща – Дубно – Коблин – Муравиця зберігається відстань 7–8 км. Між городищами Мирогоща та Іваниничі відстань складає 6 км, Мирогоща – Варковичі – 12 км, Дубно – Дитиничі – 10 км. Вона не здається випадковою, а дозволяла за потреби створити спільну оборону чи сигналізувати про небезпеку. Тому є підстави стверджувати, що у X ст. общини довкола городищ не розвивались ізольовано. Це свідчить про існуюче підґрунтя для виникнення в мікрорегіоні ширшого соціально-територіального об'єднання. Зокрема, Борис Рибаков, реконструюючи систему сотень для Русі, припускав, що розташовані гніздами городища (до 10 в кожному гнізді) відповідають в традиційному адміністративному поділі «тисячі» або «племені» [294, с. 25–28].

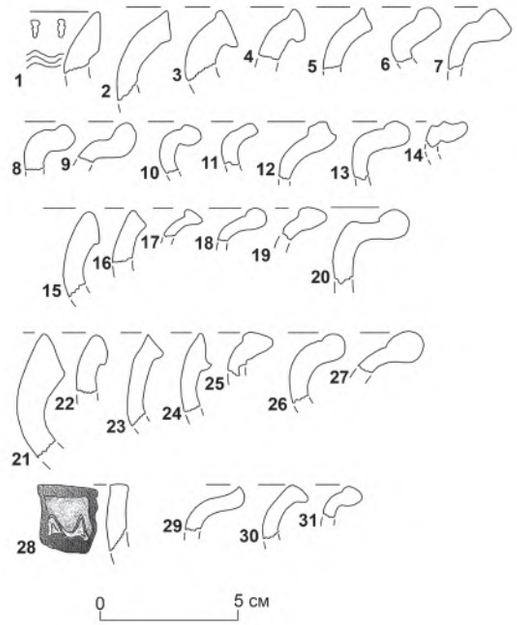

Рис. 312. Фрагменти керамічного посуду з поселень: 1–10 – Пирятин п. 8; 11, 12 – Пирятин п. 6; 13, 14 – Пирятин п. 5; 15–20 – Мильча п. 2; 21–27 – Пирятин п. 9; 28 – Пирятин п. 4; 29–31 – Мильча п. 1.

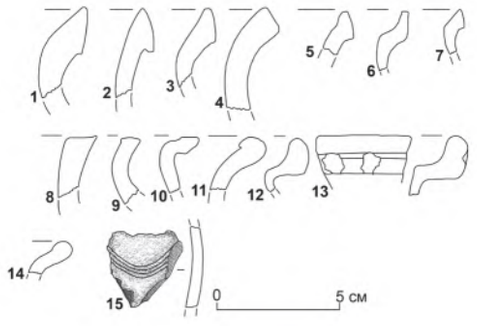

Рис. 313. Фрагменти керамічного посуду з поселення Пирятин п. 7. 1–7 – X – поч. XI ст.; 8–10 – кінець XI – поч. XII ст.; 11, 14 – XII – перша половина XIII ст.; 12, 13 – XV – поч. XVI ст.

Вважається, що причинами появи укріплених осередків на Волинській височині в X ст. були зростаюча кочівницька загроза та розширення кордонів київського князівства [258, с. 9]. Постійні напади печенігів змусили до переміщення сюди з пристепових територій Подністров'я та Південного Побужжя якоїсь частини населення уличів і тиверців [303, с. 132]. Це, зокрема, пояснює стрімке зростання протягом X ст. більш ніж втричі кількості поселень у мікрорегіоні Ікви і Стубли. Як вважає Богдан Прищепа, процес переселення відображають матеріали салтівської культури між

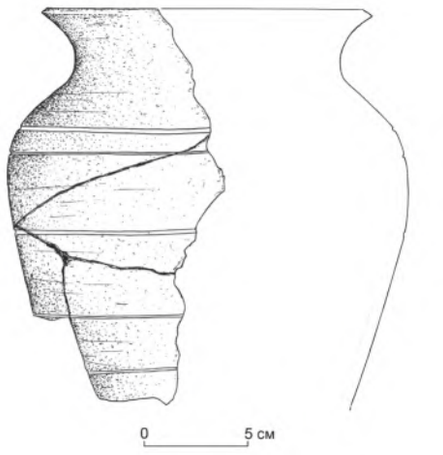

Рис. 314. Листвин, городище, окольний город, 2001 р. Горщик X – початку XI ст. зі зруйнованої яром споруди.

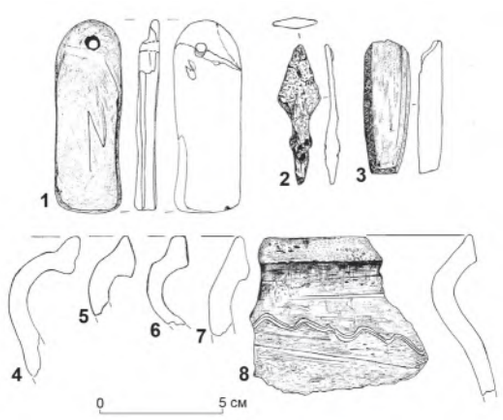

Рис. 315. Матеріали з Листвинського городища, окольний город, 2008 р.: 1 – точильний брусок зі скам'янілого дерева; 2 – наконечник стріли; 3 – уламок точильного бруска з каменю; 4–8 – фрагменти посуду X – першої половини XI ст.

Горинню і Стиром, наприклад посудини із замощення череней печей з жител у Дубні і Птичі [259, с. 156; 40, с. 5, 13]. Кераміку салтівської культури знайдено на поселеннях Івання п. 1, Семидуби п. 1, Боцянівка п. 2 [32, с. 12, 13; 43, с. 6]. Вона відома також з Рівного, Острога, Дорогобужа [259, с. 156]. Не виключено, що у процесі переселення уличів з басейну верхньої течії Південного Бугу, де відомі гідроніми Іква, Ікавка та Іковка, а також верхньої течії р. Случ, де є р. Ікопоть, відбулося перенесення назви річки Іква [281, с. 75; 232, с. 91].

Початок включення території волинян до складу давньоруської держави відноситься до другої половини X ст. Саме з цього часу виникають опорні осередки поширення влади київських князів, такі як Дорогобуж і Листвин [258, с. 9], а у межиріччі Стиру і Горині фіксується поява дружинних поховань [234, с. 58–60]. Цей процес прискорюється з походом князя Володимира Святославича, що його літописне повідомлення відносить до 981 р. [117, с. 80].

Городище поблизу села Листвин, розташоване за 15 км від Дубна на вододілі Іквы і Стубли. Система укріплень городища охоплювала площу понад 7 га і складалась з двох ліній валів і ровів, а також дитинця площею близько 2 га, висота валу якого з напільної сторони сягала 7 м (рис. 34). По верху валу відкрито рештки двох кам'яних стін, що йшли паралельно на відстані 2 м одна від одної і збереглися у вигляді кладок на ширину 0,8–1,2 м і висоту 0,8–1,1 м. Простір між обома стінками був заповнений добре утрамбованою глиною. Поблизу в'їзду на площадку дитинця знаходився колодязь (рис. 319). На городищі виявлено сліди щільної житлової та господарської забудови, ремісничого виробництва, предмети пов'язані з торгівельною діяльністю його жителів (елементи ваг, фрагменти причорноморських амфор, привізні прикраси). Цінні вироби декоративно-прикладного мистецтва, такі як срібні сережки, персні і намистина, бронзова шпилька, верхній край якої сформований у вигляді голови птаха, срібні скроневі кільця з одного із курганних поховань свідчать про те, що серед населення городища виділялись мешканці з високим соціальним статусом. Яскравою рисою матеріального комплексу є широкий асортимент предметів озброєння, як от речі скандинавського походження. Це – бронзовий наконечник піхов меча із стилізованим зображенням тіла звитого звіра (рис. 316), фрагмент меча, «крилатий» наконечник спису каролінзького типу, чотири шпори, частини захисного обладунку, а також п'ять фібул і залізна шийна гривня [344, с. 68–75]. Зважаючи на це, дослідники роблять висновок, що гарнізон фортеці складався із норманів, які, як відомо, становили ядро дружини київського князя.

Ремісниче й господарська діяльність мешканців городища, а також околичних поселень була значною мірою орієнтована на обслуговування перебуваючих тут представників княжої верхівки. На це вказують знахідки виключно в межах дитинця понад 20 фрагментів денець з клеймами, серед яких три представлені «знаками Рюриковичів» [278, с. 156]. В окрузі городища виявлено поселення Листвин п. 2, Боцянівка п. 1, Боцянівка п. 2, Костянець – урочище Монастирське пп. 2, 3, Зарудддя п. 3, Білобережжя п. 8, Мокре п. 1. На них зібрано ліпну та кружальну кераміку райковецької культури. Це свідчить, що спорудження потужної фортеці біля Листвина відбулося за участі місцевого слов'янського населення. Віталій Ткач, провівши розвідки на берегах приток Стубли – Мочулянки, Розинки і Борисівки, встановив тут наявність значної кількості поселень X – початку XI ст. Він визначає їх, як такі, що утворювали сільськогосподарську округу городища, площею близько 50 км². На річці Борисівці є невелике городище-сховище (Острів п. 1) X – початку XI ст., яке,

Рис. 316. Листвинське городище. Бронзове окуття піхов меча з культурного шару дитинця. Розкопки М. Пелещишина, 1971 р.

Рис. 317. Листвинське городище. Срібне скроневе кільце з намистиною. Розкопки Р. Чайки, 1989 р. Матеріали відділу історії ДІКЗ м. Дубно.

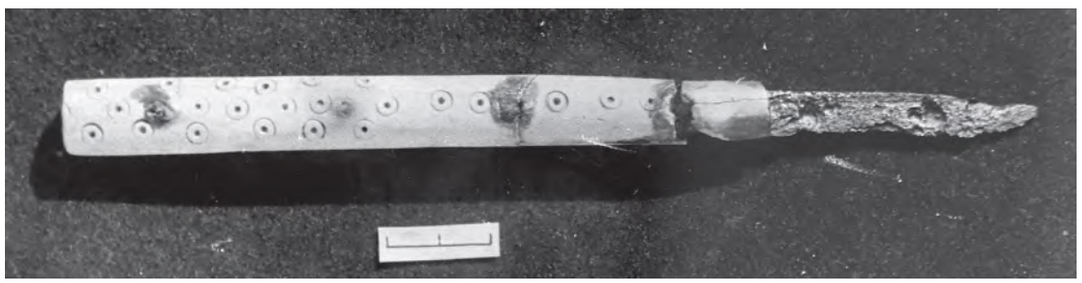

Рис. 318. Листвинське городище. Залізний ніж із кістяним орнаментованим руків'ям. Розкопки Р. Чайки, 1989 р. Матеріали відділу історії ДІКЗ м. Дубно.

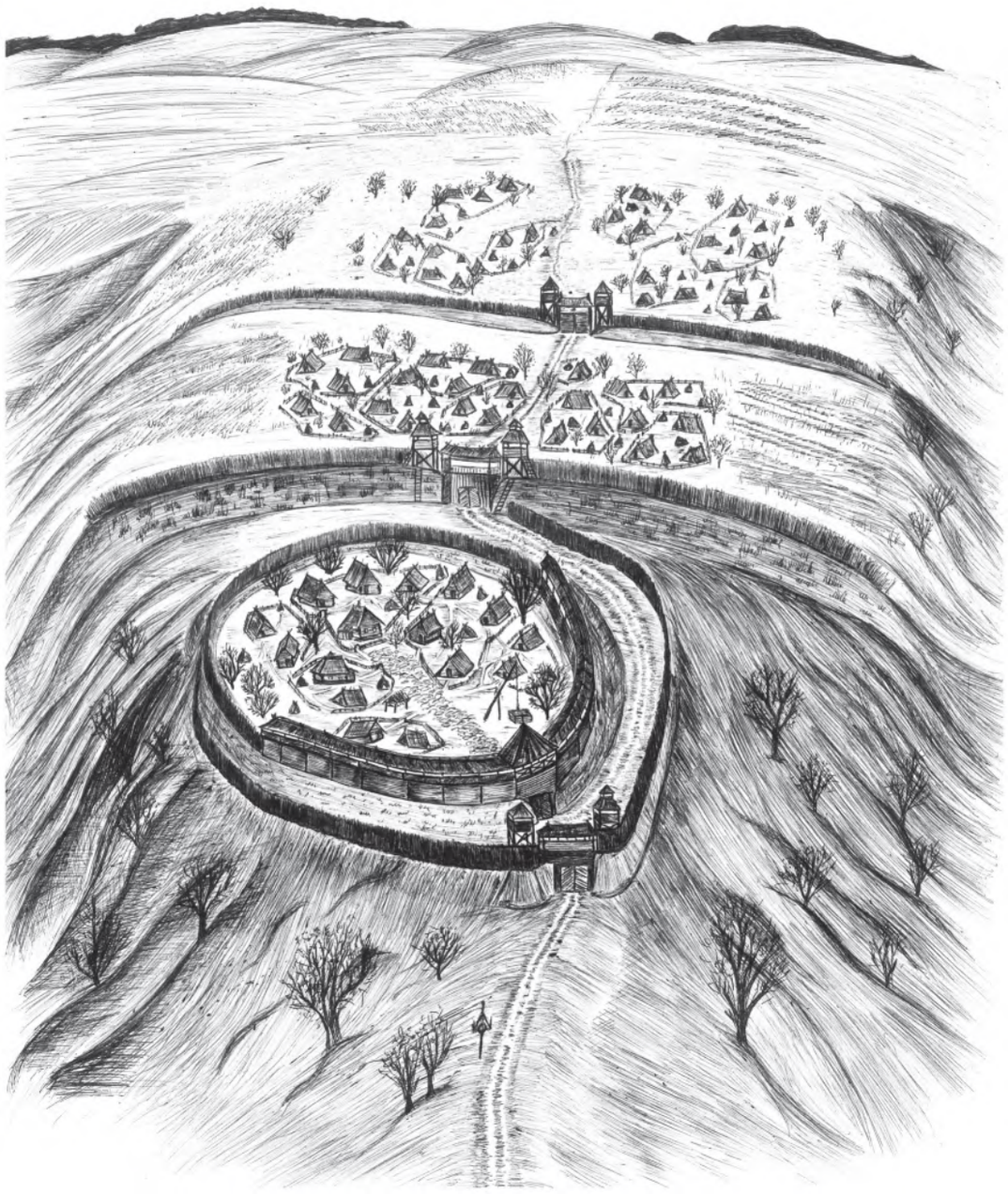

Рис. 319. Листвинське городище в X –XI ст. (графічна реконструкція автора).

ймовірно, припинило існувати у зв'язку із побудовою Листвинського городища.

Колекція індивідуальних знахідок та керамічний комплекс Листвинського городища датуються X–XI ст. У цей час його матеріальна культура та, вочевидь, соціальний образ набрали виразних міських ознак. Однак подальший шлях розвитку цього центру як міста був перерваний внаслідок військового конфлікту київських і волинських князів, після якого воно вже не відродилося*.

За 0,3 км на північ від городища був розташований курганний могильник, який налічував щонайменше кількадесят насипів. Роман Якимович, розкопавши в 1932 р. три кургани, виявив в одному з них інвентар, що складався зі срібної ажурної намистини, двох срібних скроневих кілець і двох огранених сердолікових намистин. У третьому кургані було виявлено залізне кресало, ніж і сім залізних цвяхів, які можливо вказують на тілопокладення у дерев'яній труні [386, s. 245]. У процесі подальших досліджень могильника встановлено, що одним із обрядів поховань було підкурганне тілопокладення в ямі, опущеній у давню поверхню [344, с. 78, 79].

Листвинське городище в кінці X–XI ст. виконувало роль форпосту під час закріплення влади київських князів в басейнах Ікви і Стубли. За функціями воно, мабуть, наближалося до таких осередків як Гніздово, Шестовиця, Сарське городище. На них так само виділяється значна частка предметів, що характеризують торгові відносини і побут княжої дружини [228, с. 92, 94]. Однак їхній розквіт припав на X ст., тоді як Листвина – на кінець X–XI ст., що пояснюється пізнішим включенням Волині до складу Давньої Русі.

Припинення функціонування таких центрів відбулося внаслідок зміцнення центральної влади і поглиблення феодалізації землеробських районів. Це, зокрема, позначилось на відході від системи збору полюддя [228, с. 98, 99]. Невипадковим бачиться зв'язок між занепадом Листвинського городища в кінці XI ст. і підйомом з цього часу Дубна, згадка про яке з'являється на сторінках літопису. Перевага останньо-

* Поблизу городища в 2016/2017 рр. скарбошукачами було знайдено скарб. Він вміщав в себе щонайменше 45 срібних предметів, у тому числі 10 намистин «мінського типу», п'ять скроневих кілець «волинського типу», три скроневі кільця «київського типу», один великий колт, підвіски-бубонці, лунниці, чотири підвіски і хрест «скандинавського типу», а окрім того п'ять сердолікових, дві пірофілітові та три скляні намистини. За наявною інформацією, скарб було знайдено у горщику. На жаль, ці цінності не вдалося викупити і вони були розпродані частинами через інтернет-аукціон. Даний скарб за історичним контекстом своєї появи, схоже, відсилає до подібних знахідок, що були виявлені поблизу волинських городищ в таких селах як Жорнів, Торговиця та Городище Друге. Випадання цих скарбів дослідники пов'язують із військово-політичним конфліктами київських і волинських князів в кінці XI – на початку XII ст. Детальніше про це див: Прищепа Б. А. Волинські скарби XI – початку XII ст. в контексті політичних подій на території Південної Русі. *Слов'янський світ і Україна* : зб. наук. праць на пошану ректора Рівненського державного гуманітарного університету, проф. Руслана Постоловського. Рівне : Вид. О. Зень, 2011. С. 9–17.

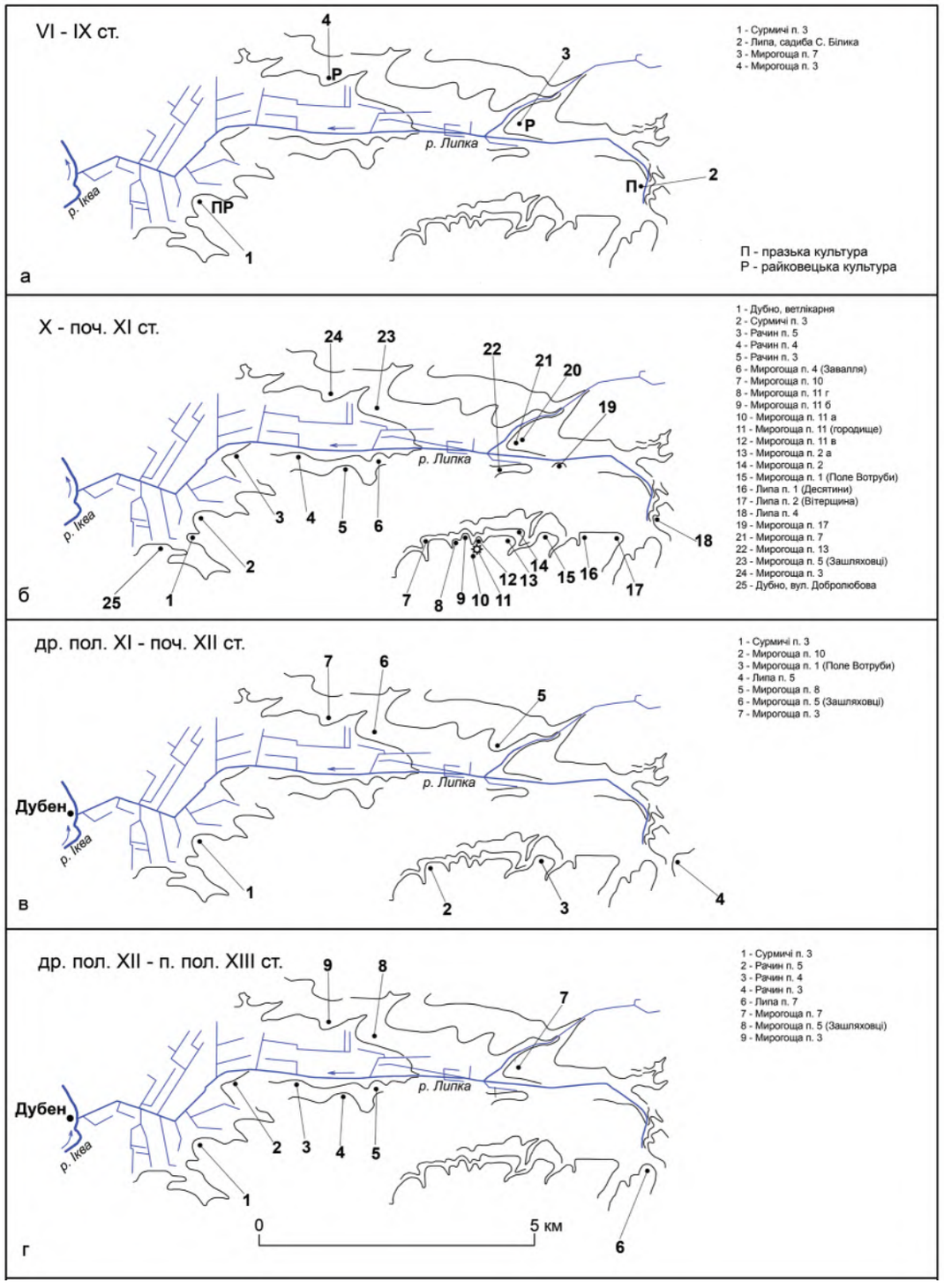

Рис. 320. Зміни у поселенській структурі басейну р. Липки протягом VI – першої половини XIII ст.

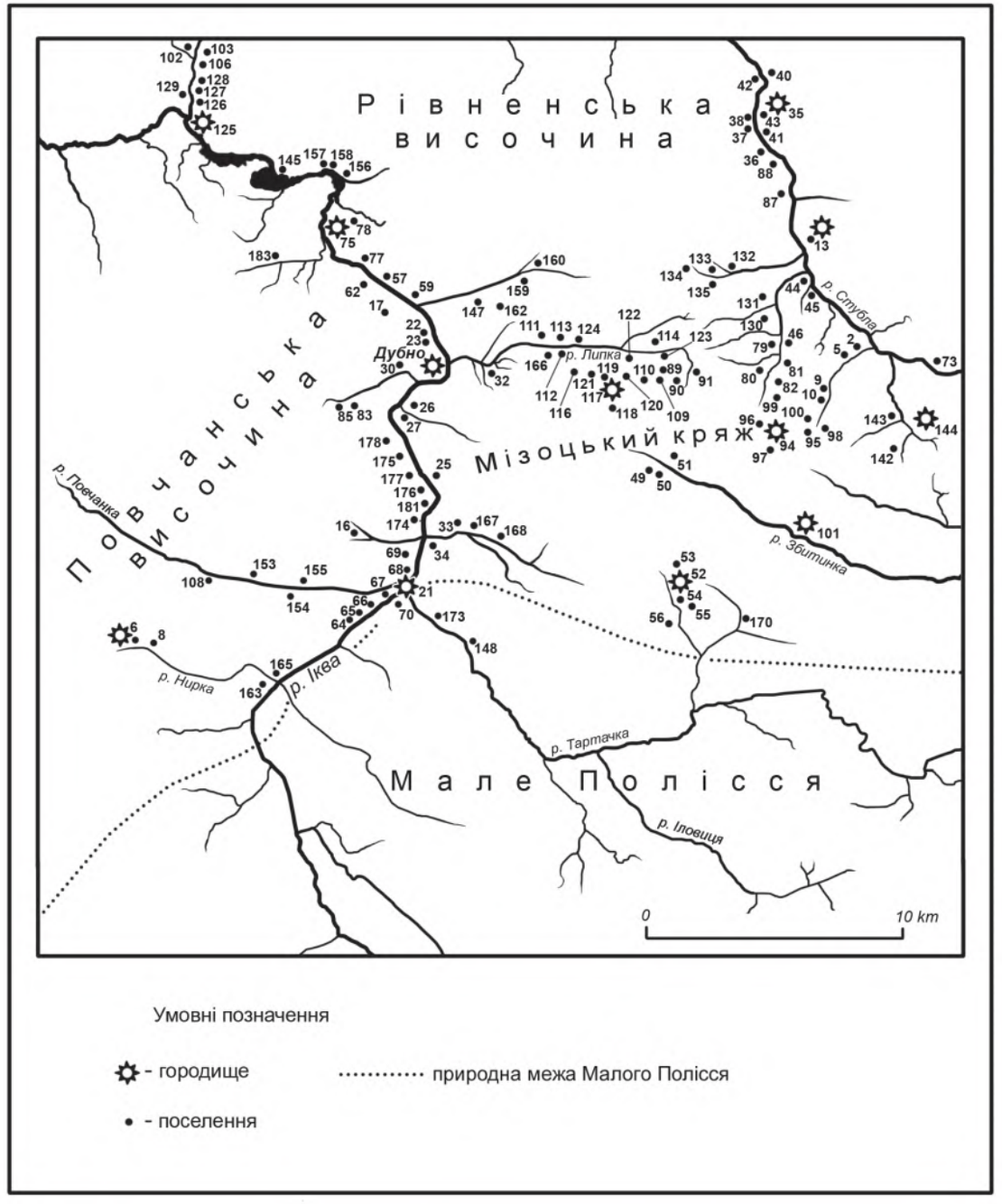

Рис. 321. Поселенська структура басейну середньої течії Ікви, межуючої з ним частини басейну Стубли і верхів'я Збитинки в X – на початку XI ст. Нумерація пам'яток подана за доданим переліком у таблиці 2.

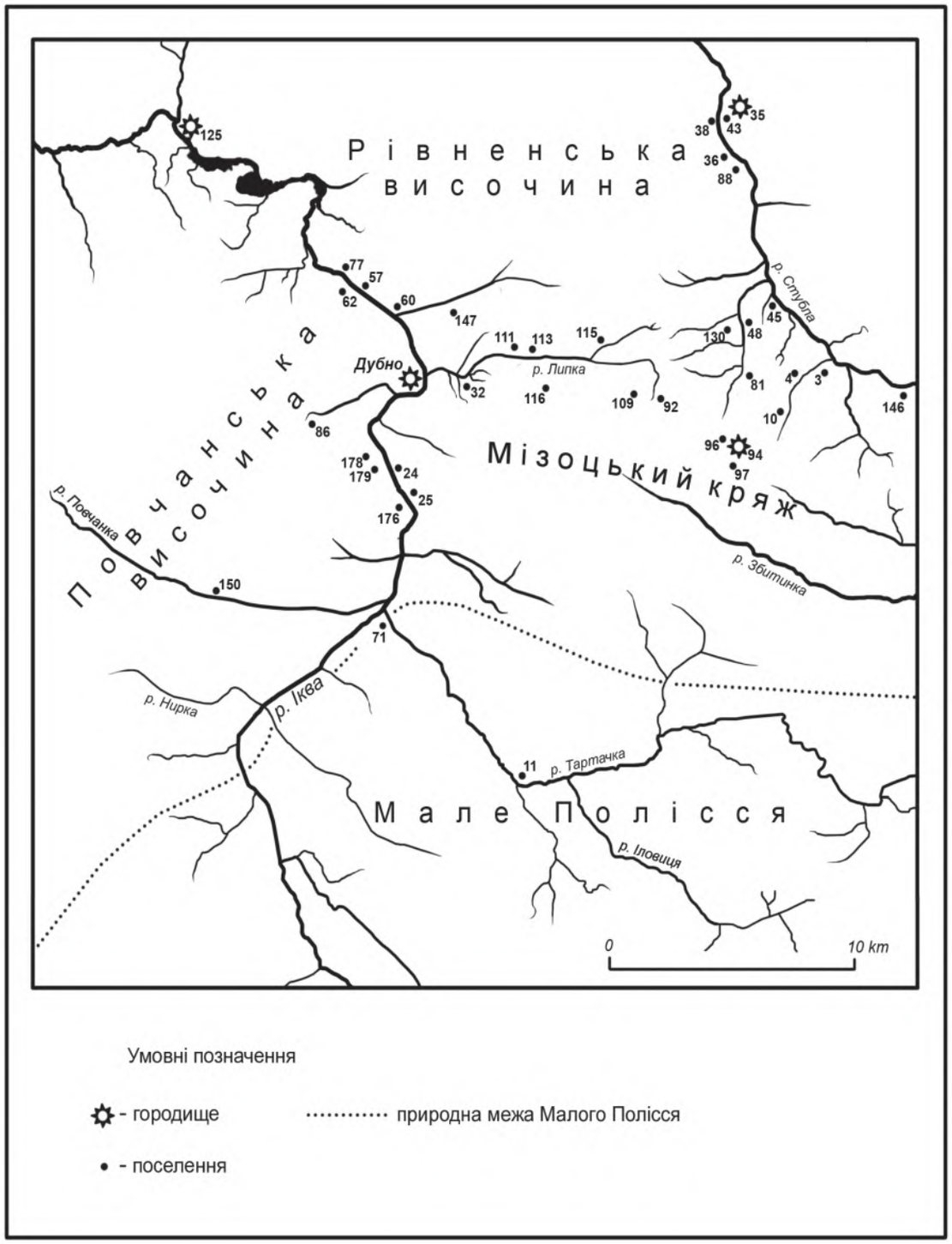

Рис. 322. Поселенська структура басейну середньої течії Іквы, межуючої з ним частини басейну Стубли і верхів'я Збитинки в XI ст. Нумерація пам'яток подана за доданим переліком у таблиці 2.

го полягала, вочевидь, у можливості більш ефективно налаштувати управління освоєною в попередні часи землеробською округою за рахунок синтезу функцій племінного центру і князівської адміністрації.

Певним хронологічним маркером підкорення племінної території волинян виступає занепад на початку XI ст. багатьох городищ-сховищ. У басейні Горині з 41 слов'янського укріплення, що існували в X ст., свій розвиток в XI ст продовжують близько половини з них [258, с. 9]. В басейні Іквы відсутність культурного шару XI ст. спостерігається на городищах в Іваничах, Мирогощі, Дитиничах, Білогородці, на Стублі припиняє існувати укріплення у Варковичах. Кардинальні зміни спостерігаються також у поселенських структурах навколо них.

Яскраву картину цього подають результати досліджень поблизу городища Медунова гора. Тут, в басейні р. Липка, відомо 23 поселення X – початку XI ст., з них лише сім мають культурний шар XI – початку XII ст. В період XII – першої половини XIII ст. кількість поселень дещо зростає до дев'яти, але при цьому докорінним чином змінюється їхнє розташування (рис. 320). Для порівняння, якщо поселення X – початку XI ст. зосереджені навколо городища-сховища на Медуновій горі та по всій течії Липки, то в XII – першій половині XIII ст. вони відсутні поблизу городища і тяжіють майже без виключень до нижньої течії, ніби наближаючись до Дубна. Виключення становлять лише поселення Мирогоща п. 7 та Липа п. 7, існування яких у цей період сигналізує формування поселенських центрів сучасних сіл. Подібна картина руйнацій старих поселенських структур спостерігається практично всюди між Іквою і Стублою. Такі зміни могли бути спричинені радикальними методами встановлення влади київського князя над місцевим населенням. Це питання потребує окремого дослідження, проте, факт кризи можна констатувати беззаперечно.

В XI ст. у мікрорегіоні середньої течії Іквы й межуючій з ним частині басейну Стубли фіксується суттєве скорочення кількості поселень до 35. З них у басейні Іквы відоме 21 поселення (рис. 322). На більшості поселень культурний шар бідний і охоплює невелику площу. Для прикладу, на поселенні Волиця з п'яти мисів, заселених в X – на початку XI ст., культурний шар XI ст. присутній тільки на п'ятому мису [321, с. 106]. Зменшується площа розсіювання культурного шару на поселенні Сурмич п. 3, яке раніше мало близько 3 га. Подібні зміни спостерігаються на Панталії п. 1, Мирогощі п. 5 та інших [32, с. 24; 273, с. 295]. Порівняння даної картини із попереднім та наступним часом виразно показує, що округа Дубна в XI ст. перебувала в стані слабкого господарського розвитку, а тому не могла повністю забезпечити становлення міста. Наведені факти висвітлюють значні, як на невеликий регіон, господарські та демографічні втрати, пережиті, в XI ст.

Поряд із тим в XI ст. відмічається поява нових поселень як, наприклад, Тараканів п. 7, де є добре виражений культурний шар XI –

початку XII ст. [325, с. 203, 204]. Тоді як розташовані за 0,3 і 1,2 км поселення Тарканів п. 3 і Тараканів п. 5 його не мають. Виникають поселення Тартак п. 1, Липа п. 5, Страклів–Біля мостів, Мирогоща п. 8, на яких відсутній культурний шар X – початку XI ст. Поява цих пунктів може бути пояснена кризою розвитку старих територіальних общин, ослабленням прив'язаності до них і пошуком нових ділянок для заселення.

Розміри сільськогосподарської округи

Межі округи Дубна усталюються протягом XII – першої половини XIII ст. Вони були пов'язані з басейном середньої течії Іквы. З півдня і південного сходу межа округи проходила через підобласть Малого Полісся. Тут до неї належали нечисельні поселення басейну р. Тартачки, зокрема, Тартак п. 1, що відноситься до XI – початку XII ст. і Тартак п. 3 – XII – першої половини XIII ст. Мале Полісся відділяло округу Дубна від округ Шумська і Кременця.

З лівого берега Іквы південну межу округи продовжувала Повчанська височина. Вона ж визначала її межі із заходу, відділяючи Іквы від долини Стиру та р. Пляшівки. Це був природний бар'єр між округами Дубна та Перемля. Загалом через високу сухість центральні райони Повчанської височини характеризуються слабкою заселеністю. Лише там, де структуру розділяють лівобережні притоки Іквы, виникли сільські поселення. На найбільшій з них – р. Повчанці відомо сім поселень XII – першої половини XIII ст. [32, с. 24, 25], на р. Нирці – два поселення цього часу [43, с. 3; 40, с. 18]. На стр. Знесеній – п'ять поселень та ще одне поселення на струмку в с. Великі Загорці [32, с. 25, 26; 42, с. 9, 10].

Східна межа округи проходила по вододілу басейнів Іквы та Стубли, який визначається підступом з півдня Мізоцького кряжу, а з півночі Рівненської височини. Зазначимо, що в цьому напрямку округа була здатна до переростання своїх меж. Сприятливі умови для цього склалися, зокрема, в 1226 р., коли помер пересопницький князь Мстислав Ярославич Німий і Пересопниця перестала бути самостійним князівством [270, с. 87]. Можливо, й до цього поселення розташовані на лівобережних притоках Стубли і на ній самій перебували у зв'язку з Дубном. На території від Острова до Варкович відомо щонайменше 16 поселень, з культурним шаром XII – першої половини XIII ст. [324, с. 200–208]. Дубно віддалене від них на 15–20 км, тоді як Пересопинця на 35–40 км. Крім того зв'язок Дубна з тутешніми общинами полегшував давній шлях на Острог.

З півночі округу обмежувала Рівненська височина, яка підходить до правого берега Іквы і тягнеться до долини Стиру. На північ і північний захід ця природна зона через високу сухість характеризується відносно слабкою заселеністю. Тому єдиний шлях для розростання округи був по долині Іквы, якою вона збільшилась за рахунок поселень

Рис. 323. Поселенська структура басейну середньої течії Іквы, межуючої з ним частини басейну Стубли і верхів'я Збитинки в XII – першій половині XIII ст. Нумерація пам'яток подана за доданим переліком у таблиці 2.

навколо занепалого у середині XII ст. міста Муравиця. Далі, на нижній течії Іква, до її впадіння у Стир, значним господарсько-адміністративним центром залишалась Торговиця [271, с. 185].

На XII – першу половину XIII ст. в окресленій округі Дубна відомо про 72 відкриті поселення (рис. 323). З них 22 (30 %) виникли в цей період як нові, на ділянках раніше необжитих. Площа території, на якій вони розташовані, становить близько 0,8 тис. км². Ця цифра узгоджується з мінімальними розмірами округи, необхідними для функціонування в ній міського центру, які були розраховані для міст Південної Русі Петром Толочком [332 с. 99]. За розмірами, що визначені на основі площі розсіювання культурного шару, можна виділити дві групи поселень. Першу групу складають поселення, площею 0,5–1,5 га (71 %). До другої групи належать поселення площею 2–4 га (27 %). Окремо можна виділити поселення Волиця поблизу Дубна, площа якого перевищувала 6 га.

Кількість поселень XII – першої половини XIII ст. наближається до кількості поселень X – початку XI ст., коли їх зафіксовано 85 (рис. 321; графік 1). Це свідчить про відновлення господарських і демографічних показників після регресивних явищ в XI ст. Картографування поселень показує, що вони були розташовані переважно групами, формуючи общини, відомі з Руської Правди як «верві». Мале поселення, яке разом з іншими складало общину-верв, вірогідно, окреслювалось поняттям «весь». У ряді випадків (Тараканів, Кривуха, Пирятин та ін.) ці общини можна розглядати як сформовані села, оскільки і саме поняття село у XII–XIII ст. часто вживається на сторінках літописів [116, с. 271, 337, 328].

Сільські общини були князівськими володіннями, але поряд з ними в XII–XIII ст. існували боярські і дружинні села, які вже тоді ставали вотчинними. В окрузі Дубна подібний статус можна вбачати у групі поселень поблизу Тараканова, на що вказують їх значні розміри, ремісниче виробництво, знахідки прикрас, імпортного посуду, предметів християнського культу та озброєння професійних воїнів.

Окрім торгівельних відносин у межах внутрішнього ринку, через Дубно поселення округи були включені також і в міжміську торгівлю. Про це свідчать такі вироби міських гончарів, як амфори «київського типу» [327, с. 177] і полив'яний посуд, який знайдено на пам'ятках Панталія п. 1, Тараканів п. 5, Мирогоща п. 5 [32, с. 24; 327, с. 177; 273, с. 295]. Фрагменти північно-причорноморських амфор були виявлені на поселеннях Тараканів п. 5 і Мирогоща п. 5 [327, с. 177; 273, с. 295]. До імпортів належить хрестик з пірофілітового сланцю з поселення Тараканів п. 3 [327, с. 178], кам'яні хрестики «корсунчики» з Волиці і Мирогощі [55] та бронзова ладанка з зображенням Св. Влкм. Георгія з с. Великі Сади [54]. Безперечно, що за посередництва міського центру округа мала доступ до таких привізних товарів, як пряслиця з пірофілітового сланцю, а також скляні намистини та браслети, які привозилися з Києва [347, с. 106]. З міськими майстрами пов'язується виробництво залізних замків та ключів, що були знайдені на Клюках п. 2 і Сурмичах п. 3 [43, с. 3].

Перша літописна згадка про Дубно в 1100 р. відображає позитивну динаміку розвитку його сільськогосподарської округи. На кінець XI – початок XII ст., Дубно виділилось в державний адміністративний центр у басейні середньої течії Іква. Такий підйом пришвидшив встановлення феодальних відносин, які відповідали рівню виробничої спроможності населення. У зв'язку із цим не випадковим є передання дубенської волості князю Давиду Ігоровичу.

Завершення процесу утворення дубенської округи пов'язане з міжусобним конфліктом, який відомий в історіографії, як волинська війна 1097–1100 рр. У цей період на Волинь відбулися походи київського князя Святополка Ізяславича проти володимирського князя Давида Ігоровича [117, с. 199, 255–263]. Під час військової боротьби задля подолання місцевого сепаратизму були розгромлені фортеці, на які опиралася (племінна за походженням) волинська знать. Така доля спіткала Жорнів, Торговицю і Листвин. Матеріальна культура цих фортець свідчить про властиві їм добре розвинуті ремісничі й торгові функції. Високий соціальний статус їхніх мешканців помітний завдяки знахідкам елітарних предметів озброєння, а також скарбами срібних прикрас. Таким чином, ці пункти функціонували як ранньоміські центри. Однак, в побудові системи централізованого адміністративно-політичного управління вони виявились вже неефективними.

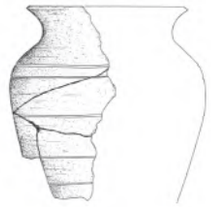

4.2. Дубенська волость у структурі земель-князівств XI–XIII ст.

Літописний Дубен в 1100 р. був виділений у тимчасове володіння князю Давиду Ігоровичу. Окрім Дубна, останніми земельними держаннями цього князя були також Бузьк, Острог та Чорторийськ. Давид сів княжити спочатку в Бузьку, згодом Святополк дав йому Дорогобуж, в якому, за словами літописця, він і помер [117, с. 264]. Дослідники підсумовували, що літописні повідомлення не роз'ясняють, чи отримавши Дорогобуж, Давид мусив повернути інші міста, чи вони надалі залишилися під його владою [262, с. 6]. Ця підмічена неоднозначність дає привід поставити питання щодо адміністративної приналежності літописного Дубена в кінці XI – першій половині XII ст., поруч з чим пропонує достатньо очевидні шляхи до його вирішення: а) Дубен повернувся до Володимирської землі; б) Дубен перебував під адміністративним впливом Погорини, центром якої на той час був Дорогобуж. Попри чітку окресленість напрямків пошуку їхнє доведення виявляється не таким простим з огляду на лаконічність писемних джерел.

Місце дубенської округи в адміністративно-територіальному устрої давньоруських земель не ставало об'єктом окремого дослідження. Мабуть, лише Михайло Грушевський зупинив погляд на одному із ключових моментів цього питання [164, с. 26, 32]. Реконструюючи на підставі літописних даних територію Київської землі до середини XII ст. Арсеній Насонов відніс до неї також Дубен [235, с. 64. 65]. Такий погляд підтримували пізніше Борис Рибаков та Петро Толочко [291, с. 489; 333, с. 118]. Відстоюючи приналежність Дубена і Чорторийська до Волинської землі, Микола Котляр зазначав: «*Другое дело, что в 1100 г. Святополк Изяславич воспользовавшись усобицами, вызванными ослеплением Василько Ростиславича, поставил Волынь в более тесную, чем раньше, зависимость от киевского стола. Эта зависимость продолжалась до середины XII в…*» [203, с. 64]. Сергій Панишко відносить Дубен рубежу XI–XII ст. до міст «київського боку» Володимирського князівства, визнаючи вплив на місто Києва [242, с. 52].

Свого часу Олексій Толочко, проаналізувавши літописні повідомлення, показав, що волость – це комплекс земель, який знаходиться в тимчасовому держанні князя. Під цим поняттям виступають як господарські округи окремих міст, так і комплекси міських округ в межах земель [331, с. 153]. Таким чином, хоча й саме поняття волость може мати на увазі різні варіанти, на ділі територія волості була більш-менш точно локалізована. Головною умовою для існування волості постає князь, наділений нею. Він або посідав головний стіл у землі або отримував у ній уділ. Розглянемо літописний епізод виділення Дубна у таке держання.

На Витачівському з'їзді 30 серпня 1100 р. Давид Ігорович, визнаний винуватцем міжусобної війни 1097–1100 рр., позбавлявся володимирського столу. Натомість, в компенсацію йому було запропоновано посісти Бузьк та Острог, «*…а Дубенъ и Черторыескъ то ти даеть С(вя)тополкъ*» [116, с. 180; 117, с. 264]. Згодом Святополк надав Давиду ще Дорогобуж, де він і помер у 1112 р. [155, с. 324]. Усі ці міста разом складали волость Давида Ігоровича, хоча ці володіння, на думку Олега Рапова, виявились розкиданими на Волині [283, с. 201]. У нашому випадку важливими є дві деталі літописної розповіді. По-перше, Дубен Давид отримував від київського князя Святополка, а значить місто на той час було у його розпорядженні. По-друге, літописне повідомлення вперше фіксує виділення в середній течії басейну Ікви міського центру, який мусив постати тут, принаймні, на якийсь час раніше.

Заслуговує на увагу те, що волость неодмінно була прив'язана до певного політично-адміністративного центру. Давид Ігорович спочатку посів Бузьк, як добре укріплене місто, яке вже одного разу послужило йому під час походу на володіння Ростиславичів. Однак свою смерть Давид зустрів у Дорогобужі, що дає підстави припускати тривале проживання тут цього князя пізніше. Саме ці міста й виконували послідовно роль удільних центрів його волості. Дубен, Остріг і Чорторийськ були її складовими. Кожне з них Давид вважав своєю волостю, усталеною навколо міста, де він мав посадника. Коректність ужитку поняття Дубенська волость, попри те, що така форма не згадана в літописі, підтверджується близькими за змістом літописними повідомленнями. Так, під 1142 р. згадується про те, як смоленський князь Ростислав Мстиславич, воюючи з Ольговичами розорив волость навколо міста Гомія «*…поиде на волость ихъ и взя около Гомия волость ихъ всю*» [116, с. 223]. Для нашого питання важливо, що це не був центр удільного князівства, а місто в Чернігівській землі.

З останньої чверті XI ст. на Волині починають проявлятися тенденції до виокремлення самостійного князівства з центром у Володимирі. Київські князі гальмували цей процес, стримуючи посилення володимирського стола. Як політично-адміністративний інструмент запобігання розширення їхньої влади на схід використовувалась Погоринська волость, яка в цей час перебувала в залежності від Києва. Яскравою спробою досягти зміни правового положення Володимирського князівства по відношенню до Києва було вокняжіння у Володимирі Давида Ігоровича. Олексій Толочко вважав, що Всеволод Яросла-

вович надав Давиду місто Володимир на правах бенефіція [331, с. 38].

На Любецькому з'їзді у 1097 р. князі визнали за Давидом право на володіння володимирським столом, який він посів у 1087 р. Цей князь, вірогідно, отримав Володимир без міст у басейні річки Горинь, оскільки того ж 1097 р. Давид підмовив Святополка осліпити теребовлянського князя Василька за те, що той нібито збирався захопити волості київського князя – Туров, Пінськ, Берестій і Погорину [116, с. 172]. Отож, в період посідання Давидом володимирського столу Погоринська волость йому не належала і перебувала під управлінням київського князя [242, с. 49, 60]. Звичайно, це не означає, що Давид не хотів включити ці землі до своїх володінь. Володимирські князі, як до Давида, так і після нього, вважали Погорину частиною Володимирського князівства. У 1085 р. Ярополк Ізяславович як володимирський князь домагався права на Дорогобузьку волость [116, с. 144]. А пізніше син Ізяслава Мстиславича, Мстислав проводжав сина Юрія Долгорукого, Гліба з Пересопниці, і, довівши його до міста Корчеськ, сказав:: «*Поѣди же, брате, къ отцю своему, а то волость отца моего и моя по Гориноу*» [116, с. 276].

Любецький з'їзд князів фактично підтвердив розподіл Волині на «володимирську» та «київську». Про адміністративну приналежність Дубена до одної чи іншої можна міркувати, виходячи із опосередкованих повідомлень літописів. У 1084 р. Давид Ігорович отримав у держання Дорогобуж на Горині. Усвідомлюючи, що внаслідок цього відбулось посилення влади київського князя на східних теренах Володимирського князівства і маючи амбітні плани стосовно захоплення київського столу, володимирський князь Ярополк підняв у 1085 р. повстання, яке було придушене приходом на Волинь війська Володимира Мономаха. Ярополк тоді утік у ляхи, а Давид Ігорович уперше отримав володимирський стіл. Потім він зайняв його вдруге на 10 років уже після смерті Ярополка (1087 р.). Дорогобуж, де перед тим княжив Давид, київський князь Всеволод забрав у своє управління [165, с. 77].

Якщо Давид володів володимирським столом вже без Дорогобужа, то чи знаходився Дубен до 1097 р. під владою володимирських князів? Нам невідомо достеменно, чи передаючи в 1087 р. м. Володимир Давиду, київський князь Всеволод вже тоді не поширив свої володіння вглиб Волині на деякі міста басейну Стиру. В цьому контексті привертає увагу той факт, що до отримання володимирського столу волость Давида називалась Дорогобужем, а потім ці землі вже названі Погориною. Це адміністративно-територіальне поняття з'явилось на сторінках літопису після переходу Давида на володимирський стіл. Існує ймовірність, що бажаючи запобігти виникненню заколотницьких рухів, подібних до того, який зчинив Ярополк, Всеволод, передаючи Давиду володимирський стіл, прийняв під своє адміністративне управління також і Дубен, яким пізніше розпоряджався його наступник київський князь Святополк Ізяславич.

Михайло Грушевський вважав, що Дубен до передання Давиду Ігоровичу в 1100 р. мав би належати до Погорини, якщо не був виділений із Давидових володінь. Тому впевнено говорити про належність Дубена до Погорини, на його думку, не можна [164, с. 26, 32]. Цей момент важливий тому, що дозволяє припустити, що в період посідання Давидом володимирського столу (1087–1097 рр.), Дубен не обов'язково мав належати до нього, а вже у цей період міг перейти під розпорядження київського князя, який в 1100 р. віддав його Давиду з прив'язкою до Погорини. Втім, позиція Грушевського стосовно цього питання в томі II Історії України-Руси вже цілком однозначна: в 1100 р. Дубен був виділений Давиду з-під управління його ж таки Волинської волості [165, с. 98].

Точної відповіді на питання, коли київські князі отримали прямий адміністративний контроль над Дубеном, не вдається знайти. Це могло відбутись у період посідання Давидом володимирського столу чи вже після його втрати в 1100 р. Літописні повідомлення дають лише опосередковані вказівки на те, що це могло трапитись 1087 р. Водночас вони засвідчують, що володимирські князі розглядали землі до Горині як територію свого стола, а Дубно — як одне із міст, на які вони мають право. Прикладом цього є позиція попередника Давида на володимирському столі, князя Ярополка Ізяслава. Той факт, що Святополк Ізяславич розпоряджається містом як своїм, є прикладом урегулювання київським князем «волинських справ». Перехід Дубна, Острога, Чорторийська і Дорогобужа у тимчасове володіння Давида Ігоровича не позбавляв київського князя права на ці міста. Так Святополк намагався досягти двох цілей: він використав міста як засоби компенсації Давиду Ігоровичу за втрату ним стольного Володимира, а також перешкоджав майбутнім спробам волинських князів підпорядкувати собі Погорину.

Давид Ігорович помер 1112 р., коли володимирський стіл посідав син київського князя Ярослав Святополчич, який отримав його на Витачівському з'їзді. Під 1118 р. літопис повідомляє про похід проти Ярослава військової коаліції на чолі з Володимиром Мономахом, не уточнюючи, що стало приводом конфлікту. Однак мета попередніх подібних походів полягала у вигнанні неугодного князя. Шістдесятиденна облога міста Володимира закінчилась укладенням миру, але вже наступного року Ярослав був змушений утікати з Володимира «в ляхи» [117, с. 277]. Замість нього Мономах послав туди свого сина Романа, а після його смерті там вокняжив наймолодший син Мономаха – Андрій, який посідав володимирський стіл до 1135 р. [283, с. 88, 89, 143]. У період правління обох Мономаховичів Володимирське князівство опинилось під контролем київського князя, й зі спробами здобути відносну самостійність від Києва ніби було покінчено.

Новий етап військово-політичної боротьби за володимир-

ський уділ, який чітко позначився на долі Дубна, відбувся у середині XII ст. У 1146 р. князь Ізяслав Мстиславич був проголошений київським князем, але зберіг за собою і володимирський стіл, який посів у 1135 р. Під час княжіння Ізяславу двічі доводилось відступати з Києва перед військами ростово-суздальського князя Юрія Долгорукого і так само двічі повертати собі головний стіл у державі [333, с. 125]. Під час цієї війни засобом військово-політичної боротьби проти Ізяслава стала і Погорина. Вочевидь, причиною цього було її першопочаткове виокремлення з метою запобігання можливим збуренням володимирських князів проти Києва.

Під час походу на Волинь князя Юрія Долгорукого на його сторону став В'ячеслав Володимирович, який в 1149 р. отримав від Ізяслава в уділ Пересопницю і Дорогобуж [154, с. 121]. З Пересопниці розпочався і похід війська Юрія Долгорукого на Луцьк. Одна його частина на чолі з Юрієм Долгоруким, мала рухатися по головному шляху з Києва на Володимир. Друга, під командуванням Ростислава і Андрія Юрійовичів спільно з половцями, пішла південнішим шляхом, що пролягав через Дубно. Біля Муравиці, ця частина війська, злякавшись раптового нападу, відступила до Дубна, де сини стали чекати вістей від батька. Так переданий цей епізод в літописі: «*Ростиславу Гюргевечю с братом своим Андрѣемъ ходящу наперед҄ъ, с Половци, ставшимъ имъ у Муравицѣ, бысть въ нощь, пополохъ золъ яко и Половцемъ всѣмъ бѣжати назадъ съ своимъ воеводою Жирославомъ*». Князь Андрій, не піддавшись паніці та вмовлянням брата, дочекався ранку «*…и ѣха к брату своему; и Половескымъ княземъ съѣхавшимся и здумавшимъ имъ, одступишася назадъ и сташа у Дубна пожидающимъ имъ посолья отъ отца своего…и поидоша во два пути къ Лучьску…*» [115, с. 140].

Можливість безпечного відступу до Дубна та очікування тут вістей для продовження походу, ймовірно, вказує, на те, що місто у цей час знаходилось на порубіжжі Володимирського уділу й Погорини. Не виключено, що його посадники тоді підтримували тісні зв'язки з Погоринською волостю, яку в об'єднаному війську представляв дядько Ізяслава — В'ячеслав Володимирович. Результати археологічних досліджень Муравиці, розташованої за 15 км від Дубна вниз за течією Ікви, свідчать, що воно занепало в середині XII ст., ймовірно у зв'язку із походом Юрійовичів [262, с. 37, 41]. Розвиток Дубна натомість продовжувався і в другій половині XII ст.

Вирішальну роль у втраті Дубном залежності від адміністративно-політичних центрів Погорини – Пересопниці та Дорогобужа відіграло виокремлення з Володимирського князівства Луцького стола, який переходив Ярославу Ізяславовичу. Згідно угоди, укладеної близько 1164 р. Володимирське та Луцьке князівство визнавалися рівноправними [333, с. 134]. Погорина при цьому з 1157 і до 1170 р. знаходилася в держанні князя Володимира Андрійовича [283, 155].

Рис. 324. Літописні міста Волині в XI–XII ст.
Умовні позначення: а – «стольні» центри земель, б – центри удільних князівств, в – малі літописні міста, г – порубіжжя Володимирської землі та Погорини на середину XII ст. Тонуванням показано просторові розміри Дубенської волості.

Із виокремленням у середині XII ст. Луцького князівства до його території увійшла також Дубенська волость. Відтоді зв'язки Дубна і Луцька почали міцнішати, хоча передумови для цього існували й раніше. На думку І. Крип'якевича, місто посіло друге за значенням місце у складі Луцького князівства [207, с. 23]. Важливе політичне значення Дубна у складі Луцького князівства вирисовується з повідомлення Галицько-Волинського літопису 1288 р., про те, що після оприлюднення заповіту Володимира Васильковича, Мстислав Данилович «*…ѣха во свои городы в Лоучеськъ и Доубенъ и во иныи городы, ихъ же не псахъ*» [116, с. 596].

Узагальнити адміністративно-політичну ситуацію навколо Дубена в XI–XIII ст. досить вдало дозволяє висновок Андрія Кузи, зроблений ним стосовно історії малих міст. Лише в XI ст., пише він, переважно з другої половини, малі міста займають певне місце в державній системі Давньої Русі. Як правило, в них розвиваються волосні центри, підкорені безпосередньо Києву або одній зі столиць виниклих земель-князівств. Однак, зв'язки між ними ще не міцні та окремі малі міста

зі своїми волостями часто переходять з одних володінь у інші. До другої половини XII ст. в кожному князівстві складається достатньо стійка система із старших міст-столиць і молодших міст-пригородів [209, с. 70]. Виокремлення дубенської округи фактично було засвідчено на Витачівському з'їзді 1100 р., коли Дубен разом із Бузьком, Острогом та Чорторийськом надавався Давидові Ігоровичу тому, що передача міста у володіння князю означала і передачу разом з ним приналежної волості, без якої місто не змогло б існувати [332, с. 88].

Упродовж XI–XIII ст. адміністративна приналежність Дубна і його округи зазнає змін. До 80–х рр. XI ст. Дубно підпорядковувалося адміністрації володимирських князів, які були бенефіціями київського князя і не проводили самостійної політики. 1084 р. влада київського князя на східній Волині посилилась через виділення Погоринської волості з центром у Дорогобужі. Відтоді через Погоринські центри могла бути реалізована політика київських князів, спрямована на стримування зростання самостійності Володимирського князівства. Засобом цієї політики слугувало і Дубно, адміністративний зв'язок якого із Погориною утворився через передання в 1100 р. міста Давиду Ігоровичу, який княжив у Дорогобужі. У період посилення централізації влади Києва над землями-князівствами, яке припало на час правління на великокняжому столі Володимира Мономаха і його сина Мстислава, волинські князі стають їхніми вірними ставлениками. За час їхнього князювання потреби в удільних князях у Погорині не було.

Підпорядкування Дубна володимирському столу пов'язане з діяльністю волинського князя Ізяслава Мстиславича. Під час його боротьби за київський стіл з Юрієм Долгоруким знову активізується значення Погорини. Спроба Ізяслава закріпити ці землі за Волинню через виділення Пересопницького уділу дядьку В'ячеславу Володимировичу не була легкою. В 1149 р. той став на бік Юрія Долгорукого і взяв участь у його поході на Луцьк. У цей час на сторінках літопису, ймовірно, прослідковуються зв'язки Дубна з Погоринською волостю. 1150 р. за мирним договором між Ізяславом і Юрієм Долгоруким останній визнав межу волинської землі до р. Горині. Згодом Юрій Долгорукий порушив цю домовленість, посадивши в Пересопниці своїх синів Гліба і Андрія, але це не змінило справи: Погорина поступово втрачала свій зв'язок із Києвом і визнавала владу волинського князя [116, с. 285]. Проте, деякий час адміністративна відокремленість цього уділу ще проявлялась, зокрема, коли Юрій Долгорукий в 1157 р. передав Погорину Володимиру Андрійовичу [116, с. 335].

З 1154 р. в самостійне князівство виділився Луцьк, яке посів син Ізяслава, Ярослав та передав у спадок своїм нащадкам. З цього часу і до кінця XIII ст. Дубно перебувало під владою луцьких князів – Інгвара Ярославича (бл.1180–1220), Всеволода Ярославича (1183 р.), Мстислава Ярославича Німого (бл. 1220–1226), Іоана Мстиславича (1226–1227 р.), Ярослава Інгваровича (1227–1228 р.), Данила і Василька Романовичів (1228–1264) та Мстислава Даниловича (1264–після 1292 р.) [155, с. 470, 490–492, 496, 502].

Реалізація політичної влади на Дубно і його округу здійснювалася через конкретний просторовий земельний комплекс, який був, в основному, означений природно-географічними межами середньої течії басейну р. Іква. Перебуваючи під адміністративним підпорядкуванням володимирських, київських, погоринських та луцьких князів, дубенська округа розглядалась ними як складова одиниця їхньої землі-князівства. Водночас змінювався правовий статус самої округи: з доменіального володіння вона, вірогідно, переходила у бенефіціальне, перетворившись у результаті на вотчину луцьких князів.

4.3. Дубенська волость в XVI–XVIII ст.

Пониження статусу Дубна протягом XIV – першої половини XV ст. до рівня сільського поселення призвело до втрати ним значення адміністративного центру. Попри це, стратегія князів Острозьких, спрямована на правову локацію міста, поклала початок для його відродження. Між іншим, вона виражалась у закріпленні за Дубенським замком ближніх і віддалених сіл. Таким чином, вже до кінця життя князя Костянтина Острозького (†1530 р.) довкола Дубна постав розлогий волосний комплекс, який продовжив збільшуватись протягом двох наступних століть.

Проблематика відповідності ужитку терміну волость для періоду пізнього середньовіччя – ранньомодерного часу заслуговує на окреме дослідження. Тут ми будемо розуміти під ним комплекс населених пунктів (переважно сіл), які знаходилися у власності князів Острозьких господарським і податковим центром для яких було місто Дубно. Розгляд Дубенської волості, як окремої адміністративно-територіальної одиниці у структурі Волинського воєводства навряд чи відповідає реаліям доби. На основі джерел добре простежується, що частина маєтків волості тривалий час залишалася у Кременецькому повіті, тоді як інша, більша кількість, перебувала у складі Луцького повіту. Причина цього полягала у тому, що, перейшовши у приватну власність князів Острозьких, низка маєтків у південній частині волості зберігала зв'язок із Кременецьким замком, у першу чергу, через трудову повинність, яку мали виконувати їхні мешканці по утримуванні його фортифікаційних укріплень. Тривале перебування волості у складі двох повітів вказує на відсутність усталеного адміністративно-територіального розподілу у сучасному розумінні. У даному випадку через вибудовування компромісу між забезпеченням існування державної і приватної власності*.

Формування Дубенської волості відбувалося не як структурної територіальної одиниці, а як комплексу маєтків, якими були наділе-

* Врешті особиста воля останнього спадкоємця Острозької ординації князя Януша Сангушка стала вирішальною для історії існування волості. Не змогли цьому завадити ні втручання королівської комісії, ні прописане у статуті ординації право Мальтійського ордену набути у власність цей обширний комплекс маєтків у разі відсутності спадкоємця. Це ще раз засвідчує, що регулювала долі маєткових фондів волостей не держава, а магнатські роди

ні, купили чи успадкували представники родини князів Острозьких. Розміри цього комплексу розширювалися у просторовому вимірі відповідно до рівня господарського розвитку поселень та можливостей ними заволодіти. Реконструювати склад і територію Дубенської волості можливо завдяки писемним джерелам. Базові з них, а саме поборові реєстри 1570, 1577, 1583, 1589 рр. були охарактеризовані Віктором Атаманенком. Дослідник увів до наукового обігу також відомості первинного поборового реєстру 1570 р., який стосується сіл волості, що знаходилися у складі Кременецького повіту. До цього типу описово-статистичних джерел належить також і подимний реєстр 1629 р. Поборові і подимний реєстри містять відомості про села волості та одиниці у них, які підлягали державному оподаткуванню (дими, млини, рудні та ін.). Їхні тексти опубліковані.

Найдавнішим документально підтвердженим володінням князів Острозьких на Ікві був округ Іванин. Вотчинне право на нього отримав Федір Острозький в 1386 р. [121, s. 6]. Перед 1463 р. між Юрієм та Іваном Васильовичами Острозькими відбувся розподіл спадкових володінь. Юрію дісталась іванська дільниця у складі п'яти сіл: Іванця, М'ятин, Головчиці, Дитиничі, Підборці. Дубно за цим поділом відійшло князю Івану, син якого пізніше виклопоче для поселення міські права. Поки що розширення своїх володінь на Ікві Іван здійснив за рахунок купівлі в 1463 р. маєтків брата [121, s. 44, 160].

Суттєвий чинник, що тривалий час стримував розширення волості Дубна, полягав у розташуванні за 30 км від нього Кременця, який в XIV–XV ст. набрав важливого державного адміністративно-політичного значення. Прояви цього зберігались у вигляді зосереджених на південь та на схід від Дубна значних за розмірами вотчин панів Яловицьких, які обіймали уряди в Кременецькому повіті. До їхніх маєтків відносились Мирогоща, Липа*, Знесення, Кам'яниця, Підлужжя, Турковичі, Пирятин, Микитичі, Заболоття, Грядки, частина Загорців, Рудка, Мильча і Носовиця [135, s. 110, 137; 147, c. 60, 107]. В Кам'яниці Яловицькі мали свій двір [134, s. XXXV]. У XV – на початку XVI ст. до Кременецького повіту належали також села Птича, Обгов, Білогородка, Костянець і Мокре [113, с. 207]. На південь в околиці Дубна в XV ст. знаходилися села Юхна Тороканівського – Тараканів і Страклів. З них перше потрапило пізніше у власність Гриба Івашеневича, а від нього з 1488 р., через неспалату заставної суми у 80 кіп празьких грошей – до князів Острозьких. Друге ж набули князі Пузини, які володіли ним до XVII ст. У 1665 р. за фундації Анни Пузини тут було засновано монастир Різдва Пресвятої Богородиці, для якого збудовано мурована церкву (рис. 326) [316, с. 898, 899].

На північ і захід від Дубна знаходились села, які належали до

* Давня назва – Волиця Липська.

Луцького повіту. Серед них виділялися два значних маєткових комплекси: Монтовтів, зосереджений навколо Коблина та Довойновичів, центром якого був Сатиїв.

Розташування такої кількості вотчинних володінь навколо Дубна не обіцяло швидкого розростання території волості. Ситуація вимагала від його власників приєднання нових маєтків. Набравши обертів у першій третині XVI ст., цей процес активно проходив протягом XVII ст. і завершився в 1753 р. з поділом Острозької ординації. Двома основними способами набуття маєтків на початковому етапі формування волості було отримання їх в якості державних вислуг та через придбання в інших власників. Нагадаємо, що «стартовий фонд» маєткових володінь князів Острозьких на Ікві на 1463 р. був невеликий. Згідно свідчень джерел відомо, що він складався з Дубна, Івання, М'ятина, Головчич, Підборець та Дитинич. Оскільки відомості щодо повного складу володінь князя Івана Острозького відсутні, цілком обґрунтовано зараховувати до цього переліку також певну кількість незгаданих сіл.

Розглянемо випадки розширення території волості, які дають уявлення про динаміку цього тривалого процесу. В 1428 р. Великий князь Литовський Вітовт надав в посаг дружині Василя Острозького Коблин, Озліївку та Ступно [121, s. 29]. З них Ступно, Костянтин Іванович розглядав пізніше як своє вотчинне володіння і в 1511 р. з Студянкою і Мощаницею викупив його у князя Януша Сангушка та ввів у склад Дубенської волості [121, s. 92, 93; 135, s. 82]. Коблин на початку XVI ст. разом з селами Підгайці, Аршичин, Озліїв, Млинів, Пекалів, Хорупань належав кременецькому старості Якубу Монтовту [216, с. 98, 99], а після смерті його сина – Яна, став власністю Семашків [110, с. 59; 107, с. 14].

У 1488 р. князі Костянтин і Михайло Острозькі взяли під заставу вотчинне поселення у Луцькому повіті Гриба Івашеневича, Тороканов, внаслідок чого воно відійшло до Дубна [121, s. 88]. В 1509 р. за службу князь Костянтин Острозький отримав з Торговицької волості Луцького повіту село Повча, а з Кременецького повіту – село Птича [122, s.69; 127, s. 332]. Дещо пізніше з Кременецького повіту перейшли села Обгов, Білогородка, Костянець та Мокре, які поповнили склад

Рис. 325. Церква монастиря Різдва Пресвятої Богородиці 40-х років XVII ст. у вотчиному володінні панів Яловицьких селі Мильча. Світлина автора, 2013 р.

Рис. 326. Церква і дзвіниця монастиря Різдва Пресвятої Богородиці у вотчиному володінні князів Пузин селі Страклів. Світлина 30-х рр XX ст. Автор – невідомий. Матеріали відділу історії ДІКЗ м. Дубно.

Дубенської волості [113, с. 200; 122, s. 94—95; 134 s. 93].

У 1522 р. князь Костянтин Іванович купив у Яна Довойновича маєток Сатиїв з селами Перемиловка, Жорновка, Олибовка і Дятьковичі, з яких Перемиловка увійшла до складу Дубенської волості, а решта сіл склали Жорнівську волость [135, s. 82, 84]. Того ж року князь купив в Оксині Вознесенської її вотчину – с. Знесення поблизу Дубна [122, s. 217, 218].

При отриманні чи купівлі села разом з ним у вотчину князя переходили люди зі всіма орними землями, бортні угіддя, сіножаті, бори, ліси, діброви, звірині і пташині лови, озера, ріки, ставки, млини, боброві гони, а також право на податки (грошові і натуральні) з маєтків та повинності їхніх мешканців [121 s. 70]. Місто отримувало широкий доступ до цього ресурсу. Господарський потенціал і розміри волосного комплексу відображались на рівні розбудови міської інфраструктури, оборонних укріплень, релігійних осередків, торгово-ремісничій діяльності мешканців, визначаючи таким чином економічне, військове і культурне значення міста.

Волость складали околичні та окружні села. До перших належало коло межуючих з Дубном сіл, таких як Івання, Погорільці, Рачин, Головчиці, Знесення, Тараканів, Підборці, які під назвою «*сіл околичних*» згадані в судовій справі 1596 р. [190, с. 60]. До окружних належали села, з якими Дубно спільної межі не мало.

Відтворення розмірів волості можливо здійснити на основі реєстру 1583 р. Слід зауважити, що князь Василь Острозький, як доводять дослідники, ніколи не отримував вислужених маєтків [129, с. 66]. Немає відомостей також і про приєднання чи заснування ним у волості нових сіл, хоча ймовірності цього не слід виключати. Зокрема, Шепетин в 1545 р. згаданий в описі Кременецького замку, мито тут збирають пани Андрузькі [113, с. 226; 134, s. 106; 307 с. 299], а на 1583 р. він зафіксований у складі Дубенської волості [135, s. 82.]. Крім того, князь Василь Острозький усіляко підтримував у своїх володіння виробництво поташу [338, с. 764, 765], що могло позначитись на заснуванні буд і майданів в масиві Малого Полісся. Беручи це до уваги, все ж потрібно відзначити, що приведені у реєстрі 1583 р. села в переважній кількості були долучені до Дубна предками князя, а найбільше його батьком – Костянтином Івановичем (†1530 р.). Отже, у просторових межах реєстр вцілому відображає волость на час смерті великого гетьмана литовського.

Перелік сіл Дубенської волості за поборовим реєстром 1583 р. подає кількість в них димів*, які платять побор, а також кількість проживаючих огородників та підсусідків**. Всього поборовий реєстр згадує у складі волості 40 сіл. До них належали: Божковичі (тепер Новоселівка), Будораж, Буща, Воля Збитинська (тепер Клинці), Воронова *(Woronowa)*, Головчиці, Завалля, Загірці, Залужжя, Збитин, Знесення, Іваниничі, Іванковичі, Івання, Кораблище, Костянець, Листвин, Лутчич *(Luthczycz)*, Мокре, три Мощаниці, М'ятин, Обгів (тепер Соснівка), Перемилівка, Перерослa, Плоска, Повча, Погорільці (тепер Привільне), Птича, П'єтиніч *(Pietynicz)*, Радчин, Семидуби, Студянка, Стубель, Ступно, Судобичі, Тороканів, Тростянець, Шепетин [135, s. 82]. Нелокалізованими залишилися Лутчич, Воронова і П'єтиніч.

Встановлено, що деякі із сіл відсутні у реєстрі. Це – Підборці, Дитиничі і Білогородка, які вже в першій третині XVI ст. належали до Дубенського замку. Поряд із вказаними монастирськими селами М'ятином і Загорцями, реєстр не називає Вигнанку, яка в другій половині XVI ст. перебувала у власності монастиря, а отже, також має бути врахована. Тому на 1583 р. можна говорити про приналежність до волості 44 сіл (рис. 327).

---

* Під поняттям «дим», як одиниці оподаткування на XVI ст., дослідники розуміють домогосподарство, яке могло включати в себе житлові й господарські приміщення, орні землі, пасовиська, сіножаті, ліси, водойми тощо. Тоді як подимні реєстри XVII ст. під димом мають на увазі окреме житлове приміщення. Див.: Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина домогосподарство, демографічні чинники. К. : ППВФ, 2012. С. 215, 218, 253, 416, 424; Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. К. : Укрполіграфоб'єднання, 1930. С. 8.

** Ці дві групи представляли відповідно малоземельних та безземельних селян. Перші з них володіли власним житловим приміщенням і невеликою земельною ділянкою – городом. Другі мешкали «в сусідах» при дворищах заможніших селян, в наданому їм житлі.

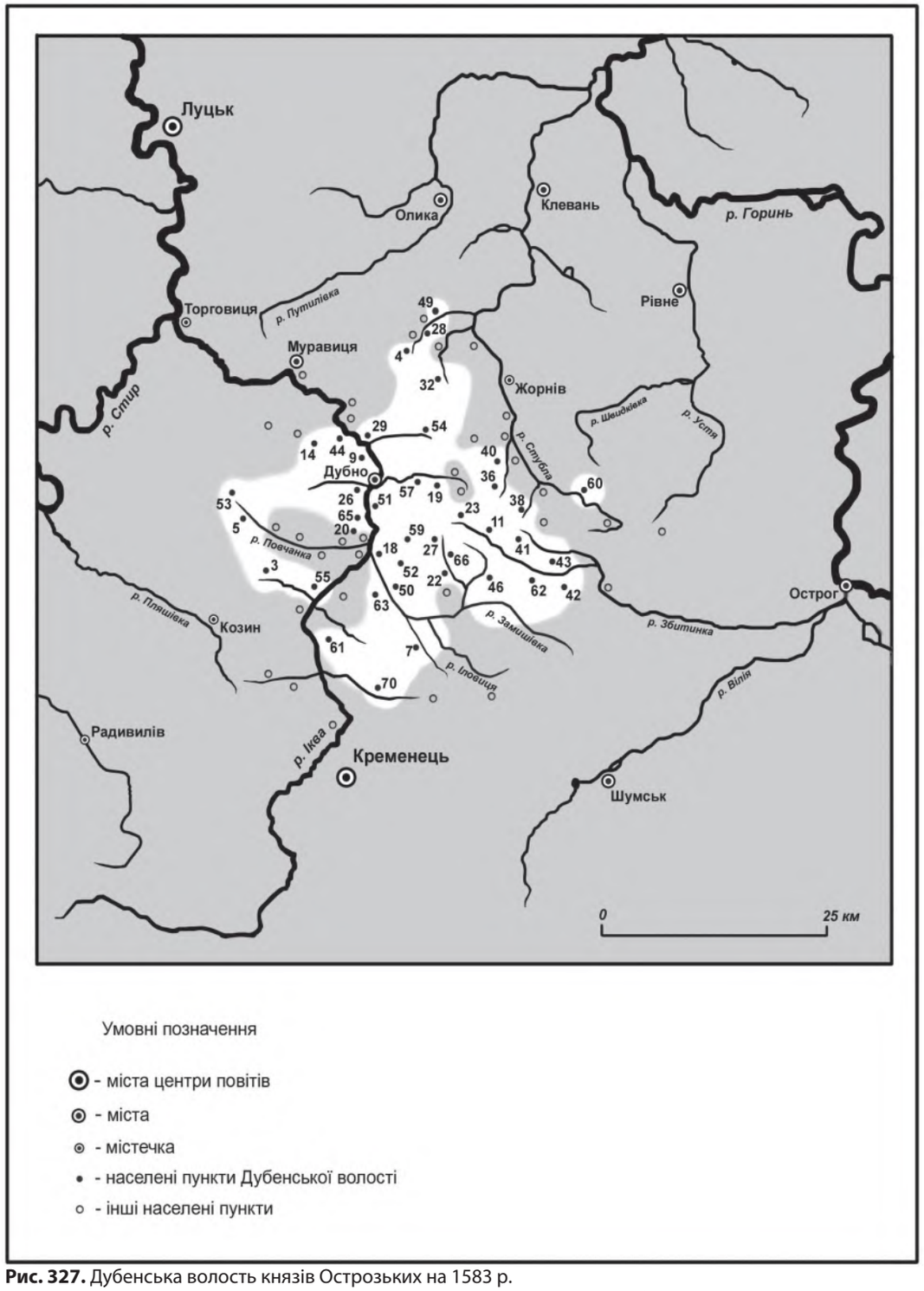

Рис. 327. Дубенська волость князів Острозьких на 1583 р.
Тут і далі нумерацію населених пунктів подано відповідно до списку у таблиці 5.

В акті поділу володінь між Янушем і Олександром Острозькими 1603 р. у складі волості зафіксовано 47 сіл. Серед духовних сіл у ньому не зазначена Вигнанка та згадана раніше Перемилівка, загадкові Лутчич і П'єтиніч. Натомість присутні вперше Нагоряни, Суйми, Залибівка, Косарів, Радів, Лукарівка [44, арк. 9а зв. – 10а зв.]. Стосовно Перемилівки, то на 1616–1617 рр. бачимо це село у володінні синів Олександра Острозького, які конфліктуючи із своїм дядьком Янушем, завдають господарських збитків його селам Іванківці, Косарів і Лукарівка [338, с. 1266–1267]. За реєстром 1629 р. Перемилівка перебуває у Жорнівській волості Томаша Замойського [147, с. 45], ймовірно, внаслідок шлюбу з Катериною Острозькою в 1620 р. і після цього вже не повертається у склад Дубенської волості.

Подимний реєстр 1629 р. фіксує вже 50 сіл, але без М'ятина і Вигнанки (рис. 328) [147, с. 35, 36]. Баранович, аналізуючи викази збору подимного відніс до волості Варковичі і Молодаву на Стублі [147, с. 35, 36], але з цим важко погодитись, бо на початок XVII ст. ці села перебували у володіннях Михайла Мишки-Варковського – затятого ворога Острозького, а з початку XVIII ст. знаходимо їх у власності панів Лєдуховських [355 с. 521].

На 1629 р. вперше названі також Гуменники, Конюшки, Будераж (на Збитинці) і не ідентифіковані Старики та Негрибів, але відсутнє Стубло [147, с. 35—36]. Картографування цих поселень показує, що їхня поява у складі волості суттєвим чином не вплинула на її розміри. Більшість з них були розташовані в тих просторових межах, які устали на кінець XVI ст. Поряд з тим помітні подальші тенденції до розширення волості в трьох напрямках вниз по Стублі (с. Гуменники), Збитинці (с. Будераж), Усті (с. Конюшки). Підрахунки площі волості показують, що протягом XVI – першої половини XVII ст. її розміри коливались в межах 0,8–0,9 тис. км².

Таким чином, реєстри 1583, 1603, 1629 рр. залишають поза увагою деякі села, що може бути пояснене їхнім тимчасовим звільненням від сплати побору, навмисним приховуванням від поборців, занепадом у ході військових дій чи переходом до іншого володільця, що бачимо на прикладі Перемилівки. Поряд з тим, ці джерела фіксують появу у складі волості нових сіл, при цьому демонструючи поступове, але маловідчутне в географічному та адміністративному відношенні зростання їхньої загальної кількості від 44 до 50.

На півночі по Стублі волость Дубна межувала з волостю Клевання, а по вододілу Стубли й Путилівки – з волостю Олики. По Ікві села волості Івання, М'ятин і Головчиці межували з володіннями Монтовтів – Коблином, Хорупанем і Підгайцями [338, с. 673]. Нерівномірно були розташовані села у південно-західній частині волості. Тут на р. Повчанці були зосереджені вотчини панів Яловицьких, які далі по Ікві майже сягали Дубна. Зокрема, в 1579 р. було укладено договір

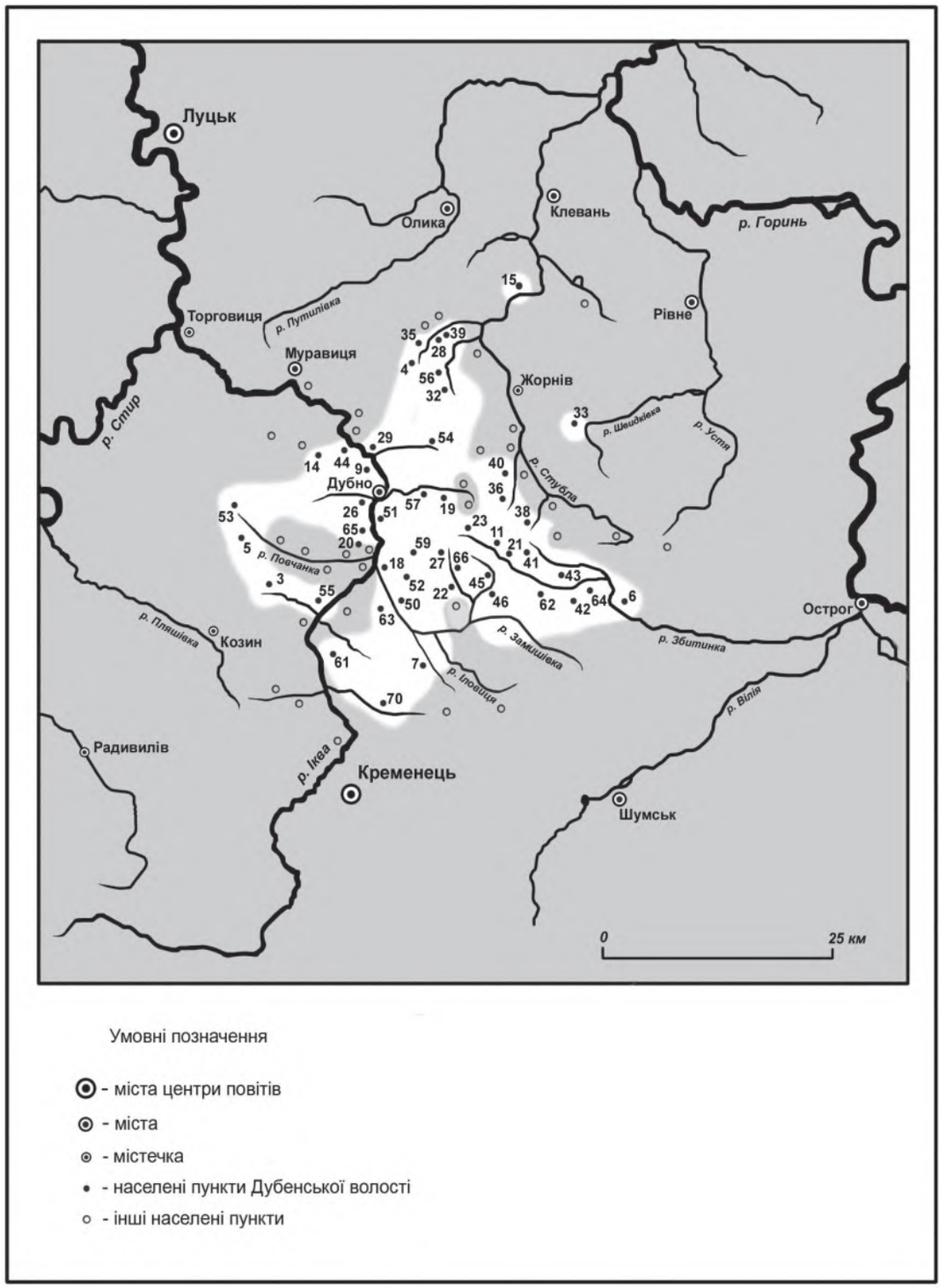

Рис. 328. Дубенська волость на 1629 р.

Рис. 329. Руїни в'їзної брами замку у селі Княгинин. Світлина 30-х рр. XX ст. Автор – невідомий. Матеріали відділу історії ДІКЗ м. Дубно.

про розмежування маєтків князя Василя Острозького – Дубна, Тороканова, Головчич, Загор'я Чернечого, Птичі і Білогородки з маєтками Антонія Яловицького – Туркович, Пирятина, Підлужжя, Загор'я і Заболоття [70, арк. 108 зв., 109]. Крайніми західними маєтками волості були Повча і Будераж.

На час ратифікації Острозької ординації в 1618 р., на півдні та південному сході граничними селами волості виступали Шепетин, Студянка, Судобичі, Буща, Переросля, Тростянець, Плоска, Залужжя, Обгів. Вони знаходяться на правому березі Ікви і в басейні Тартачки. Від цих сіл через Мале Полісся проходили межі з володіннями князів Збаразьких – Стожком, Антонівцями, Іловицею [61, арк. 14].

На схід волость сягала верхньої течії Збитинки з селами Збитин, Воля Збитинська*, трьома Мощаницями, Ступно, Суйми, Будераж, Залибівка, частково верхів'я Стубли з селами Листвин і Стубло і притоки Усті – р. Швидківки з с. Конюшки. Протягом XVI – першої половини XVII ст. Дубенська волость межувала в цьому напрямку з маєтками Варковецьких, Вишневецьких, Замойських і острозьких єзуїтів. У руках останніх внаслідок щедрих фундушів княгині Анни-Алоїзи Ходкевич перебували Княгинин (рис. 329), Білий Берег, Заруддя, Острів, Уїздці, Спасів, Бодаки, Нараїв, Замлиння і Волиця

* Сучасне село Клинці.

[176, с. 364; 147, с. 31].

Отже, протягом XVI – першої половини XVII ст. волость не поширювалась на весь масив земель в басейні середньої течії Ікви. Тут знаходилась значна кількість землеволодінь інших власників. Натомість до Дубна належав ряд сіл на Стублі і Збитинці.

З другої половини XVII ст. і до середини XVIII ст. територія волості суттєвим чином збільшується. В 1678 р. князь Олександр Заславський підтверджував адміністративну приналежність до Дубна сіл Здолбунова і Кунина [73, арк. 20]. У 1700 р. князь Ієронім Любомирський засвідчує те саме щодо сіл Дермань, Конюшки, Білашів, Мощаниця, Здовбиця [73, арк. 22]. В Акті Кольбушівської транзакції подано перелік 67 сіл, які разом із Дубном і містечком Птича переходили князю Станіславу Любомирському [56; 302, с. 596–599]. З них вдалося локалізувати 59 сіл, місцезнаходження ще дев'яти сіл залишилось нез'ясоване або сумнівне *(Molne, Zalichne, Smolczanka, Bytyńce, Sioło, Suraż, Secyny, Wronow, Wierzdce)*.

Окрім перелічених у кольбушівському і сандомирському списках сіл волості на 1753 р., потрібно вказати на з якихось причин незгадані у цих документах населені пункти. Серед них села, що у попередній час належали до волості, наприклад, такі як Вигнанка та Загорці. Вони були даровані монастирям Чесного Хреста та Преображення Господнього ще князями Острозькими і продовжували становити їхню власність на час поділу Ординації. На це вказує договір про оренду корчми, винниці і мита в Загорцях між опатом Філіціаном Володкевичем і Лейбою Місьовичем 1735 р. Подібну угоду було укладено в 1732 р. на оренду шинку у Вигнанці та М'ятині. Вигнанка і Загорці фігурують як власність монастирів в судових справах ще в 1802 р. [77, арк. 26 зв.]. Підставою долучення їх до складу волості, як монастирських сіл слугує також присутність у списках 1753 р. села Підборці із приміткою *ad monasterium sioło*.

Вважаємо за доцільне відносити до складу волості також села Сади і Гірники, що були, ймовірно, незначними за розмірами. Гірники в інвентарі міста Дубна 1723 р. згадуються не як село, а як спільнота, що в халупках в лісі мешкає. Люди тут не мали значних земельних наділів для господарського обробітку, а лише городи. Проте як привілей, їм було дозволено випалювати вапно, за що вони виконували ряд особливих повинностей на користь замку. До них належало щорічне надання шести мац* вапна, постачання тонкого дерева на греблю і на замкові вали для кошей, ремонт Сурмицької греблі. Для виготовлення пороху до пороховні вони мали привезти ліщини, крушини та іншого матеріалу за потреби [85, s. 30].

Сади згадується у списку сіл волості 1753 р., опублікованого Ва-

* 1 маца = 6–8 пудів, 6 мац = бл. 550–750 кг.

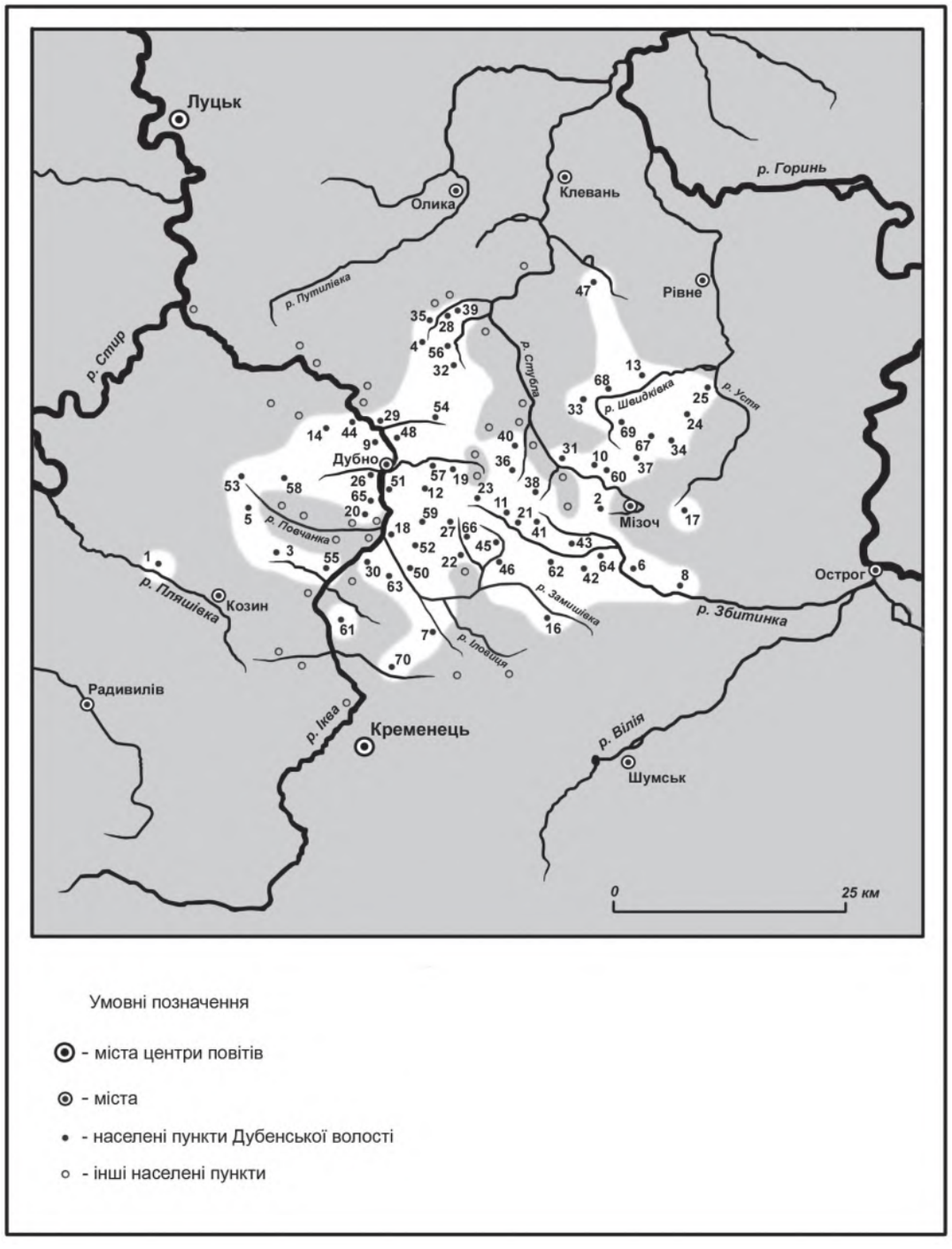

Рис. 330. Дубенська волость на 1753 р.

силієм Пероговським в 1870 р. Однак, нам не вдалося знайти повний текст його праці, а відповідно, і встановити першоджерело, яким користувався дослідник. Тому існування Садів на рік поділу Ординації визначається гіпотетично. Не виключено, що воно постає і дещо пізніше. У Маніфесті дубенського парафіяльного костелу 1811 р. задокументовано низку фактів про його підданих на передмісті Забрама, які є власниками садів в с. Сади. Частина з них там проживає у другій половині XVIII ст. [61]. У своїй публікації Пероговський називає ще села Будераж (на Збитинці), Панталія, Гута* і Волиця (на Стублі) [247]. Однак, оскільки верефікувати ці відомості не вдається, вважаємо за можливе залишити їх вірогідними до підтвердження чи спростування у майбутньому. Таким чином, загальна кількість сіл волості на середину XVIII ст. може бути відкоригованою до 75, з них було встановлено місцезнаходження 67 сіл (рис. 330).

Важливою причиною розширення волості в XVII – першій половині XVIII ст. було зростання військового та адміністративного значення Дубна, як центру Острозької ординації. Базовим осередком цієї організації виступав Дубенський замок, який не був здобутий козацько-селянськими військами в 1648–1651 рр. та продовжував використовуватися для політичного контролю за українськими землями Речі Посполитої в процесі російсько-польської війни і аж до поділу Острозької ординації в 1753 р. [123, s. 35, 37, 63; 128, s. 167; 355, s. 107, 108].

Картографування з'ясованих сіл показує, що протягом другої половини XVII – середини XVIII ст. прогресу розростання волості в басейні Ікви не спостерігається. Натомість добре видно збільшення земельного фонду за рахунок сіл в басейнах Стубли і Усті, а також середньої течії Збитинки і частково Пляшівки. Лише з Острозької волості в Дубенську перейшло 13 сіл: Білашів, Буща, Глинськ, Дермань, Здовбиця, Здолбунів, Коршів, Кунин, Омеляна, Сураж, Уїздці, Ульбарів, Цурків [147, с. 37, 38]. Як наслідок, вона охопила площу близько 1,1 тис. км^2.

Суттєво змінилося її просторове розташування. Якщо на 1583 р. з 41 локалізованого села волості 27 знаходилися на Ікві та її притоках, то з 67 локалізованих сіл на 1753 р. в басейні Ікви було розташовано 32 села і містечко Птича, решта – на Збитинці, в басейні Усті і Стубли, а також на Пляшівці. У відсотковому співвідношенні показники збільшення території волості за рахунок поселень на інших річках з 1583 до 1753 р. становлять відповідно 34 % та 51 %. Порівнявши збільшення кількості сіл і зростання площі волості з 1629 до 1753 р., отримаємо, що з кожним селом до неї додавалось в середньому 10 км^2.

Писемні джерела, за окремими винятками, віднотовують згадки про існування територіальних одиниць волості починаючи лише з XVI ст. Археологічні дослідження дозволяють виявити давніші компоненти їхньої поселенської структури та прослідкувати у ній зміни в окремі періоди.

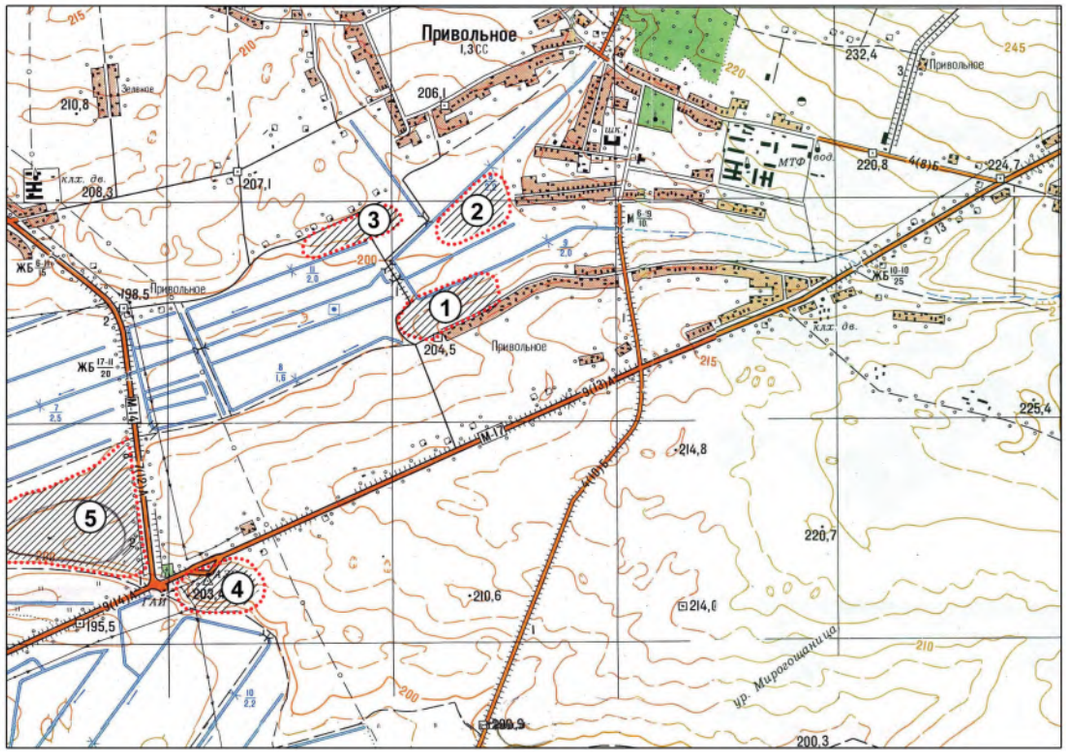

Рис. 331. Пам'ятки археології середньовіччя і ранньомодерного часу в околиці села Привільне. 1 – Привільне п. 1; 2 – Привільне п. 2; 3 – Привільне п. 3; 4 – Привільне п. 7; 5 – Панталія п. 1.

Погорільці (з 1962 р. – Привільне) знаходиться за 6 км на північний схід від Дубна у верхів'ї лівобережної притоки Ікви, стр. Лонки. Село розвинулося на основі групи давньоруських поселень. Згідно переказу воно постало на місці двох спалених сіл: Селища і Новосілок [281, с. 134]. Перша писемна згадка про Погорільці відноситься до 1561 р., коли воно належало Василю Острозькому [103, с. 391; 106, с. 16]. Згідно реєстру 1583 р. – це найбільше село у складі волості, в якому побор було взято з 31 диму, 20 огородників та 20 підсусідків [135, s. 82]. В реєстрі 1629 р. тут відзначено 127 димів [147, с. 35]. У селі знаходився замковий фільварок, згаданий в 1603 р. [44]. З місцевих топонімів заслуговує на увагу куток Привороття, де, за переказами, стояли митні ворота [281, с. 135]. Також в околиці Погорілець знаходилось урочище Злодійська долина*.

На західній околиці села на берегах місцевого струмка виявлено три пункти з матеріалами XVI–XVIII ст., які свідчать про те, що село віддавна зберігає тісний зв'язок з місцевою водоймою. На деяких із них

* У переказах згадується, що нею просувались татари аби підійти непоміченими до села. Див: Kraszewski J. J. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. Wilno, 1840. Tom drugie. S. 128.

присутні керамічні матеріали X – першої половини XIII ст. (рис. 305, 1–6). На пункті Привільне п. 1 знайдено кераміку післямонгольського часу. За 1,5 км на південний захід від сучасного села виявлено поселення Привільне п. 7 з культурним шаром XV–XVI ст. (рис. 305, 13–18) [30, с. 28]. У просторовому відношенні воно займало відокремлене місце між селами Погорільці та Рачин. Топографічний і соціальний центр Погорілець знаходився поблизу витоків струмка, де в 1733 р. була збудована церква. Проте дзвін 1622 р., який в ній знаходився, вказує на існування тут давнішого храму [316, с. 894], що підтверджується згадкою про будинок попа в подимному реєстрі 1629 р. [147, с. 35].

М'ятин розташований за 7 км на північний захід від Дубна. Належить до одного з найдавніших володінь князів Острозьких на Ікві, згадка про яке відома під 1463 р [121, s. 44, уточнення дати на s. 160]. Топографічний і соціальний центр села пов'язаний з острівним підвищенням площею бл. 5 га, що оточений з півночі і сходу заплавою Ікви, а із заходу і півдня долиною впадаючого до неї струмка. На найвищій частині підвищення розташована церква. На цій ділянці, відомій як пам'ятка М'ятин п. 6, виявлено археологічні матеріали XII ст. (рис. 305, 19) і XV–XVI ст. (рис. 305, 20–24) [30, с. 21]. У західному напрямку підвищення обмежене водним перешийком, який сполучає заплаву і струмок. За ним лежить видовжене на 0,5 км урочище Березовець, зафіксоване як пам'ятка М'ятин п. 1. Встановлено, що територія цього, на сьогодні незабудованого, урочища є складовою частиною поселенської структури М'ятина, яка згідно датування культурного шару, була обжита в XII – першій половині XIII та XV–XVIII ст. На найвищій її східній частині виявлено скупчення матеріалів XVII–XVIII ст., яке є слідами садиби [277, с. 22–23].

За реєстром 1583 р. в селі побор сплатили 8 димів, 3 огородники та 6 підсусідків [135, s. 82]. У XVI–XVIII ст. М'ятин належав Спасо-Преображенському монастирю, який окрім землі та селян володів тут ставами і корчмою [163, с. 146–148]. Листи князя Василя Острозького на захист монастирських володінь у М'ятині містять формулювання на зразок «*згідно старих звичаїв*», які можуть вказувати на те, що монастирським село було ще при його батькові.

Тараканів *(Тороканов)* знаходилося за 4,5 км на південний захід від Дубна і складалося з чотирьох окремих поселень, розташованих в заплаві лівого берега р. Ікви і виділених як археологічні пам'ятки Тараканів п. 3, Тараканів п. 5, Тараканів п. 4 і Тараканів п. 7. Така поселенська структура села сягала у своїх витоках слов'яно-руського часу і зберігалася практично незмінною до кінця XVI ст. Найбільш тривалим з них було існування поселення Тараканів п. 4, де зафіксовано скупчення матеріалів другої половини XVII–XVIII ст., проте перед цим воно також пережило занепад [42, с. 20; 28, с. 9]. Невелику кількість матеріалів XVI ст. виявлено також на поселенні Тараканів п. 2, розта-

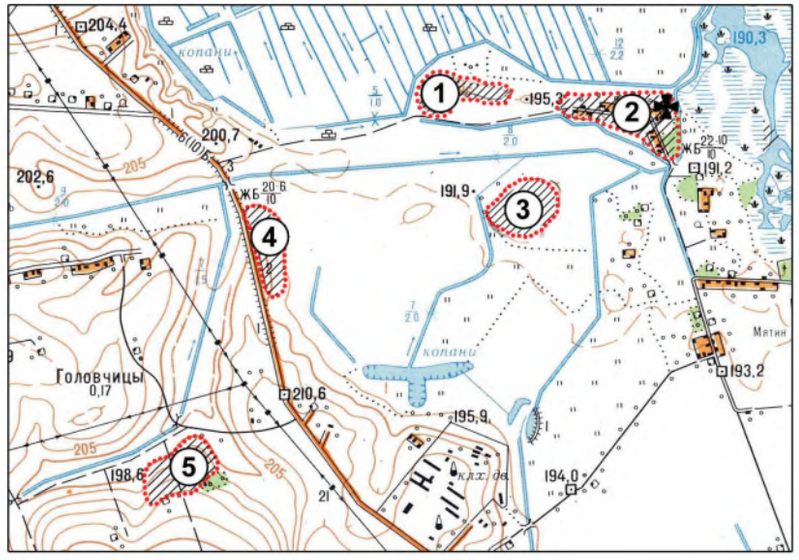

Рис. 332. Пам'ятки археології середньовіччя і ранньомодерного часу в околиці села М'ятин. 1 – М'ятин п. 1 (ур. Березовець); 2 – М'ятин п. 6 (біля церкви); 3 – М'ятин п. 2; 4 – Головчиці п. 1; 5 – Головчиці п. 2.

шованому на острові, за 1 км на південь від цієї групи [42, с. 10, 11].

На зазначених поселеннях виявлено велику кількість керамічного матеріалу, датованого в межах XIV–XVI ст. На поселеннях Тараканів п. 3 та Тараканів п. 5 знахідки представлені значно ширшим асортиментом якісного посуду, серед якого полив'яні горщики, сковорідки, миски, кухлі, макітри. Вирізняє їх також наявність архітектурно-будівельної кераміки, представленої уламками горщикоподібних та мископодібних, поодиноких коробчастих кахель, керамічних плиток, цегли «пальчатки». Слід згадати також знахідки ключа і замка зі слідами покриття міддю та ножів з мідними накладками [29, с. 14, 15; 329, с. 115–117]. Таким чином матеріальний комплекс литовсько-польського часу дає підстави пов'язувати ці поселення з осередком проживання представників соціально-привілейованого прошарку.

В чому полягала причина занепаду добре обжитого тороканівського маєтку? Віталій Ткач припустив, що це відбулося після 1570 р., але до 1592 р., коли було засновано Підборецький монастир, найраніші керамічні матеріали з якого відрізняються від зібраних на тороканівських поселеннях [329, с. 117]. Можливо, спричинити їхній занепад міг татарський напад в 1577 р. Відомо, що тоді було спустошено Рачин, Мирогощу, Погорільці, Семидуби, Івання, Знесення, а також і Тороканов [132, s. 451]. Проте, жодне з цих сіл не змінило докорінним чином свою топографію, так як останнє. Більш вірогідним поясненням є підвищення рівня води в Ікві і підтоплення придатних ділянок для проживання. З цього приводу становить інтерес угода 1579 р. про розмежування ґрунтів між князем Василем Острозьким і Антонієм Яловицьким. У ній князь Острозький, компенсуючи затоплення дубенським ставом грунтів пана Яловицького, дозволяв йому насипати став біля Загорців. Якби ж пан Яловицький затопив при цьому загорецькі і тороканівські ґрунти князя, то звільнявся від відшкодування завданих збитків [70, арк. 110 зв.]. Яловицький володів Кам'яницею та частиною Загорців, тому можна припустити, що вході згаданих робіт були підтоплені і землі с. Тороканов, розташовані в долині Іквы. Втім, не виключено, що татарський напад і господарська діяльність мали на це взаємопов'язаний плив.

Наступний розвиток топографії села з кінця XVI до XVIII ст. пов'язаний з підвищенням на лівому березі Іквы. Було відомо, що до 1980 р. в центрі Тараканова біля траси Київ-Чоп навпроти повороту на об'їзну стояли два кам'яні хрести, а при будівельних роботах неодноразово знаходили давні поховання. Ці поховання належали до кладовища, яке знаходилось біля старої дерев'яної церкви, знищеної в 1941–1945 рр. В 2009 р. під час рятівних розкопок на цій ділянці було відкрито три поховання, датовані XVII–XVIII ст., що пов'язані зі згаданим кладовищем. Культурний шар XVI–XVIII ст. зберігся в північній частині ділянки, де на рівні материка було виявлено котловани трьох споруд. Найдавніша з них датована серединою XVII ст., дві інші існували в XVIII–XIX ст. [10, с. 20, 21]. Досліджені об'єкти уточнюють час формування звичної на сьогодні поселенської структури села.

Рачин розташоване за 3,5 км на схід від Дубна на витягнутому виступі підошви Мізоцького кряжу, лівого берега р. Липка. Село постало на основі групи давньоруських поселень, на яких виявлено також культурний шар XV–XVIII ст. [29, с. 11]. Це свідчить про спадковість розвитку поселенської структури Рачина. Перше письмове свідчення про село відноситься до 1545 р. [134, s. 61], а відомості щодо його приналежності до Дубна присутні під 1561 р. [103, с. 219; 106, с. 16].

З реєстру 1583 р. видно, що Рачин було значне за розмірами село, в якому побор сплатили 16 дворів, 9 огородників та 7 підсусідків [135, s. 82]. У подимному реєстрі 1629 р. в Рачині зафіксовано 92 дими, в тому числі будинок попа [147, с. 35].

Птича знаходиться за 16 км на південний захід від Дубна. Розвинулося біля старого шляху між Дубно і Львовом. Перейшло до Дубенської волості з Кременецького повіту у 1509 р. [122, s. 69]. За реєстром 1583 р. у Птичі побор сплатило 16 димів, 9 огородників і 7 підсусідків. Згідно подимного реєстру 1629 р. тут нараховувалось 220 димів, діяла синагога [147, с. 35]. На 1671 р. згадується Ульріхом фон Вердумом, як містечко, де був папський костел, дві руські церкви і юдейська божниця [128, s. 166].

Історична топографія села пов'язана із узвишшям Повчанської височини на лівому березі р. Повчанка, при її впадінні в Икву. Внаслідок досліджень поблизу нього було виявлено групу поселень періоду пізнього середньовіччя. На поселенні Птича п. 4, яке займає південно-східну ділянку села виявлено культурний шар XV–XVIII ст. [30, с. 21]. На картах XIX ст. поблизу місцезнаходження цього поселення позначено костел, відомості про існування якого відносяться до 1632 р. [126, s. 174].

На поселенні Птича п. 3, що знаходиться за 0,9 км на південний

схід від сучасного села, виявлено культурний шар XV–XVII ст. Відносно села воно мало відокремлений, очевидно, хутірський характер. Можливою причиною припинення його існування були військові дії періоду козацько-польської війни, під час якої, як зазначає Ульріх фон Вердум, Птича була цілком спустошена [128, s. 166].

Нагоряни (*Nachorcze* в 1603 р.) розташоване за 15 км на південний схід від Дубна на берегах р. Улька – правобережної притоки р. Тартачки. Назва села, очевидно, пов'язана з його появою на гористих схилах Мізоцького кряжу [281, с. 140]. Село вперше з'являється у писемних джерелах на сторінках дільчого акту 1603 р. [44]. За подимним реєстром 1629 р. тут зафіксовано 15 димів [147, с. 35]. Проведені дослідження підтверджують існування в XVII ст. заселених ділянок поблизу місцевої водойми і дороги з Обгова [30, с. 27].

Обгов (з 1946 р. – Соснівка) розташоване за 17 км на південний схід від Дубна між Мізоцьким кряжем і Малим Поліссям на берегах р. Улька. Можна припустити, що Нагоряни виникло внаслідок переселення частини мешканців Обгова і після цього продовжувало зберігати з ним тісні територіальні і соціальні зв'язки. На це вказує невелика відстань між селами (1,5 км) і відсутність у Нагорянах своєї церкви. Тоді як перша згадка про Обгов *(Obczow)* у володінні князя Василя Острозького відома під 1545 р. в описі Кременецького замку, де відзначається також про ранішу приналежність села до Кременеця [134, s. 93].

У реєстрі 1583 р. побор в Обгові сплатило 20 димів, 3 огородники і 2 підсусідки [135, s. 82]. За подимним реєстром 1629 р. тут зазначено 73 дими з будинком попа [147, с. 35]. В листі князя Василя Острозького у зв'язку із заснуванням в 1592 р. у Дубні Вознесенського монастиря є вказівка на можливо здавна існуючу традицію чернечих усамітнень поблизу Обгова: *«если хто схочет пустынствовати в Обговском лисе, скиты мити, где одно собе мисце якое оберут, водлуг потребы своее»* [89, с. 90]. Тоді є підстави вважати правдоподібною версію про походження назви села висунуту Я. Пурою від «обоготворяти, схилятися перед ким, чим-небудь, поклонятися комусь, чомусь» [281, с. 93].

Поселенська структура села прив'язана до підвищень в долині р. Ульки і доріг на Дубно та Нагоряни. Біля їхнього роздоріжжя знаходиться церква, будівництво якої відноситься до 1625 р. [316, с. 924]. Два значні за розмірами мисові підвищення, які займає село, розташовані на лівому березі Ульки і відомі як урочища Кут і Царі. На них встановлено наявність культурного шару XVII–XVIII ст. Разом з тим в околиці села відоме поселення Соснівка п. 2, на якому зібрано кераміку XII – першої половини XIII ст. (рис. 305, 25–37) [30, с. 28, 29].

Судобичі знаходиться за 13,5 км на південь від Дубна на лівому березі р. Тартачки. В 1583 р. в ньому побор сплатили 8 димів і 6 огородників [135, s. 82]. На 1629 р. в селі зазначено 24 дими, а поряд із ними ще 8 закинутих халуп [147, с. 35]. На відстані 2 км на північ від сучасного села виявлено поселення Судобичі п. 1 з культурним шаром XVII–XVIII ст. [16, с. 5]. Воно мало, очевидно, хутірський характер.

Загорці знаходиться за 8 км на південний захід від Дубна на схилі мису Повчанської височини між злиттям двох струмків, які утворюють лівобережну притоку Ікви. До волості належала лише половина села, названа під 1579 р. *Загор'єм Чернечим*, яким, як і розташованим в ньому ставом володіли ченці дубенського Спасо-Преображенського монастиря [163, с. 145, 146]. Друга половина села перебувала у власності кременецьких урядовців, панів Яловицьких. Згідно реєстру 1583 р. побор на користь держави тут сплатило 8 димів та 6 огородників [135, s. 82]. На 1629 р. в Загорцях зафіксовано 12 димів і корчма [147, с. 36].

З виникненням і розвитком села пов'язане поселення Великі Загоріці п. 1, яке фактично відповідає розташуванню цього населеного пункту. На поселенні виявлено культурний шар давньоруського часу, а також XV–XVIII ст., зокрема уламки посуду і кахель [322, с. 233–238]. Ці матеріали свідчать, що ядро поселенської структури села з часу його виникнення і до сьогодні в загальних рисах залишилось незмінним.

Завалля (з другої половини XX ст. Мирогоща Друга) знаходиться за 6,5 км на схід від Дубна на лівому березі р. Липки, обабіч старого шляху Дубно–Острог. В наш час об'єднане з с. Мирогоща. В 1583 р. побор у селі сплатив лише один дим і 2 огородники [135, s. 82]. За реєстром 1629 р. в селі зазначено 12 димів [147, с. 36]. З історією цього села пов'язана назва урочища Завалля (археологічна пам'ятка Мирогоща п. 4), в якому відкрито сліди поселення з культурним шаром XVII ст. За 0,7 км на північ від нього, на протилежному березі р. Липки, в урочищі Зашляхівці (Мирогоща п. 5) розташоване поселення, на якому присутній культурний шар XV – початку XVI ст. [273, с. 292–294]. Топографія і матеріали з цих поселень дозволяє пов'язувати їх з давньою поселенською структурою с. Завалля.

Панталія знаходиться за 2 км на північний схід від Дубна і в наш час займає два сусідні острівні підвищення, видовженої форми. Село не згадується в реєстрах 1583 і 1629 рр., а присутнє лише в одному з переліків сіл 1753 р.*[247]. Поряд з тим, потрібно відмітити, що за 0,5 км на північний схід від сучасного села відома археологічна пам'ятка Панталія п. 1, на якій виявлено керамічні вироби XV – початку XVI ст. (рис. 87, 45–49), але відсутні матеріали характерні для розвинутого XVI–XVII ст. [31, с. 24; 256, с. 135]. Поселення Панталія п. 1 може вважатися давнім поселенським витоком для історії села. Однак, життя на ньому було перерване орієнтовно на початку XVI ст.

Назва Панталія походить від імені Пантелій [281, с. 136].

---

* Цей перелік приводить В. Пероговський, невідомо при цьому яким джерелом він користувався. Ні в сандомирському, ні в кольбушівському списках сіл Дубенської волості, які князь Януш Сангушко в 1753 р. передає Станіславу Любомирському, Панталія не згадується.

Із листів князя Василя Острозького 1598 і 1599 рр. довідуємось, що монастир Чесного Хреста володів островом Пантелеймон-Климент (в листах 1600 і 1602 рр. названий виключно Пантелеймоном) [246, с. 1540, 1541]. Неподалік нього знаходився острів з назвою Панталія, яка могла утворитися у пізніший час, як похідна від Пантелеймон. В люстрації 1755 р. острови Панталія і Пантелеймон-Климент чітко розділені. На першому з них, що становить північну частину сучасного села, знаходився замковий сад. Тоді як другий лежав на Іванському ставі «*в кінці від Івання*» [79, арк. 26]. Цей острів поки залишається нелокалізованим. Щодо замкового саду, то, він був закладений на Панталії після того, як ділянку старого княжого саду в 1688 р. відписали кармеліткам. З невіднайденою ділянкою Панталії пов'язаний давній топонім Монаське, на появу якого, вочевидь, вказує розташування неподалік монастиря Чесного Хреста [281, с. 137].

Вигнанка (з 1946 р. мікрорайон Дубна). Сьогоднішня вул. Вигнанка є давньою дорогою до цього села. Вигнанка «*из грунтами к нему принадлежащими*», а також корчмою належала до володінь монастиря Чесного Хреста [246, с. 1540, 1541]. Село не згадується в поборовому та подимному реєстрах 1583 і 1629 рр., можливо, у зв'язку із приналежністю до монастиря чи бідністю [135, s. 82; 147, с. 35, 36]. У 1638 р. у Вигнанці зазначено 37 будинків, з яких 12 не змогли сплатити подимного по причині убогості. В інвентарі 1731 р. в селі вказано 11 будинків [245, с. 1452].

Давня топографія села пов'язана з півостровом, через який в наш час проходить траса Київ–Чоп. За 1км на північний захід від нього виявлено поселення Вигнанка п. 1. Воно займає мис в заплаві лівого берега Ікви, що витягнутий на північ у сторону с. Івання. Тут виявлено знахідки XV–XVI ст. [28, с. 4]. На ділянках по одноіменній вулиці поблизу об'їзної дороги зафіксовано пам'ятку Вигнанка п. 2, на якій присутній культурний шар XVII–XVIII ст. [17, с. 9].

До володінь парафіяльного костелу Дубна в окрузі належали села ***Тростянець*, Іваниничі і Сади***. Головний господарський осередок костелу складався з Тростянецького фільварку і присілку Іваниничі. Право володіння Тростянцем і Іваниничами зафіксовано в 1676 р., наданням від князя Дмитра-Корибута Вишневецького – першого чоловіка Теофіли Заславської. Пізніше воно було підтверджене в 1700 та 1725 рр. спадкоємцями Дубна, Теофілою (заміжньою на той час уже за Юзефом Любомирським) і Павлом Сангушком [62, s. 23–24].

Поблизу Тростянця костелу належала корчма, збудована в 1786 р., яка стояла біля гостинця з Дубна до Обгова. Вона складалася з двох кімнат, алькежу, комори та стайні. Розміри корчми становили 36 ліктів довжини та 16 ліктів ширини. У ній була дерев'яна підлога, чотири вікна зі ставнями, кахельна піч, великий стіл, два крісла та дві лави. В 1815 р. ця корчма згоріла і від неї залишився лише обгорілий зруб. У 1823 р. в присілку Іваниничі згадується про будівництво нової корчми [62, s. 140].

* В 70–80-х рр. XVI село отримав «на поживення» лікар князя Василя Острозького, Раймундус Каркасон. Див.: Тесленко І. Хто є хто в імперії «старого» князя. «Острозька шляхта». *Соціум. Альманах соціальної історії.* Вип. 8. С. 127.

Іваниничі розташоване за 11 км на південний схід від Дубна. Історична топографія села пов'язана з верхів'ям стр. Батиївки (або Горобині), який бере початок з двох витоків, що зливаючись омивають високу гору – одне з південних відгалужень Мізоцького кряжу. На цій горі в X – на початку XI ст. існувало городище-сховище. Саме село розташоване на нижчих, прилеглих до цієї гори ділянках, по обох берегах Батиївки, де виявлено сліди поселень з культурним шаром литовсько-польської доби [31, с. 27]. В реєстрі 1583 р. в Іваниничах побор сплатило лише 3 дими та 2 огородника [135, s. 82], що свідчить про тодішню бідність села. За реєстром 1629 р. в селі зазначено 9 димів [147, с. 36]. В джерелах другої половини XVII ст. Іваниничі називається присілком Тростянця разом з яким було надане у володіння дубенському парафіяльного костелу.

Сади знаходяться на узвишшях Повчанської височини південніше шляху до Повчі, за 10 км на захід від Дубна. Про це село нам не вдалося віднайти жодних писемних згадок до другої половини XVIII ст. З цього часу стає відомо про те, що Сади належали парафіяльному костелу Дубна. Разом із підданими забрамської юридики мешканці Садів становили одну, пов'язану повинностями групу населення. Більше того, відомості, подані у Маніфесті, дозволяють стверджувати, що Сади розвивалося завдяки господарській діяльності тут костельних підданих. Залежні від костелу міщани на Забрамі часто згадуються як власники садів в с. Сади. Так натрапляємо у 1778 р. на робочого Юшка Білоуса, передміщанина Забрами Луцької, який володів садом із заліссям в Садах Дубенських. Поруч з його садом знаходились сади підданих костелу Петра Ярмольчука, Феська Падуна, Тимоша Демі-щука та Тимоша Хом'яка. Цікавий приклад Степана Черняка, родина якого здавна проживала за Луцькою брамою та вважалася костельними підданими. Двір його предка, Охріма, зафіксований на забрамській юридиці в 1723 р. [85, s. 23]. Сам він володів при цьому трьома садами в с. Садах, які розділив між своїми синами. А підданий князя Любомирського – Миколай Дзинба, переселився із Волиці Страклівської на костельну юридику та одружився на костельній підданій, вдові Хведора Рачки, яка мала свою хату в Садах. Після того, як у 1786 р. згоріло передмістя Забрама, «*костельні піддані, які мали хутори в Садах, туди переселилися і там назавжди осіли*» [61, арк. 38]. Серед них був і Процько Харжунець з предків своїх підданий князя Любомирського, уродженець села Головчичі, який служив у дяка в селі М'ятин, потім сам дякував в Хорупані і врешті осів на забрамській юридиці костелу. Тут він одружився з підданою костелу, а після того, як його хата

згоріла, переселився до с. Сади, залишившись парафіяльним підданим [61, арк. 10 зв.]. До Садів в костельне підданство переїжджали жити не лише з Дубна. Згадуються три брати, Іван, другий Іван та Ігнат Стрельчукові, батько яких переселився сюди із Радивилова [61, арк. 10–12].

Усі ці випадки засвідчують активне господарське освоєння Садів підданими костелу у другій половині XVIII ст. На той час під цією назвою схоже малась на увазі група хуторів, де основним видом діяльності було садівництво. На 1799 р. в Садах Дубенських зафіксовано 18 прихожан парафіяльного костелу.

***

Дубенська волость виросла з невеликого маєткового комплексу князів Острозьких другої половини XV ст. Протягом першої третини XVI ст. вона становила вже значну за розмірами адміністративно-територіальну одиницю. На 1583 р. волость поступалась за кількістю маєтків лише Острозькій волості, у якій нараховувалось 67 сіл [135, s. 81–82, 83, 89]. З XVII ст. остання втратила цілісність, що дозволило Дубенській волості перетворитись на найбільший приватновласницький комплекс володінь у Луцькому повіті. Більшість належних до неї сіл розвивали ту поселенську структуру, яка зародилась ще у слов'яно-руський час. Статичність та динаміка розвитку їхньої топографії у XVI–XVIII ст., як було показано, можуть бути прослідковані на основі археологічних джерел.

4.4. Проблема «города Івань»

При розгляді пізньосередньовічної історії Дубна не можна оминути увагою Івань, згаданий серед переліку волинських міст у «Списку руських міст далеких і ближніх» [118, с. 447]. Ще Михайло Тихомиров, аналізуючи список, ототожнив цей пункт із сучасним селом Івання на Ікві, розташованим за 5 км вниз по течії від Дубна [320, с. 235]. Наведені нижче міркування над відомостями писемних джерел дозволяють вважати коректним це твердження дослідника.

Стосовно часу створення самого Списку, то найбільш обґрунтованим, на нашу думку, є датування запропоноване Валентином Яніним, згідно якого список був складений між 1375 і 1381 рр. та зазнавав подальших редакцій до 40–х рр. XV ст. [354, с. 67]. Найвірогіднішим місцем його укладення залишається канцелярія митрополита Кіпріана в Києві [292, с. 202–205].

З тих дослідників, хто торкався цього питання можемо відзначити Володимира Собчука, який зауважив, що Івань був першим осередком комплексу володінь князів Острозьких в басейні Ікви, що згодом перемістився в замок Дубно [309, с. 33].

Виняткове дослідницьке значення питання про город Івань полягає в тому, що звістка про нього відноситься до часу коли сусіднє з ним Дубно мало характер сільського поселення. Тому принциповим є вирішення проблеми про те, яким адміністративним змістом був наділений Івань в XIV–XVI ст., як він узгоджується зі своїм одномоментно зафіксованим статусом та в чому полягав зв'язок поселення з Дубном.

Івання знаходиться поблизу коліна Ікви, утвореного напрямком течії її стариці. В цьому місці річка досить відчутно заглиблена в правий берег, вимивши його поворотом русла з півдня на захід. При цьому стариця омиває з півночі два острови, витягнуті поперек річкової долини. Положення природного напрямку русла в цьому місці зазнало втручання людини не пізніше першої третини XVI ст., коли було побудовано греблю*, яка пролягла по краях двох згаданих островів. При цьому вона перекрила старицю, а річковий потік спрямувався двома іншими рукавами: між островами та із заходу біля довшого

* На цій греблі був знищений великий загін козаків (від 3 до 6 тис.) під час відступу з-під Берестечка. Із захороненням загиблих пов'язується кам'яний хрест, що з давніх часів поставлений на горі над старицею Ікви. Див.: Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. Львів: Слово, 1992. С. 28, 125.

Рис. 333. Село Івання, вигляд із північного заходу на археологічні пам'ятки: 1 – Івання п. 1; 2 – Івання п. 2. Світлина автора, 2013 р.

острова. Гребля спричинила появу великого ставу, площею близько 2 км², який затоплював річкову долину до 3 км вверх по течії (рис. 334).

Івання згадане в ряді інших джерел, які у сукупності чітко висвітлюють помітне місце цього поселення у володіннях князів Острозьких в останній чверті XIV–XVI ст. З них привілей, наданий польським королем Ягайлом з братом Вітовтом князю Федору Острозькому від 4 листопада 1386 р., є як найдавнішим, так і хронологічно найближчим до згадки у Списку. В ньому стверджується право князя Федора на замок Острог з прилеглими до нього округами *(obwodami)*, серед яких називається Іванин [121, s. 186]. Хоча така форма назви поселення тут зустрічається єдиний раз, в наступних підтверджувальних привілеях князям Іллі Острозькому від 1539 р. та Василю Острозькому від 1553 р. серед близького до переліку 1386 р. володінь воно назване не інакше як Іваня та Іваннє [338, с. 328, 399, 400], що відкидає будь-які сумніви стосовно його ідентифікації. Відмітимо, що назва Івань вживалася в пізніший час поряд з іншими формами. Так, зокрема, відома скарга 1561 р. Мозирського підстарости Михайла Мишки-Варковецького про пограбування його кухаря Станіслава в маєтку князя Василя Острозького *Івань* під приводом збирання мита [103, с. 529, 530].

У привілеї 1386 р., звертає увагу те, що Івання значиться поряд з такими поселеннями, які були й надалі залишатимуться містами (Корець, Заслав, Хлопотин), так і тими, що матимуть пізніше сільський

характер, як Красне або стануть дворами, як Крупа, до якого в XVI ст. належало ще два села [135, s. 41, 85]. Оскільки ці поселення названо округами, то є підстави розглядати їх не лише як конкретні центри, а й як господарсько-адміністративні одиниці, підвладні князям Острозьким. Ця думка підтверджується угодою про продаж князем Юрієм Острозьким своєї «дільниці іванської» брату Івану, укладеною в 1463 р. До неї входили села М'ятин, Головчиці, Підборці і Дитиничі [121, s. 44, уточнення дати на s. 160]. М'ятин розташований за 3 км на північний захід від Івання та має з ним спільну межу. Головчиці межують з М'ятином, а села Підборці та Дитиничі знаходяться на відстані відповідно 7,5 та 13 км на південь від Івання.

Перехід Дубна під владу князів Острозьких окремо не називається в жодному з відомих документів, що дає підстави визначати його належність на 1386 р. до округу Іванин, який став першим осередком володінь князів Острозьких в басейні Ікви [309, с. 33]. За поділом, здійсненим до 1463 р. між князями Іваном і Юрієм Острозькими, Дубно не увійшло до складу «іванської дільниці», а отже, слід думати, належало князю Івану, який і виступив покупцем дільниці брата. Це підтверджується тим, що син князя Івана, князь Костянтин, фігурує вже як одноосібний власник Дубна та Івання [122, s. 87]. Села «іван-

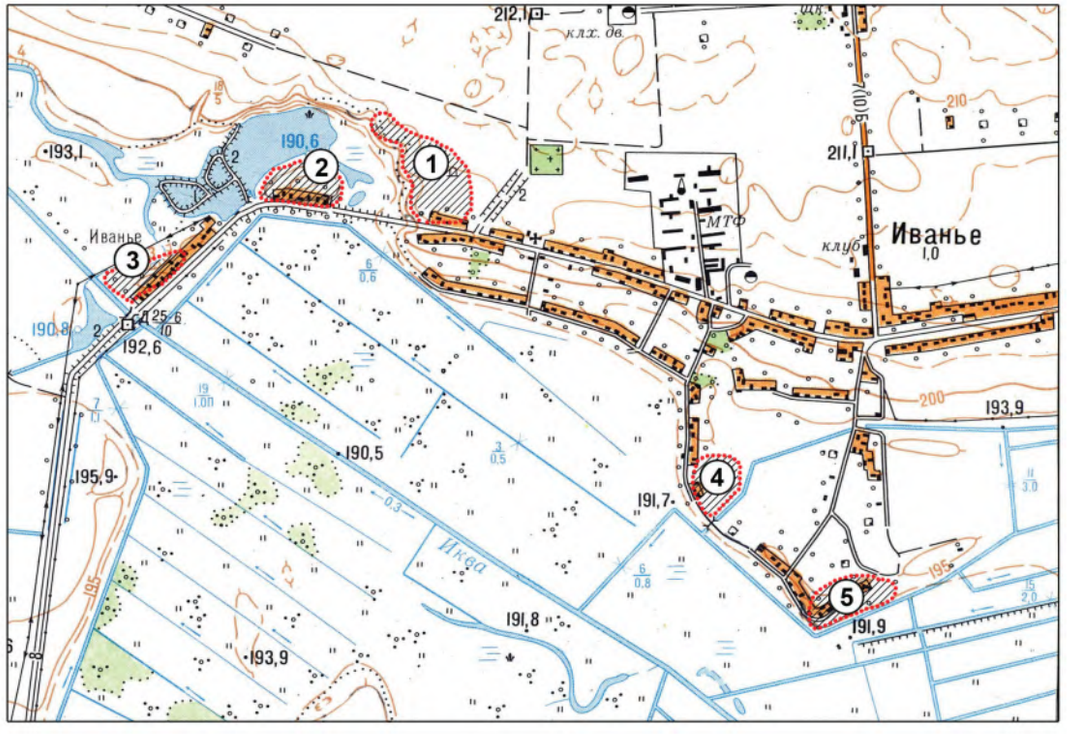

Рис. 334. Пам'ятки археології періоду середньовіччя і ранньомодерного часу в селі Івання: 1 – Івання п. 1 (урочище Коло греблі); 2 – Івання п. 2; 3 – Івання п. 7; 4 – Івання п. 4; 5 – Івання п. 5.

ської дільниці» були розташовані безпосередньо поблизу Дубна, тому наступне становлення міста у другій половині XV ст. відбувалось опираючись на той адміністративний комплекс, на який початково був осаджений округ Іванин.

Археологічні дослідження в межах сучасного села дозволяють виділити декілька локальних поселень, які були складовими частинами поселенської структури давнього Іваня. Серед них становлять інтерес поселення Івання п. 1 та Івання п. 2.

Івання п. 1 (урочище Коло Греблі) займає високу терасу правого берега стариці Ікви над заглибленим в берег річковим коліном, за 0,4 км на захід від церкви (рис. 333, 1). На поселенні виявлено культурний шар другої половини XIII–XVIII ст. Серед керамічного комплексу виділяється і добірка кераміки XIV–XV ст. (рис. 335). Матеріал із пам'ятки, окрім фрагментів посуду, представлений кахлями, скляними виробами, у тому числі зразком клеймованої пляшки із зображенням кентавра, монетними знахідками XVII–XVIII ст. [43, с. 5; 322, с. 233].

Івання п. 2 розташоване на протилежному березі в низині, займаючи колись острівну ділянку, через яку пройшла гребля, за 0,3 км на захід від п. 1 (рис 333, 2). Встановлено наявність культурного шару XIV–XV ст. Також відомі ще три поселення, на яких зафіксовано культурний шар XV–XVI ст. До них належить Івання п. 4, Івання п. 5 та Івання п. 7 (рис. 334) [322, с. 233, 234].

Поселення Івання п. 1 та Івання п. 2 відрізняються від інших такими знахідками XVII–XVIII ст. як кахлі і полив'яний посуд. В інвентарі 1723 р. відзначається існування в селі двох фільварків. В'їзд на перший з них був від греблі, що відповідає розташуванню поселення Івання п. 2, а другий фільварок знаходився на горі, що дозволяє пов'язувати його з Іванням п. 1. В описі фільварків згадані кахлеві печі, а помешкання фільварку «*на горі*» мало також вікна, оправлені в олово [137, с. 42]. Володимир Александрович, аналізуючи інвентар, зауважив, що просте планування першого фільварку може вказувати на його давніше походження [137, с. 40]. Археологічні знахідки свідчать про факт існування спадковості в місцезнаходженні обох фільварків на старих поселеннях, які до того ж складали топографічний центр іванської общини. Слід відзначити й те, що старожили села пов'язують з поселенням Івання п. 1 розташування пристані, яка згадана тут у XIX ст. [191, с. 154].

У топографії поселень відзначається їхня віддаленість одне від одного, що в цілому було несприятливою рисою для територіальної консолідації. Тому в структурі села мусив виділятися один центральний осередок, який, вочевидь, потрібно шукати у зв'язку із поселеннями Івання п. 1 і Івання п. 2.

Після правової локації Дубна, протягом XVI ст. Івання продовжувало розглядатися як древня складова володінь Острозьких, що знаходило вияв в підтвердних документах князям Костянтину

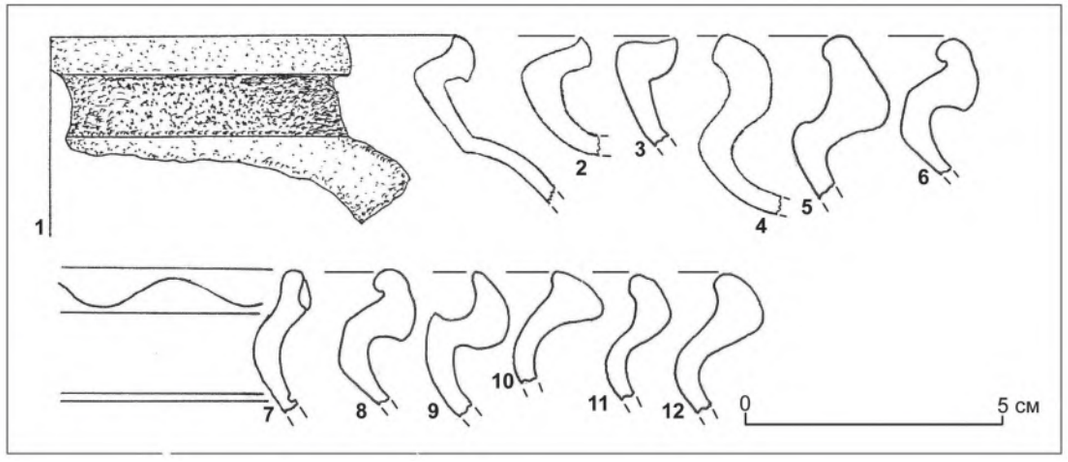

Рис. 335. Профілі вінець горщиків XV – початку XVI ст. з поселення Івання п. 1 (урочище Коло греблі). Збірка В. В. Ткача.

Острозькому (1511 р.), Іллі Острозькому (1539 р.) і Василю Острозькому (1553 р.). З них вказівка на виразний зв'язок Дубна і Івання присутня у листі короля Сигізмунда I 1511 р. У ньому монарх підтверджує посідання князем К. І. Острозьким «*zamku Dubna z dworem doń należącym, Iwaniem*» [122, s. 87].

Назва Івання двором вказує не лише на його господарське значення, а й дозволяє розглядати як осередок маєткової адміністрації. Двори як феодальні поселення розташовані за межами міст згадуються ще в давньоруських літописах. Однак у випадку Івання доцільним бачиться розрізнення характеру поселення у період коли Дубно не мало міського статусу і після того, як воно його отримало. В перший з них, Івання мало адміністративний характер, а в другий – набрало більш виражених господарських рис. Це підтверджується тим, що в XVII–XVIII ст. в селі діяло велике господарство. Проте і в XV – на початку XVI ст. іванський двір забезпечував надходження податків як з Івання, так і пов'язаних з ним поселень. Тож господарський ресурс округу не міг не мати значення для перетворення Дубна на місто і певною мірою пришвидшив цей процес. У XVI ст. Івання відоме як одне з найбільших сіл волості, поступаючись за кількістю домогосподарств лише Погорільцям.

Звертає увагу та обставина, що в Іванні не виявлено земляних укріплень давньоруського чи литовського періодів, але в краєзнавчій літературі серед місцевих пам'яток згадується про городище [281, с. 132; 377, s. 36]. Його відношення до Івання і локалізація залишаються непідтвердженими, хоча за князів Острозьких оборонними рисами тут міг бути наділений і сам двір.

Нам невідомо, чи перебував Івань під власністю когось із представників боярсько-дружинного прошарку до того як стати частиною

вотчини князя Федора Острозького. Цілком можливо, що свою назву Іванин (Івань) в значенні приналежності особі з іменем Іван [281, с. 132, 133], він міг успадкував ще з домонгольського часу.

Передання Іванина Острозьким передбачало його розвиток та отримання прибутків, а тому свідчить про існуючі на той час вигоди. Вони полягали в розташуванні маєтку на річці Ікві, по якій був можливий сплав, а також поблизу шляху Луцьк–Кременець, що дозволяло встановити митні збори, які зафіксовані у XVI ст. Відомо, що в 1431 р. польське військо, рухаючись з Луцька на Кременець, перепочивало на острові під Іванням [307, с. 49], що слід пояснювати можливістю забезпечення тут провізією та, не виключено, наявністю укріплень.

Джерела не прояснюють, чи підйом Івання і його відображення як города відноситься до часу перебування під владою Острозьких, чи до часу, який цьому передував. Однак, немає сумнівів, що сама фіксація статусу спричинена набуттям ним адміністративних та господарських функцій. Розміри поселення і характер культурного шару XIV–XV ст. не дають підстав розглядати його таким, що цілком відображає соціальну та адміністративну сутність міста. Вірогідно, саме тому ні Дубно, ні Івань не згадуються серед волинських міст у документі про розподіл земель між Польщею і Литвою в 1366 р. [177, с. 2, 3]. Все це свідчить про віднесення автором Списку до міст й тих пунктів, які лише частково набрали міських ознак та з певних причин виділились на фоні інших поселень. Це вказує також на існуючі в кінці XIV–XV ст. тенденції до появи нових міських поселень.

Постає питання, чи могло Івання претендувати на офіційний статус міста чи містечка? Беручи до уваги те, що ряд господарсько-адміністративних округів, які з XIV ст. перебували під владою Острозьких, продовжили міський розвиток, можна сказати, що підстави для цього існували. Але в усіх випадках цей процес супроводжувався будівництвом замків, для яких могли бути використані укріплення давнішого часу. Ця обставина відіграла важливу роль у тому, що Острозькі зосереджують свою увагу на розбудові Дубна, і врешті, клопочуться для нього про міські права. У свою чергу це свідчить про те, що в другій половині XV ст. Івання вже не задовольняло Острозьких в якості центру адміністрування, що й відобразилось у побудові в Дубні замку [375, s. 17; 378, s. 7; 384, s. 6; 113, с. 118].

Порівняно з Дубном в Івання було значно менше перспектив для перетворення на місто. З точки зору природно-ландшафтних умов Дубно мало ряд переваг для зведення укріплень та розвитку планувальної міської структури. Ці риси воно зберігало як спадщину з попередніх століть. Земляні укріплення давньоруського часу були цілком придатними для відбудови на них фортифікаційного осередку. Їхня відсутність, як показують дослідження, в більшості випадків унеможливлювала локацію міста [188, с. 129–134]. Не потрібно

відкидати також значення традиції, пов'язаної з Дубном, як політично-адміністративним центром в басейні середньої течії Ікви. Своїм корінням вона сягала давньоруських часів та засвідчувала хронологічну живучість організації комплексу «місто–волость». Про те, що ця традиція продовжувала існувати свідчить свідоме спирання князів Острозьких на Дубно, з яким вони пов'язували подальше розширення своїх володінь. Хронологія писемних згадок про Івання дозволяє простежити поступовий регрес адміністративно-правового статусу поселення: 1386 р. – округ Іванин; 1463 р. – дільниця іванська; 1511 р. – двір Івання; 1561 р. – маєток Івань; 1583 р. – село Івання.

***

Ототожнення «города Івань» з належним князям Острозьким округом Іванин на сьогодні виглядає достатньо переконливим, виходячи із відомостей писемних джерел. Майбутні археологічні дослідження зможуть допомогти локалізувати двір князів Острозьких і краще вивчити адміністративне й господарське значення маєтку. Історія цього поселення доповнює наше уявлення про період, коли в басейні середньої течії р. Ікви не існувало міського центру і князі Острозькі отримали можливість облаштувати свій двір в Іванні. У процесі відродження адміністративно-політичного значення Дубна писемні джерела відображають інволюцію статусу Івання при збереженні його господарського значення. Показовим фактом є те, що сама зміна статусу слугує своєрідним індикатором становлення та розвитку Дубна в литовський період. Цей процес не був би таким успішним, якби не акумульований навколо іванського двору господарський та людський ресурс. Історія Івання являє собою приклад того, як окремі міські функції (адміністративні, торгові, господарські) після занепаду давньоруського міста реалізовувалися сусіднім поселенням, а потім були повернуті йому назад.

4.5. Дороги Дубна «стародавні, звичні»

Зв'язок міста з його округою, а також і віддаленими містами здійснювався через сухопутні шляхи. Реконструкція їхніх напрямків дозволяє виокремити в історії Дубна як пріоритетні, так і другорядні сполучення (рис. 339). При цьому вдається виявити, що сучасна сітка доріг району у значній мірі успадкована від набагато давніших часів. Звертаючи увагу на значення сухопутних шляхів для економічного розвитку міста, князь Марцелій Любомирський у 1844 р. відзначав, що Дубно поєднує три великих тракти [65]. На той час ці три великих тракти з'єднувались у місті від Любліна, Києва та Львова. Вони сполучали Дубно не лише з головними містами Волині, Поділля, Галичини, Київщини, а також із сусідніми державами. Ці тракти під позначкою Головних поштових доріг нанесені на Генеральній карті Волинської губернії 1820 р. [98, арк. 3]. Активне використання окремих відрізків згаданих напрямків, як то Броди–Дубно–Луцьк, Луцьк–Дубно–Кременець, Броди–Дубно–Острог, Луцьк–Дубно–Острог відбувалось вже в період давньоруської держави. З розвитком Дубна протягом XVI–XVIII ст., як осередку внутрішньої і міжнародної торгівлі, давні шляхи усталили своє положення і розширили комунікаційні функції в широкому територіальному відношенні.

Одним з найдавніших сполучень був шлях з Дубна до Луцька. Його значення полягало в тому, що з середини XII ст. Луцьк виділився у центр самостійного князівства до якого належало Дубно [207, с. 23]. Цей шлях мається на увазі у літописному повідомленні про похід князя Юрія Долгорукого на Луцьк в 1149 р. Ним частина війська під командуванням Андрія і Ростислава з союзними половцями відступила від Муравиці до Дубна [117, с. 307]. Судячи з літописного повідомлення 1288 р., де послідовно називається два пункти, які проїжджав луцький князь Мстислав Данилович, коли їхав з Володимира, він рухався також цим самим шляхом: «*…еха во свои городы в Луческъ и Дубенъ*» [116, с. 596].

Від Дубна до Муравиці (нині у складі смт. Млинів) відрізок цього шляху лежав в північно-західному напрямку по схилах Повчанської височини на лівому березі Ікви. Близько до нього проходить сучасна брукована дорога Дубно–Млинів. Поблизу шляху відомо про ряд поселень XII – першої половини XIII ст., які пов'язані з розвитком сіл

М'ятин і Головчиці та відображають розвиток цих населених пунктів у період походу війська Юрія Долгорукого. Цим самим шляхом з Луцька через Дубно діставались до Кременця, як це було під час походу польського війська в 1431 р. [307, с. 49].

Ще в першій половині XIX ст. шлях через Млинів залишався основним транспортним сполученням між Дубном і Луцьком. На планах XVIII – першої половини XIX ст. його позначено приблизно однаково як «дорога въ Луцкъ» [289, с. 124, 126], що розпочиналася за Луцькою брамою. В 60-х рр. XIX ст. було прокладено нове шосе на Луцьк через Підгайці, Дорогостаї, що відгалужувалось поблизу Панталії від шосе Радивилів–Рівне [289, с. 140]. Тому відрізок колишнього шляху відтоді поступово втратив своє важливе значення і почав відігравати роль другорядного сполучення між Дубном і Млиновом.

Давній шлях до Кременця проходив в напрямку на південь по лівому березі Ікви. Південно-східними схилами Повчанської височини він доходив до Верби, біля якої звертав на південь і нижче Онишківців поєднувався з давнім шляхом на Володимир та підходив до Кременця з західної сторони, де при в'їзді в місто виникло передмістя Дубенське [310, с. 372]. Тому на деяких планах кінця XVIII – початку XIX ст. цей шлях, що починався за Луцькою брамою підписаний як «Дорога въ Кременецъ» [289, с. 130]. Сучасне сполучення між Дубном і Кременцем використовувалось у давній час як дорога вузько регіонального значення, що з'єднувала Дубно з населеними пунктами його волості на правому березі Ікви, як то Дитиничі, Судобичі, Шепетин.

Оскільки перша писемна згадка про Кременець сягає 1227 р., а про Дубно 1100 р., то, вочевидь, що й сполучення між обома містами існувало вже у XII–першій чверті XIII ст. Можливо, саме ним частина війська монголів в поході з-під Кременця на Володимир пройшла через Дубно на Луцьк. Татарські напади, які відбувалися багато разів у XV–XVII ст., часто здійснювались саме вверх по течії Ікви, про що згадує у своїй хронічці Йоахим Єрлич [123, с. 113, 118]. Як зауважувалося дослідниками, так звана «брама Дубна та Ікви», простягаючись у сторону Стиру, з давніх часів відкривала кочівникам дорогу в саме серце Волині, загрожуючи землям Луцька та Володимира [379, s. 21].

Згадка про цей шлях відома з привілею короля Сигізмунда від 1527 р., в якому йдеться про звільнення підданих князя К. І. Острозького з його міст, зокрема, й Дубна, торгуючих сіллю дорогами стародавніми та звичними з Коломиї, Долини, Дрогобича через замок Кременець від сплати мита та податку [122, s. 311, 312]. В XV–XVIII ст. сюдою також проходив відомий «воловий шлях» з Молдавії через Кременець до Дубна і Луцька [168, с. 175, 176]. Отже, шлях Дубно–Кременець віддавна набрав значення важливого транзитного сполучення в міжнародній торгівлі.

Ще один важливий шлях йшов на Броди, Бузьк і Львів. Він по-

чинався там само, де і шлях до Кременця, тому до Верби це була одна дорога. Не дивно, що на різних картах він позначений як «Дорога въ Кременецъ» і як «отъ Бродовъ до Дубна» [289, с. 139]. Як «*тракт Бродский*», цей шлях згадується в листі 1594 р. [243, с. 1276, 1277]. Про складення цього шляху у давні часи свідчить те, що поблизу нього був розташований Бузьк, який в 1100 р. разом з Дубеном, Острогом та Чорторийськом утворював волость Давида Ігоровича [117, с. 264]. Наявність транспортних сполучень між цими містами вже на той час бачиться необхідною умовою для ефективного адміністративного управління.

Давність і важливість шляху в напрямку на Кременець і Бузьк підтверджується розташуванням на ньому містечок Птича і Верба. Стосовно Птичі, то виникнення її поселенської структури поблизу цього шляху сягає слов'яно-руського часу, про що свідчить виявлена тут група поселень з культурним шаром X – першої половини XIII ст. [40, с. 18; 43, с. 2]. Птичу в 1671 р. проїжджав Ульріх фон Вердум, який записав: «*Попередньо дорога йшла довгою греблею через озеро й болота над якими лежить Птича, містечко, що належить князеві із Острога. Було цілком спустошене, але потрохи знову відбудовується. Лежить на височині й має папський костел, дві руські церкви й єврейську божницю*» [128, s. 166]. Вербу Вердум описує як мале село з великим костелом над озером і річкою, а також із замком, захищеним земляними валами. На місці розташування цього укріплення в урочищі «Дитинець» встановлено наявність культурного шару слов'яно-руського періоду [6, с. 39]. Рухаючись з Ситного через Вербу і Птичу, Вердум проїжджав також Підлужжя і Тараканів, від якого через долину в'їхав у Дубно [128, s. 166, 167].

Окрім доїзду в Дубно з львівського напрямку через передмістя Забрама, була можливість оминути його південніше долиною Ікви через Страклів і, таким чином, відразу переїхати на шлях до Варкович, Острога і Житомира. Проходження через Страклів транспортної комунікації відобразилось у його назві, яка походить від «стрєкать» у значенні «зустрічати» [312; 281, с. 84]. Крім того, вірогідно, що саме ця обставина спричинила набуття Стракловом важливого маєткового значення для князів Пузин. У 1665 р. представниця цього роду – Анна Пузина, – заснувала тут православний монастир Різдва Пресвятої Богородиці [316, с. 898, 899]. Сполучення через Тараканів/Страклів виникло, ймовірно, в часи літописних повідомлень про Дубно. Так відомо, що вже в XI – першій половині XIII ст. село Тараканів було зосереджене поблизу переправи через Ікву і пов'язується з багатими поселеннями Тараканів п. 3, Тараканів п. 5 та Тараканів п. 7. Саме тут воно існувало як маєток Тороканов в XV–XVI ст. і з'єднувалось зі Стракловом мостом, який згадується у 1570 р. [281, с. 159].

Старим сухопутним сполученням був шлях до Острога.

Від Дубна він починався на передмісті Сурмичі і далі йшов на схід між Мізоцьким кряжем на півдні і долиною р. Липки на півночі. Біля Мирогощі шлях розділявся на дві окремі дороги, що вели до Варкович і до Мізоча. Обидві з них далі через вододіл річок Ікви і Стубли виходили у басейн Горині. Давність цих доріг маркують залишки на них слов'янських фортець X – початку XI ст. У напрямку через Варковичі, це городища у Варковичах і Кунині, а у напрямку через Мізоч, в Мирогощі, Листвині, Острові, Стеблівці, Дермані, Будеражі, Точевиках і нарешті Острозі. Тому виникнення даних сполучень відноситься принаймні до X ст., коли з'явились пов'язані між собою укріплення і зосереджені навколо них поселенські райони.

Головний шлях між Дубном і Острогом проходив через Варковичі. Усталення цього напрямку було пов'язане з потребою транспортного виходу на Стублу. Вже в X ст. на ній виник ряд таких общинних фортець, як Варковичі, Жорнів, Білів, з яких жорнівська проіснувала до початку XII ст. У середині XII ст. в басейні Стубли постає удільне князівство з центром у Пересопниці, що ще більше підсилює необхідність підтримання комунікацій між ним та Дубном.

Поблизу шляху біля лівобережної притоки Стубли, стр. Бичок, між селами Мокре і Молодаво, відомо про існування групи курганних поховань [139, с. 70; 300, с. 54, 55]. В одному з них, зруйнованому в 1925 р., було знайдено шолом княжого дружинника, датований кінцем X–XI ст. (рис. 336–338), вістря спису, три наконечники стріл і залізні ножиці [195, с. 25, 26; 374, s. 71, 72]. Розташування тут статусного поховання може розглядатися як свідчення переміщень дружинників, які долали цим шляхом вододіл Стубли та Ікви*.

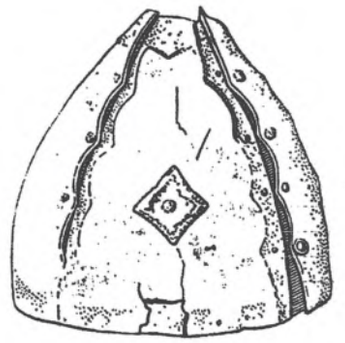

Рис. 336. Шолом із курганного поховання поблизу села Мокре. Прорисовка на основі світлини С. Вільчинського. Опубліковано А. Кірпічніковим.

Рис. 337. Шолом із курганного поховання поблизу села Мокре. Залізо, мідь, позолота. Світлина, 1925 р. Автор: С. Вільчинський. Опубліковано З. Бохенським.

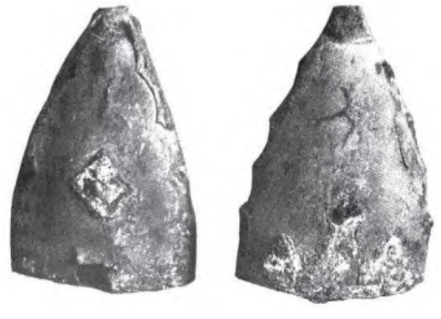

Рис. 338. Шолом із курганного поховання поблизу села Мокре. Бічна і налобна пластини. Світлина, 1925 р. Автор: І. Соболь.

* Під час бідівництва дороги до села Мокре було зруйноване курганне поховання, у якому робітники знайшли шолом і передали його до музею при гімназії ім. Конарського у Дубні. Сильно знівельований насип кургану було повторно відкрито для дослідження 6 червня 1925 р. професором С. Вільчинським. Встановлено, що шолом знаходився разом із кістяком людини (верхня частина якого виявилися зруйнованою), поруч із яким виявлено наконечники стріл. Нижче ніг лежав наконечник спису, довжиною близько 20 см із рештками де-

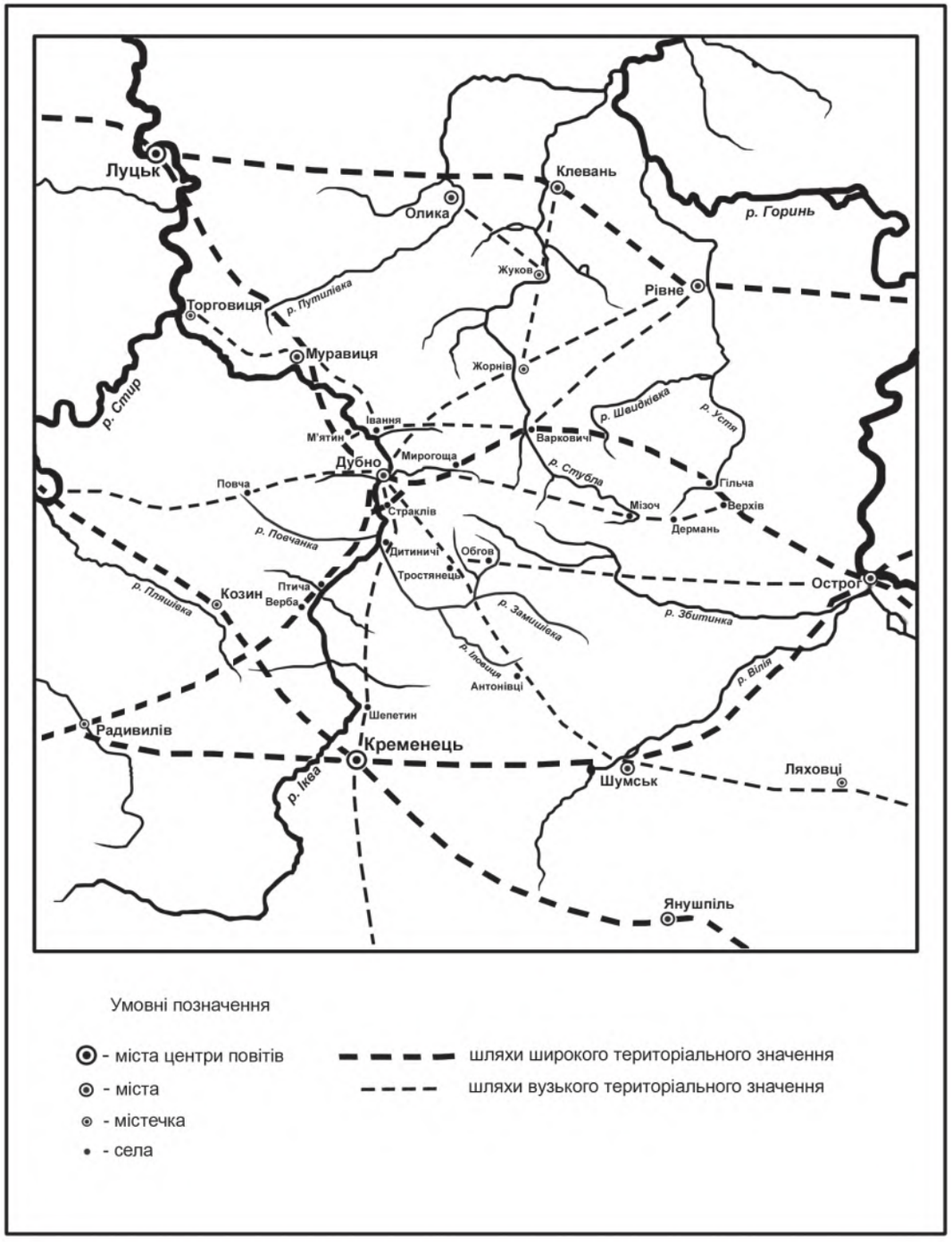

Рис. 339. Відтворення основних шляхів, пов'язаних з Дубном на XVI ст.

У широкому територіальному значенні в період давньоруської держави це був відрізок другорядної транспортної гілки від лежачого північніше міжнародного шляху «Київ–Регенсбург». Про ужиток цього сполучення в пізніший час відомо з писемних джерел. Зокрема, в 1575 р. його названо «острозькою дорогою», що йде через Варковичі біля якої лежать княгининські поля Катерини Ходкевичівни [108, с. 43]. Через Варковичі й Гільчу цей шлях приводив до Острога з заходу, про що свідчить і його відображення на планах цього міста XVIII ст., як «тракту дубенського» чи «большой дороги изъ города Дубно» [287, с. 7, 8, 14].

Поряд з дорогою через Варковичі у використанні була також дорога, яка стелилася до Острога через Мізоч. Так в судовій справі 1580 р. йдеться про перекопування дубенським боярином Филипом Стубельським дороги між Острогом і Дубном на межі земель Вишневецьких [338, с. 659]. Стубельський держав княже село Стубло, що розташоване поблизу цієї дороги перед Мізочом. Дорога до Острога через Мізоч–Дермань мала приблизно таку ж саму відстань, як і шлях через Варковичі–Гільчу – близько 60 км. Обидві з них закінчувалися виїздом на «велику дорогу» через Верхів.

рева. За відомостями Романа Якимовича, цей шолом на 1934 р. знаходився у Варшавському археологічному музеї.

Шолом зберігся на висоту 25,5 см і складався з чотирьох вигнутих залізних пластин, обтягнутих мідною позолоченою бляхою. Передня і задня пластини заходять на бічні і мають хвилясту форму країв. Пластини були стягнуті залізним дротом, але під час діставання з землі дріт розірвався і шолом розпався на чотири частини. По краях з'єднання була пущена вузька позолочена смужка, прикрашена рядом вибитих по ній із внутрішнього боку перлин. Ця накладка маскувала шви і декорувала краї пластин. Налобна частина при основі містила слід кріплення декоративної бляхи, яка була втрачена. Судячи із нього, ця накладка мала форму трилисної коронки з вищим середнім листом. На одній бічній пластині збереглася прикріплена дротом чотирикутна залізна розетка, обтягнута міддю із вибитою перлиною. На протилежній бічній пластині шолому зберігся слід від такої ж розетки. Є відомості, що шолом увінчувався залізною втулкою, яка була загублена під час земляних робіт.

Збігнєв Бохенський перший зібрав повну інформацію про знахідку і обставини її виявлення. Проаналізувавши групу аналогічних типів шоломів з території Великопольщі, він висунув припущення, що їхнє походження пов'язане із ковальсько-золотарськими осередками у цьому регіоні. Шолом з Мокрого, на його думку, потрапив сюди в ході військової кампанії, організованої польськими князями на схід. Роман Якимович, спробував конкретизувати цю думку та інтерпретував поховання з Мокрого, як археологічний маркер походу Болеслава Хороброго на Київ в 1018 р. Проте ідентичний шолом було знайдено в Чернігові у кургані Чорна Могила, який за новими датуваннями поховального інвентарю, кісток і вугілля, був споруджений між 980 і 1025 роками. Багатий інвентар поховання містив набір предметів скандинавського (сидяча фігурка бога Тора), західноєвропейського (довгий меч), степового (шабля), візантійського (монети) і слов'янського світів (ритони) і вказував на поліетнічні зв'язки соціальної спільноти, чиї представники були поховані у кургані. Їхній статус дискутується від воєводи до представників династії Рюриковичів. Як відомо, правляча верхівка на ранньому етапі формування Русі складалась із вихідців зі Скандинавії. Польські дослідники вважали, що шоломи аналогічні до Мокренського вдягали князі та їхні дружинники. Анатолій Кірпічніков відносив шоломи з Мокрого і Чорної Могили до сферо-конічного типу і датував в межах X–XI ст. Див.: Bocheński Z. Polskie szyszaki wczesnośredniowieczne. Prace komisji antropologji i prehistorji, № 3, Kraków, 1930, s. 8–9, tabl. IV; A viking century. Chernihiv area from 900 to 1000 AD /edited by Stepan Stepanenko. Paris, 2022.

Важливого значення на острозькому напрямку набрали Варковичі, Дермань, Мізоч. З них Варковичі у середині XVI ст. відоме, як маєток Михайла Мишки-Варковського, а на початку XVIII ст. – як власність Лєдуховських, які збудували тут палац і заснували монастир бернардинів [355, s. 520, 521]. Дермань у XVI ст. досяг значного розвитку, як культурно-релігійний осередок, де окрім православного монастиря певний час діяла друкарня [22, с. 95–100]. Мізоч з середини XVIII ст. належав Дуніним–Карвіцьким, за яких став містечком, в якому було збудовано палац і створено ландшафтний парк [355, s. 247–253].

Потрібно зупинитися також на деяких сполученнях вузько територіального значення. Одним з них була дорога від Дубна до Івання, де вона через греблю переходила на правий берег Ікви. Відомо, що з Дорогостаїв через Підгайці нею їздили до Дубна, на що вказує згадка під 1572 р. [107, с. 21]. Дорога через Івання під 1561 р. названа «добровільною», нею їхали до Погорілець, а далі до Сатиєва, Клеваня та Олики. Також через Івання їхали з Варкович в сторону Боремля/Горохова до села Бородчиче у Луцькому повіті [103, с. 290]. Через Івання та Погорільці слуги Мишки-Варковського їздили з Варкович і далі, наприклад, до Любліна [103, с. 391].

У південно-східному напрямку від Дубна здавна йшла дорога до сіл Іваниничі, Тростянець та Обгів, затиснутих в куті між двох природних зон: Мізоцького кряжу з півночі та Малого Полісся з півдня. Далі від Обгова на схід нею можна було доїхати до Мощаниці, Дерманя і Острога.

Найкоротшим способом дістатися до Шепетина, Бущі, а також сіл, що в XVI ст. належали князям Збаразьким – Антонівців, Стіжка та Іловиці [61, арк. 14], було через Дитиничі чи Тростянець. Відомо, що через Мале Полісся проходив найкоротший шлях у місто Старокостянтинів. На плані 1820 р. він відображений через Тростянець, Антонівці, Шумськ і Ляхівці [98, арк. 3]. Про те, що це сполучення використовувалось у значно давніший час свідчить згадка під 1571 р. про вбивство в лісі на р. Негрибовій між Антонівцями і Дубном одного юдея, який добирався на ярмарок у Старокостянтинів [111, с. 22].

Від міста відходила штучна дорога через заплаву Ікви на острів (пізніше село) Панталія. Ця дорога починалася від старого замчища і в напрямку на північ проходила через урочище Острівок та болотисту заплаву. Вона з'явилась після закладення на Панталії замкового саду, тобто не раніше 1688 р., коли територію старого саду передали кармеліткам. Тому ця дорога використовувалась власниками замку та їхнім близьким колом слуг. На планах кінця XVIII – початку XIX ст. вона позначена як «въ деревню Панталия», а на одному з них конкретизована як «дорога вымощенная фашинником» [289, с. 137]. Зважаючи на те, що дорога проходила заплавою, її мусили періодично поновлювати, вимощуючи аварійні ділянки і підсипаючи землею. Але після будівництва шосе Радивилів–Рівне в 60-х рр. XIX ст., потреба в цій дорозі відпала і тепер від неї практично не залишилося і сліду.

Ще одна дорога на захід від міста, притримуючись напрямку течії стр. Знесена, вела у глиб Повчанської височини, до витоків р. Повчанки та розташованих біля неї сіл Повча і Будераж, які в XVI–XVIII ст. були крайніми західними населеними пунктами Дубенської волості.

***

Як можна бачити, формування основних сухопутних сполучень міста сягає племінного періоду, коли на берегах Ікви та сусідніх з нею річках у великій кількості з'явились поселення волинян та їхні оборонні осередки. Кристалізація цих сполучень відбувалася внаслідок підтримання між окремими поселеннями соціальних, господарських і торгівельних зв'язків. Розташування більшості шляхів уздовж річкових долин та перехід їх через вододіли з долини однієї водної артерії в іншу зумовлене особливостями розселення слов'янських племен. У період давньоруської держави ці сполучення набрали ще більшого значення, як частина загальнодержавних комунікацій, зокрема, й для підтримання адміністративного зв'язку з центрами земель-князівств. Немає підстав стверджувати, що основні магістральні напрямки, які виникли тоді, були суттєво переорієнтовані на протязі XIV–XVIII ст. На їхнє вигідне природно-географічне положення не впливало виникнення нових та зміна кордонів старих державних утворень. Проте тривала затребуваність конкретних шляхів визначалась політично-економічним значенням міст, які вони сполучали.

ВИСНОВКИ

Формуванню поселенської структури Дубна передувало існування двох груп поселень райковецької культури. З них перша об'єднувала поселення поблизу сіл Страклів і Тараканів, а друга – ділянки лівобережного мису Ікви і навколо нього. Внаслідок зведення укріплення в X ст. консолідація другої общини пришвидшилася, її площа зросла до 10 га, зародилась двочленна соціально-топографічна структура у вигляді фортеця–місто, яка зберігалася в подальші періоди. Значні розміри поселення на лівобережному мисі та існування навколо нього сукупності менших поселень в радіусі до 5 км дає підстави визначати Дубно в X ст., як племінний град волинян, що виконував адміністративно-господарські функції.

Будівництво городищ відбувається в інших частинах басейну Ікви – в Муравиці, Коблині, Кам'яниці, Мирогощі, Іваниничах, Білогородці. Всі вони, за винятком Муравиці, виконували роль тимчасових сховищ для місцевого населення і мали позитивний вплив на розвиток зосереджених біля них поселень. Утворені таким чином поселенські структури відображають характер суспільної і територіальної організації найбільших общин, які були об'єднані місцевими родами.

У процесі окняжіння басейну Ікви силами київських князів, згадані тут городища-сховища занепали, перестала існувати більшість пов'язаних з ними поселень. На території басейну середньої течії Ікви до XI ст. віднесено 21 відкрите поселення від 85 з культурним шаром X – початку XI ст., що свідчить про ослаблення стану господарського розвитку округи Дубна, яка не могла забезпечити становлення у ній феодального міста. Натомість за 15 км від Дубна в кінці X–XI ст. спостерігається розквіт іншого міського осередку, центром якого виступає городище у Листвині. Матеріальна культура городища засвідчує перебування тут княжої дружини, що дозволяє розглядати його як опорний пункт у процесі окняжіння басейнів Ікви та Стубли. На кінець XI ст. городище в Листвині занепадає, а роль міського центру в середній течії басейну Ікви закріплюється за Дубном. До кінця XI – початку XII ст. відноситься підйом розвитку поселень округи. Пожвавлення з цього часу життя спостерігається на території Дубна, що узгоджується з першою писемною згадкою про місто в 1100 р. Вона констатує появу в середній течії басейну Ікви давньоруського міського центру під назвою Дубен. У період XII – першій половині XIII ст. в окрузі міста відомо 72 відкриті поселення, з яких 22 виникли на нових місцях. Є всі підстави розглядати цей адміністративно-господарський комплекс як волость Дубна, яка була зосереджена у басейні середньої

течії Ікви, але могла сягати і лівобережних приток Стубли.

У цей час територія міста, включно з передгороддями і посадськими поселеннями, складала більше 20 га. Вулична сітка набула, вочевидь, лінійно-поперечного планування, відповідно до природної форми мису з урахуванням магістральної вулиці, кінці якої виходили на давні шляхи до Луцька і Острога. У житловій забудові співіснують напівземлянки і наземні будинки, в археологічних комплексах яких виражена соціальна і майнова нерівність населення. На основі матеріалів давньоруського часу простежується участь Дубна у торгівельних відносинах із значними ремісничими центрами, зокрема, такими як Київ і Овруч, а також північно-причорноморськими містами. Неабиякого розвитку досягають поселення Тараканів п. 3 і Тараканів п. 5 в околиці міста, на яких виявлено сліди проживання представників дружинно-боярського прошарку суспільства.

З другої половини XIII та до другої половини XV ст. у поселенській структурі Дубна відмічаються кризові явища, викликані монгольською навалою та наступними польсько-литовськими конфліктами. Культурний шар цього часу на території міста виділяється дуже погано, досі не виявлено археологічних об'єктів. Цей факт говорить про занепад розвитку поселення порівняно із XII – першою половиною XIII ст. Воно втратило значення міста і князі Острозькі під час розширення володінь на Ікві облаштували свій двір в Іванні за 5 км від Дубна. На кінець XV ст. роль маєткового центру Острозьких на Ікві закріпилась за Дубенським замком, будівництво якого передувало правовій локації міста.

Після отримання міського статусу 6 червня 1498 р. спостерігається бурхливий розвиток інфраструктури, збільшення чисельності населення і щільності забудови. Культурні шари вирізняються потужністю навколо сучасного Майдану Незалежності, на місці якого в XVI–XVIII ст. знаходилась ринкова площа, орієнтована на перетин вулиць Д. Галицького та Кирила і Мефодія. Навколо ринку була зосереджена значна кількість міського населення, будинки ремісників, перекупів, шляхтичів, представників міського уряду і княжих слуг. Це підтверджується залишками житлових і господарських споруд, матеріальними комплексами заможних садиб.

Розпланування просторової структури міста було прив'язане до оборонного осередку, роль якого у різні періоди виконувало городище, дерев'яно-мурований і мурований бастіонний замки. Сталість взаємозв'язку фортеці та міста була викликана постійною потребою утримування населення під захистом. Саме тому центр соціального життя – ринкова площа – знаходилась поруч із оборонним укріпленням, найбільш зручним місцем для зведення якого був східний край мису. Це призвело до того, що дерев'яно-мурований замок князів Острозьких будується на місці дитинця городища, а бас-

тіонний на початку XVII ст. розгортає потужний комплекс укріплень вище за рельєфом у межах пригородка старого замку. Як значно досконаліша споруда, він перебирає на себе головні оборонні й регулюючі функції старого замку, пристосувавши його як додаткове укріплення. Спадковість обох замків не викликає сумнівів, тоді як топографічні умови розташування їхніх складових частин відрізнялись. Урбанізаційні процеси пов'язані із усталенням, а в подальшому – ускладненням структури середмістя поблизу замку проходили швидше, ніж на інших ділянках міста.

У планувальній структурі Дубна виникають нові соціально-топографічні дільниці, до яких належали володіння монастирів і юдейська дільниця. Поблизу міських меж активно розвиваються передмістя, з яких Сурмичі займає територію старого передгороддя на правому березі Іквы, а Забрама виявляється винесеним за межу укріплень Луцької брами. У південно-західному куті міста знаходилось релігійне володіння Спасо-Преображенського монастиря – юридика «паркан монастирський». На ній досліджено споруди XVII – початку XVIII ст., комплекси яких вказують на їхній заможний характер і зв'язок з монастирем. Значна територія по протилежній стороні вулиці Д. Галицького відійшла монастирю бернардинів. З XVII ст. у північній частині середмістя усталюється положення католицької плебанії і приналежної до неї юридики.

Південну прирічкову смугу міста, схоже, незаселену у давньоруський період, з XVI ст. активно обживають юдеї. До цього часу належить об'єкт на розі вул. Д. Галицького та Кирила і Мефодія, в якому знайдено предмет з релігійною юдейською символікою. У господарську приміську структуру доби князів Острозьких входили і два острівні поселення в урочищі Острівок та Сурмичі п. 2 поблизу замку, а також поля, сади, городи.

Не пізніше кінця XV ст. простір Дубна був сакралізований через монастирські та храмові осередки. Актуальним залишається пошук слідів храмів періоду Давньої Русі, які, можливо, дозволять опустити цей часовий поріг. Статус соборної мала Миколаївська церква, що знаходилась на головній вулиці по середині від міських меж. Ймовірно, що вже у першій третині XVI ст. на цій вулиці будується також Іллінська церква, а на початку XVII ст. – парафіяльний костел, які в сукупності підкреслювали її містопланувальне значення. Ще одна маловідома за писемними джерелами церква Воскресіння Господнього знаходилася в межах замку. Свідчення про неї зникають після спорудження бастіонного замку, що дозволяє висувати припущення про припинення її існування у зв'язку із перепланування-ми території старого замку на початку XVII ст. Як було показано, присутні документальні підстави вважати, що вже в XVI ст. на передмісті Сурмичі знаходилася Георгіївська церква. Біля всіх міських храмів

у XVI–XVIII ст. діяли кладовища, на яких хоронили міщан. Найбільш привілейованим місцем поховання міщан-католиків в XVII–XVIII ст. залишався монастир бернардинів.

Найстаріші дубенські монастирі знаходились за межами міста на островах, з яких Чесного Хреста і Спасо-Преображенський діяли вже у XV – на початку XVI ст. У кінці XVI ст. до них додався Свято-Вознесенський монастир на острові Дубовець. Характерною відмінністю в топографії з однієї сторони згаданих православних, а з другої католицьких монастирів бернардинів і кармеліток, збудованих у XVII–XVIII ст., було те, що останні два стали складовими елементами просторово-планувальної структури міста.

Особливістю Дубна є яскраво-виражений оборонний ландшафт, який значною мірою був визначений гідрологічним середовищем і морфологією мису. Поєднання цих природних особливостей з фортифікаційним будівництвом сформували риси міста-фортеці, що покладало захист своїх меж на два оборонні рубежі із заходу і сходу, прив'язаних до контролю над в'їздами зі сторони Луцька, Львова, Острога і Кременця. Згадки у писемних джерелах про рів, міст і паркан у напрямку до монастиря кармеліток свідчать також про існування лінії укріплень з півночі. До виділення тут ділянки черницям в 1688 р., за парканом знаходився давній сад князів Острозьких. Він починався неподалік сучасної вулиці Пекарська.

Протягом XVI–XVIII ст. закріплюється структура вуличної сітки, що найбільш добре простежується у східній частині мису поблизу замку та навколо ринкової площі. Будівлі цього часу були орієнтовані на ті ж самі вуличні напрямки та перехрестя, що існують до сьогодні. Відомо, що саме усталенність перехресть справляла визначальний вплив на стабілізацію міської забудови. Їх виділення зумовили архітектурно-просторові об'єкти важливого соціального значення. Тому на старих перехрестях ми бачимо ряд сакральних будівель: соборну Миколаївську церкву по вул. Галицького і Лисенка, парафіяльний костел на стику вулиць Острозького, Драгоманова та Кирила і Мефодія, синагогу на перехресті вул. Старої та Кирила і Мефодія. На перехрестях поблизу ринкової площі у другій половині XVIII ст. фіксується поява першої мурованої рядової забудови. По факту сама ринкова площа – це також велике перехрестя старих вулиць Широкої та Ринкової, значення якого виражала розташована поблизу їх перетину ратуша.

У XVIII ст. територія міста збільшується значною мірою за рахунок розростання передмість і заселення північного відрогу в напрямку до монастиря кармеліток. Забудовується Сурмицька гребля, розширюється площа юдейської дільниці, поява забудови відмічається на частині острова Горбачин. У другій половині XVIII ст. за весь досліджуваний період Дубно досягає піку свого містобудівного розвитку на лівому березі Іквы, а темпи переростання його просторових меж пришвид-

шуються. Ущільнюється забудова міста, в якій з'являються муровані торгово-житлові та промислові будівлі, зростає значення мурованого будівництва, що знаходить вираження в появі монастиря кармеліток, синагоги, ратуші, початку будівництва парафіяльного костелу. Площа міста в цей час разом з передмістями складає близько 120 га.

Поселення в околиці міста розвивали свою поселенську структуру з епохи Давньої Русі, що підтверджується датуванням культурного шару на їхній території. Поряд з тим протягом XVI–XVII ст. в ряді випадків відзначаються зміни в топографії як окремих ділянок поселень, так і просторовому положенні цілих сіл. Такими прикладами є зникнення в XVI ст. історичної частини села Знесення – поселення Палестина п. 2, розділення в XVI ст. території села Страклів на два поселення – Страклів і Волиця, докорінні зміни в XVI ст. топографії давнього Тараканова. З'ясування особливостей розвитку населених пунктів округи було б неможливо зробити, якби не результати археологічних робіт. Це підтверджує вагому роль археологічних джерел в мікрорегіональних дослідженнях не лише в період Давньої Русі, але й протягом пізньосередньовічного і ранньомодерного часу.

З часів свого виникнення Дубно знаходилося на перетині важливих транспортних сполучень, які дозволяли йому підтримувати зв'язок з іншими міськими центрами. Паралельно з ними відбувалося формування внутрішньої мережі доріг, яка забезпечувала комунікацію міста із поселеннями його округи. Сухопутні шляхи відігравали важливу роль не лише для економічного розвитку міста, але також визначали ріст і статус поселень округи.

Від часу виникнення слов'янських поселень і до торгово-економічного розквіту в останній чверті XVIII ст. в розвитку Дубна можна виділити такі періоди:

1. Період общинних відкритих поселень (VI–IX ст.);
2. Період племінного граду (X ст.);
3. Перехідний період від племінного до державного центру (кінець X–XI ст.);
4. Міський період у складі Давньої Русі та Волинського князівства (кінець XI–XIII ст.);
5. Період сільського поселення у складі Великого князівства Литовського (XIV – кінець XV ст.);
6. Міський період у складі Великого князівства Литовського і Королівства Польського (кінець XV–XVIII ст.).

Протягом I–II періодів процес зародження й розвитку просторово-планувальної структури міста відбувався в тісному зв'язку з активним господарським освоєнням басейну середньої течії Ікви. Збільшення обсягів сільськогосподарського виробництва, зростання значення ремесла і торгівлі відкрило шляхи до перерозподілу надлишкового продукту і пришвидшило виділення племінної верхівки. Посилення впливу останньої знаходить вияв у будівництві оборонного укріплення, під захистом якого поселення набуває значення племінного граду. Протягом переважної тривалості III періоду спостерігається присутність кризових явищ, які були породжені включенням мікрорегіону між Іквою і Стублою в систему управління давньоруської держави. У цей час навколо Дубна відчутно скорочується кількість поселень, що позначається на послабленні сільськогосподарського потенціалу округи та сповільнює становлення міста. Однак вже з кінця III, а найбільше протягом IV періоду поселення набуває політичного значення, як володіння київського князя Святополка Ізяславича, який передає його в уділ Давиду Ігоровичу, а пізніше – як міста луцьких князів. Ця подія висвітлює функціонування Дубна як центру давньоруської державності. Період V характеризується новою кризою, а наступний підйом наступає з початку VI періоду та пов'язується з діяльністю князів Острозьких, які забезпечили повернення поселенню міських функцій. Зроблені Острозькими інвестиції у розбудову Дубна і долучення до цього їхніх спадкоємців підтримували престижний статус міста, як адміністративного, торгово-ремісничого і мілітарного центру до кінця XVIII ст.

Підводячи підсумок відзначимо, що поступальний розвиток Дубна був обумовлений господарським і промисловим потенціалом свого мікрорегіону. Однак, в кінцевому результаті завжди залежав від адміністративного значення, яке йому було надане в першому випадку давньоруськими князями, а в другому – князями Острозькими. В обох випадках лише ціна виділеного місця у стратегії власницьких інтересів призводила до перетворення поселення на повноцінний міський центр. Без отримання прав політичного та економічного домінування зосередженого, в першу чергу, над територією басейну середньої течії Ікви фіксувати історію міста тут було би неможливо.

ДОДАТКИ

ТАБЛИЦЯ 1

Досліджені ділянки і поселення на території Дубна X–XVIII ст.

Порядковий номер	Назва ділянки/поселення	Датування культурного шару						Джерело
		X – початок XI ст.	XI – початок XII ст.	XII – I половина XIII ст.	II половина XIII – XV ст.	кінець XV–XVI ст.	XVII–XVIII ст.	
1	Волиця	+	+	+	+	+	+	[321, с. 106, 107; 14, с. 11–13; 42, с. 1–4; 7, с. 2–17]
2	Вигнанка п. 1	+		+		+		[28, с. 4; 17, с. 8]
3	Вигнанка п. 2						+	[17, с. 10]
4	Вул. В. Винниченка, 11						+	[30, с. 18]
5	Горбачин (острів)						+	[7, с. 92; 30, с. 19]
6	Вул. Городня	+	+	+		+	+	[29, с. 17]
7	Вул. Данила Галицького, 25						+	[33, с. 5]
8	Вул. М. Добролюбова, 30	+					+	[33, с. 30]
9	Вул. М. Драгоманова, 12а			+		+	+	[32, с. 30]
10	Дубовець (острів)	+				+	+	[42, с. 6; 71]
11	Замок Острозьких–Любомирських.	+	+	+	+	+	+	[34; 39]
12	Вул. Замкова, 6		+				+	[32, с. 29]
13	Вул. Замкова, 10	+	+	+		+	+	[19]
14	Вул. Замкова, 17	+	+	+		+	+	[12, с. 9]
15	Вул. В. Затонського, 4 (перейменована на М. Вербицького)					+	+	[33, с. 7]
16	Звірогосподарство	+	+	+		+	+	[42, с. 5; 17, с. 7]
17	Вул. В. Івасюка, 36	+					+	[33, с. 6]

18	Вул. П. Калнишевського, 71			+				[30, с. 17]
19	Кемпа (острів)			+		+	+	[1]
20	Вул. Кирила і Мефодія, 8–10		+			+	+	[20, с. 10–18]
21	Вул. Кирила і Мефодія, 18а	+	+	+		+	+	[22]
22	Вул. Кирила і Мефодія, 26					+	+	[20, с. 3–10]
23	Вул. Комунальна (Автосервіс)	+				+		[18, с. 3–12]
24	Вул. Канторська, 15					+	+	[33, с. 16]
25	Вул. І. Крип'якевича/ М. Кривоноса						+	[33, с. 8]
26	Пров. Купальний	+	+	+		+	+	[12, с. 12; 265, с. 315]
27	Лісгосп	+		+		+	+	[42, с. 9]
28	Вул. Лесі Українки, 15, 19					+	+	[265, с. 317]
29	Майдан Незалежності, 3	+	+	+		+	+	[23]
30	Монастир бернардинів					+	+	[36; 37; 38]
31	Монастир кармеліток	+				+	+	[33, с. 24–30]
32	Острівок	+	+	+		+	+	[323]
33	Вул. кн. Острозького, 1	+		+			+	[32, с. 28, 29]
34	Вул. кн. Острозького, 22					+	+	[322, с. 233]
35	Вул. Пекарська, 36						+	[33, с. 18]
36	Палестина п. 2				+	+		[42, с. 7; 32, с. 9, 10]
37	Підвісний міст						+	[42, с. 6]
38	РЕМ (дитинець)	+	+	+	+	+	+	[7, с. 91, 92; 48, с. 22; 17, с. 4; 30, с. 4–17]
39	Ріг вул. І. Франка/Лесі Українки			+			+	[32, с. 30]
40	Ріг вул. Д. Галицького/ Кирила і Мефодія	+	+	+		+	+	[21]
41	Вул. Свободи (уздовж Майдану Незалежності)	+	+	+		+	+	[14, с. 15–17]
42	Вул. Свободи, 46						+	[33, с. 45]
43	Вул. Стара, 2			+		+	+	[13, с. 18, 19]
44	Вул. Стара, 67			+		+	+	[18, с. 12–21]

45	Страклів, Біля мостів		+	+		+	+	[42, с. 4; 9, с. 8, 9]
46	Сурмичі п. 1	+	+	+		+	+	[42, с. 8; 17, с. 9]
47	Сурмичі п. 2	+	+	+		+	+	[42, с. 8, 9; 17, с. 9; 32, с. 10, 11]
48	Сурмичі п. 3	+	+	+	+	+		[42, с. 9; 16, с. 5, 6; 28, с. 5, 6; 32, с. 11, 12]
49	Вул. Сурмичі, 8 (м-н «Надія»)					+	+	[265, с. 317]
50	Вул. Тараса Бульби			+			+	[15, с. 21–23]
51	Вул. Ю. Федьковича						+	[33, с. 9]
52	Цукровий завод п. 1	+						[33, с. 11]
53	Цукровий завод п. 3	+					+	[33, с. 31–37]
54	Цукровий завод п. 4						+	[33, с. 6, 7]
55	Вул. Т. Шевченка, 10			+			+	[30, с. 17, 18]
56	Вул. Т. Шевченка, 14	+						[12, с. 12]
57	Вул. Т. Шевченка, 23	+		+			+	[30, с. 18]

ТАБЛИЦЯ 2

Пам'ятки басейну середньої течії Ікви, межуючої з ним частини басейну Стубли і верхів'я Збитинки X–XVIII ст.

Порядковий номер	Назва	Датування культурного шару						Джерело
		X – початок XI ст.	XI – початок XII ст.	XII – I половина XIII ст.	II половина XIII–XV ст.	кінець XV–XVI ст.	XVII–XVIII ст.	
1	Аршичин п. 7			+			+	[300, с. 69, 70]
2	Білобережжя п. 1	+				+		[29, с. 9]
3	Білобережжя п. 2		+			+		[29, с. 9, 10]
4	Білобережжя п. 7		+	+		+		[32, с. 22]

5	Білобережжя п. 8	+		+		+		[32, с. 22]
6	Білогородка п. 1 (городище)	+						[43, с. 3; 30, с. 18, 19]
7	Білогородка п. 2			+		+		[43, с. 3; 30, с. 19]
8	Білогородка п. 3	+					+	[43, с. 3]
9	Боцянівка п. 1	+						[32, с. 21]
10	Боцянівка п. 2	+	+					[31, с. 8]
11	Буща, Тартак п. 1		+			+		[63, с. 1]
12	Буща, Тартак п. 3			+				[16, с. 2]
13	Варковичі п. 1 (городище)	+						[306, с. 91; 10, с. 19, 20]
14	Варковичі п. 3			+				[29, с. 4]
15	Варковичі п. 4							[29, с. 5, 6]
16	Великі Загорці п. 1	+		+		+	+	[42, с. 10]
17	Вигнанка п. 1	+		+	+	+		[28, с. 4]
18	Вигнанка п. 2						+	[17, с. 10]
19	Головчиці п. 1			+	+	+		[30, с. 21]
20	Головчиці п. 2			+				[30, с. 21, 22]
21	Дитиничі (городище)	+						[49, с. 12]
22	Дубно, вул. Комунальна (Автосервіс)	+				+		[18, с. 11, 12]
23	Дубно, монастир кармеліток	+				+	+	[33, с. 28]
24	Дубно – Страклів, Біля Мостів		+	+		+	+	[42, с. 4, 5]
25	Дубно, Волиця	+	+	+	+	+		[306, с. 352–365; 42, с. 4; 16, с. 6, 7]
26	Дубно, острів Дубовець	+				+	+	[35; 42, с. 6, 7]
27	Дубно, звірогосподарство	+		+	+	+	+	[42, с. 5; 9, с. 14, 15]
28	Дубно, вул. Калнишевського, 71			+				[30, с. 17]
29	Дубно, острів Кемпа			+		+	+	[1; 17, с. 7]
30	Дубно, Лісгосп	+		+			+	[42, с. 9]
31	Дубно, Палестина п. 2				+	+		[42, с. 7, 8; 32, с. 9, 10]

32	Дубно, Сурмичі п. 3	+	+	+		+		[42, с. 9; 16, с. 5, 6; 32, с. 11, 12]
33	Дубно, Цукровий завод п. 1	+						[28, с. 11]
34	Дубно, Цукровий завод п. 3	+					+	[33, с. 31–37]
35	Жорнів п. 1 (городище)	+	+					[49, с. 1–10]
36	Жорнів п. 2	+	+					[28, с. 11]
37	Жорнів п. 3	+						[28, с. 11, 12]
38	Жорнів п. 4	+	+					[28, с. 12]
39	Жорнів п. 6			+				[28, с. 12]
40	Жорнів п. 7	+						[28, с. 12, 13]
41	Жорнів п. 8	+						[28, с. 13]
42	Жорнів п. 10	+						[29, с. 7]
43	Жорнів п. 11	+	+					[29, с. 7]
44	Заруддя п. 1	+		+				[32, с. 22, 23]
45	Заруддя п. 2	+	+				+	[28, с. 13]
46	Заруддя п. 3	+		+				[16, с. 2, 3]
47	Заруддя п. 5 а			+		+		[28, с. 13]
48	Заруддя п. 5 б		+	+		+		[28, с. 14]
49	Збитин п. 1	+						[30, с. 22]
50	Збитин п. 2	+						[30, с. 22]
51	Збитин п. 5	+				+	+	[30, с. 22]
52	Іваниничі (городище)	+						[49, с. 11, 12]
53	Іваниничі п. 1 а	+						[32, с. 26]
54	Іваниничі п. 1 б	+						[32, с. 26]
55	Іваниничі п. 2	+						[32, с. 26]
56	Іваниничі п. 3	+				+	+	[32, с. 27]
57	Івання п. 1	+	+	+	+	+	+	[43, с. 4, 5]
58	Івання п. 2			+		+	+	[43, с. 5]
59	Івання пп. 3–4	+		+		+		[43, с. 5]
60	Івання п. 5		+			+		[43, с. 5]
61	Івання п. 6						+	[43, с. 5]
62	Івання п. 7	+	+	+		+	+	[43, с. 5]
63	Івання п. 8			+			+	[43, с. 6]

64	Кам'яниця п. 1	+		+		+	+	[40, с. 24]
65	Кам'яниця п. 2	+						[40, с. 24, 25]
66	Кам'яниця п. 4	+		+				[30, с. 23]
67	Кам'яниця п. 5	+						[30, с. 24]
68	Кам'яниця, хутір Заболоття п. 2	+		+		+	+	[42, с. 14, 15]
69	Кам'яниця, хутір Заболоття п. 4	+		+				[30, с. 24]
70	Клюки п. 2	+		+		+		[40, с. 24; 29, с. 8]
71	Клюки п. 4		+	+				[29, с. 8, 9]
72	Княгинин п. 1					+	+	[29, с. 9]
73	Княгинин п. 3	+				+	+	[29, с. 17, 18]
74	Княгинин п. 4			+				[29, с. 18]
75	Коблин п. 1, біля церкви	+		+		+	+	[271, с. 183]
76	Коблин п. 2 – острів Кемпа					+	+	[271, с. 183]
77	Коблин п. 3	+	+	+				[41, с. 25; 30, с. 24]
78	Коблин п. 4	+						[32, с. 7]
79	Костянець – біля кладовища	+						[386, s. 243]
80	Костянець – Монастирське п. 1	+						[16, с. 3]
81	Костянець – Монастирське п. 2	+	+	+				[16, с. 3]
82	Костянець – Монастирське п. 3	+						[16, с. 3]
83	Кривуха п. 1	+		+				[32, с. 25, 26]
84	Кривуха п. 2			+				[32, с. 26]
85	Кривуха п. 3	+		+				[32, с. 26]
86	Кривуха п. 4		+	+				[32, с. 26]
87	Крилів п. 1	+		+				[28, с. 7]
88	Крилів п. 3	+	+	+				[28, с. 14]
89	Липа п. 1	+						[272, с. 134]
90	Липа п. 2	+						[272, с. 134]
91	Липа п. 4	+						[29, с. 10]

92	Липа п. 5		+					[272, с. 134]
93	Липа п. 7			+		+		[32, с. 21]
94	Листвин п. 1 (городище)	+	+					[284]
95	Листвин п. 2	+		+				[42, с. 15, 16]
96	Листвин п. 3	+	+					[30, с. 24]
97	Листвин п. 4	+	+					[30, с. 24]
98	Листвин п. 6	+		+				[30, с. 24]
99	Листвин п. 7	+						[29, с. 9]
100	Листвин п. 10	+						[30, с. 25]
101	Мала Мощаниця (городище)	+						[300, с. 62, 63]
102	Малі Дорогостаї п. 4	+				+	+	[32, с. 6, 7]
103	Малі Дорогостаї п. 5	+						[32, с. 7]
104	Малі Дорогостаї п. 6	+		+		+		[32, с. 7]
105	Мантин п. 2			+		+	+	[32, с. 6]
106	Мантин п. 3	+		+				[32, с. 6]
107	Мильча п. 1			+				[31, с. 9, 10]
108	Мильча п. 2	+		+				[31, с. 10]
109	Мирогоща п. 1	+	+					[16, с. 4]
110	Мирогоща п. 2	+						[16, с. 4]
111	Мирогоща п. 3	+	+	+				[16, с. 5]
112	Мирогоща п. 4	+		+			+	[272, с. 134]
113	Мирогоща п. 5	+	+	+		+		[273]
114	Мирогоща п. 7	+		+		+	+	[32, с. 18; 30, с. 25]
115	Мирогоща п. 8		+					[272, с. 134]
116	Мирогоща п. 10	+	+					[29, с. 10]
117	Мирогоща п. 11 (городище)	+						[272; 271, с. 183]
118	Мирогоща п. 11 а	+						[272, с. 133, 134]
119	Мирогоща п. 11 б	+						[272, с. 133, 134]
120	Мирогоща п. 11 в	+						[272, с. 133, 134]
121	Мирогоща п. 11 г	+						[272, с. 133, 134]
122	Мирогоща п. 13	+				+	+	[28, с. 15]
123	Мирогоща п. 17	+						[32, с. 21]
124	Мирогоща п. 18	+						[30, с. 25]

125	Млинів – Муравиця (городище)	+	+	+				[264]
126	Млинів – Муравиця п. 1	+						[32, с. 5]
127	Млинів – Муравиця п. 2	+						[32, с. 5]
128	Млинів – Муравиця п. 3	+		+				[32, с. 5]
129	Млинів – Муравиця п. 4	+		+			+	[32, с. 6]
130	Мокре п. 1	+	+	+				[28, с. 15]
131	Мокре п. 2	+		+				[28, с. 15]
132	Молодава п. 2	+						[30, с. 25, 26]
133	Молодава п. 3	+		+				[30, с. 26]
134	Молодава п. 4	+		+			+	[30, с. 26]
135	Молодава п. 5	+		+				[30, с. 26, 27]
136	Мятин п. 1			+	+	+	+	[277, с. 22, 23]
137	Мятин п. 2			+				[277, с. 23]
138	Мятин п. 6			+		+	+	[30, с. 21]
139	Нагоряни п. 3						+	[30, с. 27]
140	Нагоряни п. 4						+	[30, с. 27]
141	Нагоряни п. 5			+				[30, с. 27]
142	Нараїв п. 1	+						[29, с. 10]
143	Нараїв п. 2	+		+				[8, с. 12, 13]
144	Острів (городище)	+						[300, с. 56]
145	Озліїв п. 2	+		+		+		[31, с. 13]
146	Острів п. 9		+	+			+	[32, с. 23]
147	Панталія п. 1	+	+	+		+		[32, с. 24]
148	Переросля п. 1	+						[16, с. 5]
149	Пирятин п. 1			+			+	[30, с. 28]
150	Пирятин п. 4		+				+	[32, с. 24]
151	Пирятин п. 5			+			+	[32, с. 24, 25]
152	Пирятин п. 6			+				[32, с. 25]
153	Пирятин п. 7	+		+			+	[32, с. 25]
154	Пирятин п. 8	+		+				[32, с. 25]
155	Пирятин п. 9	+		+				[32, с. 25]
156	Підгайці п. 2	+		+				[31, с. 13]
157	Підгайці п. 4	+						[31, с. 14]

158	Підгайці п. 5	+		+				[31, с. 15]
159	Привільне п. 1	+		+	+		+	[30, с. 28]
160	Привільне п. 2	+		+			+	[30, с. 28]
161	Привільне п. 3			+		+	+	[30, с. 28]
162	Привільне п. 7	+		+				[30, с. 28]
163	Птича п. 1	+						[40, с. 1–15]
164	Птича п. 3					+	+	[43, с. 2]
165	Птича п. 4	+		+		+	+	[40, с. 18]
166	Рачин п. 3	+		+				[29, с. 11, 12]
167	Семидуби п. 1	+		+				[32, с. 12, 13]
168	Семидуби п. 2	+						[32, с. 13]
169	Смордва п. 1			+				[32, с. 8]
170	Соснівка п. 2	+		+				[30, с. 29]
171	Соснівка п. 3						+	[30, с. 29]
172	Стовпець п. 1			+				[43, с. 1]
173	Судобичі п. 1	+					+	[28, с. 27]
174	Тараканів п. 2	+		+	+	+		[42, с. 10, 11]
175	Тараканів п. 3	+		+	+	+		[42, с. 11, 12; 29, с. 12, 13]
176	Тараканів п. 4	+	+	+		+	+	[37, с. 12; 23, с. 28]
177	Тараканів п. 5	+		+	+	+		[42, с. 12, 13; 29, с. 14, 15]
178	Тараканів п. 6	+	+	+				[42 с. 13; 29, с. 15]
179	Тараканів п. 7		+		+	+		[42, с. 14; 29, с. 15, 16]
180	Тараканів п. 9						+	[10, с. 20–22]
181	Тараканів п. 10	+						[32, с. 18]
182	Шепетин п. 1			+				[29, с. 11]

ТАБЛИЦЯ 3

Об'єкти X – першої половини XIII ст., досліджені на території Дубна

Порядковий номер	Об'єкт	Місце-знаходження	Призначення	Тип конструкції, форма	Наявність, розташування, тип опалювального пристрою	Датування
1	Житло № 1	Замок, розкоп 1	Житлове	Напівземлянка зрубної к-ції, підпрямокутна	+ / глинобитна піч в пн.-сх. куті	І. пол. XII ст.
2	Житло № 2-2б	Замок, розкоп 1, розкоп 2	Житлове	1-й та 2-й етапи – напівземлянка зрубної к-ції, 3-й етап – наземне, зрубної к- ції, підпрямокутна з коридором	+ / 1-й етап – глинобитна піч в пн.-сх. куті, 2-й етап – глинобитна піч зміцнена камінням посередині пд. стіни, 3-й етап – піч-кам'янка на глиняному розчині в пд.-зх. куті	Кін. X – І. пол. XI ст.
3	Житло № 3	Замок, розкоп 2	Житлове	Напівземлянка каркасно-стовп. к-ції, підпрямокутна	Не стверджено	І. пол. X ст.
4	Будівля № 10	Майдан Незалежності, 3	Виробничо-господарське	Напівземлянка зрубної к-ції (?), підпрямокутна	+ / нішоподібна піч за межами котловану біля пн. стінки	X ст.

5	Яма № 11	/-/	Господарське	Заглиблена в материк, округла, напівсферична	–	Раніше буд. 10
6	Черінь печі № 3	/-/	Виробничо-господарське	Округлий, оточуючі к-ції не простежені	+	Кін. X – поч. XI ст.
7	Житло № 5	/-/	Житлове	Напівземлянка каркасно-стовп. к-ції, підпрямокутна	+ / глинобитна піч підбоєм за межами котловану біля пн.-зх. стінки	I. пол. XI ст.
8	Яма № 4	/-/	Господарське	4-кутна на рівні виявлення, глибше – округла, конічна. Заглиблена в материк	–	II. пол. XI ст.
9	Яма № 5а	/-/	Господарське	Округла, з розширенням до дна, заглиблена в материк	–	II. пол. XI ст.
10	Яма № 9	/-/	Господарське	Овальна, заглиблена в материк	–	XI ст.
11	Вогнище № 2	/-/	Виробничо-господарське (?)	Округле, заглиблене в грунт	+	Кін. XI – I. пол. XII ст.
12	Вогнище № 3	/-/	Виробничо-господарське (?)	Влаштоване на підсипці	+	?
13	Будівля № 1а	Вул. Замкова, 10	Житлове	Підкліть наземного житла, підпрямокутна, коридор	+ / глинобитна піч в пн. час-ні котловану та черінь у цн. час-ні	XII – I. пол. XIII ст.
14	Житло № 2	/-/	Житлове	Напівземлянка каркасно-стовп. підпрямокутна	+ / піч-кам'янка у пн. куті	I. пол.-сер. X ст.
15	Житло № 3	/-/	Житлове	Напівземлянка каркасно-стовп. підпрямокутна	+ / глинобитна піч у пд.-сх. куті	I. пол. XII ст.

16	Будівля № 5	/-/	Житлово-господарське	Напівземлянка каркасно-стовп. підпрямокутна	+ / глинобитна піч у цн. час-ні котловану та черінь в зх. час-ні	Кін. X – I. пол. XI ст.
17	Будівля № 17	/-/	Господарське	Напівземлянка каркасно-стовп., підпрямокутна	–	X ст.
18	Яма № 13	/-/	Господарське	Округла, заглиблена в материк	–	?
19	Яма № 14	/-/	Господарське	Округла, заглиблена в материк	–	I. пол. XII ст.
20	Яма № 16	/-/	Господарське	4-кутна, заглиблена в материк	–	?
21	Вогнище № 18	/-/	Виробничо-господарське	В округлому заглиблені	+	Кін. X – поч. XI ст.
22	Будівля № 5а	На розі вул. Кирила і Мефодія та Д. Галицького	Виробничо-господарське	Півземлянка, підпрямокутна, зрубної к-ції (?)	+ / нішоподібна піч за межами котловану біля пн. стінки	II. пол. XI ст.
23	Яма № 6	/-/	Ритуальне	Заглиблена в материк, овальна	–	X–XI ст.
24	Будівля № 1	Вул. Замкова, 6	?	Заглиблена в материк	Не стверджено	XI–XII ст.
25	Яма № 1	Вул. Шевченка, 14	Господарське	Заглиблена в материк, округла	–	X ст.
26	Яма № 1	Вул. Замкова, 17	Господарське	Заглиблена в материк, округла	–	XI ст.
27	Об'єкт 2	РЕМ	Господарське	Заглиблена в материк	+ / нішоподібна піч з обваленим куполом	XI – I пол. XIII ст.
28	Об'єкт 3	РЕМ	?	Заглиблена в материк	–	кінець X – I пол. XI ст.

ТАБЛИЦЯ 4

**Об'єкти XVI–XVIII ст.,
досліджені на території Дубна**

Порядковий номер	Об'єкт	Місце-знаходження	Призначення	Тип конструкції, форма	Наявність, розташування, тип опалювального пристрою	Датування
1	Споруда № 2	Замок	?	Дерев'яні	–	~ XVII ст.
2	Піч № 1	/-/	Обігрів будівлі	Глиняні конструкції	+ / кахельна піч	XVI ст.
3	Яма № 1	/-/	Господарське	Заглиблена, округла	–	XVII ст.
4	Яма № 2	/-/	Господарське	Заглиблена, округла, сходинка на дні	–	II пол. XIII – поч. XIV ст. (?)
5	Будівля № 8	Майдан Незалежності, 3	Господарське (?)	Заглиблена, підпрямокутний котлован	–	I пол. XVII ст.
6	Будівля № 7	/-/	Погріб	Заглиблена, прямокутна, дерев'яна обшивка стін	–	Кін. XVI – I пол. XVII ст.
7	Об'єкт № 12	/-/	?	Заглиблена	–	Кін. XVI – I пол. XVII ст.

8	Будівля № 6	/-/	Житлове (?)	Наземна, дерев'яні конструкції	–	II пол. XVII – I пол. XVIII ст.
9	Об'єкт № 15	/-/	Виробничо-господарське	Округла, потужне замощення череня уламками кераміки	+ / піч глиняно-каркасної конструкції (?)	XVII ст.
10	Будівля № 12	Вул. Замкова, 10	Житлово-господарське	Наземне дерев'яне житло на заглибленій підкліті, підпрямокутної форми, дерев'яна обшивка стін, муровані елементи	+ / кахельна піч	II пол. XVI ст.
11	Яма № 1	/-/	Господарське (колодязь / підвал)	Овальна, заглиблена	–	XVII–XVIII ст.
12	Яма № 15	/-/	Господарське	Овальна, заглиблена	–	XVI – поч. XVII ст.
13	Об'єкт № 1	Автосервіс (вул. Комунальна)	Господарське	Чотирикутна з округлими кутами, дерев'яні конструкції	+ / залишки від вогнища	XV–XVI ст.

14	Споруда № 1	Вул. Стара, 67	Житлово-господарське	Наземна дерев'яна будівля на підвалі видовжено-овальної форми, мурованні елементи (?)	+ / кахельна піч	І пол. XVII ст.
15	Споруда № 2	/-/	Житлово-господарське	Наземна дерев'яна будівля на підвалі чотирикутної форми, мурованні елементи (?)	+ / кахельна піч	ІІ пол. XVII–поч. XVIII ст.
16	Споруда № 3	Вул. Кирила і Мефодія, 18а	Житлово-господарське	Підвал наземної будівлі	+ / кахельна піч	XVII ст.
17	Споруда № 4	/-/	Житлово-господарське	Заглиблена, квасолеподібної форми, підвал наземного будинку (?)	+ / кахельна піч	ІІ пол. XVII–XVIII ст.
18	Споруда № 5	/-/	?	Заглиблена, округлої форми	Не стверджено	XVIII ст.
19	Споруда № 6	/-/	?	Заглиблена, округлої форми	Не стверджено	XVII ст.
20	Яма № 2а	На розі вул. Кирила і Мефодія та Д. Галицького	Господарське	Заглиблена, округлої форми	–	Кін. XVI – І пол. XVII ст.
21	Яма № 3	/-/	Господарське	Заглиблена, округлої форми	–	XVIII ст. (?)

22	Яма № 5	/-/	Господарське	Заглиблена	–	XVI ст.
23	Будівля № 4	/-/	Господарське	Заглиблена (підвал наземної будівлі)	+ / кахельна піч	XVIII ст. (?)
24	Споруда № 2	Вул. Кирила і Мефодія, 26	Житлово-господарське	Наземна, прямокутної форми, обшита деревом	+ / кахельна піч	XVIII – І пол. XIX ст.
25	Споруда № 3	/-/	Житлово-господарське (?)	Прямокутний котлован, стіни обкладені дошками	Не стверджено	XVIII ст.
26	Споруда № 2	Вул. Кирила і Мефодія, 8–10	Житлове (?)	Прямокутна	+ / кахельна піч (?)	XVII ст.
27	Споруда № 3	/-/	Житлово-господарське	Наземна, прямокутної форми, дерев'яні і цегляні конструкції	Не стверджено	XVIII ст.
28	Споруда № 4	/-/	Житлове	Наземна, прямокутної форми, дерев'яні конструкції	+ / кахельна піч з випаленої цегли на платформі з цегли-сирцю	XVIII – поч. XIX ст.
29	Споруда № 5	/-/	?	Наземна, дерев'яні конструкції (зруб)	Не стверджено	?
30	Споруда № 6	/-/	Житлове (?)	?	+ / кахельна піч (?)	XVII–поч. XVIII ст.
31	Об'єкт № 1	Вул. Острозького, 22	?	?	Не стверджено	XVI ст.

32	Споруда № 1	РЕМ	Оборонне	Мурована, наземна з фундаментом	Не стверджено	XVI – I пол. XVII ст.
33	Об’єкт № 1	Кемпа	Житлове (келії), оборонне	Мурований, наземний з кам'яним фундаментом	+ / кахельні печі	1626–1639 рр.
34	Об'єкт 2	Кемпа	Господарське	Мурований з підвалом, обкладеним цеглою	Не стверджено, але вірогідно	XVIII ст.
35	Об'єкт 3	Кемпа	Господарське (сміт-ник)	Скупчення на схилі, обкладка з цегли від схилу в один ряд	–	середина XVIII ст.
36	Об'єкт 1	Дубовець	Житлове	Наземна вимостка печі складена з цегли (у т. ч. невипаленої) на вапняному розчині з демонтованими рештками поблизу	Кахельна піч	II пол. XVII – I трет. XIX ст.
37	Об'єкт 2	Дубовець	Господарське (сміт-ник)	Заглиблений у материковий шар	–	I пол. XVII ст.
38	Об'єкт 3	Дубовець	?	Заглиблений у материковий шар, Г-подібної форми	–	XVIII–I трет. XIX ст.

39	Об'єкт 4	Дубовець	Господарське (?)	Заглиблений у материковий шар, Г-подібної форми	–	II пол. XVII ст.
40	Об'єкт 5	Дубовець	Господарське (?)	Заглиблений у материковий шар, витягнутий	–	II пол. XVII ст.
41	Об'єкт 6	Дубовець	Опорна стовпова яма	Заглиблений у материковий шар, округлої форми	–	XVII–XVIII ст.
42	Об'єкт 7	Дубовець	Опорна стовпова яма (?)	Заглиблений у материковий шар, округлої форми	–	XVII–XVIII ст.
43	Об'єкт 8	Дубовець	Опорна стовпова яма	Заглиблений у материковий шар, округлої форми	–	XVIII ст.
44	Об'єкт 9	Дубовець	Опорна стовпова яма	Заглиблений у материковий шар, прямокутної форми	–	II пол. XVII – I трет. XIX ст.
45	Об'єкт 10	Дубовець	Господарське (погріб)	Заглиблений у материковий шар, прямокутної форми, стовпово-каркасної конструкції	–	XVIII–I трет. XIX ст.

46	Об'єкт 11	Дубовець	Господарське (?)	Заглиблений у материковий шар, прямокутної форми	–	II пол. XVII – I трет. XIX ст.
47	Об'єкт 12	Дубовець	Господарське (погріб)	Заглиблений у материковий шар, прямокутної форми	–	II пол. XVII – поч. XVIII ст.
48	Об'єкт 13	Дубовець	Опорна стовпова яма	Заглиблений у материковий шар, прямокутної форми	–	I пол. XVII ст.
49	Об'єкт 14	Дубовець	Опорна стовпова яма	Заглиблений у материковий шар, прямокутної форми	–	II пол. XVII – I трет. XIX ст.
50	Об'єкт 15	Дубовець	?	Заглиблений у материковий шар, витягнутої форми	–	XVII–XVIII ст.
51	Об'єкт 16	Дубовець	Опорна стовпова яма (?)	Заглиблений у материковий шар, круглої форми	–	XVII–XVIII ст.
52	Об'єкт 17	Дубовець	Опорна стовпова яма (?)	Заглиблений у материковий шар	–	II пол. XVII – I трет. XIX ст.

53	Об'єкт 19	Дубовець	Господарське (?)	Заглиблений у материковий шар, витягнутий	–	I пол. XVII ст.
54	Об'єкт 23	Дубовець	Господарське (смітник), будівельне (для демонтажних відходів)	Заглиблений у материковий шар, округлої форми	–	I пол. XVII ст.
55	Об'єкт 30	Дубовець	Господарське (смітник), будівельне (для демонтажних відходів)	Заглиблений у материковий шар, округлої і витягнутої форми	–	I пол. – середина XVII ст.
56	Об'єкт 34	Дубовець	Господарське (смітник), будівельне (для демонтажних відходів)	Заглиблений у материковий шар, округлої форми	–	I пол. – середина XVII ст.
57	Об'єкт 34а	Дубовець	?	Заглиблений у материковий шар	–	XVII ст.
58	Об'єкт 37	Дубовець	Господарське (смітник), будівельне (для демонтажних відходів)	Заглиблений у материковий шар, округлої форми	–	I пол. – середина XVII ст.

59	Об'єкт 44	Дубовець	Опорна стовпова яма (?)	Заглиблений у материковий шар, округлої форми	–	XVII–поч. XVIII ст.
60	Об'єкт 54	Дубовець	?	Заглиблений у материковий шар, округлої форми	–	XVII–XVIII ст.
61	Об'єкт 58	Дубовець	Опорна стовпова яма	Заглиблений у материковий шар, округлої форми	–	XVII – І трет. XIX ст. ст.
62	Об'єкт 65	Дубовець	Господарське (?)	Заглиблений у материковий шар, підпрямокутної форми	–	І пол. XVII ст.
63	Об'єкт 66	Дубовець	Господарське (?)	Заглиблений у материковий шар, підпрямокутної форми	–	І пол. XVII ст.
64	Об'єкт 70	Дубовець	Господарське (підвал наземної будівлі)	Заглиблений у материковий шар	–	кін. XVII–XVIII ст.
65	Об'єкт 72	Дубовець	Опорна стовпова яма	Заглиблений у материковий шар, підпрямокутної форми	–	XVII ст.

ТАБЛИЦЯ 5

Список сіл Дубенської волості XV–XVIII ст.

Порядковий номер	Назва села	Перша згадка про приналежність до волості	Джерело про першу згадку
1	Березини	1753	[56]
2	Білашів	1700	[73, арк. 22]
3	Білогородка	1545	[113, с. 200]
4	Божковичі	1583	[135, s. 82]
5	Будераж	1583	[135, s. 82]
6	Будераж (на Збитинці)	1629	[147, с. 36]
7	Буща	1583	[135, s. 82]
8	Буща (на Збитинці)	1753	[56]
9	Вигнанка*	1599	[246, с. 1540]
10	Волиця (на Стублі)**	1753	[247]
11	Воля Збитинська (сучасні Клинці)	1583	[135, s. 82]
12	Гірники	1753	[247]
13	Глинськ	1753	[56]
14	Головчиці	1463	[121, s. 44]
15	Гуменники	1629	[147, с. 36]
16	Гута (Майдан)***	1753	[56]
17	Дермань	1700	[73, арк. 22]
18	Дитиничі	1463	[121, s. 44]
19	Завалля	1583	[135, s. 82]
20	Загорці ****	1579	[70, арк. 110 зв]
21	Залибівка	1603	[44, арк. 9а зв.]
22	Залужжя	1583	[135, s. 82]

* Село монастиря Чесного Хреста.
** Гіпотетично.
*** Гіпотетично.
**** Село Спасо-Преображенського монастиря.

23	Збитин	1583	[135, s. 82]
24	Здовбиця	1700	[73, арк. 22]
25	Здолбунів	1678	[73, арк. 20]
26	Знесення	1522	[122, s. 217–218]
27	Іваниничі	1583	[135, s. 82]
28	Іванковичі	1583	[135, s. 82]
29	Івання	1463	[121, s. 44]
30	Клюки	1753	[56]
31	Княгинин	1753	[56]
32	Кораблище	1583	[135, s. 82]
33	Конюшки	1629	[147, с. 36]
34	Коршів	1753	[56]
35	Косарів	1603	[44, арк. 9а зв.]
36	Костянець	1512	[122, s. 94–95]
37	Кунин	1678	[73, арк. 20]
38	Листвин	1583	[135, s. 82]
39	Лукарівка	1603	[44, арк. 9а зв.]
40	Мокре	1512	[122, s. 94–95]
41	Мощаниця Мала	1583	[135, s. 82]
42	Мощаниця Нова	1583	[135, s. 82]
43	Мощаниця Стара	1511	[121, s. 92–93]
44	М’ятин*	1463	[121, s. 44]
45	Нагоряни	1603	[44, арк. 9а зв.]
46	Обгів	1583	[135, s. 82]
47	Омеляна	1753	[56]
48	Панталія**	1753	[247]
49	Перемилівка	1522	[135, s. 82, 84]
50	Переросля	1583	[135, s. 82]
51	Підборці***	1463	[121, s. 44]
52	Плоска	1583	[135, s. 82]
53	Повча	1509	[127, s. 332]
54	Погорільці	1561	[103, с. 529–530]

* Село Спасо-Преображенського монастиря.
** Гіпотетично.
*** Село Свято-Вознесенського монастиря.

55	Птича*	1509	[127, s. 332]
56	Радів	1603	[44, арк. 9а зв.]
57	Рачин	1561	[103, с. 529–530]
58	Сади**	1753	[247]
59	Семидуби	1583	[135, s. 82]
60	Стубло	1583	[135, s. 82]
61	Студянка	1511	[121, s. 92–93]
62	Ступно	1511	[121, s. 92–93]
63	Судобичі	1583	[135, s. 82]
64	Суйми	1603	[44, арк. 9а зв.]
65	Тараканів	1488	[121, s. 88]
66	Тростянець	1583	[135, s. 82]
67	Уїздці	1753	[56]
68	Ульбарів	1753	[56]
69	Цурків	1753	[56]
70	Шепетин***	1583	[135, s. 82]
Нелокалізовані села волості			
1	Негрибів	1629	[147, с. 36]
2	Старики	1629	[147, с. 36]
3	Bytyńce****	1753	[56]
4	Luthczycz	1583	[135, s. 82]
5	Molne	1753	[56]
6	Secyny	1753	[56]
7	Sioło	1753	[56]
8	Smolczanka	1753	[56]
9	Suraż	1753	[56]
10	Pietynicz	1583	[135, s. 82]
11	Wierzdce	1753	[56]
12	Wronow	1583	[135, s. 82]
13	Zalichne	1583	[135, s. 82]

* На 1671 р. згадується вже як містечко.
** Гіпотетично.
*** На 1629 р. згадується як місто.
**** Тут і далі написання слів збережено відповідно до джерел.

ГРАФІК 1

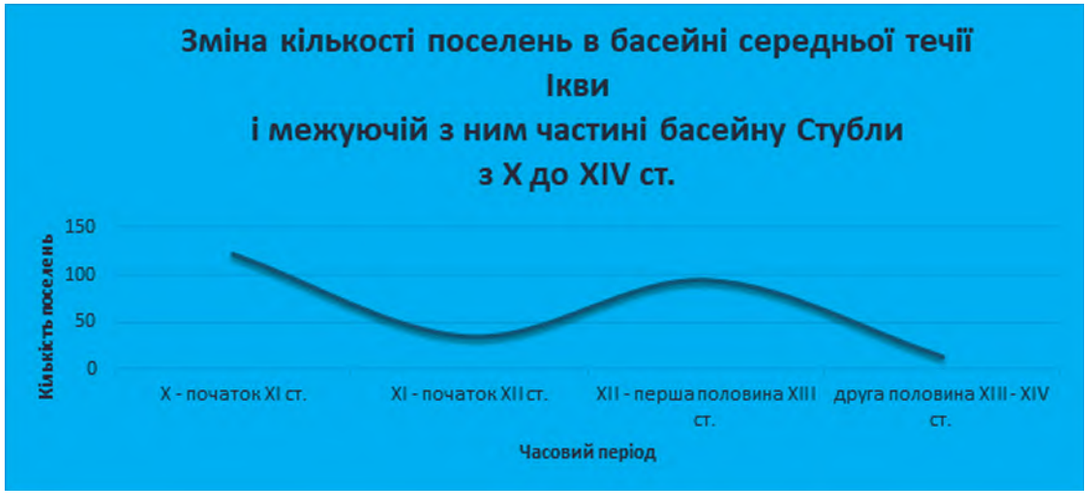

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

МАТЕРІАЛИ АРХІВІВ І ФОНДІВ

1. Археологічні дослідження у м. Дубно поблизу Спасо-Преображенської церкви на острові Кемпа у 2014 р. : Звіт про НДР (заключний) / Державний історико-культурний заповідник м. Дубно ; кер., викон. Пшеничний Ю. Л. Дубно, 2015. 81 с. : іл. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, нд-5458.
2. Державний архів Житомирської області, ф. 90 Візитатор римо-католицьких монастирів Луцько-Житомирської єпархії, оп. 1, спр. 299. Візитаційний опис дубенського кармелітського монастиря та костелу 1817 р., 3 арк.
3. Державний архів Житомирської області, ф. 90 Візитатор римо-католицьких монастирів Луцько-Житомирської єпархії, оп. 1, спр. 1041. Візитаційний опис дубенського кармелітського монастиря та костелу 1833 р., 3 арк.
4. Державний архів Рівненської області, ф. р-204 Рівненська обласна рада, м. Рівне Рівненської області, оп. 11, спр. 122. Регистрационное дело религиозной общины православной…, 102 арк.
5. Звіт з роботи ровенського загону Волинської археологічної експедиції в 1965 р. : Звіт про НДР (заключний) / Інститут суспільних наук Львівського Держуніверситету ; кер., викон. Свєшніков І. К. Львів, 1966. 30 с. : іл. Науковий архів Інституту археології НАН України, 1965 / 37.
6. Звіт з роботи ровенської археологічної експедиції в 1964 р. : Звіт про НДР (заключний) / Інститут суспільних наук Львівського Держуніверситету ; кер., викон. Свєшніков І. К. Львів, 1965. 45 с. : іл. Науковий архів Інституту археології НАН України, 1964 / 25.
7. Звіт за роботу Дубенської археологічної розвідкової експедиції 1947 р. : Звіт про НДР (заключний) / Інститут археології АН Української РСР ; кер., викон. Смішко М. Ю. Львів, 1947. 92 с. : іл. Науковий архів Інституту археології НАН України, 1947 / 6а.
8. Звіт про археологічні дослідження Рівненської філії ДП НДЦ "Охоронна археологічна служба України" ІА НАН України на території Рівненської області у 2004 році : Звіт про НДР (заключний) / Держ. п-во "Рівненська старовина" наук.-дослід. центр "Охоронна археологічна служба України" Ін-ту археол. Нац. акад. наук України ; кер. Прищепа Б. А. ; викон.: Прищепа Б. А.,

Чекурков В. С. Рівне, 2005. 69 с. : іл. Науковий архів Рівненського краєзнавчого музею, нд-21628.
9. Звіт про археологічні дослідження у м. Дубно в 2012 році : Звіт про НДР (заключний) / Державний історико-культурний заповідник м. Дубно ; кер., викон. Пшеничний Ю. Л. Дубно, 2013. 43 с. : іл. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, нд-4866.
10. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області в 2009 році : Звіт про НДР (заключний) / Держ. п-во "Рівненська старовина" наук.-дослід. центр "Охоронна археологічна служба України" Ін-ту археол. Нац. акад. наук України ; кер. Прищепа Б. А. ; викон.: Прищепа Б. А., Чекурков В. С., Бондарчук О. А. [та ін.]. Рівне, 2010. – 103 с. : іл. Науковий архів Рівненського краєзнавчого музею, нд-24567.
11. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області в 2010 році : Звіт про НДР (заключний) / Держ. п-во "Рівненська старовина" наук.-дослід. центр "Охоронна археологічна служба України" Ін-ту археол. Нац. акад. наук України ; кер. Прищепа Б. А. ; викон.: Прищепа Б. А., Войтюк О. П., Позіховський О. Л., Чекурков В. С. Рівне, 2011. 45 с. : іл. Науковий архів Рівненського краєзнавчого музею, нд-25802.
12. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2005 р. : Звіт про НДР (заключний) / Держ. п-во "Рівненська старовина" наук.-дослід. центр "Охоронна археологічна служба України" Ін-ту археол. Нац. акад. наук України ; кер. Прищепа Б. А. ; викон.: Прищепа Б. А., Чекурков В. С. Рівне, 2006. – 24 с. : іл. Науковий архів Інституту археології НАН України, 2005 / 216.
13. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2006 році : Звіт про НДР (заключний) / Держ. п-во "Рівненська старовина" наук.-дослід. центр "Охоронна археологічна служба України" Ін-ту археол. Нац. акад. наук України ; кер. Прищепа Б. А. ; викон.: Прищепа Б. А., Чекурков В. С. Рівне, 2007. 47 с. : іл. Науковий архів Інституту археології НАН України, 2006 / 105.
14. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2007 році : Звіт про НДР (заключний) / Держ. п-во "Рівненська старовина" наук.-дослід. центр "Охоронна археологічна служба України" Ін-ту археол. Нац. акад. наук України ; кер. Прищепа Б. А. ; викон.: Прищепа Б. А., Чекурков В. С., Позіховський О. Л. [та ін.]. Рівне, 2008. 95 с. : іл. Науковий архів Рівненського краєзнавчого музею, нд-22940.
15. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2008 році : Звіт про НДР (заключний) / Держ. п-во "Рівненська старовина" наук.-дослід. центр "Охоронна археологічна служба України" Ін-ту археол. Нац. акад. наук України ; кер. Прищепа Б. А. ; викон.: Прищепа Б. А., Чекурков В. С., Позіховський О. Л. [та ін.]. Рівне, 2008. 96 с. : іл. Науковий архів Рівненського краєзнавчого музею, нд-23704.
16. Звіт про археологічні розвідки на території Дубенського р-ну Рівненської обл. 2003 р. : Звіт про НДР (заключний) / Дубенський будинок дітей та молоді ; кер., викон. Ткач В. В. Дубно, 2003. 17 с. : іл. Науковий архів Інституту археології НАН України, 2003 / 81.
17. Звіт про археологічні розвідки у м. Дубні Рівненської області у 2011 році : Звіт про НДР (заключний) / Державний історико-культурний заповідник м. Дубно ; кер., викон. Пшеничний Ю. Л. Дубно, 2012. 56 с. : іл. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, нд-4865.
18. Звіт про археологічні розкопки та розвідки в місті Дубно та його окрузі в 2007 році : Звіт про НДР (заключний) / Держ. п-во "Рівненська старовина" наук.-дослід. центр "Охоронна археологічна служба України" Ін-ту археол. Нац. акад. наук України ; кер. Прищепа Б. А. ; викон.: Прищепа Б. А., Ткач В. В., Чекурков В. С. [та ін.]. Рівне, 2009. 51 с. : іл. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, нд-4863.
19. Звіт про археологічні розкопки у м. Дубно на вул. Замковій, № 10 у 2009 році : Звіт про НДР (заключний) / Держ. п-во "Рівненська старовина" наук.-дослід. центр "Охоронна археологічна служба України" Ін-ту археол. Нац. акад. наук України ; кер. Прищепа Б. А.; викон.: Прищепа Б. А., Чекурков В. С., Пшеничний Ю. Л. Рівне, 2010. 60 с. : іл. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, нд-4859.
20. Звіт про археологічні розкопки у місті Дубно на ділянках на вул. Кирила і Мефодія, № 26 та № 8–10 у 2005 році : Звіт про НДР (заключний) / Держ. п-во "Рівненська старовина" наук.-дослід. центр "Охоронна археологічна служба України" Ін-ту археол. Нац. акад. наук України ; кер. Прищепа Б. А. ; викон.: Прищепа Б. А., Ткач В. В., Чекурков В. С. Рівне, 2008. 32 с. : іл. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, нд-4862.
21. Звіт про археологічні розкопки у місті Дубно на ділянці на розі вул. Данила Галицького та Кирила і Мефодія у 2007 р. : Звіт про НДР (заключний) / Держ. п-во "Рівненська старовина" наук.-дослід. центр "Охоронна археологічна служба України" Ін-ту археол. Нац. акад. наук України ; кер. Прищепа Б. А. ; викон.: Прищепа Б. А., Ткач В. В., Чекурков В. С. Рівне, 2009. 25 с. : іл. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, нд-4861.
22. Звіт про археологічні розкопки у місті Дубно на ділянці по

вул. Кирила і Мефодія, № 18а у 2006 році : Звіт про НДР (заключний) / Держ. п-во "Рівненська старовина" наук.-дослід. центр "Охоронна археологічна служба України" Ін-ту археол. Нац. акад. наук України ; кер. Прищепа Б. А. ; викон.: Прищепа Б. А., Бардецький А. Б., Ткач В. В., Чекурков В. С. Рівне, 2009. 23 с. : іл. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, нд-4860.

23. Звіт про археологічні розкопки у м. Дубно на Майдані Незалежності у 2005–2006 роках : Звіт про НДР (заключний) / Держ. п-во "Рівненська старовина" наук.-дослід. центр "Охоронна археологічна служба України" Ін-ту археол. Нац. акад. наук України ; кер. Прищепа Б. А. ; викон.: Прищепа Б. А., Ткач В. В., Чекурков В. С. Рівне, 2007. 31 с. : іл. Науковий архів Інституту археології НАН України, 2005–2006 / 104.
24. Звіт про археологічні розкопки на острові Дубовець в 2018 р. / Державний історико-культурний заповідник м. Дубно, Міжрегіональна громадська наукова організація "Дубенський археологічний осередок"; кер. Пшеничний Ю. Л.; викон.: Пшеничний Ю. Л., Бардецький А. Б., Бончковський О. С., Горобець Л. В. Дубно, 2019, в 2-х т., 225 с. : іл. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, нд-5594/1.
25. Звіт про археологічні розкопки у місті Дубно на острові Дубовець в 2019 р. / Державний історико-культурний заповідник м. Дубно, Міжрегіональна громадська наукова організація "Дубенський археологічний осередок"; кер. Пшеничний Ю. Л.; викон.: Пшеничний Ю. Л., Бардецький А. Б., Бончковський О. С., Горобець Л. В., Долженко Ю. В., Пшеничний А. І. Дубно, 2020, в 2-х т., 278 с. : іл. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, нд-5744.
26. Звіт про археологічні дослідження у місті Дубні на острові Дубовець в 2020 р. / Державний історико-культурний заповідник м. Дубно, Міжрегіональна громадська наукова організація "Дубенський археологічний осередок"; кер. Пшеничний Ю. Л.; викон.: Пшеничний Ю. Л., Бардецький А. Б., Ткач В. В., Долженко Ю. В. Дубно, 2021, 92 с. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, нд-5783.
27. Звіт про археологічні розкопки у м. Дубно на острові Кемпа в 2017 р. / Державний історико-культурний заповідник м. Дубно; кер. Пшеничний Ю. Л.; викон.: Пшеничний Ю. Л., Ткач В. В. Дубно, 2018, 93 с. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, нд-5593.
28. Звіт про проведені рятівні археологічні розвідки на території Дубенського району Рівненської області 2010 року : Звіт про НДР (заключний) / Держ. п-во "Волинські старожитності" наук.-дослід. центр "Охоронна археологічна служба України" Ін-ту археол. Нац. акад. наук України ; кер., викон.: Ткач В. В., Бардецький А. Б. Луцьк, 2011. 44 с. : іл. Науковий архів Інституту археології НАН України, 2010 / 207.
29. Звіт про проведені рятівні археологічні розвідки на території Дубенського району Рівненської області 2011 року : Звіт про НДР (заключний) / Держ. п-во "Волинські старожитності" наук.-дослід. центр "Охоронна археологічна служба України" Ін-ту археол. Нац. акад. наук України ; кер., викон.: Ткач В. В., Бардецький А. Б. Луцьк, 2011. 113 с. : іл. Науковий архів Інституту археології НАН України, 2011 / 155.
30. Звіт про результати археологічних досліджень в м. Дубно, Дубенському і Млинівському районах, Рівненської обл. в 2015 р. : Звіт про НДР (заключний) / Держ. п-во "Рівненська старовина" наук.-дослід. центр "Охоронна археологічна служба України" Ін-ту археол. Нац. акад. наук України ; кер. Харковець Ю. І., викон.: Пшеничний Ю. Л., Ткач В. В., Бардецький А. Б. Дубно, 2016. 167 с. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, нд-5460.
31. Звіт про результати археологічних розвідок без права шурфування на території Рівненської області 2012 року : Звіт про НДР (заключний) / Держ. п-во "Рівненська старовина" наук.-дослід. центр "Охоронна археологічна служба України" Ін-ту археол. Нац. акад. наук України ; кер. Харковець Ю. І., викон.: Бардецький А. Б., Ткач В. В. Рівне, 2013. 109 с. : іл. Науковий архів Інституту археології НАН України, 2012 / 210.
32. Звіт про результати археологічних розвідок, шурфувань та наглядів на території м. Дубно, Дубенського та Млинівського районів Рівненської області 2013 року : Звіт про НДР (заключний) / Держ. п-во "Рівненська старовина" наук.-дослід. центр "Охоронна археологічна служба України" Ін-ту археол. Нац. акад. наук України ; кер. Харковець Ю. І., викон.: Ткач В. В., Пшеничний Ю. Л. Рівне, 2013. 237 с. : іл. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, нд-5457.
33. Звіт про результати експертиз та археологічних розвідок з шурфуванням на території Дубенського та Радивилівського районів Рівненської області та розкопок по вул. Старицького та Шевченка в м. Дубно 2012 року : Звіт про НДР (заключний) / Держ. п-во "Рівненська старовина" наук.-дослід. центр "Охоронна археологічна служба України" Ін-ту археол. Нац. акад. наук України ; кер. Прищепа Б. А. ; викон.: Прищепа Б. А., Бардецький А. Б., Ткач В. В. Рівне, 2012. 97 с. : іл. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, нд-4864.
34. Звіт про результати роботи Дубенської археологічної експедиції

Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно Рівненської області за 1997 рік : Звіт про НДР (заключний) / Державний історико-культурний заповідник м. Дубно ; кер., викон. Гупало В. Д. Дубно, 1997. 38 с. : іл. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, нд-4853.

35. Звіт про результати роботи Дубенської археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно Рівненської області за 1998 рік : Звіт про НДР (заключний) / Державний історико-культурний заповідник м. Дубно ; кер., викон. Гупало В. Д. Львів ; Дубно, 1998. 13 с. : іл. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, нд-4857.
36. Звіт про результати роботи Дубенської археологічної експедиції у 2002 р. : Звіт про НДР (заключний) / Державний історико-культурний заповідник м. Дубно ; кер., викон. Гупало В. Д. Львів, 2002. – 18 с. : іл. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, нд-4854.
37. Звіт про результати роботи Дубенської археологічної експедиції у 2005 р. : Звіт про НДР (заключний) / Державний історико-культурний заповідник м. Дубно ; кер., викон. Гупало В. Д. Львів, 2005. 29 с. : іл. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, нд-4855.
38. Звіт про результати роботи Дубенської археологічної експедиції у травні 2000 р. : Звіт про НДР (заключний) / Державний історико-культурний заповідник м. Дубно ; кер., викон. Гупало В. Д. Львів, 2000. 41 с. : іл. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, нд-4856.
39. Звіт про результати роботи Дубнівської археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно Рівненської області за 1995 р. : Звіт про НДР (заключний) / Державний історико-культурний заповідник м. Дубно ; кер., викон.: Свєшніков І. К., Гупало В. Д. Дубно, 1995. 28 с. : іл. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, нд-4852.
40. Звіт про роботу археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею у 1992 році : Звіт про НДР (заключний) Рівненський краєзнавчий музей ; кер., викон. Самолюк В. О. Рівне, 1992. 37 с. : іл. Науковий архів Інституту археології НАН України, 1992 / 174.
41. Звіт про роботу Погоринської археологічної експедиції Рівненського Інституту слов'янознавства КІСУ та Рівненського краєзнавчого музею у 1998р. : Звіт про НДР (заключний) / Рівненський краєзнавчий музей ; кер., викон. Прищепа Б. А. Рівне, 1999. 27 с. : іл. Науковий архів Інституту археології НАН України, 1998 / 68.
42. Звіт про розвідкові роботи в 1996–2001роках на території Дубенського району Рівненської області : Звіт про НДР (заключний) / Дубенський будинок дітей та молоді ; кер., викон. Ткач В. В. Дубно, 2001. 20 с. : іл. Науковий архів Інституту археології НАН України, 2001 / 98.
43. Звіт про розвідкові роботи в 2002 р. на території Дубенського району Ровенської області : Звіт про НДР (заключний) / Дубенський будинок дітей та молоді ; кер., викон. Ткач В. В. Дубно, 2002. 6 с. : іл. Науковий архів Інституту археології НАН України, 2002 / 157.
44. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 91 Радзимінські, спр. 181 / VI-4, ч. 1а. Інвентар розподілу володінь між князями Янушем та Олександром Острозькими 1603 р., 33 арк.
45. Науковий звіт про археологічні роботи в Острозі на ділянці на Проспекті Незалежності, № 3 : Звіт про НДР (заключний) / Держ. п-во "Рівненська старовина" наук.-дослід. центр "Охоронна археологічна служба України" Ін-ту археол. Нац. акад. наук України ; кер. Прищепа Б. А. ; викон.: Прищепа Б. А., Бондарчук О. А., Позіховський О. А., Вертелецький Д. Ю. Рівне, 2009. 76 с. : іл. Фонди ДІКЗ м. Острога. КН 36118 / ПІД-15251.
46. Науковий звіт про археологічні роботи в Острозі на ділянці по вул. Академічній, № 12; кер. Прищепа Б. А., викон.: Прищепа Б. А., Бондарчук О. А., Войтюк О. П. Позіховський О. А., Чекурков В. С. Фонди ДІКЗ м. Острога. Рівне, 2010. Т. 1. 137 с. Фонди ДІКЗ м. Острога. КН 39204 / ІІІД 18786.
47. Отчет о работах Днестровско-Волынского отряда Славянской экспедиции ИИМК АН СССР в 1956 г. : Отчет о НИР (заключительный) / Институт истории материальной культуры АН СССР ; рук., исполн. Тиханова М. А. М., 1956. 56 с. : фотогр. Науковий архів Інституту археології НАН України, 1956 / 23.
48. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1984 году : Отчет о НИР (заключительный) / Ровенский краеведческий музей ; рук., исполн. Прищепа Б. А. Ровно, 1985. 37 с. : ил. Науковий архів Інституту археології НАН України, 1984 / 171.
49. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1986 году : Отчет о НИР (заключительный) / Ровенский краеведческий музей ; рук., исполн. Прищепа Б. А. Ровно, 1986. 18 с. : ил. Науковий архів Інституту археології НАН України, 1986 / 37.
50. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, кн. 2564 / IV-Р 587 ; кн. 2576 / IV-Р 591 ; кн. 2729 / IV-Р 639.

51. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, нд-2777 / 2 ; 2777 / 3.
52. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, кн. 2851 / IV-Р 761 ; кн. 2852 / IV-Р 762.
53. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, кн. 3106 / II-А 477.
54. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, кн. 3355 / II-А 721.
55. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, кн. 3359 / II-А 725; кн. 3390 / II-А 756.
56. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, кн. 3672 / III-Д 3129 Umowa o Sześćset Ludzi z Dobr Ostrogskich dla Rzpltey ubeśpieczonych, 7 арк.
57. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно Кн. 3674 / III-Д 3131. Karta Jm Pana Szulca Połkownika na wycięcie Horbaczyna r. 1734, 1 арк.
58. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, кн. 3991 / III-Д 3410 План города Дубно 1907 г., 1 арк.
59. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, кн. 5060 / IV-Р 1135 ; кн. 5061 / IV-Р 1136.
60. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, кн. 6315 / III-Ф 450 Вступ Червоної армії в Дубно зі сторони Сурмич через міст (1920 р.), 1 фотогр.
61. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, кн. 7729 / III-Д 4456 Manifestacya Dubieńskiego Proboscza, po wydarabnym w 1811 roku pożarze / zebrał X. Leon Szumkowski, 50 арк.
62. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, кн. 7732 / III-Д 4459 Wizyty Kościoła parafialnego dubieńskiego w roku 1799–1810–1814, tudzicz opis Kościołu 1816 r., 162 арк.
63. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, кн. 10478 / II-А 1916 ; кн. 10479 / II-А 1917 ; кн. 10480 / II-А 1918 ; кн. 10484 / II-А 1922 ; кн. 10486 / II-А 1924.
64. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, кн. 10559 / III-Д 5152 Картотека І. Лозов'юка, к. 347. Церковно-приходская летопись Св.-Георгиевской церкви, 1 арк.
65. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, кн. 10559 / III-Д 5152 Картотека І. Лозов'юка, к. 594. Записка о предлагаемой продаже в казну уездного города Дубно, 1 арк.
66. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, кн. 10560 / III-Д 5153 Картотека І. Лозов'юка, к. 851. Опись имущества Дубенской Св.-Георгиевской, предместья Сурмич, церкви 7. X. 1923, 1 арк.
67. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, кн. 10663 / 35 / III-Д 5167 / 35. Metryka Pogrzebowa Cerkwi Surmickiey [w latach 1793–1797], 7 арк.
68. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, нд-5444 Клировая ведомость Спасо-Преображенской церкви в г. Дубно, Дубенского городского Благочиннического Округа, Волынской Епархии, за 1912 г. [копія], 7 арк.
69. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, нд-5454 Plan Klasztoru i Kościoła Pobernardyńskiego w Dubnie 1872 r. [копия] / aut. A. Pawłowski, 1 арк.
70. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 22 Кременецький земський суд, оп. 1, спр. 7. Книга за 1579 р. 129 арк.
71. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 33 Дубенський городовий магістрат, оп. 1, спр. 1. Актова книга 1651–1688 рр., 607 арк.
72. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 33 Дубенський городовий магістрат, оп. 1, спр. 12. Актова книга 1695–1703 рр., 114 арк.
73. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 33 Дубенський городовий магістрат, оп. 1, спр. 19. Актова книга 1756–1758 рр., 49 арк.
74. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 33 Дубенський городовий магістрат, оп. 1, спр. 23. Актова книга 1772–1787 рр., 46 арк.
75. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442 Канцелярия Киевского, Подольського и Волынского генерал-губернатора, оп. 348, спр. 26. Опись строениям в Дубне принадлежащим владельцу Тайному Советнику и Кавалеру князю Любомирскому, 39 арк.
76. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 2092 Дубенський монастир, оп. 1, спр. 12. Опис Дубенського монастиря із всіма будівлями і майном в час передачі його в управління і розпорядження ксьондзу Язону Овсюкевичу – Дубенському вікарію (1769 р.), 16 арк.
77. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 199, Колекція документів Дубенських монастирів, оп. 1. од. зб. 1, 110 арк.
78. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 199, Колекція документів Дубенських монастирів, оп. 1. од. зб. 2, 53 арк.
79. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 199, Колекція документів Дубенських монастирів, оп. 1. од. зб. 4. Люстрація міста Дубна із описом міського нерухомого майна та переліком повинностей міщан 1755 р., 34 арк.
80. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 199, Колекція документів Дубенських монастирів, оп. 1. од. зб. 13,

Витяги із луцьких і дубенських земських книг, судові рішення, пояснення та ін. документи судової майнової справи князя М. Любомирського із дубенськими монастирями, 345 арк.

81. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 199, оп. 1. од. зб. 19, Акти візитацій Дубенської Свято-Георгіївської церкви, 12 арк.
82. Шумовський Ю. Ф. "Зруйноване гніздо" чи історія однієї священицької родини на Волині [машинопис]. Саванна, 1996. Т. ІІ. Ч. 1. 147 с. Наукова бібліотека Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, інв. № 4811.
83. Archiwum Narodowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków, Rkps 1090. Księga klasztoru dubieńsko-dubowieckiego W[ielebnych] Panien Bazylianek ZŚBW, praw ich funduszowych i różnych innych z różnych stron czerpanych wiadomości za przełożeństwa J. Panny Ludwiki Abramowiczowej, sporządzona roku 1810 przez Onufrego Leśniewskiego, burgrabiego grodzkiego sieradzkiego, Bogu na chwałę. In folio stron 169.
84. Abramowiczownie Ludwice, przełozoney klasztoru pp. Bazylianek Dubieńskiego... Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 199, оп. 1, од. зб. 16, арк. 9.
85. Archiwum Państwowe w Lublinie. Archiwum Lubomirskich w Dubnie. Zespól 79. Sygn. 40. Inwentarz miasta Dubna, 1723 rok. 88 s.
86. Archiwum Państwowe w Lublinie. Archiwum Lubomirskich w Dubnie. Zespól 79. Sygn. 43. Regestr bierczy wszelkich czynzów i podatków od miezkanców miasta Dubna również od włościan przedmiesciów Surmicz jako i Zabramia Łuckigo...na rok 1805 od dnia 24 marca 1805go do dnia 24 marca 1806go Ru zdziałany. 42 s.
87. Archiwum Państwowe w Lublinie. Listy ekonomii dubienskiej i ks. Lubomirskiego do władz rosyjskich w sprawach admin. gospod. Zespól 79. Sygn. 29. 14 s.
88. Biblioteteka zakładu narodowego im. Ossolińskich Polskiej akademii nauk. Dział rękopisów, Rkps. № 3669/II. Inwentarz częsci dobr ks. Ostrogskich 1620.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

89. Архив Юго-Западной России, издаваемый Коммиссиею для разбора древних актов. К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1883. Ч. I. Т. VI : Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322–1648 г.) / [предисл., сост. О. Левицкий]. 941 с.
90. Архив Юго-Западной России, издаваемый Коммиссиею для разбора древних актов. К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1893. Ч. I. Т. IX : Литосъ – полемическое сочиненіе, вышедшее изъ Киево-Печерской типографіи въ 1644 году / [предисл., сост. С. Голубев]. 446 с.
91. Архив Юго-Западной России, издаваемый Коммиссиею для разбора древних актов. К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1914. Ч. III. Т. IV : Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкаго / [предисл., сост. И. Каманин]. 946 с.
92. Архив Юго-Западной России, издаваемый Коммиссиею для разбора древних актов. К. : в университетской типографии, 1869. Ч. V. Т. I : Акты о городах (1432–1798) / [предисл., сост. В. Антонович]. 636 с.
93. Архив Юго-Западной России, издаваемый Коммиссиею для разбора древних актов. К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1890. Ч. V. Т. II. Вып. 1 : Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765–1791 гг. / [предисл., сост. И. Каманин]. 1045 с. : указ.
94. Архив Юго-Западной России, издаваемый Коммиссиею для разбора древних актов. К. : в типографии Киевскаго губернського управления, 1876. Ч. VI. Т. 1 : Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI–XVIII веке (1498–1795) / [предисл., сост. И. Новицкий]. 626 с. : указ.
95. Архив Юго-Западной России, издаваемый Коммиссиею для разбора древних актов. К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1890. Ч. VII. Т. II : Акты о заселении Юго-Западной России / [предисл., сост. М. Владимирский-Буданов]. 644 с.
96. «Візита» дубенського монастиря СС. Василіянок 1818 р. / подав о. Й. Скрутень. *Записки чину Св. Василія Великого.* Рік III – 1926. Т. II. Жовква, 1927. С. 354–361.
97. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Спб. : В типографии департамента генерального штаба, 1850. Том X. Часть 3 : Волынская губерния / [сост. Штабс-капитан Фритче]. 158 с. : прил.
98. Географический атлас Российской империи царства Польского и Великого княжества Финляндского…на 70 листах / сост. В. П. Пядишев. СПб. : [б. и.], 1823. 1 к. (70 л.).
99. Грамоти XIV ст. / упоряд. М. М. Пещак. К. : Наукова думка, 1974. 219 с. (Серія "Пам'ятки української мови").
100. Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899 / упоряд. Я. Р. Дашкевич, Л. А. Проценко, З. С. Хомутецька ; відп. ред. І. О. Гуржій. К. : Наукова думка, 1971. 184 с.
101. Краткое обозрение истории и исторических достопримечательностей средней части Волыни. Спб. : Военная типография, 1890. [3], 43 с., [19] л. ил.
102. Кременецька земська книга 1578 / підгот. до вид. Л. В. Ящук.

Кременець, Кремен.-Почаїв. держ. іст.-архітектур. заповідник, 2018. 300 с. : іл.
103. Луцька замкова книга 1560–1561 рр. [зб. док.] / підгот. В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук. Луцьк : СПД ФО Купровський В. М., 2013. 734 с. (Серія "Пам'ятки української мови").
104. Матеріали до історії Острозької академії (1576–1636) : бібліогр. довід. / упоряд. І. З. Мицько. К. : Наукова думка, 1990. 216 с.
105. Опись актовой книги Киевского Центрального Архива / сост. И. М. Каманин. К. : в университетской типографии, 1883. № 2037. 31 с.
106. Опись актовой книги Киевского Центрального Архива / сост. И. М. Каманин. К. : Типография Е. Т. Керер, 1883. № 2035. 33 с.
107. Опись актовой книги Киевского Центрального Архива / сост. И. М. Каманин. К. : Типография Е. Т. Керер, 1890. № 2046. 75 с.
108. Опись актовой книги Киевского Центрального Архива / сост. И. М. Каманин. К. : Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1893. № 2049. 71 с.
109. Опись актовой книги Киевскаго Центрального Архива / сост. М. Н. Ясинский. К. : Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1899. № 2057. 51 с.
110. Опись актовой книги Киевского Центрального Архива / сост. О. И. Левицкий. К. : Типография Е. Т. Керер, 1888. № 2044. 67 с.
111. Опись актовой книги Киевского Центрального Архива / сост. О. И. Левицкий. К. : Типография Е. Т. Керер, 1889. № 2045. 62 с.
112. Охотский Ян-Дуклан. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века. Петербург, 1874. Т. 1. 336 с.
113. Памятники, изданные Временною коммиссиею для разбора древних актов. К. : в университетской типографии, 1859. Т. 4. Отд. 2. 464 с. : указ.
114. Податкові реєстри сплати королівщини з міст Острога (1576) і Дубна (1586) / [підгот. Т. Ю. Гирич]. Матеріали до історії Острозької академії (1576–1636) : бібліогр. довід. / упоряд. І. З. Мицько. К. : Наукова думка, 1990. С. 144–158.
115. Полное собрание русских летописей. Спб. : в типографии Эдуарда Праца 1846. Том первый : Лаврентиевская и Троицкая летописи / изд. Археографической комиссии. 269 с.
116. Полное собрание русских летописей. СПб. : Печатня В. Головина, 1871. Т. 2 : Летопись по Ипатскому списку / изд. Археографической коммиссии. 616 с. : указ.
117. Полное собрание русских летописей. СПб. : Синодальная типография, 1897. Т. 1. Изд. третье : Летопись по Лаврентиевскому списку / изд. Археографической коммиссии. 512 с. : прил., указ.
118. Полное собрание русских летописей. Спб. : Типография императорской Академии Наук, 1888. Т. 3 : Новгородская летопись по Синодальному Харатейному списку. 490 с. : указ.
119. Специальная карта Европейской России с прилегающими к ней частью Западной Европы и Малой Азии [Карты] / [сост. И. А. Стрельбицкий]. 10 верст в дюйме, 1 : 420 000. Спб. : Военно-топографическое депо, 1865–1871. 1 к. (178 л.).
120. Archiwum Krakowskiej Prowincji Zakonu Karmelitów Bosych / https://archivecarmel.pl/dubno (режим доступу: 20.07.2022).
121. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / pod kier. Z. L. Radzimińskiego, przy współudziale P. Skobielskogo i B. Gorczaka. Lwów : z drukarni instytutu stauropigiańskiego pod zarządem J. Tarnawskiego, 1887. T. I. 207 s.
122. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / wyd. przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. Lwów : z drukarni zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1890. T. III. 556 s.
123. Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka / z rękopismu wyd. K. Wł. Wojcicki. Warszawa : w drukarni Wienhoebera, 1853. T. II. 213 s.
124. Karwicki J. Wspomnienia Wołyniaka. Lwów : Drukarnia zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1897. 340 s.
125. Kraszewski J. I. Wieczory Wołyńskie. Lwów : Drukarnia zakładu im. Ossolińskich, 1859. 189 s.
126. Księga wizyt kościoła parafjalnego w Ptyczy powiatu dubieńskiego / wyd. J. Hoffman. *Rocznik Wołyński*. Równe, 1935. T. 4. S. 157–176.
127. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514) / parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995. 709 p.
128. Liske K. Cudzoziemcy w Polsce. L. Naker, U. Werdum, J. Bernoulli, J. E. Biester, J. J. Kausch. Lwow : Drukarnia E. Winiarza, 1876. 340 s.
129. Lubomirski J. Historia pewnej ruiny. Pamiętniki 1839–1870 / przełożył T. Ewert ; wstęp i komentarz J. W. Gomulicki. Warszawa : Czytelnik, 1975. 528 s.
130. Miasta Wołyńskie / tł. z łac. L. Kupściówny. *Ziemie Wołyńska*. Łuck, 1939. №. 2. S. 23–25.
131. Olechnowicz-Stecki H. Wspomnienia mojej młodości. Lwów, 1895. 220 s.
132. Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. Kraków : nakł. wydawnictwa biblioteki Polskiej, 1858. 923 s.
133. Regestra skarbca książąt Ostrogskich w Dubnie, spisane w roku 1616 / wyd. i przedmową poprzedził książę J. T. Lubomirski. Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. Kraków : w drukarni Czasu, 1898. T. 6/2–3. S. 206–221.

134. Źródła dziejowe. Warzawa : dr. J. Bergera, 1877. T. VI : Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku / wyd. i szkicem historycznym poprzedił A. Jabłonowski. 153 s., [VIII] s. wskaźnik miejscowości.
135. Źródła dziejowe. Warszawa : w drukarni W. Ratyńskiego, 1889. T. XIX : Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Tom VIII : Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole / opisanie przez A. Jabłonowskiego. 307 s., [XLVI] s. spis miejscowości.
136. Źródła dziejowe. Warszawa : w drukarni J. Filipowicza, 1894. T. XX : Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Tom IX : Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów – Bracław) / opisanie przez A. Jabłonowskiego. 185 s., [XXVI] s. spis miejscowości.

ЛІТЕРАТУРА

137. Александрович В. Житлові будинки групи фільварків Дубного та околиць за описом 1723 року. *Архітектурна спадщина Волині* : зб. наук. праць. Рівне, 2008. Вип. 1. С. 39–43.
138. Александрович В. Мистецькі клопоти князя Олександра Заславського. *Український археографічний щорічник*. К., 2010. Вип. 15. Т. 18. С. 169–214.
139. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии. М. : Типография Г. Лисснера и А. Гешели, 1900. 130 с.
140. Артамонов М. И. История Хазар : [монография]. Ленинград : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. 523 с.
141. Археологічні пам'ятки Української РСР (Короткий список) / за ред. Д. Я. Телегіна. К. : Наукова думка, 1966. 65 с.
142. Археалогія Беларусі. Чатвёрты том: Помнікі XIV–XVIII стст. / аўт.: В. М. Ляўко, М. Ф. Гурын, Ю. А. Заяц і інш. ; под рэд. В. М. Ляўко і інш. Мінск : "Беларусская навука", 2001. 597 с. : іл.
143. Атаманенко В. Б. Система митниць та мережа ярмарків Волині XVI – першої половини XVII ст. *Історія торгівлі, податків та мита* : зб. наук. праць. Дніпропетровськ, 2010. № 2 (2). С. 81–90.
144. Атаманенко В. Б. Типологія міст кн. В.–К. Острозького у південно-східній Волині. *Наукові записки НУ "Острозька академія". Серія "Історичні науки"*. Острог, 2012. Вип. 19. С. 31–50.
145. Атаманенко В. Б. Типологія приватних міст Волині за даними поборових реєстрів XVI ст. (на основі факторного аналізу). *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олександр Цинкаловський і край* : наук. зб. матеріалів XXVI міжнар. наук. іст.-краєзн. конф. / Волин. обл. рада [та ін.]. Луцьк : [б. в.], 2008. Вип. 27. С. 236–244.
146. Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю : [монографія]. К. : Наукова думка, 1971. 244 с.
147. Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. К. : Укрполіграфоб'єднання, 1930. 156 с.
148. Баранович А. И. Украина накануне Освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). М. : Изд-во АН СССР, 1959. 211 с.
149. Білоус Н. За крок до вічності. Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI–XVII століть. К.: Простір, 2021. 536 с.
150. Білоус Н. "Тіло моє грішне, з землі взяте, має бути поховане за звичаєм християнським": поховання волинських міщан у XVII столітті. Theatrum humanae vitae : студії на пошану Наталії Яковенко. К., 2012. С. 296–308.
151. Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Тисячелетняя летопись необичайних явлений природы. М. : Мысль, 1988. 522 с.
152. Брайчевський М. Ю. Розвідка слов'янських пам'яток на Волино-Подільському прикордонні. *Археологічні пам'ятки УРСР*. К., 1952. Т. III. С. 401–408.
153. Владимирский-Буданов М. Ф. Передвижения южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого. *Киевская старина*. К.,1888. № 7. С. 79–116.
154. Войтович Л. Галицько-Волинські етюди. Біла Церква : вид. Олександр Пшонківський, 2011. 480 с.
155. Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква : вид. Олександр Пшонківський, 2006. 782 с.
156. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края / [сост. Н. И. Петров]. СПб. : Типография Товарищества "Общественная польза", 1888. 288 с. : прил.
157. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина домогосподарство, демографічні чинники : [монографія]. К. : ППВФ, 2012. 716 с. : іл.
158. Географічна енциклопедія України : в 3-х т. / редкол.: О. М. Маринич (відп. ред.) [та ін.]. К. : Українська радянська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1990. Т. 2. 480 с.
159. Гильтебрандт П. История города Дубна. Церковныя древности и замок города Дубна. *Древняя и новая Россия*. Спб., 1879. Ноябрь. С. 353–377.
160. Глушок О. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV–XVII ст.). К. : Пульсари, 2009. 124 с.
161. Годованюк О. М. Монастирі та храми Волинського краю. К. : Техніка, 2004. 176 с. : іл.
162. Годованюк О. М. Ренесанс в архітектурній спадщині Волині XVI – першій половині XVII ст. *Архітектурна спадщина Волині* : зб. наук. праць. Рівне, 2012. Вип. 2. С. 51–65.
163. Горін С. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі. К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 560 с.

164. Грушевский М. Волынский вопрос 1097–1102 г. : оттиск из журнала "Киевская старина". К. : [б. и.], 1891. 37 с.
165. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Нью-Йорк : Книгоспілка, 1954. Т. II. 633 с.
166. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Нью-Йорк : Книгоспілка, 1954. Т. III. 586 с.
167. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Нью-Йорк : Книгоспілка, 1955. Т. IV. 535 с.
168. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Нью-Йорк : Книгоспілка, 1955. Т. VI. 668 с.
169. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Нью-Йорк : Книгоспілка, 1957. Т. IX. Кн. II. 1632 с.
170. Гупало В., Лосик М., Кіндій О. Давні кахлі з Дубна і Львова (за археологічними матеріалами) // *Український керамологічний журнал*. Опішне, 2002. № 2. С. 11–20.
171. Гупало В. До проблеми дослідження криптових поховань. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2005. Вип. 8. С. 388–399.
172. Гупало В. Історія монастиря оо. Бернардинів у Дубні на Волині. Магдебурзькому праві у місті Дубні – 500 років : матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2007. С. 102–120.
173. Гупало В. Д. Середньовічний цвинтар при костелі Св. Андрія у Дубні. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2006. Вип. 10. С. 166–184.
174. Давиденко І. В. Сучасний склад та розподіл мисливських видів птахів у водно–болотних угіддях Полісся та Лісостепу України. Лісове та мисливське господарство: сучасний стан та перспективи розвитку: збірник наукових статей учасників Міжнародної науково¬практичної конференції (27–29 листопада 2007 р.). Житомир, 2007. Т. 1. С.151–155
175. Дмитренко Т. Дубно. Погляд крізь віки : [фотолітопис]. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. 176 с.
176. Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. : [монографія]. К. : ПП Сергійчук М. І., 2008. 882 с.
177. Довнар-Запольський М. В. Из истории литовско-польской борьбы за Волынь. Договоры 1366 г. К. : Типография В. И. Завадского, 1896. 13 с. : ил.
178. Долженко Ю., Пшеничний Ю., Бардецький А. Кладовище Свято-Вознесенського монастиря на острові Дубовець поблизу Дубна (за результатами археo-антропологічних досліджень 2019 р.). *Дубенський науковий вісник* : зб. наук. праць. Рівне : Харват О. М., 2021. Вип. 3. С. 43–66.

179. Долинська М. Історична топографія Львовова XIV–XIX ст. : [монографія]. Львів : Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2006. 356 с.
180. Древняя Русь. Быт и культура / под общ. ред. Б. А. Рыбакова. М. : Наука, 1997. 368 с.
181. Дубно. Еврейская энциклопедия : в 16-ти т. / под ред. Л. Каценельсона и Д. Гинзбурга. Спб. : Общество для Научных Еврейских Изданий [та ін.], 1910. Т. 7. С. 356–359.
182. Еврейские хроники XVII столетия ("Эпоха Хмельничины") / исслед., пер. и коммент. С. Я. Борового. Иерусалим : Гешарим, 1997. 289 с.
183. Жук О. М. Історична топографія Луцька X–XVIII ст. : дис. … канд. іст. наук : 07.00.06. Луцьк, 2000. 194 с.
184. Залізняк Л. Доба катастроф у первісній Європі та її історичні наслідки. *Кам'яна доба України*. К., 2008. Вип. 11. С. 96–115.
185. Заяц Ю. А. Заславль (Ізяслав) X–XVIII вв. Хронология и социально-историческая топография : дис. … канд. ист. наук : 07.00.06. Минск, 1989. 334 с.
186. Заяц Ю. А. Кафля і кафляныя печы. В: Ляўко В. М. (гал. рэд.). Археалогія Беларусі. Том 4. Помнікі XIV–XVIII стст., р. 2.2.5. Мінск: Беларусская навука, 2001. С. 319–348.
187. Заяць А. Є. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. : [монографія]. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2019. 581 с.
188. Заяць А. Є. Урбанізаційні процеси на Волині в XVI – першій половині XVII ст. : [монографія]. Львів : "Добра справа", 2003. 206 с.
189. Здановіч Н. І., Краўцэвіч А. К., Трусаў А. А. Матэрыяльная культура Міра і Мірскага замка . Мінск : Навука і тэхніка, 1994. 152 с. : іл.
190. Иванишев Н. Д. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. К. : Типография Федорова и Мин., 1863. 72 с.
191. Иква. Географическо-статистический словарь Российской империи : в 5-ти т. / сост. П. П. Семёнов-Тянь-Шанский. СПб. : Типография В. Безобразова и комп., 1865. Т. 2. С. 315.
192. История Российская с самых древнейших времен неусыпными трудами через тридцать лет собранная покойным Тайным Советником и Астраханским Губернатором Василием Никитичем Татищевым. Напечатана при Императорском Московском университете, 1773 г. Книга Вторая.
193. Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область / редкол.: А. В. Мяловицький (голова) [та ін.]. К. : Інститут історії Академії наук УРСР, 1973. 656 с.
194. Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525–1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської : [монографія]/ пер. з пол. І. Ярмошик. Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2009. 342 с.

195. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Ленинград : Наука, 1971. Вып. 3 : Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв., 91 с. : ил. (Серия "Археология СССР. Свод археологических источников" ; Вып. Е1-36).
196. Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. Ленинград : Наука, 1973. 140 с. : ил. (Серия "Археология СССР. Свод археологических источников" ; Вып. Е1-36).
197. Кобилецький М. М. Правовий статус юридик в українських містах за магдебурзьким правом. Актуальні проблеми держави і права. Одеса, 2009. С. 137–144.
198. Ковальчук О. М. Рештки прісноводних риб у матеріалах археологічних розкопок пізньосередньовічного замку Ракочі (Хмельницька обл., Україна). *Біологія: від молекули до біосфери:* Матеріали V Міжнародної конференції молодих науковців (22–25 листопада 2010 р.). Харків, 2010. С. 353–355.
199. Козак Д., Прищепа Б., Шкоропад В. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). К. : Вид-во Інституту археології НАН України, 2004. 299 с.
200. Колибенко О. В. Історична топографія Переяслава-Руського (X – перша половина XIII ст.) : дис. … канд. іст. наук : 07.00.04. К., 1999. 334 с.
201. Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. Москва ; Ленинград : Изд-во Академии наук СССР, 1954. 156 с.
202. Косвен М. О. Семейная община и патронимия : [монография]. М. : Изд-во Академии наук СССР, 1963. 220 с.
203. Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. К. : Наукова думка, 1985. 184 с.
204. Кравцов С., Левін В. Велика синагога в Дубні. *Архітектурна спадщина Волині* : зб. наук. праць. Рівне, 2012. Вип. 3. С. 44–59.
205. Краснов Ю. А. О системе и технике раннего земледелия в лесной полосе Восточной Европы. *Советская археология.* Москва ; Ленинград, 1967. № 1. С. 3–21.
206. Крашевський Ю. І. Спогади з Полісся, Волині і Литви / пер. з пол. та прим. В. В. Шабаровського. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2012. 244 с.
207. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство : [монографія]. К. : Наукова думка, 1984. 176 с.
208. Куза А. В. Древнерусские городища X–XIII вв.: свод археологических памятников. М. : Христианское издательство, 1996. 256 с.
209. Куза А. В. Малые города Древней Руси : [монография]. Москва : Наука, 1989. 169 с. : прил.
210. Кулаковський П. Костянтин Іванович Острозький і оборона українських земель від татарської агресії (кінець XV – перша третина XVI ст.). *Наукові записки НУ "Острозька академія". Серія "Історичні науки".* Острог, 2011. Вип. 18. С. 67–83.
211. Куликівська А. Дубенські євреї у XVII – на початку XIX ст. за документами архіву князів Любомирських. Єврейському народові : матеріали міжнар. наук.-краєзн. конф., присвяч. укр.-євр. взаєм. на Дубенщині. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. С. 29–33.
212. Кучера М. П. Поселення волинян на околицях м. Луцька. *Археологія*. К., 1975. № 15. С. 98–104.
213. Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем : [монографія]. К. : Вид-во Інституту археології НАН України, 1999. 253 с.
214. Кучинко М., Охріменко Г., Петрович В. Історія міста Володимира–Волинського від найдавніших часів до середини XX ст. (у світлі соціотопографії) : [монографія]. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2004. 260 с.
215. Кучинко М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIV століттях : [монографія]. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2009. 528 с.
216. Левицкий О. И. Ганна Монтовтъ : (историко-бытовой очеркъ изъ жизни волынскаго дворянства в XVI веке). Кіевская старина. Кіевъ, 1888. Кн. 1/3. С. 94–161.
217. Левко О. Н. Витебск XIV–XVIII вв.: (стратиграфия, хронология, социально-историческая топография и технология производств) : [монография]. Минск : Наука и техника, 1984. 120 с.
218. Левко О. Н. Витебские израсцы XIV–XVIII вв. Минск: Наука и техника, 1981. 46 с.
219. Ле Гофф Ж. Рождение Европы : [монография]. Санкт-Петербург : Alexandria, 2008. 398 с.
220. Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки : [монографія]. К. : Мистецтво, 1968. 464 с. : іл.
221. Лозов'юк І. Давні Дубенські монастирі : [брошура]. Дубно : Дубенська друкарня, 1994. 17 с.
222. Лопацька Н. Дерманський культурно-освітній осередок. Острозька академія XVI–XVII ст. : енциклопедія ; редкол.: І. Пасічник [та ін.]. Острог : Вид-во НУ "Острозька академія", 2010. С. 95–100.
223. Лучицкий М. О Дубенском соборе. *Волынские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. Кременец, 1876. № 14. С. 487–496.
224. Макарова Т. И. Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства Древней Руси. М. : Наука, 1967. 128 с. : ил. (Серия "Археология СССР. Свод археологических источников" ; Вып. ЕІ-38).

225. Мальченко О. Арсенали українських замків XV–XVII ст. К., 2004. 397 с.
226. Мамонов В. С. Старинные орудия для обработки почвы из с. Староселье на Днепре. *Советская этнография.* М., 1952. № 4. С. 67–90.
227. Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII–XIV вв. М. : Наука, 1966. 184 с. : ил. (Серия "Археология СССР. Свод археологических источников" ; Вып. Е1-36).
228. Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Формирование сети раннегородских центров и становление государства (Древняя Русь и Скандинавия) / Е. А. Мельникова. Древняя Русь и Скандинавия. Избранные труды ; под ред. Г. В. Глазыриной и Т. Н. Джаксон. М. : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2011. С. 82–100.
229. Михайлина Л. П. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами (райковецька культура) : автореф. дис. … канд. іст. наук : спец. 07.00.04 "Археологія". К., 2008. 31 с.
230. Михайлишин О. Невідомі проекти відбудови замку Острозьких–Любомирських в Дубно. *Архітектурна спадщина Волині* : зб. наук. праць. Рівне, 2012. Вип. 3. С. 177–195.
231. Мицько І. Дубенський релігійно-культурний осередок. Острозька академія XVI–XVII ст. : енциклопедія / редкол.: І. Пасічник [та ін.]. Острог : Вид-во НУ "Острозька академія", 2010. С. 110–112.
232. Мосенкіс Ю. Л. Українські гідроніми невідомого походження з середземноморськими паралелями. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика* : зб. наук. праць. К., 2002. Вип. 5. С. 90–98.
233. Моця О. П., Коваленко В. П., Петрашенко В. О. (ред.) (1997). Південноруське село IX–XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури). К. 180 с.
234. Моця О. П. Населення південно-руських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів) : [монографія]. К. : Київська книжкова друкарня наукової книги, 1993. 160 с.
235. Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. М. : АН СССР, 1951. 282 с.
236. Нерозняк В. П. Название древнерусских городов. М. : Наука, 1983. 208 с.
237. Новое в археологии Киева / отв. ред. П. П. Толочко. К. : Наукова думка, 1981. 456 с.
238. Омельчук Б., Терський С. Дослідження оборонного будівництва та некрополів княжих часів на теренах Дубно-Крем'янецького регіону волинськими археологами та краєзнавцями (30–60-і рр. XX ст.). *Сторінки воєнної історії Волині* : матеріали XXX Всеукр. наук.-практ. іст.-краєзн. конф. – Луцьк : [б. в.], 2009. Вип. 30. С. 48–51.
239. Оногда О. До питання про своєрідну групу кераміки післямонгольського часу. *Археологічні студії. Магістеріум.* К., 2007. Вип. 27. С. 70–74.
240. Оногда О. В. Основні типи кераміки середньої Наддніпрянщини другої половини XV– початку XVI ст. *Археологія*, 2008. № 4. С. 55–63.
241. Панишко С. Д. Городища "motte and bailey" як перші лицарські двори Волині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2012. Вип. 16. С. 205–215.
242. Панишко С. Д. Формування території Волинської землі : дис. … кандидата іст. наук : спец. 07.00.04. К., 1997. 249 с.
243. Пероговский В. Бывшие православные монастыри в г. Дубне Волынской губернии, основанные князьями Острожскими. *Волынские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. Почаев, 1880. № 28, 29. С. 1267–1390.
244. Пероговский В. Бывшие православные монастыри в г. Дубне Волынской губернии, основанные князьями Острожскими. *Волынские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. Почаев, 1880. № 31. С. 1367–1385.
245. Пероговский В. Бывшие православные монастыри в г. Дубне Волынской губернии, основанные князьями Острожскими. *Волынские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. Почаев, 1880. № 32. С. 1438–1453.
246. Пероговский В. Бывшие православные монастыри в г. Дубне Волынской губернии, основанные князьями Острожскими. *Волынские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. Почаев, 1880. № 34. С. 1537–1554.
247. Пероговский В. Город Дубно, несколько исторических сведений и теперешнее его состояние. *Волынские губернские ведомости.* Часть неофициальная. Житомир, 1870. № 58.
248. Пероговский В. Город Дубно, несколько исторических сведений и теперешнее его состояние. *Волынские губернские ведомости.* Часть неофициальная. Житомир, 1878. № 12.
249. Петров Н. И. Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих. *Волынские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. Почаев, 1867. № 5. С. 75–87.
250. Пламеницька О. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2005. 388 с.
251. Пожарський А. Герби на стінах Дубенського замку. Магдебурзькому праві у місті Дубні – 500 років : матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. Луцьк : Волинська обласна друкарня,

2007. С. 90–91.
252. Поліщук Ю., Суліменко О. Німці Волині в кінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект. Житомир, 2004. 32 с.
253. Природа Ровенської області / за ред. К. І. Геренчука. Львів : Вища школа, 1976. 156 с.
254. Прищепа Б. Археологічні джерела до вивчення Дубна кінця XV–XVI ст. *Дубенський науковий вісник* : зб. наук. праць. Рівне : Харват О. М., 2021. Вип. 3. С. 3–16.
255. Прищепа Б., Бондарчук О. Археологічні дослідження міської забудови доби князів Острозьких на проспекті Незалежності, № 3 в Острозі. *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства та туризму в Острозі та на Волині* : [наук. зб.]. Вип. 3. Острог, 2011. С. 104–113.
256. Прищепа Б. А., Ткач В. В. Археологічні обстеження околиць Дубна. *Археологічні відкриття в Україні* : зб. наук. праць. К. : Інститут археології НАН України, 1998. С. 134–135.
257. Прищепа Б. А. Волинські скарби XI – початку XII ст. в контексті політичних подій на території Південної Русі. Слов'янський світ і Україна : зб. наук. праць на пошану ректора Рівненського державного гуманітарного університету, проф. Руслана Постоловського. Рівне : Вид. О. Зень, 2011. С. 9–17.
258. Прищепа Б. А. Городища волинян у Погоринні в часи становлення держави Київська Русь. *Слов'янський вісник* : міжвід. наук. зб. Серія "Історичні науки". Рівне, 2007. Вип. 6. С. 4–14.
259. Прищепа Б. А. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. : [монографія]. Рівне : ПП ДМ, 2011. 250 с.
260. Прищепа Б. Дослідження планування укріплених споруд Острозького замку XVI–XVII ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне, 2016. Вип. 28. С. 366–380.
261. Прищепа Б. А. Історична топографія Дубна доби середньовіччя в світлі археологічних джерел. *Архітектурна спадщина Волин*і : зб. наук. праць. Рівне, 2010. Вип. 2. С. 149–153.
262. Прищепа Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII століттях : [монографія]. Рівне : Державне редакційно-видавниче підприємство, 1996. 248 с.
263. Прищепа Б. А., Ткач В. В. Літописний Дубен і його сільська округа в X–XIII ст. *Археологія і давня історія України*, 2016. Вип. 4 (21). С. 43–51.
264. Прищепа Б., Нікольченко Ю. Муравицьке городище : [монографія]. Маріуполь : Рената, 2001. 80 с.
265. Прищепа Б. А., Чекурков В. С., Ткач В. В. Нові археологічні джерела для вивчення історичної топографії міста Дубна. *Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр.* : зб. наук. праць.

Київ ; Запоріжжя : Інститут археології НАН України [та ін.], 2007. Вип. 9. С. 314–317.
266. Прищепа Б. А. Нові археологічні дослідження літописних міст Волині. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* : наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне, 2010. Вип. 19. С. 117–122.
267. Прищепа Б., Ткач В., Чекурков В. Нові археологічні дослідження міста Дубна. Магдебурзькому праві у місті Дубні – 500 років : матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2007. С. 125–132.
268. Прищепа Б., Ткач В. Нові ранньослов'янські знахідки з Дубно. Волинський музей: історія і сучасність : матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф. Луцьк : МП "Пульс", 2009. С. 416–418.
269. Прищепа Б. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне : ПП Дятлик, 2016. 297 с.
270. Прищепа Б. А. Розвиток Пересопниці за княжої доби. *Наукові записки НУ "Острозька академія". Серія "Історичні науки"*. Острог, 2009. Вип. 14. С. 86–97.
271. Прищепа Б., Ткач В. Слов'яно-руські городища IX–XIII ст. в басейні Ікви. Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. Археологія Тернопільщини ; редкол. Винокур І. С., Козак Д. Н. (голова) [та ін.]. Тернопіль, 2003. С. 181–192.
272. Пшеничний Ю., Ткач В. Городище Медунова гора біля с. Мирогоща і пов'язаний з ним мікрорегіон в слов'яно-руський час. Археологія і фортифікація України : зб. матеріалів V Всеукр. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський : ТОВ "Друкарня Рута", 2015. С. 129–138.
273. Пшеничний Ю. Багатошарове поселення Мирогоща – ур. Зашляховці. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби : навчальний посібник / авт. кол.: М. Кучинко, Г. Охріменко, В. Савицький. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008. С. 292–299.
274. Пшеничний Ю. До питання про літописний Дубен. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2010. Вип. 4. С. 236–246.
275. Пшеничний Ю. Дубенські підземелля: символічна традиція та реалії. Дубно – Гоголю : матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. 200-річчю від дня народження М. В. Гоголя, Дубно, 18 трав. 2009 р. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2009. С. 103–110.
276. Пшеничний Ю. Л. Керамічний комплекс ранніх слов'ян із села Липа Дубенського району Рівненської області. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* : наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне, 2010. Вип. 20. С. 269–271.
277. Пшеничний Ю. Пам'ятки археології в селі М'ятин. Млинів:

історико–краєзнавчі дослідження : матеріали наук.-теорет. конф. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008. С. 22–24.
278. Пшеничний Ю. Л. Типологія гончарних клейм давньоруського й литовсько-польського часів із Дубна та його округи. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики* / відп. ред. Г. В. Боряк. К., 2014. Число 24. С. 152–158.
279. Пшеничний Ю. Церква Преображення Господнього у Дубні: до питання про час будівництва храму і заснування монастиря. *Архітектурна спадщина Волині* : зб. наук. праць. Рівне, 2016. Вип. 5. С. 78–89.
280. Пуговицы XI–XVIII веков из археологических коллекций Государственного Владимиро-Суздальского музея-заповедника. Каталог / [сост. Н.А. Кокорина, А.Н. Денисова, Н.А. Князева]. Владимир, 2015. 88 с.
281. Пура Я. О. Край наш у назвах. Рівне : [б. в.], 1991. 216 с.
282. Рабинович М. Г. Очерки материальной культуры русского феодального города : [монография]. М. : Наука, 1988. 312 с.
283. Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. М., 1977. 264 с.
284. Раппопорт П. О. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. *Материалы и исследования по археологии СССР.* Ленинград, 1967. № 140. 240 с.
285. Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР . К. : Изд-во Академии наук УРСР, 1957. 96 с.
286. Рычков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких : [монографія]. К. : "Техніка", 2002. 168 с. : іл.
287. Ричков П. А. Архітектурно-просторовий розвиток Острога за картографічними джерелами. *Архітектурна спадщина Волині* : зб. наук. праць. Рівне, 2010. Вип. 2. С. 5–28.
288. Ричков П. Західноукраїнські міста-фортеці XVI–XVIII ст. *Пам'ятки України.* 1990. Вип. 2. С. 20–22.
289. Ричков П. Розпланування міста Дубно за картографічними джерелами. *Архітектурна спадщина Волині* : зб. наук. праць. Рівне, 2012. Вип. 3. С. 122–142.
290. Ричков П. Ринкові площі. *Пам'ятки України: історія та культура.* К., 1996. Річник XXVIII. Ч. 112. № 2. С. 26–31.
291. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII ст. вв. М. : Наука, 1982. 590 с.
292. Рыбаков Б. Просвещение. Очерки русской культуры XIII–XV вв. М. : Изд-во Московского государственного университета, 1970. Т. 2. С. 153–205.
293. Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси : [монография]. М. : Изд-во Академии наук СССР, 1948. 803 с.
294. Рыбаков Б. А. Союзы племен и проблемы генезиса феодализма на Руси (тезисы доклада). Проблемы возникновения феодализма у народов СССР. М. : Изд-во Академии наук СССР, 1969. С. 25–28.
295. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси : [монография]. М. : Наука, 1987. 784 с.
296. Романчук С. П. Історичне ландшафтознавство (теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування). К. : РВЦ "Київський університет", 1998. 146 с. : іл.
297. Русанова И. П. Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом. М. : Наука, 1973. 100 с. : ил. (Серия "Археология СССР. Свод археологических источников" ; Вып. Е1-25).
298. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. : [монография]. К. : Наукова думка, 1989. 232 с.
299. Свєшніков І. К. Битва під Берестечком : [монографія]. Рівне : СПД Нестеров С. Б., 2008. 352 с.
300. Свєшніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Ровенська область. К. : Наукова думка, 1982. 116 с.
301. Свєшніков І. К. Розкопки в с. Костянці на полі Лиственщина // Археологічні пам'ятки УРСР. К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1952. С. 131–139.
302. Сендульский А. Город Дубно. *Волынские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. Кременец, 1877. № 14. С. 585–606.
303. Сєдов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. *Археология СССР* / редкол.: Б. А. Рыбаков (гл. ред.) [и др.]. М. : Наука, 1982. 328 с.
304. Сергєєва М. До питання про косторізне ремесло в Києві XIII–XVIII століть. Культурний шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна. К. : Лаурус, 2017. С. 377–387.
305. Сивіцький М. Записки сірого волиняка. Львів : [б. в.], 1996. 376 с.
306. Смішко М. Ю. Дослідження пам'яток культури полів поховань в Західних областях УРСР у 1947 р. *Археологічні пам'ятки УРСР.* К., 1952. Т. III. С. 337–377.
307. Собчук В. Д. Від коріння до крони. Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст. Кременець : Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2014. 508 с.
308. Собчук В. Кременецький замок. *Студії і матеріали з історії Волині* : зб. наук. праць. Кременець, 2012. С. 73–114.
309. Собчук В. Межа оборонних споруд Південної Волині (серед. XIV–1-а полов. XVII ст.). Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині : зб. наук. праць ; за ред. В. Собчука. Кременець ; Тернопіль : ТзОВ "Видавництво Астон", 2006. С. 17–56.
310. Собчук О. В. Топонімічна система міста Кременця: діахронічний зріз. *Студії і матеріали з історії Волині.* Кременець, 2012. С. 359–384.

311. Степаненко Н., Тихонова М., Векленко В. Комплекс натільних хрестів «Із запорозьких поховань» в фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.* К., 2012. Вип. 21. Ч. 1. С. 188–191.
312. Стрекать. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4-х т. / сост. В. И. Даль. Санкт-Петербург ; Москва : Изд-во М. О. Вольфа, 1882. Т. 4. С. 346.
313. Тархан. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4-х т. / сост. В. И. Даль. Санкт-Петербург ; Москва : Изд-во М. О. Вольфа, 1882. Т. 4. С. 402.
314. Твердинский Стефан. Несколько слов об историческом прошлом и современном состоянии Кресто-Воздвиженской Дубенской пустыни. *Волынские Епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. Почаев, 1905. № 5. С. 45–49.
315. Телегін Д. Я., Винокур І. С., Титова О. М., Свєшніков І. К. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. Київ: ІЗМН, 1997. 336 с.
316. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев : в типографи Почаево-Успенской Лавры, 1889. Т. II. 1128 с.
317. Тесленко І. Джерелознавчі клопоти з Острожчиною. *Український гуманітарний огляд.* К., 2005. Вип. 11. С. 134–145.
318. Тимощук Б. А. Археологические признаки посада древнерусского города. Труды V Международного конгресса славянской археологии, 18–25 сентября 1985 г., Киев : тез. док. М. : [б. и.], 1985. Т. I. С. 70–77.
319. Тихомиров М. Н. Древнерусские города : [монография]. М. : Государственное изд-во политической литературы, 1956. Изд. 2-е, доп. и перераб. 475 с.
320. Тихомиров М. Н. Список русских городов дальних и ближних. *Исторические записки.* М., 1952. Т. 40. С. 214–259.
321. Ткач В. Археологічний комплекс пам'яток Дубно–Волиця. Історія досліджень, культурні нашарування, знахідки. Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти : матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. 15-річчю створення Державного історико-культурного заповідника м. Дубна. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008. С. 103–107.
322. Ткач В. Археологічні дані про місто Дубно та його околиці в XIV–XVII ст. Острогіана в Україні та Європі : наук. зб. "Велика Волинь" матеріалів міжнар. наук. симпозіуму. Старокостянтинів, 2001. Т. 23. С. 233–238.
323. Ткач В. Археологічна пам'ятка в урочищі Острівок. Магдебурзькому праві у місті Дубні – 500 років : матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2007. С. 123–124.
324. Ткач В. Археологічні пам'ятки верхів'я р. Розинки. *Археологічні дослідження Львівського університету.* Львів, 2008. Вип. 11. С. 195–208.
325. Ткач В. В. Багатошарова пам'ятка Тараканів-7. Кобудь Костянтинів Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура : наук. зб. "Велика Волинь" матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 800-літтю міста, 10–11 березня 2006 р. тарокостянтинів, 2006. Т. 34. С. 203–210.
326. Ткач В., Бардецький А., Пшеничний Ю. Дослідження споруди 2 на острові Дубовець в місті Дубні. Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти, 12 липня 2008 р. : матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008. С. 109–118.
327. Ткач В. Два поселення XII–XIII ст. біля с. Тараканів. Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі (XII–XIII ст.) : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присв. 800-річчю Губина в м. Старокостянтинові, 26 червня 2004 р. Київ ; Хмельницький ; Кам'янець-Подільський ; Старокостянтинів : ПП Мельник А. А., 2004. С. 176–183.
328. Ткач В. Дубно в X–XIII століттях спроба історичної реконструкції. Над Іквою-рікою... : літературно-мистецько-краєзнавчий альм. Дубно : [б. в.], 2007. С. 28–29.
329. Ткач В. Локалізація маєтку Тороканов у XIV–XVI ст. *Наукові записки Рівненського краєзнавчого музе*ю. Рівне, 2008. Вип. VI. С. 115–117.
330. Ткач В. Острів Дубовець та Підборецький монастир у картографічних джерелах і за даними археологічних досліджень. *Наукові записки Рівненського краєзнавчого музею.* Рівне, 2007. Вип. V. С. 110–115.
331. Толочко А. П. Князь на Руси: власть, собственность, идеология. : Наукова думка, 1992. 221 с.
332. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город : [монография]. К. : Наукова думка, 1989. 256 с.
333. Толочко П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. К. : Наукова думка, 1987. 244 с.
334. Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва : [монографія]. К : Наукова думка, 1972. 219 с.
335. Томашевский А. П. Палеоприродные особенности южнорусских систем заселения X–XIII вв. Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології, Новгород, 1996. К. : Інститут археології НАН України, 1996. С. 109–111.
336. Торок. Етимологічний словник української мови : в 7-ми т. / уклад.

Р. В. Болдирєв [та ін.]. К. : Наукова думка, 2006. Т. 5. С. 606.
337. Україна в літографіях з акварелей Наполеона Орди : альбом-каталог / уклад. Л. Гутник ; авт. вступ. Г. Юхимець. К. : Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 2011. 98 с.
338. Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. К. : ВД "Простір", 2012. 1370 с. : 40 іл.
339. Успенский Ф. И. История Византийской империи IV–IX вв. М. : Мысль, 1996. 872 с.
340. Филарет Гумилевский. История Русской церкви. Издание пятое. М. : Издание книгопродавца М. А. Ферапонтова, 1888. Период третий. 256 с.
341. Фотинский О. А. Изследования и раскопки. *Киевская старина.* К., 1900. № 12. С. 196–206.
342. Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки соціально-политической истории. Ленинград, 1980. С. 234, 236.
343. Фуголь І. Замок в м. Дубні Рівненської області. *Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація.* № 3. Львів, 1995. С. 57, 58.
344. Чайка Р. Давньоруське городище Листвин і його околиці у X–XI ст. / упоряд. Т. Р. Милян. Львів : Ліга-Прес, 2009. 214 с.
345. Чміль Л. В. Кераміка Вознесенського монастиря. *Лаврський альманах.* Печерська фортеця та Київський Арсенал: нові дослідження. К, 2008. Вип. 21. Спецвип. 8. С. 32–42.
346. Шамрай Маргарита. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. К., 2005. 333 с.
347. Щапова Ю. Л. Стекляные браслеты и датировка городского культурного слоя. *Советская археология*. Москва ; Ленинград, 1969. № 4. С. 102–107.
348. Щеглов М. Историческая записка о Дубенской Крестовоздвиженской пустыни. *Волынские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. Кременец, 1884. № 23. С. 644–664.
349. Щеглов М. Историческая записка о Дубенской Крестовоздвиженской пустыни. *Волынские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. Кременец, 1884. № 24.
350. Щеглов М. Историческая записка о Дубенской Крестовоздвиженской пустыни. *Волынские епархиальные ведомости.* Часть неофициальная. Кременец, 1884. № 25. С. 700–720.
351. Юрченко С. Про час будівництва Луцької брами в Дубні. Магдебурзькому праві у місті Дубні – 500 років : матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2007. С. 92–94.
352. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К. : Критика. Видання четверте, 2009. 584 с. : іл.

353. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. : [монографія]. К. : Критика, 2008. 472 с.
354. Янин В. Л. Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII–XV веков. М. : Изд-во Московского ун-та, 1998. С. 61–70.
355. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Wrocław ; Warzawa ; Kraków : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1994. T. 5. Część II : Województwo Wołyńskie. Ziemie ruskie Korony. 698 s.
356. Altun A., Carswell J., Öney G. Türk Çini ve Seramikleri. Sadberk Hanim Müzesi. Istanbul, 1991. 144 s.
357. Andrzejewska A. Zespół kafli renesansowych z ratusza w Bytomiu. Acta Universitatis Lodzensis. *Folia Archaeologic,* 27, 2010. S. 103–119.
358. Bochdziewicz P. Kościoł i klasztor oo. Bernardynów w Dubnie. Studia do dziejów sztuki polskiej w okresie baroku i rokoka. Lublin : TN KUL, 1973. S. 137–159. : 33 il.
359. Broszko M. Kafle z Jarosławia jako źródło do dziejów badań nad wykonywaniem szesnastowiecznych kafli. *Archeologia historica*, 39, 2014. S. 205–219.
360. Chodynicki I. Wiadomosc historyczna o fundacyach klasztorow zakonu karmelitanskiego, niegdys w Polsce i Litwie. Lwów : wyd. Kajetana Jabłońskiego, 1846. 111 s.
361. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa : Polskie Towarzystwo Archeologiczne, 1961. 265 s. : il.
362. Czynczewska-Hennel T. Ostrogski Janusz książę (ok. 1554–1620). PSB, t. XXIV/3, z. 102. Wrocław i.i., wyd. PAN, 1979. S. 481–485.
363. Ćwik W., Mróz W., Witkowski A. Administracja w systemie ustrojowym Polski X–XX w. Przemyśl—Rzeszów, 2002. 308 s.
364. Dąbrowska M. Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku. *Studia i materiały z historii kultury materialnej.* T. LVIII. Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź : Wydaw. Polskiej Akademii Nauk, 1987. 270 s. : rys.
365. Długoszewska W., Pitrzak J. Wstępna informacja o kaflach z Piotkowa Trybunalskiego ze szczgólnym uwzględnieniem zespołu pozyskanego w trakcie badań archeologicznych przeprowadzonych w 2005 roku. Acta Universitatis Lodzensis. *Folia Archaeologica*, 27, 2010. S. 135–159.
366. Dubno. Encyklopedia powszechna Orgelbranda : w 28-iu t. Warszawa : nakł. i dr. S. Orgelbranda Księgarza i typografa, 1861. T. VII. S. 533–534.
367. Dubno. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich : w 15-tu t / pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. Warzawa : Druk "Wieku" Nowy Świat Nr. 61., 1881. T. II. S. 194–197.
368. Dutkiewicz J. Zamki warowne na Wołyniu. Kalendarz Ziem Wschod-

nich na r. 1935. Warszawa, 1934. S. 227–233.
369. Gorobets L.V., Kovalchuk O.M. Birds in the Medieval culture and economy of the East Slavs in the 10–13th cent. AD. *Environmental Archaeology. The Journal of Human Palaeoecology*, 2017. Vol. 22, issue 2. P. 147–164.
370. Hamilton-Dyer S. The Bird Resources of Medieval Novgorod, Russia. *Acta Zoologica Cracoviensia*. Kraków, 2002. № 45 (special issue). P. 99–107.
371. Helecki O., Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa Wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. Kraków : nakł. Akademii Umiejętności, 1915. 315 s.
372. Hupało, W. Wstępne badania w obrebie klasztoru Podboreckiego na Wolyniu. *Materiały i sprawozdania Rzeszówskiego ośródka archeologicznego*. T. XIX. Rzeszów, 1998. S. 233–249.
373. Lubelczyk A. Zespół kafli z dawnego dworu w Twierdzy, pow. Strzyżów, woj. Podkarpackie. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXXIV, 2013. S. 73–102.
374. Jakimowicz R. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii. *Rocznik Wołyński*. Równe, 1934. T. III. S. 10–103.
375. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historyi Wołynia. Warszawa ; Kraków : Gebethner i Wolff, 1913. 291 s.
376. Komorowsky J. Polskie życie teatralne na Podolu i Wołyniu do 1863 roku. Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź : Wydaw. Polskiej Akademii Nauk, 1985. 204 s. : il.
377. Leńczyk G. Rozmieszczenie grodzisk i zamczysk w województwie Wołyńskim. *Ziemia Wołyńska*. Łuck, 1938 № 3. S. 35–38.
378. Lewicki K. Ks. Ostrogscy w służbie Rzeczypospolitej. *Rocznik Wołyński*. Rowne, 1938. T. VII. S. 1–66.
379. Limanowski M. Step był kiedyś pod Dubnem. *Ziemie Wołyńska*. Łuck, 1939. №. 2. S. 19–23.
380. Makowiecki D., Gotfredsen A.B. Bird remains of Medieval and PostMedieval coastal sites at the Southern Baltic Sea, Poland. *Acta Zoologica Cracoviensia*. Kraków, 2002. № 45 (special issue). P. 65–84.
381. Nowicki F. Wołyń i jego mieszkańce w roku 1863. Drezno : nakł. J. I. Kraszewskiego, 1870. 138 s.
382. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. Łuck : Drukarnia Państwowa w Łucku, 1929. S. 283–292.
383. Pohorecki F. Kilka uwag o dyplomach i aktach wołyńskich. *Rocznik Wołyński*. Równe, 1938. T. VII. S. 71–87.
384. Prusiewicz A. Zamki i fortece na Wołyńiu. Łuck : Zakład drukarski "Promyk", 1922. 10 s. : [11] map.
385. Przesmycka N., Przesmycki J. Z. Lubelska komisja Boni Ordinis i jej wpływ na rozwój przestrzenny miasta. *Budownictwo i Architektura,* 2010. № 7 (2). S. 105–112.
386. Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie. *Materiały wczesnośredniowieczne* : Wydaw. Państwowego museum archeologicznego w Warszawie, 1960. T. V. S. 231–260, [XXVIII] tabl.
387. Ryczkow P. Klasztor oo. Bernardynów w Dubnie w świetle mało znanych źródeł archiwalnych. *Budownictwo i Architektura*. Lublin, 2013. № 12 (4). S. 205–217.
388. Wawrzczak M. Wyniki badań archeologicznych na wielokulturowym stanowisku Przeworsk – Rynek 13. Przeworsk – mała ojczyzna. Studia z dziejów miasta i regionu, 1, 2016. S. 151–186.
389. Wyczawski H. Klasztory Bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych. *Kalwaria Zebżydowska*, 1985. S. 50.
390. Zamek w Dubnie. *Tygodnik illustrowany.* Warzawa, 1876. Serya trzecia. T. I. S. 8–9.
391. *Ziemia Wołyńska.* Łuck. Kwiecień, 1938. № 4. S. 59, 60.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДІКЗ м. Дубно – Державний історико-культурний заповідник м. Дубно.
ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України.
ЛНБ – Львівська Національна бібліотека.
НДР – науково-дослідна робота.
НИР – научно-исследовательская работа.
РДІА – Російський державний історичний архів.
РЕМ – районні електромережі.
РОКМ – Рівненський обласний краєзнавчий музей.
ЦДІАУ – Центральний державний історичний архів України.

SUMMARY

Y. L. Pshenychnyi

Dubno and its County in X-XVIII ss.

Research on the historical topography of the microregion

The monograph highlights the process of spatial formation and development of settlement structures in the basin of the middle reaches of the Ikva River. Considerable attention is paid to the emergence and development of the urban centre of the microregion – the town of Dubno. Based on the level of information content of archaeological, written and cartographic sources, the book analyses the peculiarities of the allocation and functioning of the main components of urban organisation at different historical stages. The formation of the settlement structure of Dubno was preceded by the existence of two groups of settlements of the Raikovets culture. The first group united settlements near the villages of Strakliv and Tarakaniv, and the second group included areas of the left-bank cape of Ikva and around it. Because of the construction of the hill-fort in the tenth century, the consolidation of the second community accelerated, its area grew to 10 hectares, and a two-member socio-topographic structure in the form of a fortress-town was born, which was preserved in subsequent periods. The significant size of the settlement on the left-bank cape and the existence of a set of smaller settlements around it within a radius of 5 km give grounds to define Dubno in the tenth century as a tribal town of Volynians that performed administrative and economic functions.

The construction of hill-forts is taking place in other parts of the Ikva basin – in Muravytsia, Koblyn, Kamianytsia, Myrohoshcha, Ivananychi, and Bilohorodka. All of them, with the exception of Muravytsia, served as temporary shelters for the local population and had a positive impact on the development of the settlements around them. The settlement structures formed in this way reflect the nature of the social and territorial organisation of the largest communities, which were united by local families.

In the course of the occupation of the Ikva basin by the Kyivan princes, the hillforts mentioned here fell into decay, and most of the settlements associated with them ceased to exist. On the territory of the middle reaches of the Ikva basin, 21 open settlements out of 85 with a cultural layer of the 10th – early 11th century date back to the eleventh century, which indicates

a weakening of the economic development of the Dubno county, which could not support the establishment of a feudal town in it. In contrast, 15 km from Dubno in the late tenth and eleventh centuries, another urban center raised on the hill-fort in Listvyn. The material culture of the hill-fort attests to the presence of a princely squad here, which allows it to be considered a stronghold in the process of occupation of the Ikva and Stubla basins. By the end of the eleventh century, the hill-fort with settlements in Listvyn was in decline, and Dubno took over the role of the urban centre in the middle reaches of the Ikva basin.

The end of the eleventh and beginning of the twelfth centuries marks the rise of the development of the district's settlements. Since that time, Dubno has been experiencing a revival of life, which is consistent with the first written mention of the town in 1100. It states the appearance of an ancient Rus urban centre called Duben in the middle reaches of the Ikva basin. Since then, the territory of the town has been gradually growing and, including the suburbs and settlement settlements, exceeds 20 hectares. The residential buildings coexist with semi-dugouts and ground houses, the archaeological complexes of which reveal social and property inequality of the population. Based on the materials of the Old Rus period, Dubno's participation in trade relations with significant craft centres, such as Kyiv and Ovruch, as well as the Northern Black Sea cities, can be traced. In the period of the twelfth – first half of the thirteenth century, 72 open settlements are known in the town's counties, 22 of which appeared on new sites. There is every reason to consider this administrative and economic complex as the volost of Duben, which was concentrated in the basin of the middle reaches of the Ikva, but could also reach the left-bank tributaries of the Stubla.

From the second half of the thirteenth century to the second half of the fifteenth century, the settlement structure of Dubno experienced crises caused by the Mongol invasion and subsequent Polish-Lithuanian conflicts. The cultural layer of this period is very poorly defined on the territory of the town, and no archaeological complexes have been discovered so far. This fact indicates a decline in the development of the settlement compared to the twelfth and first half of the thirteenth century. It lost its importance as an administrative and economic center and the Ostroh princes, while expanding their possessions on the Ikva, set up their court in Ivan, 5 km from Dubno.

After gaining town status in june 6, year 1498, Dubno experienced rapid development of infrastructure, population growth, and building density. The cultural layers are strongest around the modern Independence Square, which in the 16th and 18th centuries was the site of a market square oriented to the intersection of D. Halytskoho and Cyril and Methodius streets. A significant number of the town's population, houses of artisans, merchants, gentry, representatives of the city government and princely servants were concentrated around the market. The remains of residential and

commercial buildings, material complexes of wealthy estates, confirm this.

The first castle of the Ostroh princes was built in the late 15th century on the site of the hill-fort of the chronicle town of Duben. We have only a general idea of its layout and architectural features. The area of its defences was about 0.5 hectares. The territory where the bastion castle is located was, at that time, apparently planned as a suburb or lower castle. At the beginning of the seventeenth century, the construction of a new castle based on a bastion system with a large number of underground shelters began here. The urbanisation processes associated with the establishment and subsequent complication of the town centre structure near the castle were faster than in other parts of the town.

No later than the end of the 15th century, the space of Dubno was sacralised through monastery and church centers. The search for traces of churches from the period of Old Rus remains relevant, which may allow us to lower this time threshold. St Nicholas Church, located on the main street in the middle of the town limits, had the status of a cathedral. It is likely that already in the first third of the sixteenth century the Church of St. Elias was built on this street, and in the early seventeenth century a parish Roman Catholic church was built, which together emphasised its urban planning importance. Another church of the Resurrection, little known from written sources, was located within the castle. As it has been shown, there are documentary grounds to believe that already in the 16th century there was a St George's Church on the outskirts of Surmychi.

The oldest Dubno monasteries were located outside the town on the islands, of which the Holy Cross and Transfiguration monasteries were already operating in the 15th and early 16th centuries. At the end of the 16th century, the Holy Ascension Monastery on Dubovets Island was added to them. The layout and development of these centers are reconstructed, the stages of building reconstruction are traced, and the material complexes surrounding their inhabitants are characterised on the basis of archaeological material. The functioning of the Roman Catholic Bernardine and Carmelite monasteries is considered.

Dubno is distinguished by its distinctive defensive landscape, which was largely determined by the hydrological environment and morphology of the cape. The combination of these natural features with fortification construction formed the features of a fortress town, which entrusted the protection of its borders to two defensive lines from the west and east, tied to the control of the entrances from Lutsk, Lviv, Ostroh, and Kremenets.

During the sixteenth and seventeenth centuries, the street grid structure was established, which is most clearly seen in the eastern part of the cape near the castle and around the market square. The houses of this time were oriented to the same street directions and intersections that exist today. It is known that the establishment of intersections had a decisive influence on the stabilisation of urban development. Architectural and spatial

objects of important social significance identified them. That is why we can see a number of sacred buildings at the old intersections: the St. Nicholas Cathedral Church on Halytskoho and Lysenko streets, the parish church at the intersection of Ostrozkyi, Drahomanova, and Cyril and Methodius streets, and a synagogue at the intersection of Stara and Cyril and Methodius streets. In the second half of the eighteenth century, the first brick row houses appeared at the intersections near the market square. At that time, the area of the town together with its suburbs was about 120 hectares.

The settlements in the town's counties developed their settlement structure from the Old Rus era, which is confirmed by the dating of the cultural layer on their territory. At the same time, during the 16–17th centuries, in a number of cases, there were changes in the topography of both individual settlement areas and the spatial position of entire villages. Such examples include the disappearance in the 16th century of the historical part of the village of Znesenya – the settlement of Palestine, item 2, the division in the 16th century of the territory of the village of Strakliv into two settlements – Strakliv and Volytsia, and the radical changes in the topography of the ancient Tarakaniv in the 16th century. In general, it would have been impossible to clarify the peculiarities of the development of the district's settlements if not for the results of archaeological work. This confirms the important role of archaeological sources in microregional studies not only in the period of Old Rus, but also during the late medieval and early modern periods.

Since its inception, Dubno has been located at the intersection of important transport links that allowed it to maintain communication with other urban centres. In parallel, an internal network of roads was being formed, which ensured communication between the town and the settlements in its district. Land routes played an important role not only for the economic development of the town, but also determined the growth and status of the settlements in the district.

Dubno's progressive development was driven by the economic and industrial potential of its microregion. However, in the end, it always depended on the administrative significance that was given to it in the first case by the Old Rus princes, and in the second case by the Ostroh princes. In both cases, only the price of the allocated space in the strategy of property interests led to the transformation of the settlement into a full-fledged urban centre. Without obtaining the rights of political and economic dominance, concentrated primarily over the territory of the middle reaches of the Ikva River, it would be impossible to record the history of the town here.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абрамко, кравець 323
Абрамко, цирульник 320
Абрамовичівна Людвіка, настоятелька Вознесенського монастиря 263
Август III, король Речі Посполитої 22, 247, 250, 290
Адольф Густав, король Швеції 250, 257
Айзек, різник 324
Аксак, пан 326
Александрович В. 16, 25, 430
Алфьоров О. 93
Андрій, маляр 320
Андрій, ткач 321
Андрій Юрійович, пересопницький князь 6, 404, 434
Андрузькі, пани 410
Антоній, бондар 325
Антоній, швець 325
Антонович В. 13, 26, 384
Арон, цирульник 321
Атаманенко В. 407
Аурум Різник 326
Афтаназі Р. 14

Б

Багинський М., донатор парафіяльного костелу 199
Базилевич Тарас, швець 325
Баран В. 15, 26, 375, 376
Бардецький А. 8, 33, 34, 35
Бардецький Б. 8
Бардецька О. 8
Баранович О. 20, 412
Барановський Я., полковник регіменту ординації 298
Баторій С., король Речі Посполитої 156
Батоговський В., донатор парафіяльного костелу 200
Беганський Станіслав, єпископ баківський 299
Бейниш, ювелір 321
Бендетов Шавель, кравець 325
Беня, кушнір 323
Берко, золотар 325
Берко, крамар 320
Білоус Міхал, кушнір 323
Білоус Юшко, передміщанин з Забрами 425
Більчинський П., урядник князя В.-К. Острозького 264, 317, 313
Білякевич, намісник архімандрита дубенського 355
Богдзевич П. 14
Богуславський Войтех, драматург, театральний діяч 312
Богуславські, власники частини Дубовця 267
Болеслав Хоробрий, король Польщі 13
Боратинська Є., прихожанка Спасівської церкви 209
Бороденко Д. 8
Борух, цирульник 320
Буняк Тиміш, швець 325
Бурлецина Маріанна, шляхтянка 326
Бурундай, хан 122

В

Варковецький Лейзор, юдей 323
Варковецькі, пани 414
Варненчик Владислав, король польський 249

Василько Романович, князь володимирський 405
Василько, теребовлянський князь 400
Василь, син пічкаря Ярмоли 323
Василь, ткач 325
Вацлав IV, король Чехії 217, 249
Веремійовський, поручник 374
Вердум У. фон, мандрівник 22, 25, 124, 140, 141, 154, 162, 169, 173, 175, 187, 200, 332, 421, 422, 436
Веселовський Климентій, архімандрит дубенський 356, 366
Вихованець Т. 20
Вишневецький Д.-К., князь, великий гетьман коронний, каштелян краківський 424
Вишневецькі, князі 414, 440
Віленський Мордухай, власник броварні 327
Вільчинський С., професор, дослідник кургану у с. Мокре 437
Вільчинські, пани 326
Вільчопольський, пан 327
Віталій, ігумен монастиря Чесного Хреста 366
Вітовт, великий князь литовський 217, 249, 408, 428
Владимирський-Буданов М. 20, 319
Войтех, жовнір 325
Войцехович Я., кравець 327
Вола, юдей 329
Волошинський Я. 26
Воронович Гнєвош, урядник князя В.-К. Острозького 317
Воронович Грицько, злодій 323
Воланський Я., пан 328
Володимир Андрійович, дорогобузький князь 403, 404
Володимир Василькович, володимирський князь 403
Володимир Мономах, князь переяславський, чернігівський, київський 400, 401, 404
Володимир Святославич 386
Володкевич Ф., настоятель Спасо-Преображенського монастиря 415
Воробіцка, піддана костелу 360
Всеволод Ярославич, луцький князь 399, 404
В'ячеслав Володимирович, пересопницький князь 402, 404

Г

Габриель Кушнір 326
Габсбурги, австро-угорська монарша династія 268
Габсбург Й. II, імператор Австро-Угорщини 268
Габсбург Ф., король Угорщини 274
Ганновер Н., хроніст 23, 162, 172
Гастл, пан 203
Гаудшилович Гершко, орендар 349
Гаурат, пан, драгунський хорунжий 266
Гацик Данило, швець 323
Гейвра, інтролігатор 325
Гембаровський Я., жовнір 326
Герасимчук І., юридичанин Спасівського монастиря 344, 345, 348
Герасимчук С., юридичанин Спасівського монастиря 344
Гецьо, пекар 323
Гирич Т. 20
Гиршова Міндія 329
Гитко Шлома 320
Гицько, швець 324
Гільтебрандт П. 12
Гілявський М. 328, 339

Гілявський П., донатор парафіяльного костелу 328, 339
Гіршович Єко, шинкар 325
Гладишев А. 8
Гліб Юрійович, пересопницький князь 404
Гогель Ф., генерал-лейтенант 366
Годлевський Ю., вікарій костелу 202
Годованюк О. 17, 169, 183, 209
Гойша, різник 325
Гомон А. 8
Гонзага В., герцог Мантуї 213, 249
Горанцовський Кузьма, тюремний наглядач 328
Горбач Іван, кушнір 321
Горін С. 12, 17, 204
Горобець Л. 59, 176
Гороховський С., жовнір 328
Горчинський, ксьондз 339
Гофман Я. 24
Гошковська, настоятелька монастиря кармеліток 299
Григоренко, архітектор 39, 167
Григорій Коваль 326, 327
Григорович Харко, міщанин 366
Гроховська В. донаторка парафіяльного костелу 199
Грушевський М. 13, 122, 123, 398, 401
Губочка М., ткач 327
Гулін Абрамко, фурман 325
Гумілевський Ф. 204
Гунька, швець 325
Гупало В. 16, 32, 33, 155, 282, 293, 295

Д

Давид Ігорович, князь володимирський, дорогобузький 397–401, 404, 436, 447
Давид, золотарник 321
Давидко, аптекар 320
Давидко, крамар 320
Давидович Шара, золотарник 320
Давид, школьник 324, 325
Данило, бондар замковий 320
Данилович П., швець 325
Данило Музика, сурмичанин 367
Данило Романович, князь галицько-волинський 405
Дахневич Я., ткач 321
Деміщук Т., підданий костелу 425
Демський М., пушкар 367
Дзимба М., підданий князя Любомирського 425
Дзуса О., купець 260, 317
Дмитренко Т. 41, 203
Дмитро, замковий пічкар 322
Дмитро, тесля 325
Добритник П., швець 325
Довойновичі, пани 408
Ян 409
Долгорукий Ю., князь суздальський, київський 6, 378, 400, 402, 404, 434, 435
Долинська М. 42
Дортман А., полковник регіменту ординації 327, 332, 345, 362, 365
Дофгерт, пан 327
Друхневич Ю., кушнір 328
Дунін-Карвіцькі, шляхетський рід 14
Дунін-Карвіцький К., шляхтич, власник Мізоча 327
Дунін-Карвіцький Ю., шляхтич, власник Мізоча, мемуарист 23, 440
Дуткевич Ю., 143, 167

Е

Ела Аптекар 323
Ела, різник 324
Ела, футерник 321
Ерклен І., людвисар 164, 332

Є

Єрлич Й., шляхтич, хроніст 22, 435
Єршак Х., коваль 321
Єрмусович А., юдей 324
Єдинець В., міщанин 337

Ж

Жолкевський А., архімандрит дубенський 266, 355
Жолкевський, пан 326
Жорнівецький Я., жовнір 326
Жорнівець І, ткач 321
Жорновець А., ткач 327

З

Завель, конвісар 324
Завужчинський, пан 327
Зайковська Б., шляхтянка 199
Закорчемний А., міщанин 361
Замойський Т., шляхтич, великий коронний канцлер, воєвода київський 412
Замойські, державні діячі Речі Посполитої 414
Заславські, князі 6, 159
Заславський В.-Д., острозький ординат, воєвода краківський 87, 198, 200, 298, 341, 357
Заславський О., острозький ординат, граф на Тарнові 17, 25, 164, 332, 362, 415
Заславський Ю., володимирський староста 297
Зайко Зінько, швець 325
Занвель, кушнір 325
Захарук Ю. 28
Заяць А. 323
Збаразькі, князі 414, 440
Зелінська Я., черниця монастиря кармеліток 298
Зелькович Гирш, мечник 320
Зельман, пекар 323
Зиндер, котляр 321
Зінченко О. 384
Злотолінський Ян, власник частини Дубовця 267
Зуховський К., настоятель Спасівського монастиря 342

І

Іванішев М. 20
Іван, пекар 326
Іван, швець 325
Івашеневич Г., вотчинник маєтку Тороканов 93, 129, 407, 408
Ізраєлович Ейзик, орендар 349
Ізяслав Мстиславич, князь київський і володимирський 6, 400, 402, 404
Іллінський К., шляхтич, власник Страклова 267, 293
Іллінська Р., шляхтянка 293
Інгвар Ярославич, луцький князь 404
Іоан Мстиславич, луцький князь 405
Іцько, золотар 323
Іцько, пергаменник 324
Іцько, шапочник 320

Й

Йона, кушнір 325
Йовелович Й., купець 325
Йозеф, школьник 324
Йосьо, крамар 323
Йося, шкляр 320
Йохан Німець, жовнір 332, 366
Йодка А., архімандрит дубенський 348

К

Казимир III, король Польщі 123
Казимир Ягайлович, король Польщі, великий князь литовський 10
Каленнік Т., пушкар 367
Каманін І. 19
Каменський Л., юдей 327
Кам'янобродський З., слюсар 323
Кам'яногорський, пан 327
Капустенко І., швець 195, 325
Капустенко С., швець 325
Карп, священник Іллінської церкви 340
Качка Борух, кравець 325
Качковський Я.-Х., ксьондз-пробощ 201, 202, 336, 339
Квачувна М., міщанка 331
Кемпа Т. 143
Кемпінський, пан, цукерник 327
Кецко Б., настоятель Спасівської церкви 209, 217
Кецко Н. 8
Киріяненко К., скрипаль 322
Киріяненко П., коваль 327, 329
Кирля, капрал 326
Кільман, кушнір 325
Кіпріан, митрополит київський 427
Кірпічніков А. 93, 135, 439
Клоцький Миклош, урядник князя Іллі Острозького 317
Ковальчук О. 176
Колядка, пахолок 322
Колядка С., власник частини Дубовця 266
Коморовський, пан, сурмицький гуменний 195
Коморовський Я. 313
Конєцпольський, пан 328
Конде Л.-Ж., принц з династії Бурбонів 10
Костелецька Б., дружина князя Іллі Острозького 195
Костенко І., швець 325
Костій, син замкового лебедничого 266
Костюк Ісидор, юридичанин Спасівського монастиря 347, 348
Косцюшко Т., військовий діяч 10
Котірко, двір його 325
Котковський В., слюсар 321
Котляр М. 398
Котко, муляр 328
Котович Я. годинниковий майстер 329
Кошулинська Т., похована у Спасівському монастирі 259
Кравцов С. 17
Крашевський Ю., письменник 23, 59, 310, 311
Кременецький Й., пекар 323
Крип'якевич І. 13, 403
Крушвицький Ф., сендик, ландвійт 319, 327
Кубинська Р., піддана костелу 366
Куза А. 44, 403
Кузьмінський, пан 374
Куліка, швець 329
Кульчицький Я., ставничий 326
Куниця П., котельник 362
Курекуша, пан 327
Курочка П., міський писар 327
Кучера М. 15, 44, 117
Кучинко М. 15

Л

Ладзиєвська, попадя 195
Ладзиєвський С., настоятель Іллінської церкви 195
Ласкарєв В. 58
Лахман, крамар 323
Лахман, пергаменник 323
Левицький К. 13, 14

Левицький О. 19
Левицький, священник Спасівського монастиря 349
Левін В. 17
Левко Мостовничий 374
Лейба, кушнір 323
Лейба Місьович 415
Лейба, панчішник 323
Лемцьо, різник 324
Ленджа В., дубенський війт 266
Ленчик Г. 14
Лесницький Й., ткач 328
Лєдуховський, пан 328
Лєдуховські, пани, власники Варкович 412, 440
Лімановський М. 14
Ловзюк Л., юдей 320
Лович, аптекар 323
Лузирович А., орендар 349
Лозов'юк І. 17, 298, 301
Луц В. 17
Лучицький М., протоієрей дубенський 12, 193, 205
Любарт, великий князь литовський 122
Любомирська Гонората, княгиня 336
Любомирська Магдалена, княгиня 301
Любомирська Теофіла Людвика із Заславських, острозька ординатка 72, 182, 187, 190, 298, 306, 309, 321, 322, 324, 357, 370, 371, 424
Любомирський Ієронім, князь 415
Любомирський Казимир, князь 297
Любомирський Костянтин, князь 297
Любомирський Марцелій I, князь 297
Любомирський Марцелій II, князь 434
Любомирський Михайло, князь, власник Дубна 203, 263, 268, 269, 297, 301, 336, 337, 339, 345, 350, 360, 371
Любомирський Станіслав, князь 415
Любомирський Юзеф I, князь, власник Дубна 25, 363, 372
Любомирський Юзеф II, князь, власник Дубна 14, 23
Любомирський Юзеф-Кароль, державний дія Речі Посполитої 298, 306
Любомирські, князі 13, 14, 55, 142, 166–168, 356, 361

М

Мазура Я., різник, пивовар 362
Маєр, лікар 321
Маєр, різник 324
Малинович Я., власник частини Дубовця 266, 267
Дружина його 267
Малиновський, жовнір 328
Малишкевич П., візитатор Вознесенського монастиря 269
Манашко, крамар 329
Манашко, юдей 339
Мануель Кушнір 326
Манус, футерник 321
Манус, юдей 324
Маркевич Хаїм, шаповал 323
Маркел, цирульник 329
Мартин, замковий бондар 322
Мартинова, міщанка з Кубраківки 361
Мартин Пушкар, міщанин з Сурмич 367
Матвійчук Г., кушнір 323
Мацейський А., швець 325
Мельникова О. 44
Мельничук М. 8
Менделович М., шкляр 323
Мендель, кантор 324
Мендель, пекар 325
Микитчук Д., ткач 321
Мисловський, пан 327
Михайлина Л. 66
Михайлишин О. 17
Михалевський А., ткач 320
Михалевський К., ткач 321
Мишка-Варковецький М., шляхтич, власник Варкович 412, 428, 440
Станіслав, кухар його 428
Міклер Д., майстер паркового мистецтва 55, 301
Міхневичі Антоній і Леонтій, зброярі 321
Могила П., митрополит київський 209
Монтовти, пани, власники Коблина 408, 412
Якуб 408
Ян 408
Мордухай Шкляр 327
Мотис, цирульник 320
Мотя, кравець 324
Мошкович Зейлик, орендар 349
Мошко, золотарник 320
Мошко, купець, 321
Мошко, шинкар 326
Мощаницький Н., бровар 324
Мстислав Володимирович, київський князь 404
Мстислав Данилович, князь луцький і володимирський 6, 122, 127, 403, 434
Мстислав Ізяславич, князь володимирський 400
Мстислав Ярославич Німий, пересопницький князь 394, 405
Муковоз Б., юдей 325

Н

Наримунтович Ю., князь белзький і холмський 123
Насонов А. 398
Нахим, кравець 321
Нахим, різник 324
Нешечебний С., стельмах 329
Ничипор, різник 326
Ничипор, швець 325
Нікольченко Ю. 15, 31, 378
Нісан, кравець 323
Новак К., солтис 195
Новицький Ф. 12, 194

О

Овшир, кравець 321
Озар, токар 325
Огурцевич, архімандрит дубенських монастирів 326
Ольговичі, чернігівські князі 399
Олександр II, імператор російський 366
Олександр, князь великий литовський 6, 123, 127
Олехнович-Стецький Г., шляхтич, письменник 23, 311
Ольбрахт Я., король польський 249
Оргельбранд С. 12
Орда Н., художник 41, 162
Орлович М. 13
Освєнцім С., шляхтич, мемуарист 23
Остап, швець 325
Осташевський Т., вікарій парафіяльного костелу 202
Островський М. 15, 26, 41, 77, 94, 375, 376
Острозька Катерина, донька князя В.-К. Острозького 412
Острозький Василь (Красний), князь 11, 205

Острозький В.-К., воєвода київський, староста володимирський 11, 127, 142, 182, 186, 194, 195, 204, 205, 210, 260, 264, 265, 298, 317, 322, 332, 339, 340–343, 346, 350, 354, 363, 366, 370, 371, 410, 414, 418,420, 422, 424, 428, 431
Острозький Данило, князь 10
Острозький Іван, князь 136, 138, 205, 407, 408, 429
Острозький Ілля, князь 195, 317, 428, 431
Острозький Костянтин І., каштелян віленський, воєвода троцький, великий гетьман литовський 6, 12, 128, 129, 131, 138–140, 191, 192, 195, 205, 332, 339, 340, 352, 370, 406, 408–410, 429, 431, 435
Острозький Михайло, князь 129, 140, 408
Острозький Олександр, князь 20, 412
Острозький Федір, князь 122, 138, 407, 428, 432
Острозький Юрій, князь 407, 429
Острозький Януш, каштелян краківський, перший острозький ординат 142, 143, 157, 159, 166, 169, 188, 194, 198, 207, 292, 306, 359, 363, 412
Острозькі, князі 6, 10, 13, 14, 16, 20, 39, 55, 79, 80, 123, 127, 128, 140, 142, 144, 154, 168, 169, 175, 179–181, 204, 210, 261, 406, 407, 419, 427, 429, 432, 433, 447
Остропольський К., настоятель Воскресенської церкви 194
Охотський Я.-Д., мемуарист 23
Очеретович С., сідляр 327

П

Павловський О. 39, 181, 184, 293
Павло, замковий коваль 320
Павло, швець 325
Падуна Ф., підданий костелу 425
Падунянка, піддана костелу 360, 364
Панишко С. 8, 15, 43, 398
Папроцький Б., шляхтич, хроніст 22, 133, 182, 187, 363
Пархомович А., міщанин 320
Патриківна М., міщанка 194
Пихольчучка С., міщанка з вул. Чернецької 322
Син її музика 322
Пацкевич А., жовнір 323
Пащук С., кушнір 325
Педенкович М., солеторговець 371
Пейсах, аптекар 323
Пейсах, кушнір 320
Пейсах Ю., юдей 327
Пекар І., міщанин 326
Пероговський В. 9, 10, 13, 184, 185, 205, 217, 260, 265, 417
Петров М. 9, 11–13 , 204, 209, 198
Петро, столяр 323
Петрусиха, вдова шевця 325
Петрушкевич Г., юридичанин Спасівського монастиря 345
Пілсудський Ю., польський військово-політичний діяч 366
Пісочинський Я., новогродський староста 317
Погорецький Ф. 13, 14
Поліщук Л. 105, 221
Польм'є, абат 25
Полякевич Ю., жовнір 328
Полякевич Ф., підданий костелу 337
Помірний, юдей 329
Понтіва Я., пекар 326
Понятовський С. Август, король Польщі 162, 250, 282, 290
Постемко А., крохмальник 325
Потапчук В. 8
Потоцький С., шляхтич, київський воєвода 11
Прищепа Б. 8, 9, 16, 31, 34, 35, 44, 63, 77, 124, 175, 378, 385,
Прозак Мойсій, сурмичанин 187
Процько, швець 324
Прусевич А. 13
Пузина А., князь, власник с. Страклів 407, 436
Пузини, князі 134, 135, 407
Пузинка Т., швець 325
Пура Я. 18, 301, 422
Пшеничний А. 8
Пшеничний О. 8
Пясецький Є, шляхтич 317
Пясецький Я., маляр 323
П'яткович Т., швець 325

Р

Рабинович Д., орендар 349
Радзивіли, князі 143
Радлінський, комендант/губернатор замку 342
Радловський С., замковий губернатор, економ 266
Рапов О. 399
Раппопорт П. 15
Ратич О. 14, 26
Рибаков Б. 385, 398
Ричков П. 9, 16, 17, 38, 39, 143, 183, 309
Рідуш Б. 176
Рогоза, пан 326
Рокита, підданий костелу 360, 364
Роман Володимирович, володимирський князь 401
Ростислав Мстиславич, князь смоленський 399
Ростислав Юрійович, князь переяславський 6, 402, 434
Рувинович Ізруль, кушнір 323
Рувин, школьник 321
Рудакевич М., жовнір 323
Рудії, цигани 332
Рудловський Матіяш, воскобійник 325
Рудольф II, угорський король 249
Рупневський Б., єпископ луцький і берестейський 201
Русакова Ю. 331
Русицький, пан 327

С

Сакович К., ігумен Спасівського монастиря 9, 209, 210
Самко, фурман 362
Самолюк В. 31
Самсонюк, міщанин 361
Самсонюк Х., міщанин з вул. Чернецька 322
Сангушки, княжий рід 6, 167, 201, 365
Сангушко П., стольник великий литовський, острозький ординат 193, 267, 299, 424
Сангушко Я., мечник великий литовський, останній острозький ординат 22, 297, 359, 406, 408
Сас П. 319
Сасюк Г., 364
Свєшніков І. 14, 15, 23, 26, 28, 32, 376
Святополк Ізяславич, князь київський 93, 398–401, 447
Севрук, пан 326
Семашки, пани 408
Семашко А., шляхтич, власник Коблина 188, 363
Сендульський А. 9, 10, 11, 13, 205, 367

Серліо С., архітектор 143
Сєргєєва М. 288
Сивіцький М., письменник 23, 383
Сигізмунд I Старий, король польський, великий князь литовський10, 139, 249, 431, 435
Сигізмунд II Август, король польський, великий князь литовський 143, 249, 250, 274, 314
Сигізмунд III Ваза, король польський, великий князь литовський 157, 159, 250, 257, 274
Силка А., швець 323
Сиротюк І., кушнір 323
Сіверянов М. 8
Січинський, пан 326
Скоробогатий Г., кушнір 326, 345
Скоробогатчук Г., міщанин 344
Скоробогатчук Л., ткач 195
Скрипка М., міщанин з вул. Чернецька 322
Скрутень Й. 24
Слівінський К., княжий урядник 326
Слюсар Я., міщанин 327
Смішко М. 14, 26–28, 62, 77, 89, 127, 134
Смотрицький М., письменник, архієпископ ієропо-літанський, архімандрит дерманський 210
Собіжчанський, пан 327
Собчук В. 427
Сокальська Р., міщанка 320
Соколовський М, жовнір 325
Соколовський С., жовнір 329
Соколовський, пан 327
Сопіла С., швець 325
Станкевич Т., книгар 323
Стефаник В., письменник 23
Стефан, ткач 321
Стрелецький К. кушнір 323
Стрельчукові брати, піддані парафіяльного костелу, жителі Садів 426
Стрешковський, війт 326, 345, 348
Стубельський Ф., боярин дубенський 439
Схенгвич, поручник 326

Т

Твердинський С. 12
Теодорович М. 13
Терський С. 26
Ткач В. 8, 16, 32–35, 62, 63, 124, 127, 282, 287, 290, 384, 387, 420
Тимощук Б. 44
Тиханова М. 28
Тихомиров М. 44, 427
Толочко О. 398
Толочко П. 44, 396, 398
Тороканівський Ю., вотчинник с. Страклів 134, 407

У

Укринський, пан 326
Ульяновський В. 10, 18, 194
Урин, золотар 323
Уханський, пан 326

Ф

Файфеловий Б., бакалавр 325
Фалькевич Л., коваль 319, 329
Фалько, пекар 323
Федорович Д., підданий костелу 339
Федоровичі Яків і Марія, замкові млинарі 360
Феневич М. війт 317

Феодосій, архімандрит монастиря Чесного Хреста 261
Фігляр З., юдей 325
Фотинський О. 13, 141, 209
Францишек Кухар 337
Фріделянт Л., людвисар 165, 332

Х

Хаїм, воскобійник 323
Хаїм, син кушніра 320
Хаймовичов Шмарих, фуляр 325
Харжунець П., підданий костелу 425
Хацинин П., міщанин 196
Хлавнік Єсьо, кушнір 325
Хмелевський П., ігумен Спасівського монастиря 209, 349
Хмельницький Б., гетьман 10
Ходкевич А.-А., княгиня, покровителька ордену єзуїтів 414
Ходкевичі, графи 327, 337
Ходкевичівна К., шляхтянка, власниця с. Княгинин 439
Ходкевич О., граф, власник Млинова 336
Хоміцький П., ткач 320, 321
Хом'як Т., підданий парафіяльного костелу, житель с. Сади 425
Хребтун Л., міщанин 320
Дружина його Катерина 320
Христина, королева Швеції 250, 257

Ц

Цаль, кравець 323
Цебровський Д., юридичанин Спасівського монастиря 345
Церулік І., юдей 321
Цибульський В., замковий пахолок 328
Цибульський В., музикант 328, 339
Цимбаліста Н., міщанин з вул. Чернецька 322
Цимбалістий Й, басист 323
Цинкаловський О. 15, 27

Ч

Чайка Р. 31
Чекурков В. 16
Чарнецька А., шляхтянка, донаторка монастиря кармеліток 298, 299
Чернечизний І., шинкар 326
Чернишевський Р. 224
Чемукевич М., юридичанин Спасівського монастиря 345
Чечель-Новоселецький К., королівський ротмістр 321
Чопек Т., замковий десятник 342
Чуйка Ф., кушнір 320,195

Ш

Шабуня, швець, шаповал 195
Шайович Г., крамар 320
Шафранський В., ткач 327
Шацький Б., староста князя В.-К. Острозького 343
Шейд, коваль 329
Шейнехович М., шинкар 325
Шемпловський П., ткач 323
Шереметьєв, боярин московський, воєвода 11
Шивчинний М., юдей 329
Шимко, шаповал 325
Шимонович, жовнір 326
Шлома, воскобійник 323
Шлома, перникар 323
Шлома, різник 326

Шлома, табачник 324
Шмарий, шкляр 323
Шмигельський Я., швець 325
Шмід, міщанин 329
Шмуїл, кушнір 323
Шульц, полковник, комендант замку 186, 327, 332, 345, 349, 355, 362, 365
Шумовський Ю. 23, 26, 382

Щ

Щеглов М., 12
Щурик П., ткач 195

Ю

Юдко, музикант 323
Юнаковський Л., жовнір 323
Юрченко С. 17, 25

Я

Яблоновський А. 20
Яворський, пан 362
Яворський, секвестратор Підборців 269
Ягайло, король польський, великий князь литовський 122, 428
Якимович Р. 13, 27, 389
Яків Йозифович 331
Яковенко Н. 129
Якуб, золотар 324
Якубович Б., мостовничий 320
Якубовські Михайло і Єлена 339
Яловицька (Вознесенська) О. 131, 409
Яловицький А. 420, 421
Яловицький П. 131
Яловицький, пан стольник 328
Яловицькі, пани 123, 129, 407, 412, 414, 423
Ян, броварник 325
Янін В. 427
Ян II Казимир, король польський, великий князь литовський 159, 247, 250, 313, 274, 279, 282, 284, 289, 315, 352
Янкель, золотар 329
Янкель, кравець 323
Янкель, син лікаря 321
Янкель, фурман 323
Ян, коваль і пушкар замковий 374
Ян, слюсар 321
Янчинський Р., чернець ордену єзуїтів 204
Ярема, бондар 323
Ярема, швець 320
Ярмола, муляр 322
Ярмола, пічкар 323
Ярмолович Ф., слюсар 321
Ярмольчук П. 425
Яровецький В. коваль 326
Ярополк Ізяславич, князь володимирський 400, 401
Ярослав Ізяславич, князь луцький 402
Ярослав Інгварович, князь луцький 405
Ярослав Святополчич, князь володимирський 401
Ясинський М. 19

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Амстердам, м. 287
Антонівці, с. 414, 440
Аршичин, с. 408
Аршичин п. 4, пос. 379

Б

Бернардинський монастир 17, 33, 39, 184, 190, 192, 198, 199, 202, 292, 305, 310, 328, 329, 334, 445
Вівтар 294, 295
Каплиця 294
Крипти 295–297
Нава 296
Плац конвенський, 294, 329
Притвор 294–296
Сад 185, 293 , 329, 355, 357
Шпиталь 320
Костел Непорочного Зачаття Діви Марії 199, 295
Сіножать болотиста 355
Базалія, м. 191
Базарчик, мікрорайон 51
Басів Кут, г-ище, 106
Батиївка, стр. 384, 425
Башта «1540» 181, 184, 185, 190, 293, 294, 334
Береги, с. 378
Березділв, м., замок 175
Берестечко, м. 427
Берестій, м. 400
Бернардська, вул. 294
Битом, м. 228
Бичок, стр. 377, 437
Білашів, с. 415, 417
Білобережжя (Білий Берег), с. 28, 414
Білобережжя п. 8, пос. 387
Білогородка, с. 61, 384, 407, 408, 410, 414
Білогородка, г-ище 32, 377, 385, 393
Городиско, ур. 385
Білогородка, с. 61, 393, 407, 408, 410, 414 ,442
Бляхарня скарбова 327
Бодаки, с. 414
Божковичі, с. 410
Болгарське царство 93
Борисівка, р. 387
Боцянівка, с. 28
Боцянівка п. 1, пос. 387.
Боцянівка п. 2, пос. 387
Броварна, вул. 372
Броди, м. 82, 90, 93, 143, 190, 363, 434–436.
Бродський тракт, 363, 364, 436
Будераж, г-ище 15, 26, 51, 437
Будераж, с. на Збитинці 412, 417
Будераж, с. 410, 414, 415, 441
Бузьк, м. 90, 398, 399, 404, 435, 436
Буковина, рег. 207
Буща, с. 28, 51, 180, 410, 414, 417, 440

В

Валахія, рег. 207
Варковичі, г-ище с. 28, 31, 66, 382, 385, 393, 437
Варковичі, с. 394, 412, 436, 439, 440
Великі Загорці, с. 394, 423
Великі Сади, с. 97, 396
Венеція, республіка, 286
Венецька, вул. 52
Верба, с. 28, 47, 56, 435, 436

Вербицького, вул. 127
Верхів, с. 440
Вигнанка п. 1, пос. 36, 67, 125, 424
Вигнанка п. 2, пос. 424
Вигнанка, с. 53, 185, 261, 346, 364–366, 410, 412, 415, 424
Фільварок 262
Корчма 350
Винниченка, вул. 194, 293, 294, 321, 328, 329, 337
Висна, г. 58
Висока, г. 51
Вишнівець, м. 332
Від Луцька, вул. 322
Від оо. бернардинів до замку, вул. 200, 328, 339
Візантія 207
Вілія, р. 57
Вільнюс, м. 230
Вовковиї, с. 47
Вознесенський монастир (Дубенсько-Дубовецький, Підборецький) 11, 24, 32, 33, 55, 144, 151, 196–198, 260, 263, 264, 268, 269, 285, 298, 299, 369, 420, 422, 423, 445
Брама 269
Возовня 269
Кармники 269
Келії 269
Кладовище 288, 292
Кухня та ізба при ній 269
Новіціат 269
Резиденція капеланська 269
Рефектаж 269
Спіжарня 269
Стаєнка 269
Фільварок 270
Церква 263, 269
Церковні хори 269
Шопа 269
Воїнь, м. 177
Войцехув, замок, 230
Волинь, рег. 14, 22, 25, 28, 122, 123, 125, 137, 146, 194, 207, 323, 375, 376, 397, 398, 399, 400, 404, 434
Волинська височина 48, 58, 67, 79, 385
Волинська волость 401
Волинське воєводство 406
Волинська земля, 15, 133
Волиця, пос. 29–31, 35, 62, 63, 70, 71, 88–90, 92, 97, 375, 393, 396, 446
Волиця, с. на Стублі (нині с. Стеблівка Рівненського р-ну) 415, 417
Волиця Страклівська, с. 14, 27, 51, 69, 133–135, 426
Володимир, м. 5, 399, 399, 400, 402, 435
Володимирська земля 398
Володимирське князівство 398, 400, 401, 404
Воля Збитинська, с. 410, 414
Воронова, с. нелокал. 410
Воскресенська (замкова) церква 12, 139, 193, 194, 444

Г

Галичина, рег. 434
Гданськ, м. 165, 332
Георгіївська церква 24, 167, 193, 196–198, 369, 265, 373, 374, 444
Гільча, с. 439, 440
Гірники п. 9, пос. 377.
Гірники, с. 51, 60, 171, 374, 377, 415
Глинськ, с. 417
Гнідавська Гірка, ур. 117
Гніздово, г-ище, 389
Головчиці, с. 136, 361, 407, 408–410, 412, 414, 425, 429, 435
Ліси 364
Гомій, м. 399

Горохів, с. 440
Горбачин, о-ів 36, 53, 55, 183, 185, 186, 261, 328, 354, 355, 356, 360, 366, 445
Горинь, р. 16, 51, 58, 63, 67, 386, 400, 401, 437
Горобиня, стр. 425
Городня, вул. 36, 67, 70, 83, 87, 125, 183, 358
Гоща, м. 58
Грінберга, буд. 312
Гродно, м. 177
Замок 151
Грядки, с. 51, 407
Гуменники, с. 412
Гута, с. 417

Д

Данила Галицького та Кирила і Мефодія, ріг вул., діл. дослідж. 34, 50, 66, 81, 85, 87, 117, 119, 124, 316, 317, 331
Данила Галицького, вул. 80, 82, 83, 88, 184, 192, 194, 294, 306, 309, 310, 312, 321, 322, 329, 443, 445
Данила Галицького, 25, діл. дослідж. 36
Данила Галицького, 11, діл. дослідж. 99
Дермань, с. 122, 210, 415, 417, 437, 439
Монастир 210
Городище 15
Дитиничі, с. 23, 53, 54, 136, 383, 407, 409, 410, 412, 415, 429, 435
Дитиничі, г-ище 31, 66, 377, 383–385, 393
Дніпро, р. 177
Дністер, р. 15, 63
Добролюбова, 30, діл. дослідж. 36
Довге Поле, с. 51
Долина, м. 435
До пан кармеліток, вул. 203
Дорогобуж, м. 44, 86, 115, 117, 175, 191, 386, 398–402, 404
Волость його 400
Дорогостаї, с. 435, 440
Драгоманова, 12а, діл. дослідж. 36, 81, 86
Драгоманова, вул. 80, 293, 203, 445
Дрогобич, м. 435
Дуба, г. 58
Дубенка, с. 10, 71
Дубен, м. (нині м. Дубно, Рівненської обл.) 13, 28, 31, 35, 65, 70–73, 79, 86, 87, 89, 92, 98, 117, 121–123, 175, 181, 398, 399–401, 403, 404, 434, 436, 442
Торг 83
Передгороддя 87, 88
Дубенська волость 10, 11, 13, 20, 21, 46, 180, 341, 375, 397–399, 403, 406, 408–415, 417, 424, 426, 441
Дубно, г-ище 15, 28, 31, 35, 70, 127
Дитинець 73, 74, 77, 79, 81, 85, 127, 140, 175, 181
Окольний город 79, 82, 83, 85, 175
Посад 80, 82, 83, 85, 87, 118
Дубно, м. 5, 6, 9, 10, 13, 15, 21, 23, 24, 26–29, 32, 35–42, 44, 47, 48, 51, 55, 58, 62, 64, 67–71, 79, 84, 88, 90, 92, 93, 96, 97, 99, 102, 122, 123, 125, 127, 133, 135, 138, 139–142, 144, 155, 162, 163, 164, 179, 181, 187–191, 194–196, 198, 200, 201, 204, 205, 217, 221, 244, 249, 255, 260, 281, 299, 300, 303, 305, 310–312, 318, 332, 333, 335, 341, 350, 354, 362, 363, 368, 372, 375, 377, 382, 385, 387, 394, 396, 397, 401, 402,

404–408, 409, 410, 412, 414, 415, 421–423, 425, 427, 429, 431–433, 434, 435–440, 442, 445–447
Дубовець, о-ів 32, 54, 55, 67, 72, 196, 263–268, 290–292, 355, 371, 445
Дубовиця, хут. 72
Дубрівка, с. 72
Дятьковичі, с. 409

Е

Ельблонг, м. 247, 249, 250

Ж

Жорнів, г-ище 16, 31, 376, 377, 382, 397, 437
Жорнівка, с. 409
Житомир, м. 24, 436
Жорнів, с. 28
Волость його 412
Журавлина, 4, діл. дослідж. 36
Жидівська, вул. 187, 322, 323, 331, 340, 371

З

Заболоття, хут. 123, 383, 407, 414
Забрама, передм. 183, 318, 319, 340, 357, 361, 362, 364, 367, 417, 425, 444
Фільварок 359
Стовп мурований 359, 366, 367
Корчма 359
Цегельня 362, 363
Кубраківка, володіння Миколаївської церкви 361, 362
Завалля, с. 410, 423
Загорці (також Загор'є), с. 123, 263, 346, 349, 407, 410, 412, 414, 415, 421, 423
Закоп Здановський 354, 363
Залибівка, с. 412, 414
Залужжя, с. 51, 410, 414
Замкова від фоси до монастиря кармеліток, вул. 300, 327, 328
Замкова, вул. 174, 203, 301, 306, 307,235, 332, 337
Замкова, 6, діл. дослідж. 36, 50, 81
Замкова, 10, діл. дослідж. 35, 48, 65–67, 80, 83, 85, 112, 115, 117–119, 120, 121, 124, 229, 231, 314, 317
Замкова, 17, діл. дослідж. 35, 50, 67
Замишівка, р. 57
Замок у Дубні 11–14, 22, 25, 27, 32, 35, 39, 42, 43, 50, 59, 60, 65–67, 79, 80, 82, 83, 109, 124, 125, 127, 134, 137–147, 149, 151–153, 155–160, 162, 164, 169, 171, 172, 174–181, 187, 190, 194, 199, 230, 231, 234, 306, 309, 312, 334, 292, 332, 368, 369, 372, 406, 410, 412, 417, 432, 443
Бастіони 161, 163, 165, 169, 171, 173, 174
Брама 138, 165
Бруківка 156, 157, 159
Вали 140
Вежиця годинникова 167
Вежі 140, 154
Гербовий щит 166
Горжевий рів 371
Кавальєри 171
Казе мати 173, 174
Комора 172
Куртини 174
Ламус 172
Міст 161, 163
Млин замковий 139, 171, 192
Мур 140, 154, 169, 173
Надбрамний корпус 138, 165, 167, 173
Орильйони 143, 173, 174
Палац Острозьких 167, 169
Підземелля 167
Півкуртини 173
Погреби 165
Рів 160, 161, 162, 164 ,171, 332
Фланки 173
Флігель південний 169, 173
Замлиння, с. 414
Замчисько, топ. 141, 142
Заруддя п. 3, пос. 387
Заруддя, с. 28, 414
Заслав, м. (нині м. Ізяслав Шепетівського р-ну, Хмельницької обл.)
Затонського, 4 діл. дослідж. 36, 125, 127
Західний Буг, р. 63
Збараж, м. 143
Збитин, с. 410, 414
Збитинка, р. 34, 57, 377, 381, 382, 412, 414, 415, 417
Звірогосподарство, ур. 54, 55, 67, 96, 125, 270
Звягель, м. 191
Здовбиця, с. 51
Здолбунів, м. 92
Здовбиця п. 1, пос. 377
Здолбунів, с. 415, 417
Здовбиця, с. (нині с. Рівненського р-ну) 415, 417
Злинець, с. 374
Знесена, стр. 53, 69, 99, 125, 363, 394, 441
Знесення, с. 129, 131, 133, 189, 301, 360, 362, 363, 407, 409, 410, 421, 446
Золота, вул. 129
Золочів, м. 143

І

Івана Богослова, церква в Луцькому замку 122
Іваниничі, г-ище 15, 31, 66, 377, 384, 393
Іваниничі, с. 384, 410, 424, 425, 426, 440, 442
Кургани 384
Іванин, округ (нині с. Івання Дубенського р-ну) 407, 428
Іванківці, с. 412
Іванковичі, с. 410
Івання, с. 14, 15, 19, 54, 189, 261, 329, 407, 408, 409, 410, 412, 414, 420, 424, 427, 429, 431–433, 440, 443.
Став 55, 56, 259, 261, 370, 424
Гребля 343, 360, 427
Івання п. 1, ур. Коло Греблі, пос. 67, 375, 376, 430
Івання п. 2, пос. 430
Івання п. 4, пос. 430
Івання п. 5, пос. 430
Івання п. 7, пос. 376, 430
Івань, м. (нині с. Івання Дубенського р-ну) 19, 122, 123, 427, 428, 431–433
Ізнік, м. (нині м. у Туреччині) 287
Ікавка р. (у бас. Південного Бугу) 386
Іква, р. 14–16, 19, 32, 34, 47, 48, 51, 53–55, 57, 58, 62, 63, 69–71, 73, 74, 79, 87, 90, 96, 122, 123, 129, 133, 171, 223, 301, 330, 354, 369, 372, 375, 376, 378–380, 385, 389, 394, 396, 397, 402, 405–408, 412, 414, 415, 417, 419, 421, 427, 429, 432, 433, 437, 442
Іква, р. (прит. р. Південний Буг) 386
Іковка, р. (у бас. Південного Бугу) 386
Ікопоть, р. (прит. р. Случ) 386
Іллінська церква 88, 194, 195, 198, 293, 313, 326, 357, 444,
Дзвініця 322, 340

Іловиця, р. 57
Іловиця, с. 414

К

Калнишевського, 71, діл. дослідж. 36
Кам'янець-Подільський, м. 5, 207
Кам'яниця, с. 31, 123, 383, 384, 407, 421, 442
Канторська 15, 21, діл. дослідж. 36, 331
Канторська, вул. 306, 324, 330
Кармелітський монастир 35, 53, 67, 70, 71, 186, 298, 305, 306, 307, 327, 334, 337, 445
Келії 298, 300, 307, 334
Костел Святого Йосифа 298, 300, 301
Кухня 300
Рефектаж 300
Розмовниця 300
Ораторіум 300
Дзвіниця 300
Каплиця 300
Капеланський будинок 301
Кармель, г. 301, 305
Квачовщизна, грунт 320
Квітнева, вул. 129
Квітневий провул. 129
Кельн, м. 164, 332
Кемпа, о-ів 53, 55, 59, 65, 66, 85, 99, 103, 105, 125, 127, 186, 203, 211, 243, 363
Кирила і Мефодія, вул. 69, 80, 82, 83, 85, 86, 306, 309, 310, 312, 313, 320, 330, 443, 445
Кирила і Мефодія, 8–10, діл. дослідж. 34, 48, 67, 124, 317, 318, 332
Кирила і Мефодія, 18а, діл. дослідж. 34, 48, 67, 81, 85, 87, 124, 316
Кирила Мефодія, 26, діл. дослідж. 34, 80, 329, 334, 330
Києво-Печерська Лавра 195
Київ, м. 5, 19, 39, 71, 85, 97, 106, 120, 287, 288, 397–399, 402, 403, 427, 434, 443
Кладовища
Юдейське 357, 359, 364, 367
Лютеранське 357, 365
Православне 357
Католицьке 357, 365
Каплиця на ньому 365
Окописько жидівське 364
Клевань, м. 414, 440
Клеванська волость 412
Клинці, с. 410, 415
Клюки, с. 31
Клюки п. 2, пос. 97, 397
Княгинин, с. 28, 414
Князя Острозького, 22, діл. дослідж. 32
Коблин, с. 408, 412, 414, 442
Коблин, г-ище, с. 377, 378
Кемпа, ур. 379
Коблин п. 3, пос. 376, 379
Коблин п. 4, пос. 379
Колодне, м. 191
Коломия, м. 435
Кольбушова, м. 21
Комунальна, вул., діл. дослідж. 35, 353
Конюшки, с. 412, 414
Кораблище, с. 410
Корець, м. 428
Корчеськ, м. (нині м. Корець Рівненської обл.) 400
Коршів, с. 417
Коршманська, г. 51
Косарів, с. 412
Костел парафіяльний 17, 82, 198–201, 329, 327, 334, 339, 357, 359, 365, 417, 444
Кладовище біля нього 33
Костел тимчасовий Вознесіння Богородиці 201, 202
Костел Святого Андрія 199, 201, 328
Костел Святого Яна 198, 199
Костел Яна Непомуцького, 201
Дзвіниця мурована 201
Цвинтар 201, 203
Колодязь 201, 203
Плебанія 202, 328
Пробоство 203, 329
Юридика 336, 337, 367
Костянець, с. 14, 15, 27, 28, 32, 307, 328, 359, 376, 407, 408, 409, 410
Костянець, ур. Монастирське, пос. 387
Краків, м. 24, 164
Красилів, м. 191
Красна, вул. 233, 326
Кременець, м. 14, 15, 27, 28, 32, 122, 123, 190, 197, 320, 374, 394, 407, 422, 432, 434, 435, 445
Кременецький замок 406, 410, 422
Кременецький повіт 123, 190, 406, 407, 409, 421
Кременецькі гори 57
Кременецько-Дубенська рівнина 56, 57
Крива вулиця 360
Кривуха, с. 360, 361, 363, 396
Кривуха п. 1, пос. 67, 69
Кривуха п. 2, пос. 69
Кривуха п. 3, пос. 67, 69
Кривуха п. 4, пос. 69
Крилів, с. 28
Кругла, вул. 129
Крупа, двір 429
Кунин, с. 415, 417, 437, 439
Купальний, провул., діл. дослідж. 36, 67, 80, 82, 83, 125

Л

Лесі Українки, 15, 19, діл. дослідж. 36, 65, 87
Лесі Українки/Івана Франка, діл. дослідж. 36, 83, 87, 99
Лесі Українки, вул. 186, 306, 324
Ливарно-Механічний завод, мікрорайон 51
Липа, с. 28, 375, 376, 380, 407
Липа п. 5, пос. 394
Липа п. 7, пос. 393
Липка, р. 53, 69, 73, 96, 375, 380, 381, 382, 384, 393, 421, 423, 437
Лисенка, вул. 192, 203, 321, 445
Листвин, г-ище 15, 16, 26, 27, 31, 86, 385, 386, 389, 397, 437, 442
Кургани 15, 389
Листвин, с. 410, 414
Листвин п. 2, пос. 387
Листвянщина, ур. 376
Лісгосп, пос. 36, 67
Ліскове, пос. в Чернігів. обл. 107
Ломжа, м. 298
Лонка, стр. 418
Лукарівка, с. 412
Луки, ур. 361
Лутчич, с. нелокал. 410, 412
Луцьк, м. 5, 6, 44, 73, 82, 87, 141, 187, 190, 320, 378, 402–404, 432, 434, 443, 445
Луцька брама 17, 25, 38, 54, 181–187, 190, 192, 198, 199, 200, 205, 306, 307, 319, 322, 324, 332, 339, 352, 358–360, 366, 426, 435, 444
Кордегардія при ній 321
Луцька земля 122, 123
Луцьке князівство 13, 402, 403
Луцьке передмістя 190
Луцький гродський суд 342, 344, 345
Луцький повіт 406, 408, 426

Луцький тракт 360, 364, 366
Лучеськ, м. (нині – м. Луцьк, Волинської обл.) 86, 122
Любартів, м. 175
Люблін, м. 20, 434, 440
Любчанський замок 151
Львів, м. 20, 24, 27, 228, 270, 421, 434, 435, 445
Ляхівці, м. 440

М

Мантуя, герцогство 213, 224, 249
Мала Мощаниця, г-ище 15, 26, 31
Мале Полісся 14, 56, 57, 60, 179, 394, 410, 414, 422
Малі Дорогостаї, п. 4, пос. 378
Малі Дорогостаї, п. 5, пос. 378
Малі Дорогостаї, п. 6, пос. 378
Магістрат Дубна 19, 183
Мандзині гори, ур. 361
Мантин п. 3, пос. 378
Мантинка, р. 378
Майдан Незалежності, 3, діл. дослідж. 34, 48, 66, 80, 85, 110, 112, 115, 118–120, 152, 229, 315, 316
Максима Кривоноса, діл. дослідж. 36
Майдан, с. 57, 58
Майдан Незалежності у Дубні 80, 83, 85, 306, 309, 311, 443
Межиріч, м. (нині с. Межиріч біля Острога) 143
Межові гори, г. 58
Монастир Святої Трійці 169
Микільська вул. 328, 329
Миколаївська церква 41, 44, 139, 192–194, 198, 313, 319, 327, 329, 337, 357, 362, 444, 445
Ринок біля неї 313
Цвинтар 319
Шпиталь 321, 362
Мильча, с. 61, 132, 407
Монастир Різдва Богородиці 12, 408
Микитичі п. 1, пос. 384
Микитичі п. 2, пос. 384
Микитичі, с. 123, 407
Мильча п. 2, пос. 384
Мирогоща, г-ище 15, 66, 377, 378, 380–383, 385, 393
Мирогоща, с. 24, 26, 97, 382, 396, 407, 420, 423, 437, 442
Церква 382
Мирогоща Друга, с. 423
Мирогоща п. 3, пос. 376
Мирогоща п. 4, пос. 423
Мирогоща, п. 5, ур. Зашляхівці, пос. 97, 393, 396, 423
Мирогоща п. 7, пос. 376, 382, 393
Мирогоща п. 8, пос. 394
Михайлівка, с. 51
Мізоч, м. (нині с-ище. Мізоч в Рівненському р-ні) 439
Мізоцький кряж (височина) 50, 51, 52, 56, 57, 60, 62, 380, 394, 421, 422, 425, 437
Мір, замок, 151
Млинів, селище 28, 327, 378, 408, 434, 435
Млинівська вул. 360, 364
Мокре п. 1, пос. 387
Мокре, с. 14, 407, 408, 409, 410, 437
Молодаво, с. 377, 412, 437
Молдавія 207
Монаські верби, ур. 364
Морозенка, вул. 372
Москва, м. 190
Мочулянка, стр. 387
Мощаниця, с. 408, 410, 414, 440
Муравиця, г-ище 15, 28, 31, 63, 377, 394, 402, 434, 442
Муравиця п. 1, пос. 378
Муравиця п. 2, пос. 378
Муравиця п. 3, пос. 378
Муравиця п. 4, пос. 378

Муравиця, с. 378
Мурано, о-ів 286
М'ятин п. 1, пос. 419
М'ятин п. 6, пос. 419
М'ятин, с. 136, 263, 349, 350, 364, 407, 408, 410, 412, 415, 419, 425, 429, 435
Березовець, ур. 419

Н

Нагоряни, с. 412, 422
Надстав'я, грунт 267
Нараїв, с. 414
Негрибів, с., нелокал. 412
Негрибова, р., нелокал. 440
Нирка, р. 384, 394
Нова Монастирська, вул. 329
Нова Мощаниця, с. 58
Новгород, м. 120
Новоселівка, с. 410
Новосілки, с. 418
Носовиця, с. 132, 407

О

Обгів, с. (нині с. Соснівка в Дубенському р-ні) 374, 407, 408, 410, 414, 422, 424, 440
Ліс 264
Кут, ур 422
Царі, ур. 422
Овруч, м. 97, 120, 443
Озліїв п. 1, пос. 376
Озліїв п. 2, пос. 376
Озліїв п. 3, пос. 376
Озліїв, с. 408
Озліївка, с. (нині с. Озліїв у Дубенському р-ні) 408
Олибівка, с. 409
Олика, м. (нині с-ще Олика в Луцькому р-ні) 143, 414, 440
Замок 143
Олицька волость 412
Омеляна, с. 417
Онишківці, с. 435
Острів, г-ище 15
Острів, с. 28, 31, 127, 414
Острівок, ур. 35, 53, 55, 67, 70, 81, 125, 127, 334, 440, 444
Острог, м. 10, 44, 73, 82, 87, 90, 93, 124, 140, 141, 144, 151, 153, 155, 159, 175, 183, 187, 190, 191, 197, 228, 234, 320, 374, 394, 398, 399, 401, 404, 423, 434, 436, 437, 439, 440, 443, 445
Просп. Незалежності, 3, діл. дослідж. 233
Острожець, г-ище 15
Острозька волость 417, 426
Острозька ординація 406, 408, 414, 417
Острозька прохідна долина 56, 57
Острозького, вул. 82, 200, 203, 306, 328, 445
Острозького, 1, діл. дослідж. 36, 50, 67
Острозького, 22, діл. дослідж. 83, 124, 125
Острів, г-ище 387, 437
Острів, с. 394, 415

П

Павлюченка, вул. 331
Падуновщизна, ур. 360, 364
Палац Дуніних-Карвіцьких, 14, 327
Палац князів Любомирських 14, 142, 153, 167, 168, 173
Палац Ходкевичів 336, 337
Палестина, ур. 54, 55, 129, 301
Палестина п. 2, пос. 36, 130, 131, 133, 446
Палестина п. 3, пос. 129–131
Панєнська, вул. 71, 301

Панська, вул. 301, 327
Панталеймон-Климент, о-ів 55, 261, 424
Панталія, с. 53, 334, 440, 441, 417, 423, 424, 435
Острів 55, 355
Сад 39
Монаське, ур. 424
Панталія п. 1, пос. 65, 67, 96, 97, 376, 393, 396, 423
Парканська від брами Сурмицької понад ставом до Чернечизни, вул. 187, 309, 324–325
Винниця 324
Броварі 324, 325
Бровар князівський 324
Лазня 324
Різня 325
Солодовні 324
Школа 325
Шопа 324
Шпиталь кагальний 324, 325
Шпихлір 324
Парканська з міста до монастиря пан кармеліток, вул. 307, 309, 336, 337
Пекалів, с. 408
Пекарська, вул. 83, 307, 328, 336, 337, 352
Пекарська, 36, діл. дослідж. 36
Перемилівка, с. 409, 410, 412
Перемиль, г-ище 394
Перемиль, с. 73
Переросля, с. 410, 414, 418
Пересопниця, с. 44, 86, 124, 394, 400, 402, 404, 437
Пастівник, ур. 106
Переяслав, м. 5, 90
П'єтиніч, с., нелокал. 410, 412
Пирятин п. 7, пос. 384
Пирятин п. 8, пос. 384
Пирятин п. 9, пос. 384
Пирятин п. 10, пос. 384
Пирятин, с. 396, 407, 414
Південний Буг, р. 386
Підборці, с. 51, 136, 196, 263, 267, 269, 289–291, 407, 408, 410, 412, 415, 429
Підгайці п. 2, пос. 379
Підгайці п. 4, пос. 376, 379
Підгайці п. 5, пос. 376, 379
Підгайці, с. 408, 412, 414, 435, 440
Підзамче, 142, 329
Кузні на ньому 329
Підлужжя, с. 53, 123, 407, 414, 436
Пінськ, м. 400
Пішача, ур. 361
Пйотркув Трибунальський, м. 230
Плоска, с. 410, 414
Пляшівка, р. 394, 417, 418
Побужжя, рег. 67, 385
Повчанка, р. 384, 394, 412, 414, 421, 422
Повчанська височина 47, 48, 53, 54, 56, 60, 61, 66, 361, 394, 423, 425
Повча, с. 61, 364, 384, 408, 410, 414, 425, 441
Ліси 364
Погорина, рег. 398, 400–403
Погоринська волость 399
Погорільці, с. (нині с. Привільне у Дубенському р-ні) 189, 409, 410, 418, 419, 420, 440
Злодійська долина 418
Привороття, ур. 418
Фільварок замковий 419
Поділля, рег. 25, 207, 434
Подільська височина, 58
Подністров'я, рег. 67, 375, 385
Полонне, м. 191
Почаївська Лавра 12, 209
Привільне п. 1, пос. 419
Привільне п. 2, пос. 376
Привільне п. 7, пос. 376, 419
Привільне, с. 410, 418
Прип'ять, р. 15, 63

Птича, м. (нині с. Птича у Дубенському р-ні) 415, 417, 421, 422, 436
Парафіяльний костел 24
Птича п. 1, пос. 31, 33, 69, 376
Птича п. 3, пос. 421
Птича п. 4, пос. 421
Птича, с. 14, 24, 31, 408, 410, 412, 414
Публічна, вул. 201, 203
Путилівка, р. 414
Пшеворськ, м. 230
П'ята школа, мікрорайон 51

Р

Радивилів, м. 92, 143, 426, 435, 441
Радів, с. 412
Рарен, м. 287
Ратуша Дубна 82, 310, 312, 313, 334
Зала контрактова 311
Ратушна площа 310, 313
Рачин, с. 53, 189, 374, 409, 410, 419, 421
Регенсбург, м. 439
РЕМ (районні електромережі), діл. дослідж. 65, 74
Рига, м. 247, 250
Рим, м. 17, 207, 265, 299
Ринкова від замку, вул. 319, 329
Ринкова, вул. 320
Ринкова площа (ринок), 82, 194, 199, 292, 309, 310, 311, 316, 320, 328, 329, 443
Ятки юдейські 320
Рівне, м. 106, 175, 191, 441
Рівненське плато (височина) 51, 56, 58, 60
Розинка, стр. 387
Рудка, с. 407

С

Сад замковий 199, 298, 292, 424, 445, 306
Ізба 353
Лазня 298, 353
Паркан від нього 307, 339, 352, 353
Світлиця 353
Фігарня 298
Сади, с. 361, 415, 417, 425, 426
Садова, вул. 127, 196, 368
Сан, р. 15
Сандомир, м. 19, 298
Санкт-Петербург, м. 39
Сарське городище 389
Сатиїв, с. 191, 408, 409, 440
Свободи, вул. 192, 306, 317, 319
Свободи, 46, діл. дослідж. 36
Святого Ісидора костел 17
Селище, с. 418
Скарбова, вул. 203, 328
Семидуби, с. 72, 410, 420
Синагога 12, 80, 331
Синагога велика 320, 322, 325, 334
Ситно, с. 436
Сіверський Донець, р. 15
Сіра, вул. 203, 328, 336
Случ, р. 63
Сокаль, с. 133
Соколья, г. 58
Соснівка п. 2, пос. 422
Соснівка, с. 51, 410
Спасів, с. 414
Спасо-Преображенський монастир 10–12, 19, 24, 35, 39, 55, 99, 107, 108, 125, 127, 152, 164, 165, 182, 186, 190 ,194, 196, 203, 204, 205, 207, 209–211, 226, 233, 252, 254, 259, 263–265, 268, 324, 325, 330, 334, 340, 341, 352, 357, 363, 364, 368, 371, 415, 419, 445

Бровар 349
Будинок настоятелів 211
Будинок священників 211
Возовня 211
Волиця (Волька) 205, 263, 340–342, 344, 346, 357, 358, 362
Келії 210, 211, 217, 218, 221, 223, 224
Кладовище 256, 258, 259
Корчма 340, 346, 348, 349
Кухня мурована 211, 225
Лазня 211, 224
Паркан монастирський 339, 340
Погріб 211
Спіжаренка 211
Стаєнка 211
Стайня 211
Фільварок 358
Шпихлір 211
Юридика 322, 263, 324, 339, 340, 341, 344–348
Рефектаж 211
Стамбул, м. 196
Стара, вул. 80, 187, 194, 306, 324, 331, 337, 445
Стара, 2, діл. дослідж. 330
Стара, 67, діл. дослідж. 34, 83, 87, 144, 233, 332, 350
Старики, с. нелокал. 412
Старицького, 16, діл. дослідж. 35
Старокостянтинів, м. 140, 153, 191, 440
Стеблівка, с. 437
Степань, м. 140
Стир, р. 16, 47, 55, 58, 67, 122, 378, 386, 394, 396, 400, 435
Стіжок, с. 414, 440
Страклів, Біля мостів, пос. 92, 394
Страклів, с. 51, 53, 54, 62, 89, 90, 92, 93, 97, 129, 133–135, 267, 293, 407, 442, 446
Монастир Різдва Богородиці 407
Страклівська бистрина 54
Стряков, с. 90
Стубель, Стубло (нині с. Стеблівка Рівненського р-ну), с. 410, 412, 414, 439
Стубла, р. 14, 15, 32, 34, 58, 79, 375–377, 385, 387, 389, 394, 412, 414, 415, 417, 437, 442, 443
Студянка, с. 180, 261, 265, 408, 410, 414
Ступно, с. 57, 408, 410, 414
Судобичі, с. 383, 410, 414, 423, 435
Судобичі п. 1, пос. 422
Суйми, с. 412, 414
Сураж, с. 417
Сурмичі, передмістя 11, 52, 53, 87, 127, 160, 172, 190, 196, 267, 268, 319, 322, 331–332, 344, 357, 365, 367–369, 370, 371, 372, 374, 437, 444, 445
Брама сурмицька 187, 306, 309, 320, 324, 325, 371
Бровар мурований 372
В'язниця 372
Гребля 87, 186, 187, 268, 309, 334, 343, 360, 369, 370, 371, 415, 417, 445,
Заводи 370
Кузні 370
Міст/мости 187, 322, 343, 369, 371, 372
Млин паровий 372
Млини 370–372
Пасіка 345
Став 55, 56, 58, 189, 203, 223, 264, 324, 330, 340, 370
Ставище від передмістя 267
Фільварок замковий 372–374
Фортифікація сурмицька 187
Сурмичі п. 1, пос. 67, 70, 87, 125, 196, 368, 369

Сурмичі п. 2, пос. 36, 55, 65, 67, 70, 81, 120, 125, 127, 334, 444
Сурмичі п. 3, пос. 65, 67, 70, 96, 97, 119, 125, 135, 136, 375, 393, 397
Сурмичі, 8, діл. дослідж. 35, 65

Т

Тараканів п. 1, пос. 66
Тараканів п. 2, пос. 66
Тараканів п. 3, пос. 55, 62, 63, 92–94, 96, 97, 120, 121, 128, 129, 135, 376, 394, 396, 419, 420, 436, 443
Тараканів п. 4, пос. 55, 62, 63, 92, 97, 120, 121, 128, 129, 135, 376, 419
Тараканів п. 5, пос. 55, 62, 63, 92–94, 96, 97, 120, 128, 129, 135, 376, 394, 396, 419, 436, 443
Тараканів п. 6, пос. 62, 63, 92, 94, 376
Тараканів п. 7, пос. 66, 92, 94, 96, 97, 393, 436
Тараканів п. 8, пос. 62, 63, 66, 376
Тараканів п. 10, пос. 66
Тараканів, с. 15, 27, 31, 32, 35, 53, 69–71, 93, 94, 97, 129, 189, 361, 396, 408, 419, 442, 436
Церква 193
Тараса Бульби, вул. 35,83, 87, 99, 183, 184, 200, 293, 328, 329
Тартак п. 1, пос. 394
Тартак п. 3, пос. 394
Тартачка, р. 57, 394, 414, 422
Театр 141, 313
Тетерів, р. 66
Торговицька волость 408
Торговиця, г-ище 15, 377, 378, 396, 397
Тороканов, с. (нині с. Тараканів Дубенського р-ну) 93, 129, 408, 409, 410, 414, 420, 421
Точевики, с. 437
Тростянець, с. 28, 410, 414, 424, 440
Турів, м. 400
Турковичі, с. 123, 407, 414

У

Уїздці, с. 414, 417
Ульбарів, с. 417
Улька, р. 422, 423
Устя, р. 58, 412, 414, 417

Ф

Фабрична, вул. 372
Федьковича вул., діл. дослідж. 36
Франка, вул. 322

Х

Хлопотин, м. (нині с. Красностав в Шепетівському р-ні, Хмельницької обл.) 428
Хрінники, с. 63
Хозарський каганат, 93
Хорупанщизна, ур. 360
Хорупань, с. 408, 412, 425

Ц

Цехановець, замок 230
Циганська, вул. 367
Цукровий завод п. 1, пос. 66
Цукровий завод п. 3, пос. 35
Цурків, с. 417

Ч

Черneччина (Чернечизна), ділниця 11, 309, 322
Чернецька, вул. 322, 329, 340
Чернецька гребля 133, 188, 363
Чернецькі кринички, ур. 364

Чернігівська земля 399
Черняхів, м. 191
Чесного Хреста монастир 12, 191, 24, 36, 55, 185, 189, 259, 300, 350, 352, 355, 366, 370, 371, 415, 424, 445
Город Матишевський 352
Дзвіниця 262
Келії 261
Кладовище 260
Комора 262
Кут за садом княжим, ур. 352, 353
Кухня 261
Міст 259
Пекарня 261
Рефектаж 261
Спіжарня 261
Церква 259
Чорна, вул. 203, 328, 336
Чорторийськ, м. (нині с. Чарторийськ Камінь-Каширського р-ну, Волинської обл.) 398, 399, 401, 404, 436
Чуднів, м. 191

Ш

Швидківка, р. 414
Шевська, вул. 319
Шевченка, вул. 71, 82, 337
Шевченка, 10, діл. дослідж. 36, 50, 67, 81, 83
Шевченка, 14, діл. дослідж. 35, 50, 67, 70
Шевченка, 23, діл. дослідж. 36, 50, 67, 70, 81, 83
Шепетин, с. 180, 410, 412, 414, 435, 440
Шестовиця, г-ище 389
Шибенна, ур., 48, 361
Широка, вул. 192, 292, 294, 320, 322, 326, 330
Школа кагалова 320
Школа юдейська 320
Шляхетська, вул. 300, 307, 326, 328, 329
Шолома Алейхема, вул. 324, 331
Штольберг, м. 316
Шумськ, м. 394, 440

Ю

Юдейська дільниця 445

Я

Яблунівка, с. 48
Ярославль, м. 230
Ясна, вул. 331

Наукове видання

ПШЕНИЧНИЙ
Юрій Леонідович

Дубно та його округа в X–XVIII ст.
Дослідження з історичної топографії мікрорегіону

Літературне редагування
Алла Пшенична

На лицевій стороні обкладинки вміщено
прорис сурмача з кахлі XVIII ст., знайденої у Дубенському замку,
а на звороті – фото половини княжої печатки з поселення Тараканів п. 3.

Підписано до друку 13.11.2024 р.
Формат 70 х 100 1/16. Папір офсет.
Ум. друк. арк. 33,5. Зам. № 39

Віддруковано ПП «Формат-А»
35304 Рівненська область, Рівненський район,
с. Корнин, вул. Центральна, 58

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6834 від 08.07.2019

Монографія робить Дубно і Дубенську волость одним з найкраще історико-археологічно досліджених та презентованих історичних регіонів України. Отже, може заслужено вважатися свіжим позитивним прикладом і взірцем, вартим вивчення та наслідування.

Андрій Томашевський, к.і.н.,
старший науковий співробітник Відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

Публікація нової монографії з історії чи археології України в часи Великої війни – це завжди важлива і непересічна подія у науковому та культурному житті нашої країни. Особливо втішно, коли це монографічне дослідження є результатом багаторічної праці та фактично підсумовує і оприлюднює кваліфікаційне дослідження, що засвідчило компетенції автора та ввело його в коло академічних вчених. Монографія є добротним дослідженням, що продовжує ряд важливих та якісних публікацій з історії окремих населених пунктів України, що в повній мірі використовують надбання археології та історичної науки.

Артем Борисов, к.і.н.,
науковий співробітник Відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.